

శ్రీ రస్తు.

మహాకవి శ్రీ కందుకూరి రుద్రకవి ప్రణీతంబగు
నిరంకుశోపాఖ్యానము

విమర్శకాచార్య, శిల్పకళాకోవిద
శ్రీ స్వర్ణ సుబ్రహ్మణ్య కవి విరచిత
సుధాతరంగిణీ వ్యాఖ్యాన సమేతము

సత్తై న పల్లి హైందవోన్నత పాఠశాలా ప్రధానాంధ్ర పండితులు:
శ్రీ కొండూరి వీరరాఘవాచార్యులు గారి
కావ్యమీమాంసా సహితము

ఆంధ్ర శిల్ప కళా పరిషత్తు
కార్యస్థానము :: సత్తై న పల్లి.

సర్వహక్కులు గ్రంథవాఙ్మూలకవి

అదనం:-

స్విట్జర్ల సుబ్రహ్మణ్య కవి

పెన్ పాటెం.

పొన్నూరుకోట్ల, నందికొండ జిల్లా.

వాగ్దాతన ప్రెస్, విడుద్రోలు.

1951

ప్రథమ ముద్రణము

1000 ప్రతులు

వెల 5—0—0

[పోస్ట్జి (పత్యేకము)]

పండితాభిప్రాయములు

“సుధాతరంగిణి”

కందుకూరి రుద్రయ నిరంకుశోపాఖ్యానమునకు వ్యాఖ్య

కర్త: శ్రీ స్వర్ణ సుబ్రహ్మణ్యకవిగారు

పేరెన్నికగన్న ఆంధ్రకవులలో శ్రీ కందుకూరి రుద్రయ ఒకడు. రుద్రయ ప్రతిభను విననివారు, ఆయన కృతులను చదువనివారు, చాటువులతో ఆనందింపని వారు తెలుగువారిలో ఉండరు.

రుద్రయ నెల్లూరుజిల్లా కందుకూరు గ్రామనివాసి. విశ్వబ్రాహ్మణుడు. శాలివాహనశకము ౧౪౬౦ ప్రాంతములో రుద్రయ, శ్రీకృష్ణ దేవరాయల వారి ఆస్థానమున తన కవితను ప్రదర్శించి, స్వామములను బడిసినాడు. రుద్రయ వంశమువారు ఇప్పటికిని కందుకూరులో గొందరున్నారు. రుద్రయ ప్రతిభకు చిహ్నముగా వారిప్పటికిని కవివంశము వారుగాఁ బిలువబడుచున్నారు.

రుద్రయ సహజ కవితావిశారదుడు. చిన్నతనముననే ఆయన పెక్కుకృతులను రచించెను. రుద్రయ కృతులన్నిటిలో మిక్కిలి ప్రతిభకు వచ్చినది నిరంకుశోపాఖ్యానము. రుద్రయ ఛెప్పికొనినట్లు బాల్యచాపలముతో నిబంధించినను నిరంకుశోపాఖ్యానము ప్రౌఢ కావ్యముగా కవితలో పరాకాష్ఠ నందుకొనినది.

నిరంకుశోపాఖ్యానము చక్కని శృంగార కావ్యము. పేరుకుతగినట్లు నిరంకుశోపాఖ్యానము, రుద్రయ లేఖనిలో నిరంకుశ ప్రతిభతో రూపొందినది.

నిరంకుశోపాఖ్యానము కథానందరభమున సుగమముగానున్నను, రసవత్కవితా పాకమున గంభీరముగా నున్నది. అందలి లోతుపాతులను తరచి తెలిసికొనవలెననిన చక్కని వ్యాఖ్యానమొకటి అవసరమై యున్నది.

బాపట్లతాలూకా పెదపాలెం వాస్తవ్యులు, కవులు, పండితులు అగు శ్రీ స్వర్ణ సుబ్రహ్మణ్య కవిగారు తమ సుధాతరంగిణి వ్యాఖ్యతో నేడు ఆకారతను తీర్చివేసినారు.

శ్రీ సుబ్రహ్మణ్య కవిగారి సుధాతరంగిణి చాల హృదయంగమముగా నున్నది. పుష్కలమైన సామగ్రితో జాలువాటి సుధాతరంగిణి, మధుర ధ్వన్యాది విశేష ప్రకటనములతో, మూలగ్రంథమును మరింత రసవత్తరము నొనరించుచున్నది. ఈ సుధాతరంగిణి, కవి పండిత రసిక సమాలోచక జనామోదమును బడయుననుటలో సందేహములేదు.

శ్రీ సుబ్రహ్మణ్య కవిగారు ఇంకను ఆంధ్ర ప్రబంధములకు మధుర వ్యాఖ్యలురచించి, ఆంధ్రలోకమునకు మహోపకారము చేయగలరని విశ్వసించుచున్నాను.

సాహితీసమితి
తె న్ సీ లి.
22-11-1951

కావ్యతీర్థ, కవితావతంస
ఘట్టి లక్ష్మీనరసింహశాస్త్రి

పండితాభిప్రాయములు.

సర్వభాషలకు సంస్కృతముమూలము. ఎల్లభాషలకంటె సంస్కృతముతో సంబంధ మొక యాంధ్రభాషకే చెల్లినది. వర్ణసమామ్నాయమందును, వ్యాకరణ నియమములందును, ఛందోవృత్తములందును, నలంకార సామాగ్రియందును, వికృతి రూపములందును, దీర్ఘసమాసములందును, విమర్శించి చూచిన సనుబంధము తప్పక యొప్పుకొనఁదగియున్నది. అందువలననే “దేశభాషలందు తెనుఁగులెన్న” యనుసిద్ధాంత మేర్పడినది. ఆంధ్రవాఙ్మయరచనకు మూలకందము భారతము. కవిత్రయ రచితము. రాజనరేంద్ర మనుమసిద్ధులకాలమునాటిది. తత్సమకాలీనములు. తత్సమ్యుతములు నిర్వచనోత్తరరామాయణ “నృసింహపురాణ” “హరివంశో” త్తరహరివంశాదులు. మొదటి తరగతిలోనివి. భావికవిమార్గదర్శకములు.

తదనంతర రచనలు. “శ్రీనాథ” “సూరస” కర్తృకములు. భాషాపోషకములు. “హరవిలాస” “శాలివాహనసత్తశతి” “భీమఖండ” “కాశీఖండ” “శృంగార నైషధ” “రాఘవపాండవీయ” “ప్రభావతీప్రద్యుమ్న” కళాపూర్ణోదయాదులు. “పాండు రంగవిజయ” “పారిజాతాపహరణ” “మనుచరిత్ర” “వసుచక్రత్ర” “రాజకేళిరనిలాస” “కాళహస్తిచూహాత్మ్యము” మొదలైనవి, యాంధ్రభోజుని సభాలంకారములై యలరారినవి.

వానికేమాత్రముతీసిపోనిది “కందుకూరి దువ్వెమ్మహాకవికృత” “నిరంకుశోపాఖ్యానము” స్వతంత్రకృతులలోఁజేరినది. ఇచ్చుహాకావ్యమునకు “సహితరంగిణ్యాఖ్య వ్యాఖ్య (స్వర్ణసుబ్రహ్మణ్యకవి కర్తృక) యుభయ వాఙ్మయ నవసహసకలవారసుభ వింపఁదగియున్నది. ఇందునందర్భోచితముగా వివిధనిఘంటువులు, వ్యాకరణాలంకారాది శాస్త్రములు, సకలగీతాభిసయ భరతకలాలక్షణగ్రంథములు మొదలుదహరింపఁబడినవి. “కవిసమయములు” “ప్రకృతిసాహిత్యము” “కవిప్రాసములు” “లోకోక్తులు” “న్యాయములు” మున్నగు కవితాసామాగ్రి సమగ్రముగా వ్యాసయంగమముగా వివరించి సంధానింపఁబడినవి. దీనిని బాగ్రచ్చేదనమున, భారతమున కలాద్ధి కొకయాంధ్రభాషయందేకాక సంస్కృతభాషాకావ్యముల వ్యయించుటయందును, నిరాఘాట పాండిత్యముతప్పకచేకూరంగలను. ముందు సర్వాధ్యక్షాధ్యక్షతకుఁగల భాషాభివృద్ధియందలి నిరంతరాభినివేశము, సన్నిహితమైబాగ్రచ్చేదనవిధ్యనలోకనము ప్రకటించుచున్నది. పరమేశ్వరుని వ్యాఖ్యానము, స్వీకరించుచును ప్రసిద్ధమహాకావ్యములకు వ్యాఖ్యలు రచించుట కెల్లవేళలయందును గోడ్చుచున్నామని ప్రార్థించుచున్నాఁడ.

దేవస్థాన సంస్కృతకళాశాల,
పొన్నూరు.

కతావధాని,

చెల్లా విచ్చయ్యశాస్త్రి.

నిరంకుశోపాపాఖ్యాన ముద్రణమునకు సహాయమొనర్చిన

రాజ పోషకులు.

శ్రీ సత్యనారాయణ రైస్ మిల్లు కంపెనీవారు	నిడుబోల్లిలు.	రు	50—0—0
„ వెంకటేశు రైస్ మిల్లు మేనేజరు యడ్లపాటి సుబ్బారావుగారు,	„		50—0—0
„ గొట్టిముక్కల వెంకటేశ్వర్లుగారు, (సాహుకారు) కంకటపాలెం.			50—0—0
„ చుండూరు వెంకటసుబ్బయ్యగారు, (గ్రామముననబు) రేటూరు.			40—0—0
„ గుంటూరుపుర దేశీయ విశ్వబ్రాహ్మణసంఘవారు గుంటూరు.			30—0—0
„ పమిడి రంగయ్యగారు, (పంచాయితీబోర్డు ప్రసిడెంటు) రేటూరు.			25—0—0
„ దొప్పలపూడి రంగారావుగారు, (సాహుకారు)	„		25—0—0
„ దొప్పలపూడి నారాయణగారు, (భూస్వామి) వూండ్ల.			20—0—0
„ కాండ్లు బండయ్యగారు (తండ్రి ఆడయ్యగారు) చమళ్ళమూడి.			25—0—0
„ కందిమళ్ళ సుబ్బయ్యగారు, (భూస్వామి) పుసులూరు.			25—0—0
„ కొత్తపల్లి వీరయ్యగారు, (సాహుకారు) పెద్దివారిపాలెం.			25—0—0
„ కగడాల నాసరాచార్యసిద్ధాంతిగారు, పొన్నూరు.			25—0—0

రు 10—0—0 య లు వంతున సహాయమొనర్చిన పోషకులు

శ్రీ నందిపాటివీరలింగంగారికుమారుడు సుబ్బయ్యగారు (శ్రీవీరబ్రహ్మలయట్రప్పి)	వరగాని.
„ నందిపాటి వీరయ్యగారికుమారుడు సుబ్బయ్యగారు, (శ్రీవీరబ్రహ్మలయట్రప్పి)	„
„ నందిపాటి బ్రహ్మయ్యగారికుమారుడు నరసింహాచార్యులుగారు (శ్రీవీరబ్రహ్మలయట్రప్పి)	„
„ కొమ్మూరి లింగయ్యగారి కుమారుడు కామయ్యగారు (శ్రీవీరబ్రహ్మలయట్రప్పి)	పెననందిపాడు
„ కోడూరి శ్రీరామలుగారు, మురికిపూడి శివలింగాచార్యులుగారు వూండ్ల రామకోటయ్యగారు	„
„ వరగాని సుబ్బారావుగారు, వరగానిరామలింగంగారు, పొన్నూరి పున్నయ్యగారు,	„
„ గిరిజాల వీరబ్రహ్మచార్యులుగారు, కుప్పెల చిరంజీవులుగారు, కుప్పెలకామరాజుగారు, కొమ్మూరు	„
„ ముక్కాల రామమూర్తిగారికుమారుడు కోటేశ్వరరావుగారు, కుప్పెలి కామరాజుగారు,	„
„ కాశమాను సుబ్రహ్మణ్యంగారు, వెలగలేటి కృష్ణాచార్యులుగారు,	పాలపర్రు.
„ కాశమాను రామబ్రహ్మచార్యులుగారు,	„
„ వేల్పూరి వీరబ్రహ్మచార్యులుగారు, (హైస్కూలు సీనియర్ పండితుడు)	కాశమాను
„ నల్లమోతు రత్నయ్యగారు, నల్లమోతు మల్లయ్యగారు, నల్లమోతు వెంకటప్పయ్యగారు.	„
„ గోపరాజు సత్యనారాయణ గారు, (కలపతిడితీ)	నిడుబోల్లిలు
„ మాగులూరి సుబ్బారావుగారు, (హైస్కూలు డ్రాయింగుమాస్టరు)	„
„ సింగం శెట్టి వెంకటచలపతిరావుగారు, (కలపతిడితీ)	„
„ తురగా సూర్యనారాయణగారు, (హోమియోస్టోప్స్) శీలం కోటయ్య (స్కూలుమాస్టరు) పొన్నూరు	„
„ కొల్లిపర వీరాంజనేయులుగారు, (పరాబు వ్యాపారం)	„
„ అలపర్తి వెంకయ్యచౌదరిగారు, అధరాపురపు శేషగిరిరావుగారు, (సినిమా భాగస్వామి)	„
„ పులికొండ సుందరరామరామ్రావుగారు, (లక్ష్మీ జ్యూయలరీమాస్టరు)	„
„ రాచపూడి రంగారావుగారు, (పచారిసాపు), కొడాలి పిచ్చయ్యగారు, (భూస్థితి)	„
„ అధరాపురపు శ్రీనివాసరావుగారు (స్టాంపులెండరు)	„
„ పొతకమూరి నాగభూషణాచార్యులుగారు, (తండ్రిరామయ్యగారు)	„
„ మురికిపూడి రామలింగాచార్యులుగారు, మురికిపూడి సుబ్బారావుగారు.	„
„ పొతకమూరి శంకరాచార్యులుగారు, (గుంటూరుజిల్లాబోర్డు గుమస్తా)	„
„ పొతకమూరి కోటయ్యగారికుమారుడు నాగాచార్యులుగారు, (పర్నిచర్ కంట్రాక్టరు)	„
„ పొతకమూరి వెంకటాచార్యులుగారు, దీవి లక్ష్మీకాంతరావుగారు,	„
„ గుడివాడ సూర్యనారాయణగారు, బంగారు బాలచంద్రాచార్యులుగారు,	„

- శ్రీ పూసపాటి వీరయ్యగారు, వడ్డేపాటి కోటయ్యశాస్త్రిగారు, (పండితుడు) ప్రత్తిపాడు
- ,, కోనూరి బాలకృష్ణమూర్తిగారు, కాకుమాను సుబ్బయ్యగారు, ,,
- ,, పామర్తి సాగభూషణశాస్త్రిగారు, (పండితుడు) పున్నవ
- ,, పూసపాటి సాంబశివరావుగారు, (యనమదల), ముంతా రామయ్యగారు, వెంగళాయపాలెం
- ,, కొంకెపూడి వీరభద్రాచార్యులుగారు, (వెనిగండ్ల), కొమ్మూరి ఓంకారముగారు పల్లపాడు
- ,, కొత్తమాను రాఘవయ్యగారు, (శ్రీసత్యనారాయణ ఆండ్ కంపెనీ), అప్పాపురం
- ,, లకింశెట్టి కోటయ్య వరభ చింపిరయ్యగారు, నన్నపనేని నాగభూషణంగారు, రేలూరు
- ,, పెనుమెచ్చ వెంకట్రామరాజుగారు, శ్రీ బాపూజీగ్రంథాలయంవారు, కర్లపాల్కె
- ,, కరణం వెంకటప్పయ్యగారు, (భూస్వామి) రావూరి కోట్లంగాచార్యులుగారు, పూడ్ల
- ,, యలవర్తి రామకోటి ఆచార్యులుగారు, పూడ్ల సింహాచలంగారు, (ప్రాంపువెంకట) ,,
- ,, ములుకుట్ల వెంకటాచలపతిగారు, దాసరి సోమయ్యగారు, (హైస్కూలుమాస్టరు) ,,
- ,, మట్టి రామకృష్ణయ్య, మట్టి శ్రీరామయ్య, మట్టి పెదసదాశివయ్యగారు, తిక్కెరెడ్డిపాలెం
- ,, కోళ్ళపూడి మణిభూషణాచార్యులుగారు, కోళ్ళపూడి నాగభూషణాచార్యులుగారు, బ్రా.కోడూరు
- ,, చందవోలు చంద్రశేఖరయ్యగారు, (వట్టి చెరువూరు) కొణిదల కోటయ్య, చమళ్ళమూడి
- ,, బండికట్ల మయబ్రహ్మచార్యులుగారు, బండికట్ల ఆంజనేయలుగారు, ,,
- ,, అత్తలూరి బసవాచార్యులుగారు, (పండవీపురము) గుంటూరు
- ,, పొతకమూరి శ్రీమణాచార్యులుగారు, ఇంకొల్లు గోవిందాచార్యులుగారు, (అనంతవోడేట) ,,
- ,, పొన్నపల్లి పిచ్చయ్యాచార్యులుగారు, (కొరికెపాడు.) పొన్నపల్లి విశ్వనాథరావుగారు,, ,,
- ,, పొతకమూరి నాగ బ్రహ్మంగారు, (హెడ్ గుమాస్తా జిల్లా బోర్డు) ,,
- ,, గుండిమెడ విశ్వనాథశాస్త్రిగారు, (శ్రీ శారదానికేతనోపాధ్యాయులు) ,,
- ,, పోలేపల్లి కృష్ణమూర్తిగారు, (రత్నవాహరం) మేఘూరి శేషగిరిరావుగారు, (అగ్రహారం) ,,
- ,, ఆచారిం కోట్లంగాచార్యులుగారు, భవిశ్యెట్టి పూర్ణచంద్రరావుగారు, ని.వి., ,,
- ,, బండికట్ల కోటిశ్వరశాస్త్రిగారు, అంగలకుడిటి వెంకటేశ్వర్లుగారు, సత్రంధర్మకర్త. ,,
- ,, మచ్చా అంకమ్మగారు, సాయిబాబా ట్రంకుఫ్యాక్టరీ ప్రాప్రైటర్. ,,
- ,, చిట్టోజు బ్రహ్మయ్యగారు, (శ్రీ కంచికామాక్షీ కటింగ్ మిషన్ ప్రాప్రైటర్) ,,
- ,, చీమకుర్తి వెంకటలక్ష్మయ్యగారు, (రిజిస్టర్డ్ ఎక్సాంపెంటు ఆండ్ ఆడిటర్స్) ,,
- ,, క. మార్కండేయులు, చందలూరి మాణిక్యరావుగారు కో-ఆపరేటివ్ సీనియర్ ఇన్ స్పెక్టరు ,,
- ,, కొత్తపాటి రామబ్రహ్మంగారు, మాచిసపూడి
- ,, ఏలేశ్వరపు పద్మాచార్యులుగారు, (చోడిపాలెం.) చందవోలు కనకయ్యగారు, భవనంవారిపాలెం
- ,, దీవి శ్రీరాములుగారు, (కొల్లిపర.) కొండ్ూరి విశ్వనాథాచార్యులుగారు, పల్లభాపురము
- ,, వోలేటి సుబ్రహ్మణ్యశర్మగారు, (దేశహిత గ్రంథమాల పబ్లిషర్) తెనాలి
- ,, చెన్నూరి బ్రహ్మయాచార్యులు, బంగారు వెంకటప్పయాచార్యులు, ధర్ల వెంకటేశ్వర్లుగారు, గుత్తికొండ
- ,, సిద్ధి పుల్లయాచార్యులుగారు, (నాదెండ్ల,) అదిమూలం కోటయ్యగారు, అడుసుమల్లి
- ,, అరెకపాటి కన్నయాచార్యులుగారు, (రివిన్యూ ఇన్ స్పెక్టర్) ప్రత్తిపాడుఫిర్కా
- ,, దొప్పలపూడి పెదవీరాస్వామిగారు, తిక్కరాజుగుంటపాలెం.
- ,, గురజాల బసవయ్యాచార్యులుగారు, (భవానీ టింబర్ డిపో) పూట్ల కనకయ్యగారు, గురజాల
- ,, పులివర్తిశరభాచార్యులుగారు, (సీనియర్ డిప్యూటీ ఇన్ స్పెక్టరు ఆఫ్ స్కూల్స్) ,,
- ,, కన్నెకంటి వీరభద్రాచార్యులుగారు, (శతావధాని) ,,
- ,, బొల్లేపల్లి రాఘవరాజుగారు, (బోర్డుహైస్కూలు ప్రధానోపాధ్యాయులు) పాలువాయి
- ,, కడియాల వీరభద్రాచార్యులుగారు, చినలింగాయిపాలెం
- ,, అత్తలూరి వెంకటాచ్యులుగారు, కంకటపాలెం.

నిరంకుశోపాఖ్యాన వ్యాఖ్యయందుదాహరింపఁబడిన గ్రంథములయొక్క సంకేతాక్షరవివరణము.

అగ్నిపు. అగ్నిపురాణము
అచ్చతె. రా. అచ్చతెనుఁగు రామాయణము
అజ. అజయ నిఘంటువు
అధ. అధర్వణకారి కావళి
అనం. అనంతుని ఛందఱు
అనిరు. అనిరుద్ధ చరిత్రము
అప్ప. అప్పకవీయము
అభి. ద. అభినయదర్పణము
అమ. అమరకోశము
అమ. శే. అమర శేషము
అమరు. అమరుకము
అలం. సా. సంఅలంకార సారసంగ్రహము
అష్ట. అష్టమహిషీ కళ్యాణము
అష్టా. అష్టాధ్యాయ
ఆం. అమ. ఆంధ్ర అమరుకము
ఆం. చంద్రా. ఆంధ్ర చంద్రాలోకము
ఆం. చరి. ఆంధ్రుల చరిత్రము
ఆం. దీ. ఆంధ్రదీపిక
ఆం. ప. ని. ఆంధ్రపద నిధానము
ఆం. ప. పా. ఆంధ్రపద పారిజాతము
ఆం. భా. ఆంధ్రభాషాన్యాయము
ఆం. సం. ఆంధ్రనామ సంగ్రహము
ఆం. వా. ఆంధ్రవాచస్పత్యము
ఆం. వి. స. ఆంధ్రవిజ్ఞాన సర్వస్వము
ఆదిపు. ఆదిపురాణము
ఆము. ఆముక్తమాల్యద
ఉ. రా. ఉత్తర రామాయణము
ఉ. హరివం. ఉత్తర హరివంశము
ఉద్భ. ఉద్భూతలంకారము
కకు. వి. కకుత్స్థ విజయము
కళా. కళాపూర్ణోదయము
కళాశా. కళాశాస్త్రము
కవిచిం. కవిచింతామణి
కవిక. కవికర్ణరసాయనము
కవిగ. కవిగజాంకుశము

10

20

30

క. చౌ. కవిచౌడప్ప శతకము
కవిజ. కవిజనాశ్రయము
కవిస. కవిసర్ప గారుడము
కామ. కామశాస్త్రము
కామం. కామందకియనీతిసారము
కాళి. పు. కాళికాపురాణము
కా. క. ల. కావ్యకల్పలత
కా. ప్ర. కావ్యప్రకాశము
కావ్యాద. కావ్యాదర్శము
కావ్యా. చూ. కావ్యాలంకార చూడామణి
కావ్యా. సం. కావ్యాలంకార సంగ్రహము
కాశికా. కాశికావృత్తి
కాశీ. కాశీఖండము
కిరా. కిరాతార్జునీయము
కుట్టి. కుట్టినీమతము
కుమా. కుమారసంభవము
కువ. కువలయానందము
కూర్మపు. కూర్మపురాణము
కేశవ. కేశవనిఘంటువు
క్రీడా. క్రీడాభిరామము
ఖండ. ఖండప్రశక్తి
గరు. గరుడపురాణము
గాధా. గాధాసప్తతి
గురు. గురుబాలప్రబోధిక
చం. వి. చంద్రరేఖా విలాపము
చంద్రా. చంద్రాలోకము
చ. మం. చమత్కార మంజరి
చాణ. చాణక్యనీతి దర్పణము
చిరి. చిరితొండభక్తునికథ
జై. భా. జైమినీభారతము
తా. శ. తారాశాంకవిజయము
దశ. దశరూపకము
దశా. చ. దశావతార చరిత్రము
దేవీ. దేవీ శతతకము
ద్వి. ఉ. రా. ద్విపదోత్తర రామాయణము

40

50

60

70

ద్వి. హ.	ద్విపదహరిశ్చంద్ర చరిత్రము	
ధనం.	ధనంజయ నిఘంటువు	
ధ్వన్యా.	ధ్వన్యాలోకము	
నన్న.	నన్నయభట్టియము	
నరస.	నరసభూపాలీయము	
నవ.	నవనాథ చరిత్రము	
నవసా. చ.	నవసాహసాంక చరిత్రము	
నానా.	నానార్థ రత్నమాల	
నార. పు.	నారసింపురాణము	
నిరు.	నిరుక్తము	80
నిర్వ.	నిర్వచనోత్తర రామాయణము	
నీతి.	నీతిశాస్త్రము	
నీ. సా.	నీతిసారము	
నృ. స.	నృత్యసర్వస్వము	
పర. వి.	పరమయోగివిలాసము	
పరా.	పరాశరస్మృతి	
పద్మ. పు.	పద్మపురాణము	
పాం. చా.	పాంచాలి పరిణయము	
పాం. మా.	పాండురంగమాహాత్మ్యము	
పారి.	పారిజాతాపహరణము	90
పుంజ.	పుంజరాజీయము	
పుష్ప.	పుష్పబాణ విలాసము	
ప్రతా.	ప్రతాపరుద్రీయము	
ప్రబం.	ప్రబంధరాజవేంకటేశ్వరవిలాసము	
ప్రభా.	ప్రభావతీ ప్రద్యుమ్నము	
ప్రా. వ్యా.	ప్రాథమ్యాకరణము	
బహు. చ.	బహులాశ్వ చరిత్రము	
బా.	బాహుటము	
బా. వ్యా.	బాలవ్యాకరణము	
బిల్వ.	బిల్వణీయము (సం)	100
బ్ర. వై.	బ్రహ్మ పైవర్తపురాణము (సం)	
బ్రౌణ్య	బ్రౌణ్యనిఘంటువు	
భగ.	భగవద్గీత	
భట్టి.	భట్టికావ్యము	
భట్టే.	భట్టేందు రాజనీతి	
భర్తృ.	భర్తృహరిసుభాషితము	
భశ్యా.	భశ్యాణ చరిత్రము	
భవి.	భవిష్యోత్తర పురాణము	
భాగ.	భాగవతము	
భార.	భారతము	110

భా. ప్ర.	భావప్రకాశము	
భాస్క. రా.	భాస్కర రామాయణము	
భాస్క. శ.	భాస్కర శతకము	
భీమ.	భీమఖండము	
భీమే. పు.	భీమేశ్వర పురాణము	
భోజ.	భోజరాజీయము	
మత్స్య. పు.	మత్స్యపురాణము	
మం. శా.	మంత్రశాస్త్రము	
మది.	మదిరాష్ట్రము	
మధునే.	మధునేపనము	120
మను.	మనుస్మృతి	
మ. భార.	మహాభారతము (సం)	
మ. స్తో.	మహిమస్తోత్రము	
మాఘ.	మాఘ కావ్యము	
మాధవి	మాధవి	
మాల. మా.	మాలతీమాధవము	
మార్కం.	మార్కండేయ పురాణము	
మూక.	మూకపంచాశతి	
మృచ్ఛ.	మృచ్ఛకటిక	
మే.	మేదీనికోశము	130
యా.	యాదవ నిఘంటువు	
యో. వా.	యోగవాసిష్టము	
రఘు.	రఘువంశము	
రతి.	రతిరహస్యము	
రత్న.	రత్నపరీక్ష.	
ర. గం.	రసగంగాధరము	
రసాక.	రసాకరము	
రసా. సు.	రసార్ణవసుభాకరము	
రసిక.	రసికజన మనోభిరామము	
రాఘ.	రాఘవపాండవీయము	140
రాజ.	రాజశేఖర విలాసము	
రాజసం.	రాజసందర్శనము	
రామాభ్యు.	రామాభ్యుదయము	
రామా.	రామాయణము	
రామాశ్ర.	రామాశ్రమి	
రావ.	రావణార్జునీయము	
రాష్ట్రే.	రాష్ట్రేధవంశ మహాకావ్యము	
రుక్మాం.	రుక్మాంగద చరిత్రము	
రుద్ర.	రుద్రటాలంకారము	
రె. శా.	రెట్టమతశాస్త్రము	150

వజ్ర. శ.	వజ్రపంజర శతకము	
వరా.	వరాహపురాణము	
వసు.	వసుచరిత్రము	
వాచ.	వాచస్పత్యము (సం)	
వా. నూ.	వామన నూత్రములు	
	(కావ్యాలంకారనూత్రములు)	
వాల్మీ. చ.	వాల్మీకి చరిత్రము	
విక్ర.	విక్రమార్కశీయము	
విజ.	విజయవిలాసము	
విజ. నే.	విజయనేనము	
విద్ధ.	విద్ధశాలభంజిక	160
విప్ర.	విప్రనారాయణ చరిత్రము	
విశ్వ.	విశ్వకోశము	
వి. పు.	విష్ణు పురాణము	
విష్ణుమి	విష్ణుమిత్రోపాఖ్యానము	
వీర.	వీరభద్రవిజయము	
వేమ.	వేమనాద్యములు	
వైజ.	వైజయంతి	
వ్యాస.	వ్యాసస్మృతి.	
శంఖ.	శంఖస్మృతి	
శంభు.	శంభురహస్యము	170
శబ్దచిం	శబ్దచింతామణి	
శ. చం.	శబ్దార్థచంద్రిక	
శశాం.	శశాంకవిజయము	
శ. ర.	శబ్దరత్నాకరము	
శ. రూ. ర.	శబ్దరూప రహస్యాదర్శము	
శబ్ద.	శబ్దార్ణవము	
శాగ్ధ.	శాగ్ధధర్మపదతి	
శాశ్వ.	శాశ్వతోశము	
శి. ర.	శిల్పరత్నము	
శిశు.	శిశుపాలవధ	180
శు. ప. పా.	శుద్ధాంధ్రపద పారిజాతము	
శృం. తి.	శృంగారతిలకము	
శృం. నై.	శృంగార నైషధము	
శృం. భూ.	శృంగార భూషణము	
శృం. శా.	శృంగార శాకుంతలము	

శృం. మ.	శృంగార షష్ఠము	
శేష.	శేషాగ్రము	
శ్రీ. మా.	శ్రీరంగ మాహాత్మ్యము	190
శ్రు.	శ్రుతి	
షోడ. కు. చ.	షోడశకుమారచరిత్రము.	
సం. గరు.	సంస్కృత గరుడపురాణము	
సం. పద్మ	సంస్కృత పద్మపురాణము	
సం. ర.	సంగీతరత్నాకరము	
సం. భాగ.	సంస్కృత భాగవతము	
సం. వికృ.	సంస్కృత వికృమార్కశీయము	
సం. వి. ద.	సంగీత విద్యాదర్పణము	
సం. విష్ణు.	సంస్కృత విష్ణుపురాణము	
స. కం.	సరస్వతీ కంఠాభరణము	
సాం. ని.	సాంబనిఘంటువు	
సాహి. చిం	సాహిత్యచింతామణి	200
సా. ద.	సాహిత్యదర్పణము	
సా. ర.	సాహిత్యరత్నాకరము	
సిద్ధాం.	సిద్ధాంతకాముది	
సుగీ.	సుగీర్ణవిజయము	
సుల.	సులక్షణసారము	
నూ. సం.	నూక్తిసంగ్రహము	
నూ. ఆం. ని.	నూర్యరాయాంధ్ర నిఘంటువు	
సాం. ల.	సౌందర్య లహరి	
స్కాం. పు.	స్కాందపురాణము	
స్వా. మ.	స్వారోచిషమనుచరిత్రము	210
హంస.	హంసవింశతి	
హర.	హరవిలాసము	
హరివం.	హరివంశము	
హరి.	హరిశ్చంద్రోపాఖ్యానము	
హరిసు.	హరిహరసుభాషితము	
హర్ష.	హర్షచరిత్రము	
హలా.	హలాయుధ నిఘంటువు	
	(అభిధాన రత్నమాల)	
హేమ. }	హేమచంద్ర నిఘంటువు	
హై. }	(అనేకార్థసంగ్రహకోశము)	

ఉ పో దా త ము

‘కందుకూరి రుద్రకవి’

నెల్లూరునుండలమునందలి కందుకూరను గ్రామమునఁగల విశ్వబ్రాహ్మణ వంశీయులలో నుపర్ణరి గోత్రేయుఁడయిన కందుకూరి నాగయ్యకుఁ బెదలింగన చినలింగన యనుకుమారులుండిరి. అందు పెదలింగన భార్య చెన్నమ్మ, ఈదంపతులు సోమేశ్వర వరప్రసాదయిన రుద్రయ్య యను పుత్రునిబడసిరి, కొందఱు భద్రకవికూడ గలఁడందురుకాని “బిల్వణోమల్లణేశ్వేతిద్వావేతో సరసౌ కపి తయోస్తు బిల్వణోనామ కవిరాట్ కథ్యతేబుధైః” అనినట్లిరువురుండిన నుండవచ్చును.

విద్యాభ్యాసకాలము

ఈతఁడు చంద్రగిరి కళాశాలలో విద్యనభ్యసించుచుండ నొకనాఁడు కృష్ణరాయలు జేకువ జామున బాహ్యప్రదేశమునకు బోవుతఱి నెదురుపడెను. అతనికెవ్వరెదురురాకూడదను నియమము కలదట. అట్టిసితిలో నీతఁడెదురువచ్చుటనుగూర్చి రాజుగారికిఁ గోపమువచ్చి యీవిద్యార్థిని సభాస్థల మునకు రప్పించి యాయుదయమున నాకు మొట్టమొదట నీముఖదర్శనము కలుగుటచే నారాజ్యమున కేమియాపద రానున్నదో? అని నీకు బదిరెండుదెబ్బలు శిక్షవిధించితి ననెనట. వెంటనే యీతఁడు పక్కుననవ్వి మీరాజ్యమునకుఁ జేఱెప్పడోవచ్చునని భయపడుచుంటిరి నాకీయుదయమునఁ బ్రప్రథమ మున రాజదర్శనమైనందుకు ఫలము పరిరెండుదెబ్బలుశిక్ష యిప్పడే యనుభవించవలసి వచ్చినదిగదా? అనుచు ధర్మశాస్త్రములను వ్రాసినవారి ననవలెనుగాని మీరలననేమికలదు. అరుసంతలో రాజు విభ్రాంతుఁడై యతని నెన్నియోవిధములఁ బ్రళంపించి యదిమొదలు కళాశాలలోఁ జరివినంతకాలము తానే వేతనము, భోజనవ్యయము, మున్నగువానికి వలయు సహాయమొనర్చెనట. అటనుండి కొంత కాలము కంచిలోనున్న శిల్పకళాశాలయందలి పండితాగ్రేసరుల వలనఁగొన్ని సంశయాంశములను దెలిసికొని రాయలసంస్థానమునకుఁ జేరెను.

వం శో త్క ర్ష ము

ఇతఁడు సంస్కృతాంధ్రములయం దపారపాండిత్యము కలవాఁడేకాక వేదాభ్యాసమునందును, మంత్రశాస్త్రములయందును, ధర్మశాస్త్రములయందును, తర్కశాస్త్రములందును గూడ ససమానప్రజ్ఞకల వాఁడనుట కీతఁడు వ్రాసిన మహాకావ్యములందలి కొన్ని భాగములుబుజువుపలుపగలవు. ఇతనినిపండిత వంశము కాకున్నచో నింతటి ప్రజ్ఞాధికుండగుటయరిది. ఇతనింగనినసాధ్వి సోమవారవ్రతనియమమున వర్తించుచున్నట్లు నిరంకుశోపాఖ్యానాంతమునఁ గననగును. ఇతఁడు స్మార్తరూఢయ్యును “మహేశ్వరే వాజగతామధీశ్వరే జనార్దనేవాజగదంతరాత్మని, నవస్తుభేద ప్రతిపత్తిరస్తిమే తథాఽపిభక్తిస్థరుణేందు శేఖరే” అనిభర్తృహరియును “మార్గశాంకరఏవ” అని బిల్వణకవియును వచించినట్లును, శ్రీనాథుని వలె శివభక్తిని విశేషముగ జూపుచును, దనకావ్యములను వ్రాసియుండెను. ఇట్టదేవతలను శాసించు

నపుడందఱు విఘ్నేశ్వరుని బ్రాధించుచుందురు. ఇతఁడు శివ, విష్ణు, బ్రహ్మలను, పార్వతి, లక్ష్మి, సరస్వతులను మాత్రమే ప్రాధించెను. “మద్భక్తోశంకరద్వేషీ మద్వేషీ శంకరప్రియః, తామ్రభాసరకం యారీతి యావచ్చంద్ర దివాకరా” అను నియమమును “బ్రహ్మణమర్కమీశానం విష్ణుంవాద్వేష్యాయా జనః శ్రేయాంసితస్యనశ్యంతి రారనంచ భవేద్భగవత్” అనుశాస్త్రమును బాటింపక భగవద్దూషణ మొనరించి తత్ఫలము ననుభవించిన కొందఱుకవులవలెగాక శివకేశవుల సమానద్వేషిత్వోజ్ఞాచుచుచే వ్రాసినట్టితని కావ్యములగపడుచుండును. “గురులఁబ్రణమించి” అని నామమాత్రముగ వచించుటచే “శ్రీమత్కాళీవరప్రసాదలబ్ధ” మనుపదము సార్థకమై యతఁడు విద్యారంభగురువై యుండునని తోచెడిని. “ఆసీత్కౌఁపి మహీసుకేంద్ర ముకుటాలంకాగ హీరావలీ, తేజః పుంజనితాంతరంజిత పదో నాగేశ్వరాఖ్యోబుధః, విద్యవృండల మండనం సమభవత్తస్యాగ్ర లింగోఽభిధ, స్తత్పుత్త్రోజగదం బికాంఘ్రి కమలదవ్వంద్యార్చనాప్రాప్తః” అనియున్నాడు.

ఇటుమహీసురశబ్దమునకు భూమికిదేవతవంటివాఁడని యర్థమగుటంజేసి “విపరీతోటిసహస్రాణామేక శిల్పిప్రతిష్ఠితమ్” అనుధర్మముననుసరించియు “శిల్పిరూపంతుమద్రూపంనభేదఃశ్రుణుపార్వతి” అను వచనమునుబట్టియుబ్రయోగింపఁబడెను, సామాన్యమానవులలో బ్రాహ్మణుఁడుపూజ్యుఁడు. వారిలో యజ్ఞాదులను జేయించువారగ్రగణ్యులు. అట్టి యజ్ఞకర్తములగును శిల్పి పూజ్యుఁడు “యజ్ఞకర్తణియే వ్యగ్రాః పూరుషాః శిల్పినస్తథా, తేసామపి విశేషేణ పూజాకార్యాయధావిధిః” అని వాల్మీకివచించి యున్నాడు. ఈగ్రంథము బఠాదాగైక్వారు వహారాజాగారి లైబ్రరీలోకిఁ జేరినతదుపరి యచటివారు చాలవఱకు మార్పుచేసిరి. అవియెల్ల వేటొకచో విమర్శింపఁబడును. రుద్రకవి కాలమునఁ గందుకూరు చాల ప్రసిద్ధి కెక్కియున్నది కనుకనే “క. ఉదయగిరి రాజ్యలక్ష్మికి, సదనము నెల్లూరు అట్టి సాధ్వీ మణికిన్, వదనంబు కందుకూరున్, బదయుగళం బాత్మకూరు మట్టేపాడున్” అనియొక కవి వర్ణించి యున్నాడు. ఈయన పాలేటియుత్తరపు టొడ్డుననున్న రెంటుచింతల (చింతలపాలెము) అనునగ్రహార మును సంపాదించుటతోనే కవివారను నామముకూడ వచ్చినది. వీరుతరువాత నాయగ్రహారముననే కాపురముండియుందురు. ఇప్పటికి నాగ్రామమునందుఁ దద్వంశీయులు కలరు. ఈకవిగారు సంపాదించిన గ్రామము నేటికిని దనవంశీయుల యనుభవములోనే యున్నది. సుగ్రీవ విజయపీఠికయందు కీ||శే|| ప్రభాకరశాస్త్రిగారు “ఇబ్రహీం ప్రభువులిచ్చిన యగ్రహారముల నిన్నమొన్నటిదాక తద్వంశ్యులే అనుభవించుచుండిరి” అని వ్రాసిరి. ఇందు నిన్నమొన్న పదములకు శ్రీశాస్త్రిగారియర్థమేమో తెలియదు. గత ముదిత పీఠికయందు శ్రీ ఉత్పల కాశిక వేంకటనరసింహాచార్యులుగారు “ఈకవిస్వర్ణ కారుడయ్యను నిప్పటి దురభిమాన దుర్విదగ్ధులవలెగాక” అనియుండిరి. వీరిట్లు విశ్వబ్రాహ్మణసంఘ మునెల్ల దూషించినందుల కేమనవయునో? మేమునువ్రాయఁదలచినచో నిట్లే వజ్రపుటంపముతోహృదయమును గోయునట్లు వ్రాయఁగలుగుదుము. కవిని స్వర్ణకారుడనుట వీరి పాండితివిశేషముగాఁబోలు

కవిరాఘవమ్మ

రుద్రకవిగారి పుత్రిక రాఘవమ్మ యనునామె ‘సత్యభామా పరిణయము’ అనుప్రబంధమును వ్రాసినది. ఆమెకుఁ దనతండ్రిగారు మట్టేపాడు అనునగ్రహారమును పనుపుకుంకుమనామెనిచ్చి, అందిప్పటికిని కవిరాఘవమ్మతోఁపు కలదు. అదియే కాక సందపూరు, కనమళ్ళ, కుడుముల, పెద్దపల్లి,

అనునవికూడ నామెయగ్రహారములే. వీనింబట్టిమాడ వీరికెన్ని యగ్రహారములూనాడుండెనో తెలియకున్నది. కవిభారివంశమున నిటీవల రుద్రయ్యలు చాలమంది జన్మించిరి. దేశహితప్రదీపికాధిపతియగు శ్రీ వి. యచ్ శర్మగారి వలననే కవిరాఘవమ్మగారి చరిత్రము ప్రకటితమైనది.

రాయలసందర్శనము

చాటుపద్య రత్నాకరము 28, 29 పుటలు “ఇతఁడు నిరంకుశోపాఖ్యానము రచించిన కవియని యీ క్రింది పద్యములవలన నూహింపఁదగి యున్నది. ఈరుద్రకవికొకపరి తాతాచార్యులను వైష్ణవునితో వాదము ఘటిల్లఁగా నీతఁడు వ్రాసిన పద్యము:—

సీ॥ పరదానయాచక ♦ బ్రాహ్మణులరు మీరు, పరతత్వమునఁ బర ♦ బ్రహ్మనేను
భూమిలో సత్పాత్ర ♦ భూషణాత్ములు మీరు, కనకకుండల పరి ♦ స్కరినేను
తరిబెట్టుకున్నట్టి ♦ బిరుదువారలు మీరు, వేషశీహనుమంత ♦ బిరుదువాఁడ
వరశంఖ చక్రాంక ♦ గురువులు మీరలు, గుటిమీరగా జగ ♦ ద్గురుఁడనేను.

గీ॥ మీకుమాకును సాటియే ♦ లోకస్పృష్టి, కర్త నౌటయు దెలియదా ♦ కలియుగమునఁ
దారతమ్యంబులేదుగా ♦ తాత యార్య, యాధికెక్కిన కందుకూర్ ♦ రుద్రకవిని.

ఈ కవి కమసాలి. (ఈయనవృత్తి వాచకమునే సంఘపరముగ నన్వయించుటయు మహాకవిని నగలు చేయువాడనుటయు నెంతటి విజ్ఞానమోబోధపడదు.) ఒకానొకప్పుడితడొక సంస్థానపతి దర్శింపనేగదదా స్థానముననున్న భద్రయ్యయనునొకనియొగి కవి రుద్రకవిని రానిచ్చినదనపేరు దక్కనుతలంపుతో నాతని రాకను రాజుగారికి దెలియరానీక కట్టుబాటు చేసెను. రుద్రకవి కొంతకాలమట్లే కడపి సంస్థానమునం జొచ్చునుపాయముతోపక తుదకు రాజుగారిమంగళీయగు కొండనినాశ్రయించెను, ఒకనాఁడు కొండడు వచ్చుట యాలస్యమయి రాజుగారు కురిచీపై కూరుచుండి యట్లే కూరుకు జెందిరి. నిదురపోవుచున్న రాజు కదలకుండ దనపని ముగించుకొని కొండడు అక్కడ నిలచియుంచెను. ఒకటి రెండు నిమిషము షములకు రాజుగారు మేలుకని యెదుటనున్న మంగలివానిని “యేమిరా నేడింతయాలస్య,” మన. వాఁడు మహాప్రభూ నేనిటకు వచ్చుచుండగా ద్రోవలో లూకకవి తటస్థమయి “నేనిట నెలదినముల నుండి రాజదర్శనమునకై వేచియున్నాను, భద్రకవి యే కారణముననో నారాకను రాజుగారికి దెలియ నీయకుండ జేయుచున్నా” డని యేమేమో తనసంగతులు చెప్పికొనసాగెను. “అయ్యా! నేను త్వరిత ముగాఁ బోవలయునని చెప్పి వచ్చితి, ననిమనవిచేసెను. అందుపై ప్రభువు భద్రకవియంత యసూయూ పరుఁడా చూచెదగాక! అనుచు ఓకికొండా! “నీపని కానిమ్మననియెను” వాడు మహారాజా! అరగంట క్రిందనే యయినదని మనవిచేయుచు నద్దము నెదుట నిలిపెను. కొండని కాశల్యమునకు రాజుసంతసించి యోహీ! నీవేమి కోరెదవనగా నామంగలి “యయ్యా! తమయనుగ్రహము వలన నాకేమియుఁ గొదువ లేదు కాని రుద్రకవిని జక్కగా సన్మానింపుడని మాత్రము మిమ్ము గోరుచున్నాననెను.” వానిగుణ ఉంపద కాస్థానాధిపతి మెచ్చి వానికేగో బహుమానమొసంగి పంపివేసెను. రుద్రకవిని వెంటఁబెట్టు కొనివచ్చిన మంగలి కొండప్పును దూషించుచు తాతాచార్యులు.

“కం. ఎంగిలిముచ్చుకులమ్ములు, సంగతిగాఁగులము జెఱుపజనుదెంతురయా, అనుటతోనేరుద్రకవి యంగితమెఱిగిన ఘనుడీ, మంగలికొండోజిమేలు మంత్రులకన్నక” అనిప్రశంసించెను.

భద్రమంత్రియను కవియొకడు రుద్రకవినిగూర్చి యిట్లు పద్యమును చదివెను.

చ॥ జబగడ దష్టులణ్ణుశవః ✱ స్రుకఫయ్య రుభజ్ఞఃటంచువా
జబజబలెల్లజేసియగ ✱ సాలల బేలల బోయపాలెపుం
బబువులగెల్చి చేతగల ✱ పైకిముదోచుటగాదురుద్రనీ
డబడబ బద్రమంత్రి యెదు ✱ టం గొనసాగదు పొమ్ముపొమ్మికె,

చాటుపద్య మణిమంజరియందుగూడ నిట్లే “రుద్రకవి కృష్ణరాయల కాలమునాటి వాడు రాయలయాస్థానమున కీయనను ద్రత్రత్యులు మంత్రులు రానీయరైరి. రాయలసన్నిహిత భృత్యుడగు మంగలి కొండోజీమను వానితోఁబాటున రాయలసందర్శనము పొసగగా రుద్రకవి యీక్రిందిపద్య మును జెప్పినాఁడు “క. ఎంగిలిముచ్చు.....మంగలికోండోజీమేలు మంత్రులకన్నక” అనినట్లు వ్రాయఁబడియున్నది.

చాటుపద్య మణిమంజరియందుండిన “సీ. వరనిజకర్మఘాఃర్వహతవిప్రులుమీరు” అనుపద్యమే కించిద్భేదముగఁ జాటుపద్య రత్నాకరమునఁ గనఁబడుచున్నది. కానిభద్రమంత్రి యాసభయందే రుద్ర కవిగారితోఁ బ్రసంగించినట్లేవ్వరును జెప్పియుండలేదు. వారిరువురికి వాదోపవాద మెప్పుడో జరిగినట్లు మాత్రము విశదమగుచున్నది. “జబగడదష్టు” అనుపద్యమును జదువఁగానే కవిగారిశిష్యులిరువురిలోఁ గొప్పోలు త్రిపురాంతకుఁడు.

క॥ భద్రాశ్వానము మొఱిఁచిన, రుద్రాంకిత జంగమయ్య ✱ రూఢికిఁగొదువా
చిద్రూపుడయిన సాక్షా, ద్రుద్రుడయా కందుకూరి ✱ రుద్రుడధాత్రిక.
అనుచుండ నాగళ్యచిట్టప్పయను రెండవశిష్యుఁడు

క॥ రుద్రకవి వాక్పటుత్వము, భద్రప్రదయ్య క్రిందనరు ✱ భాసురలీలక
రుద్రస్వరూపునెదురను, శ్చుద్రులెదుర్కొనఁగఁగలరె ✱ కుంభినిలోనక.

అని చదివెను. రుద్రకవి యావాదమునే విననట్లుకప్రక్కనున్న కోడినిజూచి యొకపద్యమును జదివెను. శా॥ చతుర్ నేయకు కుక్కుటాధమదరి ✱ ద్రక్షుద్రశూద్రాంగనా

క్రాంతప్రాంగణమూల తండులకణ ✱ గ్రాసంబుచేఁగొవ్విది
గ్ధంతిస్సాలనశేషభేషణఫణాం ✱ తర్మాంససంతోషిత
స్వాంతుండైన ఖగేంద్రుచెంగటనునీ ✱ ఝంఝూర్భటుల్ సాగునే.

ఇందన్యాపజేశముగలదు. రుద్రకవి పద్యమును వినినపిమ్మట భద్రమంత్రి మాటుమాటాడలే దనియు, సంతటితో నాకథ విరమింపఁబడినదనియు వినికి. ఈభద్రమంత్రి, అయ్యలరాజురామభద్రుఁ డై యుండనోపు. రుద్రుఁడీపద్యమును జదువఁగానే తాతంభట్టు సంస్కృతభాషతోఁ బ్రసంగింతమను కొని హేగుణవన్ ! కాపల్లి? తేవర్ణకః ? కించనామ ? వద. అనెను. ఈవాక్యములను పద్యముగా వ్రాసినవారెవరో కాని యధార్థమునే తెలియఁజేయుచున్నది “క. ఆపలుకాలించి మహా ✱ కోపంబునఁ దాతయార్య : కోవిదుడనియెన్, కాపల్లి తేవర్ణకః, కోఁపితువదకించనామ ✱ గుణవన్ననితాన్” రుద్రునిసమాధానము. ఉ॥ బంధురవప్రవిప్రగృహ ✱ భాసురగోపురసాధవీధికా

బంధుతటాకమాపపరి ✱ పక్వఫలాన్వితవృక్షవాటికా
గంధమద్రభమద్రభమర ✱ గానవిహారికిఁ గందుకూరికె
జింధుపరీత భూములకుఁ ✱ జెప్పఁగనొప్పగుసామ్యమబ్బునే.

అని వైసుదహరించిన సీసపద్యమును జదివెను. అందు 'సత్కవులలోనఁదాతయూ చార్యయేన,
రూఢికెక్కిన కందుకూర్ రుద్రకవిని' అనగానే తాతాచార్యులుగారికిఁ గోపమువచ్చి 'నిషీద' అనఁగా
గూర్చునుమనుట రుద్రకవి 'ఎక్కడ' అనెను.

తాతాచార్యులు 'సమీచీనం అద్యసమస్య ఇమావద' సరే సమస్య నిచ్చుచున్నాను. పూరింపు
మనుట. అని దుస్ప్రసములతోఁ గొన్ని సమస్యలనిచ్చెను. తాతం భట్టుగారి సమస్యయనిన నాటుమాస
ములకైనను పూర్తికాదనుచుండెడు వారు. అట్టిసమస్యల నవలీలఁబూర్తిచేసెను. వానినీదిగువ
నుదహరింతును శ్రీదిగవల్లి 'వెంకటవివరావుగారు, మంగలికొండోజినిగూర్చి కొంతవ్యాసమును వ్రాసిరి
వారు కొండోజి, పుట్టలేదనినను రుద్రకవి రాయలకాలమున నున్నట్లు రూఢిపడుచున్నదిగాదా!
ఈకథయుఁ బద్యముగనే వ్రాయఁబడియున్నది.

సీ॥ ఆమాటతల్లలో ♦ హశలాకతోచీటు, గానాటిచెవిఁబుట్టు ♦ కఠినచాద
యిట్టటుగాఁజేయ ♦ నిట్టూర్పునిగుడించి, యూరకేతలయూఁచి ♦ హుంకరించె
తాతయతానిషీ ♦ దేలివాక్కడుగగా, రుద్రుఁడెక్కడయ♦నిరూఢిఁబలికె
నపుడు సమీచీనమద్య ♦ సమస్యయి, మావదయని దుస్స ♦ సమస్యలెన్నో
తే॥ యిచ్చెనన్నిటిఁబూరించె ♦ హృదయలసద, సూయఁదాతయాజ్ఞేకవి ♦ ధేయుఁడైన
రాజుమందతి జడరోష ♦ రక్తరూక్ష, వీక్షనీక్షించియిట్లనె ♦ దక్షుఁడగుచు.
(దుగ్ధపయోధి మధ్యమున దుమ్ములురేఁగెనదేమిచిత్రమో)

ఉ॥ స్నిగ్ధపువర్ణఁడీశ్వరుఁడు ♦ విచ్చఱకంటను బంచబాఁబనిన్
దగ్ధముచేసెనంచువిని ♦ తామరసేక్షణుమోలనున్నయా
ముగ్ధపులచ్చిమోదుకొన ♦ మోహనగంధము పిండిపిండియై
దుగ్ధపయోధిమధ్యమున ♦ దుమ్ములురేఁగె నదేమిచిత్రమో.
(వక్త్రంబుల్ పదికన్నులైదుకరముల్ వర్ణింపఁగావేయగున్)

శా॥ ఈక్రాప్రాసము కష్టమాననుచు మీ ♦ రెంతేసివారాడఁగా
వాక్రాసంబిది సత్కవీశ్వరులతో ♦ వల్ గామినేజెప్పెదన్
దిక్రాతానికిఁ బార్వతీశ్వరులకున్ ♦ దిగ్మప్రభారాశికిన్
వక్త్రంబుల్ పది, కన్నులైదు, కరముల్ వర్ణింపఁగావేయగున్.
(అస్థలిత బ్రహ్మచారికార్దురుభార్యల్)

క॥ ఈస్థాప్రాసముదుష్కర, మఘనతనీయఁదగునె ♦ యదిసుకవులకు
సస్థలితలయి గుహుంగని, రస్థలితబ్రహ్మచారి ♦ కార్దురుభార్యల్.
(దృఢసత్త్వంబునఁ జీమ తుమ్మెనహహా దిగ్దంతులల్లాడఁగన్)

మ॥ సధునీశోర్వి చలింపనిర్జరవరుల్ ♦ శంకింపభేరినికా
యథమత్కారత నిద్రలేచి దశకంఠా ♦ మర్త్యవిద్యత్పరీ
వృథసోదర్యుఁడులేచి రావ్యధయెన ♦ ర్చెన్నాసికాంతస్థమై
దృఢసత్త్వంబునఁ జీమతుమ్మెనహహా ♦ దిగ్దంతులల్లాడఁగన్.

(దోగ్గి)ధేనువు గర్భనుందుఁ బులికం ♦ దుర్ పుట్టెనుగ్రాకృతికా)

శా|| దేగ్గిశాంతతపోనిగ్గుణ మహా ♦ తేజస్విపాపాటవీ
దగ్గిత్మానలుండైన కశ్యపునకు ♦ ద్యద్ధర్వులైయాగభు
గ్గిగ్గిశుల్ నుతులుగ్గిదైత్యులుబిడె ♦ జాకల్గిరీక్షించితే
దోగ్గి)ధేనువు గర్భనుందుఁ బులికం ♦ దుర్ పుట్టెనుగ్రాకృతికా.

(దంష్ట్ర)లమీద శంకరుఁడు తాండవమాడెను రాముకై వడికా)

ఉ|| రింష్ట్రహియేమిటంగఱచు? ♦ ఋక్షములెక్కడనుండు? నంధకున్
నంష్ట్రనుఁజేసెనే విభుండ ♦ నంతరమం దతఁడేమిచేసెఁ జే
రుంష్ట్రఖిలాత్ముండైన లవు ♦ రూపమదేగతినుండెఁ జెప్పమా
దంష్ట్ర)ల, మీద, శంకరుఁడు, తాండవమాడెను, రాముకై వడికా.

(తలలాక్ష్మీబదినాల్గు కానఁబడియెన్ దద్రోరివక్షంబునకా)

మ|| లలితా కారుఁగుమారు మన్మసునిఁ దా ♦ లాలించి చన్నిచ్చుచో
గళగల్గ్రహరత్న వీర్తకళికా ♦ గాంభీర్యహేమాంచితో
జ్వలరత్న ప్రతిబింబితాననములన్ ♦ శంభుండువీక్షింపఁగాఁ
దలలాక్ష్మీబదినాల్గు కానఁబడియెన్ ♦ దద్రోరివక్షంబునకా.
ఇట్లు పూర్తించి యాసనమొసంగమికిఁ గోపించి చెప్పినపద్యములు.

ఉ|| పండితులైనవారుదిగు ♦ వందగనుండఁగ నల్పుఁడొక్కఁడు
ద్ద డతఁచీర మెక్కిన బు ♦ ధ ప్రకరంబులకేమి యెగ్గగున్
గొండొక కోఁతి చెట్టుకొన ♦ కొమ్మకు నెక్కినఁ గ్రిందగండభే
రుండ మ్మదేభసింహములు ♦ రూఢిగనంతట నిండియుండవే.

ఈపద్యమును జరుపఁగ నే రాయలవారికిఁగూడ లజ్జయై వెంటనే యుచితాసనంబొసంగిన నందాసీనుడై యాసభయందలి యనూరూపరులగు పండితులనుగూర్చి యిట్లు పద్యమునుజదివెను.

ఉ|| కొందఱుపార్థు లెక్కెములు ♦ గొందఱు కాలునివాహనంబులున్
గొందఱు భైరవాశ్వములు ♦ గొందఱు యీశ్వరవాహనంబులున్
గొందఱు కృష్ణజన్మమునఁ ♦ గూసినధన్యులు నెంచిచూడఁగా
నందఱకందఁజే మఱియు ♦ నందఱకందఁజేయందఱందఁజే.

రాయలుకవియున్నును దుస్సాసముతోఁగూడిన సమస్యల నిన్నియిచ్చిన పండితులకేమి యనక యూరకుండుటయు నిట్టి సమస్యల నిమిషమాత్రములలో నవ్యాహతముగఁ బూరించిన మహాకవిని సన్మానింపకయుండుటనుజూచి కోపించిచదివిన పద్యములు.

ఉ|| తిట్టదునా మహాగ్రతర ♦ శ్రీప్రవచోపర గద్యపద్య సం
ఘట్టసురట్టఘట్టవధ ♦ గావిధిగాచిననైనమానినీ

పట్టణ వప్రసాధమణి ♦ బంధురసింధుర సైంగవాన్యులన్
బట్టపురాజులన్ దొరలఁ ♦ బండితులన్ దురఁగాంకృతాదులన్.

ఉ॥ తిట్టుదునా భుజ గవిష ♦ నిగ్గదవానలధాగధైగచి
టీట్టచిటార్భటిప్రకట ♦ శీఘ్రమహోగ్రత దంతనిష్ఠునో
దట్టన విస్ఫులింగలయ ♦ కాంబదారుల ల్గులుబ్ధరా
టట్టణ గోపురధ్వజని ♦ పాతహతాహుతి గాఁగనుద్భుతన్.

ఉ॥ తిట్టుదునా మహోగ్రతరీతీవచోపరగ ద్యపద్యసం
ఘట్టఘణీంద్రకోటిఘన ♦ కంతవిషాగ్నులరీతి మ్మెయినన్
నెట్టనఁదాఁకఁగావలయు ♦ నిందయొరప్పిక పద్యమిచ్చున్
బట్టపురాజురీతిబహు ♦ భంగులలెస్స నుభింపఁగావలెకా.

ఇట్లుసింహాలోకనముగాఁ బలుకరాయలు భయభ్రాంతచిత్తుడై మీసామగ్ధ్యము మాకుఁదెలియదాయె ననిస్తుతించిసత్కరించెను. తరువాతనీశాన్యసింహాసనా రూఢునిఁగావించెను. ఈ చరిత్రయునుబట్టియే అష్టావధాని శ్రీ పింజల సుబ్రహ్మణ్యకవిగాను.

సీ॥ అశ్రాంతమును నిగ్ర ♦ హాసగ్రహప్రభా, వాన్యుండవని ధృతి ♦ నాకినావు
అమితదుష్కరసమ ♦ స్యలనెల్ల నవలీల, నింపుమీఱంగఁజూ ♦ రించినావు
కృష్ణరాయేంద్ర మె ♦ ప్పించియాశాన్యసిం, హాసనాగ్రహ ♦ మంచినావు
కలుషాత్ములై నింద ♦ గావించు నావిప్ర, కవిముఖ్యులకు బుద్ధి ♦ గఱపినావు

తే॥ ఘనతరానేకసత్కృతుల్ ♦ గాంచినావు, నీమవిఖ్యాతిసెల్లు వ ♦ ర్ణింపనేర్తు
ననుపమకవిత్వ చాతుర్య ♦ విసుతధైర్య, యిద్ధగుణాఘర్య రుద్రక ♦ వీంద్రవర్య.

అని వర్ణించినారు. ఈశాన్యసింహాసనమునఁ గూర్చుండుట కిశ్వరుఁడువచ్చిననేతప్ప మానవులకు సాధ్యముగాఁగూడదను తలంపుతో దానిని నిర్మించిరిట. అంతయు నేని కవినిమిష నీశాన్యసింహాసన మనిన నీరాజ్యమునైన వదలిపోయి ప్రాణములున్న బలుమందిని బ్రతుకుదురునుచుండెడివారట. అట్టిది నేఁడీరుద్రకవిగారికొసంగబడుట కాపండితులయొక్క ముటయే కారణము. అయిన నీశాన్య సింహాసనము పాడువడకుండఁ జేయుట కవతరించినవాడెట్లు దానిని వీడును ! రుద్రకవి యీశాన్య సింహాసనము నధిష్టించియు నేసాటి యాపద ననుభవించకుండుటచే నితని నెంతయో గొప్పగఁజూచు చుండెడివారు. రాయలకొకప్పుడు రత్నములు పొదువఁబడిన బంగారపు చిలుక (నాసికాభరణము) దొరకినది. దానినొకసమస్యగాఁజేసి 'పచ్చని రాచిలుకమీఁదఁ ♦ బచ్చికమొలచెకా' అని కవులకీయ నారంభించెను. దీనినెవ్వరును బూర్తిసేయకున్న రుద్రకవికచ్చెను. అతఁడు 'వంటనే.

క॥ పచ్చలు కెంపులు హేమము, నిచ్చలముగ విశ్వకర్మ ♦ నిర్మించెనయా

యచ్చులకొఱకై తాపిన, పచ్చని రాచిలుకమీఁదఁ ♦ బచ్చికమొలచెకా. అని పూరించెను.

వరకవి కొండయ్య యనువాఁడు రుద్రకవిగారి కవిత నాక్షేసింపఁగాఁ గొప్పలు త్రిపురాంతకుఁ డీపద్యమును జదివెను.

క॥ విదితంబుగఁ గవిరుద్రుని, సదమలవాగ్జనితశాస్త్రం ♦ సంహితపదముల్
కుదిరికతెలియక యూరక, వదరకురా వెఱ్ఱిముండ! వరకవికొండ!
నవసుంటునురతానను పండితునితో వానించుచు శ్రీ కృష్ణరాయలఁగూర్చి రుద్రకవిగారి
శిష్యుఁడు త్రిపురాంతకుఁడు చదివినపద్యము.

చ॥ గడియకు నూలుపద్యము ల ♦ ఖండతర ప్రతిభకొ ఘటింతునో
బడిబడి నూలుసుంటములఁ ♦ బద్యములకొ లిఖింతునొ పదం
పడి వివిధాంధ్రభాషలఁ బ్ర ♦ బంధములొక్కొకనాఁడు చేతునొ
యడుగుఁడి మీమనంబుచకు ♦ హర్ష మెలగ్గుగఁ గృష్ణభూవరా.

చాటుపద్య మణిమంజరియందు 'ఇది కృష్ణరాయలఁగూర్చినది కామిష్టప్తము. మోచర్లదత్తప్ర
గారి నాదరించిన తెట్టుప్రభువు వేజండ్ల వేంకటకృష్ణరాజుగారింగూర్చి చెప్పబడినది కాదగును' అని
ప్రాయబడియున్నది. ఇందు 'హర్ష మెలగ్గుగ' అనుచోట 'హర్షమువేంకట' అని మార్చిరే కాని
యర్థము సరిపడకున్నను యెట్లో సరిపుచ్చుకొని యిట్లుప్రాయుట కచ్చెరువగుచున్నది. శ్రీ అ. తాతా
చార్యులొకప్పడు రుద్రకవి కవితనుగూర్చి యిట్లు ప్రశంసించెను.

ఉ॥ వ్యగ్రకవిత్వ తత్త్వచతుః ♦ రాన్యులు కైయటభాష్యఫక్తికా
నుగ్రహశక్తి కల్గిన ఘ ♦ నుల్ కవులెందఱుజేరు నీదుప్ర
త్యగ్ర వచోధురీణకవి ♦ తల్ తగురా కవిరుద్రరుద్రధ
క్రాగ్ర సముజ్జ్వల స్ఫురిత ♦ హల్లులకున్ స్వరపాళిక'జ్జలై.
కృష్ణరాయలొకప్పడు పెద్దనామ్యునితో నిట్లు వచించె.

ఉ॥ తాతలనాటనుండి కవి ♦ తావనితామణులకొ గణించు వి
ఖ్యాతియటుండ మావలనఁ ♦ గాలికి రత్నయంపు నూపురం
బాతఱిఁగొంటిపప్పటికి ♦ నల్పవయస్కుఁడు రుద్రయాభి దుం
డాతఁడు విశ్వకర్మ ♦ యఖిలగమజేత్త సమర్థుడన్నిటకొ.

అద్దంకి తాతయాచార్యులుగారికి కృష్ణరాయలును తదితర కవులును నమస్కరించుచుండిరి.
రుద్రకవి నమస్కరించువాడుకాదు. అట్టియెవ నాచార్యులుగారికిని రుద్రకవిగారికిని మతచర్చజరిగి
యందు గురుశబ్దమునిట్లు నిర్వచించినాడు.

సీ॥ కుండకీస్థానకూ ♦ కుంభినివక్రంబు, గుమగుగానిల్విన ♦ గురుఁడు గురుఁడు
మాతృగర్భములోన ♦ మారుతాత్మజునను, గోచియొసంగిన ♦ గురుఁడు గురుఁడు
పాసాణమునఁ బర ♦ బ్రహ్మస్వరూపము, గులుకుచూపిన జగ ♦ ద్గురుఁడు గురుఁడు
అలరాము కారార్ధ ♦ మభిని బంధించి, కోతులనడిపించు ♦ గురుఁడు గురుఁడు

గీ॥ వైరిసంహార జయమేళు ♦ వాహనాశ్రయ, విజయసద్ధర్మ శ్రీమహా ♦ విశ్వకర్మ
శుభములు చీములు ♦ గట్టఁగాల్చి, పరధనాపేక్షఁజెందెడి ♦ నరుఁడు గురుడ.
వాదప్రతివాదాంతరము రుద్రకవియే గెలుపొందెనని చెప్పదురు.

పండితుల యసూయ

రాజనరేంద్రుని కాలమున నన్నయభట్టు భారతమును దెనిగించుచుండ నధవ్యజ్ఞానార్థ్యుడంతకు మున్నే భారతమును సంపూర్ణముగా రచించి యా ప్రభువున కంకితమిరాగా నన్న పాద్యుడతఁడు బసచేసినయింటినే యగ్నికర్పణము చేయించెను. అయ్యెను నెనగో చమపుటకుఁ గొంపోయిన విరాట పర్వము మాత్రమే యిప్పటికి నిలిచియున్నది. అందలిపద్యము లివి.

శా. “తృష్ణాతంతునిబద్ధబుద్ధులగు రాధే ♦ యాదులంగూడి శ్రీ
కృష్ణం గేవలమర్చ్యుఁగాఁదలఁచి బం ♦ ధింపగ నువ్వోగవ
ర్ధిష్ణుండయ్యెనుయోధనుం డకట ధా ♦ త్రీనాథ యోచింపుమా
యష్టిమంబునఁగట్టవచ్చునె మద ♦ పూర్ణోగ్రసుంఁడాలమౌ”

క॥ “శ్రీకంఠుఁడెదురునపుడు వ, నాకోధ్వజ మింద్రమకు ♦ ట మర్జన తురగాశీకము
దివ్యశతాంగము, నాకవ్వడికబ్బియున్న ♦ నతఁడేమగునో.” అథ. భార.

శ్రీకృష్ణరాయల కాలమున దుద్రకవియే కాక 1525 పూర్వమున కవికర్ణ రసాయనమును వ్రాసిన టంకసాలస్వసింహాకవి తన మహాకావ్యమును రాయలవారికంకితమిరాగా నచటి పండితులును, మంత్రులును రాసీయరైరి. ‘పంచాననస్యసుకవేః గజమాఁదైర్వృషశ్రీయా’, పారణాజాయతే క్వాపిసర్వ త్రైవోపవాసినః, అనినట్లు, కొంతకాల మాపట్టణమున నేయుండి తుట్టసుదకు బత్తెయునకు నైతమిబ్బంది పడి వీధిలో నంగడివెట్టి పద్యముల విక్రయింపమొదలిన నందొక పద్యమును గృష్ణరాయలవారి కొమార్తరు 400-0-0 లకు కొనితెచ్చినది. తండ్రియును గూతురును జడరంగమాడు సందర్భమున నామె “ఉద్ధతులమధ్యమునఁ బేద ♦ కుండఁదరమె” అనిన విని, అమ్మాయీ! పద్యమునంతయుఁజదువుచునఁగా ‘గీ॥ హత్తికొనివచ్చుకటికుచో ♦ ద్వృత్తిజూచి వెలఁదితనుమధ్య మెచటికో ♦ శాడలిపోయె, నుండియున్నను గనుపడ ♦ కున్నెయహహ, యుద్ధతులమధ్యమునఁ బేద ♦ కుండఁదరమె? అని చదువఁగా రాయలాశ్చర్యమునుబొంది యీ పద్యమెక్కడిదని యడుగ నెవరో యొకకవి వీధిలో నమ్ముచుండఁ గొనితెచ్చితి ననెను. రాయలు విచారించఁగా మంత్రులును బండితులును నేకీభవించి చేసిన కుట్రయని తెలిసి వారలపైఁ గోపించి యమ్మాహాకవియున్న గ్రామమునకేగి, యయ్యా! మీరాకిద నాకుఁ జెలియదు. చాలపొరపాటు జరిగినది. మీరు రచించిన కవికర్ణరసాయనమును నాకంకితమొనర్పఁడన నతఁడు నేనప్పుడే విష్ణువునకంకితమిడితి ననుటతోనే విగ్రాహగ్రస్తుండై తనపట్టణమునకు వచ్చెను. చెన్నపట్టణములోను, నెల్లూరులోను టంకపాలవారివీధియని యీనాటక ప్రసిద్ధికలదు. ఆనంఁగియు లీసాటికేని గలరు.

బొబ్బిలివారి సంస్థానములోను కొమ్మూరులోను నాధికారిగాని చించింపఁబడిన వారిగర్వము నడఁచి శ్రీ రాయఁడప్పు రంగారాయ ప్రభువు భయభ్రాంతుడగుచున్న, ‘రాసీనిమ ప్రతాపమిచ్చొడల నిఁకొంబొప్పు, నని పూనుసరికిదా కవిశక్తి యెల్లఁగెనెల్లడినొసంగి. ఈకవిస్మృతగు విచిత్రరామాయణము పండితాదరణీయమయ్యు నింతవఱకు ముద్రింపబడకపోయెటకు ధనలోపమే కారణము.

ఇబ్రహీం పాదుషా సందర్శనము

ఇబ్రహీం పాదుషాకు ‘మల్క్-భరాం’ అను నామాంతరముఁగలదు. ఇతఁడు తెలుఁగొకవిత్తము నందభిరుచి కలవాఁడును, సత్కవీశ్వరులయాశీర్వాదమునం దాసక్తి కలవాఁడును, అయియుండునతని

పట్టనుహిషి యాతనికాంక్ష తెలిసికొని యతనితో 'మీకీవాంఛతగదు' ఇందువలన నేడైన యుప్పు వాటిల్లునని చెప్పినను వినకుండెను. అప్పుడు మనయాస్థానమునకు వచ్చినకవిని వెంటనే 'కవీశ్వరుడవైతే చంకనాకేది' అని యడుగును. అతఁడు సమాధాన మొసంగినట్లయిన 'ఎద్దుకవివా? గుట్టపుకవివా?' అని ప్రశ్నింపుము. అందుల కాతఁడెద్దుకవినని నుండుచునుము. గుట్టపుకవినని బొమ్మనుము. అట్టి యెడ నేనుగూడనుండి యాపద్యములను విందుచనిపలికెను. ఆపద్యముల కానవాలు సంతసించి కమనన్ని ధానమున కాగతులయిన కవులకుఁ బై ప్రశ్నల నిడుచుండెను. కొందఱు 'చంకనాకుమనుచున్నాఁ డీయన మరకేమియిచ్చునని యంతటితోనే మరలువారును' మఱి కొందఱు మరికొంతనేపుండి యెద్దు కవివా? గుట్టపుకవివా? అనినప్పుడు తమలోదాము గుట్టము వడిగాబలుగెత్తును. ఎద్దు నెమ్మదిగా నడచును. అనుకొని నేను గుట్టపుకవిని, అనినపుడు సరే 'ఇట్లుమనుచుండెడివాఁడట. ఒకనాఁడీ రుద్రకవి ఇబ్రహీంపాదుషాగారి దర్బారునకుఁజని యచట వనపాండిత్యమును బ్రకాశింపజేయవలయునను తలంపుతో నేగ నచటివారయ్యా! తమరెవరన నేను రుద్రకవినని భీషణముగాఁ బలుక నారాజెప్పటివలెనే "కవీశ్వరుడవైతే చంకనాకేది" అనినాఁడట. కవి వెంటనే 'ఇదిగోనాచంకనాకు' అని చేయియెత్తి తనచేతున్న తాళపత్రగ్రంథమును జూపెను. అనఁగా చంకకు + ఆకేది, చంక + నాకేది, అని యిందు రెండర్థములు గలవు. ఇదిగోనాచంకకు + ఆకు, ఇదిగోనాచంక + నాకు అని యిందు రెండర్థములుగలవు. ఈపలుకులు వినుటతోడనే మర్మిభరామునకు సంతోషముదయించి, యెద్దుకవివా? గుట్టపుకవివా? అనినంతనే తనలో వృషభము శ్రేష్ఠమైనది. ఆశ్వము భారవాహమే కాని యట్టిగౌరవము నందదగినదికాదు అనియుద్దేశించి, ఎద్దుకవినే అని వజ్రనిగ్గోషభీషణముగాఁ బలికెను. అప్పుడు రాజు తనపురంధ్రకిఁ గబురంప నామెకూడ నచటికివచ్చినతోడనే యిట్లు పద్యముఁజనిపెను.

ఈ॥ ఏడుకులాద్రులెక్కి వెన ♦ నేడుపయోధులుదాటి ఓలమై
యేడగుదీపులం దిరిగి ♦ యెన్నికతోఁ బ్రసహించుక్తి యీ
రేడు జగంబులందు నుతి ♦ కెక్కిన మర్మిభరామచంద్రుడే
యేడవచక్రవర్తి పదు ♦ నేడవ రాజు ధరాతలంబునకా.

ఈపద్యము పూర్తియగునప్పటి కాప్రభువు సింహాసనమునుండి క్రిందబడి మూర్ఛచెంద నా రాజ్ఞి కవీశ్వరునితో బాబూ! నాపతి మూర్ఛిత్వి నాకు బురుషభిక్షుఁడైట్టవే యనవుడు రుద్రుం డమ్మా! నేనేమిచేసితిని. దీవించితినిగాని తిట్టితినా? అనుచుండ నామె 'మీ శాస్త్రములయందేమి యుండెనో మీవాక్కుద్ధి మహత్త్వమెట్టగో మనుబోంట్లు కేమియెఱుక! ఇట్టిశక్తి మీకుఁగలదో లేదో తెలియుటకై మొట్టమొదటనే యెద్దుకవివా? గుట్టపుకవివా? అని యడిగితిమి. ఎద్దుకవినేయని యుంటిరికదా! ఎద్దు మేతమేసినతరువాత మఱల నెమరుపేయునుగదా? గుట్టమునకన్న నో నెమరు వేయుట యుండదు.' ఇట్లు నుడివిన యామె బుద్ధివిశేషమునకు, విశయోన్ములకు నచ్చెరువును, జాలి యును గలవాఁడై మరల నీపద్యమును జరిపెను.

చ॥ పాలుపుగ సంతరాశమున ♦ బూచింపువును, బూపుటోనెయె
పలరినచెట్టు, చెట్టుచిగు ♦ రాకున బండినపండు, పండుపై
గొలకులపిండె, పిండెగల ♦ కొమ్మయు నీకుఁ గదావిభూతి ని
శ్చలశుభమాయువుశ్రుతి నొ ♦ సంగును మర్మిభరామభూవరా.

అనినంతనే మర్మిభరాం ప్రభువు లేచి సింహాసనమున గూర్చుండెను. అంతట నిట్లు చదువ నాశుభించెను,

చ॥ మలీకిధరామ భూప మహి ♦ మండలరాజ కులప్రదీప నీ
 పలాకు శిలాక్షరం, బితర ♦ పార్థివకోటులపల్కు లన్నియున్
 జలలిపు లెండమావులుబూడిదపొల్లునీరు బు
 గ్గులువడగళ్ళుశాగిదమేళుజాలముల్.
 ఇందు ని, 1, పాదములలోఁ గొన్నియక్షు ములు లిగిలము లయినవి.

ఉ॥ రాముఁడు దుక్కిముచ్చు, రఘు ♦ గాముఁడు కోటులరాజు రేమకా
 రాముఁడు పోటుబంటు, పటు ♦ రాగస మంచితుడైన గోసికా
 రాముఁడు వెట్టిగొల్లడిక ♦ రాష్ట్రములందు సమానులేరిగా
 రాములనెంచిమాడ నిధ ♦ రామమహీధరి భవ్యవైభవా.

ఉ॥ రాసుతుడైన మల్కియభ ♦ రాముని కీర్తియువెండి కొండయున్
 ద్రాసునబెట్టి తూర్పు రజ ♦ తాచల మెత్తున రాకయుండినన్
 భాసురలీల నిల్వనల ♦ బ్రహ్మ సదాశివు జాహ్నువీపతిన్
 వాసుకికంకణున్ వృషభవాహను జుద్రకళావతంసునిన్.

ఉ॥ రాజును రాజుగాఁ డతఁడు ♦ రాహుయుఖంబున జిక్మేవాహినీ
 రాజును రాజుగాఁడతఁడు ♦ రామశరాహతిఁ దూలె దేవతా
 రాజును రాజుగాఁడతఁడు ♦ రావణనూతికి నోడెనాజిల్
 రాజున రాజు మల్కియభ ♦ రాముఁడె రాజవరేఖ్యుఁ డెంచగన్.

అప్పుడు మల్కిధరాం ప్రభువు పరమసంకుష్టాంతరంగుడై కనిగారికి జరుగుంబల్లిగ్రామంబునకు నైరుతిదిశయందు రెంటుచింతల (చింతలపాలెము) యనుగ్రామము నొసఁగినాఁడు. తూర్పుబడ్డెవారి పొలము, దక్షిణముపాలేరు, పడమర గూడూరుపాలిమేర, ఉత్తరము నోగిరాజుగారి పొలము, ఈ హద్దులమధ్యయున్న పదునైదుకుచ్చెళ్ళు ఇందుకు శాసనము.

‘అద్యాశీలి చతుశ్చతాధిక సహస్రంవైశకాగ్మాః ౧ తా
 స్త్ర (అ) స్మిక్ శ్రీ జయచక్రే జయతిభామానేచమాస్మితథా
 పంచమ్యాంధ్వయతింత్రీణీజన పదం రుద్రస్య విద్వత్కవేః
 ప్రీత్యా శ్రీ ఇధగామభూపతిరదాత్ ప్రోక్షిరామండలః’

వీనింబట్టిమాడ శాలివాహనశకం 1480. క్రీ. శ. 1558 ప్రాంతమున రుద్రకవి యుండినట్లు స్పష్టమగుచున్నది. వైశ్ణోకము నాధాగముగాఁ జేసుకొని తద్వంశీయు లిట్టిచలివారు ౧ చించిన పద్యము.

సీ॥ ఇలశక వత్సరం ♦ బులు వేయుచన్నాట, యెనుబియును జను ♦ నెన జయబ్బ
 మున మాఘమాసంబు ♦ నను శుద్ధపంచమి, నాఁడు మల్కిధరామ ♦ నరవరుండు
 తగు కందుకూరి రు ♦ ద్రకవీరువకు బు, గుంబల్లిపురిని మా ♦ న్యంబొసంగె
 వైయుతిభాగంబు ♦ నన్నదేనుచ్చెళ్ళ, పొలమని రెంటుచి ♦ తలయచంగ

గీ॥ నలరుపురి యుత్తరమునఁ దా ♦ నరయ నోగి, రాజుగారి పొలంబుపూ ♦ ర్వ దిశయొడ్డె
 ణారిపొలము దక్షిణము పా ♦ లేరుపడమ, రమరగూడూరు పాలిమేర ♦ హద్దులివియు,

ఇబ్రహీం ప్రభువు తనపట్టణమున నాలుగునైపుల నాలుగుకుంటలను నిర్మించెను. ఒకానొక సమయమున నాలుగుకుంటలు వచ్చునట్లొకపద్యమును చెప్పమనఁగా.

క॥ ఆకుంటే ఫలవృక్షము, ఈకుంటే లోభితనము ♦ యెన్నటికైనక
మీకుంటే మాకిచ్చుట, మాకుంటే యడుగ నేల ♦ మల్కిభరామా.

అని చదువఁగా సంతసించెనని చెప్పదురు.

కాలనిర్ణయము

రుద్రకవి శ్రీకృష్ణరాయల సంస్థానమునకుఁజేరి యచట నీశాన్యసింహాసన మధిష్ఠించిన యేకొలఁది దినములలోనో రాయలు స్వర్గస్థుఁడైయుండును. వెనువెంటనే శ్రీ. శ. 1530 - 40 మధ్యకాలములో ‘ఇబ్రహీం పాదుషా’ రాజ్యమును బాలింపసాగెను. రాయలొసంగిన యగ్రహారములకు శాసనము లగపడకుండినను మట్టెపాగు, నందపూరు, కనమళ్ళ, కుడుములదిన్నెపాడు, మున్నగు గ్రామములన్నియు రుద్రకవిగారికిచ్చినవారెవరైయుందురు? ఇబ్రహీంపాదుషా ఇచ్చినది శాసనమే కనబడుచున్నదిగదా! రుద్రకవినిగూర్చి యేకవియో ఇట్లు ప్రశంసించినాఁడు.

మ॥ హరియాస్కందపురీజనార్దనువరం ♦ బందెక మహాసత్కపి
శ్వరులౌ రాయలవారిసన్నిధిని హ ♦ ర్నంబందె బట్టంబుగ
ట్టిరి యాందోళికలుక జనోగ్రతర ఘో ♦ టీలగ్రహారంబులం
దలుమాడక బహుమానమందె గవిరు ♦ ద్రాఖ్యుండు దాముఖ్యుడై.

బట్టుమూర్తి రుద్రకవి తరువాతివాఁడగుటచేతనే తన వసుచరిత్రమున “శా॥ ఈవజ్జుండవు... అనుపద్యమున “అయ్యోకలాదుండు చే, తోవీధిక సహజాధనాపహరణో♦ద్యోగంబు నెగ్గించునే” “నీ॥ నరకహేతు హిరణ్య ♦ హరణవృత్తి జరించుకొమ్ముకాని భజించు♦కొదువలెల్ల” ఇట్లు శ్లేషరూప మున వ్రాసిన వ్రాతలకు సమాధానము పుట్టలేదు. ఇటీవల శ్రీ గున్నేపల్లి మృత్యుంజయ కవిగారు స్వవిరచిత సావిత్రిచరిత్రమున మాత్రము,

మ॥ అలీనీలాలక మీనకేతనధను ♦ ద్వాటంక్రియామోహ శృం
ఖలయైసోలుచుఁ గీరశారికలనే ♦ కగ్రీవ భావంబున
న్బిలువన్ గర్లకతోరముల్ పలుకఁబూ ♦ నెక నోటికిక వచ్చిన
ట్టులుగాఁగూతలు గూయుటబ్బురమె బ ♦ ట్టుల్ పొట్టకక్కురితిక. అని వ్రాసిరి

ఉ॥ పిల్లడవా వృకంబ వ క ♦ పి ప్రవరుండవ బట్టుదిట్ట నీ
తల్లికలాదహస్తపద ♦ తాడితల్పముదాల్చి సాధ్వీయై
చల్లనిచీవనల్ గొని య ♦ శంబును సంతతిగాంచియుండ నీ
యుల్లము శిల్పిదూషణకె య ♦ వ్విభులూరెనె చిత్రమయ్యెడున్.

అనియొక పద్యము గూడప్రచారములో నున్నది.

రాష్ట్రాధిప శంశమహాకావ్యమున ‘శాకేభోగిశరాద్ధి భూపరిమి తేసంవత్సరేదుర్ముఖే, మానేచాశ్వ యుజే నీ తృపతిపది’ అని చెప్పియున్నాడు. అనఁగా శా. 1453 కనుక శ్రీ. శ. 1536 అయినది.

రాయల నిర్మాణము క్రీ. శ. 1530. కృష్ణరాయలెవరితో యిచ్చిన యొక తామ్రశాసన పత్రముపై ‘రద్రకవిగ్రహ’ అని యానాఁడియునికిని ‘దబుపుచున్నది. ఇది 27-9-1915 సం॥ ప్రబోధనియ్యంను బ్రకటింపబడియున్నది. శ్రీ ‘వెంకటనరసింహాచార్యులు గారు గత ముద్రితపీఠికయందు “ఇతఁడు గుంటు పల్లి భాస్కరుని కాలమువాడగుటచే క్రీ. శ. 1620 ప్రా తమువాడని కవుల చరిత్రనుడువుచున్నది. అని వ్రాసిరి. కృష్ణరాయల కాలమున రద్రకవికిని మరొకొందరు పండితులకును వాదోప వాదములు జరిగినట్లును, రాయలవారివలనఁ గొన్ని బహుమానములనంది యీశాన్యసింహాసనమధి స్థించినట్లును, ఇబ్రహీం పాదుషావలన నగ్రహారమును బొందినట్లును స్పష్టముగాఁజెలియుచుండ నిష్పటి ద్విజాతీయైన దనకుఁగల దురిభిమాన దుర్వివస్థత్వమునియే వచింకపతప్పము. ఆనాఁడు తాతాచార్యులు గూడ రద్రకవికి సమాధానము చెప్పఁజూలక ‘యూరకెతిలయూఁచి హుంకరించె’ నని ప్రతీతి కలదుగదా!

ఆంగ్రవాఙ్మయసూచికయ దు ‘బలవదశతకము’ క్రీ. శ. 1535 భక్తి అని వ్రాయఁబడి యున్నది. అప్పకవి పీఠికయందు “అప్పకవి 17 శతాబ్దారంభమున బుట్టియుండవచ్చునని వ్రాయఁబడి యున్నది. అతనికంటెఁ బాలపూర్వకఁడై ప్రసిద్ధి కెక్కిన రద్రకవి కృతశతకము నుదాహరించిన యప్ప కవికంటెఁ దరువాతివాడనుట యెంతనివేరహితము.

ఈ కవి కృతగ్రంథములు

1. నిరంకుశోపాఖ్యానము. “చ. అనిముని ధర్మశీలవసు ♦ భాధిప నూళికి నేర్పుమించి చెప్పి నకథ బాల్యచాపలము ♦ పెంపున స్వామికి విన్నవించితిన్, అని కవియే చెప్పినాఁడు.
2. సుగ్రీవవిజయము (యక్షగానము)
3. స్మరదీపక. (కామశాస్త్రము)
4. సరసజన మసూరంజనము, (ప్రౌఢకావ్యము)
5. రాష్ట్రస్థానవంశమహాకావ్యము (శైల్యరాయరాజుల చరిత్రము)
6. బలవదశతకము (భక్తియుతము)
7. గువ్వలచెన్నని శతకము (నీతియుతము)
ఇది యేకారణముననో యాంగ్రవాఙ్మయ సూచికయందుఁ జేర లేదని?
8. జనార్దనస్తోత్రాష్టకము
9. శృంగారజనార్దనాష్టకము (గేయము)

గుల్బసా చరిత్రమనునొక గ్రంథముకలదు. అది రాష్ట్రస్థానవంశ మహా కావ్యమును వ్రాసినకవి గానియతని శిష్యుఁడగు నింకొకకవిగాని వ్రాసియుండె నేమో యనుపట్టు గోచరించుచున్నదని కొందఱు పండితులభిప్రాయపడినారు.

మఱియు “తింత్రీణీపురవరాధ్యక్షా బుద్రచ్చకా” అను గ్రామ్యుపనిషాస శతక మొకటి కలదు. అది యేకవి రచించెనొ తెలియదు. తంత్రీణీపురము రద్రకవిగారి గ్రామముకనుక సహాకరియైన తాను స్వగ్రామవాసుల నాక్షేపించుట యసంభవము. కృష్ణరాయలవారి సభలో “బంధురవిప్రవప్రగృహ” అను పద్యమును చదివెను. ఒకానొక బట్టుకవిమాత్రము రెంటుచింతలనుగూర్చి యీ శతకమును వ్రాసినట్లొక వదంతికలదు.

సుగ్రీవ విజయము

ప్రపంచమున యక్షగానములు లక్షలవఃస్యంతమున్నవి. అయినను సుగ్రీవవిజయ మన్నిటిలో నగ్రస్థానమలంకరించినదని 1920 ప్రాంతపు సారస్వతసభలలో శ్రీ చింతా దీక్షితులు మున్నగువారిచే దత్తాత్రేయశస్త్రము విపులముగాఁ జర్చింపఁబడి పండితజనాదరణీయమై యలరారుచున్నది. అందలి యిష్టదేవతాప్రార్థనము.

ఉ॥ శ్రీవిభుఁగొల్చి శంకరు భ ధి జించి చతుర్ముఖు నించి భార్గవీ
గ్రావనుతా సరస్వతులఁ ధి బ్రాహ్మనసేసి గణేశపాద పూ
జానిధిసల్పి దేశికుల ధి సంస్తవనంబొసరించి కావ్యవి
ద్యావిదులన్ను తించి కవి ధి తాజడులన్నిరసించి వేడుకన్.

కథాప్రారంభమున

‘త్రిపుట’ ‘లలితగాత్రుఁడు శుభచక్రిత్రుఁడు దళితశక్తుఁడు సుజనమిత్రుఁడు నళినశేత్రుఁడు కందుకూరి జనార్దనుండు.’ 1

‘ఇందిరార్యుఁడు సాధువర్యుఁడు పృథులశౌర్యుఁడు మేరుధైర్యుఁడు నందితార్యుఁడు, కందుకూరిజనార్దనుండు.’ 2.

‘దృఢవిశాలుఁడు గానలోలుఁడు దివిజపాలుఁడు ధర్మశీలుఁడు నతదయాళుఁడు కందుకూరి జనార్దనుండు.’ 3

వర్ణనము: “ముక్కులు చెక్కులు ధి మాపులు వీపుల్, ప్రక్కలు పిక్కలు ధి బరులును దరులున్.
స్వరములు శిరములు ధి జూసులు వీసుల్, కరములు నురములు ధి కాళ్ళును వ్రేళ్ళున్,
ఎక్కువతక్కువ ధి లింతయులేకన్, ఒక్కరూపమున ధి నున్నవి చూడన్”

ద్విపద.....నిఖిలేశుఁ, డగు కందుకూరి జ ధి నార్దనుపేర, నంకింతంబుగఁ గాళి ధి కాంబాప్రసాద,
సంకలితకవిత్వ ! చాతుర్యధుగ్ర్య, తావర్య పెదలింగ ధి నార్యతనూజ,
కోవిద స్తవనీయ ధి గుణరుద్రధీర, విరచిత సుగ్రీవ ధి విజయాభిధాన
కరుణభాసురయక్ష ధి గానప్రబంధ, మాచక్రవాళశై ధి లావనియందు
నాచంద్రతారార్కమై యొప్పఁగాత.

ఈగ్రంథమిప్పుడు ముద్రితమైయున్నది. ఇందు త్రిపుట, జంపె, కురుచజంపెలు విశేషముగా నున్నవి. విశేషాంశములు వేతొ చర్చింపఁబడును.

స్మరదీపిక

స్మరదీపికను గుఱించి వాత్సయన కామనూత్రములు సంగ్రహించి ముద్రింపించిన శ్రీ పంచాంగ్ముల ఆదినారాయణ శాస్త్రిగారి విజ్ఞప్తియందెట్లున్నది. “9. స్మరదీపిక: ఈరుద్రకవియొవ్వో యెఱుంగరాదు. కాని యీయన దాదాపు 200, శ్లోకములు గలుగునట్లుగాఁ తనగ్రంథమును రచించి నాఁడు. ఇందుఁగూడ మొట్టమొదట కొక్కొకపండితునివలెనే.

“స్వనారీరక్షణంపుంసాం స్త్రీణాంచదనంతరం, బంధభేదేంగితజ్ఞాన మేతత్ఫలమ దాహ్మమ్” అని కామశాస్త్రప్రయోజనమును వివరించుచున్నాఁడు. ఇంతయే కాక గ్రంథరచనమునకంతకుఁగూడఁ

గొక్కొక్కవియే యీతనికి మార్గదర్శకుడు కాబట్టి యాయన చాల నవీనుడనియు 17 వ శతాబ్దము వాడై యుండుననియు చనుకొందును. ఈక్రిందిశ్లోక మితని రచనానీతుల నొక్కింత తెలుపఁగలదని తలంచెదను.

“యానిర్లజ్జాకృతాగాఢం మదనేన మదేనచ, అభియాతిపతింసాభి, సారికాకథితాబుద్ధైః,
భవేద్వాసకసజ్జా సా దూశీద్వారేణనిర్లనే, నిశ్చిత్యాగమనం భర్తృర్వాచేక్షణపరాయణాః; ప్రియైకపీఠిని
చోష్ణా ధావత్యున్మాదినీతథా, తత్రైవాపధితేకాంతే విరహోత్క్రంతితామతా.”

వాత్స్యాయనసూత్రపీఠికయందు 17 వ శతాబ్దమువాడై యుండునని యూహించుటకుఁ బ్రబలనిదర్శనము లేవియులేవుకాని 14 వ శతాబ్దమువాడయిన కొక్కొకనితర్వాతివాడని యొప్పు కొనకతప్పదు. “సీ. ప్రతివార పంచాంగ పఠనసేయుటమాని, కొక్కొకశాస్త్రంబు గొణఁగఁదివిరె” (నిరం) కొక్కొకని తర్వాతివాడయిన మాత్రమున శతాబ్దమును నిర్ణయించుటకు వీలులేదుగదా! 16 వ శతాబ్దమువాడయినట్లు నిదర్శనములున్నవికదా.

సరసజన మనోరంజనము

ప్రాచ్యులిఖితపుస్తక భాండాగారములో సరసజన మనోరంజనములోని పద్యములు.

ఉ॥ ఎన్నఁడు నేరిచెకా బెళుకు ♦ నీనెలి కన్నులు కారుకమ్ము ల
న్నన్నకురుల్ పిలుందుపటు ♦ వైపటువైఖరి గైకొనెంగదే
మొన్నగదమ్మ పిన్నమొల ♦ మొల్కలు నేడిదెవన్నెలాడిలే
జన్నులు మిన్నలై పయఁట ♦ సందునదాఁగిలి మూతలడెడుకా.

సీ॥ కొప్పనఁజాట్టిన ♦ గొజ్జంగివిరిదండ, నటనతోపేపున ♦ నాట్యమాడ
బటువైన ముత్యాల ♦ పావడవిరజాజి, తీరుగాఁజెంపలఁ ♦ దిమురుగట్ట
ధగధగధగలచేఁ ♦ దనరుకెంపులతాళి, సరులతోఁ బెరగొని ♦ చాకళింప
గబ్బిగుబ్బలమీఁది ♦ కట్టూరి చెమటలఁ, గరఁగివాసరలచేఁ ♦ గ్రమ్ముకొనఁగఁ

తే॥ వింతమాటలఁదేటల ♦ విభునిఁగూడి, కాంతరతికేళిమిక్కిలి ♦ గారవింప
దప్పితీరంగ నధరామృ ♦ తమనొసంగి, చంద్రబింబాస్యమగలాగు ♦ సలిపెనపుడు.

ఈపద్యములను ప్రాసుదొరగారుకూడ జాల ప్రశంసించిరి.

అక్షేపములకు సమాధానము

ఇందలి మొదటిపద్యమున ‘మొల్కలు’ అను ప్రయోగమునుగూర్చి వినుకొండలో గుంటుపల్లి భాస్కరయ్య గారి సముఖమున నొకకవి యిట్లు సమాధానమొసంగె.

చ॥ వెలగకువెల్లయంచు సర ♦ వికా జలికొండ నృసింహుఁడాడఁగా
మొలకకు మొల్కయంచుఁ గవి ♦ ముఖ్యుఁడు రుద్రయపల్క దోసమే
భళిభళి మంచిమాటయె ప్ర ♦ బంధమునాజలరాశి యందులో
పలనెరనుల్ గ్రహింతురె య ♦ పారములౌ మణులెన్నొయుండగకా.
అప్పుకవి.

చ॥ కొల్లఁదిగ మున్నుజెప్పెఁ జలి ♦ కొండ నృసింహుఁడు వెల్లయంచునీ
వల నగసాలిరుద్రపను ♦ వాఁడును మొల్కలటంచుఁ గూరిచెకా

దెలియకొందట్టిటు విక్య ♦ తింబదనుధ్యమునక లకారకే

ఫలతలపై య కారమును ♦ బాపుదురార్యులు సవ్యసత్తుగక. అని వ్రాసియున్నాడు.

లక్షణగ్రంథము వ్రాసినని విజ్ఞప్తిగ కవికి గోచరింపని ప్రయోగములన్నియో కన్నట్టుచున్నవి.

1. నన్నయభట్టు: “చ. నిన్ననుం, బుడమిని తమ్ముగోల్పడిరి పొత్తిభవత్తుతులైన పాండవుల్” భార. ఉ. భోరనవిస్ఫులింగములు ♦ పొడ్డుగనుగ్రవిషంబుఁ గ్రక్కుచుకొ” భార.
 2. తిక్కనసోమయాజి: “చ...వెల్వెలబాటెడు మోముతోడవత్తునె” భార.
 3. శ్రీనాథుడు: “మ. గణుతింపంగనితండు పాల్కడలికిక ♦ గారాపుఁబుత్రుండు” శృ. నై. “వారిధితటి కాల్పట్టణాధీశ్వరున్” భీమఖండము.
 4. బమ్మెరపోతన: “శా. వల్లంఁచుక జెప్పిన మానడంగమునఁ బుత్త్రాకారతక వ్యాధిజన్మించెకొ”
 5. సింగయకవి: “శా. దీననో, రల్పాపొల్పిటివంచు” “వల్లనడయ్యో” భాగ. (భాగ.
 6. అల్లసానిపెద్దన: “మ. వెల్వెలఁబాటెదీపకలికా ♦ వ్రాతంబుశాతోదరి” “చ...వెల్వెలఁబాటెవిటాననాబ్జముల్” “చ...పొత్తుకటెప్పలనప్పించుచుకొ” స్వా. మ.
 7. కంకంటి పాపరాజు: “చ. ఆయ్యనలముమంటఁజేసి చోరఁమంటిని దానిని దల్పరైరిగా” ఉ. రా.
 8. శామరాజభూషణుడు: “ఉ. పొత్తుకయోమతితైలకన్యయో” వసు.
 9. తెనాలిరామకృష్ణుడు: “ఉ. కాకమూ, కావలిదావకీలలగు ♦ నాల్కలు ముంగల మొల్కలెత్త” “సీ. జనియించె నొక్క ప ♦ చ్చనిమొల్కయనుబుద్ధి” పాం. మా.
 10. ముక్కుతిమ్మన: “చ. వెన్నెలల్, మొలచిన పాదుపాల్కడలి ♦ ముద్దులపట్టి” పారి.
 11. కూచిమంచి తిమ్మకవి: “సీ. నిక్కవంబుగఁ దూర్పు ♦ దిక్కువెల్వెలఁబాటె” రాజశే.
 12. పిల్లలమట్టి పినవీరభద్రుడు: “చ. ఉడుపది వంశకర్త మహిమోన్నతి కెయ్యది మేరనాడు పాల్కడలి జనించినప్పడు” జై. భా.
- కీ. శే. చెళ్ళపిళ్ళ వేంకటశాస్త్రిగారు: “ఉ. తమ్ముని బిడలంచుడయడల్పడు” కీ. శే. కవిబ్రహ్మ యేటువూరి వేంకటనరసయ్యగారు: “ఉ. ముత్తెముస్వాతి చిమ్మలకు మొల్కలు తొల్కరి కుమ్మదమ్ములన్”
- శ్రీ పింగళి లక్ష్మీకాంతకవిగారును: కాటూరి వేంకటేశ్వరరావుగారును: “చ. మరువము మొల్కపుష్ప సుకు,మారము నాతనువంచు భ్రాంతులై ♦ మురియుదురు”
- అప్పకవి యితరకవులనేమనఁజాలక యొకరుద్రకవిని నిందించుటనుగూర్చి:
- చ. ఆకలుషు రుద్రుఁడట్టగ ర ♦ యంబునఁబూనితివంతెకాని యా సుకవిని రామకృష్ణకవిఁ ♦ జూచియు నాతని మొల్కజంటలో నొకటియు బైటఁబెట్టకయ ♦ యూరకయంటివి తప్పొన్న నా సిక మొదలంటఁగోయు నొకొ ♦ చెప్పవఁగొట్టునొ యంచుమానితే. (అరుణోదయ)

తెనాలిరామకృష్ణనిపద్యము.

చ. ఒకని కవిత్వమందెనయు ♦ నొప్పులు తప్పులు నాకవిత్వమం దొకనికెదప్పఁబట్టఁబని ♦ యుండదు కాదని తప్పఁబట్టినన్ మొకమటుక్రిందుగాఁదిగిచి ♦ మొక్కలుపోయినయిన్నకత్తితో సెక మొదలంటఁగోయుదును ♦ జెప్పవఁగొట్టదు మోముదన్నుదుకొ.

మఱియు నప్పకవీయమున.

క. విరచించెను శ్రీనాథుడు, ధరణినిశ్చంగారనైష ధంబునఁగూర్చుం
డిరియొండొరుననికానక, పరరూపక్రియలఁ బ్రకృతి ధావముకలదే. అనుటకు.

మ. పగ శ్రీనాథునిఁదిట్టఁజూచెదవుగా ధర్మాటివాఁడౌట నా
సుగుణాధ్యుండు యధార్థవాది కుకవి ధర్మానిలవ్యాఘ్రియై
జగదాశ్చర్యకరప్రయోగరచనా సంపూర్ణుడౌ నందులో
సగమా! పాతికయా! శతాంశమగునా! చర్చింప నీకావ్యముల్.

గీ. తాల పెనుచిన్న తెలుఁగఁబో ధర్మానినావు, కందజాతుల రుచులెల్లఁ గాంచినావు
చిత్ర బంధాసురక్తిపై చలఁగినావు, భావ రసహీనుఁడవెకా య ధర్మాగ్యసుకవి.
(అరుణోదయ)

రాష్ట్రాధ్వంశ మహాకావ్యము

అందలి యిష్టదేవతా ప్రార్థనము

శ్రీమాన్ భూతసమూహనిర్మితి విశ్వా యః సంస్మృతోవేదసా
గోవిందేన చరాచరస్థితి విశ్వా యః సాదరం వందితః
యః స్వాత్మన్యభిల ప్రపంచవిలయే సంభావితః శంభునా
సోఽయంవిశ్వజనీన చారుచరితో లంబోదరః పాతు నః

కవితాశైలి తెలియుటకై కొన్ని శ్లోకములిచట నుదాహరించుచుంటిని.

తదీయసూనుర్మహనీయ సేనః, పరాక్రమస్యక్క్రృత భీమసేనః
శకాసభూమిమధ వీరసేనః, ప్రతాపసంశ్లిత మీ సేనః.

“నృపేణతేనాజనికాంతి వీరః, ప్రచండమార్తాండకులైక వీరః
యాత్రాసుపంకీకృత సింధునీరః, పరావలీచీపశిఖాసమీరః”

“తస్మాదభూదద్భుతభాగధేయః, శ్రీసాహసీయార్జున నామధేయః
నారీచకోరీనయనైకషేయః, క్షీరోదధేరిందురి వాప్రమేయః”

“సాదితాసురకదంబకీర్తియే, దేవదైత్యనరగీతకీర్తియే
కల్పితత్రిభువనైకపూర్తియే, మామికాప్రణతిగర్వమూర్తియే.”

“కాలాంతకాయకలికల్మష నాశనాయ, బ్రహ్మానిదేవసుత పాదసరోరుహాయ
విశ్వేశ్వరాయ భవసాగరతారకాయ, ధ్రువాఘ్రూహమధ్యనిలయాయ నమశ్శివాయ,
శంభవాయ చ మయోభవాయతే, శంకరాయ చ మయస్కరాయతే
శ్రీశివాయ సకలార్థదాయతే, సర్వదాశివతరాయతేనమః”

“భవసాగరస్యపరమంతరణం, కరణంసుఖస్యవిపదాంహరణం
వరణంవిముక్తిసదృశః శరణం, చరణంహరస్య కరవాణిచిం”

“నమనీయపదాంబుజంసురైః. కమనీయం హిమచైలకన్యయా
భజనీయమనన్యచేతసా, మననీయం మునిభిఃశివంభజే”

“ఆనందసందోహ గలన్మరందే, కాలీచలాపాంగ మిలన్మిలిందే
సానందబృందారక బృందవంద్యే, వందేమహాదేవ పదారివిందే”

“కాత్యాయనీ కేలివిలాసలోలం, సముల్లసత్కుంజర చక్రచేలం

వక్షస్థులవ్యాలఫణావమూలం, చేతశ్చిరంచితయ చంద్రచూడం'
 'సంసారహారి సుఖకారి సుధానుసారి, శ్రీసుస్మరారి పదవారినిపారితారి
 గోదావరీ విమలవారి వివన్నివారి, శేయస్తనోతుమదనారి శిరోవిహారి'
 'రాష్ట్రోఽహతీతిపాలవంశముకుటాలంకార చూడామణి
 శ్రీనారాయణశాహజీవన విధేః సత్కీర్తిముక్తావలీం
 విద్యత్కుండల భూషణాని విశదశ్లోకైరగుంధమణ
 స్ఫూర్తైఃపండితమండలాంబుజరవిఃక్రీరుద్రనామాకవిః'
 'నిస్సారీయతి శారికాపికకులం రంగీయతివ్యాకులం
 హంసాలీపరమాకులీయతికుక్కు మాంసాపిమూక్తియతి
 యామాకర్ణ్యకిలాధరీయతి తరాంసాధాధరీ మాధురీ
 నేయంకాఽపిసరస్వతీరసవతీ రుద్రస్యవిద్యోతతే'
 'శాకేభోగిశరాద్ధి భూపరిమితే సంవత్సరే దుర్ముఖే
 మానేచాశ్వయుజేసితప్రతిపదిస్తానే మయూరాచలే
 శ్రీమల్లక్ష్మణ పండితోదితకథా మాకర్ణ్యరుద్రఃకవిః
 శ్రీనారాయణశాహజీర్తిరసికం కావ్యంవ్యధాన్నిర్మలం'

గ్రంథాంతశ్లోకము

శ్రీమద్వాగుల భూమిపాలతిలక శ్రీశాహనారాయణ
 నూర్జ్యోత్కర్తి చరిత్రచిత్రితపదే రాష్ట్రోఽహంశాభిధే
 భవ్యస్కందపురాన్వయేన కవినా రుద్రేణస్మృతేమహా
 కావ్యేఽస్మిన్ కృతవైరిపిరవిజయః సర్గస్తువింశోఽగమత్

కవి యిట్లై కడమయేకోనవింశతి స్వర్గములయందును బహుచమత్కారముగ నీశ్లోకాంతము పాదమునఁ గదనుదెలియఁజేయుచు సర్గసంఖ్యను వివరించుచుఁ జిత్రించినాఁడు. ఇంతకుమున్ను గాని, యిటీవలగాని, యేకవియు నింతటి చాకచక్యముగా నొకేశ్లోకపాదము నిరుపది విధములుగా మార్చి యుండలేదు. కావ్యనిర్మాణకాలమును దనవంశమును దన శక్తియును దెలియఁజేసిన శ్లోకములు గూడ నిందుఁ జూపఁబడినవి.

ఇవి కవివారివంశమున లభించిన తాళపత్రగ్రంథములందలి శ్లోకములును బొంబాయిలో ముద్రింపఁబడిన గ్రంథమునందలి శ్లోకములును, పరీక్షించి వ్రాయఁబడినవి. బరోడాలో ముద్రితమైన ప్రతియందుఁ జాలవ్యత్యాసములగపడుటయేకాక కవివ్రాయని గద్యమునుగూడ సృష్టించి యందుఁ దాక్షిణాత్యరుద్రకపీండ్ర విరచితే, అనినారు. ది 13-9-1940 వ తేదీన మాకు శ్రీ గైక్వార్లైబ్రరీ వారొసంగిన సమాధానము. “మాయొద్ద 60 పుటలుగల తాటియాకుల గ్రంథము మాత్రమున్నది. సమగ్రముగా లేదు. గ్రంథముయొక్క కడపట గద్యముగూడలేదు. ఇంక నెక్కడనైన గొప్పలైబ్రరీలలో విచారించుడు”

బ ల వ ద రీ శ త క ము

బలవదరీ! దరీహరభాస్వదరీ! యదరీదరీహరీ!

ఇందు 3. పద్యములు కీ. శే. వే. ప్రభాకరశాస్త్రిగారికిని 4 పద్యములు కీ. శే. పంచానన పత్రి కాధిపతులకును లభించినట్లు ప్రకటింపఁబడినవి.

చ. కలశపయోధిమీఁద దరఁ + గల్ మఱిహోయనిమోయ వేయభం
గుల తలపాన్ము పాము బుస ♦ కొట్టఁగ నేగతి నిద్రఁజెందెదో
యలసతఁ దండ్రి చీమచిటు ♦ కన్నను నిద్దురరాదుమాకు నొ
బలవదరీ! దరీకుమారభాస్వదరీ! యదరీదరీహరీ! 1.

చ. కలుష సరిత్రక్రి! పుషిత ♦ గంధకరీ! మహిభృత్క్రి! భవా
చలభిదురీ! దయారసవి ♦ శాలరూరీ! నిగమార్థమాధురీ!
ఖలగజకేసరీ! విభవ ♦ కంపితమేరుగిరీ! అతాదరీ!
బలవదరీ! దరీకుమారభాస్వదరీ! యదరీదరీహరీ! 2.

చ. ఆలపగవానితమ్ముఁడు భ ♦ యాతురుఁడై చనుదెంచినంతనే
బలిబలి వచ్చితీవనుచుఁ ♦ బట్టముఁగట్టనె లంకకప్పడే
కొలిచిననిన్నె కొల్వవలె ♦ గోరికలిచ్చిన నీవ యీవలెక
బలవదరీ! దరీకుమారభాస్వదరీ! యదరీదరీహరీ! 3.

చ. పిలువని కూటికిక, వెతలఁ ♦ బెట్టు ధరావరుఁడేలు వీటికిక
జలములులేని యేటికిని, సారెకు బందుగులున్నచోటికిక
బలుపురతోడి పోటికి, నృ ♦ పాలురసాటికి బోవరాదయ్య
బలవదరీ! దరీకుమారభాస్వదరీ! యదరీదరీహరీ! 4.

గు వ్య ల చె న్న ని శ త క ము

రుద్రకవిగారు హంపీయాత్ర నొనర్చుసమయమున నచట యాదవకులస్థుఁడగు గువ్వలచెన్నఁడు కవిగారికి సహాయుఁడుగా నుండెనట. వీరు తిరిగి యింటికివచ్చునపు డతనికిఁ గొంతొక్కమీఁబోగా స్వామి! మీరు కవీశ్వరులతో కనుక మీకు నేనుసాయముచేసినందులకు నాపేరువచ్చునట్లు కొన్నిపద్యముల రచింపుఁడని కోరఁగా నతనిని సంబోధించుచు నీశతకమును జెప్పెనని చెప్పుచుందురు. అందలి పద్యములు నీతియైక్తములు.

క. కలిమిగల లోభికన్నను, విలసితముగఁబేదమేలు ♦ వితరణియైనక
జలధికిఁ జెలమేమేలగుఁ, గులపావనమూర్తివన్న ♦ గువ్వలచెన్నా. 1.

క. సారాసారంబెఱుఁగని, బేరజమును ను దలింపఁ ♦ బెద్దలవశమా
నీరెంతపోసిపెంచిన, కూరొనానేలవేము ♦ గువ్వలచెన్నా. 2.

క. గుడికూలును నుయివూడును, వడినీళ్ళను చెరువుతెగును ♦ వనములుఖిలమా
చెడనిది పద్యంబొక్కటి, కుడియొకసులఁ జూడకన్న ♦ గువ్వలచెన్నా. 3.

క. కలవిద్య తెన్నియైనను, కులవిద్యకు సాటిరావు ♦ కుంభినియందుక
వెలకాంత లెందలైనను, కులకాంతకు సాటిరారు ♦ గువ్వలచెన్నా. 4.

జ నార్ద న స్తో త్రా ఘ క ము

జనార్దనస్తోత్రాఘకము కలదని వదంతికలదుగాని చాటుపద్య మణిమంజరియందు 'స్తోత్రపంచ రత్నములు' అనియున్నారు. ఏవియైననీమి యిప్పుటికి లభించినదొకటేపద్యము.

పంచచామరము. అనాధనాధనాగతల్ప ధ యజ్ఞకల్పమానిరం
జనాజనార్తినాశనాది ధ శాపతీవృధార్థ శా
సనాసనాతనాయనాదీ ధ సత్య కందుకూరి శ్రీ
జనార్దనాజనార్దనాస ధ సాహసారిమర్దనా.

శృంగార జనార్దనాష్టకము

చాక్షుషద్య మణిమంజరియందు ముద్రితమైనవి.

“నెరులుమించిన పసిమిబంగారు ధ జిలుగుదుప్పటిజారంగా
చరణపద్మముమీద దేహము ధ చంద్ర కాంతులుదేరంగా
మురువుచూపగ వచ్చినాడవో ధ మోహనాకృతి మీరంగా
గరుడవాహన దనుజమర్దన ధ కందుకూరి జనార్దనా” 1.

“ఆనపెట్టినరాకపోతివి ధ ఆయోబో అటుమొన్ననూ
పూనిపిలువగ వినకపోతివి ధ పొంచిపోవుచుమొన్ననూ
నేనుజూడగ గడచిపోతివి ధ నీటుచేసుకనిన్ననూ
కానిలేరా దనుజమర్దన ధ కందుకూరి జనార్దనా” 2.

“నిన్నరాతిరి చవికెలోపల ధ నీవు చెలికూడుంటిరా
ఉన్న మార్గములన్నియును నే ధ నొకతెచేతనువింటిరా
విన్నమాత్రమే కాదురా నిను ధ వీధిలోగనుగొంటిరా
కన్నులారగ దనుజమర్దన ధ కందుకూరి జనార్దనా” 3.

“దబ్బులన్నియుఁదెలుసుకొంటిని ధ తప్పబాసలు నేయకూ
మబ్బుదేరెడి కన్నుగవతో ధ మాటిమాటికిడాయకూ
ఉబ్బుచేసుక తత్తరంబున ధ నొడలిపైఁ జెయివేయకూ
గబ్బితనమున. దనుజమర్దన ధ కందుకూరి జనార్దనా” 4.

“బిత్తరంబున మొలకకెంపులు ధ పెదవిసెవ్వతెయుంచెరా
గుత్తమైన మిటారిగుబ్బల ధ గుమ్మ యెవ్వతెమెచ్చెరా
చిత్తగించక జీరువారను ధ జెక్కిలెవ్వతె నొక్కెరా
కత్తిగోరుల దనుజమర్దన ధ కందుకూరి జనార్దనా” 5.

“జంటనేత్రము లంటిచూచితె ధ జాజిపూవులు పూసెరా
మింటిత్రోవను జూచుచుండగ ధ మేఘవర్ణము గప్పెరా
కంటిలో నొక పండువెన్నెల ధ కాయుచున్నదియేమిరా
కంటిలేరాదనుజమర్దన ధ కందుకూరి జనార్దనా” 6.

“అండబాయక కూడియుంటిమి ధ ఆయబోయెనునాటికి
ఘండిమండిపడంగ నేటికిఁ ధ గదలు మెప్పుటిచోటికి
ఉండరా నీమాటలకునే ధ సౌత్వజాలను మాటికి
గండిదొంగవు దనుజమర్దన ధ కందుకూరిజనార్దనా” 7.

“అడకలన్నియు దీఱ నివునా ధ అండకెప్పుడు వస్తవి
పిలిచి నవరత్నాలసాములు ధ ప్రేమతో నెపుడిస్తవి

వలచి వలపించియును గూరిమి ♦ వదలకెప్పుడు మెస్సీవి
కలసి వేడుక దనుజువర్దన కందుకూరి జనార్దనా” 8.

కావ్యప్రామాణికత్వము

ఉ. కోమలవర్ణభామయును. నిరం. ప్ర. 19 అని కవియే వచించియుండెను. విశ్వశ్రేయః
కావ్యమ్ అని జగత్ప్రసిద్ధియే కనుక ప్రామాణికత్వమును గుఱించి వేళాయాలోచింపదగినంతటి యగ
త్యములేదుగదా? కీ. శ్రీ. బహుజనపల్లి సీతారామాచార్యులుగారు తమ శబ్దరత్నాకరమున (మూడు)
అను శబ్దమును నిర్బంధకమని భ్రమించి వాదించు. బ్ర. భాగవతుల లక్ష్మీపతిశాస్త్రిగారు (శ్రీసూర్య
రాయాంధ్ర నిఘంటు కావ్యస్థానస్థితవిద్వాంసులలో నొకరు) స్వకీయ సంస్కృతాంధ్ర సంఖ్యార్థ
బోధనియందు “క. వాఁడానాలుగు గడియలు, నేఁడాదిగడిపి సూర్యుఁ ♦ డిక్క దూర్పునకున్,
రాఁడోయని విలపింపఁగ, మూఁదవజామయ్యె నంత ♦ మోవమెలర్పక” నిరం. అని యర్ధానుస్వార
ప్రాసముగల పద్యమునుదహరించి భారతకర్ణపర్వములోని “క. మూఁడక్షాహిణులిమ్మెయి” అను
పద్యమును, జైమినీభారతములోని “ఉ. వాఁడిమితోడ వెండియు” న ♦ వారణనెంతయునాగ్రహించి
ము, మూఁడు శరంబులేయ” అను పద్యమునునుదాహరించి సార్థబిందుకముగాఁ జేటదెల్లమొనర్చి
యానిరాధారవాదమును మాన్పించుటయే కాక సంఖ్యార్థబోధకములగు “జుబారాపదిదచ్చియిత్తిగదుగా
చావంచతీవంచబొంకితినా నర్తకియంచు నాడెను భయాంగీకారిమేపారగక.” నిరం. ఇట్టి ప్రమా
ణముల నెన్నింటిసూచూపి భాషాభివృద్ధికి దోడ్పడిరి. ఆంధ్రవాఙ్మయ సూచికయందు సుప్రసిద్ధ
కవులలో రుద్రకవిగారు చేర్చబడియుండుటయేగాక తద్విరచిత నిరంకుశోపాఖ్యానమును శృంగార
ప్రధానకావ్యమును, భక్తిరస ప్రధానముగు బలవదనీతకమును, గూడఁ బ్రశంసింపబడియుండెను. శ్రీ
సూర్యరాయాంధ్ర నిఘంటువునందు గందుకూరి రుద్రయగారి నిరంకుశోపాఖ్యానము ప్రమాణ గ్రంథ
ముగాఁ గైకొనఁబడినది. శబ్దరత్నాకరమున కందని శబ్దములు నిరంకుశోపాఖ్యానమునఁ జాలకలవు.
కాని యేకారణముననే శ్రీ ఆచార్యులుగారికి ‘మూఁడు పదమునకు సార్థబిందుత్వము గోచరింపనట్లే
నిరంకుశోపాఖ్యానముగూడ నగపడకుండుట కెంతయు జిత్రము. మహాకావ్యములయందుఁ బ్రయో
గింపఁబడిన శబ్దజాలము నాధారముగాఁ జేసికొనియే నిఘంటువులు, వ్యాకరణములు సృష్టింపఁబడు
చున్నవి.

శ్రీ సూర్యరాయాంధ్ర నిఘంటువునందలి యుదాహరణములు

ఇల్లటము— “సీ. అఖిలలోకాధీశు.....నిలిపె, నిరం. ప్ర. 6

చేల— “మ. హేమపుఁజేలకొదిగజాత” నిరం. ద్వి. 69

గుదిగుంపులు— “క. అదిగనుక దివిజవేశ్వల.....గుదిగుంపులుజేసి” నిరం. ద్వి. 32

గుమగుమ— “క. గుమగుమమనిశోకవహ్ని గుబ్బతిలంగక” నిరం. ద్వి. 99

చూపుచు— “గీ. కటకటాచూపుడిచి” నిరం. ద్వి. 52

తురుఫీ— “ఉ. మందరధీరు.....తురుఫీలుకొన్ని” నిరం. చ. 63

చేర్చ— “సీ. చిచ్చార్పఁగాఁబోవు చేర్చచుట్టములునా” నిరం. చ. 69.

ఆంధ్ర వాచస్పత్యమునను 1089 వ పుటలో నుదాహరించిరి. గుదిగుంపులుచేయుట. జా. అవి
చ్చిన్నముచేయుట. “అదిగనుక.....మధింపదె” నిరం. శ్రీ శ్యామల కామశాస్త్రిగారి గ్రంథ
పీఠికయం దు దాహృత గ్రంథములలో నిరంకుశోపాఖ్యానమును జూపకుండుట ప్రమాదవశమైయుండ
నోవునని యూహింపవలసి యున్నది.

కావ్యోత్కర్షము

“యేనామకేచిదిహనః ప్రథయంత్యవజ్ఞాః, జానంతితేకిమపితాకా ప్రతివైషయత్నః
ఉత్పత్స్యతేఽస్తి మమకోఽపిసమానధర్మా, కాలోహ్యయం నిరవధిర్విపులాచపృథ్వీ”

విశాలమైన విశ్వమునందు దేశకాలపాత్రల స్థితులననుసరించి కావ్యములేర్పడుచున్నవి. వానిని గూడఁ జదువువారుందురు. సృష్టియందలి పదార్థములవలె వాఙ్మయప్రపంచమునందలి కావ్యములేదో కొంత ప్రయోజనము నొడఁగూర్చుట . నిశ్చయము. స్వల్పప్రయోజనము సమకూర్చెడు గ్రంథములు చిరంజీవిత్వములేక యంతరించును. మహాప్రయోజనమును సమకూర్చెడి సత్కావ్యములు చిరంజీవిత్వము గలిగి ప్రకాశించును. ‘చ. కుకవికృత ప్రబంధములు + కొంచెపు నూతులలోని నీళ్ళపో, లికపెలి కెక్కెజాలక చ + లింపుచునుండు నిజస్థలంబలక, సుకవికృత ప్రబంధములు + కోభిలు దివ్యనదీ రురంబుల, ట్లకలుచువృత్తిఁబూని మహి + యందు సమస్తజనుల్ నుతింపఁగక’ రససిద్ధులైనకవులు చిరంజీవులు. జయంతితే సుకృతినోరస సిద్ధాః కవీశ్వరాః నాస్తితేషాం యశఃకాయే జరామరణజం భయమ్. కావ్యమునువ్రాయుట యనఁగాఁ బుష్పమాలనుగూర్చుటచంటిది. ఒకప్పుడు బాలుఁడైనను గావ్యమును వ్రాయఁగలుగును. ‘జన్మజన్మ యదభ్యస్తం’ అనివృత్తికారుఁడు. జన్మాంతరీయమైనసత్త్వముచే నట్టిప్రతిభ లభించుచున్నది. ఎవనికి నిపుణతాభ్యాసము లసంభవమైయుండెనో యతనికిజన్మాంతరీయమనియే చెప్పవలయును. ఈకావ్యమునుజూచి నామిత్రులు కొందఱు రుద్రకవి స్వానుభవముతో నిక్కావ్యమును వ్రాసియుండెనేమోయని శంకింప నేను చ. ‘అని మునిధర్మశీల వసు + ధాధిపమాళికి నేర్పుమించి చె, ప్పినకథ బాల్యచాపలము + పెంపున స్వామికి విన్నవించితిక’ ఈపద్యమును చదివి మనకు వర్ణనాతీతముగఁ గన్పట్టుచున్నను బరమేశ్వరుఁడట్టికృత్తి యాకవికొసంగియుండెనని యు. 16. సం. వయస్సుగల నిడమర్తి సుబ్బారావు విచిత్రతన్నవళి వ్రాసియుండెనుగదా కొందఱు 60. సం. వయస్సుగలవారు నైతము అంతటి రసవత్తరముగ బద్యములను వ్రాసియుండలేదుగదా! అనిసమాధాన మొసంగితిని. కావ్యమనఁగా కర్మవాశౌచం మానమిత్యాదివత్ కవేర్భావః కర్మవాకావమితిప్రా ప్నోతి తత్కథం కావ్యమితి ‘కవిశబ్దస్య బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ గుణవచనబ్రాహ్మణానిభ్యః కర్మణిచ’ అనుసూత్రముచేత ణ్యణ్ విధానమువలనఁ గావ్యము అగును. సామాన్యముగాఁ గావ్యపదము సాధ్యమైనను దన్నిబంధనముల ననుసరించవలసి యున్నది. ఎట్లనఁగా సర్వదా ఆర్షగ్రంథానుసరణ మనౌచిత్య మనువాక్యమునుబట్టి రామాయణమునందును రామకృతమయిన వాలివధాదుల ననుగమింపఁదగదనియు, రావణకృతమైన శివపూజాదికమును గ్రహింపవలయుననియు, నిట్లు గుణవిశిష్టముగాఁ గావ్యములలరా రినఁగాని లోకకల్యాణము లభింపదు. శాస్త్రము రథగజతురగ ఖడ్గాదులవలె నలరు ఛందోవ్యాకరణాభిధాన కోశ కలాచతుర్వర్గ యుతమైనను గావ్యమునకు సరిరాదు. ఛందోవ్యాకరణాది విరోధా భావమాత్రగుణకపద్యములు గలది దానికంటె శ్రేష్ఠము. అంతకంటె దోషాభావగుణాలంకార విశిష్టమై రసోద్బోధ సమర్థమునై లక్ష్యమగు కావ్యమశ్రేష్ఠము. కావున సామర్థ్యాధిక్యముచే రచింపఁబడిన కావ్యము సహృదయంగమమై నీతిదాయకమై, చిరంజీవియై ప్రకాశించును. అందువలననే శాస్త్రజ్ఞు

లు త్తమమధ్యమాధమకావ్యముల నిర్ణయించిరి. ఉత్తమకావ్యమునందును, ఉత్కృష్టత్వము, ఉత్కృష్ట తరత్వము, ఉత్కృష్టతమత్వము, అని మూడుభాగములుచేసిరి. వ్యాసమహర్షియు 'అదోషంగుణవ త్కావ్య మలంకారైరలంకృతం, రసాన్వితంకవిః కుర్యాత్ కీర్తింప్రీతించవిందతి' అనియుండెను. దోషయుక్తములైనవానికిని గావ్యత్వమున్నది. కాని దోషయుతములగు కావ్యములు గీటవేదగలరత్న ములవలె దూష్యములు. 'కీటానువిద్ధరిత్నాని సాధారణ్యేఽ కావ్యతా, దుష్టేష్యపిమతాయత్ర రసా ద్యవగమస్సుటః' రత్నములకుఁ గీటవేదవలన జాతిత్వముపోనట్లే కావ్యమునను వ్యంగ్యములేనందునఁ గావ్యత్వము పోదని కొందఱువచించిరి. 'గుణదోషాబుధోగృహ్ణాన్నిందుష్టేఽథావివేశ్యః విరసా శ్లఘితేపూర్వం పరింకంశేయిచ్చతి' నూ. సం. అరగా గుణమును విరసావహించి దోషమునువెలియిచ్చ వలదనిరి. 'త్యజంతిశూర్పచద్దోషాన్ గుణాగ్రాహ్యంతిసాధవః దోషగ్రాహీగుణత్యాగీ చాలనిభవ దుష్టనః' చాణ. స్వల్పలోపములున్నను వానినెంచక గుణములనే గ్రహించుట యుత్తమమనిరి. కాని దోషవిరసితమయిన రత్నముతో సమానముగఁ గీటవేదగలరత్నము గౌరవింపఁబడదుకదా! 'వాక్యం రసాత్మకంకావ్యం' ప్రస్తుతః నీరసమై యలంకారస్ఫుటమైనను గావ్యముకాదు. రసానుగుణ విశేష నిబంధనమలంకార రహితమునందును చాయాతిశయముచేతఁ బోషింపవచ్చును. 'మునిర్జయతియోగీం ద్రో మహాత్మాకుంభసంభవః, యేనైకమబుజేదృష్టౌ దివ్యోత్తమత్స్యోకచ్చసౌ' ఇచట నమ్భుత రసాను గుణమేకమబుజమునందు మత్స్యోకచ్చపదర్శనమును శాయాతిశయముచేతఁ బోషించినాఁడు. నీరసము నందదిస్ఫుటాలంకారముకాదు. చమత్కారముతోఁగూడినదేకాని కావ్యముకాదనిరి. 'శబ్దచిత్రం వాచ్యచిత్ర మవ్యంగ్యమవరంస్మృతం' వ్యంగ్యహీనమున నరమకావ్యమగుచున్నది. కనుక సర్వేసాం ప్రాయశోఽర్థానాం వ్యంజకత్వమపిష్యతే' అని చెప్పఁబడియున్నది. 'శబ్దార్థామూర్తి రాఖ్యాతో జీవితం వ్యంగ్యవైభవమ్' అనియు వివరించిరి. మహాకవియగు పుండరీక తెనాలిప్రసన్నమ కావ్యమగు నిరంకుశోపాఖ్యాసమున వ్యంగ్యమును జూపుటచేత నదియొర్రమోర్రమ కావ్యముగ గణింపఁబడు చున్నది. ఇంతేకాక 'ప్రతిపాద్యమసామానం ప్రబంధో హి మహర్థః' అను వాక్యమునుబట్టియు నీకావ్యము శ్రేష్ఠతమమై యలరుచున్నది. అట్లుంటే కావ్యములందలి గూఢభావములు తెలియదగ్గను మహాకావ్యగుణములు మహాకవులేగ్రహించురు. 'గూఢభావాస్సువత్స్వేన యదనాచేయవద్యనేతో, సభా నతే తక్రవయో గూఢంసంస్వతామృతమ్' అని కవిరాక్షసుఁడు. కావ్యము లోలోర్తే చర్చనానిపురా కవికర్త. 'ఉ. వెం. సంసింహాచార్యులుగారు గత ముద్రికపీఠికయందు ఈతని కవిత్వము మిక్కిలి రసపత్తిరమును, మృదుమధురపద భూయిష్టంబును, కైరేవృత్తిప్రవిష్టంబును, ప్రాక్షాపాశోపశోభితం బును నైపతితృప్రోత్పజసంబుల హృదయంబుల మహానందాంబున నోలలాడించుచున్నది. ప్రాశంపద ప్రయోగమును, సమాససంవిధాన చాతుర్యమును, బట్టిమాడ నీతని వ్యాకిరణశాస్త్ర పాండిత్యమపాగ మని తోచుచున్నది. వర్ణనాసందర్భములయందు సమయానుగుణముగఁ జక్కని లోలోర్తలనిమిడ్చి రసభావాదులఁ బోనాడక స్వభావోక్తిని వర్ణించుకవులలో నీతని నెవ్వరుఁబోలరనఁదగును. ఈ గ్రంథమున విటజనుల వేషభాషలును, వారిపై వేశ్యకాంతలు ప్రయోగించు మాయోపాయములును, నెంతముచ్చటగ నెంతరమ్యముగ వర్ణింపఁబడియున్నవో చూడుఁడు. ఈగ్రంథము నెట్టివేశ్యాలంపటుఁ

డైనను జక్కఁగఁ జదివి యర్థము గ్రహించినచోఁ దోడన వారియందాతనికి రోతజనించుట యబ్రము గాదు. ఈతని కవిత్వమును గుతించి సక్రమముగ నెంతేని వ్రాయవలసియున్నను దీటికలేమిఁ గాలాం తరమున నగుఁగాక యని మండుకాకట్లుతి యొనర్చినందులకెంతయుఁ జింతగ నే యున్నది' అనియుండిరి.

1901 స॥ కాకినాడ బాలసరస్వతి ముద్రాక్షులశాలయందు ముద్రితమైన ప్రతియందు “ఈతని కవిత్వము మిక్కిలి రసవత్తరమై విసువారి చెవులకు జవులు తేల్చుచున్నయదికాని యచ్చటచ్చటఁ గొన్నిపద్యములు వ్యర్థపదభూయిష్ఠములై చప్పగానుండుటకుఁ గారణమూహింపరాదు. ఇందుగల ప్థాలిత్యములన్నియు యథామతినస్మదాస్థానకవులు శతావధానులగు బ్ర॥ తిరుపతి వేంకటేశ్వరకవుల సహాయమున బరిష్కరించి సరస్వతీయను మాసపత్రికలో ప్రచురించితిమి.”

కొ. రా. వేంకటకృష్ణారావు.

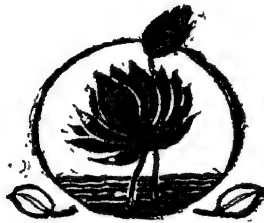
వీరి పరిష్కరణమునుగూర్చి ‘పూర్వముద్రణము - సవరణ, అనుపట్టిక చూచినఁ జాలును. కొన్నిపద్యములు వ్యర్థపదభూయిష్ఠములైనవనుట యెంతయుఁచిత్రము. కీ. శే చెళ్ళపిళ్ళ వేంకటశాస్త్రి గారితో నీవిషయమునుగూర్చి నేను ప్రస్తావించగా సవరణవిషయమే నాకుఁ దెలియదనిరి.

ప్రయోజనము

కవి సమస్తధర్మముల నుపదేశింపనర్హుఁడు. “కవేర్వచః పరంశుచిమతంవిద్యాత్” మహాకవుల యొక్క సద్వాక్కులను శ్రవణానందముగా నాకర్ణించి యందలి రహస్యములెఱిగినగాని కావ్యప్రయో జనముబోధపడదు. అది మూడు విధములు. 1. ప్రభువువలె శాసించుట, 2. స్నేహితునివలె బోధించుట, 3. ప్రియురాలు మందహాసముచేతను, క్రేగంటిచూపులచేతను, కచకుచవిక్షేపములు మున్నగు విలాస ములచేతను, ప్రియునిమనము నొప్పనిరీతిఁ దన యిష్టమును తెలియఁజేయునట్లు కావ్యముఖమున మనో హరముగ నుపదేశించుట. దానినే పెద్దలు ప్రభుసమ్మితము - సుహృత్సమ్మితము కాంతాసమ్మితము” అనిరి. విషయోపరక్తచేతస్కులకుఁ గావ్యశ్రవణానంతరమునఁ దన్మహిమవేద్యంతరమున నేనియుఁ బ్రకాశించదు. కావ్యశ్రవణానంతరమే వృక్షారోహణాదివద్వివేకముగల వాఁడగుచున్నాఁడు. సుఖ లాలసులకు నీరసములైన నీతిశాస్త్రములనుసరించి ప్రవర్తించుట యశక్యమైనను, అట్టివాని సైతము కావ్యము కాంతవలె సరసాపాదనముచేత నభిముఖులగుగా నొనర్చుకొని యుపదేశమొనర్చుచున్నది. శిశువుల కాచధమును మధురమిశ్రమముచే నొనంగినట్లు బోధించునది స్వాదుకావ్యము. “స్వాదుకా వ్యం రసోన్మిశ్రం వాక్యార్థముపభుంజతే, ప్రథమాతీథమధవః. పిబంతికటుభేషజమ్” కవి సమస్త మైనవారిని మెప్పింపకుండినచో యశము నార్జించలేడు. “కింకవేస్తస్యకావ్యేన కింకాండేన ధనుష్మతః, పరస్యహృదయేలగ్నం సఘూర్ణయతి యచ్ఛిరః” కవివాక్యము పరులయొక్క హృదయ మునఁ దగిలి తలయూపింపనిది కవిత్వముకాదు. శత్రునియొక్క హృదయమును భేదించి తలయూపింపనిది ధనుస్సుకాదు. “ఇష్మహాకావ్యమాదికావ్యమగు రామాయణము పితృభక్తి యాశ్రితసంరక్షణము మాన్నగునీతులనువలె లోకములో నెంతధనికుండైనను వేశ్యాలోలుఁడెయ్యోనేని నిష్కదరిద్రుండై

మహావమానమునంబడి చెడుననియు. మాధ్యముచేతనైనను భగవద్భక్తి గలిగినచో దరిద్రుడైనను, భగవత్కటాక్షంబున నత్యంతైశ్వర్య సంపన్నుండగుననియు. నిట్టిసీతుల నత్యంతమనోహరముగ నుపదేశించుచున్నది.” అని పూర్వపుటేతికలో శ్రీ ఉ. వెంకటాచారసింహాచార్యులు గారిచే వ్రాయబడియుండెను. కావ్యములయొక్క శక్తిని విమర్శించువారుండురు. కళాప్రపూర్ణ శ్రీ కాశీనాథుని నాగేశ్వరరావు గారు తమ ఆంధ్రవాఙ్మయసూచికయందు “పెద్దనకావ్య నిర్మాణమునకుఁ బరమార్థమును గల్పించియుండలేదు.” “వసుచరిత్ర హృదయములైన పద్యములతో నిండియున్నను కావ్యప్రయోజనము సంఘటించినది.” “వేమనహస్తములయందాటవెలఁది యాటబంతియైనది” “కళాపూర్ణోదయము కళాపూర్ణమై ప్రకాశించుచున్నది.” అనియుండిరి. ఈప్రబంధమును 1914 సం॥ కాలేజీలలో బి. ఏ. తరగతికి పఠనగ్రంథముగా నియమించిరి. దీనినిబట్టియే చెళ్ళపిళ్ళవారి శ్రవణానందము, కాళ్ళకూరివారి చింతామణి. బహులాశ్వచరిత్రము. గంభాగర్వభంగమును సినిమాకథ - అవతరించినవి. “నిందతు నందతు వాసన్న సూయరససూయ రత్రకిం తేన యత్సన్మానస గమనాయైవేదం మమతు సత్యముపాదేయమ్”

వ్యాఖ్యాత.

కథాసంగ్రహము

ప్రథమాశ్వాసము

ద్వాపరయుగమునందు భూలోకములో మాణిక్యపురమును నగరరాజమొండు విలసిల్లుచుండెను. ఆ పట్టణమునందు బుద్ధివైభవమున బ్రహ్మను బోలిన వాడగు సురశర్మయును బ్రాహ్మణుఁ డొక్కఁగుండు గలఁడు. అతడు నాలుగు వేదములను, ఆఱు శాస్త్రములను జదివి కావ్యనిర్మాణమునేయ సమర్థుడై, విష్ణుసేవా పరతంత్రుడై యుండెను. అనుకూలురాలగు నాతని భార్యయుఁ బ్రతిదినమును భక్త్యభోజ్యమునుచేసి యతిథులకుఁ బెట్టుచు భర్తయుం దానును వారి యాశీస్సు లందుచుండును. యెంత యైశ్వర్యమున్నను సంతానము లేనందున సురశర్మ సంసారము రాయంచలేని కాసార మయ్యెను. అతఁడు బిడ్డలకోసమై విష్ణుదేవుని ప్రార్థించుచుండెను. ఒకనాటి వేకువను శ్రీమహావిష్ణువు సురశర్మకుఁ గలలో నగవడి నీకొక కొడుకుదయింపగలఁడని యొక పండతనికిచ్చెను. ఆకల తెఱంగును సురశర్మ భార్యకుఁజెప్ప నామెయు సంతసించినది. ఇట్లుండఁ గొన్నాళ్లకాసతి గర్భవతియై యొక్క శుభదినమునఁ గుమారుని గనెను. ఆతనికి నిరంకుశుడని పేరువెట్టిరి. అన్నప్రాసన చొలోపనయనాదులుచేసి వేదశాస్త్రములు పఠింపించిరి. సంగీతము, కవిత్వముగూడ నేర్పిరి. వైదికకులావిరూపతయు, చక్కనిదియు, గుణవంతురాలునగు నొక్క కన్యనుదెచ్చి పెండ్లిచేసిరి.

ద్వితీయాశ్వాసము

నిరంకుశుడని విద్యాప్రభావమునఁ దనకీర్తి దిక్కుల వ్యాపింపజేయుచుండెను. ఇంతలో నాతనికి యశావనమంకురించినది. మన్మథుని సైతము తిరస్కరించునట్లాతని యందచందములు విజృంభించెను. అట్టి పడుచుప్రాయమున నాతఁడు వైదికాచారమును గట్టిపెట్టి విటచర్యయందుఁ జిత్తముజేర్చెను. వాని వైదికవేషము మాటి శృంగార వేషముగాఁ బరిణమించినది. వాడు బ్రాహ్మణ స్నేహము మాని కాముకులతోడి సంగతమునకు దిగెను. వింత వింత విలాసములతో సాయంసమయముల, రాత్రుల వేశ్యావీధులఁ జరించుచుండును. వేశ్యాలోలుడగు నాతనికి గ్రమముగా గురుజనమునందును, సంధ్యాచందనాది వైదికాచారములందును ఏవ జనించినది. వారవనితల కోసమై యింటఁగల ధనధాన్యములను, సాములను ఆతడు హరింపమొదలు పెట్టెను నిగమశర్మకు వేశ్యాంగనలందఱిలో చంపకగంధి యెంతయు నచ్చినట్టిది. ఆమె సంగీత సాహిత్యముల సాటిలేనిది. విలాస విభ్రమముల దేవవేశ్యల ధిక్కరింప జాలునది. ఈ చంపకగంధి తల్లి విటుల ప్రాణములగొఱకు రాక్షసి.

నిరంకుశుణ్ణి పెక్కువత్సరములు దుర్వ్యాపార పరాయణుడై యుండ నాతని భార్య యోషికపట్టజాలక కొడుకును మందలించుచు నియతగారిని బ్రేరేపించెను. ఆతల్లియు నొకనాడర్థరాత్రిమున నింటికివచ్చిన సుతునికి నీతులుపదేశించి చక్కఁబడినాడని తలంచి, యలంకరించి కోడలి పడకటింటిలోని కనిపెను. నిరంకుశుని భార్యయు తన యదృష్టము పండినదని భావించి మడుగులు ధరించి, నగలువెట్టుకొని, పూవులుదాల్చి యాతనిని సమీపించెను. భర్త మాటాడలేదు. అయినప్పటికీ నామె తాంబూల మియ్యమోయెను. ఆతఁడా వీడ్వమునుగూడ నొల్లక నిట్టూర్పుపుచ్చి మాఱుమొగము వెట్టెను. ఆయిల్లులును తన దురదృష్టమును నిందించుకొనుచు కొంగుపఱచుకొని యా గదిలోనే పండుకొనెను. వేకువజాముననే నిరంకుశుఁడు మేల్కొంచి, భార్యపైనున్న నగలు స్లెపుసాదిగా నొల్పుకొని వేశ్యావాటికేగెను. ఇట్లాతడు క్రమక్రమముగా నున్న సొమ్మునంతయు చంపకగంధికి సమర్పించి దరిద్రుడాయెను. ఇంతలో చంపక గంధికి గర్భముగూడ వచ్చెను. ఈ దరిద్రునెట్టులమున నిల్లు వెడలింపబూని వేశ్య మాత కాలుబ్రేలి యాతనిపై విశృంభించి, కూతును మందలించు నట్లామెను బెత్త ముతో మెత్తబోవ, నిరంకుశుఁడు దసుకును నట్టి ప్రాయశ్చిత్తమగునని యెఱుఁగిపోయెను.

తృ తీ యా శ్వా స ము

ఆతఁ డెట్లు పోయిపోయి యొక భయంకరారణ్యమున పాడువడియున్న గుడిని, అందు స్వచ్ఛమై వెలుగుచున్న లింగమును గాంచి యా శివునితో సాగటాలాడ బూనెను. ఇరువురి పంచెములును నిరంకుశుడే యాడుట, ఓడినవారు గెలుపఁకి లంజను పణముగా నీయవలయును. ఈ జూదములో శివుడే యోడెను. నిరంకుశుఁడు లంజగా రంభను దనకీయవలసినదని పట్టునట్టెను. తొయియగు శివుఁడు పలుకఁడాయెను. అంత నిరంకుశుఁడు తన యుత్తరీయమును లింగమునకుఁ జొట్టి పన్నిదమీయమని లాగ జొచ్చెను. సత్యవాక్కుగ్గు శివుఁడు వాని తెగునకు మెచ్చి వృషభవాహనానూఢుడై ప్రత్యక్షమాయెను. ఆయనమెట బ్రహ్మ విస్త్రింధ్రాదులును వచ్చిరి. నిరంకుశుఁడు వీరినందఱిఁజూచి భయభ్రాంతుడగుచు మోక్షమిమ్మని శివుని గోరెను. శివుడు నీవుకోరిన రంభనే యిచ్చెదనని, యింద్రునితో నిరంకుశునికి రంభనిమ్మని జెప్పెను. ఆ యింద్రుడును రంభంగాంచి నిరంకుశునికి గౌగిలి నిచ్చిరమ్మని యాజ్ఞాపించెను. పిమ్మట రంభా నిరంకుశులు ఆకాంతారమున సభిమత సురతక్రీడాపరులైయుండ రంభ యాతని సురతకౌశలమునకుఁ దన్మయురాలై మన్మథకేళికి “నీతో నలకూబరాదులు గూడ సాటిరార”ని నిరంకుశుని మెచ్చుకొనుచుండెను. ఇట్లు వాహికఁగినొకరు పొగడి కొనుచు గొంతదూరము పోవునప్పటి కక్కడ నొక నగరము గానుపించెను. వారాపట్టణ మున నింద్రభోగములఁ దేలుచు నుఖులై యుండిరి.

చతుర్థాశ్వాసము

ఒకనాడు రంభా నిరంకుశులూ పురము వెలుపలనున్న సుందరౌద్యానమునకెగిరి తీక్రీడా పరాయణులై యుండిరి. ఆసమయమున రంభ నిరంకుశుని తన షయ్యదకొంగుతో పీచుచు నాతని సురతకళాపాండిత్యమును మెచ్చుకొనచుండెను. అప్పుడే యాకాశ మార్గమునబోవు నారదుంగాంచి, నిరంకుశుఁ డీతడెవ్వడని రంభను బ్రశ్నించెను. రంభ నారదుఁడు తన్ను గుర్తించునేమోయని నిరంకుశుని కన్నుగీటెను. అంతనాడదుఁడు వీరింగాంచి రంభా నిరంకుశులనుగా నెఱింగి, తనకు నమస్కరింపనందులకుఁ గోపించినవాడై యీ సంగతి నింద్రునితో జెప్పి రంభ గర్వమునఁజంపఁ దలంచి స్వర్గమునకేగెను. రంభయు నిరంకుశునిగాంచి “నీతెలివి యేమయ్యెను? నాలుకమీద నువుగింజయు నానని తగవులమారిగదా యాతఁడు. అట్టి నారదుఁడు వినునట్లు నన్ను బేర్కొన వచ్చునా? ఈ విషయ మింద్రుడువిన్న మనకుఁ జేబురాదే?” యని మందలించెను. స్వర్గమునకేగిన నారదుఁ డింద్రునిగాంచి రంభ నిరంకుశునిపై గాఢానురాగముగలిగి యున్నదనియు, అంతఃబోక సురతనయుల సంతోగమును సైతమాపె నిరసించుచున్న దనియును జెప్పి యింద్రున క్రాగ్రహము గలిగించెను. ఇంతలో కథయడ్డము తీరుగునని యూహించిన రంభ చెచ్చెఱ నింద్రుకడకువచ్చి నమస్కరించి, సిగ్గుపెంపున దూరమున నిలిచియుండెను. నారదునిగాంచి యామె మననట్టిట్టయ్యెను. అంత నింద్రుడు రంభంగాంచి యీ సాహసకార్యమునకు ఫలముగా నిరంకుశుడున్న పట్టణమున భయంకర పాపాణమవు కమ్మని శపించెను. ఆశాపమునకంతము శిల తుమురై పోవుట, ఇట్లు భయంకర శాపమునబొందిన రంభ నిరంకుశునిఁజేరి యంగలారెచును. నిరంకుశుడొమె నూటడించి శాపమోక్షము చేసెదనని యభయమిచ్చినాఁడు. రంభ శాపప్రకారముగా శతతాశప్రమాణమగు శిలయై పోయినది. అట్టి మహాశిలంగాంచి పౌరులాశ్చర్యపడి యదియొక దుర్నిమిత్తమని భావించిరి. ఆపట్టణమునేలు నరిందముండను రాజు మంత్రీ సామంతులతో నా పెనుశిలను జూడవచ్చెను. అద్దానిం జూచినంతనే రాజునకు జడుపుదయించినది. ఈ సందుగనిపెట్టి యక్కడి రావిచెట్టుపైనున్న బ్రహ్మరాక్షసుఁడు సరనాధు నావహించెను. బ్రహ్మరాక్షసుఁడావేసించినందున రాజునర్చుఁచి కళిన్నిని గావు. కార్యము దప్పివచ్చినదని మంత్రులాలెని నిఁటికిఁజేచ్చిరి. చికిత్సలు ప్రారంభ మైనవి. భూతవైద్యులు, మంత్రగాఁడు పలువురువచ్చి తమ సామర్థ్యమును బ్రకటించుచున్నారు. కాని భూతముమాత్ర మెవ్వరికిని లొంగుటలేదు. ఈ వార్త నెఱింగిన నిరంకుశుఁడు రంభ శాపమోక్షముఁజేయ నిదియ యదనని తలంచి, మంత్రులవద్ద కేతెంచి, తనకొక దైవశక్తిగలదనిచెప్పి యావులించి దేవత యావేశించినవాడవోలె నటన మొనర్చి “ఇపుడు పుట్టిన పాపాణమును పగులగొట్టి పొడిపొడిచేసినచో రాజుఁ బట్టిన బ్రహ్మరాక్షసుని వదలు” నని చెప్పెను. ఆపన్నులగు మంత్రులును బౌఁగాములు

విచారింపక ఆ తాతని జూర్ణము చేయించిరి. అందుండి రంభ వెలువడి నిరంకుశుని. జేరి
కాగలిచుకొని, యాతనిం బలుంభగులం బొగడి స్వర్గమున కేగివచ్చెదనని పోయెను.
ఇంద్రుడీ వృత్తాంతము నెఱుంగనందున రంభనుగాంచి శాపము ననుభవింపకేల వచ్చి
తివని కోపించినాడు. ఆమెయు నిరంకుశునిచే శాపమోక్షమైన విషయమును మనవి
చేసెను. ఇంద్రుడు నిరంకుశుని యుపాయశాలిత్వమున కచ్చేగువుడి, ఎంతవాడు
కాకున్న శివుని నెత్తమున గెలుచునా! యని సరిపుచ్చుకొని యైరావతమునెక్కి నిరం
కుశుంజూడ బయలుదేఱెను. ఆయనవెంట తమతమ వాహనములతో వేల్పులెల్లరును
వచ్చిరి. అట్లు తనకుం బ్రసన్నుడయిన ఇంద్రుని నిరంకుశుం డనేకభంగుల స్తుతింప,
నద్దేవతాసార్వభౌముం డభీష్టవరముం గోరుకొమ్మనియెను. అంత నాతడు రాజును గ్రహ
విముక్తునిచేయ ప్రార్థింప నయ్యింద్రుం డట్లుచేసి యొండొకవరము గోరుకొమ్మనెను.
నిరంకుశుం డో దివిజనాయకా! రంభపై నాకింకను మక్కవ తగ్గలేదు. కావున రంభ
నొసంగుమని ప్రార్థించెను. ఇంద్రుడును దివిజకాంతలు భూలోకమున నుండరాదు.
అయినను నీకోరికదీర్ప వచ్చుచుం బోవుచుండునని చెప్పి దిక్పాలాదులతో దివికేగెను.
అరిందముండును గ్రహ నిర్ముక్తుడై నిరంకుశుని సమ్మానించెను. రంభ నిరంకుశుననేక
విధంబులం బొగడి వచ్చుచుంబోవుచుండునని దేవలోకమున కేగెను. ఈసంగతినంతయు
నెఱింగిన నిరంకుశుని తల్లిదండ్రులు సంతోషించి, పుత్రునిం గాగిలించుకొని యనేక
రీతుల నాతని సామర్థ్యమునగించిరి. నిరంకుశుడును తల్లిదండ్రుల సత్కరించి రంభ
యనుమతితో నిజభార్యయందు నీతియుతులగు సుతులగాంచి ధన్యుడై యొప్పెను.

స తై న ప ల్లి

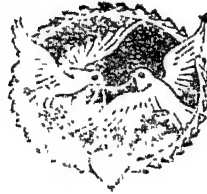
10—10—1951

భర, ఆశ్వయుజ మహానవమి

కొండూరు వీరరాఘవాచార్యులు

కార్యదర్శి

శిల్పకళా పరిషత్తు.

కావ్యమీమాంస

విశ్వశ్రేయోనిదానమైనది కావ్యము. ఇట్టి కావ్యజగత్తులో నాదికావ్యము వాల్మీకిరామాయణము. అది కవియగు వాల్మీకి మహోదాత్త నాయకులగు సీతారాములచరిత్రము సభివర్ణించి లోకమున కాదర్శమునుజాతినాడు. వాల్మీకిరామాయణముదయించిన పిమ్మట పురాణములును, భారతాదీతిహాసములును వెలసినవి. ఆ పురాణేతిహాసములయం దెన్ని కావ్యములుపాఖ్యానభూతములు లేకపోలేదు ?

సహృదయులు వేదవాఙ్మయమును ఒరిశీలించినచో అందే కావ్యములనిచెప్పఁ దగిన-లేక, కావ్యలక్షణ లక్షితములైనకథలు, గాథలు, చరిత్రలు నెన్నియోకలవు. వానిలో పెక్కులు రసప్రచురములు, నుపదేశప్రధానములునై కావ్యములనఁ జాలి యున్నవి. వేదములో కథోపాఖ్యానములేగాక, పెక్కువర్ణనలు, సౌందర్యోజ్వలము లగు సనేకశబ్దార్థాలంకార గుణాదులుగూడఁ గలవు. ఇట్లు కావ్యలక్షణములు బీజభూతముగా వేదమునందే యున్నను అయ్యది అతాకికమగుటచేత అలంకారికు లద్దానిని కావ్యముగా భావింపరైరి. మఱియు శబ్దప్రధానమగు నావేదము ప్రభుత్వల్యమగుట వలనను అలంకారిక సిద్ధిప్రకాశస్థితికి భిన్నము కావలసివచ్చినది. వేదము తగువాత పురాణాదుల నర్థప్రధానములుగా నెన్ని అవి స్నేహితునివంటివనినారు. ఇఁక కావ్యమో, రసప్రధానమై సహృదయుల మానసముల ననిర్వచనీయానందము గలిగించుచు కాంతవలె స్వసౌందర్య గుణవిలాసములచేత హితాహితములను మృదువుగా బోధించుచున్నది. ఇట్లాలంకారికులు వేదపురాణాదులకన్న కావ్యమును ప్రత్యేకించి లక్షించినను పైగ్రంథములయందే యీకావ్యలక్షణములు లేకపోలేదు. ఉన్నను ఆలక్షణముల కందు సమగ్రతగాని, ప్రాధాన్యముగానిలేదు. వానియందానుషంగికముగా కావ్యధర్మమభాసించిన నాభాసించవచ్చును. అందలి కథాంశమునుమాత్రము బంగారమువలెఁ గైకొని, దానిని కావ్యశిల్పముచే రమణీయమొనర్చి రసప్రచురముచేసినఁగాని అది కావ్యముగాదు. అనఁగా కావ్యమున శబ్దార్థములుగాని, గుణాలంకారరీతి వృత్తిపాకాదులుగాని రసప్రధానములు కావలయుననుట. కనుకనే-

“రసప్రధానాశ్శబ్దార్థాగుణాలంకార వృత్తయః

రీతయశ్చే యతీ కావ్యప్రమేయం శాస్త్రపద్ధతిః.

అనియు “సావాగ్ యారసవృత్తిః” అనియు లాక్షణికులన్నారు. రసము నవ్యాహతముగా సాధించుటలోనే కవియొక్క కృతార్థత. పండితరాయలు రమణీయార్థమును బ్రతిపాదించినంతమాత్రముననే శబ్దము కావ్యవ్యవదేశమునందునని నుడివి యున్నాడు. ఈతనిలక్షణమునుబట్టి చూచిన వేదమునందెన్నియో కావ్యములను మనము గాంచగల్గుదుము. రమణీయార్థ ప్రతిపాదన కావ్యత్వసిద్ధికి లక్షణమన్న

పండితరాయలు పైతము రసవ్యతిరేకి కాఁడు. మహాకావ్యములో సాధ్యము రసమనుట నాతఁడును ప్రతిఘటించఁడు. కావున కవులకు రసము సాధ్యమనుట తథ్యము.

ఈదృష్టితోఁజూచిన నాదికావ్యమగు రామాయణమునందుఁగాని, భారతము నందుఁగాని రసమవ్యాహతముగా సాధింపబడినదని తేలియగలదు. వానియందనేక కథోపాఖ్యానములలో ననేకవిధముల నాయారసములు సాధింపఁబడి సహృదయుల మానసముల నలంకరించుచున్నవి. కావున కావ్యమునందు ముఖ్యధర్మమీ రసము సిద్ధించుట. రససిద్ధినుదని కావ్యము గుణభూతమగుట నుత్తమకావ్యము కాఁజాలదు. నానా రసోల్లాసియగు భారతములో శాంతరసమవ్యాహతముగా సాధింపఁబడినదని ఆలంకారికాగ్రగణ్యుఁ డానందవర్ధనాచార్యుఁ డబాధ్యమగు సిద్ధాంతము చేసినాఁడు.

కావ్యమున కాత్మీర సము. (ధ్వని) అయినను అద్దాని శరీర మష్టదశవర్ణనలతో నిండియుండవలయుననియు లాక్షణికులన్నాడు. ఈపదునెనిమిది వర్ణనలును ప్రధానమగు కావ్యరసమును బరిపుష్టమొనర్చుటకే యుపయోగింపవలయును. గాని శాస్త్రకారుని లక్షణతా సిద్ధికోసము కారాదు. అట్లుగనేని ఆకావ్యము సర్వాలంకార శోభితమగు చిత్రరువు (చిత్రము) కాఁగలదు. చిత్రము చైతన్యరహితమయిన ట్లే కావ్యమును జీవ రహితము. ఇట్టిది ఆధమకావ్యవర్ణమునకుఁ జేరును. అందుచే రసనివిష్టబుద్ధియును మహాకవి రసోపనిబంధనైకతాసహృదయఁడై అంగభూతములగు గుణాలంకారముల నిబంధించుటయందేమి, అయ్యైవర్ణనలు సేయుటయందేమి ఔచిత్యమును బాటించును. కాళిదాస మహాకవి రఘువంశాదికావ్యములయందును, శాకుంతలాది నాటకముల యందును ఈ లక్షణమును మనము భూయిష్ఠముగాఁ గాంచగలము. కాళిదాసునికిఁ బిమ్మటివారగు మాఘ, భారవి, శ్రీహర్షాదులుకొందఱు శబ్దార్థాలంకారములకును, ఔచిత్యదూరములగు సుదీర్ఘవర్ణనలకును లోఁగి తమకావ్యముల సౌందర్యమును గొంత చెడఁగొట్టుకున్నా రనకతీతదు. ఈ రహస్యమును గమనించియే ఆనందవర్ధనాచార్యుఁడు కావ్యమున కాత్మ ధ్వనియని నిరూపించుచు “ఈ ప్రపంచములో నేటివఱకును మహాకవులనఁదగినవా రే యైదఱుగురో” అనినాఁడు. ఇట్టి వీరికావ్యములే దేశకాలభేదము లేక సాహిత్యపీఠమునం దుపాస్యములై యొప్పును. సంస్కృత మహాకావ్యముల స్థితియే యిట్లున్నప్పుడు తెలుఁగువానిమాట చెప్పెడిదేమి?

కావ్యప్రబంధములు

సంస్కృతములో రఘువంశాదులకు కావ్యములని వ్యవహారమున్నది. తెలుఁగు కవులు తమకృతులను కావ్యములనియు, ప్రబంధములనియుఁ బిలుచుచువచ్చిరి. అష్టాదశవర్ణనములతోఁ గూడినది మహాకావ్యమని చెప్పుకొంటిమి. కావ్యశబ్దముయొక్క వ్యుత్పత్త్యర్థమును విచారించినచో, ఒకవిషయమును మనసునకెక్కునట్లు వర్ణించువాఁడు కవియనియు, అట్టికవి చేయు రసప్రధానము రమణీయము నగుగ్రంథము కావ్య

మనియుఁ దెలియుచున్నది. అట్లే ప్రబంధమన్న కల్పనాత్మకమగు కథ. (ప్రబంధః కల్పనాకథా) యని తోచుచున్నది. వీని లక్షణములిట్లు ఇంచుక భిన్నముగా నగపడుచున్నను, సంస్కృతభాషలోనే వీనిని పర్యాయపదములుగా వాడినట్లు పెక్కుప్రయోగము లగపడుచున్నవి.

“ప్రబంధానాం ప్రబంధృణామపికీర్తి ప్రతిష్ఠయోః
మూలం విషయభూతస్యనేతుర్గుణ నిరూపణమ్”

ఆంధ్రమునఁగూడ నీరెంటిని పర్యాయపదములుగనే వాడినారు. ఈరెంటికిఁ దోడు “కృతి” శబ్దమునఁగూడ దెనుఁగుకవులు పర్యాయపదముగనే యుపయోగించిరి. తెలుగున కావ్యమును వ్రాసిన ప్రతికవియును వ్యవ్యంతములయినపిమ్మట “అభ్యుదయ పరంపరాభివృద్ధిగా నా యొనర్పఁబూనిన...మహాప్రబంధమునకుఁ గథాక్రమంబెట్టిదనిన” అనుట సామాన్యమగుచున్నది. ఆంధ్రమున పెక్కుకృతుల నొనర్చిన శ్రీనాథుఁడు తన కాశీఖండమున “నాయొనర్పఁబూనిన కాశీఖండంబు” అనినాఁడు. ఆశ్వాశాంతమునమాత్రము తనగ్రంథ మే జాతిదో సూచించుటకుఁగాఁబోలు “కాశీఖండంబనుమహా కావ్యంబునందు” అన్నాఁడు. ఆతఁడే హరవిలాసములో “నాచెప్పఁబూనిన హరవిలాసంబను ప్రబంధమునకు” అనినాఁడు. అల్లసానిపెద్దనయు “స్వారోచిషమనుసంభవంబను మహాప్రబంధమునకుఁ గథాక్రమంబెట్టిదనిన” అనినాఁడు. తెనాలిరామకృష్ణకవి “నాయొనర్పఁబూనిన పౌండరీక మాహాత్మ్యంబునకుం గథావిధానం బెట్టిదనిన” అని ఆశ్వాసాంతగద్యమునకు ప్రబంధశబ్దమును వాడలేదు. కళాపూర్ణోదయములో సూరన తనది ప్రబంధమనియే చెప్పుకొనినాఁడు. వసుచరిత్రకారుఁడును తనది ప్రబంధ మనియే చెప్పుకొనినాఁడు. రుద్రయ్యతనగ్రంథములో కృతి, కావ్యము, ప్రబంధము, అనుమూటిని బర్యాయపదములుగనే నుపయోగించెను. పైప్రయోగములంబట్టిచూడ కావ్యప్రబంధ శబ్దములలో లాక్షణికముగా నర్థభేదము కొంచెమున్నట్లు తెలియుచున్నను కవులు మాత్రము వానిని బర్యాయపదములుగనే భావించినట్లు తోచుచున్నది.

మొదటి ప్రబంధకర్త యెవఁడు ?

తెలుఁగులో తొంటి ప్రబంధకారుఁడెవ్వఁడను నదియొక ప్రశ్న. తంజనగరము తేవప్పెగుమాల్లయ్యగారు మనుచరిత్ర వీతికలో ప్రబంధమనగా కొంతకల్పనతో గూడిన కావ్యమనియు, నట్టి ప్రబంధములలో తెలుగున నవతరించిన మొదటి ప్రబంధము మనుచరిత్రమనియును వ్రాసినారు. దీనింబట్టి ప్రబంధమును మొదటగా నిర్మించిన వాఁడు పెద్దనార్యుఁడు గావలయునుగదా! ఇది సమంజసమా? ఆలోచించిచూచిన పెద్దనకుఁబూర్వంబుగ శ్రీనాథ కవిసార్వభౌముఁడే “నైషధాది మహాప్రబంధములు పెక్కు”లు వ్రాసినవాఁడుగదా! ఆయనకించుక పూర్వంబుగ నెఱాప్రెగడ ప్రబంధరచనామార్గ

ములు వెలయించి “ప్రబంధపరమేశ్వరుడని బిరుదమునుగూడ నందియున్నాడనుట నిర్వివాదము. ఈతని నృసింహపురాణము, రామాయణమును గావ్యములుగావా? నృసింహపురాణములో సీతఁడు “అట్లు మహాప్రబంధకల్పనాయత్తంబగు చిత్తంబుతో”

ఉన్నత సంస్కృతాది చతుః ♦ రోక్తిపదంబులఁ గావ్యకర్తనై,
యెన్నికమైఁ బ్రబంధ పర ♦ మేఘుడనంగ నరణ్యపర్వశే,
ఘోస్మయమంద్రభాష సుజ ♦ నోత్సవ మొప్పుగ నిర్వహించి యా,
నన్నయభట్టు తిక్కకవి ♦ నాథులకెక్కిన భక్తిపెంపునన్.”

“కావున ప్రబంధరచనా ప్రావీణ్యము నీకు సహజపరిణతసిద్ధియై వెలిసినయది.”
“అన్యదీయప్రబంధసామగ్రివలన” అని ప్రస్తావించియు ప్రస్తావింపబడియును నున్నాఁడు. కావున సీతఁడు ప్రబంధరచనకు మార్గదర్శకుఁడు కావలయుఁగదా? ఇంకను ఆలోచించి నచో కవిబ్రహ్మయగుతిక్కన మొదటి ప్రబంధకారుఁడు కాఁదగుననితోచును. ఆతఁడు తన భారతములో ననేకప్రబంధములున్నవని సూచించుచున్నాఁడు. నిజముగా నందనేక ప్రబంధములున్నవనుటయు యాధియే. తిక్కన—

క॥ అని రచనాకాతుకమున,
మనమలరంగ నీ ప్రబంధ ♦ మండలి కధినా
ధునిగను నే పురుషునిబే,
రొక్కనువాడనొ యను తలంపుఁ ♦ గూరినమదితోన్.

అనియును, “వ. అనిపూని యీ దృశ్యంబులగు పుణ్యప్రబంధములు దేవరసన్నిధిం బ్రసంసించుటయునొక్కయారాధన విశేషంబగుటంజేసి” అనియును జెప్పి తన భారతమనేక ప్రబంధముల సమూహమని స్పష్టపరచినాఁడు. ఇంకను “ఏరు విన్నవంబునీయు తెఱంగుగా నంతస్పన్నిధి గలిగించుకొని యమ్ముహాకావ్యంబు సర్థంబు సంగతంబుచేసెద.” అని తనది మహాకావ్యమనియును నుడివినాఁడు. తిక్కనకుఁ బూర్వమును తెలుఁగున నాదికవియని ప్రసిద్ధినందినవాఁడును నగు నన్నయభట్టుగూడ భారతరచన సందర్భమున “.....నానేర్చు విధంబున నిక్కావ్యంబు రచించెద.” నని తనది కావ్యమనియును జెప్పుకొనినాఁడు. ప్రబంధశబ్దమును మాత్రమితఁడు ప్రయోగింపలేదు. అయినను సీతని భారతభాగమునందును కావ్యములని చెప్పుకొనఁ దగిన పెక్కు కథలు లేకపోలేదు.

కవిత్రయమును, సోమన శ్రీనాథులనుగూడ నటుంచిచూచిన మొదటిప్రబంధ కారుఁడుగా మనకుఁబొడకట్టువాఁడు కవిరాజశిఖామణియగు నన్నెచోడదేవ మహాకవి. ఈతని కాలనిర్ణయము వివాదాస్పదమైయున్నది. ఈతఁడు నన్నయకంటెను బూర్వుడని కొందఱు విమర్శకులు తలంచుచున్నారు. కాని ఆవాదనకు—

క॥ మునుమార్గ కవిత లోకం, బున వెలయంగ దేశికవితఁ ♦ బుట్టించి తెనుం
గును నిలిపిరంద్రవిషయం, బునఁ జనచాళుక్యరాజు ♦ మొదలుగఁ బలువుర్.

అను పద్యము విరోధముగానున్నదని కొందఱనుచున్నారు. ఈ దేశికవితబుట్టించిన ఘనులు రాజరాజులగుచో నన్నయ భారతమునకును, మఱి అధర్వణాచార్యుని భారతమునకును బిమ్మటి దీతని కుమారసంభవము కావలయును. కాని నన్నెచోడ కవి. పై కవిద్వయమును బేర్కొనలేదు. కావున వాఁకిని బూర్వుడా? ఎటుచూచినను నన్నెచోడఁడు తిక్కన్నకుఁ బూర్వుడనుటలో నెట్టి విప్రతిపత్తులును లేవు. ఈ కవి తిక్కన్నకుఁ బూర్వుడనువాడను పెక్కురకు హితమగుటవలన నీతఁ డాంధ్రమున తొలి ప్రబంధ కర్తగాఁ బేర్కొనఁదగిన మహనీయుడగుచున్నాఁడు. ఈతఁడు తన కృతిని కావ్యమనియును, ప్రబంధమనియుచుజెప్పి కావ్యప్రబంధములు సమానార్థకములని భావించినట్లగపడుచున్నది.

ఉ॥ జంగమ మల్లిఖార్జునుని ♦ సర్గకవి స్తవనీయసూక్తి యు
క్తింగొనియాడి, సత్కవితఁ ♦ గేనములేకను రక్తయైన భా
షాంగనఁ దక్కనేలిన మ ♦ హత్వము లోకమునం బ్రసిద్ధిగా
భంగిగ విస్తరించెదఁ బ్ర ♦ బంధము నద్రస బంధురంబుగాఁ.

అనియు,

“రవికులశేఖరుండు గవిరాజ శిఖామణి కావ్యకర్త,
సత్కవి భువి నన్నెచోడుడటె, కావ్యము దివ్యకథం గుమార సంభవమటె.”

అనియును జెప్పినాఁడు. ఈతని కుమారసంభవ మష్టాదశ వర్ణనములతోడను నింక విశేషలక్షణములతోడను గూడియున్నది. తన కావ్యములో

క॥ వన, జలకేళీ, రవి, శశి, తనయోదయ, మంత్ర, గతి, రత, క్షిత, పరిణాం
బునిధి, మధు, ఋతు, పురో, ద్వాహ, సగ, విరహ, దూత్యవర్ణనాష్టాదశముఁ.

అను సష్టాదశవర్ణనలు నున్నవనిచెప్పి యట్ల చేసినాఁడు. ఇంకను దన కావ్యము “దశప్రాణంబుల సప్రాణమనియు, సవరసభావభరతమనియు, షట్త్రింశదలంకార” ములుకలదనియును జెప్పకొనినాఁడు, కవిత్వమునుగూర్చియు నీతనికి విశేషాభిప్రాయములుకలవు.

క॥ ముదమున సత్కవి కావ్యము, సదరంగ విలుకానిపట్టి ♦ నమ్మురుబర హృ
ద్భిదమై తలమూపింపని, యదికావ్యమె? మలరిపట్టి ♦ నది యుంగరమే?

ఈ పద్యమునకు సంస్కృత మూలమునుంగలదు. మొత్తముమీఁద - సీతని కుమార సంభవ మద్భుతమైనకావ్యము. చిత్ర విచిత్రములగు నర్జునలు, పాత్రల సంభాషణలు, కల్పనలు, సంవిధానములుకలిగి యిది తరువాతి కవులకు మార్గదర్శకమైనది. తిక్కన, నాచన, సోమనాది మహాకవులే యీతని ననుసరించి తమ కృతులలో పెక్కు పద్యములను, గవితారీతులను జిత్రించుకొన్నపు డాతఁ డెంతవాఁడు కాఁడు? కాని ఆతని ననుకరించిన తిక్కనగాని, సోమనగాని వానిని బేర్కొనవలెరి. ఇందుకీతఁడు బ్రాహ్మణేశ్వరుడగుట కారణము కాఁబోలు. ఆహా! కులతత్వమహిమ! కావున తెలుఁగున మొదటి కావ్యకర్త, లేక ప్రబంధకర్త నన్నెచోడ మహాకవి. తరువాత నిర్వచనోత్తర రామాయణమును, భారతమును వ్రాసిన తిక్కన, పిమ్మట ప్రబంధ పరమేశ్వర, సోమన, శ్రీనాథాదులును ననుట సముచితమైయుండును.

ప్ర బంధ యుగము

ఇట్లాంధ్రమున తొలిప్రబంధము కుమారసంభవమైనను, తిక్కన, యెఱ్ఱన, సోమన, శ్రీనాథాదులు తరువాతి ప్రబంధ కర్తలైనను, విశేషించి యెఱ్ఱన ప్రబంధ పరమేశ్వరుడయినను, శ్రీకృష్ణ దేవరాయల యుగమునకే ప్రబంధయుగమని పేరువచ్చినది. “నన్నయ తిక్కనాదుల రచనలు పురాణేతిహాసముల కనువాదములగుటను, కథావస్తువునుమాత్రము గైకొని స్వకపోలకల్పితములగు నర్జునాదులతో కథలోమార్పులు చేర్పులుచేసి వ్రాసినకావ్యములు పూర్వము విశేషించితేనందున కృష్ణరాయలకుపూర్వపు కాలము ప్రబంధయుగము కాలేద”ని కవిచరిత్రకారులు, నాండ్రవిమర్శకులును వ్రాయుచున్నారు. వావిరిఁబుట్టురత్నములవంటి ఆద్యసత్కథలు సత్కవి కల్పనా విశేషావహములై సానదీతిన జాతిరత్నములగుచున్నవని రామరాజభూషణుడు పల్కినాఁడు. ఈసానబెట్టుస్థితి పూర్తిగా కృష్ణరాయలయుగముననే జరిగినదనియు, సందా మొదటగా సానదీతిన జాతిరత్నము మనుచరిత్రమనియు తంజనగరము తేనప్పకమాళ్లయ్యగారి మతము. రచనా నైచిత్రయొతయుండినను, కల్పనానైపుణ్యములేని పూర్వవృత్తము ప్రబంధముకాదని మనవారుకొందఱు భావించినట్లగపడుచున్నది. వారి లక్షణముననుసరించి యట్టిది ప్రబంధము కాకపోయినను, మహాకావ్యమగుటలో నెట్టి విరోధమును లేదు. ఏకొంచెపాటి కల్పనమునో గైకొన్నమాత్రమున మనుచరిత్రము తొలిప్రబంధ మనుటయు సరసముగాలేదు. పెద్దనార్యుడు రచనా నైచిత్రయు, గల్పనానైపుణ్యయు, వర్ణనవిశేషమును గలిగిన ప్రబంధమువ్రాసిన వ్రాయవచ్చును. అది యుత్తమ ప్రబంధమైనంగావచ్చును. కాని తొంటిప్రబంధయే ఆతఁడనుట యెంత యుక్తిసహము? నవమర్శముగాఁ జదివించూచినచో పైలక్షణములు కుమారసంభవములో నద్భుతముగా నున్నవి. మహాకవులకు ననుసరణీయములైన కావ్యగుణములు, కవితావిశేషములు

నందెన్నియో కలవని మనవిచేసియుంటిని. కావున మొదటిప్రబంధకారుడనుగౌరవము నన్నె చోడదేవునిదే యనియును, అతని కుమారసంభవమే తెలుగున తొలిప్రబంధమనియు నాకుఁ దోచుచున్నది.

ఇట్లు కృష్ణరాయల యుగమునకుఁ బూర్వమే ప్రబంధములు పుట్టినను, కృష్ణరాయలకాలము ప్రబంధయుగమనుట తథ్యమే. ఆనాటికి పురాణాదులనూదిత్వము లై నవి. సాహితీసమరాంగణ సార్వభౌముడగు నాతనికాలపు కృతులన్నియు నించు మించు కల్పనామహితములును, వర్ణనప్రధానములును, రసబంధురములునగు ప్రబంధములే. పురాణేతిహాసములనుండి యేకధనోగ్రహించి, దానిని కవిప్రతిభావశమున కావ్యగుణములాపాదించి సౌందర్యోజ్వలము చేయుట అనక్రియ ప్రచురముగా ప్రచారమునకు వచ్చినది రాయలకాలముననే. ఇట్లు నూతనప్రబంధముల రూచివిశేషమును గ్రహించి అనేక కావ్యములను వెలువరింప నవకాశము కల్పించిన ఆంధ్రభోజుఁడాంధ్రుల కాచంద్రాద్కమా రాధనీయుడు. ప్రబంధముల రసమహత్తను గుఱ్ఱించి, స్వయముగా నాముక్తమాల్యదవంటి సత్ప్రబంధమును వ్రాసియు, పెద్దనార్యునిచే లోకోత్తరమగు మనుచరిత్రమును రచింపఁజేసియు, ముక్కుతిమ్మనచే ముద్దుపలుకుల పారిజాతాపహరణమును వెలయింపఁజేసియు, పెక్కుప్రబంధముల నంకితమందియు నానావిధముల నాంధ్రసరస్వతి సర్పించి వన్నెకెక్కిన యిమ్మహానీయుడు ఆంధ్రప్రబంధ యుగాచార్యుడు కాఁడా? “మనుచరిత్రం బందుకొనువేళఁ బురమేగఁ బల్లకిఁ దనకేలఁ బట్టియెత్తి”న యిమ్మహాకవి సప్తప్రబంధకవితాప్రీతి యెంత దొడ్డదోగదా!

రాయలయుగమున వెలసిన రసవత్ప్రబంధములలో మనుచరిత్రము మొదటిదిగా నగపడుచున్నది. కాని యిందు మూఁడుతరములవారి కథలు ప్రస్తావింపఁబడి చిట్టచివరకు మనుసంభవమయి కథాంశము ముగియుచున్నది. అయినను రసోత్తరమగు నుజ్వల ఘట్టము వహాధినీ ప్రవరులదే. స్వారోచిషమను వెల్లుపుట్టినను వానికథాంశము పాఠకులను బ్రధానముగా నాకట్టుటలేదు. పెద్దన “కుమారసంభవము” ననుసరించి తనగ్రంథమునకు “స్వారోచిషమనుసంభవ” మని పేరిడినట్లున్నది. అయినను కుమారసంభవములో కుమారునికథవలె నిందు స్వారోచిషమనుపుకథ విస్తరింపఁబడి పాఠకుల నాకర్షించుటలేదు. ఆకర్షించునది వహాధినీ ప్రవరులవృత్తాంతమే. మూఁడాశ్వాసముల వఱకునుకథ. వర్ణనాదులు, మహానీయముగా నడచిపోయినవి. తరువాత పఠనోత్కంఠ కలుగదయ్యెను. కవి కావ్యములోని ప్రధానకథ ననుసరించి కావ్యమునకుఁ బేరుపెట్టవలయును. అట్టి సముచిత నామకరణ మీ కావ్యమునకుఁ బొందుపడలేదు.

మనుచరిత్రము తరువాత కృష్ణరాయల ఆముక్తమాల్యద వెలసియుండును. ఇది యొక అసదృశ ప్రబంధము. ప్రాథపాకమున బడ్డప్పటికిని కావ్యగుణములు, విశిష్టాద్యైతమహిమము నిందు ప్రముఖముగా బ్రస్తావింపఁబడినవి. కావ్యమువదేశ భావ

ముగా నున్నదిగూడను. అట్లే తిమ్మనాచార్యుడుగూడ పారిజాతాపహరణములోఁ గృతకృత్యుడయినాఁడు. పెద్దన మనుచరిత్రమునవలెఁగాక తన కావ్యమునకుఁ దాను పెట్టుకొన్న పేరు సార్థకమగునట్లాతఁడు కృతిని సరసముగను, బొచితీయుతముగను నిర్వహించుకొని ధన్యుడయినాఁడు. అట్లే రుద్రయ్య నిరంకుశోపాఖ్యానము, తెనాలికవి పాడురంగ మాహాత్మ్యము, నృసింహకవి, కవికర్ణ రసాయనము, రామరాజభూషణుని వసుచరిత్రము, పింగళిసూరన్న ప్రభావతీప్రద్యముము, కళాపూర్ణోదయములుమున్నగు ప్రబంధములుగూడ రాయలయుగమున వన్నె కెక్కినవి వీనిలో కళాపూర్ణోదయ మాంధ్రమున ననవృశమగుకృతి. అద్భుతకల్పనలతోఁ గూడిన ప్రబంధము. వీని విమర్శకిది తావుగామి విరమించి ప్రకృతము ననుసరింతును.

కల్పనాకథలు నింద్యములుకావు

“కేవలకల్పనా కథలు కృత్రిమరత్నము” లను నీనడింపు నమంజనముకాదు. కథ కల్పితమైనంతమాత్రమున కృత్రిమ రత్నమా. ఇట్లునుట మనవారికి ప్రాచీనవస్తువులయెడ గల భక్తిని, నవీనములయెడలగల విరక్తిని సూచించుచున్నది. సంస్కృతములోని కల్పితములగు కాదంబరీ, - మాలతీమాధవాదుల కద్భుతమగు గౌరవమున్నది. అవి మహాకావ్యలక్షణ లక్ష్మితములు. కవిలోకమునకు గురుస్థానముగదా కాదంబరీ! పైమాటనుబట్టి ఇంకను తెలుఁగులోని నిరంకుశోపాఖ్యాన, కళాపూర్ణోదయాదులును కృత్రిమరత్నములవలె నింద్యములు కావలసివచ్చునే. అట్లుకాక వానికి లోకమున సాటిలేని ప్రతిష్ఠయున్నదే! కథ ప్రఖ్యాతముగాని, కల్పితముగాని, మిశ్రముగాని కవి ప్రతిభాశాలి యగునేని దానిని తన కావ్యశిల్పముచే రమణీయమొనర్చి. సహృదయులకుపాదేయముచేసి కావ్యప్రయోజనమును సంపాదింపఁగలఁడు. ప్రతిభలేనివాఁడు ప్రఖ్యాతవస్తువునుగూడ పాడొనర్చి భంగపాటునందును. కావున కావ్యవస్తువు కల్పితమైనను, ప్రఖ్యాతమైనను కవి కవితాకల్పనా శిల్పములను బట్టియే తత్కావ్యముపాదేయముకాని, అనుపాదేయముగాని కాఁగలదు. ఇట్టి కల్పితవస్తువుగల కావ్యములలో సగ్రేసరము కాదగిన కృతులలో నిరంకుశోపాఖ్యాన మొకటి.

నిరంకుశోపాఖ్యానము

ఇందలికథ పూర్తిగా కల్పితమే యనవలయును. ఇట్టి కథలు పురాణేతిహాసములందు కొన్ని యగపడుచున్నవి. శ్రీనాథుని కాశీఖండములోని “గుణనిధి” కథయు, రామకృష్ణుని పాండురంగ మాహాత్మ్యములోని ‘నిగమశర్మ’ కథయునిట్టివే. శ్రీనాథుని గుణనిధి జూదగాఁడై, డబ్బుకొల్లవెట్టి దురాచారపరాయణుడాయెను. రామకృష్ణుని నిగమశర్మ వ్యభిచారియై కులముచెడి భ్రష్టుడగును. శివమహిమను బ్రకటించుటకు

గుణనిధికథ చెప్పబడినది. అతఁడు శివరాత్రినాఁడు శివాలయములో పక్వాన్నమును దొంగిలించి తలారులచేఁ జంపఁబడును. శివరాత్రినాఁడన్నము దొరకైకనను ఉపవసించి దొంగతనముకొఱకైకనను శివదర్శనము చేసికొన్నాఁడు. గావున వానికి సద్గతికలిగినది.

నిగమశర్మ సృసింహతీర్థమున మరణించుటవలన తన్మహిమచేత వైకుంఠమున కేగినాఁడు. కావున ఆ కథలకు శివకేశవుల మహిమను బ్రకటించుటతో సఫలత చిక్కినది. మన నిరంకుశుని కథకును, నిగమశర్మ కథకును మూలభూతము గుణనిధి కథ యనవచ్చును. నిగమశర్మ కథకు సంస్కృత స్కాందపురాణములోగూడ కథ యుండియుండును. దేవతాతీర్థముల మహిమలఁ బ్రకటించుటతో పైరెండు కథలును ముగియుచున్నవి. అందు కథానాయకుల శక్తిగాని, ప్రతిభాచాతుర్యముగాని వ్యక్త మగుటలేదు. అట్టి కథలను మూలముగా, గైకొన్న మనకవి నిరంకుశోపాఖ్యానమును లోకోత్తరముగాఁ జిత్రించినాఁడు. వేశ్యమాతచే వెడలగొట్టఁబడిన నిరంకుశునకింకను వెలయాండ్రమిఁద వ్యామోహము తగ్గలేదు. అందుకాతఁడొక ఘోరారణ్యములో శివునితో జూదనూడి గెలిచి రంభను తనకిమ్మని కోరినాఁడు. రంభనుబొంది దానితో దివ్యసౌఖ్యముల ననుభవించి కృతకృత్యుడైనాఁడు. ఇంతియేకాని నిగమశర్మవలె త్రాగుబోతై స్లవకస్యనుగూడి కులముచెడఁగొట్టుకొనలేదు. పైపెచ్చు రంభకు శాప మోక్షమును గూర్చుటలో తనతెలివి తేటల నగపఱచి, ఇంద్రుని మెప్పునంది వాని యనుగ్రహముచేత అరిందమునికిఁ బట్టిన బ్రహ్మరాక్షసునిగూడ వదలించి రాజసన్న్యాసమునొంది ప్రకాశించెను. ఈ విధముగ నిరంకుశుని కథ భూలోకమునుండి స్వర్గ లోకమువఱకు బ్రాకినది.

ఆంధ్ర ప్రబంధములు పెక్కులు కథావైచిత్రితేనివనియు, నొక్కటి చదివినచో తక్కినవి చదువవలసిన యక్కఱలేదనియు నొకయపప్రథయున్నది. ఈమాట సన్యధా కరించు గ్రంథములలో నిరంకుశోపాఖ్యాన, కళాపూర్ణోదయము లగ్రేసరములు. కవి యీ నిరంకుశోపాఖ్యానమును “సమస్త రససిద్ధాంతంబు” గా రచింపఁబూనినాఁడు అనేకరసములు కథలోసిద్ధిపందవలయునన్న ఆకథయెంతయో పెద్దదైనట్లు యెన్నియో సన్నివేశములతో నలరారవలయును. ఆయా సన్నివేశములఁ గల్పించుకొని కథ నటునిటుమలిచి కవికృతకృత్యత సందేనాయనుటకుఁ దొలుత కథాసంవిధానాదికమును బరిశీలించుము.

కథానం విధానము.

ఈ కావ్యకథకు నాయకుడు వేదాది విద్యలలో నిరంకుశుడగు నిరంకుశుడు. వైదిక శేఖరుడగు నురశర్మకును-ఉత్తమగృహిణియగు నాదర్శమాతకు లేకలేక కలిగిన యల్లారుముద్దుఁగొమరుడు. వేదములు, శాస్త్రములు చదివినవాడు. కవిత్వము వ్రాయఁగలవాడు. సంగీతము పాడఁగలవాడు. ఇంక చక్కదనములతో చక్కెరవింటివాని నెకసక్తములాడఁగలవాడన్న నొక్కమాటలో సరిపోవును. ఇట్టి నిరంకుశుడగు ఆకారసంపదుపేరయగు కన్య భార్యయైనది. ఈతని విద్యా విశేషమును గాంచిన యానాటి పండితులీతఁడు సాక్షాత్తు బ్రహ్మయేకాని బ్రాహ్మణమాత్రుడు కాఁడని భావించినారు.

అసలే చక్కనివాడు. దానికిదోడు నవనూవనము. ఇంక నాతని యందచందము లెంతగా నాకర్షణీయములైయుండునో యూహింపుడు. సర్వానర్థములకు మూలమగు నాయావనములో నిరంకుశుడు వైదికాచారముఁ గట్టిపెట్టి, శాస్త్రపురాణపరిశ్రమము నిస్సారమని తలంచి విటచర్యకుఁ జిత్తము చేర్చినాడు. ఏమి! పడుచుఁదనపునుహిమ!! ఆతని వేషమంతయు మారిపోయినది. నీర్కావిధోపతులు గట్టుటమాని సన్నని చల్వధోపతులు మరగినాడు. గోపించనము దట్టముగా మొగమున మెత్తుటమాని కొనగోటితో తిరుమణి నిద్దమానినాడు. పచ్చడము పైనవేసుకొనుటమాని దుప్పట్లు, ఖండువాలు తొల్చబూనినాడు. ప్రతిదినమును బంచాంగమును బఠించుటమాని కొక్కొక్కమును జనువ సాగినాడు. బ్రాహ్మణస్నేహముమాని కాముకులతోడి నేస్తమునకు నిగినాడు. సమిధలకటనట నరుగుటమాని లంజమందులకుఁ దిరుగబూనినాడు. నిన్నటివరకును సహచారసంపన్నుడు. యావన భూతమావేశించి యా యాచారమును గూలఁద్రొసి కొత్తపిచ్చి రేకెత్తించినది. అయినను చూచువా రేమనుకొందురు? అందుకే విటవృత్తిలోఁ దనచాతుర్యమును జూపుచు కొంతకాలమొదిగియొదిగి చాటు మాటుగఁ దిరిగినాడు. ఈ చాటుమాటు లెంతకాలముచెల్లును? ప్రజలు గుర్తింపరాదుమి? గుర్తించిన నేమి? కాముని ప్రభావమట్టిని. కాముకవృత్తి తనకు రాచపాటకాగా నిరంకుశుడు నానాఁటికి చవివిడిచి తిరుగఁజొచ్చినాడు.

ప్రతిసాయంకాలము నాతఁడు బాగుగా నలంకరించుకొని, చెరకువంటినిదాచి శరీరముతో మారుడు విహరించుచున్నాఁడా యచునట్లు వారవనితల గచ్చిగుబ్బలమీఁద చూపులు వొలయించుచు పీఢికి వచ్చుచుండును రాత్రిలయందు వేశ్యాపీఠుల జరించు నిరంకుశుని వేషమేంత సుందరమో! చూడుడు.

సీ॥ చల్లడమామీఁదఁ జలువఁబట్టిన దట్టి, నలిమంపుదుప్పటి దానిమీఁద
మొబజముదాళి చాయల పిడియంబుచే, బడగ సూరియుఁ జిల్లబట్టువుచేతఁ
దనువున మించిగందము దానిపై గంద, వొడియందు మీద గప్పురపురజము
వలకారి సిగతాయెతులు వానిపై జాజి, విరులందుపై నొంటిపార రుమాలు

గీ॥ మీర ఘనసార తాంబూల సారప్ర, వాహవహగంధ వాహప్రదోహమోహ
వశవిశాలేక్షణా జనస్వాంతుడగుచు, రాత్రుల జరించుచుండునా బ్రాహ్మణుండు.

తెల్లవారు వఱకును వేశ్యాంగనలతో వివిధ సంభోగములదేలి ప్రభాతమున పీఢికివచ్చు నీ విట శేఖరుని సొంపు బరికింతము.

సీ॥ జాతిన వెండుకల్ నవరించికట్టిన, చసిడివ్రాతరుమాలు దుసికిలంగ
నిదురచాలమి మాండ్య మొదవజూచెడు కన్న, లరవిరికెందమ్మి విరులుడాల్ప
వాడు జూపిన లేతవాతెరపలు దాకి, జిలుకు పెండల జిమచిమ యనంగ
వలిపెదుప్పటి వల్లెవాటాజాతీయోయారి, చిటులుగఁదపుఁబూత చెలువమమర.

గీ॥ మారశాస్త్రాధికార దుర్వారవార, వారిజా స్వాతి సారస్యవచనరచన
కృతపరీరంభ సభోగకేలి దేలి, వీధికేతెంచు తేటివేళనతడు.

ఇట్లు కామపరతంత్రుడైన నిరంకుశునికి పవలేమి, రాత్రియేమి తీఱనిపని. వెలయాండ్రతో పాచికలాడుచుండును. ఒక తరుణికి కస్తూరితిలకము దిద్దును. ఇంకొకతెకు క్రొమ్మడిలో పన్నీరు పూలు తులుముచుండును. వేటొకతెకు జక్కవలవఁటి చన్నులమీద హః ములచిక్కులు సవరించును. మఱొకతెకు శరీరమున గప్పరగందమలఁడుచుండును. ఒకర్తకు చెక్కలమీద మకరికలు వ్రాయు చుండును. ఒకతెకు జడబదులు చిక్కులుతీయును. అది యిది యచనేల? ఆతఁడెప్పుడును మోవదరము గాని కార్యభారముతోఁ గ్రుంగుచుండును.

ఇట్టివానికి కులాచారముపై మనసు నిలుచునా? వేదములు చెప్పిన గురువగపడిన కోపము, తీర్థ యాత్రల కేగువారింగాంచిన మదిలోమంట, వైదికాచారపరాయణునిగాంచిన నేవగింపు, శమాన్విత డగు సన్న్యాసింగాంచిన ఎన్నడునులేని కనరు, సంధ్యయన్న తలనొప్పి, విభూతిభారణమన్నతీవరము. దేవపూజయన నేబ్రము. ఆహా! ఎంతటిమార్పు!

తన విటవ్యాపారము సాగుటకు చక్కదనము, ప్రాయము, మాటలుమాత్రము చాలవుగదా? అదియు వేశ్యలతోడి పొత్తుగావున విత్తముకావలయును. తలిదండ్రులకు నచ్చజెప్పి అతిధి సత్కార మునకని తొంతధనమును గైకొనును. పొరుగుాళ్ళలోని మాన్యములందు పచ్చు భాన్యములమ్మి కొంత సొమ్ము పడయును. ఇంటివారు పరాకుగానున్నప్పుడు ఆయాయివస్తువులు తీసికొనిపోయి యమ్ము చుండును. ఒక్కసెల్లెండ్రను లాలించి వారిచ్చిన ధనముగైకొనుచుండును. ఇన్నిమాటలేల? బలపమును గత్తినిబట్టి వాడు ప్రజలయిండ్లకు గన్నములు వేయలేదన్నమాటేకాని తక్కిన దుర్వృత్తులన్నియు నేర్చి డబ్బు కొల్లవెట్టెను.

నిరంకుశుడు సంగీతసాహితీ విశారదుడు. కేవలము సౌందర్యమునకే. విలాసవిభ్రమములకే దాసుడగునట్టివాడుకాడు. గుణములయందుగూడఁ బ్రేమమితనికగ్గలము. కావుననే అఖిలవారాంగనా మనోహర విహార నిరతుడైనను గాన విద్యలో సాటిలేనిదగు చంపక గంధీకీతఁడు మేటివాఁ డయినాడు. చంపకగంధీమాత్రము సామాన్యరాలనుకొన్నారా? పురుషుల ధైర్యసారమును డిందుపఱచుట కామెకు మన్మథుఁడుగాని, చంద్రుఁడుగాని, చల్లగాలిగాని ఇంకేయదీపకములు నక్కరలేదట. ఆమెకడకంటిచూపులలోనే యన్నింటి ప్రభావమున్నది.

క॥ మరుఁడేల చంద్రుఁడేటికి, మరుదంకురమేమి పనికి మనుజేశ్వరయూ
తరుణి కడకంటఁగాదె. పురుషులధైర్యంబులేదు పొమ్మనిపింపన్.

గాన విద్యావిశారదయగు నామె అమృతరసము లుట్టిపడునట్లు వీణవాయింపుచు గీతముఁ బాడుచో నెవ్వనికిఁగాని దమకము పుట్టకుండదు. ఎవనిచేనిపుట్టదో! వాని హృదయముతాయన్న మాట! ఇన్నిమాటలెందుకు? అదిగనుక దేవవేశ్యలయిండ్లలో నున్నచో మునుల తలంపులు గుది గుంపులుచేసి మధింపఁజాలును. ఇట్టి చంపకగంధీ:-

సీ॥ వాలుఁగన్నులచేత వలలఁబెట్టుటెకాక, యభ్యసించినదొక్క యదలుఁజూపు
ముఖదండ్రుచులచే ముఖ్యువెట్టుటెకాక, సంతరించినదొక్క వింతనవ్వు
బటువుగుబ్బులచేత బ్రమలఁబెట్టుటెకాక, సంఘటించినదొక్క జారుఁబైట
వెలిదొక్కు సిగ్గుచే వెతలఁబెట్టుటెకాక, యలవరించినదొక్క కులుకుఁబలుకు.

గీ॥ గాఢయావనమున గాసివెట్టుటెకాక, నేర్చుకొన్నదొక్క నెఱతనంబు
తరుణి విభ్రమంబుఁ దలపోయశక్యమే, ధాతకైన వాని తాతకైన.

నాయికావర్ణనమునెయు పట్టుల నిటీవలి కవులుకొందఱు ముక్కునకొకటి మోమునకొకటిగాఁ
బద్యములుచెప్పి తమ కావ్యముల సాచిత్యమును జెఱచుకొన్నారు. ఔచిత్యధర్మ మర్పజ్ఞుడగు రుద్రకవి
యాతెఱువు ద్రొక్కక యొకటిరెండు పద్యములలోనే రసవంతముగాఁ దనపాత్రల గుణసౌందర్యములు
తల మున్నులగునట్లు వర్ణించును. ఈచంపకగంధి వర్ణనము అట్టిది. ఆతరుణి విభ్రమము తలపోయుటకు
భాతకు మఱి వాని తాతకుఁగూడ సాధ్యము గాదనుటలో దాని విలాసమహిమ మిన్నుల కంటిపోయినది.
ఇట్టి చంపకగంధికి విటుల నెలయించుట కనేకమార్గములున్నవి. సంగీతము, సాహిత్యము, నీణపాట,
సాగటాలాట, వింతమాటలు. ఓ! ఒక్కటేమి? ఇన్నింట నావెలది రసికురాలు. ఎంతగొప్పది!
ఇంతయే కాదు. తగవరి, మాటకారి, కంతుకేళిలో గడిదేఱినజాణ రసజ్ఞుల మెప్పులనందినదిట్ట. ఇట్టి
సకల విద్యావిశారద మనవానికి నచ్చుటలో వింతయేమి? ఈతఁడును సంగీతసాహితీ ధర్మమర్పజ్ఞుడును,
రతి కళాపండితుఁడునుగదా! పూర్తిగా చంపకగంధి కీతఁడమ్మడుపోయినాడు. కాని చంపకగంధి
తల్లిమాత్ర మొకబ్రహ్మరాక్షసి. ధనముమీఁదికోరికచేత నది యిప్పటికొక లక్షకాఁపురములు జెఱచి
యుండును. కుబేరకుమారుఁడైనను కాంచనభూషణాంబర నికాయములిచ్చి యా లంజతల్లిని మెప్పింప
లేఁడు. దాని యాశయట్టిది. ఇట్టితల్లియును, చంపకగంధియు నిరంకుశుని సర్వస్వము దోచినారు.
వారడుగుటయేతడ వీతనికీయరాని వస్తువేలేదు. అయినను చంపకగంధి చాలమంచిది. అడుగడుగని
పాపము ప్రాణమైన నొసంగునట యీబాపఁడు.

ఇట్లు పెక్కువత్సరములు నిరంకుశుని దుర్వ్యాపారము సాగిపోయినది. పాపమాతని భార్య ధైర్యము
వహించి యోషికపట్టినది. మగని నడవడిలో మార్పులేదు: తానేమి కుంటియా? కురూపియా?
త్రిభువనాశ్చర్యకర సౌందర్యగదా! తన సౌందర్య విలాసములు బుగ్గిపాలు కావలసినదేనా? పతి
వ్రతాధర్మమునకుఁ గట్టువడి తాను మిన్నకుండుటేటిపాడి? అయినను అది పతివ్రతాలక్షణముగూడ
కాదు. మగనిని మందలింపఁ దలచిన యీ పతిదేవత స్వయముగాఁగాక అత్తగారిచే నాపనిచేయింప
దొరకున్నది. ఈ యత్తయోగ్యత పాతకులెఱుంగుదురు. ఒకనాడీ కోడలు కన్నుల నశ్రువులుగ్రమ్మ
కరుణాయుతయగు నత్తగారింగాంచి కొడుకు నడవడిమార్పు ప్రార్థించినది. కోడలిమాటల నేర్పునంద
ర్భమునకుఁ దగిన పలుకుల పొందికయందంతయో సహజముగను, సముచితముగను గవి వర్ణించినాడు.
“అత్తా నీకొడుకు మూతమాస్పవమ్మా! ఆతడు ఓత్తోత్తులమారియై యొకొకదానిని గుత్తగా నుంచు
కొని కోకలు, రూకలు నిచ్చుచున్నాఁడు. ఇట్టివానిని బరిభవింప కూరక చూచివిడుచుట మీకు న్యాయ
ముకాదు ”

ఉ॥ కోరికమీఱగాఁ గుడిచి, కుంకుమ సంకుమదాంకగంధ మొ
య్యారముగా నలందుకొని, యాకులుఁ బోకలుఁజాలునట్లు దు
ర్వారతరేచ్చ బుచ్చుకొని, వారలతాంగుల యిండ్లకేగఁగా
నూరకచూచుచుండెదర, యో యదలింపక మీరు మామయున్.

మగఁ డవ్యనాయికాసత్తుఁడగుటయే యిల్లాండ్రకుఁ దలనొప్పి. అట్టిసితిలో నిరంకుశుని యీ చేత నామెయెట్లు సహించును? అందును దనకనుభోగ్యముకావలసిన వస్తువాయెను. ఆ భోగానుభవము లన్యాయకాంతమగుటనే మైపద్యము సూచించించుచున్నది. అతఁడింటిలో మైరీతిగా “ముస్తాదై” తత్ఫలము నన్యలకందించుట కులసతికెంత విచారము. తనభోగముమాట యటుంచినను “ధరణీసుర నులాచారధర్మము చూపుచుచుతుని దుశ్చేష్టులూగక చూచుచున్న పరువుకులూటు తో నగుబాటు రాదా?” యని యామె భయపడుచున్నది. ఈమె వంశాచారపరాయణత మెచ్చఁదగినది. “మామ గారైనను మీరైనను, వదిలెయ్యెను కడకుఁ జుట్టయైరను మందలి, చునెవల నాతఁడెంత శిష్టేతరాచార మునకుఁ బాటువడఁడు. అత్తా! నన్ను నేను పొగడుకొనుటకాదు. మగఁడు సంసారమునుజ్జగించి యిట్లు తిరిగినచో నేనుగనాళు సహించియుండుదు?” అని అత్తతనపై నెఱపుపెత్తనముచుగూడ “అత్తవు సర్వ లక్షణసమగ్రగుణాశ్శయ నన్ను నిట్లుచున్నా తనెకాని నీకొడుకు మూసతమానుపవేల” నని మెత్తగానెత్తి పొడిచినది. ఇట్లు హృదయములోని పరితాపమును వెడలఁగఁగి మదిలోని దుఃఖమావలేక కన్నుల నీరు జలజలప్రవహింప వలవల యేడ్చినది.

ఆయుత్తమాంగన యాడిన పలుకులకు, ఆమెయేడ్పునకు అత్తమామలేకారు, ఎవరు కరఁగిపోయి? అత్తగారును “అమ్మా! ఎందుకేడ్చెదవు? నీమసూయ్యన నేనెఱుగుదును. వానికర్మ మెట్లున్నదోకాని ఆణిముత్యము మసిబొగ్గయినది.” అని కొడుకు గుణమును, నేటి ప్రవర్తనను సూచించినది. ఆతనిదగు రీతి మందలించునన్నది.

నిరంకుశుఁ డగ్రరాత్రుమగుదాక వేశ్యలయిండ్ల విహరించి చుంపకగంధియింటికిఁ బడుకకేగఁ దలంచి భోజనముతోసమై యింటికివచ్చినాఁడు. ఆతఁడెంత దుష్టుఁడైనను మాతృప్రేమ తొడ్డెరికదా! అతల్లి కొడుకాకలిగొనెనని మిడుకుచు మెత్తనిమాటలఁ బలుకుచుండ సిగ్గురయై బగ్గురకువచ్చినతనయున కన్నపానాదులూసఁగి పీతముపైఁ గూర్చుండఁజేసి వైదికధర్మ సునివ్వితుఁడేయఁ దలంచి తగురీతి మంద లించినది. “ఇంట నెన్నడులేనియీహీనవిద్య యెన్నడభ్యాసమాయెరా కన్నతండ్రి!” అని ఒక్క మాటలో పూర్వగౌరవమును ఆతని చెడునడవడిని సూచించి—

శా॥ వేరా భోగపరాయణుల్ జగతిలో, లీలావినోదంబుగాఁ
బోరా వేశ్యలయిండ్లకున్ వివిధ సం, భోగాదులై గుట్టుతో
రారా వైదికధర్మమార్గ పథిక, పావీర్యముం జూపరా
యేరాతండ్రి పరిత్యజింతురటరా?, యారీతి సత్కర్మముల్?

అన్నది. ఇంటవైదికధర్మమును నెఱపుచు వేశ్యావాటికలో గుట్టుగా విటధర్మమును జఱపుచునుట యిచ్చట తల్లియుద్దేశ్యముకాదు. అమె సామాన్యముగానన్నది. “నాయనా యెందఱు భోగాసక్తులు లేరు? వారుగుట్టుగా వేశ్యలయిండ్లకేగివచ్చి ధర్మము ననుసరించుటలేదా? ఇట్లు సత్కర్మములు వీటి పుత్తురా?” అని. ఈమందలింపుచేత ఆతనిలోగొంత మార్పువచ్చినచోఁ దరువాత ఒండు రెండుపన్యా సములలో వానిఁ జక్కఁజేయవచ్చునని యామె తలంపు. లేకపూర్తిగా నిష్పణ్డే వేశ్యాసంగము మాను మన్న సమాంధుఁడు తనమాట నాలకింపడని యాతల్లి యీమార్గము త్రొక్కినది, ఇదియెంతయు నుచితము, ఈరహస్యమును గ్రహింపక అతల్లికొడుకును గుట్టుగా వేశ్యలయిండ్లకు బొమ్మనదని భావించుట సహృదయధర్మముగాదు.

ఆమెయిన్నిమాటలు చెప్పినను గోడలిపై ననురక్తి గలిగించుట ప్రధాన ప్రయోజనముకావున ఆమె గుణశీల సౌందర్యములనుగూర్చి—

క॥ చక్కనిది కాదో, మది పెం పెక్కినయది కాదో, కులసమీహితకాదో,
యక్కట యిన్నిగుణంబుల, జొక్కటమగునతిని విడువజూతురె తండ్రి!

క॥ రతిగదయాశ్రతి, మతిభారతిగద, హైమవతిగద నిరంతరనమ సం
భృతి, పతియందు సరుంధతిగద యిన్నియునుగలవు తావకనతికి

తగుకీతియొగడింది. “ఇనిమొదలు వారకాంతానవన వ్యాపారచింత చాలించి సంసారస్థితి పదలక నైకమణివై చరియింపును”ని చెప్పి రెనమంత్రము పాఠింపనుకొన్నదా పిచ్చితల్లి. మొదట గుట్టుగా వేశ్యలయిండ్లు. బోయిరా రా యిన్నియామె యిప్పుడు వారకాంతానవన వ్యాపారచింతయే చాలించుచున్నది. ఆమె హృదయము నిపుడైనను మనము గ్రహింపవచ్చును. మాతృభోధనాలించిన నిరంకుశుడు ఆమెమాటల సంగీకరించిన వాడువోలే మనస్సులో చంపకగంధిని ధ్యానించుచు మానముపూసెను. ఆతల్లి యాతని నలంకరించి కోడలి పడుకటింటికి దీసికొనిపోయి సంసారము జరుపుకొనుము నాయనా యనినది. నిరంకుశుడనానాడు ప్రాద్దుపోవుటంజేసి తలారులకు వెఱచి యెట్లో యింట నేయుండఁ దలంచినాడు.

కామోపవాసములచే కాగి కాగియున్న యాతని తరుణియు “జలకందాడి మడుంగుగట్టి పరభూషాసంఘముల్ దాల్చి చెంగలువల్ గొప్పన గీలుగొల్చి” రతి కాంతతోడ బాన్ముంజేరవచ్చినది. వచ్చిననేమి? మాటా? పలుకా? పాపమాయుధాలు లజ్జాధయాభిమానములు ముప్పిరిగొనఁ దాంబూల మియఁబోగా నాతడు దయావిహీనుడై యొకనిట్లా పుచ్చుచి యవ్వలిహెమయినాడు. అవును, వారాంగనాభోక్తికు కులసతులు రుచితురామతి? ఇక నీగృహిణి యేమిచేయును? శోకాగ్నిగుబ్బ తిలంగా కామకేళివాంఛ చాలించి, చంపకగంధిని మెచ్చుకొనుచు విగని చూచుచు పాన్మునకు దగ్గరగా నున్న సేలపై వికలచిత్తయై పడుకొన్నది. అంతఁ డెల్లనాడుజూయన నిరంకుశుడు మేల్కొంచి భార్యపద్ధతేగి మునుగుండీరె నల్లపూసాదిగా నామెనగలాల్చుకొని వేశ్యావాటికేగినాడు. చంపక గంధికి రాత్రినడచిన తెఱంగులింగించెను. నిరంకుశుడిట్లు చంపకగంధికి హుండ్లై ధనమంతయుఁ గోలుపోయెను. చంపకగంధి చుట్టపక్కములుగూడ నీతని స్వాస్థ్యమును దులిపివేసిరి.

సీ॥ అత్తవారిచ్చిన యచరజగుంటీలు, సంశయించక వేగఁ జరుగఁబెట్టె
తండ్రిచేయించిన దర్భాగుళీయకం, బావృత్తిగాంగఁ దానమ్ముకొనియె
మేనమామ ప్రియంబుతో నొసంగిపైఁ, మొలత్రాడు ప్రాతయప్పలకుఁ గట్టె
జననిచేయించిన జాళునాతాయెతున్, వడ్డీలెక్కకుఁ జిందువందుచేసి

గీ॥ తులసిపోగులు మొదలుగాఁ గలుగువెట్టి, చిక్కుబాకీలు పిదప నిశ్చేషపఱచె
బ్రతిదినము దాని సంసారబాధలెల్ల, నెత్తుకెత్తుగ నడపె దుర్వృత్తి నతఁడు.

ఇప్పుడ్యమంతయు హృద్యము. దీనినినాటి కవులు కొందఱు పూర్తిగా ననుకరించిరి. ఇట్లు చేతకానెల్లఁడుల్లఁజేసికొన్న నిరంకుశుని నింక వేశ్యమాత చేరనిచ్చునా? ఆమెవానిని “జేపర మేనా” అనిపింపనెంచి తనయాధత్వమును జూపినది. ఈసందర్భమున నిరంకుశుని కనేక కపటనీతులు బోధించినది. విటవ్యాపారమువాడు ఎందఱి నేడ్వింపవలయునో చూడుడు.

సీ॥ కడుఁ బిన్నచామయప్పడ తాళిగట్టిన, కులము నిల్లాలెంత కుండవలయు?
పుట్టిల్లని పెట్టుపోతలాసించిన, యక్కసెల్లెండెంత యడలవలయు?

తనయుండు మాకు ముప్పునకందుననియున్న, తలిదండ్రులెంత చింతిలగవలయు?
అందఱిండ్లకు నానయైయుండు నితఁడని, నిక్కబందుగులెంత పొక్కవలయు?

గీ॥ చల్లఁగాఁ జేతికాసెల్లదుల్లి లొల్లె, కాడవై యిఁకనైన నీకాపురంబు
బ్రదుకు పని విచారింపకీపనికిఁ జొరఁగ, బజిరవానికి నెక్కడి భారబుద్ధి.

విత్తముడివోయినందున నిట్లాయాతీతులు బోధించి చివరకన్నని—

గీ॥ జపతపంబులుగావు శాస్త్రములుగావు, వేదములుగావు సత్క్రియావిధులుగావు
వైదికపు బాపలేడ భూవరకుమార, యోగ్యసాభాగ్యులగువార యువతులేడ?

ఇట్లాతని మనస్సు నొప్పనాడి తుదకు తన యభిప్రాయము తెలియపఱచినది—

గీ॥ చదువుకొన్నాడవటుమీఁద నరనముద్ర, కొంతయామీఁద భూసుర కులనరుండ
వయ్యయో నీవెఱుంగవే యగ్ధమీఁక, యూరకే పిల్చునే లంజవారి పడుచు.

అని వేశ్యమాతయాధ్యత్వమును నిరంకుశుఁడు సహింపలేక పోయినాఁడు. మీదుమిక్కిలియామె
తన్ను కొట్టుననియు భయపడినాఁడు. అట్లు భయపడి పలాయనమంత్రము పఠించెను. ఇట్లు పర్యేత్తిర
యాతఁడు నాలుగుకాసులు సంపాదించుకొని మఱల వేశ్యాంగనదరిఁ జేరునేమోయని మనము భావిం
తుము. కాని అట్లొనర్చినచో కథలో కల్పన లోపించినదగును. పాతకులదృష్టిని కథ ఆకర్షింపలేని
దగును. కవి ప్రతిభ గాని, కావ్యనాయకుని చాతుర్యముగాని వ్యక్తముకానిదగును. అందుకని కవి
యీభూలోక వృత్తాంతమునకు స్వర్గసంబంధమును గల్పించి నిరంకుశుని కాముకతా ప్రాధిమ్యము,
లోకోత్తర ప్రతిభనుజాటుచు పాతకుల నాశ్చర్యచకితులనొనర్చి తుట్టుతుదవఱకుఁ గథ చదువకుండ
వదలనట్లు చేయుచున్నాఁడు. ఈ ధలో నీకల్పన మద్భుతమైనది. కవి ప్రతిభకిది యొకపిడితాయి.
నిరంకుశునకు భోగలాలసత తగలేదు. మాణిక్యపురమునఁ దనయాటలు సాఁగనందున నాతఁడీశ్వర
సంఘటనముగా నెట్టి సహాయసంపదలు వెంటఁదీసికొనక యొక ఘోరారణ్యమున కేగినాఁడు. అట
నొక పాడుగుడి యగపడినది అందొక శివలింగముం జూచినాఁడు. మన కావ్యనాయకుఁడు జారత్వము
లోవలె జూదమునందును మేటియే. కావున శివునేనే తత్తమాడఁ బిలిచినాఁడు. ఇరువురి పంచెములును
దానయొడ్డుచు ఓడినవారు గెలిచినవారికి లంజనిచ్చు పన్నిదముతో ఆటకుఁబూనినాఁడు. దైవగతిచే
గెలుపు నిరంకుశునిదేయైనది. ఇంక నేమి? తానుజేసిన ప్రతిజ్ఞననుసరించి లంజనిమ్మని పట్టపట్టినాఁడు.
అయిననెవ్వతెయో యీవిటి? లోగడతాననుభవించినవారవనితలలోనొకటియా? లేకచ పకగంధియా?
ఇంకత్రొత్తపడుచా? భూలోకముననున్న విలాసవతుల శృంగారములు తనకుభుక్తప్రాయములే. అందును
సకలవిద్యావిశారదయగుచంపకగంధిశృంగారమును జవినూచిన తనకు పెఱవనితలునచ్చుదురా! అదియుం
గాక తానిపుడు శివునంతవాని నోడించినాఁడు. మర్త్యాంగనలనిమ్మని యేల కోరవలయును? నాకవని
తలతోడి సౌఖ్యమెట్లుండునూ ఈశరీరముతోన యనుభవంపవలయును. సముద్రమున మునిగి కాకి
చిప్పలేరుకొనుట నీతియా? నవరత్నములను బొందుట లెస్సయా? అందుకని నలకూబరు సంతవాఁడేరి
కోరివరించినప్రభువనాశ్చర్య సౌందర్యవతియగురంధనిమ్మనికోరినాఁడు. పెద్దన గారిప్రవరుఁడుచేజిక్కిన
సశరీర స్వర్గమును గాలఁదన్నిన విరాగి. రుద్రయ్యగారి నిరంకుశుఁడు సశరీర స్వర్గసుఖమును జవినూడ
నిచ్చుగించిన మహాభోగి. ఈ భోగవాంఛతో కథ స్వర్గమునకుఁ బ్రాకినది. నిజముగాఁ జెప్పవలయు
నన్న స్వర్గమునే భూతలమునకు దింపిందనవలయును. లేకున్న రంభాసంభోగమునకై నిరంకుశుఁ డేకామ
గమనమునోపొంది నాకమునకు నడువవలసివచ్చును. అట్లుచేసినచో రంధకు శాపమును, తద్విముక్తిని
గల్పించి నాయకుని మహిమను విస్తరించుటకు వీలుండదు. కావున నీమహాకవి యిమ్మార్గమును
ద్రొక్కినాడు. సెబాస్ ! కల్పనయన్న నిట్లుండవలయును.

నిరంకుశుడైత మెప్పుకొన్నను శివుడు పలుకలేదు. చివరికాతడు మోటుదనమునకు దిగి తనయు త్రరీయమును లింగమునకు వేసి గాంగులూనినాడు. సత్యశిలుడగు శంకరుడేతని తెగువకు మెచ్చి వృషాకాపుడు దగ్ధుడమిచ్చెను అయినవెంట బ్రహ్మ విష్ణులింగద్రావలును వచ్చిరి. ఈ దేవగణమునుగాంచి నిరంకుశుడగు భయభ్రాంతుడై “శంకరా! లక్ష్మీపతి నేవ్యమానమును నీయాపముగన్నంత నాపాపము లోపమైనది. కావున నీపదపద్మములయందు నన్నుజేర్చుకొని రక్షింపు” మన్నాడు. శివుడందు కంగీకరింపలేదు. నేనూపినదానినే యిత్తుగాని నొండీయననినాడు. నిరంకుశుడ డందుకొప్పకొనక తప్పెడిదేమి? అయినను యుక్తిగా “నిన్ను జూచినపిమ్మట మోక్షమున కనుమానమా?” యని పెక్కుభంగుల శివునిస్తుతించెను. అంత శివుడేద్రునితోజెప్పి నిరంకుశునికి రంభనిప్పించెను. ఇంద్రుడొకసారి విప్రునకు కౌగిలిచ్చిరమ్మని రంభకాజ్ఞ యొసంగినాడు. దేవతాగణ మంతర్ధానమైనది.

రంభా నిరంకుశు లాపనములోనే విహరించుచుండిరి. నిరంకుశుని లోకోత్తర సంభోగకళాతిరేకమునకు దనిసిన రంభ మనసుందబట్టలేక—

క॥ ఈతీరున సుతనయుల, చేతను దనియంగనేరఁ జెప్పెడిదేమీ
రాతిరి పగలై పగలే, రాతొన్నె వెలయుచుండె రతిపరవశతన్.

క॥ మనసిజకేళికి భూసుర, తనయా నీసాటిరారు నలఁవంగనేలా
యనరాదుగాని దాసులు, విరుమీ నలకూబరాది విజయవిశాలుల్.

అని వారిం బొగడినది. ఆతడంత కామకాంక్షపండితుడగు గావుననే రంభను గోరినాడు. కోరికాని మనస్సునాక గించికరించి నాడు. ఇట్లు చేపతరుణీలలామదేత మానవుల సురతకళాపాండిత్యము నగ్గింపజేసి కవి మనుష్యజగత్తునకు విశిష్టతను సూచించినాడు. అసలు ఒకజాతికి మరొకజాతిమీదనే మక్కువయెక్కువగానుండునేమో! మానవస్త్రీయగునసల్యగూడదేవేంద్రుడగు తన్నుగలియవచ్చినపుడు దేవసంభోగ ప్రీతినే గొంగిపోయినదని వాల్మీకి వ్రాసియున్నాడు. (మతించకాదమరే భా దేవరాజ కుతూహలాల్.) మనద్రవ్య వాస్తవికి యభిప్రాయమునకు బ్రతీకారముగా మనుష్యభోగముగూడ తెప్పయినదేయని నిరూపించుటకీ వర్ణనము చేసినాడో! ఎట్లయినను నిది ప్రశంసనీయమే. కళాపూర్ణోదయములో మణికంధరుని గలనీసరంభ ఆతనియని చివున్నకురుకునట్లు “నలకూబర విడువిడురాయలసీతని” మన్మథవివశయై పలికినది. మణికంధరుని గలనీకొన్నను నలకూబరుడే ఆ మెలిత్తములూ నున్నాడన్నమాట. అతని సంభోగమే ఆ మెకు ప్రీతికరిమైనది కనుకనే సంభోగసమయమున దనకిష్టుడైన నాయకునే స్మరించినది. ఇక్కడనో, కవి నలకూబరాదులు దాసులని ఆ నాలుకచేతనే చెప్పించి మానవజగమునకు వాటిలిన లోటును పీర్చినాడు.

ఇక నాయగణ్యములోనే వారిమంచినచో రంభ కాకలిదప్పలు లేకున్నను నిరంకుశుని కున్నది. కావున వారినిక నగరమునకుఁ జేర్చినాడు కవి. అది యుపమాసూక్త్యముగు నరిందమునిపురము. రంభమాత్రమపుడపుడు స్వర్గమునకు బోవుచు వచ్చుచునే యున్నది. ఒకనాడు వీరయ్యపురపురమునకు వెలుపలి యుద్యానకుఁ బోయినారు. యిష్టభోగములఁ దృప్తులయినారు. తమచేతలకుఁ దామె నవ్వుకొనుచున్నారు. అపుడు రంభ—

ఉ॥ జారిన కుంతలంబులు పొ, నంగఁగ దువ్వుచుఁ జల్వపయ్యెదన్
దోరపుఘర్మబిందువుల, దూలఁగ వీవుచు వీడియంబుక
ర్పూరపువాసనల్ దిశలఁ, బొట్టుడనించి మనోభవాహవో
దారకళా విశారదుడ, వొడుపురాయని తన్ను మెచ్చుచో.

నభోమార్గమున నేగు నారదుడు చూచినాడు, కామకేళి పరతంత్రుడైయున్న నిరంకుశుని తెలివి కుంటువడ్డదిగాఁబోలు “రంభా! ఆకాశవీధినేగునాతఁ డెవ్వఁడని” యడిగినాడు. ఆమాటచేసీవనితరంభ యనియువాఁడునిరంకుశుఁడనియుమానికొదెలియకుండునా? రంభ మాటాడవలదని నిరంకుశుని కన్నుగీటి నది. పైపెచ్చు నారదునికి నమస్కారములేదు, పురస్కారములేదు. ఆతఁడలిగి కలహాభోజనుఁడు గావున నీసంగతి నింద్రునితోఁ జెప్పి రంభ మదమడంప తంత్రమువొరకినదని నాకమునకేగినాడు. ఇక్కడ రంభయు నిరంకుశుని మందలించి యిది యింద్రుఁడువిన్న చేటుమాడునని యెంచి తానును దేవలోక మునకేగి లజ్జాభయభక్తులతో నింద్రునికి నమస్కరించి యొదిగినిలిచినది. ఇంక ముందటికథ విసుటకుఁ బౌతకులెంతయుఁ దొందరించుచుందురు. శాపమువచ్చునని సామాన్యముగాఁ దెలిసియున్నను అదెట్టి శాపమో, తన్నివృత్తియెట్లో, ఆది ప్రధానకథతో నెట్లుకలియునో యని మనకు వేగిరపాటెక్కువగు చుండును. ఇంద్రుఁడును రంభను మందలించి—

అ॥ చంచలింపకిట్టి సాహసకృత్యంబు, చేసినావుగాననోసి! పోయి

భయదరూపమైన పాపాణమైపుట్టు పల్లవుఁడు వసించు పట్టణమున.

అని శపించినాడు. శాపములు, వరములు, మహిమలు కథలు నడుచుటకును సంవిధానములు సృష్టించుకొనుటకును చక్కనియూపాయములు. వీనిసాయమున నెంతలేసి పక్షలయినను సాధ్యముల గునుగదా! సరే! ఈ శాపమున కంతమేమి? అది తుమ్మరై ధరణిఁబడుట. ఇట్టిశాపమున కంతముండదని రంభ తలఁచినది. తానొక పెనుగొండకావలయును. అది యెన్నటికిఁ బగులగొట్టఁబడి దుమ్మగును? రంభ దుఃఖమణచుకొనలేక పోయినది. నిరంకుశునివద్దకువచ్చి సొలవక యేడ్చినది. ఆతఁడును రంభకు ధైర్యముచెప్పి నీవు తాయివగుము. పైపని నేను చూచుకొందునన్నాడు. సరే. రంభ నూరుతాళ్ళ ప్రమాణమగు పాపాణమైనది. దానింజూడ పౌరులెల్లరు గుంపులుగూడి వచ్చిరి. ఇదియేదో కీడుమాడఁ జేయు దుర్నిత్యమని భావించిరి. కాకున్న, నిన్నటివరకేమియు లేదాయె, నేఁడిదియేమి వింత! ఆ వింతనుగాంచ మంత్రివర్గముతో రాజుగారుగూడ వచ్చినారు. పాపమా పిటికిరాజునకు పెనుకొను జూడఁగనే జడుపుదయించినది. వెంటనే చేరువనున్న రావిచెట్టుమీఁది బ్రహ్మరాక్షసుఁడు సందు చేసుకొని భూపతి నావేశించినాడు. శాపమోక్షమునకు మార్గమెట్లేర్పడుచున్నదో చూడుఁడు. మాంత్రికులు వచ్చిరి. మంత్రములు ప్రయోగించిరి. భూతముమాత్రము వదలలేదు. అందఱిని దిట్టియుఁ గొట్టియుఁ బంపుచున్నది బ్రహ్మరాక్షసు. ఈ సంగతి నిరంకుశునికిఁ దెలిసినది. అతఁడు మంత్రుల వద్దకు వచ్చి తనకొక దైవలీలగలదనిచెప్పి, నిట్టూర్పుపుచ్చి ఆవులించి దేవతయావేశించినట్లభినయించి—

గీ॥ ఇపుడుబుట్టిన పాపాణమెల్లఁగొట్టి, తుమ్మరుగాఁజేసి ధరణిపైఁ దూరుపెత్త

రాజుఁబట్టిన యాబ్రహ్మరాక్షసుండు, విడుచుఁగాని మరేమిట విడువఁడని” నాడు.

ఆపన్నులకాగాములు తోచవుగదా! మంత్రులట్లే చేయించిరి. కొండపిండియగునప్పటి కందుండి—

సీ॥ గబ్బిగుబ్బలమీఁది కస్తూరికాపంక, మాణిముత్యైపుసౌర్ల నంటుకొనఁగ
జాభువాబంగారు జలపోతకుచ్చుపై, నొడిదారములకాంతి జడికొనంగ
కులుకుఁజెక్కులలోన గురివెందతాటంక, రోచులు దాగిలి మ్రుచ్చులాడ
ఉడురాజుచెంగట నున్నరోహిణిమాడ్కి, మోముపైముంగర ముత్యమలర

గీ॥ కాలఘనకల్ప కైశికా కల్పకల్ప, పుష్పగంధంబు దిక్కులఁ బుగులుకొనఁగ
వెలఁది పాపాణచూర్ణంబు వెడలి నాఁడు, కడలిలోపలఁ బుట్టినక్రమమున..”.

రంభయుదయించినది. ఇందు కవివర్ణించిన రంభ పాలుపద్భుతము. రంభ శాపము తీసినది. మఱి రోజుగతియో! శాపము క్రిబొందిన రంభ నిరంకుశుని సంభావించి స్వర్గమునకేగినది. ఇంద్రుఁ డామె శాపము ననుభవింపలేదని తలంచి యాగ్రహించినాఁడు. రంభ గడచినవృత్తాంతమును వినిపించెను. ఇంద్రుఁడాశ్చర్య చకితుఁడై సాగటాలాడి హరుంజయించిన వానికినియొక లెక్క కాదనిభావించి వానింజూడ నైరావతమునెక్కి ధాత్రికేతెంచినాడు. ఆయన వెంట దేవలోకముంతయుఁ గదలినది. ఇంద్రుఁడు నిరంకుశునిగాంచి మెచ్చుకొని వలసిన వరము వేడుకొమ్మన్నాడు. నిరంకుశుఁడు రాజును గ్రహనిర్ముక్తుఁడేయ వేఁడెను. అదంతపనియని యట్లుచేసి యింద్రుడింకొకవరము వేడుకొమ్మనెను. సందువొరకినదని సుతసింపిన నిరంకుశుఁడు తనకు రంభమీద కామముచల్లారనందున నాసారసగంధినే తనకిమ్మని ప్రార్థించెను. ఇంద్రుడందుకు సమ్మతించి దివిజకాంతలు వసుధాస్థలి నుండరాదని సాకు చెప్పి వచ్చుచుఁ బోవుచునుండుననియు, పూర్వపురితినే భోగముఁ జేకొనుమనియు ననుగ్రహించెను.

కవి యిట్లు రంభకుఁ దగినశాపమును గల్పించి ఆ శాపమునకు విముక్తి సంపాదించ బ్రహ్మ రక్షస్సును సృష్టించియు, దానిని వదలింప యింద్రునే భూతలమునకు దింసియు నద్భుతమగు కల్పనా చాతురిం బ్రకటించినాడు. తుదకు నిరంకుశుని మఱల గృహధర్మము నిర్వహింపఁజేసి సంతాన వంతు నొనర్చి యాదర్శమునుగూడఁ జూపెను.

ఒక్కయ సంగతి

ఇంత హృద్యమగుకథలో రమణీయమగు కల్పనలోనొకయసంగతి కన్పట్టుచున్నది. తృతీయాశ్వా సముచివర రంభానిరంకుశులు ఉపవనమును బోలినయొక కానలో విహారపరవశులై యుండిరని వర్ణింపఁ బడినది. ఆసమయముననే రంభ నిరంకుశుని సురతకథా పాండితికలరి “మనసిజకేళికి భూసురతనయా నీసాటిరారు.” అని ప్రశంసించినది. ఆమాటలు నారదుఁడు వివలేను. తనవాతవాయ అవిపులా రణ్యము చెంగటనుపమాశూన్యమగు నొక పురముగాంచిరి. అనియే అరిందమునిపట్టణము. అటనుండి యొకనాఁడు తనతోఁగ్గిడింప తిదివంబుననుండి వచ్చిన యనిమిసాంగనతోగూడి యాతఁడు పురము నకు వెలుపలనున్న యొకయుద్వానమునకు వచ్చెను. అప్పటి రంభానిరంకుశుల విహారములో రంభ “మనోభవాహవోదార కథావిశారదుడ”వేదవని నిరంకుశుని మెచ్చుకొన్నది. ఈమెచ్చుకొలును మింటనేగు నారదుడు విన్నాఁడు. నారదుడు విన్నప్పుడు రంభ నలకూబరాదులు దాసులనియనలేదు. కాఁగా నారదుఁడు సురపురికేతెంచి యింద్రునితో— “సురతనయుల సురభోగము నిరసింపఁగవింటి దానినేమనఁగలమో సురనాథ” అనియు, “మననలకూబరాదు లవమానమునందెదరించుఁ బెట్టెనో యనిమిషలోకనాథ, యదియాధరణీసుర పుత్రుతోడనాడిన వచనంబులెల్లఁ బ్రకటింపను వానినిబైటఁ బెట్టఁగా మునులకు మాకునేల” అనియు పలికినాఁడు. నారదుఁడీ మాటలెప్పుడు విన్నాఁడు?

నారదుఁడు విన్నప్పుడుగూడ రంభ మఱల పూర్వపాతమునే యేకఱుపుపెట్టెనని సమాధానము చెప్పుకొనవలయునా? నారదుఁడువిన్నప్పుడు రంభయన్నమాటమనమెఱిగింతలో “మనోభవాహవో దారకథావిశారదుడవేద”వనునదియే కావున నీయసంగతిమాత్రము వారింపరాకున్నది. వారింపవలె నన్న పూర్వవచనము లన్నియు నామె యిప్పుడుగూడ నన్నిట్లుహించుటకన్న గిత్వంతరములేదు. ఇది యెంతవఱకు సనుంజసము? అంతమాత్రముచేత కథాకల్పన లోపభూయిష్టమనఁగాదుగాని మహాకవుల విషయమున నట్టివుండుట యోగ్యముగాదు. దీనికి “ఏకోహిదోహోగుణ సన్నిపాతేనిమజ్జతీందోః కిరణేష్యివాంకః” అనుకొందము.

కవి యీకావ్యమును సమస్త రసనిస్తంద్రముచేయ నెంచినాఁడు. కాని అదియట్లు కాలేదు. ఇందుఁబ్రభావరసము శృంగారము. అది చంపకగంధి నిరంకుశులయెడను, అంతకన్న రంభానిరంకుశుల

విషయమునను సముజ్వలముగాఁ బరిపుష్టమయినది. ఈశ్వంగారమున కాలంబనములయిన యిరువురి నాయికలలో రంభ ఆగ్రేసర. ఈమెసంగతి తరువాత ముచ్చటితము. రంభకుశాపము సంప్రాప్తమయి నప్పడొకింత కరుణమును, తరువాత నొకింతయద్భుతరసమును నీకావ్యమునఁగలవు. నిరంకుశునిభార్యయు కొలది కరుణము నగపఱచినది. నిరంకుశుఁడు సొగటాలాడి శివునిగెలిచి తన మనోరథమును బండించు కొనుటయు నద్భుతమే. అతని శివస్తుతిశాంతము ఇట్లటనటఁ బ్రసక్తములైన కరుణాద్భుతములురెండును సంగభూతములై ప్రధానమైన శ్వంగారమునకే పరిపుష్టినిచ్చినవనవలయును.

కవిత్వము

ఈకవి కృష్ణదేవరాయల యాస్థానములో నష్టదిగ్గజములలో నొక్కరుఁడుగా నుండఁదగిన యర్హత సంపూర్ణముగాఁ గలవాఁడని ఈకావ్యముచెప్పచున్నది. దీర్ఘ దీర్ఘ సమాసములతోడను, అలఁతి యలఁతి పదములతోడను గూడ నీతఁడు కవిత్వముల్లి, సహృదయుల మెప్పింపఁగలడనుట కిందనేక దృష్టాంతములున్నవి. అఖండమగు వ్యాకరణశాస్త్ర పాండితి యీకవికిఁగలదు. వేదశాస్త్రాదులయఁ దీతని కపారమగు ప్రవేశమున్నట్లు పెక్కుఘట్టములు సాక్ష్యమిచ్చుచున్నవి. శ్రీనాథునినాటి నుండియు తెలుఁగుకవిత్వము సంస్కృతభాషా ప్రచురమయినది. తిక్కయశ్వనాటి తెలుఁగు కులుకు తరువాతఁగానము. పోతన సోమనాధులు కొంత తెలుగుఁదనమును వెలయించిరి. కృష్ణరాయల ప్రబంధ యుగముగూడ మఱల సంస్కృతభూయిష్ట రచనకే పట్టాభిషేకమొనర్చెను. రాయలుమాత్రమాముక్త మాల్యదలోఁ దెలుగుఁదనమును నింప యత్నించి నాఁడు. రుద్రయ్యయు సమకాలీనప్రభావమునకు లోఁగక దప్పదయ్యెను అయినను తెలుగుపలుకుల కులుకును ఆవసరమయినపట్టుల నీతఁడువెలయించె ననుట కనేకపద్యము లుదాహరింపవచ్చును. తెలుగుసొగసును గుర్తించి దానినింపుమెయి కావ్య మున నిమగ్నుకొనకున్న నాకావ్యమును తెలుగుగఁబ్బుచునుట వింతగానుండును. తెలుగుఁదనములో హొయలుగులుకు రుద్రయ్యపద్యములు 2 వ యాశ్వాసములో 10, 21, 74, 116, 128, 129 నాల్గవ యాశ్వాసములో 39 మొదలగు సంఖ్యలవిచూడఁదగినవి. శ్వంగారరసమును వర్ణించుచున్నట్లున్న దిగువ పద్యముల నుదాహరింపకుండఁజాల—

సీ॥ జొటజొటఁ గురియునో జంటితేరియ మోవి, నొదవునో జాబిల్లి కొదమ నడుట
విసరునో శ్వంగార రసచృష్టికొప్పుర, దొలఁకునో యమృతంబు పలుకులందు
రాలునో కుముదపత్త్రములు చూపులయందు, వెడలునో సింగిణి విండ్లుబొమల
వెళ్లఁబెట్టునో పూర్ణవిధుకాంతి మొగమున, దిగఁబాటునో పైఁడితెలివిమేన
గీ॥ వెడలఁబొంగునొ చెక్కులవిమలరత్న. దర్పణద్యోత నిగనిగల్ తటచుగఁగ
జోడుకూడి చెలంగునోచూడఁ జూడ, గబ్బిగుబ్బులఁ గోడె జక్కపలకవలు.

ఇది శాపవిముక్తిగన్న రంభ చెలువమును వర్ణించుపద్యము. ఇందు తెలుగుసొగసు పిక్కటిల్ల రంభ సౌందర్యము చవులూరించుచున్నది. ఇట్టిదే మఱొక్కపద్యము.

ఉ॥ గుత్తపుగుబ్బలాడి, సునుకోమలి, ముద్దులగుమ్మ, మల్లెపూ
గుత్తి, మెఱుంగుదీఁగె, లతకూన, మనోజురవాళి, జాళువా
ముత్తెపుగోల, చంద్రకళ, మోహనమంత్రము, కాంతిరాశి యీ
పుత్తడి బొమ్మయేకరణి, బుట్టెనొకోయుపలంపుధూళిలో

కాళిదాస మహాకవిండుని “అనామృతంపుష్ప” మనుపద్యమువలె నిదియు ధ్వనిప్రధానమై రుద్రయ్యకవితా సామర్థ్యమునకు నికపోపలమై యొప్పుచున్నది. ఎంతటి దీర్ఘసమాసములనుగాని సృష్టించి, ‘పద్యమునకు నర్థమునకుఁ జెలువమును ఘటించి పతితల నాకర్షించు నేర్పు కవికి వలసినంత యున్నది. ఇట్టి సంస్కృతభూయిష్ట రచనకు ప్రథమాశ్వాసములోని 29, 44, 62, తృతీయాశ్వాసములోని 5, 52, చతుర్థాశ్వాసములోని 5, 7, 37 సంఖ్యలపద్యము లారయఁదగినవి. తెలుగునపెద్దన్నతోఁ బ్రారంభమయిన రతివర్ణనము నాయాకవీశ్వరులు ననుకరించి చేయుచునేవచ్చిరి. రుద్రయ్యయు రతివర్ణనమును “వదనచత్వర విసృత్వర” అనుపద్యములో సంప్రదాయము చెడకుండఁజేసినాఁడు. మొత్తముమీఁద నీకవి యద్భుతముగు కవితాప్రతిభ గలవాఁడు. జౌచిత్యమును గురైఱింగిన యీకవి శబ్దార్థాలంకారాదుల నుపయోగించుటలో పిచ్చిపోకడపోఁడు. ఈతఁడుపయోగించిన యలంకారములు, ఉపమ, అతిశయోక్తి, అర్థాంతరన్యాసము, కావ్యలింగము, ఉక్తతేక్ష, దృష్టాంతము మున్నగుప్రసిద్ధములు కొన్ని మాత్రమే. తనకృతికన్య “సముజ్వలాలంకియాభిరామ”మని చెప్పుకొన్నను ఈతఁడు మణుగులతరబడి సొమ్ములతో నాకన్నెను వికృతమొనర్పలేదు. “జౌచిత్యం రససిద్ధస్య స్థిరం కావ్యస్యజీవితం” అన్నక్షేమేంద్రుని సూక్తిని జీర్ణింపజేసికొన్న యీకవి వర్ణనాదులలో చక్కగా నాచితినిపాటించి ఆయా పాత్రములను బోషించినాఁడు. శృంగారానుగుణమైన కైశికీవృత్తిలో ద్రాక్షాపాక శోభితమైన కవనమునల్లి, రసానుగుణరచనమునుజేసి యీతఁడు కవులకు మార్గదర్శకుఁడాయెను. కావుననే తనకృతి “కోమలవర్ణధామయును కోవిదసంస్తవనీయ” అని యీతఁడు చెప్పుకోగలిగెను. రుద్రుని కవితలోని వర్ణనములు నిజముగా కోమలములే. అతని కృతియును గోవిదసంస్తవనీయయె.

పాత్రచిత్రణాదులు

ఈ కవి కథాసంవిధానమునను గల్పించుటయందువలెనే ఆయా పాత్రలను జీర్ణించి వారిస్వభావాదులను నిద్దితీర్చుటలోను, ఆయా సందర్భములందు రసభావానుగుణముగు వర్ణనలు వర్ణించుటలోను సిద్ధహస్తఁడు. వర్ణింపఁబోవు కథకు వీజభూతములగు విషయములనీతఁడు మున్ముందుగనే సూచించి పాత్రకులకుత్కంఠఁజెంచును. మాణిక్యపురమును వర్ణించునపు డీతఁడు వేశ్యలను వర్ణించినాఁడు. ఈవేశ్యా వర్ణనము కావ్యమాత్ర సాధారణమైనను తన కృతిలోని నాయకునకు వారు పరమాదర పాత్రములు గావున వారిని రెండుపద్యములలో నింపుమీఱ వర్ణించెను. “చెక్కుటద్దయులపైఁ జీటునవ్వుచుకులు వాఱునావించు పాటపలుకు” నా వెల వెలందులు “కచభార కుచభార కటిభారములచేత కాయంబుత్రైభంగికంబుగాఁగ” నిలిచినారట. ఏమి యీ త్రైభంగికము సొంపు? వీరియందెంతగా నింపుసొంపులు పొంపిరివోవకున్న మన నిరంకుశుఁడు వీరిని వదలకుండును? కవి యీ యొక్కపద్యముతో వారిని విడువడయ్యెను.—

ఉ॥ ఒక్కొక్కవేళ దేవపతియొద్దకు నారదుఁ డేగుదెంచి యా
జక్కెవగబ్బిగుబ్బెత్తల చక్కదనంబును, నాట్యవిద్యయున్
మక్కువనేతలున్ విటులమర్మమెఱుంగుటలున్ గణింపఁగా
గ్రక్కునదేవలోక గణికల్ తలవంతురు సిగ్గుపెంపునన్

దేవవేశ్యలకుగూడ సిగ్గుగలిగించు వారుగావుననే యీ వేశ్యలను మఱగి నిరంకుశుఁడు భార్యానురాగమునుగూడ వీడినాఁడు కాఁబోలును. ఈ వేశ్యల వర్ణనలో నారదుని ప్రసక్తియేలనో? రాసున్న కథలోఁగూడ నారదుఁడు స్వర్ణమునకేగి రంభవృత్తాంతమును వినుచునుగావున కవివాని నిక్కడనే పాత్రకుల దృష్టిపథమునఁ బడవేయుచున్నాఁడు. అట్లే నిరంకుశుని తల్లినిగూడ కవి ముందు

గనే పాతకులకుఁ బరిచయముచేయును. ఈమె ప్రవరుని భార్యవలెనే అతిథిసంతర్పణ పరాయణ. ప్రతివారమును భక్ష్యభోజ్యముల నమర్చి వచ్చువారికి వడ్డింప నలసటలేని యిల్లాలు. ఇంకను గుటుంబములోని కష్టసుఖములలో భర్తతోఁ బాలుపంచుకొను నుత్తమాంగన. కావుననే కోడలిప్రేరేపణమునఁ గొడుగును చక్కఁగా మందలించినది. ఆ మందలింపుగూడ నెంతసుకుమారముగ! ఎంతసహజముగ! ఈమె కల్పితగుణములులేని సామాన్యసంసారిణి. ఈయత్తుకుఁ దగినకోడలే దొరికినది. నిగమశర్మభార్య వలెఁగాక యీమె యకాచిత్యుఁడొకరి మగనిని సన్మార్గమునకుఁ ద్రిప్పకొని సంసారమును జక్కఁజేసికొనఁ బ్రయత్నించినది. అత్తగారిద్వారా కార్యము సాధింపఁజూచినది. కాని ఫలములేదు. ఈకోడలి పాత్రమును జీత్రించుటలో కవి కృతకృత్యుఁడయినాడనవలయును. పతివ్రతా ధర్మమని మగఁడెట్లు చేసినను మూగ మొద్దువలెనుండి కర్తవ్యమును విస్మరింపక యీమె తగురీతినాడుట యెంతయొప్పియున్నది! ఈమె అంతమాఁగగాని, అంతతాఁగగానికాక నేటి యిల్లాండ్రును నాదర్శభూతురాలయినదనవచ్చును.

ఈకావ్యములో వేశ్యమాతస్పష్టి అద్భుతము— అసదృశమును. పాతకుల మనస్సులకు వేశ్యలపై రోఁతఁబుట్టించుటకును, తన కావ్యకథానాచుకునికి గలిగిన విఘ్నమును నిరూపించుటకును కవి దీనిని లోకోత్తరముగాఁ సృష్టించినాఁడు. ఆమె నేడెనిమిది పద్యములలో వర్ణించి యీమె దుష్టత్వమును బెక్కుతెఱంగులఁ బ్రకటించెను. ఈదిగువపద్యము నొక్కదానిని గమనించినచో వేశ్యమాతల క్రూరస్వభావము సుస్పష్టమగును.

సీ॥ కాలకూటమునందుఁగల మేలు వినమెల్ల, రాలలోఁగల్లు కార్కశ్యమెల్లఁ
బైశాచనమితిలోపలి వికారంబెల్లఁ, గవికోటిలోనుండు కాంక్షలెల్ల
సెలయేళ్లలోన వర్తిలెడు వక్రతలెల్ల, మయశంబరులలోని మాయలెల్ల
ఛార్తరాష్ట్రులలోనఁ దనరు మత్సరమెల్లఁ, బంచపాతకులలోఁ బాపమెల్ల

గీ॥ దీసి విటదోషరాశిచే ద్విగుణిఁజేసి, యన్యతపంకంబులోఁ గల్పి యశుచిభావ
రసముఁ జిల్కించి నిర్మించె బ్రహ్మకృపణ, తరుణహృద్భల్లియగు లంజతల్లిగాఁగ.

ఈమెను బ్రహ్మయెట్లు సృష్టించినను కవిబ్రహ్మమాత్రముదారుణముగనే సృష్టించినాఁడు. ఇది నిజముగా విటులప్రాణములుగొను రాక్షసియే. రంభనుదీర్చుటలోను, ఆమె యనురాగమును వ్యక్తపఱుచుటలోను గవికి ప్రత్యేకోద్దేశ్యమున్నట్లున్నది. నిరంకుశుని సురత చాతుర్యమునకు రంభలోబడి పోయినది. కావుననే, యింద్రుఁడు ఒకసారి విప్రునికి కాఁగిలిచ్చి రమ్మనిచెప్పినను చాటుగనోమాటుగనో “పదే పదే” యీమె నిరంకుశునిగలయవచ్చి తుదకు భయంకర శాపమునకును గుఱియొనది. ఇట్లు చేయుటకామెకును నిరంకుశునకును శరీరములతోఁబాటు మనస్సులునుగలియుటయే కారణము. అసంగతి నామె.

“వనితకు నిన్నువంటి మగవాని కవుంగిలి గల్లుటల్ మనం
బునఁదలపోయఁ బూర్వకృతపుణ్య విపాకముగాక కొంచెమే.”

క॥ తనువుందనువుంగూడుట, ఘనతర సంసర్గఫలముగాదు తలంపన్
మనమున్ మనముంగూడుట, యనుపమ సంసర్గమహిమ యవని ను రేంద్రా!

క॥ అదిగాక మచకు మదియున్,
మదియుం గలసినది యింక మఱపులుగలవే ?

క॥ అనిపలికి ధారణీసుర, తనయూగ్రణి! పూర్వమైనదయఁ దప్పకుమీ
నిను మఱవ నేనెవత్తున్, గనియుం గనకుండగా నొకానొక వేళన్.

ఆని వ్యక్తముచేసినది. రంభచురస్సు నింతగా కవి తనకావ్యనాయకునిపై ననురక్తి ముచేయుటఁ జూడ మనస్సులుగలసిన ప్రేమయే మహనీయునియు, నట్టిని సర్వసాధారణము కాదనియుఁ దెలుప నెంచినట్లున్నది. నిరంకుశుఁడైతవఱ కనుభవించిన వేశ్యాసంగమసుఖము నిష్కళంకముగాదు. వారు స్వాస్థ్యముతో నీతనిఁజేరఁబట్టిరి. ఇప్పుడు రంభయో యీతనిలోని విశేషమునెఱింగి నిర్వాణముగా వీనిని ప్రేమించుచున్నది. కనుక నే వారికి మనస్సులును గలసినవి. దేవతలకంట దుష్టులైననును అప్పుడప్పుడు చూచు చన నాయకుని గలయవత్తుననుట సామాన్యమామఱి ?

ఈకావ్యమునకు మనుచరిత్రముతోఁ గొన్ని పోలికలున్నవి. కథలోగాకపోయినను పెక్కువిషయముల దానిని మించవలయునని యీకవి తెలంచినట్లున్నది. అట్టిప్రయత్న మీకావ్యరచనములో నున్నదని నిరూపింపవచ్చును. మనుచరిత్రములోని స్వగోచి మనోరమాదులగు మువ్వరు భార్యలతో విహరించునప్పుడు చక్రవాకదంపతులు వారిప్రేమనుగూర్చి చర్చించి తుట్టతుదక్కిలు తేల్చుకొన్నవి.

ఆ॥ తగులు నెవ్వఁడొక్కతరుణికి నొకనికి, మెలఁతవలచు నదియ మేలసంగ
వచ్చుగాని పెక్కుననితలపైఁగూర్చి, గలుగుననుట చొంకుగాదె తరుణి !

మను. ఆ ౬. ప ౭౪.

ఒక్కశ్రీయందనురాగము గలనాఁడును, ఒక్కపురుషునియందు ప్రేమగలదియు నగువాచే దివ్యసుఖమునుభవించుతరని పైపద్యము తెలుపుచున్నది. కాని అట్టి నాయికానాయకులను సృష్టించునవ కాళము మనుచరిత్రములో పెద్దన్నకుఁ జిక్కలేదు. ఆ కొఁత నీకవి యీకావ్యమున నిట్లు తీర్చినట్లు న్నాఁడు. మనసులు గలసిన యనన్యమగు నాయికానాయకులప్రేమ యిందిట్లు నిరూపింపఁబడినది. కావున నిందలి రంభతీర్పు ప్రత్యేకత నందినదని నాతలంపు.

చంద్రకవి ఆయాసందర్భములను, పాత్రలను వర్ణించుటలోఁజేటి యనుకొంటిమి. రసమును భంగమునేయు ననుచితవ్యవముల నీతఁడునేయఁడు. ఇటీవలి ప్రాబంధికులవలె అవయవమునకొకటిగాఁ బద్యముల నల్లుటయు నీతనికిఁ గిట్టనిపని. నిరంకుశుని వర్ణించుటలో నీతఁడొకటిరెండు పద్యములను మాత్రమే వ్రాసినాఁడు. అందీపద్యము లాకోత్తరము.

ఉ॥ ఆతరుణావసీనుఁడొకప్పుడు వీధికి రా విలాసినీ
న్రాతకతోర దైర్యకుధరంబులు తుత్తుమురైచనం దయా
ద్ద్రోతర వృత్తినేయు నతఁడింటికిఁ బోవ నిరస్తచాపుండై
చేతులు తీయఁగా మరుఁడు సెజ్జపయింబడు భూవరోత్తమా.

నిరంకుశుఁడు వీధికివచ్చినప్పు డొడలుతెలియక విలాసినులనేసిన మన్మథుఁడు ఆతడింటికినేగిన పిమ్మట తానుజేసినపనికి చేతులుతీయఁగా సెజ్జపయిఁబడుచున్నాఁడట! ఎంతయుదాత్తమయిన వర్ణనము! కావ్యనాయకుని సౌందర్యమెట్టిదో యీవర్ణనము తెలుపుచున్నది. అట్లే చంపకగంధిని వర్ణించు నప్పుడును ఒక్కమాటలో నామె ప్రాభవమును జెప్పినాఁడు. రంభనుగూర్చి చెప్పునప్పుడును “త్రిభువనాశ్చర్య సౌందర్యచేఖ చంచలాలతాంగులకే యింతి మేలుబంతి” అని గంభీరముగఁ బలికినాఁడు.

వీలున్నను లేకున్నను కావ్యములో నష్టాదశవర్ణనము లొనర్చి పాతకులను విసిగించు పాపము నీతడు కట్టుకొనలేదు. అవసరమైన పట్టుల సూర్యోదయాద్ధి వర్ణనములను చక్కగా సందర్భమును గుర్తుకొని చేసినాఁడు. నిరంకుశుఁడు వేశ్యావాటికలో సంచరించుట కనువునేర్పఱుచుటకు సాయం సంఖ్యావర్ణనము చేయఁబడినది. ఆతని కాముకత్వోద్ధిష్టికి కామచీవర్ణనము, ఆతఁడాగాత్రి నిద్రించి, తెల్లవారజామున వేశ్యయింటికిగ నవసరమున సూర్యోదయవర్ణనము, అట్లే కాననోద్యానవర్ణనాదులును సందర్భశుద్ధిని బాసఁగించుకొన్నవి. లక్షణతాసిద్ధికోస మీత డే వర్ణనమునుగానిచేసి యకాచిత్యమును జెడఁగొట్టలేదు.

వర్ణనీయమగు నేఘట్టమునుగాని రసోజ్వలము నేయుట మహాకవిధర్మము. ఆఘట్టమున పాతకుల నాసక్తులొనర్చి దానితోసహానుభూతిని గలిగించిననే కాని కవి చరితార్థుఁడుగాఁడు. ఈ శక్తిరుద్రకవి కవ్యాహతముగాఁగలదని యీ కావ్యమునందలి ప్రతిఘట్టమును, బద్ధ్యమును జాటుచునేయున్నవి. సంతానహీనుల దుఃఖము, పుత్రవంతుల సౌభాగ్యము ప్రథమాశ్వాసమున హృద్యముగా వర్ణితమయినది. “సుతహీనతమగిచింతిలు తెంతవారు మానరునుమ్మి!” “పురుషుండాత్మజహీనుఁడై సుగతికింబోనేరఁ డుర్వీశ్వరా!” “పరసుఖకారణము తనూభవుఁడునువ్వె!” “కొడుకులుగల్గిన మనుజుఁడు బడుగైనను మేలు కుముద బంధుకులీనా!” వైపద్యపాదము తెంతమనోహరములు! వేశ్యాలాలసులకుఁ బాటిల్లు ననర్థములును వేశ్య మాతృముఖమునఁ గవిసుందరముగాఁ జెప్పించినాఁడు. అట్లే శివుఁడు ప్రత్యక్షమయినప్పుడు నిరంకుశుఁడొనర్చిన స్తోత్రఫణితి భక్తకోటికెల్లరకును ధ్యేయమై యెప్పుడున్నది. దిగున పద్యములను జిత్తగింపుఁడు.

మ॥ అపరాధంబులు పెక్కుచేసితి మహాహంకార కామక్రియా
విపులాంభోనిధిఁగ్రంకువెట్టి జడతావేశంబునన్ మిమ్ము ది
వ్యవధోద్వృత్తిని గొల్వవైతిని మనోవాక్కాయకర్మంబులన్
జపలాత్మన్నునుబ్రోవ మీదయయకా సాక్షాత్కృతక్షణన్.

మ॥ నిలువంజాలను నీశివాఖ్యునుదిలో, నిక్కంబుగా నీకథల్
బలుకంజాలను వాక్కులన్, వెలయనీపాదాబ్జ సంసేవల్
గెలువంజాలను దేహకర్మములు దుష్కృత్యాత్ముడన్ నా మన
శ్చలనంబుల్ దొలగించి ప్రానవె శివా సద్భక్తరక్షాచణా!

సందర్భవశమున శతకఫక్కికంబోలిన యొండొక శుంధరపద్యము నుదాహరింప కుండఁజాలను.

ఉ||- ఆపదకై న బంధుజన, మక్కఱదీర్చు ధనంబు, రోగమున్
బాపగఁజాలు నౌషధము, పాపవిముక్తినిఁ జేయు పుత్రుఁడున్
గోపమడంచు తెల్వి, బుధకోటికి మెచ్చగువిద్య, దీన సం
తాపముఁ జూడలేని దయ దైవ వశంబునఁ కాక కల్గునే.

ఈకవి కవనమేమి, వర్ణనలేమి మిక్కిలియు స్వభావోక్తి నుందరములు. స్వభావసిద్ధస్థితిని వర్ణించుటలో నీతఁ డందెవేసినచేయి. ఈయంశము ప్రతిపాత్రము విషయమునను, ప్రతిసందర్భమునను దేటతెల్లమగును. శాపమునుగన్న రంభ దుఃఖఘట్టము, మాంత్రికులు బ్రహ్మరక్షస్సులు వదలించు నప్పుడు చేయుప్రయత్నములు, నిరంకుశుని మాతృభోధ మున్నగువించుకు దృష్టాంతములు. ఈస్వభావ వర్ణనములలో నీతఁడు ముద్దుఁచుచుటలు గూర్చు లోకోన్మలను, జాతీయములను జక్కగా నిమిడ్చి నుందరతరము చేయును.

“కాదు లూటిపిటహూల రోకండ్లఁగాని” “అణిముఁతైము మసిబొగ్గు నయ్యెనేఁడు” “పచ్చ పయికంబు గుఱ్ఱము చచ్చినదాఁకనెయటన్న సామెతవినజే.” “నాలుకపయి న్నువుగింజయు నాననట్టి,” “జగబిరుదుముండ మొట్టయు, అఱచేతంబండ్లు వచ్చినప్పుడు మమ్ముంగఱచెదవుగాక, గుల్లగుట్టగదిన” “గుడిగుంపులుచేయు” అవశ్యంపితురాచారం. ఆశాపరమందుఃఖం, పృథ్వీతాడనాద్దంతపతనం, మన సక్కునాంఘృత మరోచకం” ఇట్టిసీతని కవనమునకొక సొంపుగూర్చినవి. అదనెఱింగి వానినీకవి వాడి నాడు. “దుచింతురే కులసతుల్ వారాంగనా భోక్తకున్” “చపలాత్ముంగనిపెట్టి యుండుఁగదయస్వా పంబులై యాపదల్” ఇట్టి యర్థాంతర న్యాసముల నీతఁడు పొందికగానదికి మనము సంభాషణలో వాడుకొనుటకు నుపయోగించుచున్నట్లు చేసెను.

ప్ర బం ధాం త ర సా దృ శ్య ము లు

ఒకరి రచనమునకు మఱొకరి రచనముతోఁ గొన్నికొన్ని విషయములందు సాదృశ్యములుండుట సాహిత్యసాధారణమైన ధర్మము. పూర్వపూర్వకవుల రచనముల నుత్తరోత్తర కవులు చదువుచుండుట సామాన్యము కావున నాపూర్వకవుల రచనావిధానము లుత్తరకవులకృతులలో బొందుపడుచుండును. మఱియు నాయాసమానఘట్టములను, సమానాంశములను వర్ణించుచున్నచో పూర్వరచనల పరిచితి లేకున్నను విషయ సాదృశ్యమునుబట్టి యట్టి రచనారీతులు దొరలుచుండును. ఈధర్మము వేదకాలము నుండి వెలువడిన గ్రంథములయందునుగలదు. మొట్టమొదటిదగు ఋగ్వేదములోని రచనావిధానములు, వర్ణనాదులు తరువాతివగు యజుస్సామాధర్వములలో పూర్వరూపములతోడను, గ్రొత్తపరిణామముల తోడను నిరవుకొన్నవి. వేదవాఙ్మయమునందలి కొన్నివర్ణనలు బ్రాహ్మణారణ్యకములందు, నుప నిషత్తులయందును సదృశములైయున్నవి. ఆ ప్రాచీనవాఙ్మయములోని రచనారీతులు రామాయణ, భారతాదీతిహాసములయందును, బురాణములయందును వ్యాసవాల్మీకాది కవులచే ననుసృతములై యొక క్రొత్త చెలువమును నేకరించుకొన్నవి. తరువాత భాస, సామిల్లక, కాళిదాసాది సంస్కృతకవులు. ఆర్షవాఙ్మయములోని సొగసులకు బుణికిపుచ్చుకొని కొన్నికొన్ని ఘట్టముల బూర్తిగా వ్యాసవాల్మీ కాదుల ననుకరించియు కావ్యసాహిత్యమును సృష్టించియున్నారు. అట్లే తెలుఁగులో నాడికవులని

చెప్పడగిన నన్నయ, నన్నెచోడకవుల రచనములను తరువాతి తిక్కన, సోమన, పోతన, శ్రీనాథాదులనుసరించినారు. ఎవరేయేసందర్భముల నెట్లనుకరించినదియు, ఏయేపద్యముల కెట్టిపద్యములను దమ కృతులలో తీర్చుకొన్నదియు నిక్కడ వివరింపజాలను. సమ్యగ్దృష్టితో సాహిత్యమును బరిశీలించిన వారికిది తెల్లముకాఁగలదు. పెద్దనార్యుఁడు శ్రీనాథుని కవితామార్గములను బెక్కింటి ననుసరించి తన మనుచరిత్రమును సుందరతరమొనర్చుకొన్నాఁడనుట మన మెఱుఁగనిదికాదు. పెద్దన మనుచరిత్రములోని పద్యములకు, వర్ణనములను దరువాతివారగు రామరాజభూషణ, రామకృష్ణాదికవులు పెక్కురసన రించిరి. ఇంతమాత్రముచేత నీకవులను గ్రంథచార్యుఁడమంటఁగట్టఁ బూనుట సాహసము. ఎంత ప్రతిభాశాలియైనను పూర్వమార్గములపై నవ్యసృష్టిసేయఁజాలునే కాని సమస్తమును నూతనముగా సృష్టించి కృతార్థుఁడుకాలేడు. కావున పూర్వగ్రంథముల రచనావిధానాదుల ననుసరించినంతమాత్రమున నది కవులకపక్షకాఁజాలదు. అట్లే యొకఁగాలిదాసాదులే గణ్యతకు రాకపోవలసివచ్చును. ఈ రహస్యమునెఱింగియే పూర్వకవుల గౌరవమును గుర్తించిన కవికులశిరోమణి కాళిదాసుఁడు తనరఘు వంశములో వినయసూచకముగను, కృతజ్ఞతాబుద్ధితోడను— “అథవాకృత వాద్వాసరే వంశేఽస్మిన్ పూర్వసూరిభిః మణౌవజ్రసముత్కీర్ణే సూత్రస్యేవాస్తిమేగతిః” అని పూర్వుల కంజలించినాఁడు, నిరంకుశోపాఖ్యానములో మనుచరిత్రను దలపించునంశము లలంతిగానున్నవని పూర్వమే చెప్పియుంటిని. సురశర్మవైదికప్రీతి, అతిథి సంతర్పణ పరాయణత, ఆతని గృహిణీ లలామము యోగ్యత, భక్ష్యభోజ్యములు వండిపెట్టు శీలము, ప్రవరదంపతులను దలపించుచున్నవి. సురతవర్ణనములో మనుచరిత్రమునకును దీనికిని సాదృశ్యమున్నదని యంటిని.

నిరంకుని కథతోఁ గొంతవఱకెక్కువ సాదృశ్యముగలది రామకృష్ణుని నిగమశర్మకథ. ఈ యిరువురి కథలలోను నాయకులు వేశ్యలంపటులే. ధనమును కొల్లబెట్టువారే. అందుచేఁ బెక్కింటి సాదృశ్య మనివార్తము. నిగమశర్మకు ఆతనియక్క హితబోధ చేసినది. నిరంకుసునికిఁ దల్లి హితము చెప్పినది. నిగమశర్మభార్య మాటపలుకాడని యమాయిక. నిరంకుసుని చెలువ నలుపులేని శీలముగలిగి, యుక్తిశక్తులతో వాచాప్రాగల్భ్యమును జూపి, యత్తగారిచేనైనను జెప్పించి మగనిని తనమార్గమునకుఁ ద్రిప్పకొనఁజూచిన నేర్పరి. ఈమె మనయింటికిఁడండ్రను బోలిన వధువు. ఇంతవరకే కథలో నాయకులకు సాదృశ్యము. ఈ యిరువురి బోధలైనపిమ్మట కథాంశములు భేదించుచున్నవి. వర్ణనాదులలోను. ఇతివృత్త నిర్ణయములోను ఎవరెవ్వరి కనుకరించిరోయని సిద్ధాంతీకరింపవలెనన్న నీకవుల పౌర్వాపర్యమును మొదట గుర్తింపవలయును. ఏతద్రంధవ్యాఖ్యాతలు శ్రీ స్వర్ణ సుబ్రహ్మణ్య కవిగారు, రుద్రకవి శ్రీకృష్ణదేవరాయలు కాలమువాఁడని నిర్ణయించుచున్నారు. అనఁగా కృష్ణదేవరాయల కాలము నాటికితఁడు పిన్నవాఁడయి యుండవలయును. ఈ కృతిని తాను “బాల్యచాపలము పెంపున స్వామికివిన్నవించితి” ననుచున్నాఁడుగదా కవి ఈ కృతివ్రాసినపిమ్మట కృష్ణదేవరాయల యాస్థానమున “కేగిన్”, లేక యటకేగినపిమ్మట నీకృతిని రచించెనో ఎట్లయినను మనుచరిత్ర రచింపఁబడి ప్రసిద్ధి నందినతరువాతనే యిది రచితమైనదని నా యభిప్రాయము. ఈతఁడు కృష్ణరాయల యాస్థానముననే యున్నచో రామకృష్ణునికించుక పూర్వుఁడు కావలయును. అప్పుడు పాండురంగకవియే యీతని ననుసరించినాఁడనవలసి వచ్చును. లేదా ఉభయులును సమకాలమువారైన నొకరిరచనము నొకరు చూచుకొనక యధేచ్ఛముగా వ్రాసికొన్నారన వలయును. దేశ కాలముల భిన్నులైన కవులు సదృశ రచనముల నొనర్చుట వింతకాదనియు నేఁడలంతును. నిగమశర్మకథా సాదృశ్యము నటుంచి చూచి

నచో రంభావృత్తాంతమునుబట్టి కళాపూర్ణోదయము పోలికయు నిందుకొంచెముగపడుచున్నది. అందును నీకవిని సూరనే యనుసరించెనో, లేక సూరన్ననే యీతఁడనుసరించెనో తేల్చువలయునన్న నిర్బాధముగా కాలనిర్ణయము గావలసి యున్నది. కీ॥ శే॥ వడ్డేపాటి నిరంజనశాస్త్రిగారు బళ్ళారి జిల్లాలోని 'గినిగెర' యను గ్రామములో శ్రీ సాంబమూర్తి స్వామిలవారియొద్ద నొక తామ్రశాసనమును గాంచితిమనియు, నందు నలుగురు మంత్రులతో రుద్రకవి కృష్ణరాయల సంతకములున్నవనియు వాగిసినారు. ఆ శాసనము లభించినచో మన సందేహములన్నియును దీటును. అంతవఱకును ఎవ్వరెవ్వరి ననుకరించిరో సిద్ధాంతీకరించుట సాహసమేమో. ఏదియెట్లయిననగుఁగాక. రుద్రకవి, పాండురంగకవులు రచనల సాదృశ్యములను దిగువ నుదాహరింతును.

“..... మీ బావయు”
నీరాకల్ మఁదగోరు చంద్రుపొడు పున్నీరాకరంబుంబలెక.”

—పాండు.

క॥ నందను నిన్నుఁగనుంగొను, నందనుకను నెదురుచూచు నకట నముద్రం
బిందునకుఁబోలె జనకుఁడిందునకా నీ మహాత్మ్యమేమన నేర్తున్.”

—నిరం.

“కలదు లేదను వాదములకోర్చి మీను మీ
నమువంటి యెంటి జుందెము మెఱవఁగ” —పాండు.

“జాతినవెండ్రుకల్ నవరించికట్టిన, పసిడివాతరుమాలు దుసికిలంగ” —నిరం

“తలిదండ్రులకు నమ్మతంబుగా నతిధి న,
త్రియయటంచు నొకింత గిలుబుసేయు” —నిరం

“దినవెచ్చమునకునై తన మేసఁగలసొమ్ము
కొదుకకబచ్చింటఁ గుదువవైచు” —పాండు

“వృద్ధానుసారంబు విడిచి కొంచెపుఁగాని, నీతులుగైకొంటివే తనూజ” —నిరం

“పరమేష్ఠినుండి నీతరముదాఁక విశుద్ధ, తరమైన వంశంబుదలఁచవైతి” —పాండు

“లేరాభోగపరాయణుల్ జగతిలో లీలావినోదంబుగా” —నిరం

“కామవికార మాత్మనవగాఢతఁ దాల్చినయేని” —పాండు

“కఠినకాకోలూకికావి లోకనసాధ్య, సాక్షిగోకిలాకోకిలంబు” —నిరం

“కఠినకఠిరవాక్షత నఖిక్షతజర, త్కరశ్శిరశ్శుక్తి శార్కరిలతలము” —పాండు

పై పద్యములెంతయు సాదృశ్యముగలవై యొప్పుచున్నవి. పాండురంగ మాహాత్మ్యములోఁగూడ మనుచరిత్రలోని పద్యములం బోలినవి కొన్నిగలవు. కావున నీరెండు కృతులును మనుచరిత్రతోఁ బిమ్మటివనుటలో సందేహములేదు,

కావ్యగౌరవము

ఆంధ్రమునఁగల యుత్తమోత్తమ కావ్యములలో నొక్కటగు నీనిరంకుశోపాఖ్యానము వేశ్యా సంగమముచేఁ గలుగు ననర్థములను గంటగొట్టి చెప్పచున్నది. దీనిని బరించిన వాఁడెట్టి కామియైనను తప్పక వెలయాండుర నేవగించుకొని గృహస్థధర్మపరాయణుఁ డగుననుట నిజము. ఈ కావ్యమున నుపదేశము కంటెను కావ్యశిల్పము, కథాకల్పనాపటిమ, రచనావైచిత్రీ ఒకదానినొకటి మించి యున్నవి ఇంత చిన్న కావ్యము నింత సహృదయ మనోరంజకము గా వ్రాసి సాహిత్యసేవచేసిన కవి తెలుఁగువారికిఁ జరస్మరణీయుఁడు.

ఈ కవి చక్కని శీలముగలవాఁడుగను, వేదాది వివిధవిద్యావిసోదిగను నగపడుచున్నాఁడు. ఈతడు శివభక్తి పారాయణుఁడు. పెక్కు ప్రబంధకారులవలెఁ దనకావ్యము నేరాజునకో, రంగప్పకో యంకితమియలేదు. దీనింబట్టిచూడ నీగ్రంథమును రచించునపుటి కీతనికిఁదగిన యార్థికపుష్టియు నుండి యుండునని యూహింపవచ్చును. తన యిష్టదైవమగు కందుకూరి సోమేశ్వరస్వామికిఁ దన కావ్యకన్య నిచ్చి ధన్యుఁడాయెను. బాల్యకాలముననే యింతటి శివభక్తితత్పరుడగు నీతని తత్వదృష్టి యెంతగాఢ మైనదో. ఆ శివుఁడైనను దనకృతి కన్యం బరిగ్రహింప నర్హుఁడౌనా, కాదాయని యీ కవి శంకించి నాఁడు. “శూలినామ ధన్యుఁడర్హుండుకాఁడె మత్కావ్యమునకు” అనుట యెంతవింత! ఆతనికైనను స్వప్నములో నడిగించుకొని మఱియిచ్చినాఁడు. కావున నితనికి తన కృతిపై పవిత్రభావమగ్గలము.

గ్రంథపాతమా?

ఈ కావ్యము కవి వ్రాసినదున్నదున్నట్లు తోచుటలేదు. దిగువ పద్యములో—

క॥ అని యిట్లు దేవతా ప్రార్థన మాపాదించి, గురులఁ బ్రణుతించి పురా తన కవులనెంచి దుష్కువి జనపశువుల నోసరించి సమ్మద మొదవన్.

అని దేవతాప్రార్థనము, గురుప్రణుతి, పూర్వకవిస్తుతి, దుష్కువినిఁద చేసినట్లు కవి కఠోక్తిగాఁ జెప్పినాఁడు. కాని గ్రంథములో దేవతాప్రార్థనానంతరము కవి ప్రస్తావనమాత్రమే యున్నది. గురు ప్రణుతిగాని, పురాకవిస్తుతిగాని లేదు. ఆపద్యములు అచ్చుప్రతులందుగాని, వ్రాతప్రతులందుగాని యగుపడుటలేదు. దీనింబట్టి గ్రంథపాతమున్నదేమోయని నాయూహ. లేకున్న తానుజేయని గురు, పూర్వకవిస్తుతులనేల కవి యీపద్యములలోఁ జేర్కొనును? తాళపత్రలేఖకులప్రమాదము వల్లనో, ఒకటిరెండు పత్రములు జారిపోయి నశించినందుననో ఆ స్తుతులుగల పద్యములు నశించియుండ వచ్చును. లేఖకులు విమర్శదృష్టిలేక ఉన్నవానినున్నట్లే వ్రాసికొనియుండవచ్చును. అట్లే లోఁగడ నేనుచూపిన “నారదుఁడు విననిమాటలింద్రునితో జెప్పినాడన్న” యసంగతిగూడ గ్రంథపాతమునకు సుబంధించియో లేఖకుల తారుమాటు వ్రాతలనుబట్టి గలిగినట్టిదై యుండునని నా యుద్దేశ్యము. లేకున్న కవియే యెఱిఁగి యెఱిఁగియు యిట్టి యసంగతినేల దొరలనిచ్చును? ఈ విధముగా నిరంకుశోపాఖ్యానము లేఖకప్రమాదభూయిష్టమై పెక్కులపశాపములతో నిండియున్నది. సమర్థులగు పండితు లద్దానిని జక్కఁగా బరిష్కరించి పరిశుద్ధ మొనర్ప మొనమొన్నటివఱకును గృషిచేయలేదు. ఈసంగతి

నెటింగి, విమర్శకాచార్య బిరుదాంకితులగు శ్రీ స్వర్ణ సుబ్రహ్మణ్యకవిగారు బహుకాల పరిశ్రమచే పెక్కు సంస్కరణములుచేసి, సుధాతరంగణీ వ్యాఖ్యానమును వ్రాసి ముద్రించి యాంధ్ర సారస్వత సేవచే ధన్యులయినారు. ఆంధ్రశిల్పకళా పరిషత్సభ్యుడగు నీపండిత ప్రకాండుని సేవ నాంధ్రులు కొనియాడుదురని నమ్ముచున్నాను. ఈ కవిగారు శిల్ప సారస్వత శాఖలలో బహుశక్తివంతులై యున్నారు. అనేక గ్రంథములను కంఠస్థముచేసినబహుశ్రుతులు. ఇట్టివీరు నాయందలి సదభిప్రాయముచే నీ నిరంకుశోపాఖ్యానమునకు విమర్శయు, గణాసంగ్రహమును వ్రాయవలసినదని కోరియున్నారు. పెద్దలయాజ్ఞమీడి గౌరవముచేత నే నీ కావ్యమును యథామతిఁ బరిశీలించి, నాకుఁదోచిన యభిప్రాయముల వెలువరించితిని ఈ కావ్యమునుగూర్చి సూత్రప్రాయముగా నేను కొంతవ్రాసితిని. ఇంకను బహుశముగా వ్రాయవలసిన విమర్శాంశములు లేకపోలేదు. అయినను గ్రంథము పెరిగిపోవునని విరమించినాడను. ఆంధ్రకావ్యములమీఁద సమగ్రమగు విమర్శలులేని లోపము చాలపెద్దదని నాయభిప్రాయము. ఒక్కొక్క కావ్యముపై నించుమించు ఆకావ్యములంత విరివిగల సద్విమర్శలు వ్రాసి ప్రకటింప వీలున్నది. ఇట్టి విమర్శలు పాఠకులకత్యంతోపకారు లగుటయేకాక, సాహిత్యలక్ష్మి యొక్క సర్వాంగసుందరతకును గౌరణభూతములగును. ఈ విధమగు నాయుద్దేశ్యమునెఱింగి నన్నే యీపనికిఁ ప్రోత్సహించిన ఈ గ్రంథ వ్యాఖ్యాతలకు హృదయపూర్వక ధన్యవాదముల నర్పించుచున్నాను. సుధాతరంగణీ వ్యాఖ్యసమలంకృతమగు నీ నిరంకుశోపాఖ్యానమును శిల్పకళాపరిషత్సభ్యుల నాంధ్రలోకమునకు సమర్పించుకొనుచున్నందుల కెంతయు సంతోషము.

న తె న వ ల్లి
ఖర, ఆశ్వయుజ విజయదశమి. }
10—10—51

కొండూరు రాఘవాచార్యులు

కార్యదర్శి
ఆంధ్ర శిల్పకళా పరిషత్తు.

ని రం కు శో పా ఖ్యా న

విషయసూచిక

ప్రథమా శ్వాసము			
ఇష్టదేవతా స్తుతి	1	నిరంకుశుని విటచర్య	90
విష్ణుస్తవము	3	నిరంకుశున కాచారాదులయం దనూయ	102
బ్రహ్మస్తుతి	5	నిరంకుశుని గృహచారార్థము	103
కాళికాప్రార్థనము	6	నిరంకుశునకుఁ జంపకగంధియందనురాగము	105
లక్ష్మీస్తోత్రము	9	చంపకగంధి వర్ణనము	”
సరస్వతీ ప్రార్థనము	10	చంపకగంధి యొక్క విద్యాచాతుర్యము	110
కుకవిసూషణము	12	వేశ్యామాతవర్ణనము	112
కృతి పశంస	14	నిరంకుశుఁడు ధనవ్యయమొనర్చుట	122
పవ్యంతములు	21	నిరంకుశుని భార్యయొక్క త్రోవజెప్పి విలపించుట	123
ధర్మశీలుఁడు కొలువుఁడుట	25	అత్తకోడలి దుఃఖోపశమనమునకుఁ	
ధర్మశీలుని సభకుఁ బులహనుమాద్వివచ్చుట	26	బ్రయత్నించుట	133
ధర్మశీలుని ప్రశ్నము	29	సూర్యాస్తమయవర్ణనము	136
పులహుని ప్రత్యుత్తరము	30	సాయం సుధ్యాకాలవర్ణనము	138
మాణిక్య పురవర్ణనము	33	చంద్రోదయవర్ణనము	139
బ్రాహ్మణవర్ణనము	39	చంద్రోదయవర్ణనము	141
క్షత్రియవర్ణనము	40	నిరంకుశుని వేశ్యానాటికా సంచారము	142
వైశ్యవర్ణనము	42	నిరంకుశుఁడు భోజనాన్ధమింటికివచ్చుట	146
శూద్రవర్ణనము	”	తల్లి కుమారునకు నీతులుబోధించుట	148
వేశ్యాసమాహ వర్ణనము	43	అతనిని వసూగృహంబున కనుపుట	153
పుష్పలూపికా వర్ణనము	46	నిరంకుశుని భార్య శయ్యదాళనకువచ్చుట	155
గజవర్ణనము	47	నిరంకుశుఁ డనాదరముతోనుండుట	156
అశ్వవర్ణనము	”	భార్య తాంబూలమియఁబోగా	
సురశర్మ వర్ణనము	48	విముఖుఁడగుట	157
సురశర్మ గృహవర్ణనము	52	భార్య విచారపడి వ్యక్తులముతో	
సురశర్మకు సంతానహీనత్వచింత	54	నిద్రించుట	159
సుశర్మకు స్వప్నమున భగవంతుడు		నిరంకుశుఁడు పరితిపించుట	160
సంతానఫలమొసంగుట	61	నిరంకుశుఁడు సతియాభరణముల హరించి	
సుశర్మ తనస్వప్నమును భాగ్యకుఁడెప్పుట	62	వేశ్యయింటికేఁగుట	164
భార్యసంతానము కలుగునని నిర్ణయించుట	63	ప్రాతస్సంధ్యాకాలవర్ణనము	165
బ్రాహ్మణపత్ని గర్భమును ధరించుట	67	సూర్యోదయవర్ణనము	166
బ్రాహ్మణుని భాగ్యకుఁబుత్తుఁడుదయించుట	70	నిరంకుశు డు వేశ్యను జేరఁబోవుట	169
సురశర్మ సుకుమరకు జాతకగృంబు సేయుట	71	వేశ్యసన్నిధిచుట	170
సురశర్మ సుకుమరు నామకరణము సేయుట	73	నిరంకుశుఁడాపెతో నారాత్రికధిదెప్పట	171
అన్నప్రాశన చోలోపనయనములు చేయుట	75	వేశ్యయొక్క ధనాకర్షణచతురము	172
సమస్త శాస్త్రములు నేర్పుట	”	వేశ్యకు గర్భముగుట	173
ధర్మశీలుని ప్రశ్నము	76	వేశ్యమాతకు నిరంకుశుఁడు భయపడుట	175
ఆశ్వాసాంతము	77	ఆపె నిరంకుశుని దరిద్రతనుగనిపెట్టుట	179
		వేశ్యమాత నిరంకుశునకునీతులుబోధించుట	180
		వేశ్యమాత నిరంకుశుని నిందించుట	183
		వేశ్యమాత కూతురిం గొట్టఁబోవుట	188
		వేశ్యమాతకు భయపడి నిరంకుశుఁడు	
		పారిపోవుట	189
ద్వితీయా శ్వాసము			
నిరంకుశుని విద్యావిశేషములు	82		
నిరంకుశుని యావనారంభము	86		
నిరంకుశుని సౌందర్యవర్ణనము	87		

రాజు ప్రశ్నించుట	2
ఆశ్వాసాంతము	190
శృతీయాశ్వాసము	
నిరంకుశుఁ డరిణ్యమునకేగుట	194
అచట శిథిలదేవాలయమును గాంచుట	197
నిరంకుశుఁడందలి శివలింగమును	
జూదమాడఁగోరుట	199
నిరంకుశుని పన్నిదపు వస్తువిధములు	205
నిరంకుశు. దుభయ పక్షముల నాడఁబూనుట	207
నిరంకుశుని నూటగెలుచుట	209
నిరంకుశుఁ డా లింగముతో నాకు వేశ్య	
నిమ్మని కలహించుట	21
నిరంకుశుఁ డు శివునిరూపించుట	213
ఈశ్వరుడు దేవగణముతోఁబ్రత్యక్షమగుట	217
నిరంకుశుఁడు శివునిఁజూచి భయపడుట	220
శివుఁడు నిరంకుశుని భయమును దీర్చుట	22
నిరంకుశుఁడు శివునకు దండప్రమాణము	
లానగుట	221
నిరంకుశుఁడు మోక్షమిమ్మనుట	223
శివుఁడు నీవుకోరిక వేశ్యనే యిచ్చెదననుట	225
నిరంకుశుఁడు శివుని స్తుతించుట	225
శివుఁడెంద్రునితో రంభనుబంప నాల్గు	
యొసంగుట	230
ఇంద్రుఁడు రంభకాజ్ఞయిచ్చుట	231
రంభానిరంకుశుల విహారము	232
రంభానిరంకుశుల సంభోగ వర్ణనము	233
రంభ నిరంకుశుని శ్లాఘించుట	237
రంభానిరంకులొకపట్టణమున నుండుట	240
ఆశ్వాసాంతము	242
చతుర్థాశ్వాసము	
రంభానిరంకుశు లుధ్యావనమునకుఁజేరుట	245
రంభానిరంకుశుల సురతకేళివర్ణనము	247
నిరంకుశుఁడు నారదునిఁగాంచి రంభతోఁ	
గ్రశ్నించుట	250
రంభ నిరంకుశునకు పైగఁజేయుట	252
నారదుఁడీపె రంభయని గ్రహించుట	254
నారదుఁడు దేవలోకమునకేగుట	255
రంభ విచారపడుట	256
ధర్మశిలుఁడు ప్రశ్నించుట	259
పులహుని సమాధానము	260
నారదుఁ డింద్రసభకుఁజేరుట	260
ఇంద్రుఁడు నారదుని సమాచారముల	
నడుగుట	261
నారదుఁడు రంభనేరములఁజేప్పట	261

ఇంద్రుఁడు రంభపై నాగ్రహించుట	264
రంభ యింద్రసభకు నేగుట	267
రంభ నారదునిఁజూచి భయపడుట	269
ఇంద్రుఁడు రంభను బ్రశ్నించుట	270
ఇంద్రుఁడు రంభకు శాపమిచ్చుట	271
రంభ యింద్రుని బ్రాశ్నించుట	272
ఇంద్రుఁడు శాపవిమోచన విధమానవిచ్చుట	272
రంభ నిరంకుశునికడకువచ్చి దుఃఖించుట	273
నిరంకుశుఁడు రంభతోఁ బ్రశ్నించుట	276
రంభ నిరంకుశునితోఁ దనకంప	
కన్ను జెప్పట	277
నిరంకుశుఁడు రంభనిఁకొచ్చుట	278
రంభ శిలారూపమును దాల్చుట	279
శత్రుందముఁడు కలను జూచుచున్నట్లు	282
బ్రహ్మరాక్షసుఁడు శత్రుందము	
నావేించుట	283
మంత్రులతిని సంతాపమునకు నేర్చుట	286
చూండ్రికుల రక్షించుట	287
మా త్రికుల ప్రయత్నము నిష్ఫలమగుట	289
ప్రధానులు విచారపడుట	291
నిరంకుశుఁడా గాఢాదృగ్గుఁజనుట	292
నిరంకుశుఁడు నాకు దేవతావేశము	
కలననుట	294
నిరంకుశుఁడు తత్త్విహాసమును చెప్పట	295
మంత్రులు శిలను పిండిచేయుట	295
శిలచూర్ణమునుండి రంభ జనించుట	296
రంభ నిరంకుశునియొద్దను వచ్చుట	300
నిరంకుశు డు రంభతోఁ జూచుట	301
రంభ నిరంకుశుని బ్రశ్నించుట	304
రంభ పక్షిలోకమునకుఁ జనుట	305
రంభ యింద్రసభకుఁ జొచ్చుట	309
ఇంద్రుఁడు కోపించుట	310
రంభ తన శాపవిమోచనమును చెప్పట	312
ఇంద్రుఁడాశ్చర్యపడుట	313
ఇంద్రుఁడు భూలోకమునకు వచ్చుట	314
నిరంకుశుఁ డెంద్రునిస్తుతించుట	314
నిరంకుశుఁడు గాఢాదృచ్చి పోగొనుట	317
నిరంకుశుఁడు రంభ నిమ్మనుట	318
రంభనిత్యము వచ్చుచుండునట్లు వగమిచ్చుట	318
ఇంద్రుఁడు నివేశించుట	319
నిరంకుశునకు రత్నాభిషేకమొనర్చుట	320
రంభ దేవలోకమునకుఁబోవుట	321
తలిదండ్రులు నిరంకుశుని గౌరవించుట	322
నిరంకుశుఁడు తనభార్యయందు సుతులఁ	
గాంచుట	322
ఆశ్వాసాంతము	326

శ్రీరస్తు

నిరంకుశోపాఖ్యానము

—❖❖❖❖❖❖—

సుధాతరంగిణీవ్యాఖ్యానసమేతము

—❖❖❖❖❖❖—

ప్రథమాశ్వాసము

—? ఇష్టదేవతాస్తుతి ?—

(శ్రీ) భాషారమణీవిమృష్టపదరా ♦ జీవోత్తమాంగార్చ్యుఁ డా
ర్యాభామాపరిణేత సర్వజగదా ♦ రాధ్యుండు మూర్తిత్రయీ
శోభాకందము కందుకూరినగరీ ♦ సోమేశ్వరిస్వామి లో
కాభీష్టంబులొసంగుఁగాతఁ గరుణా ♦ యత్తై కచిత్తంబునన్.

1

రుద్రకవి యీ కావ్యమును బరమేశ్వరున కంకితముగా రచించువాఁడై “మంగళాదీని మంగళ
మధ్యాని మంగళాంతాని శాస్త్రాగ్రీఢంతే,” అనుప్రమాణము ననుసరించియు, శిష్టపరంపరాగత
మయిన యాచారములబట్టియు, నంతరాయములు దొలంగి యీ కావ్య మభివృద్ధినిొందుటకును, నాది,
యందు మంగళ మాచరింపఁబూని యదియు “అశీషమస్మిన్” యా వస్తునిద్దేశోవా ౭పితస్మృతిమి
కావ్యారంభమున నాశీర్వాదమైనను, సమస్కారమైనను, వస్తునిద్దేశమైనను గావచ్చును, అని
మూఁడువిధములగుటంజేసి యందాశీర్వాదరూపమంగళము నిందుఁ గల్పించెను.

అర్థము: శ్రీభాషారమణీ.....గార్చ్యుండు. శ్రీ-లక్ష్మీదేవిచేతను, భాషారమణీ-సరస్వతి
చేతను, విమృష్ట-పరిశుద్ధిచేయబడిన, పదరాజీవ-కమలములవంటి పాదములును, ఉత్తమాంగ-శీర్ష
మును - అనఁగాముఖమును, శరీరమునఁగల యవయవములన్నింటిలో నుత్తమమైన దనిభావము. ని.
‘ఉత్తమాంగఃశిరోశీర్షం’ అను. ఇచట లక్ష్మీ రాజీవములయం దుండునది కావున బదరాజీవ మనియు
సరస్వతి ముఖమం దుండునది కావున నుత్తమాంగ మనియుఁజెప్పఁబడినది. అర్చ్యుడు-పూజింపఁ
దగినవాఁడును, ఆర్యాభామాపరిణేత. ఆర్యాభామా-పార్వతియొక్క, పరిణేత-నాథుండును, ‘వృష్ట.
ఆరణీయా విలాసిభి రభిగమ్యే త్వార్యాని. ఆర్యా పోడశవర్షాతు’ అను. అయియుండుటవలనఁ బది
యాఱువత్సరముల ప్రాయముగల జవ్వనికి మనోహరుఁడనియు భావము. సర్వజగదారాధ్యుండు.
సర్వజగత్-సమస్తప్రపంచముచేత, అనఁగా నఖిలజగజ్జనులచేత ననుట. ఆరాధ్యుండు-సేవింపఁబడు
చున్నవాఁడును, మూర్తిత్రయీశోభాకందము. మూర్తిత్రయీ-బ్రహ్మ, విష్ణువు, ఈశ్వరుండు, అను

మూడురూపములయొక్క, శోభా-కాంతికి, కందు-నుంపయును, అనగా మూలస్థాన మనుట. అగు కందు.....స్వామి. కందుకూరినగరి-కందుకూ రనుపట్టణమునఁగల్గి, సోమేశ్వరస్వామి-సోమేశ్వరుఁ డనుపేరుగలదేవుఁడు, కరుణా.....చిత్తంబునన్. కరుణా-దయకు, ఆయత్త-అధీన మయిన, అనగా దయతోఁగూడినయనుట. ఏక-ముఖ్యమైన, చిత్తంబునన్-మనస్సుతో, లోకా.....గాతన్. లోక-జనసమూహముయొక్క, 'ని. లోకస్తు భువనే జనే' అను. అభీష్టంబులు-కోరికలు, ని. అభీష్టే-భీష్మితం హృద్యందయితం వల్లభం ప్రియమ్'అను. ఒసంగున్ గాతన్-ఇచ్చును గాక, ఇందు'లోకాభీష్టంబు లొసంగుఁగాక.' అనుట నిరపేక్షత్వము. 'సర్వకర్మ నిర్వాహి సదా కుర్వాణో మ ద్వ్యపాశ్రయః. మత్రస్సదా దవాప్సీతి. శాశ్వతం పద మవ్యయమ్, భగ. సమస్త కార్యములను నిష్కామముగా నెల్లప్పుడు నొనరించువాఁడు నాయందు నియమింపఁబడిన మనస్సుగల వాఁడై నాయనుగ్రహమువలన నిత్య మైనదియు, శాశ్వత మైనదియు నగు నాయొక్క ప్రాప్త్యస్థాన మును బొందుచున్నాఁడు. కాబట్టి 'విశ్వశ్రేయః కావ్యమ్, విశ్వమునకు శ్రేయస్సు నొడగూర్చుడి సత్ప్రబంధములు మాత్రమే కావ్యార్హములై చిరంజీవిత్యమునకుఁ దగియుండు ననియుఁ, బరమేశ్వరుఁడు భాషాప్రపంచమును గూడ నభివృద్ధి యొనర్చు గాక యనియుఁగవిభావము. 'కందుకూరినగరి సోమేశ్వరస్వామి' అనుటకు 'నూ. భవేద్భిరుదశజ్ఞేషు యధేచ్ఛం వర్ణకల్పనా గ్రామమానుష్యభిరుద శబ్దానా మపి సో మతః' 'నూ. గ్రామనామ్న స్సమానేతు. వికారోఽపిక్వచి ద్ధితః' 'క్వచి త్స్య దుత ఈచిచ్చ యచ్చాన్యస్మి న్నయన్తతః' స్వరూపత స్సమానస్యా ద్వికారస్య శ్రుతావపి, అథ. ఉదా'యాగంటిపట్టణమహేశ మహం భజామి, 'యాగంటిపట్టణంబున! నేఁగంటి నశేషబైవ తేశు మహేశున్, ఇంకను 'విరూరిపట్టణపతిన్-విరూరిమందిరు జగద్విఖ్యాతకీర్తిశ్చరున్, పాం. మా. ప్రథమపాదమున శ్రీ భాషా.....ర్ష్యుఁడు, అనుటలో సరసయతి నెప్పఁబడినది. 'ఆ. నణలు నెల్లుఁగమలఃసాభ యొండొంటికి, నయహ లొనరఁ జెల్లుఃసాస్తివరద, శషస లొందు నంద్రు చఛజర్గుంబులతోడ, సరసయతులు నాఁగః జలధిశయన, అనం. చతుర్థపాదమున 'లోకాభీ... ..యతైక, అనుటచే స్వరప్రధానయతియు, ఉదా'తే. ఆతులగుణధామ భానువంశాద్ధిసోమ' అప్ప. పద్యాదియందు మగణము శ్రీప్రదము. "మోభూమి స్త్రిగురు శ్రియం వితనుతే" "సర్వ మూలంతుమగణం ప్రాప్యసర్వేగణాశ్శుభాః" అని లక్షణము. మగణసగణములపొందిక యింకను శ్రేయోదాయకము, కరసలుం జెప్పిన మేలగు. మఱుం జెప్పినను గర్తృమండల మేలున్, సుల. కనుకనే మగణసగణములపొందిక గలది యగు శార్దూల విక్రీడితవృత్తమును జెప్పినాఁడు. "సారాచార విశారదా యినయతిః శార్దూలవిక్రీడితా! కారం దైమసజమ్ములిమ్ముగ సతాఃగప్రాప్తమైచెల్వగు" సుల. కావ్యగంధమున శ్రీకారము సంపత్కరము 'క. శ్రీకారము కృత్యాదిని, బ్రాకటముగ నున్నఁ జాలు ః బహుదోషములం! బోకార్చి శుభలొనఁగును, సుల. శ్రీకారము విధి యనియుఁ చెప్పఁబడు చున్నది. 'తే. వేదముల కెల్ల నోంకారఃసామాదియైన! కరణిఁ గృతులకు నెల్ల శ్రీః కారమాది! గానఁ గవి పరులెల్లను ః దానిఁ దక్కు! నితరవర్ణంబు లిడరు సస్త్రితృతుల మొదల, అప్ప. సోమేశ్వరస్వామి యొక్క పాదపద్మములను లక్ష్మీయు, ముఖమును సరస్వతియును, బరిశుద్ధి యొనర్చుచున్నా రని చెప్పటలో వాణి సితాంభోజనివిష్టయై. చిరస్థాయిగను, లక్ష్మీ పద్మాససాసీనయై చిరస్థాయిగను నుండు రనుభావప్రకటితముచే నీశ్వరునియొక్క సర్వోత్కర్ష వర్ణనమున నుదాత్తాలంకారము. 'క.

విశ్వోన్నత మై చెలఁగెడు! నైశ్వర్యము గలుగువస్తువువభినుతి సేయన్! శాశ్వతమగుచునుదాత్తము! కా. సం. 'ఉదాత్త మృద్ధిఞ్చరితంజ్ఞాఘ్యం చాన్యోపఖండం' ప్రతా. మఱియుఁ బద్యమునందలివిశేషణ విములవలనఁ బరికరాలంకారము 'అలంకారః పరికరః సాభిప్రాయవిశేషణైః' ప్రతా. ఇంకను 'క సామాతము లై సఫలత! చేకొన్న విశేషణములుఁజెఁగఁ బరికరంబై కృతుల వెలయుచుండు మహా కవిసంస్తుత్య మగుచు' కా. సం.

ఇందు శంకరునకు గంగాపార్వతుల నిరువురినే చెప్పక త్రిమూర్త్యాత్మకునిగా వర్ణించి, యార్యా నాథుండనియు, లక్ష్మీసరస్వతులచేత మిక్కిలినిర్మలముగాఁ జేయఁబడినచరణములును, ముఖమును, గలవాడనియు, జెప్పటచేత నిమ్మహాకావ్యము శృంగారరసప్రధానము గలది యగుటయేకాక కథా నాయకుఁడు సమస్తవిద్యలయందు సంపూర్ణుఁడును, విశేషశృంగారలోలుఁడును, సర్వజ్ఞుఁడును, నగుచు ముఖ్యనాయికపాణిగృహీత కులశీలాదులగలదియు, నొకనాయిక విద్యాకౌశలము గలదియు, నింకొక నాయిక సమస్తసంపదలకు నిధియు, నైయుండుననియు, మరియు నార్యాసమేతుండనక నాథుఁ డనుటచే ముఖ్యనాయికకు నాయికాప్రకాశత్వ మల్పమయ్యుం, గడమయిరువురు వారి నేర్పరితనమును వెల్లడింపఁజేయుచుండురనియు, సీతీరున కావ్యము ప్రకాశించగల దని యిందు ధ్వనించుచున్నది. "మహా కావ్యమునకు ధ్వని ప్రాణమువంటిది. ఓజోమాధుర్యాగుణములు శౌర్యాదికములవంటివి. అలంకారములు హారములవంటివి. శబ్దార్థము లంగములు. రసము ఆంగి. మాధుర్యాదిగుణము లెప్పుడును రసమును విడువవు. రసముండినచోటనే యవియును, ఆవియుండినచోటనే రసమును, బుట్టును. అలంకారము లట్లుగాక యంగద్వారమునమాత్ర మొకానొకప్పుడు రసము నభివృద్ధిచేయును. గుణములు రసముయొక్కధర్మములుకాకున్నను రసములేనితావున నవియుండవు. అలంకారములు రసము నుత్పత్తి చేయకున్నను గుణములుమాత్రము రసమును బుట్టించును రస మనునది కావ్యమున కాత్మయగును. ఉత్తమ కావ్యమునకు ధ్వనిప్రధానము. ఎందువాచ్యార్థమునకంటె వ్యంగ్యార్థమెక్కువ రమణీయముగ నుండునో యదియే యుత్తమ కావ్యము. దీనినే గుణీభూతవ్యంగమందురు. ఇట్లులేనిది యధమ కావ్యము. ఉపమాద్యలంకారము లన్నియు వాచ్యార్థమున సిద్ధింపవచ్చును. వ్యంగ్యార్థమున సిద్ధింపవచ్చును. మొదటిది యలంకారము. రెండవది ధ్వని." అం. వి. స. 'శబ్దార్థా మూర్తిరాఖ్యాతౌ. జీవితవ్యంగ్య వైభవమ్' ప్రతా. 'క. తను వగుశబ్దార్థంబులు ధ్వని జీవ మలంక్రియావిస్తానముసామ్మల్! దనరు గుణంబులు గుణములు! ఘనవృత్తులు వృత్తు లౌరఃకావ్యేందిరకున్, కా. సం.

తా|| లక్ష్మీదేవిచేత నిర్మలముగాఁ జేయఁబడినపాదములు గలవాఁడును, సరస్వతీదేవిచేత స్వచ్ఛముగాఁ జేయఁబడినముఖముగలవాఁడును. ఆర్యాదేవిని వివాహము చేసికొనినవాఁడును, పదునాలుగు లోకలముచేఁ గొనియాడఁబడుచున్నవాఁడును, బ్రహ్మ విష్ణు మహేశ్వరులను మూఁడురూపములకు మూలమైనవాఁడును, అగు కందుకూరి సోమేశ్వరస్వామి దయతో జనులకోరికలు నెఱవేర్చునుగాక.

—: విష్ణుస్తవము :—

సీ|| పక్కిరాతేజిపై ♦ నెక్కిడునభ్యాసి, చాణూరుఁ ద్రుంచిన ♦ సత్త్వరాశి
సిరిమనోధనము మ్రు ♦ చ్చిలినకన్నపుదొంగ, గొల్లచేడెలతోడు ♦ కోడెకాఁడు

గావ్యమును రచించునట్టి సామర్థ్యముకొఱకు, తలంతుకొ-స్మరించెదను, 'శతకోటి కల్పవాటిశత కోటి-చతురాస్య నఖిలవిద్యాచతురాస్యకొ, ఇవి పదయమకాలంకారము. 'యమకం పానరుక్త్యేతు స్వరవ్యంజనయుగ్మయోః' ప్రతా|| 'అర్ధేస త్యర్థభిన్నానాం వర్ణానాం సా పునః శ్రుతిః' కా|| ప్ర|| 'శత.....ద్యుతులకొ నవ్వుసతి, అనుటచే నుపమాంకారము "స్పర్ధతే జయతిద్వేష్టి ద్రుహ్యతిప్రతి గర్జతి ఆక్రోశ త్యవజానాతి కదర్థయతి నిందతి, తస్యచానుకరోతీతి శబ్దాఃసాదృశ్యవాచకాః|| ఉప మాయామిమేప్రోక్తాః కపీనాంబుద్ధిసౌఖ్యదాః" కావ్యాద. మఱియు 'ఆఖిలవిద్యాచతురాస్యకొ దలంతుకొ గావ్యసర్గంబునకుకొ' అను వాక్యార్థమువలనఁ బరికరాలంకారము 'అలంకారః పరికరః సాభిప్రాయవిశేషణైః సుధాంశుకలితోత్తంసస్తాపం హరతు వశిష్ఠః' కువ|| 'విశేషణై ర్య త్సాక్షాత్తే రుక్తిః పరికరస్తు సః' కా. ప్ర. కావ్యనిర్మాణమునకుఁ జాతుర్య మవసరము కనుక నఖిల విద్యాచతురాస్యని స్మరించుచున్నా నని కవి వచించినాఁడు. అనందవర్ధనాచార్యుఁడు నిట్లే స్తుతించినాఁడు. 'సరస్వతి ప్రసాదం మే స్థితించిత్త సరస్వతి, సరస్వతికురుక్షేత్రకురుక్షేత్రసరస్వతి' దేవీ (ఓవాద్దేవీ! నీయొక్కయనుగ్రహము బాగుగానుండనిమ్ము. క్షేత్ర మగుకురుక్షేత్రమున సరస్వతీనది ప్రవహించినట్లు నాయొక్కశరీర మనుకురుక్షేత్రమునుండిహృదయసముద్రమునకు బ్రవహించి నిలుపుము నదులు సముద్రమునకుఁజేరుట యుక్తమేకదా : అనిభావము)

తా|| అనేక వజ్రాయుధములయొక్కకాంతులను, గల్పవృక్షములయొక్కకాంతులను, బరిహ సిండునట్టిస్వచ్ఛ మైనశరీర కాంతిగల సరస్వతితోఁగూడినవాఁడును, సమస్తవిద్యలయందు సమర్థత గల వాక్కులు గలవాఁడును నగు నలుమోములవేల్పును మత్కావ్యనిర్మాణముకొఱకుఁ బ్రశంసించున్నాను.

—: కాళి కా ప్రార్థనము :—

సీ|| చంద్రరేఖానమాఃసంగరంగన్మౌళి, శోభితహారవక్షోజపాళి
శమదమాన్వితమనఃస్సనుధూళినమదాళి, లసమాననానాకళాప్రతోళి
ప్రతిపక్షరాక్షసః ప్రాణానిలవ్యాళి, దీప్రానుకంపారసప్రణాళి
రాజీవగేహసంరస్వతీముఖ్యాళి, సతజనవాతమానసమరాళి
తే|| రాజశేఖరచేతఃపయోజహేళి, సకలనిగమార్థకుసుమభాస్వన్నధూళిఁ
జిరక్మపాలోకపోషితఃసేవకాళిఁ, గాళిఁ బ్రణుతీంతు సుపదరింఘోళికొఱకు. 4.

అ. చంద్రరేఖా.....మాళిన్. చంద్రరేఖా - చంద్రునికళయొక్క, అనఁగా సన్ననిగీర వంటి చంద్రశకలముతోననుట. 'ని. రేఖాస్వాదల్పకే ఛద్రన్యాభోగోల్లేఖయోరపి' విశ్వ. సమా సంగ - మిక్కిలి కలయికతో, రంగత్ - ఒప్పుచున్న, మాళి - కిరీటుముగలదానిని, 'ని. చూడా కిరీట కేశాశ్చ సంయతా మాళయః కచాః, అ. మాళిః కిరీటేధమ్నిట్లే, విశ్వ. శోభి..... పాళి. శోభిత - ప్రకాశించబడిన, ప్రకాశించుచున్నయనుట, నూ,, కర్పరిక్తః. హర-పేరులతోఁ గూడిన, వక్షోజపాళి - సునప్రదేశముగల్గినదానిని. శమద.....దాళిన్. శమ- ఓర్పుతోను, దమ - ఇంద్రియ నిగ్రహముతోను, అన్విత - కూడుకొనియున్న మనః-| సుమధూళి=మనస్సనెడి

మకరందమునకు, సమదాళిక్ - సంతోషముతోఁగూడుకొనిన తుమ్మెదయైన దానిని, అనగా శమ
దమాన్వితులగు మహర్షులయొక్క హృదయమందుండుదానిని యనుట. ఇచట సంతోషార్థమున
మదశబ్దప్రయోగమును. గూర్చి .ని. మదో రేతసి కస్తూర్యాం గర్వే హర్షభదానయోః, విశ్వ.
మతీయు .ని. గజదానం గర్వ హర్షదేవోమృగమదా మదాః నానా. ఆళిశబ్దమునుగూర్చి .ని. ఆళి
ర్భృంగ శిలీముఖః భ్రమర ప్లటప్రో జ్ఞేయో ద్విరేఫశ్చ మధువ్రతః, ధనం. అసమా.....
తోళిక్. అసమాన- ప్రకాశించుచున్న, నానాకళా - పలువిధము లగువిద్యలకు, .ని. కలా స్యా
న్మూలరైవృద్ధౌ, శిల్పదావంశమాత్రకే. పోడకాంశే చచంద్రస్యకలనా కాలభేదయోః॥ విశ్వ.
ప్రతోళిక్ - రాజవీధియైనదానిని, .ని. రథ్యాప్రతోళివిశిఖా, అ. ప్రతి.....వ్యాళిక్. ప్రతిపక్ష
రాక్షస- శత్రులగు ననురులయొక్క, ప్రాణానిల- అసువు లనెడు వాయువులకు, వ్యాళిక్ - సర్ప
మైనదానిని, దీప్రా.....గాళిక్ - దీప్ర- ప్రకాశించుచున్న, అనుకంపారస- దయారసమునకు,
ప్రణాళిక్ - ద్రవమార్గమగు కాండయైనట్టిదానిని, రాజీవ.....ఖ్యాళిక్ - రాజీవగేహ- కమలమే
యిల్లుగాఁ గలలక్ష్మీయును, సరస్వతీ- వాద్దేవియును, ముఖ్య - ప్రధానమయిన, అళిక్ - చెలికత్తెలు
గలదానిని, నత.....రాళిక్ - నతజనవ్రాత- నమస్కరించుచున్న జన సమాహమయొక్క,
.ని. స్తోమాఘనికరవ్రాత వారసంఘాతసంచయాః, అ. మానస - మనస్సనెడి సరోవరమునకు,
మరాళిక్ - రాజహంస యైనదానిని, మానసము మానససరోవరము. హంసకు మానస సరోవర ముని
వాసమగుట సుప్రసిద్ధము, రాజ...హేళిన్ - రాజశేఖర- చంద్రుడే సిగయందుఁ గట్టఁబడిన పూల
దండగాఁ గలశివునియొక్క, .ని. రాజా నృపే లతాభేదే. పతౌ త్కత్రియచంద్రయోః, నానా.
చేతఃపయోజ- చిత్తమనెడి కమలమునకు, హేళిక్ - సూర్యుఁడైనదానిని, సకల.....ధూళిక్,
సకల- సమస్తమైన, నిగమార్థ కుసుమ- వేదములయొక్క యర్థములనెడి పుష్పములయందు, భాస్వత్
మధూళిన్ - ప్రకాశించుచున్న మకరందమైనదానిని, చిర...కాళిన్. చిరకృపాలోక - ఎల్లప్పు
డునుదయతోఁగూడిన చూపులచేత, చిర-కృపా-అలోక. అనిపదచ్ఛేదము ని. అలోకాదర్శన
ద్యోతౌ, అ. పోషిత-రక్షింపఁబడిన, సేవకాళిక్ - ఊడిగముచేయువారియొక్క వరుఁగల్గినదానిని
.ని. ఆళి స్నేతు స్సభీ పంక్తిః, నానా. కాళిన్ - పార్వతీదేవిని, ఇచట దీర్ఘముహూప్యమగుటకు
సూ. ఈదంతాఇద్యదేవ కృతహ్రాస్వాః, నన్న. సుపదరింఛోళికొఱకున్ - మంచిశబ్దములయొక్క సము
దాయమునిమిత్తము. ప్రణుతింతున్ - స్తోత్రము చేయుదును. ఇందుఁ గవి సుపదరింఛోళికొఱకుఁ
గాళిఁ బ్రణుతింతు నని చెప్పట యుక్తమే. క. పలుకునది భాగవతముట. పలికించెడువాఁడురామ
భద్రుండట నేఁ, బలికిన భవహరమగునట, అనిన బమ్మెర పోతనామాత్యుఁడు సయితము ,ఉ.
అమృలగన్నయమ్మ ముగ్ధులమ్మలమూలపుటమ్మ చాలపెద్దమ్మ సురారులమ్మ కడు పారడిపుచ్చిన
యమ్మమిమ్మలో, నమ్మినవేల్పుటమ్మలనునమ్మలనుండెడి యమ్మ దుర్గ మా, యమ్మ కృపాధియీపు
తముహత్త్వకవిత్య పటుత్వసంపదలో, అనిప్రాశ్నించియున్నాఁడు.

ఈపద్య మంత్యానుప్రాసాలంకారముతోఁ జెప్పబడినది. ప్రతిపక్షరాక్షసప్రాణానిలవ్యాళి,
భిత్త్యాదులు రూపకాలంకారము. తద్రూపక మభేదో య ఉపమానోపమేయయోః, అతిసామ్యాత్
(అనపహ్నుతభేదయోః) అభేదః, కా॥ ప్ర॥ 'రాజీవగేహసరస్వతీముఖ్యాళి, అనుటచే నుదాత్తా
లంకారము.

— ౧ లక్ష్య స్తోత్రము —

సీ॥ కొమ్ముపై సవతిఁ ♦ గై కొనినిల్చె నని నాథు, తొమ్ముపై నిల్చెనా ♦ రూఢిమహిమ
 సఖిలలోకాధీశుఁ ♦ డగునాయకునిఁడెచ్చి, యిల్లటం బిచ్చిపు ♦ ట్టింటనిలిపెఁ
 దనపేరు మున్నుగా ♦ ననిమిషాదులచేతఁ, బ్రణతింపఁగాఁ జేసెఁ ♦ బ్రాణవిభుని
 వినమజ్జనులఁ బ్రోవ ♦ నొనరించె బతివాలుఁ, గన్నుదామరలందుఁ ♦ గాఁపురంబుఁ
 తే॥ చక్కదనమున నీరేడు ♦ జగములందు, సవతుగాంచనిసుతుఁ గాంచె ♦ ధవునికరుణఁ
 దలఁపఁ జెల్లదె గుణధన్యఁ ♦ గలుషశూన్య, సాధుమాన్యగృహనన్య ♦ జలధికన్య. 6.

అ. కొమ్ముపై - భర్త తనయొక్క కొమ్ముమీఁద, సవతి - తనసవతి యైనభూదేవిని, గై కొనినిల్చె - గ్రహించి నిలుచుండెను, అని - ఇట్లుదలంచి, యజ్ఞపరాహరూపమున విష్ణువు భూదేవిని కొమ్ముపై నిల్పివాఁ డనిభావము. ఆరూఢిమహిమన్ - నిశ్చయ మైనమాహాత్మ్యముచేత, నాథుఁతొమ్ముపైన్ - పెనిమిటియొక్క యురస్థలముమీఁద, నిల్చెన్ - ఉండెను, ఆఖిలలోకాధీశుఁడు. ఆఖిల - సమస్తమైన, లోక - జగములకు, ఆధీశుఁడు - ప్రభువు. ఆగునాయకుని - అయినట్టి తనయొక్కభర్తను, తెచ్చి - రప్పించి, ఇల్లటంబు - వరునికి శ్వశురగృహవాసము, అల్లుడు తనభార్యతో నత్తవారియింటనే కాఁపురముండుట. ఇచ్చి - నిర్ణయించి, ఇచట ఇల్లు + అట - ఇల్లటము. పుట్టింటన్ - తానుజన్మించిన గృహమునందు, నిలిపెన్ - నిలుకడయగునట్లు చేసెను, అనఁగా నెల్లప్పుడును బాలకడలియం దుండునట్లుచేసె ననుట. 'ఇల్లటంబుగఁ బుట్టి + నింట నిలిపె' అని వ్రాతప్రతి. ఉదా. 'గీ. ఆర్యజ్ఞైః బ్రేమ యెట్టిదో + యద్రయింట, నిల్లటంబుండెఁ ద్రిభువనాధీశ్వరండు' హర. 'అనిమిషాదులచేతన్ - దేవతలు మొదలగువారిచేత, తనపేరు - తనయొక్క నామధేయము, మున్నుగాన్ - ముందువచ్చునట్లుగా, ప్రాణవిభునిన్ - తనయొక్కపతిని, ప్రణతింపన్గాన్ - స్తుతించునట్లుగా, చేసెన్ - చేసెను, అనఁగా లక్ష్మీనారాయణ యచునట్లు చేసినదనుట తా నెల్లప్పుడును విడువకయుండుట చేతనే లక్ష్మీనారాయణుఁ డనఁ దగియుండె ననియూహ్యము. వినమజ్జనులన్ - నమస్కరించుచున్నవారలను, ప్రోవన్ - రక్షించుటకొఱకు, పతివాలుఁగన్నుదామరలందున్ - పెనిమిటియొక్క వాలుచూపులు గలకన్నులనెడు పద్మములయందు, కాఁపురంబున్ - నివాసమును, ఒనరించెన్ - చేసెను, ధవునికరుణన్ - పతియనుగ్రహముచేత, చక్కదనమునన్ - సౌందర్యమునందు, ఇచట 'చక్కదనము అనుటకు "నూ. తనేచక్రచిదతో వికారాచ్ఛాపికేచన, అమిత్రేష్ట్రీ సమాత్మేచిత్ ప్రయోగశ్చరణంకణే" ఆధ. ఈరేడుజగములందున్ - పదునాలుగు భువనములయందును, సవతుగాంచనిసుతున్ - సామ్యములేనిసుమారుని, 'ని. గీ. సవతు నాఁగ సమానము సామ్య మాసు' అం. ప. ని. ఉదా 'వ. సవతు లేని యభినవాకారంబుతోడ' భోజ. కాంచెన్ - కనెను, అట్టి గుణధన్యన్ - పుణ్యవంత మగుగుణములగలదానిని, 'ని. ధన్యం పుణ్యవతి త్రిపు' మే. కలుష శూన్యన్ - పాపరహితయైనదానిని, సాధుమాన్యన్ - సజ్జనులచేతఁ గొనియాడఁ దగినదానిని, కృపానన్యన్ - దయచేత అధిపరాధునిదానిని, 'ని. అన్యో భిన్న సమానయోః' విశ్వ. జలధికన్యన్ - కడలికూఁత రగులక్ష్మీదేవిని, తలఁపన్ + చెల్లదె - స్మరించుట యొప్పుదా.

ఇందు 'గుణధన్య - కలుషహన్య - సాధుమాన్య - కృపానన్య' అను శబ్దములను నాలుగుపాదములకుఁ గ్రమముగా నన్వయింపఁబడి యుండుటచే యథాసంఖ్యాలంకారము. "యథాసంఖ్యంక్రమేజైవ క్రమికాణాం సమన్వయః" కా. ప్ర. లక్ష్మీదేవియొక్క సర్వోత్కర్ష వర్ణనముచేత నుదాత్తాలంకారమును, 'ధన్య - శూన్య - మాన్య - నన్య - కన్య' ఇవియును ప్రాసాలంకారమును 'అఖిలలో.....నిలిపె' అనుటచే లక్ష్మీదేవిని స్వాధీనపతికగా వర్ణించినాఁడు. "వరుఁడు కైవసమైనవనిత స్వాధీనభర్తృక" కా. సం. ఏకాయత్తోఽనుకూలఃస్యాత్' అనియుండుటచే విష్ణువుననుకూలనాయకునిగను వర్ణించినాఁడు. 'కొమ్మపై.....మహిమ' అనుటచే దక్షిణ నాయకత్వము కూడవిశదమగుచున్నది. 'తుల్యోఽనేకత్రదక్షిణః' ప్ర. తా. అయినను కవిసమర్థనమే ముఖ్యమైనది.

తా|| తనసవతి యగుభూదేవిని విష్ణుమూర్తి యాదివరాహరూపముతోఁ దనకోటమీఁద నిలిపె, నని తానును గుణగర్భియగుటచేఁ బతియొక్కననే వసించినదియును, జగన్నాథుఁ డగుయజమానునిఁ దనపుట్టింటికి రప్పించి కాఁపుర ముండునట్లొనరించిన నిష్కళంకయును, దేవతలు మున్నగువారిచేఁ దనపేరు ముందుగా వచ్చునట్లు పతిని బిలువఁ జేసిన సజ్జనగణనీయయును, నాయకుని నేత్రకమలముల యందుండి భక్తులను గాపాడుచున్న దయామయయును, పదునాలుగులోకములయందు సాటి లేని యందఁగాఁడగు కొడుకునుగనినదియును, అగు కడలిపట్టిని స్తుతించెదను.

—: స ర స్వ తీ ప్రార్థ న ము :—

శా|| భూషామాక్తికకాంతి దేహరుచితోఁ ♦ పోరాటమాడన్ మరు
ద్యోపారత్నకిరీటరూటసుషమా ♦ యోయుజ్యమానాంఘ్రి ని
శ్శేషశ్రీ విరిదమ్మిగద్దియ సమా ♦ శ్లేషింపఁ గొల్పుండు నా
భాషాదేవిఁ దలంచెదన్ రసలస ♦ ద్భాషావిశేషార్థినై.

7.

అ|| భూషామాక్తికకాంతి. భూషా - ఆభరణములయందలి, మాక్తిక - ముత్యములయొక్క, కాంతి - శోభ, దేహరుచితోఁ - తనయొక్కశరీరకాంతితో, పోరాటమాడన్ - సాటిరావలయు ననిప్రయత్నించఁగా, (పాఠాం. పోరామిఁజూపన్ - స్నేహమును చెలియఁజేయఁగా) మరుద్యో... ..షశ్రీ. మరుత్ + యోషా - దేవతాశ్రీలయొక్క, రత్నకిరీట - మణిమయము లగుమకుట ములయొక్క, రూట - సమాహమయొక్క, 'ని. రూటము - స. సమాహము' శ. చం. సుషమా - అధికమైనకాంతిని, 'ని. సుషమాపరమాశోభా' అమ. యోయుజ్యమాన - మిక్కిలి కూడుచున్న, అంఘ్రి - పాదములయొక్క, నిశ్శేషశ్రీ - సంపూర్ణమైనసంపద 'ని. విశ్వమశేషం కృత్స్నం సమస్తనిఖిలాఖిలాని నిశ్శేషం' ఆ. విరిదమ్మిగద్దియన్ - వికసించిన సితపద్మపీఠమును పుండరీకపీఠమును, సమాశ్లేషింపన్ - మిక్కిలి కలియఁగా 'మా. శ్లేషఆలింగనే' ఉదా 'పతిం సమాశ్లిక్షుదపాంతికస్థమ్' రావ. కొల్పుండునాభాషాదేవిన్ - కొలుపుదీరియున్న సరస్వతీదేవిని, రసలసద్భాషావిశేషార్థినై. రస - శృంగారాది నవరసములచేత, లసత్ - ఒప్పుచున్న, భాషా-పలుకు లయొక్క, విశేష-రమ్యమును, 'ని.విశేష స్థిలకేఽన్యక్తో ప్రతికేఽత్యంతభేదకే' విశ్వ. అర్థిన్ + వి-శోరువాడనై, తలంచెదన్ - స్మరించెదను, ఇందు "భూషా.....పోరాటమాడన్" అనుటచే

నుపమాలంకారము, “స్పర్థతేజయతిద్వేష్టి ద్రుహ్యతిప్రతిగర్జతి, ఆక్రోశత్యవజానాతి కదర్థయతినిందతి తస్య చానుకరోతీతి శబ్దాః సాదృశ్యవాచకాః, ఉపమాయామిమేప్రోక్తాః కపీనాంబుద్ధి సౌఖ్య దాః” అనిదండి. ‘విరిదమ్మి గర్జయ’ గూపకాలంకారము.

తా|| ఆభరణములయందలి మత్స్యములకాంతి శరీరచ్ఛాయతో సాటిరాఁ దలంచుచుండఁగాను, దేవతాస్త్రీలయొక్క మకుటములయందుఁగూర్పబడిన వివిధమణులయొక్క కాంతులతోఁ గూడినవై పార్శ్వములసంపద పుండరీకాసనమునఁ గలియఁగాను, గోలుపుదీరియున్న వాద్దేవతను నవరసపూరితములై మనోహరము లగు వాక్కుల నొసంగుటకొఱకుఁ బ్రణయించెదను.

ఉ|| చెక్కిటఁ బత్త్రీవల్లరి నృ + జింపఁగఁబూని మనోజకేళి నా
యక్కఱ దీర్పవేయరుచు + నక్షరపంక్తి లిఖింపఁగాఁ దద
న్యక్తృతకై తవంబు హృద + యంబున నారసి ప్రాణనాథుతో
నొక్కపిసాళినవ్వు నన + శృంగనవ్వెడువాణిఁ గొల్చెదన్.

8.

అ|| బ్రహ్మ ఆధ్యాహరము. చెక్కిటన్-చెక్కిలియందు, పత్త్రీవల్లరి-(కస్తూరితో) మకరికా పత్త్రీములయొక్కతీగలన, ‘ని|| పత్త్రీవళిఃప్రత్త్రీలతాపత్త్రీభంగశ్చపత్త్రీకమ్’ అను|| కే|| ని, ప్రతీతి వల్లరి లతా|| వల్లీనామాని యోజ్యాని. ధనం. సృజింపఁగన్-లిఖించుటకు వ్రాయుటకు, పూని-కడంగి, మనోజకేళిన్-మన్మథక్రీడయందు, నాయక్కఱదీర్పవే-నాపనిసవరించుము, అనుచున్-ఇట్లు తెలియఁ జేయుచు, అక్షరపంక్తిన్-అక్షరములచాలును, లిఖింపఁగాన్-వ్రాయఁగా తదన్యక్తృతకైతవంబు తత్ - అయొక్క, అన్యక్తృత-తిగస్కారముగాని- ఇష్టమైనయనుట, కైతవంబు-మర్మమును, ‘ని కఃటోఽస్త్రీన్యాజదఃభోపథయశ్చన్యకైతవే, అ||హృదయంబునన్-తనమనస్సున, అరసి-పరిశీలించి, ప్రాణనాథుతోన్-తనవల్లభునితో. భర్తవంకజూచియనుట. ఒక్కపిసాళినవ్వు - ఒకసెపముతో గూడిననవ్వును, ననలాత్తఁగన్-అచెక్కిలిపై వ్రాయఁబడిన చిగురుటాకులను ద్రోచునట్లు, నవ్వెడు వాణిన్-హాసముచేయుచున్న సరస్వతిని, కొల్చెదన్-సేవించెదను, ఇందు ‘నవ్వుననలాత్తఁగనవ్వెడు వాణిన్’ అనుటకు “సూ||ప్రసిద్ధాస్వా ద్విశేషస్య పునరుక్తిర్నదోషకృత్’ అథ|| స్త్రీర్వాణభాషయం దును. “వాచ మాచేసు ధాధారాం మధురాం మధుసూదనః, ఇత్యాదులుదాహరణములు. ఇచట ‘చెక్కి ట...దీర్పవే, అని యక్షరములను లిఖించుటచే బ్రహ్మయనుకూలనాయకుఁడుగా వర్ణింపఁబడినాఁడు. “ఒక్క కాంతకే, వలచి గుణాభిరామఁ డగువాఁ డనుకూలఁడు, కా|| సం|| ఉదా “లోలయన్నల కాప్రాప్తాన్ రచయన్ పత్త్రీమంజరీః, ఏకాంవినోదయన్ శ్చికాంతాంఛాయావదనువర్తతే. సరస్వతియు “అన్యక్తృత...వాణిన్, అనుటచేఁబ్రియునిచేలా లింఛఁబడుటవలన స్వాధీనపతికగా వర్ణింపఁబడినది. ‘క్షిప్తాపలాలితా నిత్యం స్వాధీనపతి కా మతా, ప్రతా. ఈభావముచే నరస్వతి స్వీయగా వర్ణింపఁబడి నది. పత్త్రీవల్లరివ్రాయుచు నక్షరము లిలిఖించుటచేత నిచట బ్రహ్మకువిభిమమును చేష్టాభావముచెప్పఁ బడినది. ‘త్వరయాహర్షరాగాదే ర్దయితాగమనాదిషు, ఆస్థానభూషణాదీనాం విన్యాసో విభ్రమో మతః సా|| ద|| “క|| త్రపా|| సామగ్రీశీలార్జవః కోమలకమనీయ స్వీయఃగుణములఁ జెలఁగున్, సరస. సరస్వతిని శృంగారప్రసంగావస్థలో నున్నట్లు వర్ణించుటచేతఁ దనకావ్యము శృంగారరస భూయిష్టమై ప్రకాశింపఁగల దనిభావము. ఈ కవియే మఱొకచోట “కల్యాణి వాణి కరవాణి తవాపికామన్

దుర్వారజాడ్యహరణం చరణప్రణామం, ఏషానవీనరచనా మమ యేన విద్య, శ్చేతశ్చమత్కృతికరీ ప్రసరీ సరీతి, అని ప్రార్థించినాడు.

తా|| బ్రహ్మ తనచెక్కిలియందు మకరికాపత్త్రములను వ్రాయుచు రతికేళియందు నాశోరిక దీర్ఘ మను నక్షరములను వ్రాయఁగా నది కనుఁగొని యందులకు సమ్మతించినభావముతో నేదియో యొకనెపమునఁ దనచెక్కిటఁగల మకరికాపత్త్రములు ముడుచుకొనునట్లు నవ్వుచున్న సరస్వతీదేవిని నేవించెదను.

—♦ కు క వి దూ ష ణ ము ♦—

ఉ|| శుష్కవచశ్శిలాతతుల ♦ సూటిగఁ జూచి మహాకవిశ్రవ
శ్శుష్కలికావిదారణము ♦ సల్పఁగ నేర్చినజాణలార మీ
ముష్కరతాసమున్నతికి ♦ మ్రొక్కెద నాయెడఁ జూపరాకుండీ
దుష్కవులార సాధుజన ♦ దూషణభూషణ భూషితాత్మలై. 9.

అ|| శుష్కవచశ్శిలాతతులఁ. శుష్కవచః - శిలాతతులఁ-వ్యర్థమైనవాక్కులనెడు రాల యొక్క సముదాయముతో, సూటిగఁ-గుటిగా, చూచి - కనిపెట్టి, మహా.....ణము. మహాకవి-గొప్పకవ్యరులయొక్క, శ్రవశక్కులికా-కర్ణరంధ్రములను, విదారణము-బ్రద్దలుజేయుట, చల్పఁగఁ-అచరించుటను, నేర్చినజాణలార-భ్యసించిన చాతుర్యముగల పురుషులారా, 'సూ|| ఆపస్త్రీణసుజసోస్త్రః క్రమేణచాదారదాగమావస్తే' శబ్ద చి|| మీముష్కరతాసమున్నతికిఁ-మీ మాధత్వముయొక్క యధికమనకు, ఇచట ముష్కరశబ్దమునుగూర్చి 'సూ-ఊషసుషిముష్క మధోరః, సిద్ధాం|| ఊషరః-సుషిరః-ముష్క-ఽణ్ణఃముష్కరః మధు-మాధుర్యంమధురః, ఉన్నతిశబ్దమునుగూర్చి. 'నీ||ఉన్నతి స్తార్థదాకేష. సమృద్ధావునయేఽపిచ, విశ్వ. మ్రొక్కెదఁ-సమస్కరించెదను, దుష్కవులార-దుష్టత్వముగలకవులారా, దుష్కవులనఁగా నిషేధింపఁ దగినకవులు 'నీ|| దుర్నిషేధే చ కష్టేచ, మేది. సాధు.....లై. సాధుజన-మంచివారియొక్క - సజ్జనులయొక్క, దూషణ-నిందలే, భూషణ-అభరణముగా భూషణములుగా, భూషిత- ఆలంకరింపబడిన, ఆత్మలై-దేహములుగలవారై, నాయెడఁ-నాయందు, చూపరాకుండీ-కనఁబడచుటకుఁ బ్రయత్నింపకుండు, ఇందు 'శుష్కవచశ్శిలా తతు, లనుటచే రూపకాలంకారము. 'తద్రూపకమభేదోయ. ఉపమానోపమేయయోః ఆతిసామ్యాద భేదః. కా|| ప్ర|| 'మీకతోరవాక్కులచే మాశ్రవణరంధ్రముల బ్రద్దలుసేయుండు మీసంపూర్ణమాధ త్వమునకు మ్రొక్కెద, ననుటచే వ్యాజస్తుత్యలంకారము. 'క|| సతతంబు నిందచేతను| స్తుతియుఁ స్తుతిచేత నిందఁచొప్పడ వ్యాజ| స్తుతి యై చెలువగు, నరస. కువలయానందమునను 'ఉక్తి ర్వాన్య జస్తుతిర్నిందా. స్తుతిభ్యాంస్తుతినందయోః, అని వచింపఁబడియున్నది. ఉదా 'నీ|| ఏమహాత్ములు గల్గి భూమిశసభలలోఁ| గవులకు మిగులవిఖ్యాతిగల్గె, ఇని పైకిస్తుతిగా నున్నను నిజముగ నిందయే. దుష్కవులు ఘట్టుటవలననే కవులకు సుకవు లనుప్రసిద్ధి కలిగినదనిభావము. ఇహ్మహాకవియే వేటోకచొట యెట్లుచెప్పెనో తిలకింపుండు 'సంత స్సమస్తనిగమాగమతత్త్వనిష్ఠాః| శ్రీ మత్ప్రణామవిధయే కర పు టోఽసౌ| ఏనం మమాభినవనిర్మిత మాదరేణ| నిర్మత్యరేణ ఘనసా పరిశీలయంతు, రాష్ట్రే.

పింగళినూర నాద్యుడు శ్లేషకావ్యమును వ్రాయఁగలిగియు దుష్కవుల నింత మృదువుగాఁ దిట్టనేరక రాఘవపాండవీయును 'క॥ ఈవిధి నభీష్టసిద్ధికి, దైవతకవి నుతియొనర్చితప్పొప్పుమదిక, భావించి దిద్దకుండను, దేవానాంప్రియులమొక్కితెలతుఁ గుకవులకా' "అనినాఁడు-బట్టుమూర్తిమాత్రము.

సీ॥ ఏమహాత్ములుగల్గఁ + భూమిశనభలలోఁ, గవులకు నధికవి + భ్యాతిగల్గె
నేకృతార్థులుగల్గఁ + నెల్లసామర్యలకు, గణనమిరుప్రబంధ + కములుగల్గె
నేవాఙ్మధులుగల్గఁ + నిరనొందురసికుల. కమితలీలావినో + దములుగల్గె
నేప్రవీణులుగల్గఁ + నిలనలంకృతికృతో, ద్యములకదోషల + త్యములుగల్గె

తే॥ నేదయాశులుబుధవహ్ + హేతిచకిత, విసరదపశబ్దధరణలా + లసముఖాబ్జ
లట్టినిఖిలోపకారధీ + రాత్మలయిన, సకల కవిభూర్వహులకునం + జలియొకర్తు" అనినాఁడు.

తా. మహాకవులచెవి సోఁకినంతనే కఠోరములుగాఁ దోచునపశబ్దముల నచ్చటచ్చట నేర్పుగాఁ గూర్చుచు సత్కవులచే నెల్లప్పుడు నిండింపఁజడుచుండఁటయే యలంకారముగాఁ గలి యొ చెడ్డకవులారా! మీయొక్క యవివేకాతిశయమునకుఁ గేల్పొడ్చుచున్నాను. మీఁతురతన మాత్రము నాపాత్రమునఁ జూపకుండు.

క॥ అని యిష్టదేవతాప్రార్థన మాపాదించి గురులఁ + బ్రణమించి పురా
తనకవుల నెంచి దుష్కవి, జనపశువుల కోఁజిండించి + సమ్మదమొదవన్. 10

అ॥ అని=ఈప్రకారముగా, ఇష్టదేవతాప్రార్థనము-ఇష్టదేవతలను వేఁడుకొనుట, ఇచట'అని + ఇష్టదేవత, ఈపదములకు సంధిలేదు 'నూ॥ సంధిర్నాహోచ్యనుతః' నన్న. ఆపాదించి-చేసి, పైనూత్రము చేతనేయిచ్చట సంధినిత్యము, 'నూ॥ డబ్బహత్పదానాంవా, నన్న. గురలక-గురువులను, ప్రణమించి-స్తోత్రముచేసి, పురాతనకవులక-చునుపటికవీశ్వరులను-తొల్లిటికవులను, ఎంచి-తలించి, దుష్కవిజన కవులక, దుష్కవిజనపశువులక-చెడ్డకవులయొక్క సమాహమనెడి పశువులను, అనఁగాఁ బశువులవఁటి దుష్కవిసముదాయము ననుట. కోఁజిండించి - ఆపహసించి, 'కోరసించి, అనివ్రాత పృతి, ఈపద్యమున, క్షార్థకపదప్రయోగములనుగూర్చి 'నూ॥ క్రియయా ఉపచారస్యాత్ ప్రథమా పదసంగతః, అకర్మకత్వం ప్రాయస్నియ త్వరతోభయ సమ్మతిః' అథ, సమ్మదము - సంతోషము, ఒదవక - కలుగఁగా. ఇందు'దుష్కవిజనపశువులు, రూపకాలంకారము 'దించి-తించి-నెంచి-డించి, అను ప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఈప్రకారముగా నిష్టదేవతల నర్థించి గురువులను స్తుతించి పూర్వకవులఁ దలంచి దుష్కవుల నపహసించి సంతసముతో.

వ॥ ఏ నొక్కమహాప్రబంధంబు సేయ నూహించియున్న సమయంబున. 11

అ. ఏను, ఒక్కమహాప్రబంధంబు - ఒకమహాకావ్యమును, చేయక- రచించుటకు, ఇచట ద్వితీయకుఁ బ్రథమ చెప్పఁబడినది. 'నూ॥ ఇతరత్ర చ ద్వితీయా తస్యాః ప్రథమాచజడపదానాంస్యాత్' శబ్దచిం. ఊహించి + ఉన్న సమయంబునక - భావించియుండిన కాలమునందు,

—♦ కృతి ప్రశంస —♦—

సీ॥ శార్దూలచర్మమో ♦ జాభువాచేలయో, కాని నిద్దపుమేనఁ ♦ గట్టినాఁడు
కమనీయ భస్మమో ♦ గంధచూర్ణమొ కాని, వాసనల్ వెదఁజల్లఁ♦బూసినాఁడు
ధవళ భుజంగమో ♦ తారహారమొ కాని, మృదుతరగ్రీవ ధ ♦ రించినాఁడు
తతజటాజూటమో ♦ ధమ్మిల్లమొ కాని, పొలుపార నొదలఁ♦బూనినాఁడు

తే॥ చంద్రఖండంబో పుష్పగు ♦ చ్ఛంబో కాని, మూర్ధసీమ నతిప్రేమ♦ముడిచినాఁడు
జంగమొక్కండు నిర్జితా ♦ నంగమూర్తి, నిదురవోవంగ వచ్చి నా♦యెదురనిల్చె 12.

అ॥ శార్దూల చర్మమో - (పసుపు యెఱుపు నలుపు గూడిన మూడువన్నెలు గలదియైన) పెద్దపులియొక్క యజినమో' 'ని॥ 'ఆజినంచర్మకృత్తిః శ్రీ' అ॥ జాభువాచేలయో - ఆపరంజిక శ్రుమో, కాని - ఇదిసందేహార్థకము. 'ని॥ గీ॥ కాని కానీ యనంగ వికల్పమునకు, నెఱుఁగివాగ్విరుద్ధమునకు, ఆం. ప. ని. అంతటనిట్లెగ్రహించునది. నిద్దపుమేనఁ - నున్ననిశరీరమున, కట్టినాఁడు - ధరించినాఁడు, కమనీయభస్మమో - మనోహరమైనభూతియో, గంధచూర్ణమొ - పరిమళముగల గంధపుంబాడియో, కాని, వాసనల్ - పరిమళములు, వెదఁజల్లఁ - చెల్లాచెదరుకాఁగా, అంతట నింజఁగాననుట, పూసినాఁడు - రాచినాఁడు, ధవళభుజంగమో - తెల్లనిదైనపామో, తారహారమొ - ముత్యములయొక్కసరమో, కాని, మృదుతరగ్రీవఁ - కోమలమైనకంఠమున, ధరించినాఁడు - తాల్చినాఁడు, తతజటాజూటమో - విస్తారముగాఁ జుట్టిన జడలయొక్కముడియో, ధమ్మిల్లమో - పూవులు మొదలగునవి చుట్టినముడియో, కాని, పొలుపారఁ - ఒప్పునట్లుగా, బొదలఁ - తలమీఁద - నడితలము, పూసినాఁడు - తాల్చినాఁడు, చంద్రఖండంబో - చంద్రునియొక్కకళయో, పుష్పగుచ్ఛంబో - పువ్వులయొక్కగుత్తియో, కాని, మూర్ధసీమఁ - తలయందు, అతిప్రేమఁ - మిక్కిలి షేరిమితో, ముడిచినాఁడు - అనుంచనము చేసినాఁడు, నిర్జితానంగమూర్తి - ఓడిపోఁగొట్టఁబడిన మన్మథుఁడు గలశరీరముతోఁ గూడినవాఁడు, జంగమొక్కండు - ఒకజంగముదేవర, ఇ చ ట 'ఒక్కండు, అనుశబ్దమునుగూర్చి 'సూ॥ విశేషణానామహతో' డుజ్ స్యాదుభయధాపిచ, క్వచి డ్డుజ్మాత్రకే స్వార్థవిశేషణ మిహోచ్యతే' అథ. నిదుర + పోవంగఁ - నేను నిద్రించుచుండఁగా' వచ్చి - అగతుడై, నాయెదురనిల్చెఁ - నామ్రోలనిలఁబడెను, అనఁగా స్వప్నమునఁబ్రత్యక్షమయ్యెననుట. ఇందు 'నిదురవోవంగఁ, అనుటకు 'సూ॥ గసడదవా స్మ్యః ప్రథమమాత్రా దాత్మాస్మదో ర్విన్తై వేతే, నన్నః 'ఎదురనిల్చె, అనుటకు 'సూ॥ ప్రకృత్యుక్తప్రకారేణ. రచనా రసరంజనీ, అథ. ఉదా. 'క॥ అమ్మనియెదుర నిలువ భయపడి, విష్ణు పు. ఇందు 'జంగమొక్కండు నిర్జితానంగమూర్తి' అనుటచే నిశ్చయాంతసందేహాలంకారము. 'విషయే విషయా యత్ర' సాదృశ్యా త్కవిసమ్మతాత్ సందేహగోచరౌ స్యాతాం సందేహాలంకృతిశ్చ సా, ప్రతా "ససందేహస్తుభేదోక్తా. తదనుక్తౌచ సంశయః, ఉదా 'ఇందుఃకింకవకలంకః సరసిజమేతత్ కి మంబు కుత్రగతం. లలితవిలాసవచనై ర్ముఖ మితి హరిణాక్షీ నిశ్చితం పరతః,, కా॥ ప్ర॥ 'క్రిమన్థి కాలాకిముకాస్తుభంవా, పరిష్క్రియాయాంబ హుమన్యసేత్వం, కింకాలకూటః కిమువా యశోదాస్తన్యం తవ స్వాదువదప్రభో మే,

తా|| పులితోలువలువయో పసిడిదోవతియో కాని తననునుపైనమేరక గట్టికొనినాడు. ఇం పైనబూడిదయో మంచిగంధపుపకమో కాని తావు తెల్లడ నిండునట్లులనుకొనినాడు. సర్పహ రమో ముత్తియుమలసరమో కాని కోమల మగుకంతమున ధరించి నాడు. జడలను జుట్టియుండెనో పువ్వులు కుట్టి ముడివైచికొనెనో కాని శిరోమధ్యమున నొప్పుచున్నది. బాలచంద్రుడో పూగుత్తియో కాని తలయందు ముడిచినాడు. ఇట్టి సోయగముతో మన్మథునిఁ గలిచినయొకజంగముదేవర నేను నిద్రించుచున్నతటి స్వప్నమున సాక్షాత్కరించెను.

క|| నిలిచినఁ దచ్చరణాంబుజ, ములకు ననేకప్రణామ ♦ ములు సేసి కృతాం జల్లినై నన్నుఁ గని కో, మలవిరళగభీరధీర ♦ మధురోక్తులచేకే.

13

అ|| నిలిచినక - అట్లునిలువఁబడఁగా, తచ్చరణాంబుజములకుక - ఆయనయొక్కకమలముల వంటి పాదములకు, 'ని|| పదంఘ్రిశ్చరణోఽస్త్రియమ్. ఆ. అనేకప్రణామములు - అనేకములగు నమస్కారములు, చేసి - ఒనరించి, కృతాంజలిక - అందలిబద్ధుడను, ఐననన్నుక - ఆయినట్టి నన్ను, కని - చూచి, కోమల.....లచేకే. కోమల - మృదువైనట్టియు, విరళ - ఎడమైనట్టియు - నిలుపుదలగలిగినట్టియు, గభీర - గంభీరమైనట్టియు-అనఁగా విశేషభావముకలిగినట్టియు ననుట, 'ని|| నిన్నుం గభీరగంభీరం, ఆ. ధీర - ధైర్యముతోఁగూడినట్టియు, మధురోక్తులచేకే - తీయనిమాటలతో, మీఁదిపద్యముతో నన్వయము. ఇట్లన్వయించుటకు "నూ|| పద్యంబులకుఁగలకం బగు" పౌ|| వ్యా|| ఇందుఁ బద్యాంతమున 'మధురోక్తులచేకే, అనిద్రుతముతో నుండుటకు 'నూ|| పద్యభేదావసానేతు క్లిష్టతా నస్య కథ్యతే, అథ. ఉదా"క. ఏతాదృశగుణమహిమ, భ్యాతాసమస మరవిధికిఁగరుణాంబుధికిక, గీతపద్యాదులయందుమాత్రము నకారములోపించును, 'కోమల..... మధురోక్తులు,ఉపమాలంకారము 'సాధర్మ్యముపమాభేదే, కా|| ప్ర|| భీరధీర, అనుప్రాసాలంకారము.

తా|| అట్టియొడ నాయెదుటనున్న యాశంకరునకు సాష్టాంగనమస్కారములొనర్చి దోసిలోగ్గి యున్న నన్నుఁ జూచి మృదువైనతీయనిమాటలతో గంభీరభావమును జూపుచుఁ దిన్నఁగా.

వ|| కవీంద్రా! సమస్తరసనిస్తంద్రంబుగా నీవు సృజింపంబూనిన కావ్యకన్యాలలా మంబున కుంకువగా నాయురారోగ్య మహాభాగ్యంబు లొసంగెద నన్నుం బరిణేతం జేయు మనియానతిచ్చెఁ దదనంతరంబ.

14.

అ|| కవీంద్రా-కవులలోశ్రేష్ఠుడైనవాఁడా, సమస్తరసనిస్తంద్రంబుగాక. సమస్తరస-సమస్త మయిన రసములచేత, నిస్తంద్రంబుగాక-ఏమటుపాటులేకుండునట్లు - జాగ్రతతప్పకుండునట్లు, నీవు, సృజింపఁబూనిన-నిర్మించుటకుయత్నించిన, కావ్యకన్యాలలామంబునకుక - ప్రబంధమనెడి శ్రేష్ఠమగు కన్యకు, 'ని|| లలాపాఽస్త్రిలలామాపిప్రభావేపురుషేధ్వజే, శ్రేష్ఠభూషాపుండ్ర శృంగపుచ్ఛచిహ్నశ్వ లింగిషు,యా|| ఉంకువగాక-కన్యాశుల్కధనముగా. అనఁగా పధువునకు వరుఁడిచ్చు ధనముగాననుట. ఉదా 'ఉ||భవదీయశౌర్యమే. యుంకువచేసి కృష్ణపురుషోత్తమచేకొనిపొమ్ము, భాగ|| అయురారోగ్య మహాభాగ్యంబులక - అయుష్యమును, ఆరోగ్యమును, గోప్యయైశ్వర్యమును, ఇది బహుపజేతరేతర యోగద్వంద్వసమాసము. ఒసంగెదక - ఇచట భాగ్యము అనుశబ్దమును 'భాగ్యంబు, అనుటకు నూ|| స్యాదమహతాంబిభక్తాసోశ్చము, తదుపరి పునర్ముఖాప్రాచాం'నన్ను. ఇచ్చెదను, నన్ను, పరి.

తేతఁ - చేయుము - భర్తగానొనరించుము. అని యానతిచ్చెఁ - ఇట్లాజ్ఞయొసంగెను, తదనంతరంబు - అటుపిమ్మట, ఇచట 'కావ్య.....' లొసంగెద, అనుటచే రూపకాలంకారము.

తా|| ఓకవిశ్రేష్ఠుఁడా శృంగారరసప్రధానముగా నీవు సృష్టింపయత్నించిన కావ్యమును శ్రేష్ఠ మైనకన్యకు శుక్రముగా నాయురారోగ్యైశ్వర్యముల విచ్చెద నాకొసంగు మనిసెలవిచ్చె.

క|| తలతల మనుచీకటితో, దెలతెలవాఱంగ లేచి ♦ తెలియఁగ నపుడా

కలచందము నామనమునఁ, గలచందము నొక్కటైనఁ ♦ గడువేడుకతోన్. 15

అ|| తలతలమనుచీకటితో - తళుకుతళుకుమను కాంతిగలమిమరముతో, ఇది. తళతళమను టకు రూపాంతరము. ద్విరుక్తినిగూర్చి 'నూ|| క్వచిదర్థవిశేషేతు. పునర్దస్థనమాగమః, అథ|| ఉదా 'క|| ధశ్శధశమని జలములలో, బలిరిపువజ్రాయుధంబుప్రతిబింబింపఁ' శృం|| నై|| తెలతెలవాఱఁగఁ - తెల్లఁగాఁదెల్లవాఱఁగానే, ఉదా 'క|| తొలివేల్పులమొగములు తెల, తెలవాఱఁగఁ దెల్లవాఱఁ దెలవలమొమల్, అచ్చ|| తె|| రా|| లేచి-మేల్కొంచి, తెలియఁగఁ - తెలిసికొనఁగా, అపుడు-అసమ యమున. వచ్చినదైన, అకలచందముఁ - అయొక్క స్వప్నముతెగఁగును, నామనమునఁ - నాయొక్క హృదయమునందు, కలచందముఁ - ఉన్నవిధమును, ఒక్కటైనఁ - ఏకము కాఁగా, కడువేడుకతోఁ - మిక్కిలికుతూహలముతో, ముందరిపద్యముతో నన్వయము. ఇందు 'అకలచందము నామనమునఁ గల చందము, ఇది పదయమకాలంకారము. యమకం పానరుక్త్యేతు. స్వరవ్యంజనయుగ్మయోః; ప్రతా|| 'తలతల మనుచీకటితో, దెలతెలవాఱంగ, అనుటచేత ననుప్రాసాలంకారము. 'పర్ణసామ్య మను ప్రాసః, కా|| ప్ర||

తా|| అచీకటియంతయుఁ బోయి తెల్లవాఱఁగానే యాకలతెరంగును, నాహృదయమునఁగల తెరంగును, ఏక మైనందున మిగులఁ గోరికతో.

ఉ|| ముంగలనిల్చి సర్వజన ♦ మోహన దేహన వీనకాంతి మీ

రం గరుణానిరీక్షణప ♦ రంబుగ నీగతిఁ బల్కినట్టియా

జంగమసౌర్వభౌముని భు ♦ జంగమభూషణుఁ గా నెఱింగి యు

ప్పొంగి తరంగితప్రమద ♦ పూరితమానసపంకజుండ నై.

16

అ|| ముంగలనిల్చి - నామ్రాలనిబువబడి, సాక్షాత్కరించియనుట, ముందు - కలము ముంగల. ఇది ముంగడయొక్కరూపాంతరము. ఉదా 'ఉ|| మోదమునం దనూభవ్రుచి ♦ ముంగలిగా నడపించు దాను, నిర్వ|| సర్వ.....కాంతి. సర్వజన - సమస్తమైనమానవులకు, మోహన - భ్రాంతినిగలి గించునట్టి, దేహ - తనువుయొక్క, ననీన - నూతనమైన, క్రొత్తదియైనయనుట, కాంతి - శోభ, మిరఁ - అతి, శయించఁగా, కరుణానిరీక్షణపరంబుగఁ, కరుణా - కృపతోఁగూడిన, నిరీక్షణ - చూపులయొక్క, పరంబుగఁ - ప్రధానముగా, 'ని|| పర సాన్వ దుత్తమాన్యత్వవైరిదూరేషు కేవలే, విశ్వ. 'పరందూ రాన్యముభ్యేషు. యా|| ఈగతిఁ - ఈతీరున, పల్కినట్టియాజంగమసౌర్వభౌమునిఁ - సంభాషించినటు వంటి యాయొక్కజంగములలో మిగులశ్రేష్ఠుఁ డయినవానిని, భుజంగమభూషణుఁగాఁ - పాములే పొమ్ములుగాఁ - గలిపియుగా, ఎఱింగి - తెలిసికొనినవాడనై, ఉప్పొంగి - మిక్కిలి సంతోషించి

ఉబ్బి + పొంగు - ఉప్పొంగు. తన.....డనై - తరంగిత - అలలు గాఁజేయఁబడిన, ప్రమద - సంతోషముచేత, పూరిత - నిండింపఁబడిన, మానసపంకజుండనై - పన్నువంటి హృదయముగలవాడనై, 'ని|| స్వాంతంహృత్సావసంమనః, ఆ|| ఇందు 'ముంగల, ఆనుప్రయోగమునకు 'నూ|| ఆచ్ఛికసమా సంబులిం దఱచుగ వర్ణలోపాగమాదేశవికారంబులు నిత్యజైకల్పికములుగాఁ బెక్కులుగానంబడియెడి, ప్రౌ|| వ్యా. 'మానసపంకజుండను, ఇది యుపమాలంకారము. 'మోహనదేహ, ఆను ప్రాసాలంకారము. జంగమసౌర్యభాముని భుజంగమభూషణు, యమకాలంకారము, 'ఎఱింగి - ఉప్పొంగి - తరంగిత, వృత్త్య 'నుప్రాసాలంకారము 'వర్ణసామ్య మనుప్రాసః. ఛేక వృత్తిగతోద్విధా, సో ౭ నేకస్య సకృత్సౌవర్యః. ఏకస్యాప్యసకృత్సృగః, మాధుర్యవ్యంజకై ర్వర్ణై. రుపనాగరికేష్యతే, ఓజఃప్రకాశకైస్తైశ్చపరుషా, కోమలాపరైః, కా|| ప్ర|| ఉదా 'తతో ౭ రుణపరిచ్ఛద మందీకృతవపుఃశశీ, దధే) కామపరిక్షామ కామినీగండపాండుతామ్, మ|| భార||

తా|| ప్రత్యక్షమై సమస్తజతులకు నాశ్చర్యమునుగలిగించునటువంటి యందముతోఁగూడిన శరీరముయొక్క ప్రకాశముగలిగి దయాదృష్టితో నిట్లాజ్ఞయొసంగిన యాజంగమశ్రేష్ఠుని గేవల పరమేశ్వరుఁ డని తెలిసికొని సంతోషాతిశయ మనునలలతోఁ గూడిన హృదయకమలము గలవాడనై.

ఉ|| నామదీ నెప్పుడుంబ్రమధః + నాయకు నిష్ఠసుఖప్రదాయకుఁ
సోమశరీరు దానవనః + మూహశరారుఁ గృణీశుఁ జేయఁగాఁ
బేమజనించు నాదరణః + వేశలుఁ డన్మహనీయమూర్తియే
మామకభాగ్యసంపద ను + మాసముదంచితవామభాగుఁ డై.

17.

అ|| నామది - నాయొక్క మనస్సునందు, ఎప్పుడు - ఎల్లప్పుడును, ప్రమథనాయకుఁ - పారిషదులకు యజమానుఁ డైనవానిని, 'ని|| ప్రమథా స్వస్యః పారిషదాః, అమ. ఇష్టసుఖప్రదాయకుఁ. ఇష్ట - కోరఁబడిన, సుఖ - సంతోషములను, ప్రదాయకుఁ - ఇచ్చునట్టివానిని, సోమశరీరుఁ - పార్వతీతోఁ గూడినమేను గలవానిని, 'వృ|| ఉపయా సహ వర్తత ఇతి సోమః, దానవ సమూహశరారుఁ - రాక్షసులను జంపువానిని, "ని|| 'శరారు ధ్వాతుకోహింసస్రిః, అమ. ఇచట చైత్యులను. దానవులను, నిఃసాత్వజులను గలిపి యొకరాక్షుశబ్దముతోనే సమన్వయముచేయుట ప్రసిద్ధియైయున్నది. "కమలాసంపదోః, కామ ధ్వజే మకరమత్స్యయోః, దానవాసురదైత్యానా. మైక్యమేవాభిసమృతమ్" కా. క. ల. మఱియు. దానవసమూహః - శరభ - దానవసమూహశరః, దానవసమూహశరారుఁ - అనఁగా జెల్లువంటి. చైత్యులసమదాయమున కంగారకుఁడైనవానినియుఁ జెప్పవచ్చును, ఇది యుపమానోత్తరపద కర్మధారయ సమానము. ఆరుఁ - అంగారకుఁడైనవానిని 'ని|| ఆరః క్షితిసుతే ౭గ్గజే, విశ్వ. ఇచట వస్త్రీతత్పురుషసమాసము. అనఁగా రాక్షసుల సంహరించువాని ననుట, కృత్రిశుఁ - నాప్రబంధమునకధిపతిని; అనఁగా నంకితమును బొందినవానినిగా, 'చేయఁగాఁ - ఒనరించుటను, ప్రేమజనించుఁ - ఇష్టముకలుగుచుండును, అదరణపేశలుఁడు. అదరణ - భక్తులు మొదలయినవారియందు దయగలిగియుండుటయందు, పేశలుఁడు - నేర్పుగలవాఁడు, అన్మహనీయ మూర్తియే - (అయినట్టి) గొప్పవాడయిన యాయాశ్వరుఁడే, మామకభాగ్యసంపదఁ. మామక - నాయొక్క; భాగ్యసంపదఁ - పుణ్యముయొక్క యధికమువలన, ఉమాసము

దంచిత' వామభాగుండై. ఉమా - హైమవతితో, సమదంచిత - ఒప్పుచున్న, వామభాగుండై - ఎడమపైపుగలవాండై, పైపద్యముతో నన్వయము.

ఇందు ద్వితీయపాదమున 'సోమశరీరు దానవసఃసూహశరారు, అని నిత్యసమాసయతి సెప్పంబడినది. సోమశబ్దమునందలి. 'ఉ, కారమునకును, సమాహశబ్దగతమైన 'ఉ, కారమునకును యతియొప్పుచున్నది. "పుష్కలః + ఉహ్యతే + ఏకత్ర + ఇతి - సమాహః" 'గీ॥ ఒక్కసమసనమున శబ్దయుగము గూడి. పదము లేర్పాటుగాఁ గానఁ బడనిప్రాణి, సంధులను నిత్యసమసనః శ్రాతులును నః ఖండవిశ్రమములు ననః రెండుఁ జెల్లు, అప్పు. 'నాయకుఁ, దాయకుఁ, ఇత్యాదు లను ప్రాసాలంకారమును 'దానవ.....శరారుఁ, అనునొక నుపమాలంకారమును.

నా॥ నామనన్సున నెల్లప్పుడును గామితార్థప్రదుఁడును, త్రిపురధ్వంసకుఁడును, పార్వతీ సహితుఁడును, అగు శంకరుని కంకితమియఁ గోరిక గలుగుచుండఁగా నింతలో నాయదృష్టమువలన, దయామయుఁ డగు నామహానుభావుఁడే పార్వతీసహితుండై,

తే॥ వచ్చి కృతికన్యకాసముఃద్వాహమునకు, శుల్కముగ నాయురారోగ్య ధ సుప్రసిద్ధులిత్తు నని యల్లుండగుటకు ధ నిచ్చగించె, నింతకంటెను సౌభాగ్యమెందుఁగలదె? 18

అ॥ వచ్చి - నాసమీపమున కాగతుండై, కృతికన్యకా సముద్వాహమునకుఁ. కృతికన్యకా - కావ్యమనెడు కన్యయొక్క, సముద్వాహమునకుఁ - కల్యాణమునకు. శుల్కముగఁ - వధువున కొసంగునట్టి ధనముగా - పెండ్లిమాఁతుఁ కిచ్చునట్టి సొమ్మునకు బదులుగా ననుట. ఆయురారోగ్య సుప్రసిద్ధులు - ఆయుష్యమును, ఆరోగ్యమును, ఆత్మంతప్రఖ్యాతియును, ఇత్తునని - ఒసంగెదనని, అల్లుండగుటకుఁ - నాకుజామాతయగుటకును, 'ని॥ జామాతాదు హితుఃపతిః, ఆమ. ఇచ్చగించెఁ - సమ్మతించెను, ఇంతకంటెను - ఇంతకు మించినట్టి, సౌభాగ్యము - గొప్ప యదృష్టము, ఎందుఁ - ఎచ్చటనైనను, కలదె - ఉన్నదా - లేదనుట.

తా॥ సాక్షాత్కరించి నా యీ కావ్యకన్యకు బాణిగ్రహణ మొనర్చుకొనియుండునగా నాయురారోగ్య సత్కీర్తుల నిత్తు నని ప్రేమపూర్వకముగా నిష్పదెను. ఇంతిన్ని గొప్పయదృష్ట మెందు యినఁ గలదా?

ఉ॥ కోమల వర్ణధామయును ధ గోవిదనంస్తవనీయ లక్షణ
స్తోమఫలాభిరామయును ధ శుంభదలంకరణ ప్రసాధన
స్థేమయు నప్రతర్క్యగుణ ధ సీమయు నైన మదీయకావ్యక
న్యామణి నిచ్చి మంచుమల ధ యల్లుని నల్లుని గానొనర్చెదన్.

19

ఈపద్యమునఁ గావ్యమునకుఁ గన్యాత్వ మారోపిని యర్థద్వయమునకు నభేదాధ్యవసాయముగాఁ జెప్పినాఁడు.

అ॥ (కా) కోమల వర్ణధామయును. కోమల - మృదువైన, 'ని॥ ముకుమారంతు, కోమలం మృదులంమృదు, అ. వర్ణ - అక్షరములకు - శబ్దములకుననుట, ధామయును - ఉనికిపట్టు నట్టి యును, (క) కోమల - ముకుమారమైన, 'పుష్కలః కామ్యతే జనై రితి కోమలమ్, వర్ణ - భూశమున,

ధామయును - పుట్టుక, గలదియును, 'ని|| ధామ జన్మ ప్రభా స్థాన ప్రభావ సుఖసద్గుణు, నానా, (కా) కోవిద.....యును. కోవిద - విద్వాంసులచేత, సంస్తవనీయ - పొగడదగిన, లక్షణ-కవిత్వ లక్షణములయొక్క, స్తోమ - సమూహముయొక్క, ఫల - ప్రయోజనముతో, అభిరామ యును - రహస్యమైనట్టి యును. (క) కోవిద - తెలిసినవారిచేత, సంస్తవనీయ - నుతింపదగిన, లక్షణ-శుభలక్షణములయొక్క, స్తోమ - సమూహముతోను, ఫల - భోగములతోను, 'ని|| ఫల మిష్వగ్రే సస్యే ఫలకే జాతఫలే ధనే ఫాలే. భోగబీజే లాభహేతుత్పన్నే ఫలీతు ఫలినీ స్యాత్, నానా, అభి గామయుక్ - మనోహరమైనట్టిదియును, (కా) శుంభద.....మయుక్, శుంభతో - ఒప్పుచున్న, ఆలంకరణ - ఉపమాద్యలంకారములయొక్క, ప్రసాధన - ఉపాయములందు, స్థేమయుక్ - సామర్థ్యయుతమైనట్టియు, (క) శుంభత్ - ప్రకాశించుచున్న, ఆలంకరణ - అభరణాదులుధరించుట యందును, ప్రసాధన-వస్తువార్యాదుల నిలంకించుకొనుటవలని యొప్పిదమునందును-అనగా నేషమును ధరించిన కాంతియందును, 'ని|| ఆకల్పవేషో నైపథ్యం ప్రతికర్మప్రసాధనమ్, అమ|| 'నేపథ్యంతు ప్రసాధనే రంగభూమావేషభేదే, హె|| స్థేమయుక్-శక్తిగలదియును, (కా) అప్రత...మయుక్. అప్రతర్క్య-ఊహింపనలవిగాని, గుణ - కావ్యప్రసిద్ధ మైనశ్లేషప్రసాదాదిగుణములకు 'శ్లేషప్రసాద స్సమతా మాధుర్యం సుకుమారతా అర్థవ్యక్తి రుదారత్వం తథాకాంతి రుదాత్తతా 'ఓజః సుశబ్దతా ప్రేయా, నాస్తిత్య వధవిస్తరః సమాధి స్సౌత్తుగాంభీర్యే సంతేహో భావికంతథా' సమ్మితత్వం తథా ప్రాడ్ధీ రీతి రుక్తి ర్గతి స్తథా చతుర్వింశతి రేతే స్య ర్గణాః కావ్యప్రకాశకాః' ప్రతా|| నీప యుక్-ప్రదేశమైనట్టియును, (క) అప్రతర్క్య-ఊహింపదగని, గుణ-సద్గుణములకు, స్థేమయుక్ - ప్రదేశమైనదియును, ఐనమదీయ కావ్యకన్యానుజిక్ - అయినట్టి నాయొక్క ప్రబంధమైతి కన్యారత్నమును, ఇచ్చి-దానముచేసి, కన్యాదానమొనర్చియునుట. మంచుమలయల్లునిక్ - హిమవంతునికిజామాత యయినశివుని, ఇచట 'మంచుమలయల్లు'డు, అనుటకు 'నూ|| షష్ఠీభవేద్ధ్యుత్తియా తుల్యాతత్పురుషసంస్థితా నాహ్నమ్' సన్న. అల్లునిగాక్ - నాయొక్కయల్లునిగా, ఒనర్చెదక్ - చేసుకొనెదను, శ్లేషాలంకారము 'క|| ప్రకృతములప్రకృతంబులు, ప్రకృతాప్రకృతములుశబ్దపాటవమాత్ర, ప్రకటితసామ్యముఁజెందిన, నకలంకతశ్లేషమయ్యె, కా|| ౧౦|| 'శ్లేషః సవాక్యేషికస్మిక్ యత్రానేకార్థతాభవేత్, కా|| ప్ర||

తా|| మృగుపదభూయిష్ట మైనదియును, పండితులచేత బ్రశంసింపదగినలక్షణములతోఁ గూడి యిం పాలయునదియును, శబ్దార్థాలంకారములకు నిధియైనదియును, ఊహింపనలవిగాని యోజో మాధుర్యాదిగుణములచే నలరారుచున్నదియును, అయిన నాయొక్క శ్లేష మైనకావ్యకన్యను బర మేశ్వరున కంకితముగా నొసంగి యంతటివాని నల్లునిగాఁజేసికొని యానందించెదను.

నీ|| తలపై వియద్గంగ ♦ గలుగునిత్యస్నాత, కైలాసగిరిదుర్గ ♦ మేలు నేత
త్రిపురంబు లొకకోల ♦ ద్రెళ్లనేసినవాఁడు, కందర్పు గెల్చిన ♦ యంధకాఁడు
పాఁపరాఁ దాల్చిన ♦ పరుఁ డువిక్రమరంహుఁ, గరిదైత్యుఁబారిగొన్న ♦ పురుషసింహుఁ,
డంబుజాక్షికి దేహ ♦ మర్ధ మిచ్చినదాత, కలితసారుఁ గుమారుఁ గన్న తాత
తే|| మదవదరిదరిద్రాణదో ♦ ర్మండలాగ్ర, జాగ్రదనురాగ్రచరనిహిం ♦ ననవిశాల
శూలరాజపరిష్కార్య ♦ శూలినామ, ధన్యుఁడర్హుండు కాఁడెమ ♦ త్కావ్యమునకు20

తా|| తలపైఁ - నెత్తిమీఁద, వియదంగ - మిన్నవాఁక, కలుగునిత్యస్నాత - ఉండినయెడలెగని మజ్జనము కలవాఁడును, అనఁగా నిత్యస్నానముచేయువారలలో నెవ్వరును శివునివలె నాకాశంగా జలములతో నెడతెగక చేయువారులే రనిభావము. కైలాసగిరిమర్గము - వెండికొండమీఁదికోటను, ఏలునే త - కాపాడునట్టిప్రభువును, అనఁగా నొరల కెవ్వరికి శక్యముగాని రజతాచల శిఖరమున దుర్గమునిర్మించుకొని యచ్చటఁ బరిపాలన మొనర్చుచుండె ననిభావము. త్రిపురంబులు - దానవులవైన మూడునగరములు, 'నూ|| తద్దిత్యాథోత్తరపద సమాహారేచ, ఇతి సమాహారసమాసః. పాత్రాదిత్వాన్న పుంసకమ్. 'త్రయాణాంపురాణాంసమాహారః త్రిపురం, సిద్ధాఽకకోలక - ఒక్కబాణముతో, త్రేశ్య నేసినవాఁడు - పడునట్లుగాఁ గొట్టినయతఁడును అనఁగాఁ బూర్వ మొకప్పుడు దేవతలకు నోడి యసురులు మయునిశరణుజొచ్చిరి. దయామయుఁ డగునమ్మయుఁడు వారికి గగనమున వెండితో నొకపట్టణమును, బంగారుతో నొకపట్టణమును, ఇనుముతో నొకపట్టణమును, నిర్మించి యవియదృశ్యముగా సంచరించునట్లునర్పించెను. అసురు లాపట్టణములచేఁ బోయి దేవతలను బాధించుచుండఁగా బ్రహ్మ యును విష్ణువును మాకుశక్యముకాదనిరి. అప్పుడు దేవతలందఱును శివునిత్రాగ్ధింప నతఁడు భూమి రథముగను, మహామేరువు విల్లగను, విష్ణువుసాయకముగను, సూర్యచంద్రులు రథచక్రములుగను, బ్రహ్మ సారథిగను శేషుఁడు వింటివారిగను, వేదములను గుఱ్ఱములుగను, అమర్చికొని వారితో యుద్ధముచేసిచంపినట్లును, ఆపట్టణముల మూడింటిని దనయగ్ని నేత్రముచే నిర్మూలమొనర్చినట్లును, పురాణములయందుఁ జెప్పఁబడియున్నది. కనుక నట్టిజయశీలుఁడనిభావము. కందర్పక - మన్మథుని, గెల్చినయందకాఁడు - జయించినట్టి సౌందర్యవంతుఁడును, అనఁగా నీ మూడులోకములయందును లోకోత్తరసుందరుఁడు మన్మథుడుగనుక నట్టిగానిజయించినవాఁ డగుటచే నిట్లువర్ణించినాఁడు, పాఁపరాక - పాములకురాజయినశేషుని, తాల్చిన - రుఁడు - ఆధాణముగాధరించిన పరమాత్ముఁడును, ప్రపంచమున సహజముగా సర్పమును జూచి భయపడుచుందురు గదా. అట్టిసర్పములకురా జగు శేషునిజూచి యెంతభయపడవలయును? ఆశేషునిసాములుగాధరించినవా, డెంతటిమహనీయుఁడో వర్ణింపఁదరముగాదుగదా! అనిభావము. విక్రమరంహుక - శౌర్యముయొక్క యధికము గలవానిని, కరిదైత్యుక - గజాసురుని, పొడిగొన్న పురుషసింహుఁడు - నాశముచేసినట్టి పురుషశ్రేష్ఠుఁడును, ఇచట శౌర్యసమృద్ధిగలగజాసురుని సంహరించినసింహవిక్రముండనిభావము, అంబుజాక్షికిక - పార్వతీదేవికి, దేహముక - తనయొక్కశరీరమును, అర్ధము - గగపాలు, ఇచ్చినదాత - ఒసంగినయుదారస్వభావము గలవాఁడును, లోకమున దాతలు ధనమో ధాన్యమో యేవో యిచ్చుచుందురు. వారివలెఁగాక తనదేహములో సగ మిచ్చినవాఁ డగుటచే నితటిమహాదాతలేఁ డనిభావము. కలితసారుక - పొందఁ బడినబలముగలవానిని, కుమారుక - షణ్ముఖుని, కన్నతాత - కనినతండ్రియును, అనఁగా శివుఁడు పంచముఖుఁ డగుటచేఁ దనకంటె నెక్కువశక్తి గలషణ్ముఖునిఁ గనినతండ్రి యనిభావము, మదన.....ధన్యుఁడు. మదనతో - అహంకారముతోఁగూడిన, ఆరి-శత్రువులయొక్క, దరిదాణ - అల్పముగాఁజేయబడిన, దోర్మండల - భుజప్రదేశముగలవారిలో. అగ్ర - చుండర, జాగ్రత్ - తెలివి గలిగిపదిలపడుచున్న, అసుర - రాక్షసులలో - అగ్రచర - చుఖ్యులైనవారిని, ఉదా 'గీ|| జాగ్ర దుగ్రప్రతాపుఁడీజనవిభుండు. శృం నై|| సిహింసన - చఁపునట్టి. విశాల - విరివియైన. 'ని|| విశాలః పృథులేఽన్యవత్, విశ్వ. శూలరాజ - శ్రేష్ఠమైనశూలముతో, పరిష్కార్య - అలంకరింపఁబడిన, శూలి నామ - శూలముధరించువాఁడనుప్రసిద్ధిగల, 'ని|| నామ ప్రాకాశ్యసంభావ్యకుత్సాభ్యుపగమేషుచ,

విశ్వ. ఉదా 'హిమాలయోనామ నగాధిరాజః, కుమా. ధన్యుఁడు-పుణ్యవంతుఁడు, మత్స్రీవ్యము నకుఁ - నాయొక్క ప్రబంధమునకు, అర్హుఁడు కాఁడె - తగినవాఁడు కాఁడా. ఇంతకంటె నెవ్వరుకల రనుట, ఈపద్యమునంద కాఁడు, అనుప్రయోగమునకు 'నూ॥ కాఁడుగ్గాఁడుభవేదీఁడు. రస్త్రీ త్యాత్యర్థబోధ కాః. ఏకత్వవాచకాత్పుంసి. స్యాదాఁడు స్వనృథామతః అథ॥ ఇందుఁ గృతిపతియొక్క శీల, సౌందర్య, పరాక్రమ, దాతృత్వ, నిఁ శోవీత్కర్త వర్ణింపబడినందన నుదాత్తాలంకారము. పద్యమునం దంతట ననుప్రాసాలంకారము. 'కరిదైత్యు.....సింహుఁడు, ఇచట నుపమాలంకారము. మఱియుఁ గృతినాయకుని లక్షణముల వర్ణింపఁబడినవి. 'క॥ కులము మహాభాగ్యము ను, జ్వలత యుదారత మహోవిశాలత ధర్మా, కలనయు చైదగ్గియు నన, నిలనాయకగుణము లమరు, నరస.

తా॥ శిరమున నాకాశగంగను. ధరించి యెడతెగనిస్సాన మాచరించుచున్న పవిత్రుండును, వెండికొండపైఁ బట్టణమును గట్టుకొని యుండు గాఁపురమునేయుండు ద్రిజగముల నెల్లప్పుడు నేలుచున్న ప్రభువును, దానవులయొక్క మూఁడుపురముల నొక్కయమ్మననే కూల్చిన పరాక్రమవంతుఁడును, మన్మథుని జయించిన సౌందర్యవంతుఁడును, సర్పరాజగు కేషుని భూషణములుగా ధరించిన పరమాత్ముఁడును, గొప్పకౌర్యవంతుఁడగు గజాసురుని సంహరించిన మహాబలశాలియును, హిమవత్పుత్రికకు సగముమేను నొసంగిన దాతయును, మిగులసమర్థుఁడయిన కుమారస్వామిని గనినతండ్రియును, శత్రుబాహుబలమును దృఢపాపముగాఁ జేయఁగల దానవులలో ముఖ్యులను జంపునట్టి త్రిశూలముతోఁ బ్రకాశించుచున్నశూలి యను ప్రసిద్ధనామముగలవాఁడును, అగుశంకరుఁడు నాకావ్యమును గ్రహింపఁదగినవాఁడు కాక యింకెవ్వఁడగును?

వ॥ అని యుద్దేశించి. 21

అ॥ అని. ఈప్రకారముగా, ఉద్దేశించి - నామనస్సులో నిశ్చయించినవాడనై,

—ప స్థ యం త ము లు—

క॥ దుస్సాధు ప్రథమసుధా, భిస్సానిబలాతిరేక + భీదానునకుఁ
నిస్సీనుకామదోహిప, యస్సరధేనునకు నాశ్రి + తాధీనునకుఁ. 22

అ॥ దుస్సా..... నకున్. దుస్సాధు. భరింపఁజాలనిదయిన. మహాభయంకరమైనదయినయనుట. ప్రథమసుధాభిస్సా - మొదటి యమృతాన్నముచేత, ప్రథమసుధయనగా సముద్రమున ముందుపుట్టినది. ఉదా "నిర్మధ్యమానా దుదరేరభూ ద్విషా, మహోల్బణా హాలహాలాహ్వా మగ్రతః; తదుగ్రవేగం దిశిదిశ్యుపర్యథో. విసర్పదుస్సర్పదసహ్యమప్రతి, భీతాః ప్రజా దుద్రువు రంజనే శ్శ్వరాః, అరత్యమాణాః శరణం సదాశివమ్" తతఃకరతలీకృత్య, వ్యాపిహాలాహలంవిషం, అథ త్తయ నృహదేవః. కృపయా భూతభావనః, భాగ. సం. కరుకహాల చాలాన్నముచేతననుట, "ని॥ భిస్సా స్త్రీ భక్తమఁధోఽన్న మోదనోఽస్త్రీసదీదివి, అ॥ ఉదా"క. పరమాన్నభక్ష్యభిస్సా, పరిపూర్ణతరంబులయిన పాత్రములయ్యె, పురు నిత్యంబు నివేదింతురు దల్లికిఁ గరముభక్తితో వినయమునక, భార. అరిబల - శత్రువులయొక్క పైన్యమునకు, అనగా రాక్షససమూహమునకనుట. అథి

చేక—అత్యధికమయిన, 'ని|| అతిరిక్తః, సమధికః, అను|| భీ-భయమును, దాసునకు— కల్గించిన వానికిని, నిస్సీ.....నకు— నిస్సీను— మేరలేని, కామ— కోరికలను, దోహి— ఓడుకుచున్న, పయః— పాలుగల, సురధేనునకు— వేల్పులయొక్క,—లేఁగటియాపునకును, ఇచట దోహిశబ్దమును గూర్చి 'నూ|| అచః కర్కకర్తరి, 'దుహశ్చ, సిద్ధాం. ఉదా 'అకారియత్రాతిథిపూజ సంఘనం మనో రవశ్చస్వయమామయోఽకృతః, అదుగ్ధధేనుః స్వయమాగతాంగనం. మృగీయథాఽదోహినిరీక్ష్యకాబ కమ్' రావ అ. కామదోహిపయస్సురధేనునకు, అనుప్రయోగము 'ను|| లింగభేదోభవేదిప్త ఆరోపేయదివారుచిః' అధ. అశ్రితాధీనునకు— అశ్రిత— ప్రాపుచేరినవారికి, అధీనునకు— వశమైనవానికిని, ఇందు 'నిస్సీనుకామదోహిపయస్సురధేనునకు, అనుదోటనుపమాలంకారము.

క|| ధూపాయిత గోపాయిత, పాపాయిత తనుజ సుకృత ♦ భాసిత దనుజా
టోపున కగజాపున కగ, చాపున కానక్తభక్త ♦ సల్లాపునకున్.

23

అ|| ధూపా..... పునకున్. ధూపాయిత— తపింపఁజేయఁ బడినట్టియు, గోపాయిత— రక్షింపఁబడినట్టియు. పాపాయిత— పతనముగాఁజేయఁబడినట్టియు, ఇచట ధూపాయితాది శబ్దము లనుగూర్చి 'నూ|| గుపూధూపవిచ్చి పణితనిభ్య ఆయః, సిద్ధాం. ఉదా. ధూపాయతీతేజ సా విపక్షం, గోపాయిత సారరత్న భాండం, రాశ. తనుజ— నున్నఁడును, సుకృతభాసిత— పుణ్యముచేతఁ బ్రకాశింపఁబడినవారును, దనుజాటోపునకు— అనురులయొక్క గర్వమును, గలవానికిని, అగజా పునకు— పార్వతికి నాధుఁడైనవానికిని, ఇచట 'అగజా+పః—అగజాపః, తెలుఁగునడుప్రత్యయ ముగాఁగానగజాపుడగును. అగజాపునకు— కొండయే విల్లుగాఁగల వానికిని, ఆనక్తభక్త— అధిక మైన యాశతోఁగూడినభక్తులయొక్క, సల్లాపునకు— విహితమైన సంతభాషణములు గలవానికిని, ఇందు మొదటిశబ్దములు మూడింటికిఁ గ్రమముగ నన్వయము వచ్చునట్లు మూడుశబ్దములను గూర్చు టచే యథాసంఖ్యలంకారము 'క|| సమముగ నేవగునఁ బనా, ర్థము లుద్దిష్టంబులయ్యె♦ దగ నా పర్యా, యమున ననూద్దిష్టము లై, యమర యథాసంఖ్య మయ్యె, కా. సంః మఱియు 'యథాసంఖ్యం క్రమేణైవ. క్రమికాణాం సమన్వయః, శత్రుం మిత్రుం విపత్తిం చ, జయ రంజయ భంజయ, చంద్రా. 'ధూపాయిత గోపాయిత పాపాయిత, ఇచట ననుప్రాసాలంకారము|| 'టోపున— జాపున. చాపున. లాపున, అంత్యానుప్రాసాలంకారము.

క|| రంగత్కరుణారసహృద, యంగమ భృంగారుచకు ల ♦ తాంతాయుధఘా
సాంగారున కాశ్రితగిరి, శృంగారున కపరిమేయ ♦ శృంగారునకున్.

24

అ|| రంగత్క.....నకు. రంగత్— ఒప్పుచున్న, కరుణారస— దయారసమనెడి రసమునకు, పుష్ప— కుర్వంత్యాత్మాన మధీనమనేనేతికరుణా, రసశబ్దమునుగూర్చి 'ని|| శృంగారముఖ్య మధురాది సువర్ణరేతో, నిర్వాసరాగ గరళద్రవపారదేషు, అస్వాదనధ్వని సుధాంబుర సాఖ్యధాతు, ప్విష్టారసోఽధరసవాధరణీ రసాస్యాత్, నానా హృదయంగమ— మనోహరమైన, భృంగారున కు— సువర్ణ కలశమైన వానికిని, 'ని|| భృంగారః కనకాలుకే, విశ్వ. ఇచట దయకు సువర్ణకలశ కలశమును బోల్పినాడు. "ఉదా. "సాగరే మధ్యమానేతు. పీయూషాగ్ధం సురాసురైః. పీయూ షధారణార్థాయ. నిర్మితా విశ్వకర్మణా" కలాకలాస్తుదేవానా, మనితాసాః పృథక్ పృథక్.

యతః కృతాస్తు కలశా. సతతస్తే పరిక్షీర్తితాః” కాళిపు. అమహచ్చ ధ్విమగు. ‘భృంగార, మనకు
‘భృంగారుండు, అని దుప్రత్యయమునుజేయుటకు “నూ|| తత్రాను రంజనాతుఎంసాం. డుజ ప్యమ
హతో భవేత్” అధ, లతాం.....నకు. లతాంత - పుష్పములే, ఆయుధ - బాణములుగా
గల మన్మథుండనెడి, ఘాస - లేతపచ్చికకు, అంగారునకు - అంగార కగ్రహమైనవానికిని, అశ్రి
తగిరి శృంగారునకు. అశ్రిత - ఆశ్రయింపబడిన వారలకు, గిరిశృంగారునకు - పర్వతశిఖరము
వల్ల భయరహితుడైన వానికిని, ‘గిరిశృంగ + అ + ః, అని పదచ్ఛేదము, దరిజేరిన వారలకు
కొండవలె నండయై భయమును బోగొట్టువాడని భావము. అపరిమేయ శృంగారునకు. అపరి
మేయ—మితి చెప్పకకయ్యుగాని, శృంగారునకు - నాట్యరస ప్రధానమైన వానికిని, ‘ని||శృంగారః
సురతే నాట్యరసేచ, మే. అనఁగా మహానటుండ నిభావము - ఇండు ‘కరుణా.....భృంగా
రునకు, రూప కాలంకారము, లతాంతాయుధ ఘాసాంగారునకు, ఉపమాలంకారమును
‘సాధర్మ్యముపమా, కా. ప్ర.

క|| కటకాయిత ఫణికి శిఖా, ఘటితామృతఘృణికి నర్ధ ♦ కాంతామణికి
గుటిలాఖిల దనుజగజ, స్ఫుటనకళాస్ఫుణికి దేవ ♦ చూడామణికిన్. 25

అ|| కటకాయిత ఫణికి. కటకాయిత - కంకణముగాఁజేయబడిన, ఫణికి - సర్పము
గల వానికి, శిఖా.....ణికి. శిఖా - సిగయందు, ఘటిత - కూర్చబడిన. పొందించ
బడిన యనుట, అమృతఘృణికి - సుధాకిరణములుగల వాడయిన చంద్రుండు గలవానికిని, అర్ధ
కాంతామణికి - సగము పార్వతిగలవానికిని - అనఁగా బార్వతితోఁగూడిన మేరుగలవానికిని,
‘శిఖా, కటకీతల ఘృణికి భృతన తగ్రామణికిన్, అని పాతాం. కుటిలా.....ణికి. కుటిల -
కృత్రిమముగల, అఖిలదనుజ - రాక్షసులందఱిలో, గజ - గజాసురుని, స్ఫుటనకళా - భేషించు
నట్టి విద్యయనెడు, స్ఫుణికి - అంశముగలవానికిని, దేవచూడామణికి - దేవతలందఱు శిరమున
దాల్చు రత్న మైన వానికిని, అనఁగా దేవతలలోశ్రేష్ఠుడైనవానిననుట, ఇందు ‘దనుజ.....
స్ఫుణికి. దేవచూడామణికి, ఉపమాలంకారము.

క|| ప్రేయస్మితగల్లునకు, సాయకముఖ దళితరాత్రి ♦ చరమల్లునకు
గాయజగురు భల్లునకు, మాయాభిల్లునకు మంచు ♦ మలయల్లునకు. 26

అ|| ప్రేయస్మిత గల్లునకు - ప్రియతమమైన చెక్కిళ్ళుగలవానికిని, ని|| ప్రేయః ప్రియత
రాఖ్యానం, దండిగల శబ్దప్రయోగమునుగూర్చి ‘నూ|| అతి ప్రయుక్తం దేశభాషాపదమ్, హాలా
శబ్దముదేశ్యమయినను గాళిదాస ప్రయోగమువలన సాధువైనట్లేగల్ల శబ్దమును మహాకవి ప్రయోగము
లచే సాధువుగా గ్రహింపఁదగినది. ఉదా ‘నీ|| అతివేలమణితయావ్హారగల్లచపేటము, స్వా. మ,
‘గల్లపాళీల సత్కామముద్రాంకురా, శృం. నై. ‘మశకీ మంగళగీతైః, మక్షికలలనారదక్షతై శ్వాపి.
మూషీగల్లచపేటైః, నిద్రాం నాప్నోతి కుంభకర్ణోఽపి, ప్రాస్తావికశ్లోకము. సాయక.....
నకు. సాయకముఖ - బాణములయొక్క అగ్రములచేత, దళిత - చీల్చివేయబడిన, రాత్రిచర
మల్లునకు - రాక్షసులయొక్క జెట్టిలుగల వానికిని, రాక్షసశ్రేష్ఠులుగలవానికి ననుట, ‘సాయకము
ఖవళిత. అని వ్రాతప్రతి, కాయజగురు భల్లునకు, కాయజగురు - విష్ణువే, భల్లునకు - బాణము

గాఁగఁగి వానికిని, 'ని|| భల్లుభల్లీచ బాణేస్యాత్, విశ్వ, మాయాభిల్లునకుఁ - మాయచే బోయ వానివేషము ధరించిన శివునకును, మంచుమల యల్లునకున్ - హిమవంతున కల్లుండైన వానికిని. ఇందు నాలుగు పాదములను. 'గల్లునకున్ - మల్లునకుఁ = భల్లునకుఁ - యల్లునకుఁ, అనుటచే, త్ర్యక్ష రాంత్యాను ప్రాసాలంకారము.

క|| కాశీపట్టణముఖ్యని, వేశున కవనిశసాధ ♦ వేశునకు వియ
తేశునకుఁ గందపురసో, మేశునకుఁ బ్రభానిరస్త ♦ హిమకాశునకున్. 27.

అ|| కాశీపట్టణముఖ్యనివేశునకుఁ. కాశీపట్టణ-కాశీయచుపేరుగలనగరమే, ముఖ్యనివేశునకుఁ - ప్రధానమైనవసతిగలవానికిని 'ని|| కాశీర్వరాణసీవారణాసీవపురీతిసా, హేమ. ఇచటఃగాశినిగూర్చి 'అయోధ్యామధురామయా కాశీకాంచ్యప్యవంతికా, పురీద్వారవతీచైన సప్తైతామోక్షదాయికాః, సాం||అ|| అవనిశసాధవేశునకుఁ. అవనిశ-రాజులయొక్కసాధ-మేడలయందు, వేశునకుఁ-నివాసముగల వానికిని, వియతేశునకున్-అకాశమే నిగగాఁగలవానికిని, శివుఁడు వ్యోమకేశుఁ డగుటప్రసిద్ధము. ప్రభానిరస్తహిమకాశునకుఁ. ప్రభా-తనయొక్కకాంతిచేత, నిరస్త-తిరస్కరింపఁబడిన, హిమకాశు నకున్-మంచును, పూచినఁజెల్లుచు, గలవానికిని, 'విభానిరస్త, అని పాతాంతరము కందపురసోమేశునకుఁ - కందుకూరనుగ్రామమునం దుండిన సోమేశ్వరుఁ డనుదేవునకును, ఇందుషష్ఠీవిభక్త్యంతముగలపద్యముల నాఁటిఁటిని జెప్పటకు 'నూ|| ద్వికం చతుష్కం షట్కం వా, ప్యప్తకం వా-త్ర విన్యసేత్, అవృత్తానా మధికతా త్వైచ్చికి సమతా మతా, నైషాం విషమ విన్యాసః, కర్తృనాయకయోర్హితః, అథ|| 'వేశునకుఁ-వేశునకుఁ-కేశునకుఁ-మేశునకుఁ-కాశు నకుఁ, అనుటచే, త్ర్యక్ష రాంత్యానుప్రాసాలంకారము.

వ|| సముజ్జ్వలాలం క్రియాభిరామంబుగా నానమర్చింపంబూనిన నిరంకుశో
పాఖ్యానం బను కృతికన్యాలలామంబున కాజన్మకథ యెట్టిదనిన. 28

అ|| సము.....బుగాఁ. సముజ్జ్వల-మిక్కిలిప్రకాశించుచున్న, అలంక్రియా-ఉపమా ద్వలంకారములతో, భూషణాద్వలంకారములతోననిభావము. అభిరామంబుగాఁ - రమణీయమగు నట్లు, నానమర్చింపంబూనిన-నేకభక్తితోనీయఁగఁడఁగినటువ టి, నిరంకుశోపాఖ్యానంబు అను కృతి కన్యాలలామంబునకుఁ-నిరంకుశోపాఖ్యాన మనుపేరుగల శ్రేష్ఠ మయినకావ్య మనెడుకన్యకకు, ఇచట లలామము, అను శబ్దమునుగూర్చి నూ|| త్రిమలింగేశ్వరమృస్సాన్యస్మఖ్యసామర్థ్యలక్షు, అథ. ఈనూత్రము లలామశబ్దమునకేకాని 'లలామము' అనుశబ్దమునకన్వయింపఁబడలేదు. ఉదా|| రాముఁడు దేవలలాముండు-భూమిజకాంతాలలామ - పక్షీలలామంబునెక్కు బలియునిదలఁతుఁ, కనుక లలా మము, అనుశబ్దమునుగూర్చి, 'ని|| లలామంచలలామచ, అమ. ఉదా 'అక్కాంతాలలామంబు - రాజ హంసియుఁబోలెరమణీలలామంబు, శృం|| నై||ఉదా 'శా-పాతివ్రత్యగుణాభిరామయగు నాభామాలలో మంబు, సాం|| మా|| ఆజన్మకథ-పుట్టుకమొదలుగాఁగలవృత్తాంతము, ఎట్టిదనినఁ - ఎటువంటిదనఁగా- చెప్పఃబోవుచున్నాను వినుమనుట, ఇచటఁ గవి సాలంకృతకన్యాదాన మొనర్చుచున్నా ననివచిం చుచున్నాఁడు. రూపకాలంకారము.

-: ధర్మశీలుఁడుకొలుపుండుట :-

మ॥ అసహాయాపరిమేయదుర్జయబలా ♦ హంకారదుర్వారవై
రి సహస్రప్రతిఘస్రమారణచణో ♦ ద్రేకాశివిద్యుత్సము
ల్లసనానంతర జాయమానమహిత ♦ ద్రాఘిష్ఠగర్హాఘనుం
డసమానాకృతి ధర్మశీలుఁడనురా ♦ జత్యంతసంతుష్టుఁడై.

29

ఈ పద్యమున రాజునకును, మేఘమునకును, అభేదాధ్యవసాయముచేసి చెప్పినాఁడు.

అ॥ అస.....నుండు. అసహాయ-సహాయహితమైన, అపరిమేయ - మితిచెప్పనలవిగా
నట్టియు, దుర్జయ-గెలువనశక్యమైనట్టియు, బల-శరీరపాటవముచేతను, అహంకార - మదముచేతను,
దుర్వార-నివారింపనలవిగాని, వైరిసహస్ర - అనేకశత్రువులయొక్క, ప్రతిఘస్రమారణచణ - నిత్య
మును జంపుటయందు నేర్పుతోఁగూడిన, ని॥ ఘనోదివాహనీవాతుక్లీ బేసివసవాసరా, అ॥ ఉద్రేక-
దుడుకుతనముగల, అనివిద్యుత్ - మెఱుపువంటి ఖడ్గముయొక్క, సముల్లసన - ప్రకాశముయొక్క,
అనంతర-పిమ్మట, జాయమాన-కలుగుచున్న, మహిత-గొప్పయైన, ద్రాఘిష్ఠ-అతిదీర్ఘమైన, 'ని॥
ఆతిశయేనదీర్ఘఃద్రాఘిష్ఠః, గురు. 'నూ॥ ప్రియస్థిస్థిరోహ బహులగురువృద్ధతృపుదీర్ఘబృందారకాణాం
ప్రస్థస్థనఃపంహిగర్వర్షిత్రబ్దా)ఘివృద్ధాః, ఆష్టా సిద్ధాం. (వ్యా॥ ప్రియాదీనాం క్రమాత్ప్రాదయ్య
స్మృతిప్రాదిషు. ప్రేష్ఠః. శ్రేష్ఠః. శ్రేష్ఠ్యవరిష్ఠః. బంహిష్ఠః గరిష్ఠః. కర్షిష్ఠః త్రపిష్ఠః ద్రాఘిష్ఠః. వృందిష్ఠః. ఏవమీయ
సుక్ ప్రయోగుబహులగురుదీర్ఘాణాంపుధ్యాదిత్వాత్ ప్రేమాదిత్వాది)గర్హాఘనుండు-గర్హఘనుఁడయిన
వాఁడు, 'ని॥ గర్జితంబృంహితేమేఘధ్వనానాతు మదద్విపే, నానా. ఇచట సింహనాదముచేత
రాజును, గర్జచేతమేఘమును, అని తెలియవలెను. ధర్మశీలుఁడు-ధర్మముగాఁ బ్రవర్తించుటయే స్వభా
వముగాఁ గలవాఁడగుటచే ధర్మశీలుఁ డనుసార్థక నామమును వహించినయారాజు, అసమానాకృతిఁ-
సమానములేని చక్కఁడనముచేత, అత్యంతసంతుష్టుఁడై - అధికమైనసంతోషముగలవాఁడై, మీఁది
కన్వయము. ఇందుఁ బ్రథమపాదమున సరిసయతి నెప్పఁబడినది. 'క॥ హయ లత్వమునకు శషసలు.
నయవర్తనచఛజఝలకు ♦ నలి మధ్యనువ, గ్గయుతానునాసికము ని, శ్చయముగ ద్రుతమునకుఁజెల్లు.
సరసవళులనన్, అప్ప, మతియుఁ జతుర్థపాదమున 'సము, ల్లసనా.....
మహిత♦ ద్రాఘిష్ఠ, అనుచోట వికల్పయతి 'గీ॥ వ్యాకరణనూత్రములసంధులతుకునపుడు, రెండువిధ
ముల రూపంబులుండెనేని, వసుధ నయ్యక్క-రములక♦ వ్యలవికల్ప, సంధి విరమణ మన రెండు♦ పాగు
చుండు, అప్ప. 'ఉదా 'గీ నందసుకుమార గూఢపా♦ నృదవిహార, దళితశిశుపాల గోత్రభి♦ నృణివి
నీల, నాగపర్యంకశాయి స♦ స్నాగ్గయాయి, ధాతృమతనామ యోగిహృ♦ నృధ్యధామ, మతియు
'మ. ఒకనాఁ డిందుధరుండుఁ బార్వతియు లీ♦ లోద్యానకేళీసరి, న్నికటానేకవనప్రదేశముల వై♦
తేయేంద్రకన్యాస్సరో, నికురంబంబులు, అదిపు. ఇందు అశ్లిష్టకేవలపరంపరిత రూపకాలంకారమును 'క॥
కాతరతర విమతధ్వజి, నీ తత కాంతారతతికి♦ నీచేతిమహీ, హేతివజ్జ్వలనోజ్జ్వల, హేతిమమియోబ
ధారు♦ జీశ్వరనరసా, నరస. శ్లిష్టకేవలపరంపరితరూప కాలంకారమును. 'క॥ ఇల సంధిగూడిపదములు
నెలకొని యొకపదమురీతి నిలిచినట్లేషం, బలరు, నరస. 'నియతారోపణోపాయః. స్వాదారోప
పరస్వయః, తత్పరంపరితంజ్లిష్ట ♦ వాచకేభేదభాజివా, కా॥ ప్ర॥ ఉదా 'విద్యన్మానసహంస వైరి,

కమలా సంకోచదీప్తద్యుతే, దుర్గామారణనీలలోహితసమిత్ స్వీకారచైక్వానర, సత్యప్రీతివిధానదత్తు విజయప్రాగ్భావభీమప్రభో, సామ్రాజ్యంవరపీఠవత్సరశతం వైరించయి వైచిక్రియాః' అనంగా అశ్లిష్ట శ్లిష్ట కేవలపరంపరిత రూపకాలంకారమిత్రమని తెలియవలెను.

తా|| గెలువశక్యముగాని యసహాయశూరులగు శత్రురాజులయొక్క సమూహము నెల్లప్పుడును దునుమాడుటయందు నేర్పరితనమును దుడుకుతనమును గల చంద్రహాసముయొక్క మెఱుపును వెంటనే యులుమువలె సింహనాదమును గలవాఁడును, మిగులసుందరుఁడును, ధర్మమార్గము నించుకొ యైననుదప్పక ప్రవర్తించువాఁడును, అగు ధర్మశీలుఁడను రాజు మిక్కిలి సంతోషముతోఁ గూడిన వాఁడై.

—: ధర్మశీలునిసభకుఁ బులహమహర్షి వచ్చుట :—

క|| కొలువున్నయెడకుఁ దనని, ర్మలతేజము సూర్యుతోడ ♦ మార్మలయంగాఁ
బులహుఁ డనుమాని నిర్గత, కలహుఁడు చనుదెంచె శిష్య ♦ గణసంవృతుఁడై. 30

అ|| కొలువున్నయెడకుఁ—అరాజు సభచేసియున్నచోటికి, తన నిర్మలతేజము—తనయొక్కస్వచ్ఛ మైనప్రకాశము, సూర్యుతోడన్—సూర్యుని కాంతితో, మార్మలయంగాఁ—ఎదురించివ్యాపించగా— అనంగా సూర్యుని కాంతిని బ్రతిఘటించునట్టి కాంతితోననుట. మాటు+మలయు—మార్మలయు, అగును. నిర్గతకలహుఁడు—పోఁగొట్టఁబడినజగడములుగలవాఁడు. అయిన పులహుఁడనుపేరుగలమహర్షి శిష్యగణసంవృతుఁడై—తనయొక్కశిష్యులతోఁజుట్టుకొనఁబడినవాఁడై, చనుదెంచె—వచ్చెను, ఇందు 'తన నిర్మలతేజము సూర్యుతోడమార్మలయగా, అనుటచే నుపమాంకారము 'సాధర్మ్యముపమా భేదే, కా|| ప్ర|| 'తమస్వేత్యనుబధ్నాతి తచ్ఛీలంతన్నిషేధతి తస్యైవానుకరోతీతి శబ్దాః సాదృశ్య వాచకాః ఉపమాయా మిమేప్రోక్తాః కవీనాం బుద్ధిసాఖ్యదాః' కావ్యాద.

తా|| కొలువుదీరియుండగా నచటికి శమదమాన్వితమనస్కుఁడును, సూర్యునితో సమాన మగు కాంతిగలవాఁడును, అయిన పులహమహర్షి తన శిష్యులతోఁగూడి వచ్చెను.

క|| చనుదేర నెదురుగాఁ జని, మునిసింహుని నర్ఘ్యపాద్య ♦ ముల సంతృప్తా
త్మునిఁ, జేసి రత్నసింహా, సనమునఁ గూర్చుండనునిచి ♦ సవిధక్షోణిన్ 31

అ|| చనుదేర—వచ్చినతోడనే. ఎదురుగాఁజని, అధర్మశీల నృపాలుఁ డభిముఖముగాఁ బోయి, మునిసింహుని—మునులలో శ్రేష్ఠుఁడయిన యాపులహుని, 'ని|| స్యురుత్తరపదే వ్యాఘ్ర పుంగవ ర్షభ కుంజరాః, సింహ శార్దూల నాగాద్యాః. పుంసి శ్రేష్ఠార్థగోచరాః; అమ|| అర్ఘ్య పాద్యములక'—పూజార్థమయిన జలముతోను, పాదప్రక్షాళ నార్థమయిన జలముతోను, 'ని|| అర్ఘ్య మర్ఘారే పాద్యం పాదాయ వారిణి, అమ|| అర్ఘ్యారేజలే, అని రామాశ్రమి. సుంరుష్టాశ్శ్రునిక— సంతోషించఁబడిన మనస్సు గలవానినిగా, చేసి, రత్నసింహాసనమునక—బంగారముతో సింహముఖ ముగాఁ జేయఁబడి మణులు పొదువఁబడిన రాజవీశమున, కూర్చుండనునిచి, —అసీనుఁ డగునట్లుచేసి, సవిధక్షోణిక—దాని సమీపభూమియందు. ముందరి వచనముతో నన్వయము—ఇచట రాజుముని

శ్రేష్ఠ సర్వ పాద్యాదులతోఁ బూజించుటకుఁ గారణ మిట్లుచెప్పఁబడియున్నది. 'సాధూనాం దర్శనంపుణ్యం, తీర్థభూతాహిసా ధవః, కాలేన ఫలతే తీర్థం, సద్యః సాధుసమాగమః, చాణ.

తా|| ఇ ట్లేతెంచిన ఋషీశ్వరున కెదురేగి పాదములఁ గడిగి పూజించి మణిమయ మగునువర్ణ సింహాసనమునఁ గూర్చుండఁజేసి యాసమీపమున.

వ|| తాను నొక్కనముచితాననంబుగం గూర్చుండి ప్రసంగవశంబుననిట్లనియె. 22

అ|| తానును - అధర్మశీల భూపాలుఁడును. ఒక్కనముచితాననంబునక - మిక్కిలి యోగ్యమయిన యొకపీఠముమీఁద, కూర్చుండి - కూర్చుండినవాడై, ప్రసంగ వశంబునక - మాట లయొక్క యథీనమున, అనఁగా వివిధవిషయములనుగూర్చి ప్రస్తావించుచు ననుట, ఇట్లనియె - ఈ చెప్పఁబోవు ప్రకారముగాఁ బలికెను, ఇచటఁ బూర్వ వాక్యాంతమున భావ్యర్థ కథన ప్రారంభ మున కర్థమగుచున్నది. 'నూ|| ఇట్లనియె. అనిన భావ్యర్థకథనప్రారంభ పరిసమాప్త్యంతం గ్రమంబుగ నగు.' ప్రా. వ్యా. 'ప్రసంగవశమున, అనుటకు 'నూతాఃపౌరాణికాః ప్రోక్తా మాగధావంశ శంసకాః, వందినర్హ మలప్రజ్ఞాః, ప్రస్తావనదృశోక్తయః. అని శాస్త్రముకనుక బ్రస్తావనమున నిట్లు వచించెనని యూహింపవలయును.

సీ|| ఆఱుశాస్త్రములందు ♦ నడిగినతా వెల్ల, నిదమిత మనితెల్ప ♦ నెవ్వఁడోపుఁ
దెలిసిధర్మాధర్మ ♦ ములు పాలునీరు నే, ర్పఱచిన ల్లెవ్వఁ డే ♦ ర్పఱపనేర్పు
నమరాది కమనీయ ♦ మగుతపస్సామ్రాజ్య, పట్టంబు నెవ్వఁడు ♦ కట్టికొనియె
లోకంబునకు దురా ♦ లోకంబు బ్రహ్మవ, లోక మెవ్వఁడు నేయు ♦ లోకమందు

తే|| మీరు దక్కంగ నోత్రిలో ♦ కీరహస్య, కర్మమర్మ వివేక జం ♦ ఘాలదృష్టి
ఫాలలోచనపరభక్తి ♦ పారవశ్య, దళితకామాదిరిపువర్గ ♦ కలహ! పులహ? 23

అ|| ఓత్రిలో.....కలహ. ఓ - సంబోధనము, త్రిలోకి - మూఁడులోకములయొక్క. 'ఇచట త్రిలోకి, అనునది ద్విగుసమాసము. 'త్రయాణాం లోకానాం సమాహారః త్రిలోకి, రహస్యకర్మ - దాఁచఁబడిన పనులయొక్క, "ని|| రహస్యోపాంశుచాలింగే. రహస్యం తదభివే త్రిపు" అ|| మర్మవివేక - కపటమును చెలియునట్టి, జంఘాలదృష్టి - మిక్కిలివడిగానడచునటువంటి చూపుగల - అనఁగా ప్రసరించునటువంటియనుట, 'ని|| జంఘాలోఽతిజవస్తుత్వో, అమ|| 'దృగ్దృష్టి నేత్రలోచన చక్షుర్నయ నాంబకేక్షణాక్షీణి, హలా|| ఫాలలోచన - నొసటకన్నుగలశివునియొక్క, పరభక్తి - శ్రేష్ఠమైన భక్తియొక్క, పారవశ్య - పరవశత్వముచేత, అనందాతిశయముచే మైమఱచుటచేత, దళిత - భేదించఁబడిన, కామాదిరిపువర్గ - కామము కోరిధము మొదలగు సరిషడ్వర్గముయొక్క, కలహ - జగడములుగలవాఁడా, పులహ - ఓపు లహుఁడా లోకమందుక - ఈ ప్రపంచమునందు, మీరుదక్కంగక - మీరుగాక, మీకుఁదప్ప నెవరైన ననుట, ఆఱుశాస్త్రములందుక - షడ్శాస్త్రములయందును, అడిగినతావు + ఎల్లక - ప్రశ్నించినవోటు అంతయును, ఇదమితము - ఇదియిట్లు, అనితెల్పక - అనితెలియఁజేయుటకు, ఎవ్వఁడోపుక - ఎవ్వఁడు సమరుఁడగును, తెలిసి - ఎఱింగియుండినను, ధర్మాధర్మములు - న్యాయాన్యాయములు.

పాలునీరుకొ-పాలనునీటిని, ఏర్పటచినట్లు-విభజనచేసినవిధముగా, ఎవ్వఁడు-ఏపురుషుఁడు, ఏప్పటప
నేర్చుకొ-వేటుచేయుటకుఁదగియుండెను, అమరాదికమనీయము-దేవతలు మొదలగువారికినుహారము,
అగుతపస్సామ్రాజ్యపట్టంబు-అయినట్టితపస్సనెడి సమస్తమైనప్రదేశమునకు దొరతనము, (గట్ట
మనఁగా రాజ్యాభిషేకసమయమున నొసటఁ గట్టెడుపట్టె) ఎవ్వఁడుకట్టుకొనియెక్కొ-ఎవ్వఁడు
కట్టుకొనియుండెను, అనఁగాఁ దపస్సుచేయువారలలో శ్రేష్ఠుఁడవనుట, లోకంబునకుకొ-ఈప్రపంచ
మునగలజనులందఱికిని, దురాలోకంబు-చూడ నశక్యమైనది, బ్రహ్మకలోకము-బ్రహ్మనుజూచుట,
ఎవ్వఁడుసేయుకొ-ఎవఁడుచేయఁగలిగెను, ఇందు 'మీరు, అనుబహువచనప్రయోగమునకు 'నూ|| స్వా
త్పుజ్యత్వవివక్షాయాం. మహతాం బహుతా మతా', అథ|| మీరుదక్కఁగకొ-అనుటకు 'నూ||
అస్వయస్వాపిగమ్యత్వం. రూఢశబ్దేషు కుత్రచిత్, అథ|| ఉదా 'శా|| ఈ సాండిత్యము నీకుఁదక్క
మఱి యెంఁదేఁ గంటిమే' స్వా. మ. సంబోధనమేకవచనమున నుండుటకు 'నూ|| పూజ్యతయఁదొ
క్కచో నామతదేతద్యుష్మ దస్మచ్ఛబ్దంబుల యేకవచనంబునకు బహువచనంబగు, అగుచో సఁబోధ్య
వాచకంబునకు బహువచనాంతరంబు కాదు.' ప్రా|| వ్యా|| ఉదా "ః|| ఆతఁ డు, మీకుఁ బ్రియకీమ్యుఁ
డటయ + మిథ్యావచనా,, భార. "నీ|| మహితాత్మ మీరలి + మృహినుఁడ"కళా' ఇంద్రధర్మా
ధర్మములను బాలునీరువిభజించినట్లుచుటచే ననుపాత్తవాచకధర్మోపాదాన లుప్తోపమా లుకారము
'ధర్మోపమానయో ర్లోపే, వృత్తై వాక్యేచదృశ్యతే, కా|| ప్ర|| పులహ-కలహ, అనుప్రాసాలంకా
రము. 'తపస్సామ్రాజ్యపట్టంబు, రూపకాతంకారము. 'లోకంబునకు దురాలోకంబు బ్రహ్మకలోకము,
అంత్యానుప్రాసాలంకారము. ఇందుఁ బులహునియొక్క మహోత్కర్ష వర్ణింపఁబడినది.

తా|| ముల్లోకరహస్యములఁ జూచునొసటికన్ను గలశివునియందలిభక్తిచే నరిషద్వర్గమును
జయించినయోపులహమహర్షీ! మీరుగాక యీప్రపంచమున షడ్భాస్త్రుములలో నెచ్చెట నేయంశ
మునుగూర్చి ప్రశ్నించిన నదియి ట్లనిశెప్పువాఁడును, శాస్త్రుములఁ జరివిర న-దలిన్వాయాన్వాయముల
క్షీరనీరముల వేటుపటచురాజహంసతెఱంగున విభజించి చెప్పుఁగలవాఁడును, దేవతలుమున్నగువారి కిష్ట
మైనతపస్సు నొనరించినవాఁడును. జగజ్జులచేఁ గన్తుఁగొననలవిగాని పరమాత్మ దశ్శనమును జేసిన
వాఁడును, లేఁడుగదా!

క|| ఒకవేదమె యొకశాస్త్రమె, యొకధర్మమె యొక్కనయమె + యొకవినయంబే
యొకశమమె యొక్కదమమే, సకలము నీయందకలపు + చాతుర్యనిధి. 34.

అ|| చాతుర్యనిధి - నేర్పునకుగనియైనవాఁడా, ఒకవేదమె - ఒకవేదార్థవివరణమునందు
మాత్రమా, కాదనుట. ఒకశాస్త్రమె-ఒకశాస్త్రపరిశీలమునందా, ఒకధర్మమె-ఒకధర్మవిచక్షణయందే
యనుకొందుమా, ఒక్కనయమె-ఒకనీతియందువిమర్శింపఁగలమా, ఒక వినయంబే-ఒకనమ్రత్వము
నందూహింతుమా, ఒకశమమె-ఒక్కసహనమునందుఁజెప్పఁగలమా, ఒక్కదమమే-ఒక్క యింద్రియ
నిగ్రహమునందాలోచింపఁగలమా, సకలముకొ-అన్నియును, నీయందకలపు-నీయఁదేయున్నవి. ఇంకొ
కరియందిన్నిగుణంబులులేవనుట. 'అంగానివేదాశ్చత్వారోమిమాంసాన్వాయవిస్తరః, పురాణం ధర్మ
స్త్రా చ వి ద్యాహ్యేతాశ్చతుర్దశః, ఇట్లు చతుర్దశవిద్యలని చెప్పఁబడుచున్నవి.

తా|| ఓనుహర్షీ! శ్రుతులయర్థమును వివరించుటయందును, శాస్త్రములఁ జదివించుటయందును, జేదోక్తవిధి నిర్ణయచునందును, న్యాయప్రవర్తనమునందును, నమ్రతయందును, సహనమునందును, జితేంద్రియత్వమునందును, నీకుఁడప్పు సవర్ణు లెవ్వరునులేరు.

ఉ|| ఓమునిసార్వభౌమ సుజ + నోత్పలశీతలధామవాక్ష్మణి
స్వామి తలంక కేను మది + సందియమొక్కటి విన్నవించెదన్
దామరసాక్షుకీర్తనమొ + తత్త్వరహస్యమొ యిస్సిరో యితం
డేమి తలంచె నిప్పుడని + యెన్నకుఁడీ మిముఁ జాల వేఁడెదన్.

35

అ|| ఓమునిసార్వభౌమ-ఋషులలోఁజక్రవర్తివైన యోవులహుండా, సుజనోత్పల శీతలధామ. సుజనోత్పల-సజ్జనుల సెడు కలువపూవులకు, శీతలధామ-చంద్రుఁడవైనవాఁడా, వాక్ష్మణిస్వామి-వాక్కులయందు సర్పములకురా జయిన శేషునివంటివాఁడా అనఁగా శేషుండు వేయినోళ్ళుగలవాఁ డగుటచే సంభాషణమునం దధికుఁడనిభావము. ఏమ-నేను, ఇచట 'ఏమ, అనుటకు 'నూ|| నీమీనేమే హల్లులకు లోపంబు విభాషనగు' ప్రా|| వ్యా|| 'నూ|| క్వచిదన్య స్యచాన్యస్సాన్యట్లోపోదీర్ఘశ్చకుత్రచిత్, అథ. తలంకక-భయపడక, తమవఁటిగొప్పవారితో నిట్టియల్పవిషయమునుగూర్చి నిర్భయముగాఁ బ్రసంగించుటకు సందేహింపక యనుట, మదిన్-నామనస్సున, సందియము-సంశయము, ఒక్కటికలదు-ఒకటియున్నది. విన్నవించెదన్-అది యిప్పుడు తమతో మనవిచేసుకొనున్నాను, తామరసాక్షుకీర్తనమొ - నారాయణునియొక్క స్తుతియా, కాదనుట, తత్త్వరహస్యమొ - పరమాత్మయొక్కయేకాంతమా, ఇస్సిరో-విసికి దేవునిఁదలంచునప్పుడనునది. ఇప్పుడు-ఈసమయమున, ఇతండు-ఈరాజు, ఏమితలంచెన్-ఎందుకిట్లు విచారించుచున్నాఁడు, అనియెన్నకుఁడీ-అని మీమనస్సులోఁదలంపకుండు, అన్యథా తలంపకుఁ డనిమనవిచేసికొనుట, మిమ్మున్-మిమ్ము, చాలవేఁడెదన్-అత్యంతముగాఁ బ్రార్థించుచున్నాను. ఈపద్యమున మిమ్మున్, అనుటకుబదులు మిమ్మున్-అని ప్రయోగించుటకు 'నూ|| అన్యతరలుక్చయుక్తస్య, నన్న. 'నూ|| నిన్ను నన్నుఁడన్ను పీనియందలి ద్విత్వమునకేని ద్విత్వయుక్త నువర్ణంబునకేనియు, మిమ్ముచుమ్ముఁడమ్ముపీనియందలి ద్విత్వమునకును లోపంబువై కల్పింకబు. ప్రా|| వ్యా|| ఇందు 'భౌమ-ధామ-స్వామి, ఇవి యంత్యావప్రసాసాలంకారము, 'సుజనోత్పలశీతలధామ, వాక్ష్మణిస్వామి, అనుచొట్లనుపమాలంకారము.

తా|| సజ్జనులమనంబును రంజిల్లఁజేయువాఁడవును, ప్రసంగమునందు శేషునివంటివాఁడవును, అగు నోయతీశ్వరుండా! పెద్ద లైనతమతో నొకసందేహమును విన్నవించుకొనఁ దలఁచి జంకులేక ప్రశ్నించుచున్నాను. ఇదియొక బ్రహ్మజ్ఞానమా? భగవద్భావనమా? అని తాము విసుగుఁజెందకుండురని ప్రార్థించుచున్నాను.

—: ధర్మశీలుని ప్రశ్నము :—

క|| వ్యసనములలోన బ్రథమ, వ్యసనము సంభోగకాంక్ష + యది దోషమలీ

మన మనఁగ విందు నందుం, బ్రసరించినవాఁడు పాప + బాహ్యుండుకలఁడే ? 36

అ॥ వ్యసనములలోనకా-అత్యాసక్తిగల స్త్రీ దూతః పాన మృగయా వాగ్దోష దండదోష నిర్ధకవ్యయము అనునేడింటిలో, ప్రథమవ్యసనము-మొదటిది యగువిచారము, సంభోగ కాంక్ష-స్త్రీసంగమవాంఛ, అది-అకోరిక, దోషమలీమనము-పాపముతోమాసినది. అనఁగా బాపమునెడు మలినముతో నిండినదగుటచే, నపకీర్తియని తెలియవలెను. 'ని॥ మలీమసంతు మలినం. కచ్చరం మల దూషితం, అమ॥ అనఁగఁ-ఇట్లుతమవంటిపెద్దలు చెప్పుచుండఁగా, విందుకొ వినియున్నాను. ఇచట దద్దర్మార్థకమున భూతార్థము స్ఫురించినది. 'నూ॥ తద్దర్మార్థకవిశేషణం బసహాయతం ద్రికాలవాచి యగు.' ప్రా॥ వ్యా॥ అందుకొ - అట్టివ్యసనమునందు. ప్రసరించినవాఁడు - తనయొక్కమనస్సును వ్యాపింపజేసినవాఁడు, ప్రవర్తించినవాఁడనుట, పాపబాహుళ్యం-కలుషమునుండి బహిర్గతుడైనవాఁడు, పాపవిముక్తుడైనవాఁడనుట, కలఁడే-లోకమునంచెచ్చటనయిననున్నాఁడా ? ఈపద్యమున 'విందుకొ. అందుకొ' అను ప్రాసాలంకారము.

తా॥ స్త్రీలఁగోరుట, జూదమాడుట, కల్లుద్రాగుట, వేటాడుట, పరులనిందించుటయు, గొట్టుటయు, నిష్ప్రయోజనమగువ్యయము, అగు నీయేడింటిలో మొదటిది యగు స్త్రీవాంఛ పాపపూరితమయినదని తమవంటిపెద్దలు చెప్పుచుండఁగావినియున్నాను. అట్టి వ్యసనమునఁ బ్రవర్తించి పాప విముక్తినిొందినవాఁడెచ్చటనయినను గలఁడా ?

—: పులహని ప్రత్యుత్తరము :—

క॥ నా విని మునిశేఖరుఁ డో, భూవల్లభ వెఱవనేల ♦ బుధసంస్తుత్యం
బీవాక్య మేమి యల్పమె, నీ వడిగినయంత మోహ ♦ నిర్మిద్రుఁడవే ? 37

అ॥ నాకొ- అనఁగా ఇట్లుపలుకఁగా, విని-అకర్ణించినవాడై, మునిశేఖరుఁడు-ఋషులలో శ్రేష్ఠుఁడయిన యాపులహుఁడు, ఓభూవల్లభ-ఓరాజా 'ని॥ వల్లభోదయితే-ధ్యక్షే నల్లక్షణతురంగమే, మే.జెఱకకొ-ఏల-భయమును జెందుట యెందులకు, భయపడనక్కఱలే దనుట, బుధసంస్తుత్యంబు-పండితులచేత నెక్కువగా గణింపఁదగినది, అయిన, ఈవాక్యము-ఈమాట, ఏమి-అల్పమె-స్వల్పమైనదాయేమి, తృణీకరింపఁదగినది కా దనుట, నీవు. అడిగినయంతకొ-ప్రశ్నించినమాత్రముననే, మోహ నిర్మిద్రుఁడవే-వలపునందు జాగరూకతగలవాఁడవా, అడిగినంతమాత్రముననే నీ వట్టిభ్రాంతిగలవాఁడవని నేను దలంప ననుట.

తా॥ ఇట్లడుగఁగా విని యాయతీంద్రుఁ డోరాజా! భయపడనవసరములేదు. పండితులచే మన్నింపఁదగిన యీప్రశ్న యల్పమైనదికాదు. నీ విట్లుప్రశ్నించిన మాత్రముననే కామాతురుఁడవగుదువా ?

చ॥ అడిగిననేమి దోసమె న ♦ మస్తధరాతలనాథ ! కోరిక
ల్నుడుపులనున్నవే మనసు ♦ లోపలఁ గాక రతిప్రసంగము
ల్దవనియంతమాత్రనే వి ♦ దారితమోహుఁడై యీ విచారముల్
విడుపుము వాగ్విశేషమును ♦ విశ్రుతవేషము మోక్షహేతువే ? 38

అ॥ సమస్తధరాతలనాథ - ఈపుడమియంతటికినధిపతివైనవాఁడా, అడిగిననేమి-నీవు ప్రశ్నించిన మాత్రముననే యేమయినది, దోసమె - ఇదియొక నేరమా, కాదనుట, కోరికల్-మనుజులకుఁ గల యపేక్షలు, మనసులోపలఁగాక-చిత్తమునందుఁగాకుండఁ నుడువులకై-మనము ప్రసంగించెడుమాటల లోనే, ఉన్నవే-ఉన్నవాయేమి, అనఁగా నన్నియు మనస్సునం దుండును గాని వాక్కులలో నేమిలే దనుట, రత్నప్రసంగముల్-సురతసంబంధ మైనవాక్యములు, తడవనియంతమాత్రనె-విచారించక యుండివంతలోనే, విచారితమోహుండై-భేషించఁబడినమోహము గలవాఁడా, అనఁగా మోహరహిత మైనవాఁడా యనుట, ఈవిచారముల్-ఈయాలోచనలు, విడువుము-వదలిపెట్టుము, వాగ్విశేషమును-మాటలయొక్క-యధికమును-వా గాడంబరమును, విశ్రుతవేషముకై-ప్రసిద్ధిగల వస్త్రభూషణా ద్యలంకారమును, మోక్షహేతువే-ముక్తికిఁగారణమా-కాదనుట, ఇందుఁబ్రథమపాదమున 'అడిగిన..... సమస్త ధరాతలనాథ, అనుచోట 'అ, కారమునకు మకారముతలవైఁగల 'అ, కారముతో విశ్రమమునెప్పఁబడినందుకు 'అ॥ నాస్తియక మహిం + నంతసంపదలు నా, రాయఁబుడొసంగు + రమ్యమగుర, సాయనంబు బుధులకతఁ డన నిత్యస, మాసయకులు రెంటి + నంటియుండు, అనం॥ ఇందు 'విశేషము-వేషము, అనిత్యానుప్రసాలంకారము. కోరికలు మనస్సున నుండును గాని వాక్కుల యందుండునా? మాటలాడనియంతమాత్రమున మోహబంధవిముక్తుడగునా? వాచాడంబరమును, వేషధారిత్యమును, మోక్షహేతువులా? అనుటచే ఆర్థాంతరన్యాసాలంకారము 'సామాన్యం వా విశేషో వా తదన్యేన సమర్థ్యతే మత్రసోఽర్థాంతరన్యాసః. సాధర్మ్యేణేతరేణ వా, కా॥ ప్ర॥

తా॥ ఓరాజా! ఈయంశమునుగూర్చి నీవుప్రశ్నించినంతనే నేరముగాదు. మానవులకుఁ గోరికలన్నియు మనస్సులోనుండును గాని మాటలలోనుండవు. సంభోగసంబంధమయిన ప్రసంగములు బయటికిఁ గనుపఱచనంతమాత్రముననే స్త్రీవాంఛారహితుం డగునా? ఈయాలోచనల మానుము. అధిక ప్రసంగాడంబరమును, డాంబికవేషమును; మోక్షసాధనములు కావు.

క॥ కావున విచారమేటికి, భూవర విను నకలదోష + ములకు నిరాఘా
టావాసమకానె శివకరు, ణావేశధురీణచిత్తుం + డైన ధరిత్రిన్.

39.

అ॥ కావునకై-అటులగుటంజేసి, కాఁబట్టియనుట, విచారము-అలోచన, ఏటికికై-ఎందునకు, భూవర-ఓరాటా, విను-ఆలకించుము, ధరిత్రికై-భూమియందు, శివకరుణావేశధురీణచిత్తుండు. శివకరుణా-అపరయ్యేర్వరునియొక్క దయతోఁగూడిన, అవేశ-ఒడఁబెట్టుఁగమియొక్క, ధురీణ-భారమును వహించిన, చిత్తుండు-మనస్సుగలవాఁడు: వినకై-అయినయెడన, నకలదోషములకుకై-సమస్తమయిన పాపములకు, నిరాఘాట + అవాసమకానె-అడ్డములేని నివాసమగునా, 'ని॥ ఆఘాటస్తుఘటోఽపధిః. అంతేఽపసానసీమాచ మర్యాదాపిచసీమని; హేమ॥ ఈపద్యమున 'విను, అనుచోట. మధ్యపుపురుషైకవచన మయినందున మువర్ణము రావలసియున్నను 'నూ॥ పార్థనార్థే ము రేకత్యేకధ్యతే మధ్యమార్థకః, విభాషాంతం వచం త్యేకే, న ప్రాణేకు కదాచన, అను నధర్వణవచనము వలన హల్లుపర మగుదుండఁగా వైకల్పిక మువర్ణము రాదయ్యె. 'ఏటికికై, అనుప్రయోగమునకుదా 'వ॥ నీవితరులఁగొలువనేటికి, భార. మఱియు "ఉ 'నీ, కింతభయంబులేకడుగ + నెల్లద మైతిమి మాటాటికిన్, స్వా॥ మ॥

తా|| కనుక దీనినిగుఱించి యాలోచింపవలసినపని లేదు. ధర్మశీలా! వినుము లోకమునఁ బరమేశ్వరానుగ్రహసమృద్ధిగల హృదయముతోఁగూడినవానికి నేలాటి కలుషములు నంటవుగాదా!

చ|| కలరుసుమీ మనోజశర ♦ కంపితధైర్యశరవృత్తై తలం
పుల వచనంబులం గ్రియల ♦ భోగవతీజనమంద యిచ్చ ని
చ్చలముగఁ బూని తక్కినవి ♦ చారము దూరము చేసినట్టిమొ
క్కలపుమనుష్యులుం బుధులు ♦ గాననిసద్గతిఁ గన్నవా రిలన్.

40

అ|| ఇలక-భూమియందు, మనోజశరకంపితధైర్యశరవృత్తై. మనోజశర - మన్మథునియొక్క బాణములచేత, కంపిత-చలంపఁబడిన, ధైర్యశరవృత్తై-ధైర్యమనెడితక్షుముగలవారై, కామోద్రేకులై యనుట, 'ని|| లక్షం లక్ష్యంశరవ్యంఛ, అ|| వేద్యంలక్ష్యంశరవ్యంఛ, హలా, ఉదా 'ప|| మనుమ బాణపరంపరా శరవ్యంఛైతనహృదయంబు, శృ|| సై|| తలంపులక - కోరికలయందును, వచ నంబులక-పలుకులయందును, క్రియలక-పనులయందును, అనఁగా మనోవాక్కాయకర్మంబు లను మూఁడింటినుం దనుట, భోగవతీజనమంద - భోగమురాండ్రయందే, ఇచ్చ - కాంక్షను, నిచ్చల ముగ-స్థిరముగా, ఉదా 'ఉ|| నిచ్చలమహ్మహాపహుని ♦ నేత్రములజ్జము లౌట, కవిక. పూని-వహించి, 'భోగవతీజనసంగమేచ్ఛ, అని పాఠా|| తక్కినవిచారముక - శేషించినచింతను, దూరముచేసినట్టి మొక్కలపుమనుష్యులక - ఎడముచేసినటువంటిమూఢమానవులు సైతము, బుధులుగాననిసద్గతిక- పండితులుగూడఁ గనుఁగొనలేని స్వర్గలోకసౌఖ్యమును, మంచిజ్ఞానము ననియుఁ జెప్పవచ్చును, కన్న వారు-కనుఁగొనినవారు, కలరుసుమీ-ఉన్నారూచూడుమా, ఇందు 'మొక్కలపుమనుష్యులుం బుధులు గానని, అనుటలో సరళమువకు వెనుక నున్ననకారము బిందు వగుటకు 'సూ|| ఆద్యే తృతీయే చకపా స్తృతీయా స్యః కపేతరే, అద్యే తృతీయే తుర్యే చ. స్రాపువంతి నిరుత్తతామ్, అథ|| ఉదా 'ఉ|| ఎక్కడివాఁడో యక్షతన + యేండు జయంతవసంత కంతులం, జక్కదనంబునం గెలువఁ జాలెడువాఁడు, స్వా|| మ|| ఇంకను 'చ|| మెలఁతలు శైలరాద్ధవయ + మేరడియొత్తఁగఁ గూర్చు నిండు వె, స్నేలపారవంటిదువ్వలువ+ నిద్దపుగుబ్బలచాలుదు గళం, బలముదు, వసు. ఇందు 'ఇచ్చ నిచ్చల-చారమదూరము, అనుప్రాసాతంకారము. బుధులైనగాదేవతలు. వారికినివాసము నక్షత్ర గమనము గలస్వర్గము. (ఆ కాశము) కనుక దివ్యులకు సయితము లభించనిశాశ్వతపరమపదమును బొందినవారనిభావము.

తా|| ఈ పుడమియందుఁ గామవశులై నిరంతరము మనోవాక్కాయకర్మంబులం దేముఱక కాముకీజనమునందే నిక్క మగుకోరికతోఁ బ్రవర్తించుమఁ గడమయాలోచనలను గడఁద్రోచినమోటు వాండ్రు సైతము విద్వాంసులకు లభించని మోక్షమును బొందిన వారున్నారు చూచితివా!

మ|| అది యీజన్మమునందుఁ జేసినవివే ♦ కాయత్తనద్వైత్తసం
పదకా దోనరపాల పూర్వకృత మా ♦ మాహాత్మ్యవిస్ఫూర్తి యెం
తదురాచారధురీణుఁ డైన నఘనం ♦ తాపంబు రాదేని య
మృదనారాతికృపావిపాక మది నం ♦ భావ్యుండు వాఁడేనికిన్.

41

అ॥ ఓనరపాల-ఓ రాజా, అది-అట్టిపుణ్యఫలప్రాప్తి, ఈజన్మమునందుకొ-ఇప్పటిపుట్టుకేయందు చేసినవివేక + అయత్త + సద్వృత్త + సంపద కాదు, అచరించినటువంటి జ్ఞానమునకధీనమయిన మంచి నడతయొక్కయతిశయము కానేరదు, అమాహాత్మ్యవిస్ఫూర్తి - అ గొప్పతనముయొక్క సమృద్ధి, పూర్వకృతము - క్రిందటి జన్మమునజేయబడినది, ఎంత + దురాచార + ధుర్బలుడు + ఐనకొ - ఏలాటిచెడ్డపడతగలవాడయినప్పటికిని, అఘసంతాపంబురాజేని - పాపమువలని దుఃఖమురాకుండినట్లయిన, అది-అట్టిగొప్పయదృష్టము, అమృదనారాతికృపావిపాకము-అక్షరమేశ్వరునియొక్కదయవలన లభించినభాగ్యము, 'అఘసంతాపంబునుండెందడ + మృదనారాతి, అని పాఠాం. వాడు-అట్టిపురుషుడు, ఏరికొ-ఎవ్వరికైనను, సంభౌవ్యుండు-మిక్కిలి కొనియాడఁదగిన వాఁడు, ఈపద్యమున ద్వితీయ చతుర్థ పాదములయందు బిందుయతి సెప్పబడినది. అక్షణము 'క॥ పనిఁబూని నిలుచుఁ దమతమ, యనునాసికములకు బిందు + యతులనువెనుకకొ, గనుపట్టు నాల్గు లిపులను, బెనుసున్నలు డానితమకుఁ బిలుదఁ గదియువోన్, అప్ప॥ ఉదా 'గీ॥ మనసిజాతాయ గోపడింభా యనంగ, దేనినే సులక్షణసారమున ననుర్వరయతి యని చెప్పబడియున్నది 'క॥ పంచమ వర్గాక్షరములు, పంచమవర్ణములఁ గూడి + పరఁగ నటించుకొ, వంచుపక పెర్ననాబుగు, నంచితముగఁ బిలుదనున్న + లంటినవోటకొ, ఉదా 'గీ॥ మాకు వడిసెల్లువిజితశం + బరుడనంగ, ఇందు 'అయత్త సద్వృత్త-దురాచారధుర్-కృపావిపాక. ఇవి యనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ పుడమిఁజేఁడా, అట్టి మహాభాగ్య మీజన్మమునఁ జేయబడినదాన యజ్ఞ తపోనియ మాదులవలన లభించునదిగాదు. పూర్వపుణ్యసాఫల్యము. ఏలాటిదుష్ప్రివర్తనము కలవాడయినను నతనికిఁ బాపభార మంటనియెడల నది పరమేశ్వరానుగ్రహోత్కర్షము. అతఁ డెవ్వరిచేత నయినను స్తుతింపఁ దగినవాఁడునుమా !

వ॥ దీని కొక్కయితిహాసంబు కలదు. చెప్పెద సావధానంతరంగుడ వై విను మని యిట్లు చెప్పందొడంగె. 42

అ॥ దీనికికొ-ఈవిషయమునకు, ఒక్కయితిహాసంబు - ఒకపురాతనకథ, కలదు - ఉన్నది, చెప్పెదకొ - దానిని వచింపఁబోవుచున్నాను, సావధాన + అంతరంగుడవై - ఎచ్చరికతోఁగూడిన మనస్సుగలవాడవై-శ్రద్ధతోఁగూడినహృదయము గలవాడవై యనుట, వినుము-ఆకర్షింపుము, అని యిట్లు-అనియీప్రకారముగా-చెప్పఁబోవురీతిగా ననుట, చెప్పందొడంగెకొ-చెప్పటకు నారంభించెను,

—:♦ మాణిక్య పురవర్ణనము ♦:—

పీ॥ కమలాకరము తాట + కమలాకరము తాట, జలజాతవిస్ఫూర్తి + దేలియబడక రాజమండల మకాట + రాజమండల మకాట, కువలయప్రియవృత్తి + వివరపడక మాణిక్యచయ మకాట + మాణిక్యచయ మకాట, క్రొత్తడాలుసెలంగ + గుఱుతుపడక యమరద్భిరిక తాట + యమరద్భిరిక తాట, ఘననువర్ణాబ్జత + గోనబడక

తే॥ గోపురము లొటమణిమయ ♦ గోపురంబు, లొట గురుసమున్నతిమెయిం ♦ దేటపడక
ద్వాపరంబున విలసిల్లు ♦ ద్వాపరంబు, గరిమఁదనరారుమాణిక్య ♦ పురమనంగ. 43

ఇందు మాణిక్యపురమునకును, స్వర్గమునకును, అభేదాధ్యతసాయము చేసి చెప్పినాఁడు

అ॥ జలజాతవిన్నూర్తిక-జలమునందుఁ బుట్టఁబడినపద్మములయొక్క, ప్రకాశముచేత, 'ని॥
వార్వారిజలమంభోఽంబు. కమర్లస్సలిలంపయః. శరంపనఁకుశంతోయం. నీరంజీవనమబ్ధిషమ్. తత్ప్రత్యా
యోద్భవం పద్మం, ధనం. కమలాకరములొట-లక్ష్మీనివాసములగుటయును, 'ని॥ లక్ష్మీపద్మాలయా
పద్మాకమలాత్రిర్హృదిప్రియా, అమ॥ జలజాతవిన్నూర్తిక - జలసమూహముయొక్క పరిపూర్ణతచేత,
'ని॥ జాతంజనిసమూహయోః, శాశ్వ. కమలాకరములొట-తఱుఁగనిజలము గలవి యగుటయును 'ని॥
సలిలంకమలంజలమ్, అమ॥ తెలియఁబడక-బోధపడక, ఇచటఁ గమలములయొక్క శోభచేతఁ గమలా
కరసార్థకనామమును బొందినదియు నెఱుకపడక యనియుఁ జెప్పవచ్చును. 'ని॥ సహస్రపత్రిం
కమలం శతపత్రిం కుశేశయమ్, అమ॥ కువలయప్రియవృత్తిక-కలువలకు నిష్టమైనప్రవర్తనముచేత, 'ని॥
స్యాదుత్పలంకువలయం, అమ॥ రాజమండలమాట - చంద్రునియొక్క-బింబ మగుటయును, కువలయ
ప్రియవృత్తిక-భూవలయమునందుఁ గలజనులకు సమృత మైనవ్యాపారముచేత 'ని॥ గోత్రా కుః
పృథివీ పృథ్వీ, అమ॥ రాజమండల మాట-రాజులయొక్క-సమూహము గలది యగుటయును, 'స్యా
స్రండలం ద్వాదశరాజకేచ, దేశేచ బింబేచ కదంబకేచ, విశ్వ. వివరపడక-విభజనము కాక, క్రొత్త
డాలుసెలంగ-నూతనమైనకాంతులతోఁ బ్రకాశించుచుండఁగా, మాణిక్యచయమాట-మాణిక్యముల
యొక్క-సముదాయ మైయుండుటయును, ఇచట మాణిక్యములు దేవలోకములోనివిగ వర్ణింపఁబడు
టకు 'క॥ ధరఁ బద్మరాగ మెందును, దొరకదు కలియుగమునందు, అని వచించఁబడియుండుటను
బట్టి దివ్యలోకముననే యుండు ననిగ్రహింపవలయును. క్రొత్త డాలుసెలంగ-నవీనమైన కోటబురుజు
లతో నొప్పుచుండఁగా, మాణిక్యచయమాట - మాణిక్యపురజనమై యుండుటయును, అని చెప్ప
వచ్చును, గుఱుతుపడక-ప్రత్యేకము కాక, ఘనసువర్ణాబ్జత-అధికమయిన యపరంజితామరపూవుల
చేత 'ని॥ స్వర్ణం సువర్ణం కనకమ్, అమ॥ అమరదీర్ఘికలొట - ఆకాశగంగా ప్రవాహములగుటయును,
'ని॥ స్వర్ణదీ సురదీర్ఘికా, అమ॥ ఘనసువర్ణాబ్జత - గొప్పవైనమంచివన్నెలుగల పద్మములచేత, 'ని॥
వర్ణో ద్విజాదిశుక్లాది. యశోగుణకథాసుచ, మే. అమరదీర్ఘికలొట-ఎన్నఁటికి నాశములేకుండునట్టి
గొప్పపడబావు లగుటయును. వృ॥ అమ్రియం తీత్యమరః, 'ని॥ వాపీతు దీర్ఘికా, అమ॥ దేవతలచేఁ
ద్రవ్వఁబడిన లోతయిన పడబావులగుటయు ననిచెప్పనొప్పును. కానఁబడక-అనవాలు తెలియక, గురుస
మున్నతిమెయి-బృహస్పతియొక్క యతిశయముచేత 'ని॥ గురుస్త్రిలింగాయం మహతి దుర్లభాల
ఘనోరపి, పుమానిషే కాదికరే. పిత్రాదౌ సురమంత్రిణి, మే. 'గురుస్తుగీష్వతో శ్రేష్ఠేగురౌపితరి
దుర్భరః, శబ్దా॥ గోపురములొట-స్వర్గపట్టణము లైయుండుటయును, 'ని॥ గౌః స్వర్గే వృషే రక్కా,
విశ్వ॥ గురుసమున్నతిమెయి-అధిక మైన యాన్నత్యముచేత, మణిమయగోపురంబులొట-రత్నములతోఁ
గూడినపట్టణద్వారములు గలిగియుండుటయు, 'ని॥ పురద్వారంతు గోపురమ్, అమ॥ తేటపడక-
స్పష్టము కాక, ద్వాపరంబున-ద్వాపరయుగమునందు, విలసిల్లుద్వాపరంబుగరిమన్ - ఒప్పుచున్నసంశ
యముయొక్క గొప్పతనముచేత, 'ని॥ ద్వాపరౌ యుగసంశయా, అమ॥ మాణిక్యపుర మనంగ-

మాణిక్యపుర మనునట్టిపేరుగల పట్టణము, తనరారున్ - ప్రకాశించుచుండెను, ఇందు 'జౌట' అను ప్రయోగమునకు 'నూ|| వాయి రవు ర్వక్రతమా, నన్న|| పద్యమంతయును క్లేషాలంకారము 'క్లేషః స వాక్యే ఏకస్మిన్ యత్రానేకార్థతా భవేత్, కా|| ప్ర|| 'నానార్థసంశ్రయశ్లేషో.వర్ణ్యావర్ణ్యభియా శ్రితః, సర్వదోషాధనః పాయా త్సయో గంగామదీధరత్, మవ. 'విలసిల్లుద్వాపరంబుగరిమ' ననుటచే శుద్ధసందేహమును 'ససందేహస్తుభేదోక్తా తదనుక్తాచసంశయః కా|| ప్ర|| 'తే|| విషయి విషయంబుఁ గవిమతిఁ విహితసామ్య, దీప్తసందేహమొంద సంఘేహ మదియు, గరిమశుద్ధంబు నిశ్చయఁగర్భితంబు, నిశ్చయోంతంబునగు, సరస. ఉదా 'పంకజం వా సుధాంశు ర్వే త్యస్మాకంతు ననిర్ణయః, చంద్రా.

తా|| ద్వాపరయుగమునందు సంపూర్ణజలముతోను వివిధపద్మసమృద్ధితోను లక్ష్మీనివాసములో యనున ట్టొప్పుచున్న కోనేళ్ళును, భూజనుఁకెట్లు మైరవ్యాపారముచేతఁ గువలయానందకరులన వెలయుచున్న రాజులును, నూతనము లగుకోటబురుజులతో మాణిక్యములవలె నలలారుచున్న పురజను లును, కర్బురవర్ణము లయినపద్మములతోఁ బ్రకాశించుచు నెడతెగని జలసమృద్ధిచేత నాకాశగంగ వలె నొప్పుచున్నలోతయిన నడబావులును, మిక్కిలియెత్తుగలిగి బృహస్పతినివాస మయినదివ్యపురమో యనునట్లు దీపించుచున్నరత్నమయ మగుగోపురములును, గలిగి దేవరూపహాసములం దేదియో తెలి యనితెఱంగునఁ బ్రకాశించుచున్న మాణిక్యపుర మనునొకపట్టణము కలదు.

శా|| మాణిక్యక్రియమాణ సాధసుషమా ♦ మాయాసరిత్తర్తుకా
మైణాక్షీనహాభీతి సంభ్రమభర ♦ వ్యాలోకమానాభ్రగా
క్షీణానర్గళ హాసభా విదళిత ♦ స్థితాంధకారత్రియా
మాణవాభూతసితాన్య పక్షతతికం ♦ బాపట్టణం బల్పమే.

44

అ|| మాణి.....కంబు. మాణిక్య-మానికములచేత, క్రియమాణ-కల్పించఁబడుచున్న, సాధ-రాజభవనములయొక్క 'ని|| సాధో-స్త్రీ రాజసదనం, అమ|| 'వృత్తి సుధాయోగా త్సౌధః, సుధయనఁగానున్నము. ఆదిగలది. సుషమా-ఎప్పువయిన కాంతియును, 'ని|| సుషమాపర మాశోభా, అమ|| వృత్తి సుస్థుగమంసర్వమస్యాస్సుషమా, అంతటనుబాగుగా సమమైయుండునది, మాయాసరిత్-ఇంద్రజాలపునదిని, కృత్రిమప్రవాహముననుట, ని|| స్యాన్మాయాశాంబరీ. అ|| (ఇచట సూర్యునికాంతివలన నెండమావు తెల్లైర్పడుచున్నచో యటులే మాణిక్యకాంతులకు మాయాప్రవా హము లేగ్పడుచున్న వని తెలియవలయును. తర్తుకాను-దాటనిచ్చుగించువారయిన. ఏణాక్షీ-లేడి కన్నులవంటి కన్నులుగల స్త్రీలయొక్క, సహ-శాంతముయొక్కయు, భీతి-భయముయొక్కయు, సంభ్రమ-తొట్రుపాటుయొక్కయు, 'ని|| సంభ్రమస్త్యరా, అ|| భర-అతికయమును, వ్యాలోక మాన-ఎప్పువగాఁజూచుచున్న, ఆద్రగ-భేదరులయొక్క, ఆకాశమునఁదిరిగెనువా రయినదేవతల యొక్క, అక్షీణ-అల్పముగాని, అనర్గళ-అటంకములేని, హాస-నవ్వుయొక్క, భా-కాంతిచేత, విద లిత-పగులఁగొట్టఁబడినదయిన, స్థితాంధకార-అధికమైనచీకటికల, ఇచట హాసముచేతఁ జీకటి పోవు ననుటకు హాసము స్వచ్ఛమైనది కనుక నిట్లుచెప్పఁబడినది. 'శుక్లత్వంకీ రిహాసాదా కార్జ్వలం దుష్కీర్త్యమాదిషు, ప్రథాపే ర క్తతోష్ణత్యే ర క్తత్వం క్రోధరాగయోః, కా|| క|| అ|| 'ని||

‘ద్వాయామప్రహశేసమా, అ. నూ|| అదంతయోరధియామయో ర్దినవ్యవహారాత్రియామా; అనిక్షీరస్వామి. త్రియామా-రాత్రులచేత, వ్యు|| త్రయోయామా; యస్యాంసా త్రియామా, యామనునగా జాము. మూడుజాములగలది. రాత్రియందుఁ బ్రభుయామము చేష్టాకాలముగనుకను, అంత్యయామము విబోధకాలము గనుకను. ఈరెండుయామములందు సగము దివససమానము గావున త్రియామ, అనంబడును. ఉదా. ‘క్వచిదసమేత పరిచ్ఛదస్త్రీయామాం. అని కాళిదాసోక్తి. అణూభూత-లేశముగాఁగాఁబడిన-అల్పముగా నయిన యనుట. సితాన్యపక్ష-శుక్లపక్షేతరముయొక్క, అనఁగాఁగల్గవలయున్న పక్షముయొక్క తతికంబు-సమాహముగలది, ఆపట్టణంబు-అపురము, అల్పమే-సామాన్యమైనదా, ఈపద్యముయొక్క ద్వితీయపాదమున సమాసవశమున వచ్చినయైత్వమానందుఁ గలయైత్వమునకును, సమాసగతదీర్ఘమునకును, యతిసెప్పఁబడినది. ఇది వృద్ధియతి ‘క|| తలకట్టులపై సంస్కృత, ములఁగదియుపదాదివక్ర+ములకు పరుసలో, నెలకొను వక్రతమంబు, కిలసభయముఁ జెల్లుచుండు, వృద్ధివశులనన్, అప్పు. ఉదా ‘ఉ|| అకమలాక్షీరూపమహి+మాతిశయంబు మనోహరంబు భో, గైకపరాయణుల్ : పురుష+లంగఁజూడప్రతిమానచేష్టిత, స్వీకృతలోకుఁ డట్లగుటఁ జేటుపురంబున వారికెమ్మెయిన్, గాకెటులుండు నిట్టియవ+గాఢపుంబొత్తు మనంగవచ్చునే, భార. తృతీయపాదమున సంయుక్తయతి చెప్పఁబడినది. ‘క|| వెలయఁగ సంయుక్తాక్షర, ములలో నెద్దానినైన+మునుకొని వడిగా, నిలుపందగుఁ బాదంబుల, నలఘుగుణాన్వితుఁడ లే+యనదృశదానా, సుల. చతుర్థపాదమున స్వరయతి ‘గీ|| ప్రాదినిత్య సమాసశబ్దములు గాక, పెరపదంబులపై నచ్చు+బెరసి నప్పు, డన్నియును స్వరయతులగు+సాంబగురుండ, యింద్రుఁ డమరాన్వయాబ్ధిపూ+ర్ణేందుఁ డనఁగ, సుల|| ఇందు మాణిక్యకాంతులచే మాయాప్రవాహ మేప్పడిన దుటవే విశేషాలంకారము ‘అధారరహితాధేయ, మేకంచానేకగోచరం, ఆశక్యవస్తుకరణం. విశేషాలంకృతి స్త్రీధా, ప్రతా. ఆయాప్రవాహమును దాటుటకు స్త్రీలు భయపడుచున్నారనుటచే భ్రాంతిమదలంకారము. ‘క|| ఆలయుపమేయము ఛన్నత, నలరఁగ నారోప్యమాణ+మగునుపమానం, బిల నెఱుకపడఁగ భ్రాంతిమ, దలంకరణ మయ్యె. కా|| సం|| ప్రతాపరుద్రీయమునను ‘కవిసమ్మతసాదృశ్య విషమే పిహితాత్మని, అరోప్యమాణానుభవో, యత్రసభ్రాంతిమాన్మతః, అని చెప్పినాడు. ఉదా ‘కపాలేమార్జరః పయశ్చతికరాకాలోధి శశిన, స్తరుచ్ఛిద్రప్రోతాన్ బిఁమితి కరీ సంకలయతి, రతాంతేతల్పస్తాన్ హరతి వనితాఽప్యంశుకమితి, ప్రభామల్లశ్చంద్రో జగదిదమహో విద్రుచయతి, శాబ్దక. మఱియు ‘అత్రే నీమంతచిహ్నేమరకతిన్సృహే హేమతాటంకపత్రే, లుప్తాయాం మేఖిలాయాం ఝటితి మణిమలాకోటియుగ్మే గృహీతే, శోణంబింబోష్ఠకాంత్యా త్వవరిమృగదృశా మిత్యరీణామరణ్యే, రాజక గుంజాఫలానాం స్రజశ్చి శబరా నైవహారం హరంతి, ఖండ. గగనచరులహాసము చీకటినిఁ బోఁగొట్టుచున్న దనుటలో హాసము తెలుపు గనుక కవిసమయము. ఇచట నధికాలంకారము ‘అధారాధేయయో రాసు రూప్యాభావోఽధికో మతః, ప్రతా. కూచించుచి తిమ్మకవియు నిట్లే వర్ణించినాడు. ‘మ|| శశికాంతోపలజాలనిర్మితమహా+సౌధాగ్రభాగోల్లస, ద్విశదాబ్జారిముఖీజనాంచితముఖా+విర్భూతమందస్మితా, తిశయప్రస్ఫుటకామదీనుఃకృతహృ+ద్దేశానిశోద్యచ్ఛో, రశకుంతావళియై తనర్పుఁ జెలువా+రందత్పురం బెంతయున్, భక్తా. రుద్రకవి సంస్కృతమున మయూరాచలము నున్నతమైనదానినిగా నిట్లువర్ణించెను. ‘యత్తుంగశృంగస్థలనప్రసంగ, ప్రకామసంభావితభంగభీత్వా. దినేశ్వర ప్రార్థితవిశ్వకర్మా, చక్రే నిజస్యందన మేకచక్రమ్, రాష్ట్రా.

తా|| అందుఁ గలన్వచ్చు మైనసాధములయందు మాణిక్యములయొక్క కాంతులు సమ్పృద్ధిగాఁ బ్రసరించుటచే నేర్పడినమాయాప్రవాహము నష్టరాగన లిది నిజమైనయొకనది యని దాఁటనిచ్చ గించి వెంటనే భయమును, తొట్రు పొటును, నిదానమును గలిగి వెనుకకుఁ దగ్గుటనుజూచి, యీపాటి మాయను చెలిసికొనఁజాలక యిన్నియవస్థలకు లోనైతి రని పకపకనవ్వుచున్న వియచ్చురల నవ్వల యొక్క తెల్లనికాంతులచేతఁ బోఁగొట్టఁబడిన కృష్ణపక్షము గలదియగునాపురి సామాన్యమయిన దని వచింపఁగలమా.

సీ|| వైడూర్య కల్పితఁ ద్వారదీప్తులు పుష్ప, రాగకవాటజఁ ప్రభలఁబెనుప
మరకత కుడ్య సంఁ పాతదీధితి మహా, నీలవేదిక్రీకిఁ నెనరుఁ జూపఁ
బద్మరాగోజ్జ్వలఁ ప్రాసాదరుచి విద్రు, మస్తంభకాంతులఁ మమతఁ బ్రోవ
వజ్రకుట్టిమశోభఁ వర్తమాక్తికస్యంద, నచ్చాయకేప్రొద్దుఁ నట్టునేయ

తే|| దీప్రగోపురగోమేధిఁ కప్రకాశ, మనుదినంబును దనకుఁ దోఁ డభిలషించు
నిఖిలమణిసంపదలు నందుఁ నెరయుకతన, మణిపురంబగద్రు దానినాఁ మమునృపాల 45

ఆ|| నృపాల. ఓరాజా, వైడూర్యకల్పితద్వారదీప్తులు-వైడూర్యములచేతఁ జేయఁబడిన ద్వారములయొక్క కాంతులు, పుష్పరాగకవాటజప్రభలఁ - పుష్పరాగములయొక్క తలుపులయందుఁ బుట్టినప్రకాశమును. పెనుపన్-వృద్ధిచేయఁగా, అనఁగాఁబుష్పరాగము చకచకాయమాన మగు చిత్రకాంతిగలది వైడూర్యము తెరచారునది కనుక ప్రకాశమధికమైనదనుట, 'క|| మకరందబిందుఁమరుచి, బ్రకటం బగుఁ బుష్పరాగరత్నము, అనియును 'అ|| పగలు గొండుఁ గానఁబడెడువిదాలంబు, కన్నుఁబోలె వెల్లుఁగల్గినూలు, దిరుగునట్లుమీఁదఁదెరచారు వైడూర్య, రత్నమునకు దీప్రఁయత్నమునకు, అనియును. రత్నప. మరకతకుడ్యసంపాతదీధితి - మరకతపుగోడలమీఁదనుండి నక్కఁగాఁబడిన కిరణప్రసారము, ని|| సంపాతఃపతనేవేగే ప్రవేశేభేదనంవిదోః శబ్దా|| మహానీలవేదిక్రీకిఁ-మహానీలపుటరుఁగునందలిసంపదకు, నెనరుఁజూపఁ-ప్రేమను గనుపఱచఁగా, అనఁగా మహానీలమునలుపు మరకతము పసరుచాయగలది. కనుక నీరెంటికిని జతకూర్చఁబడినది. 'క|| కప్పెసఁగు వెన్న వెదిరికి, బుప్పరవన్నియకు సవతుఁ బోలుననంగా, ముప్పాతికరంగులతో, నొప్ప మహానీలము, అనియును. 'క|| దినకరనకెదురు బెట్టిన, ఘనముగ నిరుచెసలనిగుడుఁ కాంతుల నిచ్చుఁ, గనకమణిఘటపటామలఁ, దనవన్నెకుఁ దెచ్చు మరకఁ తము శుద్ధ మిలన్, అనియును. రత్నప, మరకతము విషహరమనియుఁ జెప్పయున్నది. 'విషరోగోపశమనే, కర్మస్వాధర్వణోపచ, శంస్యతేమునిభిఃస్యా, దయం మరకతో మణి, రత్న, పద్మరాగోజ్జ్వలప్రాసాదరుచి. పద్మరాగఁ ఉజ్జ్వలఁ ప్రాసాదరుచి-పద్మరాగములచేతఁ బ్రకాశించుచున్న రాజగృహములయొక్కశోభ, 'ని|| హర్యాదిర్ధనిశాంవాసః ప్రాసాదోదేవభూభుజాం, అ|| విద్రుమస్తంభకాంతులఁ-పగడపుస్తంభములయొక్క ప్రకాశమును, మమతఁప్రోవఁ-ప్రేమాతిశయములతోఁ గాపాడుచుండఁగా, అనఁగాఁ బ్రవాళము లెఱ్ఱినివియైనను వానికంటెఁ బద్మరాగములకుఁ గాంతియధికము. 'సీ|| ఉదయార్క-బింబసఁ ముజ్జ్వలప్రభ గల్గి, కరమౌష్ణః బద్మరాఁ గంబు, అని రత్నప. వజ్రకుట్టిమశోభ-రవలతో నిర్మింపఁబడిన కట్టడపునేలయొక్క వెలుఁగు, 'ని|| కుట్టిమో2 స్త్రీనిబద్ధభూః. ఆ|| వరమాక్తికస్యందనచ్చాయకుఁ-శేస్తమయిన ముత్యములతోఁ గల్పిం

చఁబడిన రథములయొక్క ప్రకాశమునకు, ఏప్రొద్దుకొ-ఎల్లప్పుడును, నట్టునేయకొ-నిలుకడయగునట్లు సేయఁగా, అనఁగా ముత్యములు వజ్రములు తెల్లనివైనను రవలకే తేజమధికము. 'క॥ ఒప్పెసఁగఁ బలుదెఱంగులఁ, జిప్పలలో స్వాతివానఁబినుకులుమున్నే, చొప్పునఁబడునప్పురుసున, నొప్పొదవును మాక్తికంబుఁ లొక్కొకభంగికొ' 'క॥ రూపాదవి చులుకనై మెటు, గేపారఁగ వానిధారఁ తిని మిదియగుచుకొ, దాపొల్చు మూల లాటై, చూపట్టుట వజ్రమణికి, శుద్ధగుణంబులో, అనిరత్న ప. దీప్ర గోపురగోమేధిక ప్రకాశము-రాజద్వారమునందలి గోమేధికములయొక్క తేజస్సు, అనుదినంబుకొ- పృథిదినమును, తనకుకొ-తనకు, తోడభిలషించుకొ-నహేయము నక్షేపించుచుండును, అనఁగా గడమ రత్నములన్నియు జతలయ్యెను. నాకుఁ దోడులేకుండెను గదా యనుట, గోమేధికము గోమూత్రిచ్చా యగలది 'క॥ గోమేధిక మణినిర్మల, గోమూత్రిచ్చాయఁజాలఁగోమరై, అనిరత్నప, నిఖిలమణిసంప దలు-సమస్తమైనరత్నములయొక్క-సమృద్ధులు, అందుకొ-అనగరమున, నెరయుకతనకొ-వ్యాపించు టచేత, దానినామముకొ-దానియొక్క-పేరును, మణిపురంబండ్రు-మణిపురమనిచెప్పుదురు, 'పురంబు, అనుటకు 'నూ॥ స్వా దమహతాం విభక్తౌ సోశ్చ ము తదుపరి పునర్ముఖా ప్రాచామ్, అని నన్న. 'అండ్రు, అనుటకు 'నూ॥ నాత్పరస్య భవే ద్వస్య డాదేశో వారువర్ణకే, అధ. ఇందు వైడూర్యబెనుప, ఇట్లునాలుగుపాదములయందుఁ జెప్పఁబడియుండుటచేతనిది తద్గుణాలంకారము "సముత్సృజ్య గుణం.యోగా. దత్తుజ్జ్వలగుణస్య యత్, వస్తు తద్గుణతా మేతి, భణ్యతే సతు తద్గుణః" కా॥ ప్ర॥ ఉదా 'విభిన్నవర్ణగరుడాగ్రజేన, సూర్యస్య రథ్యాఃపరితః సుభ రంత్యా, రత్నైః పునర్యత్రయచారుచంస్వా, మానినిశ్చరేపంశక రీరసీలైః, మాఘ. మఱియు ఉ॥ కానల కేగి నీవిమతఃకాతరలోచన ప్రాణనాథుండుం, దాను భుజింపఁగా ఫలవిఠానముఁ గోసెద నంచుఁ బోయి నా, నానిరవద్యకోకనద * నర్మసఖాంగులిపాటలాంశురే, ఖానిబిడంబు లైనకను * కాయలె కోయు నృసింహభూవరా, కా॥ సం॥ దీనినే యనుగుణాలంకార మనికొందలు 'ప్రాక్సిద్ధస్యగుణో త్కర్షోఽనుగుణః పరసన్నిధేః. నీలోత్పలాని దధతే, కటాక్షై రతీసీలతాం. చంద్రా 'క॥ స్వగుణము విడిచి యొకటియ, న్యగుణంబుం గొనినఁ దద్గుణాలంకృతియో, మగువకు మంగఱ యధరపు, జగిచేతం బడసెఁ గంపుగింగారంబుకొ. అని. అల॥ సా॥ సం॥ ఇట్లుండుటంబట్టి తద్గుణాలంకార మనుటయేసమంజసము. అపట్టణ మమూల్యరత్నమయ మైనదని వర్ణించుటచేత నుదాత్తాలంకారము. 'ఉదాత్తంవస్తునఃసంపత్, కా॥ ప్ర॥ ఇటఁదీప్రగోపురగోమేధికప్రకాశ, మనుదినంబును దనకుఁ దోడ భిలషించు, అనుటచే నీ కావ్యమునఁగలప్రధాననాయిక నిరంతరముఁ దనపత్తికై యభిలషించుచుండు ననియు సూచించుచున్నది. వైడూర్యము సువర్ణచ్చాయకు దాదాపుగ నుండును. తదితరరత్నములకు దోషము లుద్దేశింపఁబడినవిరత్నా నా మిహ సర్వేషాం దోషాఃసామాన్యతో నవ, రేఖా బిందుఃకలంకశ్చ. కాకాంఘ్రి క్షతధూళయః. తుషార త్రాస రంధ్రాణి. యత్నా ద్రక్షేషు వర్ణయేత్, రేఖా బిందుః కలంకంచ, త్రాసః కాకపదం క్షతం, ఖద్యోతో మక్షి కాఛాయా, భేదాః సంది తుషారకే, నిమ్మ మస్తకతా చేతి దోషా రత్నభవా స్తథా, ॥ ర॥ గోమేధికమున కీచెప్పఁబడినదోషము లేవియు నుండ వని రత్నములఁ బరీక్షించువారు చెప్పుచుండుటయే కాక రత్నపరీక్షయందు గోమేధికమునకు దోషములు వివరించియుండలేదు. కనుకనే కవి ద్వి 58. 'తే॥ నలుపు నాకేయోడలనైనఁ, దెలుపఁ గలరె, అనువాక్యముతో సమన్వయ మగునట్లునర్పినాఁడు.

కవిసార్వభౌముండును జాలవఱకుశ్రమపడి వర్ణించెను గాని యింతటిమనోజ్ఞత్వమురాదయ్యె.

సీ॥ రమణీయహక్తిక ♦ రచితసౌభంబులు, మేలైనహరినీల ♦ జాలకములు
విమలచంద్రోపల ♦ వేదికాస్థలములు, గురుతరాంబుజరాగ ♦ కుండ్యములును
సురుచిరవైడూర్య ♦ సోపానవితతులు, బాటింపవజ్రక ♦ వాటములును
బటుపుష్కరాగసం ♦ ఘటితార్గళంబులు, భూరిగారుత్మత ♦ ద్వారములును
తే॥ శుంభదున్నతవిద్రుమ ♦ స్తంభములును, గలిగినంతతత్త్వంగాఁగరిమతోడఁ
బాలుపుమీఁడుభౌణ ♦ పురవరంబు, దగఁ బ్రవేశించె నగ్గజ ♦ దైత్యహరుఁడు, రాజ.

ఇంకను

సీ॥ చాలుచాలునఁజాల ♦ నీలంపుఁబగడంపు, గంబముల్మితిలేని ♦ కాంతిదనర
గారుత్మతపుమణుల్ ♦ గదియించినట్టిమే, త్రేడగోడలసాంపు ♦ మీటి యలర
నిందుకాంతమలఁ బా ♦ ల్పొంద నొనర్చిన, సోపానములు వింత ♦ శోభలెనఁగ
జెలలేనివజ్రంపు ♦ వేదికల్ చెలువార, గోమేధికపుగవా ♦ తులు చెలంగ

తే॥ నతులవైడూర్య పుష్కరాఁగాదినీల, రత్నవస్తువు లెంతయు ♦ రమణమెఱయఁ
గొత్తముతైపుబొత్తులు ♦ కొమరుమిగులఁ, గొలుపుకూటమునందునఁ ♦ గూర్చితోడ, రాజ.

శ్రీనాథుఁడును మాణిక్యముతోఁ దాంపూలపుఁబెట్టెను జేయించినట్లు వర్ణించినాఁడు 'తే॥
మలఁచి యే కాండముగ నొక్కమానికమున, వేడ్కునెద్దానినిర్మించెఁ విశ్వకర్మ, యట్టి దేవేంద్రదత్త
మహార్జునూత్మ ♦ పీఠికాపేటి మామ భూఁ విభున కొనఁగ' శ్లో॥ నై॥

తా॥ నవరత్నమయః, మైనయాపట్టణమునఁ గలమేడలయొక్కద్వారబంధములు వైడూర్యము
లతోఁ జేయఁబడిప్రకాశించుచుఁ బుష్కరాగములచే నిర్మించఁబడినతలుపులయొక్కకాంతలను వృద్ధి
చేయుచున్నవి. గరుడపచ్చలతోఁ జిత్రించినగోడలయొక్కశోభ యింద్రనీలములతో నమర్చఁబడిన
యరుగులతేజమును బెంపొందించుచున్నది. పద్మరాగములతో సృజించఁబడినరాజభవనములయొక్క
దీప్తి యచటఁగల పగడపుస్తంభములయొక్క కాంతులనభివృద్ధియొనర్చుచున్నది. వజ్రములతో రచించఁ
బడిన శిరోగృహములయొక్కప్రకాశ మచ్చటఁగలముతైపుఁదేరులయొక్కతేజస్సు నతిశయింపఁజేయు
చున్నది. పట్టణద్వారమున నున్నగోమేధికములు తమ కీడయినరత్నములు దొరకనందున నిజగుణము
తోనేవిరాజిల్లుచున్నవి. ఇట్లు నవరత్నములచేత నొప్పచుండుటం గని దానినిమణిపురమనిపింపసాగిరి.

—♦బ్రాహ్మణవర్ణనము♦—

క॥ గురుతరము తత్పురాంతర, ధరణీసురశాస్త్రకోవి ♦ దత్తం బాహా
గురుతరముగాదు నారద, గురుతరముంగాదు వారి ♦ గూడివచింపన్. 46.

అ॥ తత్పు.....త్వంబు. తత్పురాంతర-అపట్టణములోనున్న, ధరణీసుర-బ్రాహ్మణుల
యొక్క, శాస్త్రకోవిదత్వంబు-శాస్త్రములన్నింటియందుఁ గలపాండిత్యము, గురుతరము-అధికమ
యినది, ఆహా-ఔరా. ఇదిప్రశంసార్థకము. వారిఁ-అవిద్వాంసులను, కూడివచింపన్-కలసిప్రసం
గించుటకు, గురుతరముగాదు-బృహస్పతికిని శక్యముగాదు, అనఁగాబృహస్పతికి గీష్పతి యనుప్రసిద్ధి.

యుండినను అతనికంటె మించినప్రాజ్ఞులనుట. నారదగురుతరముంగాదు-నారదునకుఁ దండ్రీయగు బ్రహ్మదేవునకు నలవిగాదు, అనఁగా బ్రహ్మదేవుఁడు చతురాస్యుఁ డయినను అతనినిగూడ లెక్క నేయనిపాండితీధురంధరు లనుట, ఇందు 'గురుతరము-గురుతరము, యనుకాలంకారము. భేదాతి శయోక్తి. 'క॥ సాధారణమగుదానిక, సాధారణతోక్తిభేదః కాతిశయోక్తిక, అలం॥ సా॥ సం॥ 'గురుతర మగువారిశాస్త్రకోవిదత్వము గురుతరముగాదు; అనుటచేవిరోధము. బృహస్పతితరముగా దనునర్థాంతరములచేఁ బరిహారము. కావునవిరోధాలంకారము. 'క॥ అమరవిరోధం బాభా, సము గాఁగ విరోధమయ్యెఁ జగతి నదియునుం, గ్రమమున జాత్యాదివిభే, దముల బహుశ్వంబుఁజెందిఁ తగు నెట్లన్నక. సరస. 'విరోధః సోఽవిరోధేఽపి విరుద్ధత్వేన యద్వచః, జాతి శ్చతుర్భి ర్జాత్యాద్యై. ర్విరుద్ధా స్యాద్గుణత్త్రిభిః, క్రియాద్వాభ్యా మథద్రవ్యం. ద్రవ్యేణై వేతి తే దశ, ఉదా 'గిరయోఽప్యనున్నతియుజో, మరుదప్యచలోఽభయోఽప్యగంభీరాః. విశ్వంభరాఽప్యతిలఘుః ర్నరనాథతవాంతికేనియతమ్. కా॥ ప్ర॥

తా॥ అపరియందుఁ గలభూసురులయొక్కపాండిత్యముచుఁ జూడ సురగురు వగుబృహస్పతిని, చతురాస్యుఁ డగుబ్రహ్మను, గెలుతు రనుటలో సంశయము లేదు.

—♦క్ష త్రి య వ ర్ణ న ము♦—

సీ॥ అత్యంతబాల్యంబు ♦ నందవిశ్వామిత్రు, లాశ్చర్యమొందు శౌ ♦ ర్యంబుఁ జూపి యుజ్జ్వలకాంతిచే ♦ సుగ్రధర్మమడంచి, మహిజనాశ్రయసత్త్వ ♦ మహిమఁబొంది యాజనమానిత ♦ మగుమహావని నెల, ర్పుచు సమున్నతమకాని ♦ రూఢిఁ జెలఁగి యతులగంభీరత ♦ సంభోధి లంఘించి, గరిమ నలంకార ♦ కలితులగుచు

తే॥ స్వప్రగల్భతఁ బాలస్త్య ♦ జయముఁ గాంచి, కుజనవారణలీలఁ గై ♦ కొని యయోధ్య బలసమగ్రతచేఁ బట్ట ♦ భద్రులైరి, రామవిభు తార యప్పురి ♦ రాజవరులు. 47.

ఈ పద్యమున నాపట్టణమునఁ గల్గరాజమహాగులకును, రామునకును, అభేదాధ్యపనాయము చేసి చెప్పుచున్నాఁడు.

అ॥ అపరిరాజవరులు-అనగరమునఁగలరాజశ్రేష్ఠులు, అత్యంతబాల్యమునంద-మిక్కిలిపిన్న వయస్సుననే, విశ్వామిత్రులు-సమస్తమైనశత్రువులు. ఇచట 'విశ్వ+అమిత్రులు-విశ్వామిత్రులు, అని పదచ్ఛేదము (రామా) విశ్వామిత్రులవారు, ఋషివాచకమునందు మిత్రశబ్దపరమయిన విశ్వశబ్దమునకు దీర్ఘమువచ్చును. 'నూ॥ మిత్రేచక్షౌ, సిద్ధా. వ్యా. మిత్రశబ్దేపరేవిశ్వస్యదీర్ఘఃస్యాత్, ఋషేవాచ్యేఇ త్యర్థః, ఉదా నూ॥ "విశ్వస్యవసురాటోః-మిత్రేచక్షౌ" సిద్ధాం 'విశ్వామిత్రాదివిప్రయ్యుక్తే, రావ. అశ్చర్యముక-అద్భుతమును, ఒందుశౌర్యంబుక-పొందునట్టిహూరత్వమును, చూపి-కనఁబఱచి, ఉజ్జ్వ లకాంతిచేక-శృంగారప్రకాశముచేత, 'ని॥ శృంగారశృచిరుజ్జ్వలః, అమ॥ 'ని॥ కాంతిశోభాభిలా షయోః, విశ్వ. (రామా) ప్రకాశించుచున్నయభిలాషచేత, ఉగ్రధర్మముక-భయమును గలుగఁజేయు నట్టిస్వభావమును (రామా) శివునియొక్కవిల్లును, అడంచి-కాంతింపఁజేసి, మహిజనాశ్రయసత్త్వ

(రామా) నశింపజేసి, మహిజనాశ్రయసత్త్వమహిమఁ. మహిజన-భూజనులయొక్క, ఆశ్రయ-ఆశ్రయించుటకు, సత్త్వమహిమఁ-శ్రేష్ఠమైనస్వభావమును, 'ని॥ సత్త్వం గుణేపికాచాదౌ, బలేద్రవ్యస్వభావయోః, మే.పొంది-కలిగినవారై, (రామా) మహిజనా-నీతయొక్క, ఆశ్రయ-దాపుచేరుటగల, సత్త్వమహిమఁ-బలముయొక్క సమృద్ధిని, పొంది-కలిగినవాడై, యాజనమానితము - యజ్ఞములనుజేయించుటచేత గౌరవింపబడినది. ఆజనమానితము - ఆచారమునకు వాచి మన్నింపబడినది, అనియుఁజెప్పవచ్చును. ఆగుమహా+అవనిఁ-అయినట్టి గొప్పవయిన భూమియందు, (రామా) యాజనమానితము-యజింపజేయుటచే మన్నింపబడినది, ఆగుమహా+వనిఁ-అయినట్టిమహారణ్యమునందు, ఎలర్పుచుఁ-సంతోషించుచు, సమున్నతము-అతిశయము, ఔనియాశిఁ-అగునట్టిప్రసిద్ధిచేత, చెలఁగి-ప్రకాశించి (రామా) సమున్నతమానియాశిఁ-అధికమయినబుద్ధిశక్తియుచేత, చెలఁగి-ఓప్పి, ఆతులగంభీరతఁ-అసమానమయినగంభీరస్వభావముచేత, 'గాంభీర్యంహర్షమర్షాదివ్యంజఃవికారశూన్యత్వం. సా॥ ర॥ ఆంభోధిలంఘించి-సముద్రమునతిక్రమించి, (రామా) ఆతులగంభీరతఁ-సమానరహితమైన యుదారస్వభావముచేత ఆంభోధిలంఘించి-సాగరమునుదాటి, గరిమఁ-గొప్పతనముచేత, అలంకారకలితులు-వస్త్రభూషణాద్యలంకారములుగలవారు, (రామా) గరిమఁ-గొప్పనముఅనఁగా, 'గరిమ+అనఁ, అనిపన చేసెను. లంకారకలితులు. లంకా-లంకయొక్క, రః-వాశనముతో, 'ని॥ రః పుమాఁ పావకే కామే. క్షయే వశ్రే శయే బుతౌ, నానా. కలితులు-కూడినవారు, ఆగుచుఁ-అయి, స్వప్రగల్భితఁ-స్వకీయమగు మంచిబుద్ధిచేత, (రామా) తనయొక్క ప్రాధత్యముచేత, పౌలస్త్యజయముఁ-కుజేరునియొక్క గెలుపును-ఆనఁగా గుజేరునిజయించుటను, (రామా) రావణునియొక్కజయించుటకును, కాంచి-పొంది, కుజనవారణలీలఁ. కుజన-కుత్సితజయలను, 'ని॥ కుః స్త్రీభువికుపాపేఽర్చే, కుత్సాయావారణేఽవ్యయం, నానా. వారణ-చారించుట, లీలఁ-విలాసముగా, కైకొని-పొంది, (రామా) కుజఁ-నీతను, అవారణలీలఁ-అడ్డులేని విలాసముచేత, కైకొని-గ్రహించి, అయోధ్యబలసమగ్రతఁ-జయింప నలవిగాని సామర్థ్యముయొక్క సమృద్ధిచేత, 'ని॥ బలంశక్తౌ బలేనైన్యః, యా. (రామా), అయోధ్యఁ-అయోధ్యానగరమునందు, బలసమగ్రతచేత - చతురంగబలముయొక్క సమృద్ధిచేత, పట్టభద్రులై-పట్టమును గట్టికొనినవారైరి, రామవిభులు-మనోహరమైనరాజులు, (రామా) రాముఁడనుపేరు గలరాజులు, ఔర-ఇదియాశ్చర్యమగుచుండువును. ఇందు రామపక్షార్థమున విశ్వామిత్రుఁడనుటకు బహువచనమైనది. సూ॥ క్వచిత్స్య భవేత్సేస్తా రుచిస్సాన్య ద్యది మానసే, అథ॥ ఉదా 'ఉ॥ నాకులదైవతంబులతో నాకులభూషణ మింతాంగ మే, నాకులభూషణేంద్రులయః నాకుల నిర్మలభాగ్యరాశి మై, నాకులముద్దుకూతురు పి నాకులకోడలటంచుఁ దెల్పినా, నాకులపాలిక ల్వాగడః నాకుల మ్రొక్కఁగఁ బంపెఁ గన్నియన్, వసు॥ 'మహిజనాశ్రయ. అనుచుట హ్రస్వమగుటకు 'సూ॥ హ్రస్వో దీర్ఘసమాసేపి. క్వచిద్దీప్రయోగతః, అథ. ఉదా 'చ॥ నదిసుతగురు కర్ణశల్యః నాగపురిశుల్, ఇంకను 'చ॥ నలినసరస్సుగంధి యముః నానది తుంగతరంగ సంగతా, నిల శిశిరస్థలాంతరవి నిర్మిత నిర్మల హర్మ్యరేఖలఁ, ఈపద్యమునఁ బ్రకృత ప్రకృత స్లేషాలంకారము. 'ప్రకృత ప్రకృతోభయ ముక్తంచే చ్చుబ్ధమాత్రసాధర్మ్యం, స్లేషోఽయం శ్లిష్టత్వం సర్వత్రాద్య ద్వయే నాస్త్యే, ప్రతా॥ "ఉదా. ఉదయమయతే. ది జ్ఞానిన్యంనిరాకురు తేతరాం, నయతినీధనం నిద్రాముద్రాం ప్రవర్తయ తిక్రియాః, రచయతితరాం పైరచార ప్రవర్తనకర్తనం. బతబతలసత్తేజః పుంజో విభాతి విభాకరః" కా॥ ప్ర॥

తా|| ఆపట్టణమున నున్నరాజనుమారు లందఱు మిక్కిలినిచిన్నతనమునందే శత్రురాజులు విభ్రాంతినిొందునట్టి పరాక్రమముగలవారును, యశావనారంభమున శృంగారాతిరేకముచే భయంకరస్వభావమును మఱుగుపఱచి భూజనులందఱు దాపుచేరునట్టి బలసంపన్నులై ప్రపంచమునఁ గల యెల్ల వారలచే సన్మానింపఁబడిన ప్రదేశమున నుండి యతున్నటు లనుప్రఖ్యాతివహించి గముద్రునికంటె గంభీరత్వమును బొంది ఘనతగలరాజుచిహ్నముల ధరించి ప్రతిభావిశేషమునఁ గుజేరునిమించినవా రై దుష్టుల నరికట్టుచు నత్యంతబలసమృద్ధిచే రాజ్యాభిషేకమునుబొంది పూర్వపురామునివలెఁ జరిత్రాత్మక పరిసిద్ధపురుషు లనున ట్లొప్పుచుండిరి.

—♦వై శ్య వ ర్ణ న ము♦—

క|| ఇచ్చెద నని సురశైలముఁ, దెచ్చియుశోధించి విలువఁ ♦ దీర్పఁగ నడుగఁ
బుచ్చుకొనఁ దిరుగ నమ్మఁగ, నచ్చటఁగలవైశ్యులందు ♦ నధముఁడె చాలున్. 48.

ఆ|| ఇచ్చెదనని-అమ్మచున్నానని, సురశైలముఁ-దేవతలకు నివాస మయిన బంగారపుగొండను సైతము, తెచ్చియుఁ-తీసికొనివచ్చి, శోధించి-పరీక్షించి, విలువదీర్పఁగఁ-వెలను జక్కపఱచుట కును, అడుగఁ-ఇంకొకరు తెచ్చిరేని కొనుటకై యడుగుటకును, పుచ్చుకొనఁ-తీసికొనుటకును, తిరుగఁ-మరల, అమ్మఁగఁ-విక్రయించుటకును, అచ్చటఁ-ఆపురమునందు, కలవైశ్యులందుఁ-ఉం డిన వణిగ్వ్యాపారులలో, ఆధముఁడె-అల్పుఁడైనను, చాలుఁ-తగియుండును, గొప్పధనవంతు లన సరములేదనుట. 'కృయవిక్రయములయందు సువర్ణపర్వతము వైన సరకుసేయనివారును నాపట్టణ మున నల్పధనవంతులే, అనుటచే. ఆతిశయోక్త్యలంకారము. 'నిగిర్యాధ్యవసానంతు. ప్రకృతస్య సమే నయత్, ప్రస్తుతస్య యదన్యత్వం. యద్యర్థోక్తౌ చ కల్పనమ్, కార్యకారణయో ర్యశ్చ, పౌర్వాపర్య విపర్యయః. విజ్ఞేయాతిశయోక్తిః సా, కా. ప్ర.

తా|| అనగరియందుఁ గలవైశ్యులలో నల్పుఁడైనను బంగారపుగొండను చెచ్చి దీని నమ్మెద నని సరిచూచి యింతవెల యనినిర్ణయించుటకును, మఱియొకరు తెచ్చినప్పుడు కొనుటకును, దాని నెవ్వరైన నడిగిరేని మరల విక్రయించుటకును దగియుండును.

—♦శూ ద్ర వ ర్ణ న ము♦—

క|| అం దరుదారుజఘన్యజు, లందఱు దారుణబలాధ్యు ♦ లగుదురు ధృతిచే
మందరములయ్యుఁ దెలియ న, మందరము ల్వింతగా'దె ♦ మహిమండలిలోన్. 49.

ఆ|| అందుఁ-ఆపురియందు, అరుదారుజఘన్యజులు-వింతగలశూద్రులు, పుష్టి బ్రహ్మణఃజఘన్యాంగే జాతాః జఘన్యజాః, బ్రహ్మయొక్క యల్పవయవమునఁ బుట్టినవారు. అందఱుఁ-ఎల్ల రును, ఇదినిత్య బహువచనాంతము 'నూ|| అందఱొద్దులు నిత్యబహువచనాంతములు' ప్రా|| వ్యా. ఇచట శకట రేఫాదేశమునుగూర్చి 'నూ|| అంతాదులకు వారుపరంబగునో వాకులోపంబును, రుర లక్షణు అలాదేశంబునగు' 'వాలోపంబుతఱివాని తకారంబునకు దకారంబగు,' ప్రా. వ్యా.

దారుణబలాధ్యులు-భయంకర మయినశరీరపాటవమయొక్క సంపన్నతగలవారు, అగుదురు-అయియున్నారు, ధృతిచేత-ధైర్యమునందు, మందరములయొక్క-మందరపర్వతముతో సమానులైనప్పటికిని, తెలియక-చూడగా, మనుష్యులయొక్క దృష్టికిమాత్రము, అమందరముల్-మందరగిరివంటి యాకృతి కలవారుకారు, ఇట్లు కనబడుట. మహిమండలిలాన్-భూమియందు, వింతగాచె-అచ్చెరువు గాదా, ఈపద్యమున 'అందరు.....అందఱు, మందరము...మందరముల్, ఇనియమకాలంకారము. ద్విపాసమును జెప్పబడినది. భేదాభేదాతిశయోక్తియు. వ్యతిరేకాలంకారమును 'వ్యతిరేకో విశేషశ్చే దుపయోగపమానయోః, చంద్రా. 'ఉపమానా ద్య దన్యస్య వ్యతిరేకః స ఏవ సః, హేత్వో రుక్తా వనుక్తీనాం. త్రయే సామ్యే నివేదితే, శబ్దార్థాభ్యా మథాక్షిప్తే. జిప్తే తద్వత్ప్రసవః, కా. ప్ర. ఉదా "అఖండమండలః శ్రీమాన్. పశ్యేషపృథివీపతిః, ననిశాకరవజ్రాతు. కలాశైశ్చద్యమాగతః"

తా|| అపట్టణమునఁ గలశూద్రులు బలమునందును ధైర్యమునందును మందరపర్వతమువలె నొప్పుచుందురు. అకృతియందు మాత్రము సామాన్యమానవులే.

—♦వే శ్వాస మూహ వర్ణనము♦—

సీ|| చెక్కుటద్దములపైఁ ♦ జిఱునవ్వు చినుకులు, వాఱ మోచిచలించు ♦ పాటఁబలికి
కనుతెప్ప లరవంచి ♦ కర్ణాంతములు దాట, నలుసాల నృత్యంబు ♦ దొలుకఁ జూచి
కొదమజక్కవవంటి ♦ గుబ్బుచంటికెలంగ, గానరా జిలుగుచెం ♦ గావి గప్పి
కచభార కుచభార ♦ కటిభారములచేతఁ, గాయంబు త్రైభంగి ♦ కముగ నిలచి

తే|| ప్రియవయస్యాభుజాసమ ♦ ర్పితకరాబ్జ, లగుచుఁ దమయిండ్ల ముంగిళ్ల ♦ నప్పురమున
విటులతో మాటలాడెడు ♦ వెలవెలందు, లన్యవేశ్యలకుఁ గొలందు ♦ లాజయింప. 50

అ|| అప్పురమునక-అపట్టణమున, చెక్కుటద్దములపైక - అద్దములవంటి చెక్కిళ్ళమీఁద, విచిఱుననవ్వు-మందహాసము, చినుకులుపాఱక-ధారలుగావ్యాపించగా, మోచిచలించుపాటక-పెదకదలునట్టిగానమును, పలికి-పీణాదిస్వరయుక్తముగాఁబలికి, కర్ణాంతములు దాటక - చెవులయొక్కతుదలు ఆతిక్రమించునట్లుగా, కనుతెప్పలు-అరవంచి కంటికెప్పలు రెండును సగముమూసి, అనఁగా నేత్రము లర్ధనిమిలన మొనర్చి, 'సస్మితా'చ భవే త్తారా, కించి దుస్మృతా పుటా, స్వాదర్ధముకుశాదృష్టి, శ్వాసందాహ్లాదగోచరా, అభి|| ద|| నలుసాలక-చుట్టుకొల్లారుగా వేయఁబడిన చావడియందు, 'నాలుగు + సాల-నలుసాల, మఱియు 'నలుపు + సాల-నలుసాల, ఈయర్థమువలన నొప్పిద మైనచవికయం దనియుఁ జెప్పవచ్చును. నృత్యంబు-శరీర హస్త నేత్రాభినయములచేతఁ బాడునట్టిపాటయొక్కభావమును చెలియఁజేయుచు నాడెడునాటను, తొలుకఁజూచి-వర్షించునట్లు చూచి, అనఁగా నాట్యమును దట్టముగాఁగనఁబఱచియునుట, 'రసభావవ్యంజకాదియుతం నృత్యమితిర్యతే, అభి|| ద|| రసము, భావము. అభినయము, ఈమూఁడును గూడినదియే నృత్యము. 'అడ్డకందుకవస్త్రాది దండి కా చామరస్రజః, పీణాదిధ్వత్వాయత్కుర్యన్నృత్యంతద్దేశికంభవేత్, నృ|| ౫||

శుభకార్యదులయం దీనృత్యమును జూడవలయు నని శాస్త్రప్రసిద్ధము. 'సృత్యం తత్రనరేంద్రాణా, మాభిషేకమహోత్సవే, యాత్రాయాం దేవయాత్రాయాం, వివాహే ప్రియసంగమే, నగరాణా మగారాణాం, ప్రవేశే పుత్త్రజన్మని, శుభాక్షిః ప్రియోక్తవ్యః, మాంశశ్యం నర్వకర్మసు, అభి|| ద|| కొదమజక్మవవంటి గుబ్బచంటికెలంకు - చక్రవాకశక్తియొక్క పిల్లలవంటి వటువస్త్ర నములయొక్కపార్శ్వములు, కాన రాక్ష-అగపడునట్లు, జీలగుచె-గావి - వివిధకన్యములతోఁజిత్ర రుపు వ్రాయఁబడిన కుంకుమవంటి యెఱ్ఱనివస్త్రమును, కప్పి-అచ్చాననమొనగ్ని, కచభార కుచభార కటిభారములచేతఁ - కొప్పు యొక్కయు, స్రవముఁయొక్కయు, పిఱుఁగులయొక్కయు, బరువులచేత, కాయంబు-మేను, త్రైధంగికముగఁ-మూఁడువంకలుగా, నిలిచి-నిలవఁబడి, ఆనంగాఁ గచకటిభారములూక వైపునకను, కుచభార మొకవైపునకను, వలచుచుండుటచేత శరీరము మూడు వంకలు గలదయ్యె ననుట, ఇట్టిసౌందర్యముల నెల్లోరాదిగుహలయందుఁ జిత్రింపఁబడియున్న స్త్రీ ప్రతిమలను నాట్యాభినయములయందు నేర్పరులై యెయోముగానిలచిన యందగతైలను జూచిననే తప్ప వినినమాత్రమున సంపూర్ణముగా విశదముకాదు. ఇచటఁ గచకుచ భారములనుగూర్చి 'పుష్పాక్షీ కేశహీనాచ, పీనోష్ఠీ లంబకస్తనీ, అతిస్థూలా పృథిక్పశా, పృథ్వీచ్ఛా పృథివామనా, కుజ్జాచ స్వరహీనాచ, వేశ్యా నాట్యవివర్జితా, ఆని చెప్పఁబడియుండుటచేఁ కేశహీన, అతికృశ, లంబ కస్తని, మున్నగువారు నాట్యమున కుపయోగింప రనితెలియుటయే కాక 'తస్మి రూపవతీ శ్యామా పీనోన్నతపయోధరా, ప్రగల్భా సరసా కాంతా, కుశలా గ్రహమోక్షయోః, చారుతాశలయాభిజ్ఞా మండలాస్థానపండితా, హస్తాంగస్థాననిపుణా, కరణేషు విహసిన్ విశాలలోచనా గీత, వదన్య తాళానువర్తినీ, పరార్థభూషానుపన్నా, ప్రసన్నచుఖపంకజా నాస్థూలా నాతికృశా, నాత్మచ్ఛా నాతివామనా, ఏవం విధగుణోపేతా, నర్తకీ సముదాహృతా' అభి|| ద|| ఇట్లు సర్వాంగసందరి యైనంగాని నాట్యస్త్రీగాఁ బరిగణింపఁబడ దని వచిచియుండుటనుబట్టి శరీరస్థానములతోఁ గూడిన త్రైధంగికత్వము వర్ణించివాడు. ప్రియవచుస్యా భుజాసమర్పిత కరాజ్జలు. ప్రియవచుస్యా-తమ నెయ్యపుఁజెలికతైలయొక్క, భుజా-బాహువులయందు, 'నిద్రోద్దోషా బాహు బాహుచ, భుజాభుజఇతి రితః, ధనం. సమర్పిత-ఉంచఁబడిన, కరాజ్జలు-చంద్రగులవంటి హస్తములుగలవారు, అగుచుఁ-ఆయి, ఇది వర్తమానార్థకముకనుక. చు, వచ్చును. నూ|| చురిత్రీయాపదానాం నర్వేషాంవర్తమాన కాలే స్యాత్, నన్న|| తమ యింద్లముంగిళ్ళ-వారివారి గృహ-గణములయందు, విటులతోఁ-కామకు లతో, మాటలాడెడు శెలశెలందులు-సంభాషి-చుచున్నటువంటి గణికాంగనలు, అన్యవేశ్యలకుఁ- ఇతరవార కాంతలకు, జయింపఁ-గెలుచుటకు, కొలందులా-శక్యమగుదురా, ఈపద్యమున 'చెక్కుటద్దము, అనుటకు 'నూ|| సమానాధికరణ్యేషా దంతానాం టుగాగమో చిస్యాత్, శబ్ద చిం|| 'ఇంద్లఁ, అనుటకు 'నూ|| సలలో ర్పిందుయతో దుర్వా యోలులః, అనియును 'నూ|| ఉల్లుగపి తయోః పరతః, అనియును, నన్న. 'ముంగిళ్ళఁ, అనుటకు 'నూ|| డలటా ముదితాం తస్యచ వాటక్, శబ్ద చిం|| ఈపద్యంత గీతముయొక్క కడపటిపాదమున 'అన్యవేశ్యలకుఁ గొలందుల జయింప, అనుచోటఁబలుతయతి నెప్పఁబడినది. 'క|| పలుకులతలఁ గలవ్రాలకు, వలనగుచుఁ బలుతమునిలిపి+వానికి రెండుఁ, వరులుగఁ జెప్పినగావ్యం, బుల నదికాకుస్వరంబు+బలుతవళియు నగుఁ, అన్న|| ఉదా 'మ|| అనుమానింపక తోడఁబుట్టులనె కా+దా తున్ని తూటాడె, భార|| 'శెలశెలంపు లన్యవేశ్యలకుఁ

గొలందులా, అనుటచే. అంత్యానుప్రాసాలంకారము. 'చెక్కుటద్దములు-కొదమజక్కవవంటి' గుబ్బు చుంటికెలంకు, ఇత్యాదులుపమాలంకారము. పద్యమంతయు స్వభావోక్త్యలంకారము, అన్యవేశ్యలకుఁ గొలందులా, అనుటచే నతిశయోక్త్యలంకారము. 'క॥ ఉపమేయ మింతదడవక, యుపమానమె నుడువనతిశయోక్తి' కా. సం. "స్వభావోక్తిరసాచారు. యథావద్వస్తువర్ణనమ్" ప్ర. తా.

తా॥ ఆపురమునఁ గలవేశ్యలు తమనిద్దంపుచెక్కిళ్ళయొక్కప్రకాశము నతిశయింపఁ జేయునట్టి లేనవృత్తోఁ బెదవిగదల్చిపాడుచు మిగులగొప్పవైననేత్రములు నగముమూసి చతుశ్చాలయం దధికముగా నాట్యముచేసి చక్రవాకపోతములవంటి వట్టువస్త్రములయొక్క ప్రక్కలగపడునట్లు చిక్రలేఖనము గలచెంగావివలవను గప్పికొని కేశబంధముయొక్కయుఁ, జన్నులయొక్కయుఁ, బిటుఁదులయొక్కయు, భారములచేత నొడలు మూఁడువంకలుగాఁగ నిలిచి తమగృహాంగణములయందలి చెలికత్తెలయొక్క భుజములమీఁదఁ బద్మములవంటిహస్తములను వైచి సోయగమగఁ గోడెగాండ్రతో ముచ్చటించు చున్న వెలయాండ్ర జయింప నితరవేశ్యలకుఁ దరమగునా?

ఉ॥ ఒక్కొక్కవేశ దేవపతి ♦ యొద్దకు నారదుఁ డేగుదెంచి యా
జక్కవగబ్బిగుబ్బెతల ♦ చక్కదనంబును నాట్యవిద్యయున్
మక్కువనేతలున్ విటుల ♦ మర్మ మెఱుంగుటలుం గణింపఁగా
గ్రక్కున దేవలోకగణి ♦ కల్తలవంతురు సిగ్గుపెంపునన్.

51.

అ॥ ఒక్కొక్కవేశక ఒక్కొక్కసమయమున, దేవపతియొద్దకున్ - ఇంద్రునిదగ్గఱకు, నారదుఁడు-నారదమహర్షి, ఏగుదెంచి-పోయి, అజక్కవ గబ్బిగుబ్బెతలచక్కదనంబును - చక్రవాక పక్షులవలె గుండ్రముపై బిగువైన గుబ్బుచనులు గల యావేశ్యలయొక్క సౌందర్యమును, గుబ్బు+ ఎత్తుగుబ్బెత, గుబ్బులాడి, నాట్యవిద్యయున్ - నృత్యవిద్యయును, మక్కువనేతలున్ - ప్రేమను గనబఱచుచేష్టలును, విటులమర్మ మెఱుంగుటలున్ - వ్యభిచారపురుషులయొక్క రహస్యములను దెలిసికొనుటయును, గణింపఁగా-పొగడుచుండఁగా, గ్రక్కున-వెంటనే, దేవలోకగణికల్-స్వర్గలోకమునం దుండెడురంభ మొదలుగాఁగలవేశ్యలు, సిగ్గుపెంపున-లజ్జయొక్క యధికముచేత, తలవంతురు-తలలువంచుకొనెదరు, ఇందు 'జక్కవగబ్బిగుబ్బెతల చక్కదనంబును, అనునాటఁ గేవలాధ్రపదములతోఁ గూడినసమాసము 'సూ॥ కేవలవికృతిపదై ర్య స్సయాసకం తం బ్రువన్తి వాక్యజ్ఞాః, నన్న॥ 'గణికల్ తలవంతురు, అనునాట సమాసగతపూర్వపదం బగు జహువచనమున కుత్తరపద మగునేకవచనముతో నన్వయమగుచున్నది. 'సూ॥ ఒక్కొక్కచో సమాసగత పూర్వ పదంబు వ్యవహితోత్తరపదం బొంటితోడను వానిపెక్కింటితోడను నన్వయించెడి, ప్రా॥ వ్యా॥ ఉదా 'క॥ నాయంటం బదిగడఁత, నేయఁ బెరుగుఁ బాలుఁద్రావె, నీప్రియతనయుండు, హరివం॥ 'క॥ ఒక్కొక్క కన్నును జెవియును, జెక్కును జనుబొడ్డు మూఁపుఁ జెలువగుచేయున్ బ్రక్కయుఁ బిటుఁదును గాలును, నక్కజముగ మనుజుకలఁ మపు డుదయించెన్, భార॥ మగ్గు మెఱుంగుటలుఁగణింపఁగా, అనునాట సరళాక్షరమును బొందినద్రుతము బిందువగుటకు 'సూ॥ లుగ్వాద్రుతప్రకృతికా త్పరత స్సగళే, స్థిరేచనస్య స్యాత్, ఆలుకిచసంశ్లేషస్స్యాత్ బిందుం ప్రవ దన్తి తం క్వచి త్కే చిత్' శబ్దచిం॥ ఉదా॥ ఉ॥ ఇంతి యిరిం గిరిం బొడమునె యనిపల్కిరి, పను॥

ఈపద్యమైన 'వేశ్యలగుణముల కర్ణించినంతనే దేవతేశ్వరులు తలలువంతురనుటచే అసంబంధ సంబంధాతి శయోక్తి ఉదా|| 'చ|| చందనశైలసానువులఁజాలఁజెలంగుభుజంగబాలికా, బృందము శ్రీ నృసింహ విభుఁజేర్కొనిపాడఁదదీయగానని, పృథ్వీమలనువేడ్కబెరఁయంగఁగురంగతురంగమేగమిన్, మందగతిసంగములఁమానవు దక్షిణగఁధవాహమల్|| నరస.

తా|| ఒక్కొక్కసమయమన స్వర్గలోకమునఁ గలయంద్రసభకు నారమం డరిగి యామణిపురము నం దుండినవేశ్యాఁగనలయొక్క సొంపును, నాట్యవిద్యానిపుణత్వమును, వలపును గలుగఁజేయు వ్యాపారములును, కాముకులయొక్క రహస్యముల నెఱుంగుటయును, పొగడినవోడనే దేవలోక ముననున్నరంధ్రమున్నగువేశ్యలు సిగ్గుతోఁ దలలువంచికొందురు. అట్టివెలయాంద్ర వర్ణింప నెవరితరము.

—: పుష్పలూపికావర్ణనము :—

ఉ|| దండకు నేఁగుదెంచి విరి ♦ దండకు విల్వయొసంగి పుష్పకో
దండనిశాతమార్గణవి ♦ దారితభావముఁ జెందలే మయో
దండకు నీకు నోయబల ♦ దండము దండము దండ మంచు దో
ర్దండము లెత్తి మొక్కుదురు ♦ స్రక్కరిఁ గన్గొని పౌరపల్లవుల్.

52

అ|| పౌరపల్లవుల్-అనగరమునఁ గలవిలుకాండ్రు, స్రక్కరిఁ-పూలదండ లమ్మెడుపడుచు లను, కన్గొని-పీక్షించి, దండకుఁ-వారిసమీపమునకు, ఏఁగుదెంచి-పోయి, విరిదండకుఁ-పూలసరము నకు, విల్వయొసంగి-వెలయిచ్చి, పుష్పకోదండ నిశాత మార్గణ విదారిత భావముఁ, పుష్పకోదండ-మన్మథునియొక్క, నిశాతమార్గణ-వాడియైనబాణములచేత. విదారితభావముఁ - భేదిచఁబడినచిత్తమును, చెందలేము-పొందియుండఁజాలము, అయో-ఇది సంతాపమును చెలియఁజేయును. ఓయబల-ఓచిన్నదానా, దండకుఁ-ఈపుష్పహారమునకును, నీకుఁ-నీకును, దండము దండము దండమంచుఁ-మరలమరల ననుస్కారములనుచు, దోర్దండములు-దండములవంటి తమబాహువులను, ఎత్తి-మీఁది కెత్తి, మొక్కుదురు-ననుస్కరించుచుందురు 'పౌరపల్లవుల్, అనుచోటఁ గడపటియుకారలోపము నకు 'నూ|| పదాంతంబులై యసంయుక్తంబు అయిన నుబురులయుత్పంబునకు లోపంబు ఒహుళంబుగ నగు' బా|| వ్యా|| ఇందు 'దండకు, అనిపలుమారుచ్చరింపఁబడుటచే వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము. పుష్పలూపికలను సమీపించి పూదండకు వెలయిచ్చి గ్రహించునంతలోనే విటులు కామోద్రేకు లగుదు రనుభావముచే విభావనాలంకారము. 'విభావనా వినాఽపిస్యా త్కారణం కార్యజన్మచేత్, హేతునా మసమగ్రత్వే కారోఽత్యంతి శ్చ సా మతా, కువ|| క్రియాయాః ప్రతిషేధేఽపి ఫలవ్యాప్తి ర్విభావనా, కా|| ప్ర|| ఉదా 'దివమపుష్పయాతానా మాకల్ప మనల్పగుణగణాయేషాం, రమయంతి జగంతిగిరః కథమివ కవయో నతే వంద్యాః, రుద్ర.

తా|| అపురమునఁ గలజారులు పూవులమ్మెడుయువతులం గని వారినిసమీపించి యొకపూదం డకు వెలయిచ్చి దానిం బట్టికొనయత్నింప వాడియైనమన్మథబాణములు విశేషముగా మేనసోకు టచేఁ గలిగిననునోవ్యాకులములను నైఁచుకొనలేక యోకాంతా! నీవిరులదండకును నీకు ననేకవందనము లనికేలోడ్చి యూరకపోవుచుందురు.

—: గజవర్ణనము :—

తే॥ ప్రకటకటకంబుఁ బాదవి + భ్రాజితంబు, నైనయగసంఘ మనిచూచి + యచల భావ, హైన్యమున నాగసంఘాత + మండ్రు సుకవు, లచటిమదకుంజముల నే + మనినుతింతు. 53

ఇందుఁ బర్వతములకును, గజసమూహమునకును, అభేదాభ్యవసాయము చేసి చెప్పినాడు.

అ॥ సుకవులు-గొప్పపండితులు, ప్రకటకటకంబు-స్ఫుటమైనదంతములయొక్క యలంకారమును 'ని॥ ప్రకాశంప్రకటంస్పష్టం. విశదంస్ఫుట ము ల్పజమ్, యా॥ 'ని॥ కటకం వలయే సానా. రాజధానీ నితంబయోః, సామద్రలవణే దంత. మండనే దంతినా మపి' విశ్వ. (పర్వ) ప్రకటకటకంబు-స్పష్టమైనపర్వతసానువులను-ఆనఁగా విభజింపఁబడిన కొండచరియల ననుట. 'ని॥ కటకో ౭ శ్రీ నితంబో ౭ద్రేః' అను. పాదవిభ్రాజితంబు-పాదములయొక్క ప్రకాశమును, (పర్వ) కొండఁగమింపమునందుఁ జుట్టువాని నుండెడుచిన్నతిప్పలప్రకాశమును, 'ని॥ పాదాః ప్రత్యస్తపర్వతాః, అహ. ఐన + ఆగసంఘము-అయినట్టి కదలకయుండు సముదాయము, (పర్వ) ఐన + ఆగసంఘము-అయినట్టి కొండలయొక్కగుంపు, 'వ్యు॥ నగచ్ఛంతీత్యగః, అని-అనుకొని, చూచి-బాగుగాఁబరిశీలించి, అచలభావహైన్యమున-చలింపనిస్వభావముయొక్క లేమిచేత, ఆనఁగాసంచరించుచుండుట చేతననుట, నాగసంఘాతము-ఏనుఁగులయొక్క సమూహము, (పర్వ) నాగసంఘాతము-ఆగమలయొక్కగుంపుగాదు, ఆనఁగాఁ బర్వతములయొక్క సమూహము కాదనుట. ఆండ్రు-అనిచెప్పుదురు, అచటిమదకుంజరముల-ఆపురియందుఁ గల మదపుటేనుఁగులను, ఇచట కుంజశబ్దమును గూర్చి 'నూ॥ ర ప్రకరణే ఖ ముఖ కుజ్జేభ్యఉపసంఖ్యానమ్, (సిద్ధాం. వా) ఖరః, ముఖరః, కుజ్జో హస్తిహనుః కుజ్జరః, ఏమనినుతింతు-ఏవిధముగా వర్ణింపఁగలను, ఇచటఁబాదములును, దంతములును, గనఁబడుటచేతను, నడచునట్టిస్వభావముచేతను, గుర్తించుటయే కాని లేకుండినఁ బర్వతములనియే చెప్పవచ్చుననుటచే నసంబంధ సంబంధాతిశయోక్త్యలంకారమును, శ్లేషాలంకారమును, మరియుఁ బర్వతములకుఁ జలనముండినఁగాని కుంజరములనుబోల వనునర్థముచే. ప్రతీసాలంకారమును. "అక్షేప ఉపమానస్య ప్రతీప ముపమేయతా, తస్యైవ యది వా కల్పవృత్తిరస్కారనిబంధనమ్, కా.ప్ర.

తా॥ ఆపురమునందలి గొప్పయేనుఁగులు దంతములతోఁ బ్రకాశించుచుఁ జక్కఁగా నడచుచుండఁ బాదములు గలపర్వతములవలె నుండెను. అదిచూచి తెలిసినవారు వానిని నాగము లనివ్యవహరింపసాగిరి. అట్టివానిని నే నేమనివర్ణింపఁగలను.

—: అశ్వవర్ణనము :—

క॥ మనసైన నీడుగుట్టముఁ, గనుఁగొనలే రచటిఁగ్గోట + కములకు భువిలో
మనసైన నీడుగాదా, యనిశ నిరాఘాటజవన + మగ్రతచేతన్. 54.

అ॥ అచటిఁగ్గోటకములకు-ఆపురమునఁగల గుట్టములకు, అనిశనిరాఘాటజవనమగ్రతచేత-అ-అయొక్క, అనిశ-ఎడతెగని, నిరాఘాట-అనర్గళమైన, అడ్డములేని, జవనమగ్రతచేత-శీఘ్రము

యొక్క సమృద్ధిచేత, మనసైనకొ-మనోవేగమయినను, ఈడుగాదు-సమానము కానేరదు, ఇచట 'ఈడు, శబ్దము నిత్యైకవచనాంతము. 'నూ|| సమానార్థకములయిన యీడెనరిసాటిలోనగు దేశ్య విశేషణ శబ్దములును" ప్రా, వ్యా. భువిలోన్-ఈపుడమియందు, మనసైనకొ-మదిలోవాంఛగల్గినను, ఈడుగుఱ్ఱముకొ-ప్రాయపువారువమును, కనుగొనలేరు-చూడఁజాలరు, ఇందు 'మనసైన-మనసైన, యమకాలంకారము. వానివేగమునకు మనోవేగముకూడఁ జాల దనుటచే భేదాతిశయోక్త్యలంకారము. "క|| సాధారణ మగుదాని క, సాధారణతోక్తి భేద. కాతిశయోక్తికొ" అలం. సా. సం.

తా|| ఆనగరియందలి యశ్వములయొక్క యధికమైనగమనవేగమునకు మనోవేగమయినను సమముగాదు, ఇంకఁ బ్రాయపుగుఱ్ఱములఁ జూడవలె నన్నసీద్రపంచమనం చెప్పరికిని వలనుపడదు.

క|| ఒకకొన్ని మదికిఁదోచినఁ, బ్రకటించితిఁ గాని యచటి ♦ బహువస్తుసమృద్ధికత శతపత్రిసంభవు, నకునైన గణింపరాదు ♦ నరనాథమణి. 55.

అ|| నరనాథమణి-రాజులలో శ్రేష్ఠుడవైనవాఁడా, మదికికొ-నామనమునకు, తోచినకొ-స్ఫురించఁగా, ఒకకొన్ని-కొన్నిటినిమాత్రమే, ప్రకటించితికొ-వివరించితిని, కాని-ఇదిపర్యంతార్థకము, అచటిబహువస్తుసమృద్ధికత-ఆపురమునందలి యనేకములగు వస్తువులయొక్క సంపూర్ణత్వము, శతపత్రిసంభవునకుకొ-బ్రహ్మదేవునకైనను, గణింపరాదు-ఎంచనలవి కాదు, ఇందు 'ఒకకొన్ని, అనుటకు 'నూ|| ఒకశబ్దం బొక్కచో నల్పార్థకం బగు, పౌ|| వ్యా|| ఉదా "మ|| ఒకమున్నులు గదల్చి తెచ్చినలలా ♦ టోగ్రాకుచాపంబు, భాగ♦ 'ఒకనూతేఁడుల్, మార్కం. 'కొన్ని, యనుటకు "నూ|| జడతావాచకత్వేతు న్నన్యంతతాతదృశ్యతే" అథ. అచటిబహువస్తుసమృద్ధికత శతపత్రిసంభవునకునైన గణింపరాదు, అనుటచే నతిశయోక్త్యలంకారము:

తా|| రాజా! నాకు జ్ఞాపకమున్నవలెకే కొన్నింటిని మాత్రము చెప్పితిని గాని యాపురమునఁ గల వివిధవస్తుసముదాయమును వర్ణింప బ్రహ్మదేవునకైన శక్యముకాదు.

—♦ సు ర శ ర్మ వ ర్ణ న ము ♦—

క|| ఆపురమునందుఁ జేయుం, గాఁపురము సమస్తజనులు ♦ గణుతింప బుధ్ధ్వాపతి మతిరెండవభా, సాపతి సురశర్మ కర్మ ♦ సౌప్తవగురుఁ డై. 56.

అ|| ఆపురమునందుకొ-ఆనగరమున, సమస్తజనులుకొ-మనుష్యులందఱును, గణుతింపకొ-స్తుతింపఁగా బుధ్ధ్వాపతి-పండితులలోరాజయినవాఁడును, అనఁగాఁ విద్వాంసులలో శ్రేష్ఠుడనుట. మతికొ-ప్రజ్ఞయందు, 'ని|| ధీః ప్రజ్ఞా శేముషీ మతిః, అమ|| రెండవభాసాపతి-ద్వితీయుఁడైన చతుర్ముఖుఁడును, అగు సురశర్మ-సురశర్మ యనుపేరుగలబ్రాహ్మణుఁడు, కర్మసౌప్తవగురుఁడై-సత్కర్మములను జక్కఁగాఁజేయుటయందధికుఁడై, కాఁపురముచేయుకొ-నివాసముచేయుచుండెను. ఇందు 'కాఁపురము, అనుపదమునుగూర్చి 'నూ|| పురవర్ణకంబు కాఁచు♦ దాఁచు♦ దాద్యుదలకగు, పౌ|| వ్యా. 'ఆపురమునందుఁ జేయుం గాఁపురము-బుధ్ధ్వాపతి మతి రెండవభాసాపతి, ఇవియను ప్రాసాలంకారము. 'మతి రెండవభాసాపతి, అనుటచేత సుభయతాద్రూప్యరూపకాలంకారము.

తా|| ఆమణిపురంబునందుఁ గల ప్రజలందఱిచే న్నుతింపఁబడుచుఁ బండితశ్రేష్ఠుఁడును, ప్రజ్ఞ యందు బ్రహ్మదేవునిబోలినవాఁడును, సత్కర్మముల నొనర్చుచుండువాఁడును, అగుసురశర్మయను భూసురోత్తముఁడు నివసించుచుండెను.

శా|| చాతుర్వైద్యపరాయణుండు బహుశా ♦ స్త్రుగంధనిర్ణేతవి
ఖ్యాతాచారధురంధరుండు హరిపా ♦ దాంభోజనేవాకళా
సాతత్యప్రధితుండు లక్షణవిరా ♦ జత్కావ్యసర్గక్రియా
ద్వైతీయాకసరోజసుంతి యతఁడే ♦ తన్మాత్రుఁడే భూవరా.

57

అ|| భూవరా-ఓరాజా, చాతుర్వైద్యపరాయణుండు- నాలుగువేదములనుజదివినవాఁడును 'చతురోవేదానధీతే చతుర్వేదః. స ఏవచాతుర్వైద్యః, "నూ|| చతుర్వేదస్యోభయపదవృద్ధిశ్చ, గణనూత్రము. బహుశాస్త్రుగంధనిర్ణేత-అనేక మయినశాస్త్రములను, ప్రబంధములను, నిర్ణయము చేయువాఁడును, విఖ్యాతాచారధురంధరుండు-ప్రసిద్ధిగల మంచినడవడికయొక్క భారము వహించినవాఁడును, అనఁగా సత్ప్రవర్తనము గలవాఁడనుట, హరిపాదాంభోజనేవాకళాసాతత్యప్రధితుండు- హరిపాదాంభోజ-శ్రీమహావిష్ణుమూర్తియొక్క పద్మములవంటి చరణములయొక్క, నేవాకళా-పూజించుట యనెడువిద్యయందు, సాతత్యప్రధితుండు-ఎడతెగకయుండెడు ప్రసిద్ధుఁడైనవాఁడును, లక్షణ-.....నూతి. లక్షణ-కావ్యములకు చలయులక్షణములతో, విరాజిత-ప్రకాశించుచున్న, కావ్యసర్గక్రియా-ప్రబంధములను రచించునట్టి పనియందు, ద్వైతీయాకసరోజసుంతి-ద్వితీయుండుగానయి నబ్రహ్మ గలవాఁడు, అనఁగా బ్రహ్మదేవునికంటె శ్రేష్ఠుఁడనుట, "నా|| నూ|| తీయాదీకస్వాధ్యేవావాచ్యః, ద్వైతీయాదిః, ద్వితీయః, సిద్ధాంత, అతఁడు-అబ్రాహ్మణుండు విత్తన్మాత్రుఁడే-ఈసాటి ఆసాటి వాఁడా, సామాన్యమానవులవంటివాఁడు కాఁడనుట, ఇందు 'లక్షణ-.....నూతి, అనుటచే నధిక తాద్రూప్యరూప కాలంకారము, 'అతఁడేత్తన్మాత్రుఁడే, అనుటచే భేద కాతిశయోక్త్యులు కారము. సామాన్యమునేను సామాన్యచునుట భేద కాతిశయోక్తి యని శాస్త్రప్రసిద్ధి,

తా|| నాలుగువేదములఁ జదివినవాఁడును, వివిధ శాస్త్రములను, ప్రబంధములను, ధ్రువపఱచువాఁడును, సత్ప్రవర్తనమునందధికుఁడును, శ్రీమహావిష్ణువుయొక్క పాదకమలములను నిరంతరము నేవించువాఁడును, లక్షణయుక్తముగాఁ గావ్యములసృజించుటయందు బ్రహ్మదేవునికంటె మిన్న యైనవాఁడును, అగు నాసురశర్మ మానవమాత్రుడని యెట్లు చెప్పఁగలము.

క|| పరకాంతాముఖదోషా, కరకాంతిస్పర్శనమునఁ ♦ గడుమొగుడుచునా
ధరణీసురునేత్రంబులు, సరసీజము లన్నమాట ♦ సహజముగాదే.

58

అ|| పర-.....నమునక. పరకాంతా-ఇతరస్త్రీయొక్క, ముఖదోషాకరకాంతి-వదనమనెడుచంద్రుని కాంతియొక్క, స్పర్శనము-తగు నుటచేత, (శ్రేష్ఠార్థము) పరకాంతాముఖ-అర్యస్త్రీలముఖముయొక్క, 'ని|| ముఖంతు వదనే ముఖే ద్వారేతారాభ్యుపాయయోః, యా. దోషాగర-పాపములనునివారమున, 'ని|| దోషః స్యాద్దోషణే సాపే. దోషా రాత్రౌ భుక్తిః, మే. ఉదా. దోషాఽపిహన మహిమాంశు రసౌకిలేతి. వ్యాకోచకోకనదతా దధతే నశిన్యే" మాఘ

కాంతి-కోరికయొక్క 'ని|| కాంతిశోభాభిలాషయోః, విశ్వ. స్వగృహమునక'-సోఁకుటచేత, కడు మొగుడునుక-అధికముగాముకుళించును, అధరణీసురునేత్రంబులు-అబ్రాహ్మణునియొక్క-కన్నులు, సరసీజములు-తామరపూవులు, అన్నమాట-అనునట్టివాక్యము, సహజముకాదే-న్యాయమేకదా, పరాంగనలను జూచుటతోనే యతనినేత్రములు నిమిలనము అగు ననుటలోఁ గమలములకుఁ జంద్రునిప్రకాశము విరుద్ధమైనందున ముకుళించుటయే కాక శ్లేషానుప్రాణితమై చంద్రునకు దోషాకరత్వము వివక్షితమైనందునఁ బరాంగనాముఖదగ్ధనము పాపములకు నివాసమైనకోరికలను బుట్టించునది కనుకఁ దద్దగ్ధన మెఱుంగఁ జనునపుడు నిరుక్త్యలంకారము. 'క|| యోగముచే నామములకు, బాగుగ నన్యార్థక్షప్తి పరఁగునిరుక్తిక. ఈగతి వేఁపురు వీవువి, యోగుల దోషాకరాఖ్యో యొప్పున నీకుక, ఆలం. సా. సం. సురశర్మ పరశ్రీముఖమును జూడఁ జూటను గూర్చి "మాతృప త్వదారాశ్చ, పరద్రవ్యాణి లోప్తవత్, ఆత్మవ త్వర్వభూతాని, యః పశ్యతి స పండితః, చాణ.

తా|| అబ్రాహ్మణునియొక్క-కన్నులు చంద్రునివంటిముఖము గలపరశ్రీలదగ్ధనముచేత మిక్కిలి మూఁతలుపడును. కనుక నతనినేత్రములు పద్మము లనిచెప్పట యుక్తమే కదా.

శా|| శిష్టత్వంబున వేదశాస్త్రసతన ♦ శ్రీచేత నాధాతకుం
దృష్టింపంగ నశక్యుడైన ధరణీ ♦ దేవోత్తముక శ్రౌతని
ద్విష్టాచారధురంధరత్వమున నా ♦ ర్విజ్యంబు నల్పంగ న
గ్నిష్టోమాదులు సేసె నాతఁడు భువి ♦ గీర్వాణసంతుష్టిగన్. 59.

అ|| శిష్టత్వంబునక - సదాచారసంపన్నత్వమునను, వేదశాస్త్రసతన శ్రీచేతక - వేదములను, శాస్త్రములను, చదువుటయొక్క-సమృద్ధిచేతను, ధరణీదేవోత్తముక-అబ్రాహ్మణులలో శ్రేష్ఠుఁ డయిన యాసురశర్మను, దృష్టింపంగక - చూడఁగా, పరిశీలింపఁగాననుట, అధాతకుక - అయొక్క-బ్రహ్మదేవునకు సైతము, ఇచట ధాతృశబ్దములనుగూర్చి 'నూ. డాబవిభాత్రాదేరుః, 'తస్యచవా, 'తావు భారమేళనమా, అనునూత్రములచేత ధాత, యగును. అశక్యుడైనక - సాధ్యముకానివాఁ డైనప్పటికిని, అతఁడు-అబ్రాహ్మణుఁడు, శ్రౌతనిద్విష్టాచారధురంధరత్వమునక - శ్రౌతనిద్విష్ట - శ్రుతులనుండి నిర్ధారణచేయఁబడిన, ఆచార-మంచినడవడికయొక్క, ధురంధరత్వమునక - భారమును వహించుట చేత, అర్విజ్యంబు - యజ్ఞకర్మమునందుఁ గర్తచే ధనముపుచ్చుకొనియజ్ఞమును జేయుచునట్టివనిని, నల్పంగక-అచరించుటకుఁ గాను, ఇచట 'చలుపు - సలుపు, అను రెండురూపములు కలవు. భువిక-భూమియందు, గీర్వాణసంతుష్టిగక - వేల్పులకు సంతోష మగునట్లు, అగ్నిష్టోమాదులు చేసెక-అగ్నిష్టాధానము మున్నుగాఁగలవి చేసెను. అనఁగా వసంతకాలమునం దైదుదినములలోఁ జేసి ముగించెడుయాగము మొదలగునవి యాచరించె ననుట. 'అగ్నిష్టోమ, మనుటకు 'నూ. అగ్నేః స్తుత్సోమసోమాః. సిద్ధా. వ్యా. అగ్నేః పరేషామేషాసస్యషఃస్యాత్ సమాసేఽగ్నిష్టోత్ - అగ్నిష్టోమః-అగ్నిష్టోమా-అగ్నివరుణౌ, ఉదా 'అగ్నిష్టోమచ్చాయూ త్వం పరీత, స్తాపహ్లాదౌ శత్రుమిత్రేతేషు కుర్వక-అగ్నిష్టోమద్వేషినా, రావ. ఇందుఁ తృతీయసాహమున నిరుద్యోగం గలసంయుక్తములతో యతి నెప్పుఁబడినది, 'అ|| ఒకటి రెండు జన్మలుండెనుగదా, విశ్రమమునఁ జెలసెనేని

యశల దాని కెట్టిదైన గంధముకవి, శ్రావగంధజ్ఞచే బాసంగుచుండ, అప్పు, 'అథాతకు' - దృష్టింపఁగ నశక్యుఁడు, అనుటచే. అసాధారణోపమాలంకారము.

తా|| అతఁడు విధివిహితకర్మాచరణమునందును, వేదశాస్త్రపఠనమునందును, బ్రహ్మదేవునకు నైతము సాధ్యముకానివాఁడయినప్పటికిని, వేల్పులకుసంతోషమగునట్లగ్ని స్తోమాదియాగములనొనర్చెను.

మ|| అతిభక్తిఁ గృహిణీరోషణిపద ♦ వ్యాసంగచంగాత్మయై
ప్రతివారంబును భక్త్యభోజ్యములు సం ♦ పాదించి వడ్డింపఁగా
నతిఘృత్ భోజన మాచరించి నుఖులై ♦ యాశీర్వాదింపంగ నా
చతురాస్యాన్వయవార్ధిచంద్రమునకుఁ ♦ సంతోష మెంతోయగున్. 60.

అ|| గృహిణీరోషణి-గృహస్థురాండ్రలో శ్రేష్ఠురా లయినయతనిభార్య, అతిభక్తిఁ-ఎక్కువ విషయముతో 'ని|| భక్తిర్నిషేవణేభాగే-రచనాయాం, శబ్దా. పదవ్యాసంగచంగాత్మయై. పదవ్యాసంగ-అతనిపాదముల నాశ్రయించుటయందు, చంగ-నేర్పరితనముగల, అత్మయై-మనస్సుగలదియై, ప్రతివారంబును-నిత్యమును, భక్త్యభోజ్యములు - ఓండివంటలును, అన్నమును, సంపాదించి-సమ కూర్చి, వడ్డింపఁగాఁ-అన్నము మొదలగువానిని భోక్తమందుంచఁగా, అతిఘృత్-భోజనార్థమింటికి వచ్చివారు, అతిథి-అస్థితి-ఒకచో (స్థితి) నిలకడలేనివాఁడు. కావున అతిథి యని మనుస్మృతి. అత థాతువునకు సతతగతియని యర్థము కావున (ఒకచో నిలువక) నిరంతరము దిరుగుచుండువాఁడు. అతిథి యని శబ్దశాస్త్రజ్ఞులు వ్యుత్పాదించుదురు. 'ని|| స్యాదావేశికఆగంతు రతిథిర్నాగృహగతః, అ. అతిథి లక్షణము. 'యస్య నజ్ఞాయతే నామ, న చ గోత్రం న చ స్థితిః, అకస్మాద్గృహ మాయాతః, సోఽతిథిః ప్రోచ్యతే బుధై.' మను|| 'అజ్ఞాతకులనామాన మన్యతస్సముపస్థితం. పూజయేదతిథింసమ్యజ్ఞైక గ్రామనివాసినం, సం. విష్ణు. తనయొక్కవంశము, నామధేయము, అధికారము, మున్నగునవి తెలియ నీయక తటాన గృహమునకు వచ్చినవాఁడే యతిథి యని చెప్పబడుచున్నాఁడు భోజనాపేక్షచే దనకులనామప్రతిష్ఠాద్యత్కర్షణములను దెలియజేయఁగూడ దనికూడ మనుస్మృతియందే వచింపబడి యున్నది. అతిథికి భోజనమును బెట్టవలయునా? అనుప్రశ్నకు 'దూరాగతం పథిశ్రాంతం, వృథా చ గృహమాగతః, అనర్చయిత్వా యో భుక్తే, స వై చండాల ఉచ్యతే' చాణ. భోజనమాచరించి- ఆపదార్థములనుభుజించి, నుఖులై-ఆనందముగా నుండినవారై, ఆశీర్వాదింపంగఁ- దీవించుచుండఁగా, అచతురాస్యాన్వయవార్ధిచంద్రమునకుఁ-బ్రహ్మవంశమనెడుసముద్రమునఁ జంద్రునివలెబుట్టినవానికి 'ని|| అన్వయాయోఽన్వయోవంశో గోత్రంచాభిజనంకులమ్, హలా. 'ని|| హిమాంశుశ్చంద్రమాశ్చంద్రః, అ|| సంతోషము-ఆనందము, ఎంతోయగుఁ-ఎక్కువగాఁ గలుగుచుండును. ఇందు నాల్గవపాదమున సరసయతి నెప్పుఁబడినది. 'గీ|| నణలు నెల్లఁ గమలః నాభయొడొంటికి, నయహ లూనరఁజెల్లుః హస్తీ వరదః, శషసలొందు నంద్రుః చఛజరుంబులతోడ, సరసయతులు నాఁగఁజలధిశయల, నుల|| 'చతురాస్యాన్వయవార్ధిచంద్రముఁడు, అనుటచే నుపమాలంకారము. 'గృహిణీరోషణి, అనుసాసాలంకారము.

తా|| మిక్కిలిశ్రేష్ఠురా లయినయతనిభార్య నిత్యము నతిఘృతకుఁ ఓండివంటలును, భోజనమును, బరిశుద్ధముగాఁ దయారుచేసి వడ్డించినంత వారు భుజించి యానందముతో నాశీర్వాదము లొసంగు చుండఁగా నాబ్రాహ్మణున కెంతయో సంతోషము గలుగుచుండును.

ఉ॥ ఎంతకృపా విపాకభరం ♦ మెంతనిరంతరధైర్య మాదరం
బెంత వివేకమెంత భయం ♦ మెంత ససమ్మదభావమెంత యా
శాంతమనస్కమాళికి ని ♦ శాంతమునకా ధరణీసుపర్వ ల
శాంతము భోజనోత్సవము ♦ సల్పుతఁజేక గణనాధికంబుగన్.

61.

అ॥ ఆశాంతమనస్కమాళికి—ఓర్పుగలవారిలో శ్రేష్ఠుడయిన యా బ్రాహ్మణునకు, నిశాంత
మునకా—తనయింటియందు, ధరణీసుపర్వలు—పుడమికి వేల పు లైనవారు, ఆనంగా బ్రాహ్మణులు,
అశ్రాంతముకా—ఎల్లప్పుడును, గణనాధికంబుగకా—లెక్క కుమించినవారై, భోజనోత్సవము—భుజించు
టవలనిపండుగను. సల్పుతఁజేక—చేయునట్టి సమయమున. ఎంతకృపావిపాకభరము—ఎంతటిదయయినెడు
భాగ్యముయొక్క భారము, ఎంత నిరంతరధైర్యము—ఎంతటి యెడతెగనిధీరత్వము, అదరంబె. త—ఎం
తటిగౌరవము, ఎంతవివేకము—ఎటువంటిజ్ఞానము, భయమె. త—ఎంతటిభీతి, ఆనంగా నక్షిణుల కేమి
లోపముజరుగునో యనుభయము, ససమ్మదభావమెంత—ఏలాటిసంతోషముతోఁగూడినభావము, ఈ
చెప్పినగుణము లన్నియు నతనియందధికముగ నున్న వనుటచే ద్విత్వమునముచ్చయాలంకారము. ఇందు
'ఎంత—ఎంత, అని పలుమారుచ్చరింపఁబడుటచేత ననుప్రాసాలంకారము. 'శాంతమనస్కమాళికి
నిశాంతమునకా, అనునూట యమకాలంకారము.

తా॥ మిక్కిలియోర్పుగలవాఁడయినయాబ్రాహ్మణుఁడు దనయింట మితిమించినబ్రాహ్మణ
సంఖ్య భుజించుచుండునమయమున నానందమును దయయును గౌరవమును ధీరత్వము గనఁబఱచుచు,
జ్ఞానసంపత్తితో మెలఁగుచుండును గాని యేపాటిగర్వమును జెంగఁడు.

—♦ సురశర్మ గృహవర్ణనము ♦—

సీ॥ అభ్యాగతారాధ ♦ నాపాద్యమానార్ఘ్య, పాద్యపాద్య పూర ♦ పంకిలంబు
భోజనానంతర ♦ భాజనస్రతఘృత, స్వచ్ఛమధుద్రవ ♦ పిచ్చిలంబు
బరిశీలితాగమో ♦ పన్యాసపరశిష్య, బృందవాక్సందర్భ ♦ తుందిలంబు
గాంచనవేద్యలం ♦ కారచూర్ణాయిత, ప్రకటితకర్పూర ♦ సికతిలంబు

తే॥ దేవపూజావసరము ♦ దీప్యమాన, చారుమణిరంగవల్లికా ♦ శర్మరిలము
మహిప! నుతి సేయఁజెల్ల దే♦ యహరహంబు, నాతనిగృహంబునకల భా♦ గ్యానహంబురి

అ॥ మహిప—ఓరాజా, అభ్యాగత—అతిథులుగా వచ్చినవారిని, ఆరాధన—పూజించుటకు, ఆపాద్యమాన—ఏర్పడుచున్న, ఆర్ఘ్య—పూజార్థమయినయుదకముయొక్కయు,
పాద్యపాద్య—పాదోదకముయొక్కయు, పూర—ప్రవాహముచేత, ఇచట 'అర్ఘ్యపాద్యశబ్దములకు
'నూ॥ పాదార్ఘ్యాభ్యాంచ, సిద్ధాంతపాదార్థముదకంపాద్యం. ఆర్ఘ్యం. పంకిలంబుకా—బురదగా
జేయఁబడినదానిని, 'అతిథింతత్రసంప్రాప్తం పూజయేత్ స్వాగతాదినా, అర్ఘ్యసనప్రదానేన పాద
పక్షిణాశనేన చ శ్రద్ధయాచాన్నదానేన, ప్రియప్రశోన్నత్రరేణచ, గచ్ఛంతంచానుయానేన, ప్రితి

ముత్పాదయేద్ధృషీ” పరా. భోజ.....చ్చిలంబుక, భోజన-భుజించుటయొక్క, ఆనంశర-తరువాత, భాజన-విస్తృతవలన, ‘ని||భాజనంయోగ్యపాత్రయోః, విశ్వ-స్రుత-కాఁబడిన, ‘ని||స్వన్నం రీణంస్రుతంస్రుతే. ఆ|| ఘృత-అజ్యమతోఁగూడిన, స్వచ్ఛ-నిష్క్రిమయిన, మధుద్రవ-తీపిపదార్థములయొక్కరసముచేత, ఇచట పద్మశబ్దమునకు తీర మనియర్థమును జెప్పట యుక్తము “ని|| మధుక్షౌద్రే జతే తీరే. మద్యే పుష్పరసే మధుః” విశ్వ|| పిచ్చిలంబుక-పేరుడుగలదానిని, అనఁగా జడతోఁగూడినదాని ననుట, పరి.....దిలంబుక. పరిశీలిత-అంతటను వెదకఁబడిన, ఆగమ-శాస్త్రములయొక్క, ఉపన్యాస-విస్తరించెప్పటయందు, పర-ఉత్కృష్టమైన, శిష్యబృంద-భాత సమాహముయొక్క, వాక్-పలుకులచేత, సందర్భ-అనుకూలమైన, ‘ని|| సందర్భము-అనుకూలము, ఆం. దీ. తుందిలంబుక-పెద్దబాజులుగలవారు కలదానిని, ఇచట తుందిలశబ్దమునుగూర్చి ‘నూ|| తుందాఁభ్యఇలచ్చ, ఉదా. ‘సాతుందిలంసిద్ధులమాత్మ కాయం, రావ. కాంచ.....తిలంబుక! కాంచనవేది - బంగారపుటరుఁగునందు’ అలంకార-శృంగారముగ, చూర్ణాయిత-పిండిగానయిన, ప్రకటిత-ప్రసిద్ధమయిన, కర్పూర-కప్పురముయొక్క, నీకతిలంబుక-ఇసుకగలదానిని, దేవ.....రిలముక. దేవపూజా-దేవతార్చనయొక్క, అవసర-సమయమున, సముద్దీప్యమాన-లిక్కిలిప్రకాశించుచున్న, చారుమణి-సుందరమయినత్నములయొక్క, రంగవల్లి కాశర్కరిలముక-ముగ్గుల నెడుమొరముగలదానిని, మొరము, అనఁగా గండ్రయిసుక. ఇచట ‘నీకతిలము-శర్కరిలము, అనుశబ్దములనుగూర్చి ‘నూ|| నీకతా శర్కరాభ్యాంచ, సిద్ధాం. నైకతో ఘటః శార్కరః. ‘నూ||దేశేలుబలచాచ, సిద్ధాం. చాదణ్మతుప్చ నీకతాః సంత్యస్మిదేవే నీకతాః-నీలతిలః నైకతః, నీకతావాక్. ఏవం శర్కరేత్యాది. శబ్దరూపరహస్యాదర్శమునశర్కరిలః-శార్కరిలః, అనిరూపద్వయమగుపడుచున్నది. ‘జప్యందేవార్చనం హోమం స్యాధ్యాయంచైవమభ్యసేత్, ఏకద్విత్రిచతుర్విప్రాక భోజయేత్ స్నాతకాక ద్విజః, పరా. ఆహరహంబుక-ప్రతిదినమును, సకలభాగ్యావహంబుక-సకలభాగ్య-సమస్తమయినసంపదలను, ఆవహంబుక-కలిగించునట్టిదానిని, ఆతనిగృహంబుక-ఆవిప్రునియొక్కనివాసమును, నుతినేయఁ జెల్లదే-స్తోత్రముచేయుట యొప్పుదా, అనఁగాఁ బ్రశంసింపఁ దగిన దనుట, ఈపద్యమంతయు సంత్యానుప్రాసముగఁ జెప్పఁబడినది. ‘ఆతనిగృహంబు సకలభాగ్యావహంబు, అనుటకు. “ స్వర్గస్థితానామిహ జీవలోకే, చత్వారి చిహ్నాని వసంతి గేహే, దానప్రసంగో మధురా చ వాణీ, దేవార్చనం బ్రాహ్మణకర్పణం చ, చాణ. ఏగృహమునందు దానము, మధురవాక్కులు, దేవతాపూజనము, బ్రాహ్మణులను తృప్తిఁబఱచుట, కలదో యది స్వర్గమతో సమానము. ‘స విప్రపాదోదకకర్దమాని, న వేదశాస్త్రధ్వనిగర్జితాని, స్వాహాస్వధా కారవివర్జితాని, శ్మశానతుల్యాని గృహాణితాని, చాణ. ఏగృహములయందు విప్రపాదమును గడుగకుండుట, వేదశాస్త్రములఁ బఠింపకుండుట, స్వాహాస్వధా, అనుశబ్దములు వినఁబడకుండుట, కలదో ఆగృహములు శ్మశానమతో సమానములు. ‘యథామాతరమశ్రిత్యసర్వేజీవంతిజంతవః, వర్తంతేగృహీణంతద్వ దాశ్రిత్యేతర ఆశ్రమాః, మను. ఇందు ‘కాంచనవేది-చారుమణిరంగవల్లి కాశర్కరిలము, ఇత్యాదులచే నుదాత్తాలంకారము. ‘ఉదాత్తంవస్తునఃసంపత్, కా. ప్ర. ఉదా‘మృతాఃశీలి. వినూత్రహరిలితాఃసమార్జనీభిర్ద్వితాః, ప్రాతఃప్రాంగణీమ్నిమండరచలద్బాలంఘ్నిలాతూరుణాః, దూరాద్దాడినబీజశంకితధియః కర్నంతిశీశుకాః, యద్విద్వద్భవనేషు భోజనృపతే స్వత్త్వాగలీలాయితమ్.”

తా|| ఆతిథులఁబూజించినపాదోదకముయొక్క ప్రవాహముచేత బురదయైనదియును, బ్రాహ్మణ సముదాయమంతయు భుజించినవెనుక తీసివేయఁబడుచున్న విస్తళ్ళనుండి స్రవించుచున్న నేతితోఁ గూడిన వధురపదార్థములయొక్క జిడ్డుకలదియును, సమస్తకాస్త్రములఁ బరిశోధించి యుపన్యసించుచున్న శిష్యగమూహముయొక్క పలుకులు విని సమృద్ధించిన పెద్దబొజ్జలుగలవారు కలదియును, పసిడియరుంగనం దలంకారముగా నమరినకప్పురపుఁబిండి కలదియును, దేవతార్చనాసమయమున మిగులఁదేజరిల్లుచున్న చక్కనిరత్నములయొక్క ముగ్గులు గలదియును, నిరంతరము సమస్తగంపదలు గలదియును, ఆయినయా బ్రాహ్మణునియిల్లు పొగ డ్డుకుఁ దగినదినుమా;

క|| అలరెండువేలజిహ్వలు, గలవానికిని నె నఁ దరమె ♦ గణుతింపఁగఁ ద

జ్జలజాననకులజార్పిత, కలమాన్నసమోదవేద ♦ గర్భశ్రేణిన్.

63.

అ|| తజ్జల.....శ్రేణిఁ. తత్ - ఆయొక్క, జలజానన - బ్రహ్మదేవునియొక్క, కులజ - వంశమునం దుబుట్టినవాఁడయిన యా బ్రాహ్మణునిచేత, ఆర్పిత - సమర్పించఁబడిన, కలమాన్న - పరియన్నముచేత, ని|| కాలయఃకలమాద్యాశ్చ పక్షికాద్యాశ్చ పుంస్యమి. అ|| సమోద - సంతోషముతోఁగూడినవారయిన, వేదగర్భశ్రేణిఁ - గర్భమునందు వేదములుగలవారి గమూహమును. అనఁగా వేదములను జక్కగాఁజదివినవారి సముదాయముననుట. గణుతింపఁగఁ - వర్ణించుటకు, అలరెండువేల జిహ్వలుగలవానికిఁ - ఆయొక్క ద్విగ్రహసంఖ్యతోఁగూడిన నాలుకలుగలశేషునకు, ఐనఁ - ఆయినప్పటికిని, తరమే - శక్యమగునా : కాదనుట. ఆతిథయోక్త్యలంకారము. 'జలజాననకులజార్పిత కలమాన్నసమోదవేద, అను ప్రాసాలంకారము.

తా|| ఆ బ్రాహ్మణునియింటికి నిత్యము నతిథులుగా వచ్చి భుజించి సంతోషపడుచుండెడు వేదాధ్యయనపరులగు బ్రాహ్మణులసంఖ్యను వర్ణింప రెండువేలనాలుకలు గలవాడయిన శేషునకు నైతము సాధ్యముగాదు.

—: సురశర్మకు సంతానహీనత్వచింత :—

క|| అది యెంతైననుగలదో, కదనజయాధార తజ్జ ♦ గన్నతమహిమా

స్పదచరితుఁడు సుతహీనత, మదిఁ జింతిలు పెంతవారు ♦ మానరుసుమ్మి. 64.

అ|| ఓకదనజయాధార - యుద్ధమునందు గెలుపునకు మూలమైనయోరాజా, అది - ఆప్రశంస, ఎంతైననుగలదు - చాలఁగలదు, తజ్జగన్నతమహిమాస్పదచరితుఁడు. తత్ - ఆయొక్క, జగన్నత - ప్రపంచమునఁ గలజనులందఱిచేఁ బొగడఁబడిన, మహిమా - చుహిత్యమునకు, ఆస్పద - నివాసమైన, చరితుఁడు - చరిత్రముకలవాఁడు, సుతహీనత - బిడ్డలులేకపోవుటచేత, మదిఁ - మనస్సునందు, చింతిలుట - విచారపడుట, ఎంతవారుఁ - ఎంతటి ధైర్యముగలవారయినను, మానరుసుమ్మి - విడువరుసుమా, సంతానము లేనప్పు డెవ్వరయినను వ్యసనపడుదు రనుట, ఆర్థాంతరన్యాసాలంకారము.

తా|| ఓరాజా! ఆ బ్రాహ్మణునియొక్క ప్రసిద్ధిగల వర్తనమునుగురించి యెంతయైనను జెప్పవలసియుండును. అదియట్లుంచి యతనికి సంతానములేనందున మనస్సులో విచారపడుచుండెను. ఆలాగున విచారపడుట లోకమునం దెవ్వరికైనను గలిదుగదా?

తే॥ విప్రుఁడింటికివచ్చిన ♦ విమలభక్తి, నన్నపానాదు లొసఁగి నెయ్యమునఁ జేరి
యయ్యఁపుత్తులుమీకెందఁజనుటకాని, యితర మేమియునడుగఁడాక్షి తిసురుండురీ

అ॥ అక్షితిసురుండు - అబ్రాహ్మణుండు, విప్రుడు - ఒకబ్రాహ్మణుండు, ఇంటికి - తన
యొక్క గృహమునకు, వచ్చిన - వచ్చినట్లయిన, రాఁగానేయనుట, విమలభక్తి - పరిశుద్ధ
మైన భయముతోఁగూడిన స్నేహముతో. అన్నపానాదులు - భోజనమునిడుట మన్నగునవి, ఒసఁగి-
గఱర్పించి, నెయ్యమున - ప్రేమతో, చేరి - అతనిని సమీపించి, అయ్య - అయ్యా. ఇది
గౌరవమును దెలియఁజేయు సంబోధనము. మీకు - తమకు, పుత్తులు - కొడుకులు, ఎందఱు-
ఎంతమంది కలరు, అనుటకాని - అనుటయేతప్ప, ఇతరము - ఇంకొకటి, ఏమియు - ఏమాట
యును, అడుగఁడు - ప్రశ్నించఁబోఁడు,

తా॥ అవిప్రుడు తనయింటి కొకయతికి వచ్చెనేని భక్తియుక్తముగా భోజనాదుల నిడి
యతనిచెంతకు జేరియయ్యఁ మీకుసంతాన మెందఱని యడుగుటయేతప్పకుఁజియొకమాటయడుగఁడు.

సీ॥ నందనుం డాత్మాభి ♦ నందనుండై ముద్దు, మాటలఁ గరఁగింప ♦ మలయువారిఁ
దనయుండు నముదంచి ♦ తనయుండై చదువనా, గమపురాణాదులు ♦ గఱపువారి
సూనుండు వాక్యప్ర ♦ సూనుండై పెద్దలఁ, బూజింప వేడుకఁ ♦ బొందువారి
నాత్మజుం డధికరూ ♦ పాత్మజుండై భార్యయును దాను మెలఁగంగఁ ♦ దనరువారిఁ

తే॥ జూచి హాకృష్ట ! బ్రహ్మది ♦ సుతులఁగాంచి, నట్టిత్రైలోక్యగురుని దే ♦ వాధినాథు
నిన్ను సేవించువారికిఁనిస్తనూజ, భావమా ? యంచుఁ జింతించుఁ బ్రాహ్మణుండు. 66.

అ॥ బ్రాహ్మణుండు - ఆశురశర్మ, నందనుండు - కుమారుండు, ఆత్మాభినందనుండై -
మనస్సునకు సంతోషమును గూర్చువాడై, 'ని. నందనోహర్షకేసుతే, విశ్వ. ముద్దుమాటల -
ముచ్చటయిన పలుకులచేత, కరఁగింపన్ - హృదయమును ద్రవముగాఁజేయఁగా, - సంతోషపెట్టఁగా,
మలయువారిన్ - సంఘరించునట్టివారిని, తనయుండు, పుత్రుండు, సముదంచితనయుండై - అత్యం
తముగాఁ బ్రకాశింపఁబడిననీతి గలవాడై, చదువన్ - పఠించునట్లు, ఆగమపురాణాదులు - శాస్త్ర
ములును, పూర్వపు చరిత్రములును, మొదలగునవి, కఱపువారిన్ - బోధించువారిని, అధ్యాపింపఁ
జేయువారిననుట. సూనుండు - కొమరుండు, వాక్యప్రసూనుండై - సద్వాక్యము లనెడుపుష్పములు
కలవాడై, పెద్దల - తెలిసినవారిని, పూజింప - సేవచేయఁగా, అనఁగాఁ బెద్దవారియెడ
వినయభాషణములతోఁ బ్రవర్తించువాండు కాఁగాననుట, వేడుక - వినోదమును, బొందువారిన్ -
కూడినట్టివారిని, అత్మజుండు - కొడుకు, అధికరూపాత్మజుండై - ఎక్కువయిన చక్కఁదనముతోఁ
గూడిన మన్మథునివంటివాడై, భార్యయును - తయినల్లాలును, తాను - అతఁడును, మెలఁ
గంగ - ప్రవర్తించుచుండఁగా, తనరువారి - ఒప్పుచున్నవారిని, చూచి - వీక్షించినవాడై,
హాకృష్ట - ఓకృష్ట, ఇది శోకమునుదెలియఁజేయు సంబోధనము, 'ని. హా విషదేచ శో కేచ,
అమ. బ్రహ్మదిసుతుల - బ్రహ్మదేవుండు మొదలగువిద్వలను, కాంచినట్టి త్రైలోక్యగురుని -

కనినవాడ వైనటువంటి మూడులోకములకుఁ దండ్రుడైనవానిని. దేవాధినాథుఁ - వేల్పులకుఁ బ్రభుడైనవానిని, నిన్నున్ - నిన్ను, సేవించువారికి - పూజించునట్టివారికి, నిస్తనూజభావమా - సంతానములేని మనోవికారమా, అంచు - ఇట్లుపలుకుచు, చింతించు - తనమనస్సులో విచార పడుచుండును, ఈపద్యమునఁచుద్దుమాటలఁ గరంగి పక్ష, అనుటకు దా “ఎ, గీ. ప్రథమ సురతంబు గంధర్వపతిఁ గరంచె” స్వా. మ, ‘నందనుం డాత్మాభినందనుండై’ ఇట్లు నాలుగు పాదముల యందును యమకాలంకారము. “యమకం పౌనరుక్త్యేతు, స్వరవ్యంజనయుగ్మయోః” ప్రతా ఇట్టి చోట్ల వే. శెంకటరాయశాస్త్రిగారు శబ్దావృత్తి లాటానుసారమనియు, వృత్త్యనుసారమనియు వ్రాసిరి. “వలయములవియాలవాలవలయములయ్యె” శృంగ. నై. ‘బ్రహ్మసి సుతులఁ గాంచిన త్రైలోక్యగురుని నిన్ను సేవించువారికి నిస్తనూజభావమా, అనుటచేఁ బరికరాలంకారము. “విశేషణై ర్యి త్యాకూతై రుక్తిః పరికరస్తు సః” కా.ప్ర.

తా|| ఆవిప్రుడు దనయూరివారిలోఁ గొడుగు తండ్రుకి సంతోషమునుగలిగించు ముద్దు మాటలతోఁ దిరుగుండువారిని, బిడ్డఁడు మిగులనీతిపరుడై చుచున్న ట్టితిహాసములు బోధించు వారిని, సుతుఁడు వినయభాషణములం దధికుడై కలకాంతతోఁ గాఁపురముసేయుచుండ నెలయు వారిని, గాంచి హాస్రీహరీ బ్రహ్మలఁ గనిననీవంటి ముల్లోకజనకుని సురనేతను సేవించుచున్నవాకు సంతానములేకుండుటయా! అని తనమనస్సులో విగారపడుచుండును.

ఉ|| ఏమిజపంబుఁజేసిరోకొ ♦ యేమితపంబొనరించిరోక్కొ యే
మేమిసపర్య లార్యతతి ♦ కిచ్చిరోకో జగదేకపూజ్యులై
తాముఁ దనూజరత్నములుఁ ♦ దామరతంపరయై చెలంగువా
రీమహిఁ దొల్లి యంచు నుతి ♦ యించు మహీసురుఁ డాత్మలోపలక 67.

అ|| మహీసురుఁడు-అబ్రాహ్మణుఁడు, ఆత్మలోపలక - తనమనస్సునందు, ఈమహి - ఈ భూమియందు, జగదేకపూజ్యులై-లోకమున ముఖ్యముగాఁ బూజింపఁదగినవారై, తాము - వాగును, తనూజరత్నములు - వారియొక్క శ్రేష్ఠ లయినకుమారులును, తామరతంపరయై-అభివృద్ధితోఁ గూడిన వారై, ఉదా ‘ష|| తామరతంపరైన చెలఁబఁ ద్రాట్టలుఁ గలసి, భార. చెలంగుచున్నవారు - ఒప్పుచున్న వారందఱును, తొల్లి-పూర్వజన్మమున, గత కాలమున. ఏమిజపంబు - ఎంతటియుత్కృష్టమైన మంత్ర పఠనమును, చేసిరోకో-అనేకపర్యాయములుచ్చరించినారో కదా, ఏమితపంబు - ఏయొక్కకష్ట తరమైనతపస్సును, ఒనరించిరోక్కొ-ఆచరించినారోకదా, ఆర్యతతికి-సెద్దలయొక్క సముదాయము నకు, ఏమేమిసపర్యలు-ఏయేఘనమైనపూజలు, ని|| పూజానమస్సాపచితిః సపర్యారూపైర్హణాః సమాః, అ|| ఇచ్చిరోకో-అర్పించియుండిరోకదా, ఇచట ‘ఏమిజపంబు, అనుటకుదా ‘క|| ఏమి తపంబొనరించితి, భూమిశ్వర’ భార, అంచు - ఇట్లు తలంచుచు, నుతియించు - పొగడుచుండును. ఇచట ‘నుతించు. ననుట కి కారాదేశంబగుటనుగూర్చి ‘సూ|| లక్ష్మీకాక్షరపూర్వక్రియాన్తిమస్యాన యోభవేదిద్వా’ శబ్ద చిం|| ఇందుఁ గడపటిపాదమున భిన్నయతి సెప్పఁబడినది. ‘తే|| గుడుసుపైఁ గ్రియనడుమ నాగుడుసువచ్చి, భిన్నయతి యగు రానిహో, బ్రహ్మయతి యగు, నెనను లచ్చిని హరిధరిః యించె ననఁగ, రిపులనెల్లను బోరహరించెననఁగ’ అప్ప|| ‘క|| అంచితలకముశౌరిధ, రించెననకా

జగజమధ్యారేఖ విరతియే, యంచితతిలకము హరి ధరి, యించె ననన్ భిష్టవడికినిత్వము నచ్చున్
అనన్ 'చేసిరాకొ' ఇత్యాదులు ప్రయోగించుటను గూర్చి 'సూ|| అన్యే ప్యర్థవిశేషే న్యురంతే శ్రుతి
మనోహరాః' అథ|| అతఁడు సత్సంతానయుతులఁ జూచి వీర లేమహాపుణ్యఫలప్రాప్తిచే నిట్లుసంతాన
మతోఁ దులఁడూఁగుచుండిరో? అటులఁ గానినో వీరి కీమహోన్నతదశ యెట్లులభించును? అను
టచేతఁ గావ్యలింగము. 'కావ్యలింగం హేతోర్వాక్యపదార్థతా' ఉదా|| వపుః ప్రాదుర్భావా దను
మిత మిదం జన్మని పురా, పురాచే నప్రాయః క్షణమపి భవంతం ప్రణతవాన్, నమస్మక్తః సంప్ర
త్యహి మతసురశ్రేష్ఠనతిభాన్, మహేశక్షంతవ్యం తదిద మపరాధద్యయ మపి' కా||ప్ర||

తా|| ఆవిప్రచండప్రపంచమునఁ బుత్రపౌత్రాభివృద్ధిగ నున్న కుటుంబములఁ జూచి తనమనస్సులో
వీరలు పూర్వజన్మమున నేలాటిగొప్పచుంత్రమును జపించిరో, యేకతినతర మైనతపము నాచరించిరో,
యేవిధముగాఁ బెద్దల బూజించిరో, యని స్తుతించుచుండును.

ఉ|| ఓరమణీమనోభవ న ♦ మున్నత దుష్కృత దావపావకా
సారము పుత్తుఁడెప్తవన ♦ చైత్రుఁడు గల్గిమి నంచలేనికా
సారమువోలె నాసరసి ♦ జప్రభవాన్వయవార్ధిచంద్రసం
సార మసారమై మిగుల ♦ సన్నతి కెక్కకపోయె దుస్థితిన్. 68.

అ|| ఓరమణీమనోభవ-సుందరులైలస్త్రీలకుమన్మథునివంటివాఁడా, సమున్నతదుష్కృతదావ
పావ కాసారము. సమున్నత-అధికమయిన, దుష్కృతదావపావక-పాపము నెదుదవానలమునకు, దవా
నలమనఁగానడవిగాల్చుకాటుచిచ్చు. 'ని|| దావస్తు, దవోవనహుతాశనః, అ|| దావశబ్దమునకువనమని
నను వనవహ్నియేయగును 'ని|| వనేచవరవహ్నాచ దవోదావఇహేష్యత, యా. ఆసారము-ఎడ
తెగనివర్షమైనవాఁడు, అనఁగా జడివాన యైనవాఁ డనుట. "|| ధారాసంపాత ఆసారః" అను.
"పు. ఆసమంతాత్ సరతీ త్యాసారః" అంతటను వ్యాపించునది. పుత్తుఁడు-కుమారుఁడు, ఎప్తవన
చైత్రుఁడు-కోరిక యనునట్టియడవికి చైత్రమాస మయినవాఁడు, అనఁగా వసంతర్తు లైనవాఁ డనుట,
"ని|| ఆప్త స్సత్యే హితే లభే, విశ్వకల్గిమి-పుట్టుకుండుటచేత, ఆసరసిజప్రభవాన్వయవార్ధిచంద్ర
సంసారము. ఆ-అయొక్క, సరసిజప్రభ వాన్వయవార్ధి-బ్రహ్మవంశముసాగరమునకు, చంద్ర-చంద్రుఁ
డైనవానియొక్క, సంసారము-కుటుంబము. అంచలేని కాసారమువోలె-హృదయలేకుండినకొలనువలె,
మిగుల-ఎక్కువగా, అసారమై-సారములేనిదై, "పు. నవిద్యతే సారో నైత్యసారం" దుస్థితి
తి-నిషేధింపఁబడినయునికిచేత, ని|| దుర్నిషేధే చ కష్టేచ,"మే. అనఁగా. "అపుత్త్రస్య గతి
ర్నాస్తి" అని చెప్పఁబడియున్నది కనుక సంతానహీనునకుఁ బుణ్యలోకప్రాప్తి లేదు. కావుననే
"పు. పుంనామనరకా త్రాణా తుప్తయః" సన్నతికన్. సన్-శ్రేష్ఠులయొక్క "ని|| సన్ సత్య
విదుషి శ్రేష్ఠే సాధౌ భవతి చ త్రిషు"నానా. సుతికన్-పొగడ్తను, చక్కనిస్తోత్రమునకు ననియుఁ
జ్ఞేపవచ్చును. ఎక్కకపోయె-ఇష్టము కాకపోయెను, ఇక్కడఁ జంద్రుఁ డనిచెప్పుటలో 'సంసా
రము-నిందారినశక్తియగును. "ని|| సార శ్రేష్ఠే బలే విత్తే క్లేశే జలచరస్థితే" ధనం. అసారమై-హీ
నమై, అనఁగాఁ గృష్ణపక్షమునందుఁ జంద్రుఁడు క్షిణించుటచే ననుట. దుస్థితికన్-కూడనియునికి
యందు, అనఁగాఁ గృష్ణపక్షచంద్రుఁడు శుభ కార్యములయందు నిషేధింపఁబడువాఁ డని జ్యోతి

శ్వాత్మప్రమాణప్రసిద్ధము. సత్-సత్త్రములయొక్క, 'సి|| సత్ స్థితి మృత్యేచ' నానా. నుతికి - స్తోత్రమునకు. ఎక్కకపోయె-పనికిరాకపోయెను, ఇందు ద్విప్రాసము చెప్పబడినది. మఱియు. 'సార-సార, అని పేక్కుమాలు లుచ్చరింపబడుటచే వృత్త్యుప్రసాసాలంకారము. 'దుష్కృతదావ పాపకాసారము-అంచలేని కాసారము, ఇవియుపమాంకారము. 'చంద్రుఁ డనిచెప్పి సన్నతి కెక్క కపోయె ననుటచే న్లేపాలంకారము. పొగడ్త కెక్కకపోయె ననుటకు "అపుత్రస్య గృహం శూన్యం దిశః శూన్యా స్వబాంధవాః, మూర్ఘస్య హృదయః శూన్యం సర్వశూన్యం దరిద్రతా, చాణ. మఱియు. "నతజ్జలంయన్న సుచారుపంకజం నపంకజంయద్యగలీనపట్నదం, నపట్నదోఽసౌకలగుం జితోనయః, నగుంజితంతన్న జహరయన్మనః" ధట్టి. పుత్రుఁడులేనిసంసారము నిస్సారమైయంచలేని కాసార మువలె లెక్కకురాకపోయె ననుటచే అచారుతావినోక్త్యలంకారము. "విన్లోక్తిః సా వినాఽన్యేన, యత్రాన్యః సన్న నేతరః" కా. ప్ర. ఉదా "అరుచి ర్నిశయావినాశశీ, శశినా సాఽపి వినా మహ త్రమః, ఉభయేనవినా మనోభవ, స్ఫురితంనైవచ కాస్తి కామినో" మూర్తికవియునిట్లె, క. సంబంధి బాసి మఱియుక, సంబంధిక జారుతయు నచారుతయుం బ్రా, ప్తంబుగఁ బ్రజ్ఞాధికులను, తంబున నదియగు వినోక్తి" అనినాఁడు. ఉదా. "క|| కవితేనిరాజ్యక్తియు, రవితేనిసభంబు యాపఁరసభావ ములం, జవితేనిభామపాండును, రవతేనిన్దివిభూషణంబుఁరహి నరసింహః" కా. సం.

తా|| చక్కనివాఁడ వైనయోరాజా ! దవానలమువంటి సంతానహీనదుఃఖమును నిర్మూలించఁ దగినజడివానను బోలినవాఁడును, కోరికల నెఱవనమును జగిరింపఁజేయుటకు వసఁతర్హువువంటివాఁడును, అగుసుతుఁడు జనింపకుండుటచే నతనిసంసారము సారములేనిదై లోకమునఁ బూజనీయుఁడైనను గణ్య తకెక్కకయుండెను,

మ|| నరలోకంబునఁగల్గు తీర్థముల మా ♦ న్యప్రక్రియంగ్రుంకని
నరకక్షేత్రనివారకంబు లగు నా ♦ నాక్షేత్రముల్ మెట్టసి
యురరీకారముతోడ యజ్ఞములు వే ♦ దోక్తంబుగాఁ జేయసి
పురుషుం డాత్మజహీనుడై సుగతికిం ♦ బోనేరఁ డుర్విశ్వరా. 69.

అ|| ఉర్విశ్వరా-ఓపుడను-తేఁడా, పురుషుండు-మానవుఁడు, నరలోకంబునకా-భూలోక కమున, కల్గుతీర్థములకా - ఉండినపుణ్యనదులను, మాన్యప్రక్రియకా - గౌరవింపఁదగిన శ్రేష్ఠమయిన కార్యములతో, క్రుంకనీ-మునుంగనిమ్ము, నరకక్షేత్రనివారకంబులు. నరకక్షేత్ర-దుర్గభవలనిదుఃఖములను, నివారకంబులు-రానీయక యడ్డగించునవి, అగు నానాక్షేత్రముల్-అయినట్టి యనేకపుణ్యభూము లను, మెట్టసి-త్రొక్కనిమ్ము, సంచరించనిమ్ము, ఉరరీకారముతోడకా-జనాంగీకారముతో, మనుజు లందఱికి సమ్మతిగా ననుట. యజ్ఞములు-యాగములు, యజ్ఞము అనఁగా దేవతలకుఁ బ్రీతికొఱకుఁ జేయఁబడునవి, వేదోక్తంబుగాకా-వేదములందుఁ జెప్పబడినట్లుగా, చేయసి-చేయనిమ్ము, ఆత్మజ హీనుడై-కొడుకులులేనివాడై, సుగతికికా-పుణ్యలోకమునకు, పోనేరఁడు-పోజాలఁడు, మాన వుఁడు పుణ్యకార్యము లేన్నిచేసినను సంతానహీనుడైనదూ స్వర్గప్రాప్తిలే దనుటప్రమాణము. "దుర్గతిః కథితా పూర్వ, మపుత్రాణాం చ పాపినాం, పుత్రిణాం ధార్మికాణాంతు, న కదాచి త్థగేశ్వర" పుత్రజన్మాద్రోధస్యాస్య, ద్యది కేనాపి కర్మణా. తదా కశ్చిదుపాయేన, పుత్రోత్పత్తిం

ప్రసాదయేత్” హరికంశకథాం శ్రుత్వా. శతచండివిధానతః. భక్త్యాశీశివమారాధ్య, పుత్ర ముత్పాదయే త్సుధీః, పున్నామ్నా నరకా ద్యస్నా, త్వితరం త్రాయతే సుతః, తస్మా త్పుత్ర ఇతి ప్రోక్తః, స్వయమేవ స్వయంభువా, ఏకోఽపి పుత్రో ధర్మాత్మా, సర్వం తారయతే కులం, పుత్రేణ లోకాః జయతి, శ్రుతి రేషా సనాతనీ, ఇతి దేవై రపి ప్రోక్తం. పుత్రమాహత్మ్య ముత్తమం, తస్మాత్పుత్రముఖింద్యస్తావ, ముచ్యతే పైతృకా దృణాత్, పాత్రస్య స్పర్శనా న్యర్హ్యో. ముచ్యతే చ ఋణాత్రయాత్, లోకానత్యే ర్వివఃప్రాప్తిః, పుత్రపాత్రప్రపాత్రైకైః, గరు. పుత్రుబులేనివా రెన్నిసత్కర్మముల నాచరించినను స్వర్గప్రాప్తి లే దనుటచేత నప్రస్తుతప్రశంసా లంకారము. “అప్రస్తుతప్రశంసా యా, సా నైవ ప్రస్తుతాత్రయా” కార్యనిమిత్తే సామాన్యే, విశేషే ప్రస్తుతే నతి, తదన్యస్య వచస్తుత్యే, తుల్యస్యైవేతి శంకా” కా॥ ప్ర॥ ఉదా “అదాయవారి పరితః సరితాం ముఖేభ్యః, కిం తావదార్జిత మననదురర్జితేన, ధారికృతం చ బహుబాహునే హృతం చ, పాతాళకుక్షికుహరే వినివేళితంచ., భట్టే.

తా॥ ఓధర్మశీలా ! మనుజుఁ డీహికమునఁ గల పుణ్యనదు లన్నింటి లో మునిగినను, పాప రహితము లగుననేకపుణ్యభూములఁ దిగినను. ఎల్లవారును మెచ్చునట్లు యజ్ఞములు వేదోక్తముగా నాచరించినను, సంతానరహితుఁ డైనచోఁ బుణ్యలోకమునకుఁ బోఁజాలఁడు.

సీ॥ సిద్ధాంజనము వేతె ♦ సిద్ధింపవలయునే, పుత్రుండు గలిగిన ♦ భూవరేణ్య
సురమహీజము వేతె ♦ దొరకంగవలయునే, తనజుండు గల్గిన ♦ మనుజనాథ
యమరరత్నము వేతె ♦ సమకూరవలయునే, తనయుండుగల్గిన ♦ ధారుణీశ
దైవధేనువు వేతె ♦ దక్కంగవలయునే, సూనుండు గల్గిన ♦ మానవేంద్ర

తే॥ సుతుండుగల్గినఁ బరలోక ♦ సుఖముఁగాంచు, నాత్మజుండుగల్గఁగులమెల్ల ♦ నతిశయిల్లుఁ
గొడుకుగల్గిన ఋణశుద్ధి ♦ బడయవచ్చు, బరమసుఖకారణముతనూ ♦ భవుండునువ్వె.

అ॥ భూవరేణ్య-ఓరాజా, పుత్రుండుగల్గినఁ-కొడుకుపుట్టినట్లయిన, సిద్ధాంజనము-ఓషధుల యొక్కశక్తితోను, మంత్రములయొక్క సామర్థ్యపుతోను, మహాయోగీశ్వరుల చేతఁజేయఁబడిన కాటుక. ఇది నేత్రములకుసోఁకినమాత్రముననే స్వర్గపురస్కృతాతాళలోకములలోని నిధి (ద్రవ్యాదులు తఱుగ కుండునట్టిగని) నిక్షేపము (పాతిపెట్టఁబడినధనము) మున్నగు రహస్యములుచయిత మెఱుకపడును. అది వేతెసిద్ధింపవలయునే-విభజనగా దొరకవలెనా, దొరకినట్లేయకుట. మనుజనాథ-ఓనృపాలా, తను జుండుగల్గినఁ-సుతుండుగలిగెనేని, “ని॥ స్త్రియామూర్తిస్తనుస్తనూః” అమ॥ సురమహీజము-దేవ లోకముననుండెడుకల్పవృక్షము, ఇది యెల్లపుడును అమృతఫలములూసంగుచుండును. ఈ ఫలముల భుజించినవారికే నాఁటికినిమృత్యువురాదు. అట్టిది వేతె దొరకంగవలయునే-ఇంకొకవస్తువుగా లభించ వలయునా, లభించినట్లేయకుట ధారుణీశ-ఓపుడమితేఁడా, తనయుండుగల్గినఁ-కొమరుండు జన్మించెనేని, అహరత్నము-స్వర్గలోకముననుండెడు చింతామణి, ఇది కోరినవానినెల్ల నెడతెగ యిచ్చునది. అలాటిది వేతెసమకూరవలయునే - నిధిగాప్రాప్తించవలెనా, ప్రాప్తించినట్లేయకుట. మానవేంద్ర-మనుజులకుఁ బతియైనవాఁడా, సూనుండుగల్గినఁ-బుడుతఁడుదృఢించినట్లయిన, దైవ

ధేనువు—దేవలోక మననుఁ దెడుపాఁడియావు (కామధేనువు) ఇది యెల్లప్పుడును క్షీరమునిచ్చుచుండును అటువంటిది వేఱె దక్కంగవలయునె—ప్రత్యేకి మగాఁబ్రాప్తించి యనుభవయోగ్యమై యుండవలయునా, దొరకి యనుకూలపైయుండినట్లేయనట. సుతుఁడుగల్గినఁ — పుత్తుఁడుసంభవించినయెడల, పరలోక సుఖముగాంచుఁ — పుణ్యలోకి మనండుఁగలయానందమును బొందును, ఆత్మజుఁడుగల్గె— కుమారుఁడుజన్మించినక్షణమున, కలహెల్లనశయిల్లెఁ — వంశమఁతయును వృద్ధిబొందును, కొడుకు కుమారుఁడు, ఇచ్చట డుప్రత్యయముతోఁగూడకుండటన గూర్చి “నూ॥ హితాప్రశ్నయభేదేన, శబ్దా ఏకార్థవాచకాః” అథ॥ కల్గినఁ—కలిగెనేని, ఋణశుద్ధిఁ—సిశ్రాణవిముక్తిని, పడయవచ్చు—పొందవచ్చును, పరమసుఖకారణము—ఉత్కృష్టవయినయానందమునకమూలము, శమాభవుఁడునువ్వె—కొడుకు సుమా, ఇందు ‘చువ్వె, అనప్రయోగమునకు “నూ॥ చంద్రోవధ్యమాగ్ధేతు ప్రార్థనే ముమ్మడుతోస్థితః, ఏతి వాంతో హ్రస్వదీర్ఘోద్విత్వ మూదంతతా క్వచిత్” అథ॥ ఉదా ‘ఉ॥ సంపదచేతఁగాని కొనసాగవు నువ్వె గృహస్థధర్మమల్” పా॥ మా॥ “ఃశోఃక్షీడనకైశ్శక్త కలాలాపైరపిశ్రుతిః, వపురంగరజోభిశ్చే న్నాకులంజగదాకులం” హరి.సు. ఇందు ‘పరమసుఖకారణము తనూభవుఁడు నువ్వె, అనుటచే. అప్రస్తుతప్రశంసాలంకారము. “నచంద్రశ్చంద్రమాఃపుత్త్రం, చంద్రమాహుర్ద్రునీషిణః. దృష్టేస్పృష్టేశ్రుతేచోక్తే ఘోతేయత్రేంద్రయోత్సవః” హరి. సు.

తా॥ ఓధర్మశీలా గృహస్థునకుఁ గొడుకుజన్మించెనేని సిద్ధాంజనము, కల్పవృక్షము, చింతామణి, కామధేనువు, ఇవియన్నియు లభించినట్లే. స్వర్గలోక సౌఖ్యమనన, వంశాభివృద్ధికిని, సిశ్రాణ విముక్తికిని, సుతుఁడే మూలముగదా! అటు లగుటచేతనే పుత్తుఁడు పరమానందమునకుఁ గారణ భూతుఁడు సుమా.

అ॥ కొడుకులు లేనిమనుష్యుఁడు, విడిముడి గలఁడైనకంటె + విశ్వములోనఁ గొడుకులు గల్గినమనుజుఁడు, బడుగైనను మేలు కుముద + బంధుకులీనా. 71.

అ॥ కుముదబంధుకులీనా—తెల్లకలువలకుమిత్రుఁడయిన చంద్రునివంశమనఁబుట్టిన యోరాజా. విశ్వములోనఁ—ప్రపంచమునందు, కొడుకులు లేనిమనుష్యుఁడు—సంతానహీనుఁడయినమానవుఁడు, విడిముడిగలఁడైనకంటె—ధనముగలవాఁడయినదానికిన్న, ఉదా ‘క॥ కొడుకులు పుట్టనిమానిసి, తొడుకులుబల్మియునునిండ్లుఁబొడవులుమావుల్, పుడమియునెక్కుడుమెకములు, విడిముడియుం జుట్టములును, వితగాడలఁతున్” అచ్చ॥ తె॥ రా॥ కొడుకులుగల్గినమనుజుఁడు—సంతానయుతుఁడయిన మనుష్యుఁడు, బడుగైనను—అశక్తుఁడయినప్పటికిని, ఉదా ‘మ॥ అడుగఁగొనిన్న వరంబువేగమ మహాత్మాజార విచ్చేయునా, కుదురాజార్థవిభూషణుండు వరమిఁనున్నాఁడుయుష్మదృశుల్, బడుగుల్వాంఛితమీసమర్థుల్” కాశీ॥ మేలు—యోగ్యము—ఇదిప్రశంసార్థకము. ఇందు “సంతానహీఁడగుధనవంతునికంటె సంతానయుతుఁడగు దరిద్రుఁడే శ్రేష్ఠుఁడు. అనువర్గముచే, అప్రస్తుతప్రశంసాలంకారము. “అప్రస్తుతప్రశంసాయా సాపైవ ప్రస్తుతాశ్రయ” కార్యే నిమిత్తే సామాన్యే విశేషే ప్రస్తుతే సతి, తదన్యస్య వచస్త్యై తుల్యవ్యైతేతి పంచధా” కా॥ ప్ర॥ ఉదా “సుహృద్వధూబాష్పజలప్రమార్జనం, కరోతి వైరప్రతియాతనేనయః, సఏవపూజ్యః స పుమాన్ స నీతిమాన్, సుజీవితంతస్య సభాజనం శ్రియః”

“పుంనామ్నోనర కాదేవపుత్రా నత్రాణకారిణః, విస్మారయంతి స్త్రీణాంచ నరకక్షేపమస్యహి”
 “బాలైఃపరిహృతంవేశ్మ నశ్మశానాద్విశిష్యతే,యత్రస్థాదేహినోనిత్యందహ్యం తేగతచేతసః” హరి.సు.

తా|| సంతానహీనుఁ డగుమానవుఁడు పంపద్యుత్పఁడయినను వానికం టె సంతకుగల్గినమనుష్యుఁడు బీదవాఁ డయినను శ్రేష్ఠమే.

క|| కావునఁ దనయావాప్తికి, భావంబున నమ్మహాను + భావుఁడు ధరణీ
 దేవుఁడు నతగతి శ్రీయో, పావల్లభు దూఱ నతని + స్వప్నమునందుక. 72.

అ|| కావునక-కాఁబట్టి, అమృహానుభావుఁడు-అయొక్క గొప్పసామర్థ్యముగలవాఁడు, ధరణీ
 దేవుఁడు-పుడమికివేలు పయినసురశర్మ, తనయావాప్తికిన్ - పుత్తులను గాంచుటకు, భావమ్మునక-
 తన మనస్సునందు, శ్రీయోపావల్లభుక-లక్ష్మీదేవికి నాథుఁడగువిష్ణుమూర్తిని, నతగతిక-నమస్కార
 రీతిని, దూఱక-నిందించఁగా, అతనిస్వప్నమునందుక-తనయొక్కకలలో, మీఁదిపద్యముతో నన్వ
 యము. ‘నూ|| పద్యంబులకుఁ గులకం బగు’ ప్రా|| వ్యా|| కులకం బనఁగాఁ బద్యమునకుఁ బద్యాంత
 రముతో నన్వయము. ఇందు ‘భావమ్మున నమ్మహాను-భావుఁడు ధరణీదేవుఁడు - నతగతి, వృత్త్య
 నుపాసాలంకారము.

తా|| కనుక నామహనీయుఁడు తనకు సంత లేమికి మనస్సున భగవంతుని దీనత్వముతో
 నిందింప నారంభించఁగా నొకనాఁటిరేయిఁ దనకలలో.

—: సురశర్మకు స్వప్నమున భగవంతుఁడు సంతానఫల మొనఁగుట :—

ఉ|| ఓనియమానుషంగ భవ + నోన్నత భాగ్యతరంగ దీనర
 ఙ్గానిపుణాంతరంగ సుతుఁ + గాంచెదు చంచదుపాయశాలి భా
 పానతనర్వమాళి హిత + సారసహేళి నటంచు నిందిరా
 ప్రాణసఖుం డొసంగె ఫల + రాజము నద్భుతదివ్యతేజముక. 73.

అ|| ఇందిరా ప్రాణసఖుండు-లక్ష్మీదేవికి నాథుఁడగువిష్ణువు. ఓనియమానుషంగ-ఓక్రతనిష్ఠ
 లతోఁగూడినవాఁడా; భవనోన్నతభాగ్యతరంగ, భవన-గృహమునంచు, ఉన్నత-అతిశయమైన, భాగ్య
 తరంగ-పుణ్యములనెడు తరంగములగులవాఁడా, అనఁగానలలవలె నెడతెగని పుణ్యములయొక్కపరం
 పరలుగలవాఁడాయనుట. దీనరఙ్గాని పుణాంతరంగ. దీనరఙ్గా-దిక్కులేనివారిని గాపాడుటయందు, నిపు
 ణ-నేర్పరితనముతోఁగూడిన, అంతరంగ-మనస్సుగలవాఁడా, చంచదుపాయశాలిక-ప్రకాశించుచున్న
 చాతుర్యముతో నొప్పుచున్నవానిని, భాపానతనర్వమాళిక. భాపా-వాక్కులయందు, నత-వంగిన,
 .నర్వమాళిక-సమస్తజలలతో శిరోభూషణమైనవానిని, హితసారసహేళిన్-మంచిచా రనెడుపద్యము
 లకు సూర్యుఁడైనవానిని, సుతుక-ఒక కుమారుని, గాంచెదు-కనియెదవు, ఆటంచున్-ఇట్లుపలుకుచు,
 అద్భుతదివ్యతేజమున్-ఆశ్చర్యకరమైనట్టిమనోహరమైన కాంతిగలదానిని, ఇందుఁదేజశ్శబ్దమునకు సకా
 రములోపించుటనుగూర్చి “నూ|| సాస్తా దపయః ప్రభృతే స్తోపః” నన్న. ఫలరాజమున్ - శ్రేష్ఠ

మ యనఁడను, ఒసంగెన్-ఇచ్చెను, ఈపద్యమున 'సుతుఁ గాంచెను, అని ప్రయోగించుటకు 'నూ|| భావిక్రియాను యస్య స్యా దేత్వమేవ ప్రయోగతః, డుడ్యాదివర్ణే భూతార్థే చాపి తద్వద్భవేత్సదా', అధికడపటిపాదమున నణలకు మైత్రిగూర్చినందులకు 'నూ|| అంద్రపద్యావశో ప్రాసం. వైవ్రీయాకం తథా ౭౭దిమం, వళిం తన్నియమస్థానే తద్ధి తన్నియతః విమః' అధి ఉదా. "క.పోనుద్యోగము చేసిన, ప్రాణంబా యింక నీకు' మధుసే. 'ఁ|| విను మతిగుహ్యము వారా, యణకవచకము' శృం|| ష|| ఇందు 'అనుషంగ-తరంగ-అంతరంగ, "శాలి-మాళి-పేళి, 'రాజమున్ - తేజమున్, ఇవి యంత్యాను ప్రాసాలంకారము. 'కాంచెను-చంచలు, ఇది వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము.

తా|| శ్రీన నోహరుఁడు వ్రతనిష్ఠులతోఁ గూడినవాఁడవును, గృహమునం నడతెగని సుకృతములు గలవాఁడవును, బీదల రక్షించువాఁడవును, అగు నో బ్రాహ్మణుఁడా! మిక్కిలి యుక్తి గలవాఁడును, సమస్తజనులచే నెన్నఁదగినమాటలు గలవాఁడును, సజ్జనులకు సంతోషమును గూర్చు వాఁడును, అగు పుత్త్రునిఁ గనియెదవని యొక్కవప్రకాశముగల యొకశ్రేష్ఠ మైన ఫలమునొసంగెను.

వ|| ఇట్లిచ్చిన.

74.

అ|| ఇట్లు - ఈప్రకారము, ఇచ్చినట్ - ఇయ్యఁగా.

—: సురశర్మ స్వప్నవృత్తాంతము తన భార్యతోఁజెప్పట :—

మత్త కోకిల|| లేచి యంతకుమున్నె మేల్కొని ♦ లీల నాస్యపదద్వయీ
సేచనాదులు దీర్చి ధౌతపుఁ ♦ జీరఁ గట్టి రయంబ కా
లోచితం బగుగేహకృత్యము ♦ లోలిఁ జేయుసతీమణిన్
జూచి యిట్లను వింటివే యొక ♦ చోద్యపుంగల యంగనా.

76.

అ|| లేచి - నిద్రనుండి మేలుకొనినవాఁడై. అంతకుమున్నె - అంతకుబూర్వమే, మేల్కొని- మేలుకాంచి, లీల - విలాసముగ, ఆస్యపదద్వయీసేచనాదులు. ఆస్య - ముఖమును, పదద్వయీ - రెండు పాదములును, సేచనాదులు - కడుగుట మొదలయినవి, తీర్చి - చక్కఁబఱచుకొని, ధౌతపుఁజీరక - ఉతికిన పరిశుద్ధమైనకోకను, 'ని. ధౌతముద్గమనీయంస్యాత్' హలా' కట్టి - ధరించినదై, రయంబ - శీఘ్రముగా, కాలోచితంబు - సమయమున కనుకూలము, అగుగేహకృత్యములు - అయినట్టి యింటియొక్కపనులు, 'ని. కృత్యాక్రియాదేవతయోః కార్యేస్త్రీకుపితే త్రిపు, యా. ఓలిక-వరుసగా, చేయు సతీమణిక-చేయుచున్నట్టిశ్రేష్ఠురాలయినతన భార్యను, చూచి- పోషించి, ఇట్లును-ఈవిధముగాఁబలికెను, అంగనా-ఓచక్కనిదానా, ఒకచోద్యపుంగల-అశ్చర్యమైనయొక స్వప్నమును, వింటివే-విన్నావా, ప్రభావతీప్రసవమునందుఁకూడనిట్లే 'చ. కమలదళాక్షిరో వినవు'గా'కలయొక్కటి గంటి వేకువక" అనియున్నాఁడు. ఇందు 'తీర్చి, అనుటకు "నూ|| చారే రుపధాత్మనశ్చ లుగ్వా స్యాత్" నన్న. స్వభావోక్త్యలంకారము. "స్వభావోక్తిరసౌచారయథావద్యస్తు వర్ణనమ్" ప్రతా.

తా|| ఆతనికంటె మునుపే మేలుకాంచి కాలునేతులుమొగము గడిగికొని యుదికినచీస దాల్చి యాచమయమున కనుకూల మగునింటిరనులను జక్కబెట్టుకొనుచుండిన తనభార్యనుజూచి యోకాంతా: నా కొకచోద్య మయినకల వచ్చినదిగదా యనెను.

ఉ|| ఓకలకంతకంతి జల + జోదరుఁ డాదరపూర్ణచిత్తుఁడై
నాకలలోన వచ్చి నలి + నప్రభవాన్వయ చింతయేటికిన్
నీ కొకపుత్తుఁ డార్యమహా + నీయచరిత్రుఁడు గల్గు నంచు ల
క్షీకుచగంధలిప్త మగు + చేత ఫలం బొకటిచ్చె నావుడున్. 77.

అ|| ఓకలకంతకంతి - కోవెలివంటి కంతస్వరముగలదానా, జలజోదరుఁడు - కమలనాభుఁ డయినవిష్ణువు, నాభియుదరమునఁగలదియే కనుకనిట్లు ప్రయోగించినాఁడు. ఉదా 'ఎ. గీ. అంబుజో దరు దివ్యసాదారవింద' భాగ. మఱియునుదా "ఉ.....దీనతబొందుదురంబుజోదరా" భార.ఉద్యో. ఆదరపూర్ణచిత్తుఁడై-దయతోనిండినమనస్సుగలవాఁడై. నాకలలోనక - నాయొక్క స్వప్నమునందు, వచ్చి-ప్రత్యక్షమై, నలినప్రభవాన్వయ-బ్రహ్మయొక్కవంశమునందుఁబుట్టినవాఁడా, చింతయేటికిక-నీకువిచారమెందులకు, వలదనుట. నీకు-నీకు, ఆర్యమహనీయచరిత్రుఁడు-పూజింపఁ దగినగొప్పచరిత్రముకలవాఁడు, ఒకపుత్తుఁడు-ఒక్కకొడుకు, కల్గవంతుక-పుట్టుకలిచెప్పను, లక్షీ కుచగంధలిప్తము-లక్షీదేవియొక్కస్తనములయందలి పరిమళద్రవ్యముతోఁబూయఁబడినది, అగుచేతక- అయినట్టి తనహస్తముతో, ఫలంబొకటిచ్చెక-ఒక్కపాడునుదారముచేసెను, నావుడుక-ఇట్లు చెప్పఁగా, స్వప్నమునందలివృత్తాంతమునంతయుఁజెప్పఁగాననుట. ఇందు "లక్షీకుచగంధలిప్త మగు చేత ఫలం బొకటిచ్చె" ననుటచేత నుద్భవించుచున్న నిరంకుశునియొక్క శృంగారప్రధాననాయక త్వము ధ్వనించుచున్నది. 'జలజోదరుఁ డాదర, అనుసాసాలంకారము 'పుత్తుఁడు-చరి త్తుఁడు, అంత్యానుసాసాలంకారము.

తా|| ఓకాంతా! శ్రీసతి దయాశ్రమ్యుద్భవైననాయొక్కస్వప్నమున సాక్షాత్కరించి యోబ్ర హ్మవంశజా! నీవు విచారపడవలను. నీకుఁ బెద్దలచే స్తుతింపఁదగిన గొప్పచరిత్రము గలయొకపుత్తుఁ డుదయింపనున్నాఁ డనిపల్కుచు లక్షీవక్షస్థలమునందలి సుగంధముతోఁ గూడినయొకఫలము నొసంగె ననిచెప్పఁగా.

—♦ భార్యసంతానముకలుగునని నిర్ణయించుట ♦—

క|| మనపాలిటనున్నాఁ డా, వనరుహలోచనుఁడు లోక + వంద్యుఁడు లేకుం
డిని వచ్చునె దయ నిట్టి, చుచ్చునె పక్వంబైనఫలము + సుతఫల మనుచున్. 78.

అ|| లోకవంద్యుఁడు-ప్రజలందఱిచేసమస్కరింపఁదగినవాఁడు, 'ని||లోకస్తుభువనేజనే, అను|| ఆవనరుహలోచనుఁడు-సద్గుణులవంటికన్నులుగల యావిష్ణువు, మనపాలిటక-మనపక్షమున, ఉన్నాఁ డు-కలఁడు, లేకుండినక-అటులఁ గానియె కల, వచ్చునె-సాక్షాత్కరించునా, దయన్-కరుణతో, సుత ఫలమున్-పుత్తులయొక్కలాభమునుగలిగించుదానిని, 'ని|| ఫలంబొకటిఫలేనస్య హేతుత్వేవ్ర్యష్టిలాభ

యో:” మే. పక్వంబైనఫలమున్-బాగుగాఁబండినపండును, ఇట్టిచ్చునె-ఈవిధముగానొసంగునా, అనుచున్-ఇట్లునుడువుచు, ఇందు ‘వచ్చునె-యిచ్చునె, ఫలము-సుతఫలము, ఇవి యనుప్రాసాలంకారము. ‘వనరుహలోచనుఁడు, ఉపమాలంకారము,

తా|| ఈలోకమునఁ గలజనులందఱిచే స్తుతింపఁబడుచున్న శ్రీమన్నారాయణుఁడు మనపాలిటఁ గలఁడు. అటులఁగానిచో స్వప్నమునఁ బ్రత్యక్షమగుటయు, సంతానప్రాప్తికర మగుఫలము నొసంగుటయుఁ, గలుగునా? అనిపలుకుదు.

ఉ|| ఓసరసీరుహాసనకు ♦ లోదధికల్పమహీజ భక్తర

క్షాసముదగ్రమాసనుఁడు ♦ శౌరి దయాగుణహారి మీనిధి

ధ్యాసకుఁ జాలమెచ్చి వర ♦ దానమొసంగె నొసంగఁజెల్లదే

దాసులఁబ్రోచుచింత ముర ♦ దానవహంతకు నేఁడు వింతయే.

79.

ఆ|| ఓసర.....హీజ. సరసీరుహాసన - కమలమే పీఠముగాఁగల బ్రహ్మదేవునియొక్క, కులోదధి - వంశమనెడి సముద్రమునకు, కల్పమహీజ - దేవతావృక్షమైనవాఁడా, అనఁగా బ్రహ్మవంశమనెడు పాలసంద్రమునందుఁగల్పవృక్షమువలెఁ బుట్టినవాఁడాయుట. భక్తరక్షాసముదగ్ర మాసనుఁడున్. భక్తరక్షా - తనయొక్క సేవచేయువారిని రక్షించుటయందు, సముదగ్ర మాస నుఁడున్ - మిగులశ్రేష్ఠమైన మనస్సుగలవాఁడును, ‘సంఃఉత్ఃఆగ్ర - సముదగ్ర’ అనితెలియవలెను. దయాగుణహారి-కారుణ్యముయొక్క యధికముచేత రమ్యమైనవాఁడును, అగుశౌరి-అయివట్టి విష్ణువు, మీనిధిధ్యాసకున్ - మీయొక్క తఱుఁగనిధ్యానమునకు, చాలమెచ్చి - ఎక్కువగాఁ బ్రశంసించి, వరదానమొసంగెన్ - వరమనెడు దానమునిచ్చెను, ఒసంగఁజెల్లదే - ఆప్రకారమొసంగుటయొప్పుదా, దాసులన్ - నమ్మిసేవించెడువారిని, ప్రోచుచింత - కాపాడునట్టి యాలోచన, మురదానవహంతకున్ - మురాసురునిఁజంపినట్టి యావిష్టువునకు, నేఁడువింతయే - ఈదినమున నిట్లు వరమిచ్చుటయాశ్చర్యమా, అనఁగా భక్తుల బాలించుయోచనయెల్లప్పు డుండునదియేకదా యనుట. ఇందు‘శౌరి హారి, ‘ఒసంగె, నొసంగ’ చింత - హంత - వింత’ ఇవి వృత్తిప్రాసాలంకారము. ‘కులోదధికల్పమహీజ’ ఉపమాలంకారము.

తా|| బ్రహ్మవంశ మనుపాలకడలియందుఁ గల్పితరవువలె జనించినవాఁడా! నిరంతరము భక్తులఁ గాపాడునట్టియాలోచన గలవిష్టువు యెవతెగని మీయచంచల స్మరణమునకు మిగులసమ్మతించి యీవర మొసంగెను. సేవించువారలఁ బ్రోచునట్టి యాలోచన యాభగవానునికి నేఁడు క్రొత్తగాఁగలిగినది కాదుగదా! ఇం దాశ్చర్య మేమియున్నది.

సీ|| అన్నచే బరిభూతుఁ ♦ డగుదైత్యుఁ గాచిన, శరణాగతత్రాణ ♦ పరిచయంబు
మకరపీడిత మైన ♦ మదదంతిఁ బ్రోచిన, యార్తరక్షాసము ♦ ద్యమనిరూఢి
తండ్రినిర్బంధింపఁ ♦ దనయు రక్షించిన, భక్తలోకాధీన ♦ భావరేఖ
రారాజువలన ధ ♦ ర్మజు నుద్ధరించిన, యాశ్రితపక్షపా ♦ తానువృత్తి

తే|| మఱచెఁగాఁబోలు ననుచుఁ*వ్వరె నమస్త, జరులు ననపత్యదురితదు*స్సహసమీర
సముదయోద్ధూతచేతోంబు*జాతుబుధవి,నీతుమిముఁగావగున్ననో*నిర్మలాత్మ. 80.

అ॥ ఓనిర్మలాత్మ - ఓపరిశుద్ధమైన మనస్సుగలవాడా, అనప.....జాతున్. అనపత్య-
సంతానములేమియొక్క, దురితమస్సహసమీర - పాపములనెడు ఓర్పుకొనడరముగాని వాయు
వులయొక్క, సముదయ - సమూహముచేత, ఉద్ధృత - బాగుగాఁ గదలింపఁబడిన, చేతోంబు
జాతున్ - చిత్తమనెడు కమలముగలవారిని, బుధవినీతున్ - విద్వాంసులలో వినయముగలవారిని,
మిమున్ - మిమ్ము, కావకున్నన్ - రక్షించనిపక్షమున, సమస్తజనులు - మనుష్యులందఱును,
అన్నచేఁబరిభూతుఁడు - అగ్రజనిచేతఁ దిరస్కరింపఁబడినవాఁడు, అగుదైత్యున్ - అయిన దాన
వుని, అనఁగా విభీషణుని, కాచిన శరణాగతత్రాణపరిచయంబు - రక్షించినట్టి శరణుజొచ్చిన
వారిని గాచినటువంటి స్నేహపూర్వకవిశ్వాసమును, మకరపీడితము - మొసలిచేత బాధింపఁబడినది,
ఐనహదదంతిన్ - అయినట్టి మదపుఁజేసుఁగును, ప్రోచినయార్తరత్నాసముద్యమనిరూఢి - కాపాడి
నట్టి దుఃఖమునొందినవాని రక్షించుటయొక్క యత్నమునందలి నిశ్చయమును, “ని॥గురణముద్యమే,
అ. త॥ద్రునిఁబంధింపన్-జనకుఁడు బలవంతపెట్టఁగా, తనయున్-కొడుకును, రక్షించిన భక్తలోకాధీన
భావరేఖ-పాలించినట్టి భక్తులయొక్క సమూహమున కధీనమయిన యభిప్రాయముయొక్క సౌప్తవమును,
రారాజువలనన్-దురోద్ధనునుండి, ధర్మజున్-యమునికిఁ గొడుకైనధర్మరాజును, “ని॥ధర్మరాజః
పితృపతి స్సనువర్తీ పరేతరాట్, అను. ఉద్ధరించినయాశ్రితపక్షపాతానువృత్తి-పైకిలేవదీసినట్టి దాపు
చేరినవాఁడయొక్క ప్రక్కనుండివారి ననుసరించి నడచెడువ్యాపారమును, “ని॥ పక్షపార్శ్వగరుత్
సాధ్య సహాయబలభీత్తిః, కేశవ. ‘పక్షఃసహాయేఽపి, అ. మఱచెఁ గాఁబోలున్-విస్మృతిఁ జెంది
యుండెనేమో, అనుచు నవ్వర-అని హేళనముచేయరా, ఈపద్యమునమియు, అను బహువచన
ప్రయోగమునకు “నూ॥ స్యాత్పూజ్యత్వవివత్తాయాం మహతాం బహుతా మతా” అధ. ఎత్తుగీతి
యొక్క ప్రథమపాదమున రేఫద్యయమైత్రిఁగల్గించుటకు “నూ॥ కశ్చిద్వదతిసాంగత్యం. యతాజే
వానయో స్తథా, అవదచ్చాత్రసాంగత్యం, ప్రాసేష్వపిచకశ్చన” అధ. ఉదా “క. పురసతులవిలో
కనములు, సరసాలాపములు నర్మ + సఁభోగంబుల్, మఱి హరిమనల నొల్లఁడు, నరవరు లోయమ్మ
నూతనప్రియులు గదే” భాగ. పెద్దనామాత్యుఁడును “ం॥ సురపాన్నక్రొన్ననల్+సాచ్చి నలుగడ
జెదకు, తఱుంగదందులతావి+తండంబుక్రొవ్వెదకు” స్వా. మ. బట్టుమూర్తియు “గీ॥ వేఱ వివరిం
పనేల బంగారమునకు” అనియును, “శా, శ్రీరంగప్రభుతిమ్మశౌరిభుజకా + త్తేయంబుచే నాజులకా,
పీరారాతులఁ ద్రుంపనాక్షితిపక్షల్ వేవేగమార్తాండునిం, దూఱందూఱ” అనియును. నరస.
కూచిమంచి తిమ్మకవియు “చ. సురచిరవల్లవప్రకట + చూతలతాస్థిత కోకిలావళు, ల్వరుసఁజెలంగ
మాధవుఁడు + వానిరినవ్వనలక్ష్మీకెంతయుకొ, గుఱుకుగఁ బ్రేమతోడుతను + గూర్చియొసంగిన శోణ
నీరజ, సుగరదసితోత్పతాఘములు + పాల్పగుమాలికలో యనంగడుక” చ. పురములు నాహనం
బులును+భూషణముల్ ధనధాన్యముల్ నవాంబరములుఁ బాఁడి ధేనువులుఁ బ్రార్థనసేయకజంగమయ్య
యే, తెఱఁగునవేశ్యఁ గోరె” రాజ. కూడదనిన యప్పకవియును దప్పించుకొనలేక “నీ. అట్టడి
కాకునూరి పెద + రంగయ” అని యప్పకవీయమునను బ్రయోగించియుండిరి. ఇందు ‘అనపత్య...
జాతు, అనుటచే సావయవరూపకాలంకారము. ‘జాతుక - నీతుక - వృత్త్యనుప్రసాసాలంకారము.
నీకు సంతాన మియకున్నచో నార్తరత్నాపరాయణత్వ - మతనియందు లేదనిలోకులు నవ్వెద రను
టచే, నీకువరమిచ్చివాఁడు. అర్తరత్నాపరాయణత్వ మాయనయం దున్నది. అనుభావ ముత్పన్న
మైనది. వాకార్థిహేతుకకావ్యలింగము. “కావ్యలింగం. హేతో ర్వాక్యపదార్థతా” కా. ప్ర.

తా॥ ఓపరిశుద్ధమైనమనస్సుగలవాడై సంతానహీనత్వమువలని పాపముచే వికలమనస్కుడై
 వైననిన్ను గావనిహోఁ బ్రపంచమునఁ గలజనులెల్లరును, అన్నయాషేఁపఁగావచ్చినవిభీషణుని రక్షిం
 చుటయును, మొసలిబాధింపఁగాఁ బ్రార్థించినయేనుఁగును గాపాడుటయును, తండ్రియగుహిఁజ్య
 కకిఁపుడు కష్టపెట్టఁగాఁ గొడుకగుప్రహ్లాదునిఁ బాలించుటయును, దుర్యోధనునిబారినుండి ధర్మ
 రాజు నుద్ధరించుటయును, మఱచియుండెనేమో యని యెగతాళిచేయరా?

క॥ అక్కమలాక్షుం డాద్యుఁడు, దక్కఁగఁ బోవకులు గలరె ♦ తలపోయంగా

నిక్కల నిక్కల సందియ ♦ మొక్కింతయు లేదు కోర్కు ♦ లొనఁగూర్చుజుడి.80.

అ॥ తలపోయంగా - ఆలోచింపఁగా, ఆయ్యుఁడు - మొదటివాఁడు, ఈప్రపంచమునకు
 మూలమయినవాడనుట. అక్కమలాక్షుండు - పద్మమలవంటి కన్నులుగలవాడగు విష్ణువు, తక్కఁ
 గన్ - కాకుండ, ఇదివివార్థకము. పోషకులుగలరె - రక్షించువారులేరు, కనుక. ఇక్కల -
 ఈస్వప్నము, నిక్కల - కన్నదియనభవమునకుఁ దెచ్చెడుకల. నిక్కము - కల-నిక్కల. ఉదా.
 “క. నాకలనిక్కలయ్యెడు ♦ శోకింపకుమమ్మ” భార. సందియము - సంశయము, ఒక్కింతయు
 లేదు - కొంచెమైననులేదు, కోర్కులు - మనకుఁగలవాంఛలు, ఒనఁగూర్చుజుడి-అభింపఁజేయును
 గుమా, ఇందు ‘నిక్కల’ అనుటకు ‘నూ. నిక్కలాదులు యథాప్రయోగంబుగ గ్యాహంబులు,
 బా.వ్యా. ‘నిక్కలనిక్కల’ ఇది యమకాలంకారము.

తా॥ మనోహరా ! ఈచతుర్దశభువనములకుఁ గారణభూతుఁ డయినపుండరీకాక్షుండు గాక
 మనల రక్షించువా రింకొకరున్నారా? కనుక నీస్వప్నము నిశ్చయముగ ఫలము నొసంగునదియేకాని
 వేఱుకాదు. ఇందేమాత్రము సంశయింపఁ బనిలేదు.

చ॥ అని యనిరోధబోధమహి ♦ మాన్వితమానస యైవయాదళ

ద్వనజదళాక్షి భర్తఁ గల ♦ వాక్కలనంబునఁ దేర్చి మించి య

త్యనుపమితాన్నదానవిభ ♦ వాతిశయంబున విప్రకోటులకొ

దనువుచు నెప్పటల్ల నము ♦ దగ్రత నుండఁగఁ గొన్నినాళ్ళకు.

81.

అ॥ అని - ఇట్లుచెప్పి, అనిరోధబోధమహిమాన్వితమానస. అనిరోధ - ఆటంకములేని,
 బోధమహిమా - తెలియఁజేప్పనటువంటి మాహాత్మ్యముతో, అన్విత-కూడుకొనియున్న, మానస-
 మనస్సుగలిగినటువంటిది, ఐనయాదళద్వనజదళాక్షి - అయినట్టి వికసించుచున్న తమ్మితేకులవంటి
 కనులు గలదైనయాతనిభార్య, భర్త - తనయొక్కపెనిమిటిని, కలవాక్కలనంబునకొ - మధుర
 భాషణంబుల పొందికచేత, తీయనిమాటలయొక్క పాంకములచేత ననుట. తేర్చి - స్పష్టపఱచి.
 నిలుకడ కలవానినిగాఁ జేసి యనుట. మించి - అతిశయించి, అత్యనుపమితాన్నదాన విభవాతి
 శయంబునకొ. అత్యనుపమిత - బొత్తిగాసమానములేని - ఏమాత్రము సాటిరానియనుట, అన్న...
 బునకొ. అన్నదానవిభవ - అన్నదానమనెడుసంపదయొక్క, అతిశయంబునకొ - ఎక్కువచేత, విప్ర
 కోటులకొ - మితిలేనిబ్రాహ్మణులగుంపులను, తనువుచుకొ - తృప్తిపఱచుచు. ఎప్పటల్లకొ-ఎప్పటి
 వలెనే, యథాప్రకారముగానే యనుట. నముదగ్రతకొ - ఒప్పినముగా, ఉండఁగకొ - ఇట్లుం

డంగా, కొన్నిసార్లుకు - కొంతకాలమునకు, పైపద్యముతో నన్వయము. ఇందుగడపటిపాదమున నిత్యసమాసయతి సెప్పబడినది. 'తే|| ఒక్క సమసనమున శబ్ద + యుగము గూడి, పదము లేర్పాటుగాఁ గానఁ + బడనిప్రాణ, సంధులకు నిత్యసమసన + శ్రాంతులును నఖండవిశ్రమములు నన + రెండుఁ జెల్లు' అప్ప. ఉదా. ఉ. మానుగ విశ్రమాక్షరస + మంచితమై స్వరమూదినం దదీ, యాసేగుణాక్షరంబుఁ గొని + యైనయ జెప్పఁగనొప్పు నీక్రియఁ, భానుసహస్రభాసి వృష + భాధిపుఁ డన్నటు లర్థయుక్తమై, పూనినయ నఖండయతి + పొల్పుగు నాదికవిపణితమై" కవిజ. ఇందు 'దశ ద్వనజదశాక్షి' ఉపమాలంకారము. ఇందు 'అదశద్వనజదశాక్షి భర్తగలవాక్కులనంబునఁజేర్చి' యనుటకు గృహీణినిగూర్చి యిట్లుచెప్పబడియున్నది. "తపత్యపరిసంసార దుఃఖసంభారభాస్వతి, పూర్వపుణ్యతరుచ్ఛాయా సాధ్వీజాయా సుజన్మనః" వారిసు. సంసారభారదుఃఖమునుండి తపించు సజ్జనునకు సాధ్వీయగుభార్య పూర్వపుణ్యమును వృక్షముయొక్క నీడయనిభావము. "సుకృతేనసతీ భార్యా" వారి. సు.

తా|| హితవాక్యములను ధారాశముగాఁ జెలియఁజెప్పునట్టి నేర్పుకలది యైనయతనిభార్య మృదుమధురభాషణంబులతోఁ బూర్వోక్తప్రకారంబుగా నాధునకుఁ జెప్పి యతనిని మనశ్శాంతిగఁ జేసి వానినిగా నొనర్చి తా నెప్పటివలెనే యధికమైనయన్నదానయతో బ్రాహ్మణసముదాయములను దృప్తిపఱచుచు నుండఁగాఁ గొన్నిదినంబులకు.

— :బ్రాహ్మణుని గర్భమునుధరించుట :—

క. శరణాయిత భరణాయిత + కరుణారతుఁ డైనదనుజ + ఘస్మరుకృపచేఁ దరణి భరియించుప్రాగ్దిశ + కరణిక్ భూసురునితరుణి + గర్భముదాల్చెన్. 82.

అ|| శరణా.....తుఁడు. శరణాయిత - రక్షణముకొఱకు సిద్ధముగానున్నవారిని, భరణ - భరించుటకు, అనఁగా భారమునువహించుటకనుట. అయిత - విస్తారమయిన, కరుణారతుఁడు - దయతోఁ గూడినవాఁడు, ఐనదనుజఘస్మరుకృపచేఁ - అయినట్టి అసురుల సంహరించువాడయిన విష్ణువు యొక్కయనుగ్రహముచేత, 'ని. భక్షకోఘస్మరోద్ధరః' అ. తరణిక్ - సూర్యుని, 'వృ. తరంత్యనేనతను ఇతి తరణిః' అంధకారము నితనిచేఁ దరింతురు. "ధాత్వశ్చోష్ణా ప్లవనతరణయోః" భరియించుప్రాగ్దిశకరణిక్ - గర్భముననుంచుకొని మోయుచున్నట్టి తూర్పుదిక్కువలె, భూసురుని తరుణి - ఆబ్రాహ్మణునియొక్కభార్య. గర్భముఁదాల్చెన్ - గర్భమునుధరించెను, ఇందు 'శరణాయిత భరణాయితకరుణారతుఁడు, ఇది వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము. "ఏకద్విప్రభృతీనాంతు వ్యంజకానాం యథాభవేత్, పునరుక్తి రసా నామ వృత్త్యనుప్రాస ఇవ్యతే" ప్రతా. 'తరణి భరియించుప్రాగ్దిశకరణిక్ భూసురునితరుణిగర్భముదాల్చెన్' అనుటచే నుపమాలంకారము. 'సాధర్మ్యముపమా' కా. ప్ర. వాక్యగతపూర్ణార్థియని తెలియవలయును.

తా|| దాపుచేరినవారిని గాసాడునట్టిదయామయుఁ డయినసారాయణునియొక్క యనుగ్రహముచే నాబ్రాహ్మణునిభార్య సూర్యుని గర్భమునందుఁ దాల్చిన తూర్పుదిశవలె గర్భమునుధరించెను

క॥ నలుపెక్కెం జనుముక్కులు + తెలుపెక్కెం జెక్కులారు + తీరు వహించెన్
బలిసె నునుగొను శశికళ + గెలసెన్ నెమ్మెన గమన + ఖేలన మొలసెన్. 83.

అ॥ చనుముక్కులు - సునములయొక్కచివరలు, నలుపెక్కెం - నల్లనయ్యెను, “అమ్మేష్ట
తాస్తనాపీనా సుందరాకృష్టమామకా” బా. చెక్కుల-గండస్థలములు, చెక్కిళ్ళు తెలుపెక్కెం -
తెల్లనయ్యెను, ఆరు - నూగారు, తీరు - చక్కఁబడుట, వహించెన్ - పూసెను, నునుగొను -
నున్ననినడుము, లెలసెన్ - ఆధికవయ్యెను, నెమ్మెన - క్రమ్యమైనయొడలియందు, నెట్టి+మీను
నెమ్మెను. శశికళ - చంద్రునియొక్క కాంతివంటిప్రకాశము, గెలసెన్ - విజృంభించెను, గమన
ఖేలనము - నడకయొక్క తీణత్వము, అనఁగామాంధ్యము. ఒలసెన్ - ఒప్పెను, గగ్గలక్షణము
‘తామతాగరిమాకుక్షేర్మాచ్ఛార్దిరహోచకం, జృంభాప్రసేకః సదనం రోమరాజ్యాః ప్రకాశనమ్’
బా. ఇది స్వభావోక్త్యంతకారము. “స్వభావోక్తి రసాచారు, యథావ ద్వస్తువర్ణనమ్” ప్రతా.
‘బలిసె-గెలసెన్-మొలసెన్’ అనుప్రాసాలంకారమును.

తా॥ గగ్గవతి యైనయాబ్రాహ్మణుని భార్యకఁ గచాగ్రములు నల్లఁబడెను, చెక్కిళ్ళు తెల్ల
నయ్యెను. కన్నలు వికలములై నూగారు చక్కఁబడెను. నడముపెంపొందెను. మేను దెల్లగాఁ జంద్ర
కాంతివంటి నొప్పెను. నడకమందగించెను.

తే॥ వామలోచనమధ్యంబు + లేమిచేతఁ, జాలకృశమై రమామన + స్వామికరుణ
గలిగినప్పడెయభివృద్ధిఁ + గనియెనార, హరికటాక్షేక్షదాద్ర్య + హరణదీక్ష. 84.

అ॥ వామలోచనమధ్యంబు - మంచికనులుగలదయిన యాస్త్రీయొక్కనడుము, లేమిచేతఁ -
బీదతనముచేత, చాలకృశమై-విస్తారముగాఁజిక్కినదై, సన్నగిల్లినదైయనట. రమామనస్వామికరుణ-
అత్యంతపాపి హృదయేశ్వరుఁ డగువిష్ణువుయొక్క యనుగ్రహము, కలిగినప్పడె - ప్రాప్తించినంతనే,
అభివృద్ధిఁగనియెన్ - సంపద్యవృద్ధినిబొందెను, అనఁగాఁ బెంపుగల దయ్యెననట. కనుర దారిద్ర్య
హరణదీక్ష - పేదతనమును బోగొట్టునటువంటి నియమముగల, హరికటాక్షేక్ష - నారాయణుని
యొక్క క్రేగంటిమాపు, ఔర - ఔరా, ఇదియాశ్చర్యమును పెచ్చుటను తెలియఁజేయును.
ఇందు ‘కటాక్షేక్ష - దీక్ష’ అంత్యానుప్రాసాలంకారము. ‘అస్త్రీయొక్క కృశించిననడుము హరి
కటాక్షవీక్షణమున నైశ్వర్య ముపొంగెనోయనునట్లప్పుడే యభివృద్ధియయ్యెను, స్వరూపోత్పేక్షా
లంకారము. “యత్రాన్యధర్మసంబంధా దన్యత్వే నోపతర్కితమ్, ప్రకృతం హి భవే త్రాప్నోతాస్తా
ముత్పేక్షాం ప్రచక్షతే” ప్రతా. “సంభావన మథోత్పేక్షా ప్రకృతస్యసమేన యత్” కా.ప్ర.
హరికటాక్షవీక్షణము లేమిని బోగొట్టునది గనుకనే కృశించినమధ్యము పెంటనే యభివృద్ధినిొందినది.
కావ్యలింగము “క. హేతువు వాక్యార్థంబై, యాతతవినుష్ఠిత్వోఽబ + రార్థంబును నై, ఖ్యాతిఁ
గనఁ గావ్యలింగం, బై తగు” నరస. “కావ్యలింగంహేతో ర్వాక్యపదార్థతా” కా.ప్ర.

తా॥ అస్త్రీయొక్కనడుము బీదతనముచేఁ జిక్కి-అత్యంతపతియొక్కదయగలిగినపెంటనేసంపదలు
పొంగిపెంపొందెను. ఔరావిష్ణువుయొక్క యనుగ్రహదృష్టియందలిలేమినిబోగొట్టునియమసంపన్నత.

అ॥ పొలఁతులెల్లఁ మెచ్చ ♦ భూమిభృతృసరంబు, సంగ్రహించె విప్ర ♦ సారసాక్షి
యద్దిరయ్యవెంత ♦ యాడురాజర్కంబు, నిర్వహించె సతుల ♦ ఖర్వమతులు. 85.

అ॥ విప్రసారసాక్షి - అబ్రాహ్మణునియొక్కపత్ని, పొలఁతులెల్లమెచ్చ - స్త్రీలంగఱును
జ్ఞాపించునట్లు, భూమిభృతృసరంబు - భూమివలనభరింపఁబడుచున్న సత్తువను, సంగ్రహించె -
సంపాదించెను, భూమిభృతృసరమనఁగా రాజులయొక్కన్యాయమనిభావము. “ని. సారోబలేస్థిరాం
శేచన్యాయేక్షీభేతిషుపుమా” అను. సంగ్రహించె - స్వీకరించెను, అడురాజర్కం
బు - స్త్రీ ప్రభుత్వమును, నిర్వహించె - సమర్థించెను, అద్దిరయ్య - డౌరా, వింత -
ఆశ్చర్యము, ఇచట ‘అద్దిరయ్య’ అనుప్రయోగమునకు “నూ. ప్రాస్వవ్యస్త త్రికంబుమింది
రివులకు ద్విత్వంబునగు” ప్రా. వ్యా.ఉదా. “అద్దిరావగలు” శకాం. సతులు - అడువారు, అఖర్వమ
తులు - విస్తారమైనబుద్ధిగలవారు, ఇందు ‘భూమిభృతృసరంబుసంగ్రహించె, అనుటచే జ్ఞేమాలంకా
రము. “నానార్థసంశ్రయశ్లేషో వర్ణ్యైః శర్ల్యభయాశ్రితః చందా.

తా॥ అబ్రాహ్మణునిభార్య వంటివెళ్ళులను దినసారంభించెను. అడిచూచువారలకు భూమి
భృతృసరమును గ్రహించి స్త్రీప్రభుత్వమును నిర్వహించు నేమో యనునట్లుండెను. ఇదియేవోద్యము.
కనుక స్త్రీలు విస్తారమైన బుద్ధిగలవారు సుమా!

మ॥ హృదయేశప్రమదంబుతోఁ గుచయుగీ ♦ హేరాశనీలత్వసం
పదతో నాననపద్మపాండిమముతోఁ ♦ బ్రస్తూయమానాంగరా
గదుకూలాదిజుగుప్పతో జడిమతోఁ ♦ గార్వ్యబుంతోఁ బ్రావృడం
బుదకల్పాలక గర్భ ముద్ధరథురా ♦ పూర్ణత్వముం జెందఁగఁ. 86.

అ॥ ప్రావృడంబుదకల్పాలకగర్భము. ప్రావృడంబుద - వర్షర్తువునందలి మేఘముతో,
కల్ప - సమానమయిన, ఇచటఁ గల్పశబ్దమునకు “ని. కల్పస్తు ప్రళయే న్యాయే శాస్త్రే) బ్రహ్మ
దినే విధౌ, సురద్రుమే వికల్పే చ ప్రత్యయశ్చే త్సమార్థకః” నానా. ఈశబ్దము వ్యాకరణశాస్త్ర
మున విధింపబడినకల్పప్రత్యయ మాయెనేని సమానార్థకము. అనఁగా “ప్రభాతకల్పరాత్రిః-ఆగ్ని
కల్పశ్శత్రుః” ఇత్యాదిస్థలములయందుఁ బ్రాతః కాలసమానము రాత్రియనియును, అగ్నితుబ్బుఁడు
శత్రువనియును, తెలిసికొనునది. ఉదా. ‘చ. అలబడిఁబొందఁగాఁదగనియట్టిది. ద్రౌపదిమేరుక
ల్పలం. గొడుగుల” భార. అలక - మంగురులుగలదయిన యావిప్రునిభార్యయొక్క, గర్భము-
చూలు, కడుపులోనిపిండము, ‘ని. గర్భఃకుక్షీస్థజంతుః’ ‘గర్భోఽపవరశేఽన్నేఽగ్నా సుతే
పవనసంకటే, కుక్షేకుక్షీస్థజంతౌచ,యా. హృదయేశప్రమదంబుతో - తనభర్తయొక్క సంతో
షముతోను, ‘ని. హృదయంజీవితేచిత్రే వక్షస్యాకూత వృక్కయోః’ శబ్దా. కుచయుగీ హేరాశనీల
త్వసంపదతో. కుచయుగీ - స్తనములజంటయొక్క, హేరాశ - అధికమైన, నీలత్వసంపదతో -
నలుపుయొక్కసమృద్ధితోను, అననపద్మపాండిమముతో - అననపద్మ - తామరపూవువంటిముఖము
యొక్క, పాండిమముతో - తెలుపుతోను, ప్రస్తూ.....ప్పతో. ప్రస్తూయమాన-స్తోత్ర
ముచేయఁబడుచున్న, అంగరాగ - మేననలందికొనునట్టి సుగంధద్రవ్యములయందును, దుకూలాది

తెలిపట్టువస్త్రము మొదలగువానియందును - సన్ననివస్త్రములు మొదలగువానియందును, జుగుప్సతోన్ - అసహ్యముతోను, అనాదరముతోను, జడివతోన్ - మాంద్యముతోను, కార్శ్యంబుతోన్ - చిక్కుటతోను; కృశత్వముతోను, ఉద్ధరధురాపూర్ణత్వముతో. ఉద్ధర - భరింపశక్యముగాని, ధుర - భారముయొక్క, ఆపూర్ణత్వముతో - మిక్కిలినింజారుటను, చెందఁగల - పొందఁగా, నవమాసములు పూర్తికాఁగాననుట. ఇందు 'అననపద్మపాండిమముతో' ఉపమాలంకారము. స్వభావోక్త్యలంకారము. 'స్వభావోక్తి రసాచారు యథావద్వస్తువర్ణనమ్' ప్రతా. "ప్రమదఁబుతో - సంపదతో" ఇత్యాదు లంత్యానుప్రాసాలంకారము.

తా|| ఆ బ్రాహ్మణునిభార్య గర్భమునుధరించి యది తనపతికానందము కలిగించుచును మిక్కిలినల్ల నగుచున్నచనుదోయితోను, ముఖపద్మముయొక్క తెలుపుతోను, స్రక్చందనాది పరిమళవస్తువులయందును, సన్ననిపట్టుచీరలు మొదలగువానియందు ననాదరముతోను, మాంద్యముతోను, కృశించుటతోను, మోయలేనిరవుగఁజెయ్యె వృద్ధినించెను. తరువాత.

—: బ్రాహ్మణుని భార్యకుఁబుత్త్రిఁడుదయించుట :—

క|| అమృతపయోధిలలామం , ఒమృతకరుం గాంచినట్లు ♦ హరిశ్చంద్రులన్
సుముహూర్తంబున భూసుర , రమణీరత్నఁబుత్త్రి ♦ రత్నముఁగాంచెన్ 87

అ|| భూసురతయణీరత్నంబు - శ్రేణురాలయిన యాబ్రాహ్మణునిభార్య, 'ని. రత్నంశ్రేష్ఠే మణావపి' అను. హరిశ్చంద్రులన్ - పాపములను బోగొట్టువాఁడయిన భగవానునియొక్కదయవలన, సుముహూర్తంబునన్ - శుభకరమయిన యొకఁగ్నమున, 'ని. ముహూర్తమల్పకాలేస్యాప్లతి కాద్వితయేఽపిచ' శబ్దా. అనఁగాఁ బదియవమాసమున 'శ్రు. దశమేమాసి నూతవః' అమృతపయోధిలలామంబు - శ్రేష్ఠమయిన పాలకడలి, అమృతకరున్ - సుధాకిరణములఁగలచంద్రుని, కాంచినట్లు - కనినవిధముగా, పుత్త్రిరత్నమున్ - శ్రేష్ఠుఁడయినకొడుకును, 'కాంచెన్ - కనెను, ప్రసూతియయ్యెను. ఇందుఁరమణీరత్నంబు పుత్త్రిరత్నముఁగాంచెన్ - అనుటలో మహాత్మి మహచ్ఛబ్దములపైఁ గలరత్నశబ్దమునుగూర్చి "నూ. క్వచిదర్థ విశేషేతు ♦ క్లిజేతూభయరూపతా" అధ ఉదా. "క. నీమాణుదల్లి త్రిభువన ♦ భామారత్నంబు" హరివం. "వ. అదియట్లుండె వినుము గృహస్థరత్నంబు" స్వా. మ. ఇచట క్షీరసముద్రము చంద్రునిఁ గనినవిధమున నాబ్రాహ్మణపత్ని కళానిధియగు నిరంకుశునిఁ గనె ననుటచే నుభయత్ర సమానధర్మము గనుక సుపమాలంకారము. "సాధర్మ్య ముపమా" కా.ప్ర. వాక్యగతపూర్ణార్థి.

తా|| ఆబ్రాహ్మణునిభార్య భగవానునిదయవలన శుభప్రద మైనయొకవేళయందుఁ బాలకడలి చంద్రునిగనినవిధమున శ్రేష్ఠుఁడయినయొకకొడుకును గనెను.

క|| వైదికశేఖరునకుఁ బు ♦ త్రోదయకాలమ్మునందు ♦ సుదూభతము లా
ఘేదురపులకాంకురములు ♦ మోదారంభంబునకును ♦ మొలకలువోలెన్. 88

అ॥ వైదికశ్రేణునకు - వేదమునభ్యసించినవారిలో శ్రేష్ఠుడయినయాసురశర్మకు. పుత్రో
దయకాలమ్మనందు - కొడుకుపుట్టినట్టిసమయమున, ఉద్బూతములు - పుట్టినవి, ఔ-ఆయినట్టి,
మేదురపులకాంకురములు - దట్టమయినగగుర్పాటు యొక్క మొలకలు, ఉదా. 'వ. మేనంబులకలిష్ట
దుంబాడమెదు' స్వా. మ. మోదారంభంబునకును - సంతోషముయొక్క మొదలికి, మొలకలు
వోలే - అంకురములోయనునట్లుండెను. ఈపద్యమున 'కాలమ్మ' అనుప్రయోగమునకు "నూ.
స్వాదమహతాంబుభక్తాసోశ్చయ. తదుపరి పునర్ముఖాప్రాచాం"నన్న. "నూ. ముర్వనాదికశబ్దభో
ముబూస్యాతాంచతత్పరం, బాపరేమస్యబిందుస్యా స్మృపరేమేశనంభవేత్" అధ. 'మొలకలు
వోలే' అనుప్రయోగమునకు "నూ. క్వచిత్సాదృశ్యశబ్దస్య తదుత్క్లష్టవ్యవస్థితిః" అధ. ఉదా.
'ఎ. గీ. కమలషండంబు నాగలో + కంబుదలిరుఁ, బాస్సుకల్పాంతమునజము + బానసంబు, నింటి
లోపలవోలే' నిర్వ. "ధవుఁగూర్చిఁ గొసరుచున్నవివోలే" స్వా.మ. 'ఔ' అనుటకు "నూ.
నాయి రపు ర్వక్రతమా" శబ్దచిం. ఇందు 'పులకాంకురములు మోదారంభమునకును మొలకలు
వోలే' అనుటచేనుత్పేక్షలంకారము. "సంభావనమథోత్పేక్షాప్రకృతస్యసమేనయత్" కా.ప్ర.

తా॥ వేదాధ్యయనపయలలో శ్రేష్ఠుడయినయాసురశర్మకు సుతుఁడు జన్మించినకాలమునఁ
బుట్టినగగుర్పాటు దనయానందమున కంకురమువలె నుండెను.

—: సురశర్మ సుతునకు జాతకర్మంబు సేయుట :—

వ॥ ఇట్లుపరిమితసంతోష సంతర్పితాంతఃకరణుండును, సంభృతసమయసమా
నేయ సముపరతకరణుండును, దనయోత్సవ సమాలోకనోత్సాహ సాహచర్యసమా
యాత సమీపగ్రామ సకలగోత్రామరసన్నిధి సంకల్పితహరిప్రసాద ప్రసంగుండును,
గలిత కర్పూర తాంబూలదాన సంతోషస్వాంతసీరధ్రపురంధ్రీ జగపరంపరా నిరా
ఘాట కోలాహల శ్రీప్రసాదిత గృహంగణరంగుండును, భూరిదానచంగుండును, నై
వెన్నిధానంబుఁ గన్న పేదచందబున మేఘోదయంబుఁ గాంచినమయూరంబుకరణీఁ,
గోమలవలాహకంబుం గనుంగొన్నచాతకంబుకైవడి, హరిప్రసాదవిధంబు నాలోకించు
యోగీశ్వరునిపోలిక, నభినవభానుబింబంబు వీక్షించుకమలాకరంబు విధంబునఁ, బూర్ణ
చంద్రుని దర్శించుకలశాంబుధితెఱంగున, సరోవరంబు నిర్వర్ణించు తర్లకునిమాడ్కి,
ఫలితసహకారంబు నిధ్యానించు రాజకీరంబువడువునఁ, బ్రయనందన సందర్శనానంద
కందశతుందిల హృదయారవిందుండై, యావిజ్ఞానస్వచ్ఛందుండు జాతకర్మంబు యథా
శాస్త్రంబుగా నిర్వర్తించి తదనంతరంబ.

89.

అ॥ ఇట్లు-ఈప్రకారముగా, అపరి.....డును. అపరిమిత-అధికమైన, సంతోష-ఆనం
దముచేత, సంతర్పిత-మిక్కిలితృప్తి జెందబడిన, అంతఃకరణుండును-మనస్సు గలవాఁడును, సంభృ...
డును. సంభృతసమయ-చక్కగాభరింపఁబడిన కాలమును, సమానేయ, సరిమాడఁగలిగి, సముపరతకర
ణుండును - నిలుపుదల చేయుటగలవాఁడును, తన.....డును. తనయ - కుమారునియొక్క,
ఉత్సవ-జాతకర్మమహోత్సవమును, అనఁగా జాతకర్మమునువేడుకను, సమాలోకన - చూచుటకు.

ఉత్సాహః-ఉద్రేకముతోను, సాహచర్య-కూడఁదిరిగెడుమైత్రితోను, సమాయాత-రాఁబడిన-వచ్చిన, సమీపగ్రామ-చేంతనుండిన యూశ్వయ-దుఁగల, సకలగోత్రామర-సమస్తమైన విప్రులయొక్క, సన్నిధి-దాపున, సంజల్పిత-విస్తారముగాఁజెప్పఁబడిన, హరిప్రసాద-నారాయణుని యనుగ్రహము యొక్క, ప్రసంగుండును-ప్రశంసకలవాఁడును, మాట్లాడుటగలవాఁడును, కలి.....డును. కలిత-పొందఁబడిన, కర్పూరతాంబూల-కప్పురపు తమలముయొక్క, దాన-ఈవివలన, ఇచ్చుటవలన, సంతోషిత-ఆనందమునుజెందఁబడిన, స్వాంత-చునస్సుగల, నీరంద్ర-ఎడములేని, పురంద్రీజనపరం పరా-కుటుంబముగల ముత్తైదువలవరుసలయొక్క, నిరాఘాట-ఆటంకములేని, కోలాహల-కలకల ధ్వనియొక్క, బహుజనమువలనఁబుట్టిన గొప్పధ్వనియొక్క, 'ని|| కోలాహలఃకలకలః' అను|| శ్రి-సంపత్తిచేత-అధికముచేత, ప్రసాదిత-సంతుష్టముకాఁబడిన, గృహంగణరంగుండును - ఇంటి ముంగిలి ప్రదేశముగలవాఁడును, భూమిదానచంగుండును - విస్తారమైన యీపులయందు నేర్పుగల వాఁడును, ఇచట. ఈపులనుగూర్చి "దేవాశ్చ పితర శ్చైవ పుత్రే జాతే ద్విజన్మనాం, ఆయాంతి తదహస్తస్మా త్పుణ్యం పూజ్యం చ సర్వదా" తత్ర దద్యాత్సువర్ణం తు, భూమిం గాం తురగం రథం, ఛత్రం ఛాగం వస్త్రమాశ్వే శయనం చాసనం గృహమ్" ఖలయజ్ఞే, వివాహేచ సంక్రాంతౌ గ్రహణే మృతౌ, పుత్రే జాతే వ్యతిపాతే. దత్తం భవతి చాక్షయమ్" వాక్యమ్. యత్తు కుమార ప్రసవే నాభ్యా మచ్చిన్నాయాం గుడ, తిల, హిరణ్య, గో, ధాన్య, నాసః, ప్రతిగ్రహే వ్యదోష ఇతి" శంఖ 'పుత్రీజన్మనియజ్ఞేచ, తథాచాత్యయకర్మణి రాహోశ్చదగ్ధనేదానం ప్రశస్తం నాన్యధానిశి, పరా. వి-అయియుండి, పెన్నిధానంబు-ధనముగల పెద్ద పాతలును, కన్నపేదచందంబున-చూచినబీదవానివిధమునను, మేఘోదయంబు-మొయిశ్వయొక్కపుట్టుకను, కాంచినమయూరంబు కరణి-కనుగొనిన నెమిలితెలుంగునను, కోమలవలాహకంబు-మృదువైనమబ్బును, కంసుగొన్న చాతకంబుకైవడి-పీక్షించిన వానకోయిలవలెను, హరిప్రసాదంబు-భగవంతునియొక్కకృపను, ఆలోకించుయోగీశ్వరునిపోలిక-నిరీక్షించుచున్నట్టి ఋషీశ్వరునిపగిదిని, అభినవభానుబింబంబు-క్రోత్తదియైన సూర్యుండలమును, పీక్షించు కమలాకరంబువిధంబున-దృష్టించునట్టి తామరపూవు లను నివాసమయిన: కోలనుపోలికను, పూర్ణచంద్రుని-నిండుచందరుని, పున్నమనాటి చంద్రుని, దగ్గించుకలశాంబుధితెలుంగున-విలోకించునట్టి పాలకడలిరీతిగాను, ఇచట. కలశాంబుధినిగూర్చి 'సాగరే మధ్యమానేతు, పీయూషార్థం సురాసురైః, పీయూషభారణార్థాయ, నిర్మితా విశ్వకర్మణా" కలాః కలాస్తు దేవానా మసితా స్తాఃపృథక్ పృథక్ యతః కృతాస్తుకలశా, సతప్తపరిక్షిత్తాః" కాళి. పు. కలశము పాలకడలియొక్క యమృతమును బోసియుంచుటకై విశ్వకర్మచేసృజింపఁబడిన యమృతఘటము. దానికిసంబంధించినదిగానఁ గలశాంబుధియునుప్రసిద్ధినొందినది. గోవరంబు-సరస్సును, మడుంగును. నిర్వర్ణించుతర్జునునిమాడ్కి-పీక్షించునట్టి దాహముగొన్నవానిసరణిని, ఫలిత సహ కారంబు-పండితయ్యమామిడిచెట్టును, నిధ్యానించురాజకీరంబు వదువున-అవలోకించునట్టి శ్రేష్ఠమైన చిలుకవలెను, ప్రియ.....మండై. ప్రియనందన-ఇష్టముగల తనకుమారుని, సందర్శన-పీక్షించుటవలని, ఆనందకందశ - సంతోషముయొక్కవికాసముతో, తుందిలి-పెద్దదియైన, హృద యారవిందుడై-కమలమువంటి మనస్సుగలవాడై, ఆవిజ్ఞానస్వచ్ఛాదుండు-శిల్పకాస్త్రాది జ్ఞానము నందు స్వతంత్రుడగునాసురశర్మ, "ని|| విజ్ఞానం శిల్పకాస్త్రయోః" అను|| జాతకర్మంబు - జాత

కర్మమనెడు సంస్కారమును, అనఁగా బిడ్డపుట్టినప్పుడు చేయునట్టివేదవిహితక్రియననుట, యథా శాస్త్రంబుగాఁ - శాస్త్రమునందుఁజెప్పఁబడిన ప్రకారముగా, 'ని॥ యథాసాదృశ్యయోగ్యత్వపీష్వా స్వర్ధానతిక్రమః, యా॥ నిర్వర్తిం చి - సేఽవేష్వి, తదనంతరంబ - ఆటుతరువాత, ఇందు 'భూరిదాన చంగుండునునై, ఇత్యాదులద్రుతముమీఁదద్రుతము చెప్పఁబడుటకు "నూ॥ ద్రుతాద్వైతః క్వచిచ్ఛత్ర దృశ్యతే కవిభాషితే" అథ॥ 'నూ॥ కొన్నియెడలద్రుత - బుమీఁద నకారంబుగానంబడియెడి' బా॥వ్యా. ఇందు 'సంతోష - సంతప్తి, నీరంద్రపురం ద్రీ - సంతోషితస్వాంత' ఇవిచేకానుప్రాసాలంకారము 'అంతఃకరణండును, కరణండును - ప్రసంగండును - రంగుండును - చంగుండును, ఇవి యంత్యాను ప్రాసాలంకారము "సందర్శనానంద కందళతుందిలహృదయారవిందుండై యావిజ్ఞానస్వచ్ఛందుండు" ఇది వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము. "పెన్నిధానంబుగన్న పేదచందంబున" ఇత్యాదివిహృదపమానముల చేతనభిన్నధర్మమాలోపమాలంకారము. "సాధర్మ్యముపమా" కా॥ ప్ర॥ తతతత్రోపమాయత్ర ఇవ శబ్దవ్యదర్శనమ్, నిరు.

తా॥ ఈవిధముగా మితిలేనియానందముతో నిండినమనస్సుగలవాఁడును, ప్రసవవేదనాసమయమును జక్కఁగా బరిశీలించి యున్నవాఁడును, కొడుకుపుట్టిన కాలమున జరుపువేడుకను జూచుటకు సంతోషముతో స్నేహమువలనఁ జెంతగ్రామమునుండి వచ్చినబ్రాహ్మణులందఱియెదుట భగవానునియొక్కయగుచూచునుగూర్చివిశేషముగా స్తుతించుచున్నవాఁడును, కుటుంబినీసమూహమునకుఁ గప్పురపుఁదాంబూలముల నొసంగ సంతోషించి ముంగిటలిచి యొకరితోనొకరు పెద్దధ్వనిగాఁ జ్రుంగించుచుండుట గలవాఁడును, విస్తారముగా దానములనొసంగినవాఁడును, అగునాబ్రాహ్మణుఁడు ద్రవ్యముతఱుగనియొక పెద్దపాఁతఱు గనినపేదవానివలెను, మొయిళ్ళపుట్టుకను గనిన నెమిలవలెను. మృదువైన మబ్బునుజూచిన వానకోయిలవలెను, భగవదనుగ్రహము నిరీక్షించు యశిశ్వరునివలెను, నూతనసూర్యబింబమును గాంచుపద్మాకరమువలెను, నిండుచందురుని జూచుపాలవెల్లివలెను, మడుఁగును గనుఁగొన్న దాహాతురునివలెను, పండినతియ్యమామిడిని గనినచిలుకవలెను, తన యింపయిన కుమారుని గనినసంతోషముతో వికసించినమనస్సుగలవాఁడై శిల్పకాస్త్రాదులయొ దధికుఁడైన యతఁడు శాస్త్రము నతిక్రమింపక జాతకర్మ మహోత్సవ మొనర్చినతరువాత.

—: సురశర్మ సుతునకు నామకరణము నేయుట :—

తే॥ పదిదినంబులు సూతక ♦ ప్రాప్తిగడపి, పదునొకండవనాఁడఘా ♦ పహజలాభి
పేకమొనరించిబాంధవనై కపరివృతాత్ముఁడైయుండునతనితో♦నవనినురులు. 90.

అ॥ పదిదినంబులు - పదిరాత్రులు, సూతకప్రాప్తి - జాతాశౌచమునుబొందియుండుటను, కడపి - పోఁగొట్టి, అనఁగాఁ బరిటిమైలనుబోఁగొట్టియునుట. "అశౌచేతువ్యతిక్రాంతే నామకర్మ విధియత" శం॥ పదునొకండవనాఁడు - ఏకాదశదినమున, అఘాపహజలాభిపేకము - పాపములను బోఁగొట్టినదయిన మంత్రపూర్వకముగా జలమునుబ్రోక్షించుకర్మమును; అనఁగా వైవాదికర్మ ప్రారంభమున మంగళార్థముగాఁపుణ్యాహమను శబ్దమును ముమ్మారుచ్చరించునది కనుక నద్దానినే యనుట. ఒనరించి - ఆచరించి, బాంధవనైకపరివృతాత్ముఁడు. బాంధవ - చుట్టములయిన, నైక-

అనేకులతో, 'ని. ఏకోమఖ్యాన్యకేవలాః' అ. "ఏకోఽన్యార్థే ప్రథానేచ ప్రథమేకేవలేతిథాసా ధారణేసమానేఽత్మే సంఖ్యాయాంచప్రయుజ్యతే" విశ్వ. ఇట నష్టాంకు 'తత్సాదృశ్యమభావశ్చ తదన్యత్వం తదల్పతా అప్రశస్తి ర్విరోధశ్చ నశ్చార్థాః షట్ప్రకీర్తితాః' అనికాస్త్రము. పరివృత త్తుండ - చుట్టుకొనఁబడినవాఁడు, వియుండునతనితోఁ - అయినట్టి యాసురశర్మకు, అవని సురులు - బ్రాహ్మణులు, మీఁదిపద్యముతో నన్వయము. ఇట్లు పైపద్యముతో నర్థమునుజెప్పటకు "నూ. క్వచిత్కులకసంబంధోఽప్యత్ర నాపితకృద్భవేత్, ఆధ్యాహరణ్య సంయోగ స్త్వత్ర నైక సుఖావహః" అధ. ఇందు 'ఆత్మకా' శబ్దమునకు దుప్రత్యయము కల్పించుటకు "నూ. ఆత్మన ఇమ నస్తానాం డా వా" నన్న. "నూ. ఆత్మేమనిజంతంబులకు నాంతము లగు మరుజసంజ్ఞలకు స్త్రోత్వంబు బహుళంబుగా నగు" బా.వ్యా.

తా|| పదితాత్రులు జాతాశౌచమును వెళ్ళఁబుచ్చి పదునొకండవదినంబునఁ బుణ్యాహవాచ నమును జేయఁగా నతనిబరిశేష్టించియున్న బంధువులందఱు నాసురశర్మతో నిట్లు చెప్పిరి.

మ|| అశనప్రగ్రహదానధర్మ సురశ ♦ ర్మా కర్మసంపన్న పం
చశరాకారుఁడు నీకుమారుఁడు వచ ♦ సంభారదుర్వారుఁడై
విశదానర్గళశేముషీమహిమచే ♦ వేదాదివిద్యానిరం
కుశుఁ డౌనన్న నిరంకుశుండె యనియెన్ ♦ ఊోణీసురుం డాఖ్యయున్. 91.

అ|| అశనప్రగ్రహదానధర్మ - అన్నార్థలైవచ్చినవారలకు ఈవులనిచ్చుటయు సత్కార్యము అనుజేయుటయుఁగలవాఁడా, కర్మసంపన్న - సత్కర్మములయొక్క సమృద్ధిగలవాఁడా, సురశర్మా - సురశర్మయను పేరుగలవాఁడా, పంచశరాకారుఁడు - మన్మథునివంటి చక్కనివాఁడు, నీకుమారుఁడు - నీయొక్కపుత్రిఁడు, వచసంభారదుర్వారుఁడై. వచః - వాక్కులయొక్క, సంభార - సమృద్ధియందు, దుర్వారుఁడై - నివారించనవిగానివాఁడై, విశదానర్గళశేముషీమహిమచే. విశద - స్వచ్ఛమైన, అనర్గళ - అడ్డములేని, శేముషీమహిమచే - ప్రజ్ఞయొక్క యశముచే, వేదాది విద్యానిరంకుశుఁడు - శ్రుతులుమున్నుఁగల విద్యలయందసాధ్యమయినవాఁడు, డౌనన్న - కాఁగలఁడనిచెప్పఁగా, ఊోణీసురుండు - అబ్రాహ్మణుఁడు, అఖ్యయున్ - అపిల్లవానికిఁబేరును, అనఁగా నామకరణసమయమునఁ బెద్దలుచెప్పఁగా విని యాప్రకారముగానేయనుట. నిరంకుశుండెయని యెన్ - నిరంకుశుండెయని నామకరణమొనర్చెను. "ప్రజాభివర్ధనాత్పుంసో జాతకర్మవిధీయత" మను. ఇందుఅనియెన్, అనుటకు "నూ. య స్యాద్దేశ్యక్రియాంతే తు భూతఏకత్వవాచకే, ఇత ఏవ పరస్స స్యాదిద్భవే న్నాంతకా త్పరే" అధ. 'పంచశరాకారుఁడు' ఉపమాలంకారము. 'ధర్మ; శర్మ' 'కారుఁడు - మారుఁడు' అంత్యానుప్రసాలంకారము.

తా|| అన్నార్థలైవచ్చినవారలకు దానములొసంగుచు సత్కార్యములఁజేయుచున్న వాఁడవును, విధ్యుక్తకర్మంబులనన్నింటిని విడువక యాచరించుచున్న వాఁడవును. అయినయోసురశర్మా! నీసుతుఁడు మన్మథునివంటి సుందరుఁడును, అటంకపటుపనలవిగాని వాక్సమృద్ధితోను, ప్రకటమైనప్రజ్ఞతోను, జేదములు మొదలగువిద్యలయందు నిరంకుశుఁ డగుననఁగా నాతండును నిరంకుశుండె యనిపేరిడెను.

ప్రథమాశ్వాసము.

క. ఈరీతి నమ్మహీసురు ♦ డారూఢచరిత్రపాత్రు ♦ డగుపుత్తునకున్
బేరొసంగె నాణిముత్యపు ♦ బేరొసంగినకీర్తి బుధులు ♦ పేరుకొనంగన్. 92.

అ॥ అమ్మహీసురుడు - అవిప్రుడు, ఆరూఢచరిత్రపాత్రుడు. ఆరూఢ - ప్రసిద్ధమైన, చరిత్ర - మంచినడతల దెలియజేయు గ్రంథమునకు, పాత్రుడు - అర్హుడు; తగినవాడు, అగుపుత్తునకున్ - అయినట్టితనకుమారునకు, అణిముత్యపు బేరొసంగినకీర్తి - గుండ్రని ముత్యములయొక్క హలమును మెడలోవైచినంతటిసొంపుగా, బుధులు - తెలిసినవారు, పేరుకొనంగన్ - స్తుతించగా ఈరీతి - ఈవిధముగా, పేరొసంగెన్ - నామకరణమొనర్చెను, ఇంపు 'చరిత్రపాత్రుడగు పుత్తుడు' అనుప్రాసాలంకారము 'పేరొసంగెనాణిముత్యపు బేరొసంగినరీతి' యమకాలంకారము. పునరుక్తవదాభాసాలంకారము.

తా॥ అబ్రాహ్మణుడు ప్రఖ్యాతిగలచరిత్రార్హుడయినతనకుమారునకు మంచిముత్యములపేరును మెడలోవైచినంతటి యలంకారముగా నుండె ననిపెద్దలుశ్లాఘించుచున్నట్లు తగినపేరునుబెట్టెను.

—: అన్నప్రాశన చౌలోపనయములు చేయుట :—

క॥ అన్నప్రాశనచౌలము, లున్నతిగావించె జేసె ♦ నుపనయనము వి
ద్యన్నతులెసంగె దనూజున, కన్నలినానకులీను ♦ డాగమసరణిన్. 93.

అ॥ అన్నలినానకులీనుడు - కమలమీయాసనముగాంగల బ్రహ్మవంశమునఁబుట్టిన యానుర శర్మ, తనూజునకు - తనకుమారునకు, విద్యన్నతులు - పండితులయొక్కపొగడ్తలు, ఎసంగెన్ - డిప్పనట్లు. ఆగమసరణి - శాస్త్రోక్తప్రకారముగా, ఉన్నతి - ఆధికతరముగా, అన్నప్రాశన చౌలములు - అన్నమునుదినిపించుటయును, పుట్టినవాటివెంట్రుకలు దీయుటయును, కావించెను - చేయించెను, "చూడాకార్యాద్విజాతీనాం సర్వేషామేవధగృతః ప్రథమేఽద్యేతృతీయేవా కర్తవ్యా శ్రుతిహోదనాత్" మను. ఉపనయనము - వడుగును, చేసెను. "గర్భాప్తమేప్రకుర్వీతబ్రాహ్మణస్యోపనాయనమ్" మను. ఈపద్యమున 'అన్నలినానకులీనుడు' అనుటలో దీర్ఘమునకు హ్రస్వము వచ్చుటనుగూర్చి "నూ. ఇదమదసేతద్యతచ్ఛబ్దా శబ్దాంతరాన్వయే బహుళం హ్రస్వం ప్రపద్యదీర్ఘా ద్విత్వముపర్యక్షరస్యజనయంతి" శబ్దచిం. "నూ. ఊన్మరేఫాన్విసాద్విత్వమయ్యుక్తస్యహలోమళమ్" అథ.

తా॥ అవిప్రుడు బుధజనులు మెచ్చునంతటి శాస్త్రోక్తముగాఁ దనసుతున కన్నప్రాశనమును, కేశఖండనమును, ఉపనయనమును చేసెను.

—: సమస్తశాస్త్రములు నేర్పుట :—

మ॥ చదివించెంద్రయివాక్యముల్ గజపేశా ♦ శ్రుంబుల్ పఠింపించె సా
మ్యదవిష్టప్రతిభం గవిత్వము రచిం ♦ పంజేసె గానక్రియా
విదుగుం గా నొనరించె వైదికకులా ♦ విరూభత నాకారసం
పదుపేతక గుణధన్య గన్య గరమొ ♦ ప్పంజేసె నుద్వాహమున్. 94.

అ|| శ్రయవాక్యముల్ - ఋగ్వజాస్సామవేదముల మూడింటియొక్క మంత్రములను, “వ్యు. శ్రయోవేదా ఆవయవాః అస్యాఇతి శ్రయో” మూడువేదములయొక్క యవయవములగులని, వింశతి - పతింపజేసెను, “వేదానధీత్యవేదావా. వేదంవాఽసియథాక్రమం. ఆవిష్టోత్రహృచ్చర్యో గృహస్థాశ్రమమాశ్రయేత్” మను. శాస్త్రుంబుల్ - వేదాంత, వైశేషిక, భాట్ట, ప్రాభాకర, పూర్వోత్తరమిమాంసాది సమస్తమయిన శాస్త్రములను కఱపెత్ - బోధించెను, సామ్యదవిష్టపతి భన్. సామ్యత్ - సమానముగాఁజేయబడుచున్న, ఆవిష్టప్రతిభత్ - స్వచ్ఛమయినబుద్ధివిశేషమును గూర్చి. పతింపించెత్ - కొన్నిగ్రంథములను చదువునట్లుగాఁజేసెను, కవిత్వము రచింపజేసెత్ - ప్రబంధములు వ్రాయునట్లునరించెను, గానక్రియావిదుర్కగాత్ - సంగీతమును బాడుటయందుఁజెలి సేనవానినిగా, ఒనరించెత్ - చేసెను, వైదికకులార్చిర్భూతత్ - వేదములనుబదివివచారింశము నందుఁ బుట్టినదానిని, ఆకారసంపదుపేతత్ - చక్కఁదనముయొక్కసమృద్ధితోఁ గూడినదానిని, గుణ ధన్యత్ - సద్గుణములయందు సంపన్నురాలయినదానిని, కన్యత్ - ఒకచిన్నదానినిగూర్చి, కర మొప్పత్ - యోగ్యమగునట్లు, ఉద్వాహనుత్ - వివాహమును, చేసెత్ - చేసెను, ‘గురుణా నుమతస్సాన్నిత్యాగమావృత్తీయథావిధి ఉద్వహేతద్వి జోభార్యాంసపర్ణాలక్షణాన్వితాం’ మను. ఇందుద్వితీయపాదమున ననుస్వారయతి సెప్పబడినది. ‘పంచమవర్గాక్షరములు, పంచమవర్ణములఁ గూడి + పరఁగనటించుత్, పంచంపకఁజెలునాలుగు, నంచితముగఁబిలుచుదున్న + లంటినన్రూటత్’ ఉదా. “గీ. మాకువడిసెల్లు విజితశం + బరుడనంగ” సుల. ‘పతింపించె’ అనుటకు “నూ. త్వాభూతయోః క్రియాంతస్యేత్” శబ్దచిం. “ఆవిర్భూతత్-ఉపేతత్-గుణధన్యత్-కన్యత్” ఇవి యంత్యానుప్రాసాలంకారము.

తా|| తదుపరి మూడువేదములయొక్క మంత్రములను, సమస్తశాస్త్రములను నేర్చి కావ్య ములనువ్రాయునంతటి ప్రజ్ఞావంతునిగను, సంగీతమును బాడుటయందు నిపుణునిగను, చేసి వేదములఁ బఠించువారియొక్కకుటుంబమునఁ బుట్టినదియును, అందక తైయును, గుణవతులను అగు కన్యను దెచ్చి యోగ్యముగాఁ గళ్యాణమొనరించెను.

—: ధర్మశీలునిప్రశ్నము :—

తే|| అనినవిని ధర్మశీలుఁ డో + మునివరేణ్య, విప్రతనయుండు వేదాది + విద్యలందుఁ జతురుండై మించె నట్టిశైశవమునంద, యద్భుతంబందె దద్వార్త + లానతీవె. 95.

అ|| అనినత్ - ఇట్లుచంపఁగా, విని - ఆకర్ణించినవాడై, ధర్మశీలుఁడు - ధర్మశీలుడను రాజు, ఓమునివరేణ్య - ఓమహర్షులలోశ్రేష్ఠుడయినవాడూ, ‘ని. ముఖ్యవర్ణవరేణ్యాశ్చ’ అ. విప్ర తనయుండు - అబ్రాహ్మణునియొక్కకుమారుడు, అట్టిశైశవమునంద-అంతటి బాల్యప్రాయము ననే, ‘ని. శిశుత్వంశైశవంబాల్యం’ అ. ‘నూ. ప్రాణభృజ్జాతివయోవచనోద్ధాత్రాదిభ్యోఽఞ్ శిశో రాభవశ్చైశవమ్’ సిద్ధాం. వేదాదివిద్యలందుత్ - వేదములుమున్నుగాఁగల విద్యలలో, చతురుండై మించెత్ - నేర్పుగలవాడైయతిశయించెను, అద్భుతంబందెత్ - నామనమ్మన కచ్చెరువయ్యెను, తద్వార్తలు - అటుతరువాతి సమాచారములు, అనతీవె - సెలవియ్యి, ఇందు ‘అనతీవె’ అనుటకు “నూ. ఏదోతావ్యతిరేకాదపిసంప్రార్థన పరాక్రియాణాంస్తః” నన్న.

తా॥ ఇట్లుచెప్పగా విని యాధర్మకీలస్థపాలఁ డోపహన్! అబ్రాహ్మణనుతఁ డెంతటి
ఁన్నకయస్సునఁదే కదవలను, కాస్త్రములను, మొదలగునన్నివిద్యలయందు నిపుణుడైయుండుట
నాకు విగుణాశ్చర్య వయ్యెను. తదనంతరమున జరిగినకథ యంతయు సవిస్తరముగా నెలవిప్పునెను.

—: ఆశ్వాసాంతము :—

శా॥ గంధర్వీకృతశృంగిణీశ శశిరే ♦ ఖానద్ధకేశా నువ
ద్గంధర్వీకయశోవిపాక కరుణా ♦ ధన్యావలోకా లస
త్కంధిస్థాపితకాలకూట విసమ ♦ దైత్యారిఘాట ప్రమా

దాంధంభాపుకసింధురామరరిపు ♦ ప్రాణోపహారాస్పదా.

96.

ఆ॥ గంధర్వీకృతశృంగిణీశ - వాహనముగాఁజేయఁబడిన అచోతుగలవాఁడా, ఇచట శృం
గిణీ + కృతశృంగిణీశ యగును. 'ని. వ జీవ హర్షగంధర్వ వ యస్మై ధవనస్తయః' అను. "ని.
మాహేయీసౌభేయీ గౌరుప్రామా తాశ్చ్యగిణీ అర్జున్యస్మూరోహిణీ" అను. 'ని. ఈశఃప్రభౌ
వహదేవే" మే. కొంటలు 'శృంగిరాజ' అనిదిద్దిరికాని వ్రాతప్రతియం దిట్లే యున్నది.
శశిరేఖానద్ధకేశా. శశిరేఖా - చంద్రకళఁజేత, నద్ధ - కట్టబడిన, అనగా అటంక
పలుపడిన యనుట, కేశా - తలవెండ్రుకలు గలవాఁడా, 'ని. నద్ధోబద్ధేకథోద్వృత్తే బంధస్యా
దాచబంధసే' మే. 'సుగంగానద్ధకేశా' అనిపాంతాంతరము. నునద్గంధర్వీకయశోవిపాక. నువత్ -
స్తోత్రముచేయుచున్న, గంధర్వీక - గంధర్వశ్రీలగలిగినట్టి, యశః - కీర్తియొక్క, 'ని. యశః
కీర్తిఃసవజ్ఞాచ' అను. విపాక - ఓరిణామముగలవాఁడా, కరుణాధన్యావలోకా - అనుగ్రహమునందు
సమృద్ధియైన దృష్టిగలవాఁడా, అనత్కంధిస్థాపితకాలకూట లసత్ - ప్రకాశించుచున్న, కంధి -
కంఠమునందు, 'ని. కంఠిరోమ్బుసుభేక్షిబం తత్రైవచకమవ్యయమ్' నానా. తత్పర్యానామము
అతోఁగూడిన 'ధి' శబ్దము కంఠమునకు నామమగుచున్నది. 'కంధి - శిరోధి' స్థాపిత - ఉంచబడిన,
కాలకూట - కాలకూటమును విషముగలవాఁడా, విషము తొమ్మిదివిధములు. 'ని. కాకోల,
కాలకూటహాలాహలాః, సారాష్ట్రికశ్శాన్తికేయో బ్రహ్మపుత్త్రః ప్రదీపనః దారదో
వత్సనాభశ్చ, విషభేదా ఆమీనవ" అను. 'వృ్య. కాలస్యవర్ణకూటః - కాలకూటః
నలుపురంగుయొక్కప్రాగు. వినమదైత్యారిఘాట. వినవత్ - నమస్కరించుచున్న, దైత్యారి -
విష్ణువుయొక్క, ఘాట - పెడతలగలవాఁడా, అనగా సాష్టాంగసమస్కారమొనర్చునప్పుడు తల
వెనుకభాగమే కనఁబడుచుండును. కనుక విష్ణువుయొక్క దండప్రణామముల నందుచున్నవాఁడా
యనుట, ప్రమాదాంధంభాపుకసింధురామరరిపు ప్రాణోపహారాస్పదా. ప్రమాద - హెచ్చరిక
తప్పుటచేత, అంధంభాపుక - చీకటినిగలిగించుచున్న, సింధురామరరిపు - గజాసురునియొక్క,
ప్రాణోపహార - అయుష్యమనెడు కానుకకు. అస్పదా - స్థానమైనవాఁడా, ఇందుఁజతుర్థచరణమున
సమాసగతస్వరములకు యతిసెప్పఁబడినది, 'వృ్య. ప్రకర్షణేనానంత్యనేనేతిప్రాణః' ఇచట ప్ర +
అర్థించి. ఉపసర్గయతిస్వరము వచ్చినది. ప్ర + ఆన. అనువిభాగమచే నుపసర్గమైస్వరయతివికల్ప
ముగారావచ్చును. ఉదా "గీ అడిగినప్పుడయిత్తునేఁబ్రాణమైన" 'సీ. హరికల్పవృక్షంబుఁ ♦ బ్రార్థిం
చినినుగోరి" శృం.నై. ఈయాశ్వాసాంతపద్యము కృతికర్తకు సంబోధనములతోఁ జెప్పఁబడినది.

“ను. అవాంతరకథాస్థాన విశ్రాంత్యా క్వాగ్రత్యే, ప్రత్యంతపూరణం భిన్న వృత్తై ర్దజదుదీ రితైః” అథ. ఇ ట్లంతట నెఱుంగవలయును. ఇందు ‘ఈశ-కేక’ ‘యశోవిపాక - ధన్యావలోక’ ‘కాలకూట - దైత్యారిషూట’ ఇవి యనుప్రాసాలంకారము.

శా॥ కార్షీ బంధురకంఠ మన్మథదిధ ♦ త్నాదక్షవీక్షా శిఖా

తార్ష్యజ్వలదంబకజ్వలనసి ♦ ధ్యత్వాదనేవా కళా

తార్ణాద్య స్తవగమ్య వాంఛితనితాం ♦ తస్మాంతమందారకా

పార్షిస్థానవిభాసమాన మధుహ ♦ బ్రహ్మదిబ్బందారకా.

97.

అ॥ కార్షీ బంధురకంఠ - నలుపుచేతరవ్యమైనకంఠముగలవాడా, మన్మథరిధక్షాదక్షవీక్షా - మన్మథునిదహించ నిచ్చగలనేర్పుతోఁగూడిన, దృష్టిగలవాడా, శిఖా...నేవా. శిఖా - అగ్నిజ్వాలలయందు, తార్ష - ఇచ్చచేత, వ్యజ్వలత్ - అధికముగాఁ బ్రకాశించుచున్న, అంబక - నేత్రమునందలి, జ్వలన - అగ్నిహోత్రునిచేత, సిద్ధ్యత్ - లభించుచున్న. పాదనేవా - పాదములనుబూజించుటగలవాడా, అనఁగా నగ్ని నేత్రముచేత జడలయందున్న గంగయుష్పొంగి యాయుష్కోదకము పదమలపైఁబడుచున్నదనిభావము. కళాతార్ణాద్య - విద్యలయందలి కోరికలకు మొదటివాడా, స్తవగమ్య - స్తోత్రములకు నివాసమయినవాడా, వాంఛితనితాంతస్వాంత మందారకా. వాంఛిత - కోరఁబడిన, నితాంతస్వాంత - అతిశయమయినచిత్తముగలవారలకు మందారకా - కల్పవృక్షమయినవాడా, పార్షి.....రకా. పార్షిస్థాన - కాలియొక్క చీలమండకు దిగువభాగమున, అనఁగాఁబాదములయొక్కగమీపమున, విభాసమాన - ప్రకాశించుచున్న, మధుహ - విష్ణువును, బ్రహ్మ - బ్రహ్మయును. అది - మొదలుగాఁగల, బృందారకా - దేవతలుగలవాడా ఇందు ‘దిధక్షాదక్షవీక్షా’ ఛేకానుప్రాసాలంకారము. ‘నితాంతస్వాంత’ అనుప్రాసాలంకారము.

క॥ కవిత్వముఖకేళివన సం, భవిత్వవచఃకుసుమపూజ్య ♦ పదయుగ దమున

స్సనిత్యహరిణాంకలోచన, భవత్పస్తాహరణచణ కృ ♦ పాపరిపూర్ణా.

98.

అ॥ కవిత్వ.....యగ. కవిత్వ-కవిత్వముతోఁగూడిన, ముఖ-వదనమనెడు, కేళివన- ఉద్యానవనమునందు, సంభవిత్య-కలుగునట్టి, వచఃకుసుమ-వాక్కులనెడు పువ్వులతో, ని॥ స్త్రీయః సుమనఃపుష్పం ప్రసూనం కుసుమంసుమమ్, అ॥ పూజ్య-పూజింపఁదగిన, పదయుగ-చణద్వంద్వము గలవాడా, దమున-స్సనిత్యహరిణాంకలోచన, దమునః-అగ్నిహోత్రుఁడును, ‘ని॥ సస్తార్పిర్దమునా శ్శుక్రః, అమ॥ “వ్య. దామ్యతిగ్లాపయతీతిదమునాః, సవిత్య-సూర్యుఁడును, హరిణాంక-చంద్రుఁ డును, లోచన-కన్నులుగాఁగలవాడా, అనఁగా శివునకుఁ జంద్రసూర్యాగ్నులు మూఁడునేత్రము లనుట, భవత్పస్తాహరణచణ, భవత్పస్తా-సంసారబంధమనెడు దప్పిని, హరణచణ-నాశమొనర్చుట యందు నేర్పరితనముగల, కృపా-దయారసమయొక్క, పరిపూర్ణా-సమృద్ధిగలవాడా, ఈపద్యము తోద్విప్రాసముఁజెప్పఁబడినది. ఇందు ‘కవిత్వముఖకేళివనసంభవిత్యవచః కుసుమపూజ్యపదయుగ, అనుటచేత, ఏక దేశవర్తిసావయవరూపకాలంకారమును. పార్షిస్థానవిభాస.....బృందారకా, అనుటచే నుదాత్తాలంకారమును ‘ఉదాత్తంవస్తునఃసంపత్, మహతాంచోపలక్షణమ్, కా॥ ప్ర॥

పంచచామరము॥ చరాచరాదరానుషక్త ♦ సాధులోకవజ్రపం
జరా జరానిరాసిదేహా ♦ సత్యనిత్య నాక్ష్రియం
కరా కరాళరాక్షసాప ♦ కారకాహవక్రియా
పరా పరాశరాదిమాని ♦ భక్తియుక్తితత్పరా.

99.

అ॥ చరాచరాదరానుషక్త. చర-తిరిగెడుచునుష్యశశు-త్వైదులయందును, అచర-కదలని వృక్ష
పర్వతాదులయందును, ఆదర-దయతో, అనుషక్త-సంగతమైనవాఁడా, సాధులోకవజ్రపంజరా.
సాధులోక-సజ్జనులయొక్క సమూహమునకు, వజ్రపంజరా-వజ్రముతో నిర్మింపఁబడినకులాయమైన
వాఁడా-జరానిరాసిదేహా-జరా-ముదిమియొక్క, నిరాసి-నిరసనముగల, దేహ-శరీరముగలవాఁడా,
అనఁగా నిరంతరముయోగవనముతోనే యుండువాఁడాయనట, దేవతలకు సహజముగా (త్రిదశులు)
ముప్పదివత్సరముల వయస్సుగలవారనిప్రసిద్ధి. సత్యనిత్యనాక్ష్రియ-కరా-సత్య-నిజమైనట్టియు, నిత్య-
శాశ్వతమైనట్టియు, వాక్-మాటలచేత, ప్రియంకరా-ఇష్టమునుగలిగించువాఁడా, కరాళరాక్షసాప
కారకాహవక్రియాపరా-కరాళరాక్షస-భయంకరులైన యసురులయొక్క, అపకారక-క్షీణచేయు
నటువంటి, అహవక్రియా-యుద్ధకార్యమునందు, పరా-ఉత్కుష్టఁడైనవాఁడా, పరాశరాదిమాని
భక్తియుక్తితత్పరా. పరాశరాదిమాని-పరాశరుఁడు మొదలగు ఋషులయొక్క, భక్తి-చిన్తయముతోఁ
గూడినసేవతో, యుక్తి-కూడుటయఁడు, 'ని॥ యుక్తిర్వాయేచయోజనే, విశ్వ. తత్పరా-ఆసక్తిగల
వాఁడా, ఇందు 'చరాచరాదరానుషక్త-సత్యనిత్య-భక్తియుక్తి, ఇవి యనుప్రాసాలంకారము. 'సాధు
లోకవజ్రపంజరా, ఉపమాలంకారము. ఈసత్యము ముక్తపదగ్రస్తముగాఁ జెప్పఁబడినది.

గద్యము. ఇది శ్రీమత్కాళీవరప్రసాదలబ్ధ లబ్ధవర్ణవర్ణనీయ కవితృతత్త్వ
ధౌరేయ, పెదలింగనార్యగర్భార్ణవపూర్ణమాత్రేయ, గురువరాచార్యపదారవింద మిళిం
దాయమానమానసాశ్రేయ, పండితమృన్మేతరాజేయ, సకలవిద్యజ్ఞనవిధేయ, సుద్రయనామ
ధేయ, ప్రణీతంబయిననిరంకుశోపాఖ్యానంబనుమహాప్రబంధంబునందుఁబ్రథమాశ్వాసము.

అ॥ ఇది. శ్రీమ.లబ్ధ. శ్రీమత్ - సంపద్యుక్తమైన, కాళీవరప్రసాద - కాళికా
దేవియొక్కయిష్టముతోఁగూడిన యనుగ్రహముచేత, 'ని॥ దేవాద్యుత్తేవరః శ్రేష్ఠేత్రిషష్ఠీబే మనా
మనాక్ష్రియే. అ, ప్రసాదో-యగ్రహే కావ్య. ప్రాణస్వాస్థ్యప్రసక్తిఫలమే. లబ్ధ-పొందఁబడినట్టియు, లబ్ధ
వర్ణ-వర్ణనీయ-లబ్ధవర్ణ-పండితులచేత, వర్ణనీయ - గుణలక్షణామలను బ్రశంసించఁదగినట్టియు, కవిత్య
తత్త్వధౌరేయ - కవనముయొక్కస్వరూపమనెడు భారమునువహించినవాఁడును, పెదలింగనార్య
గర్భార్ణవపూర్ణమాత్రేయ. పెదలింగనార్య - పూజ్యుఁడయిన పెదలింగనయొక్క, గర్భార్ణవ - గర్భ
మనెడు సముద్రమునకు, పూర్ణమాత్రేయ - పున్నమనాఁటిచంద్రుఁడును, గురువరాచార్య...విధేయ.
గురువరాచార్య - విద్యనుపదేశించినట్టి వేదమంత్రాద్యుపదేశకునియొక్క, పదారవింద - తామర
పూవులవంటిపాదములకు, మిళిందాయమానమానస - తుమ్మెదగాఁజేయఁబడుచున్న మనస్సుచేత,
అశ్రేయ - అశ్రయింపఁదగినవాఁడును, పండితమృన్మేతర - నేనేపండితుఁడనని పొగడికొననట్టి
విద్వాంసులకు, అజేయ - గెలువనశక్యమైనవాఁడును, సకలవిద్యజ్ఞనవిధేయ - సమస్తమయినపండి
తులయొక్క సమూహమునందు, చిన్తయముగలిగినవాఁడును, సుద్రయనామధేయ - సుద్రయ్యయను పేరు
గలవాఁడును, అయినకవిచేత. ప్రణీతంబు - రచింపఁబడినది, అయిన నిరంకుశోపాఖ్యానంబు-
అయినట్టి నిరంకుశోపాఖ్యానము, అనుమహాప్రబంధంబునందుకా - అనునట్టి మహా కావ్యమునందు,
ప్రథమాశ్వాసము - మొదటిదయినపతిచ్ఛేదము. ఇందు 'పెదలింగనార్యగర్భార్ణవపూర్ణమాత్రేయ,
అనుటకు. ఈకవియేసుగ్రీవవిజయమున 'న్న.....కాళికాంబాప్రసాద, సంకలితకవితృచాతుర్వ

ధుర్య, తావర్యపెదలింగసార్యతనూజ, కోవిదస్తవనీయగుణగుద్రధీర, అనినాడు. కవిధర్మశాస్త్రములయందుగలనియమములే పాటించవలయునుగాని యన్యథా ప్రవర్తింపఁగూడదు సిద్ధాంతము కలవాడగుటచే నిట్లువ్రాసియుండె. పూజ్యతయందుఁ దల్లియధికురాలు కనుకనే 'మాతృదేవోభవ పితృదేవోభవ, ఆనవలసివచ్చుచున్నది. వ్యవహారికమునందుఁ దండ్రీయే కాని తల్లియవఁరములేదు. కనుకనే బమ్మెరపోతన, అల్లసానిపెద్దన, కూచిమంచితిమ్మయ, వెన్నెలకంటిసూరన, మున్నగు వారందఱు పితృనామమునే వ్యవహరించిరి కాని మాతృనామమును వ్యవహరించుచుండలేదు. కొందఱు పితామహునిగూడఁ జెప్పుచువచ్చిరి. మీఁదుమిక్కిలి గర్భార్ణవపూర్ణమాత్రేయ, అనినాడు అయినను.

“క॥ పుత్రోత్సాహముతండ్రీకి, పుత్రుండబుజన్మించినపుడే + పుట్టుదుజనులా
పుత్రునిగుణములఁబొగడఁగఁ, బుత్రోత్సాహంబునాడె + పుట్టురసుమతీ.”
పఃటియు

“క॥ కొఱగానికొడుకుపుట్టినఁ గొఱగామియొగాదుతండ్రీ + గుణములఁజెఱుచు
జెఱుకుతుద వెన్నుపుట్టినఁ, జెఱుకునఁదీపెల్లఁజెఱుచు + సిద్ధముసుమతీ.”

అనియును దండ్రీకిప్రాధాన్యత్వమియఁబడినదిగాదా! తండ్రీని జెఱుకుగను బుత్రుని వెన్నుగను బోల్పుటకును దీనికిగలభేదమును వర్ణింపుఁడు. తండ్రీగర్భమునుండి తల్లిగర్భమునకువచ్చి వృద్ధియై తదుపరి భూపతనప్రాప్తియగుచున్నది. “అం గాదం గాత్యంభవసిహృదయాదధిజాయతే, అత్యావైపుత్రీ నామాసి, పోదశకళాన్వితుండగు చంద్రునియుదయముననే సముద్రునకు సంతోషమతిశయించుచున్నది. ఇతఁడును సర్వవిద్యాసంపూర్ణుడై తండ్రీహృదయమునానందమును గలిగించినాడు. తన విద్యావిశేషమును తెలియఁజేయుటకై ‘పూర్ణమాత్రేయ, అని ప్రయోగించినాడు. దీనింబట్టిచూడఁదనతండ్రీకి దానొక్కఁడేపుత్రుండనికూడ భవించుచున్నది. “ఏకోఽపిగుణవాఁపుత్రోనిర్గుణేశతైరపి, ఏకచంద్రప్రకాశేనక్షత్రైఃకింప్రయోజనమ్” చాణ. చంద్రుఁడు అబ్బుఁడు” జలమునందుఁబుట్టినవాఁడు అయినను సముద్రమునఁబుట్టెననియే ప్రసిద్ధిగాదా! గతము ద్రితఃఫీకయందు “తొల్లిటికవులెల్లఁగమాతృగర్భమునర్ణవమునకుఁబోల్చి తాముచంద్రులమని చెప్పియుండిరే కాని యీలాగునఁజెప్పలేదు” అనియున్నది. వీరువ్రాసినట్లెచ్చటనో యొకచోటనున్నను “వంశపయఃపాదావారరాకాసుధాకర” అని విశేషముగా జెప్పుచుందురు. కొందఱు ‘మాతృనామమునుజెప్పి ‘గర్భశక్తిముక్తాయమాన, అనుచు వచ్చిరి. మాతృనామమునే చెప్పుకొనవలసిన భిముఃవిసైతము “మ. ఘనుడ౯వేములవాడవంశజుడఁద్రాక్షరామభీమేశన, దనుడ౯” అనియే వచ్చించియున్నాఁడు. తుదకు మొల్లకూడ తల్లిపేరు, చెత్పకుంటే బాగుండదని తలంచియే కాఁబోల్చుతండ్రీనే వ్యవహారములోనికిఁజెచ్చినది. ఇచ్చటఁబెదలింగసార్యునకు సముద్రమునకు సుపమానోపమేయముల సరిగానుండి నందున నలంకారశాస్త్రములకు సమృతమై యలరారుచున్నది. అయ్యలభాస్కరకవులు నిట్లే ప్రయోగించిరి.

ఉదా. భుజం॥ ‘మరాటాంగవంగాంధ్రమత్యన్యత్రిగర్భాధిరాష్ట్రీశసంస్తుత్యతేజోయశస్సుస్థిరైశ్వర్యకొండ్రాజుఁతిమ్ముక్షునూభృ, ద్వరేణ్యస్ఫుగద్గర్భావారాశిచంద్రా” ఎ.గీ. “అతఁడుకొండ్రాజుతిమ్ముభూఁపతివరేణ్య, తనయపెద తిమ్మరాజవంశంసగర్భ, వార్ధిచంద్రుఁడు సత్కులఁనర్థనందు, సతతవిభవుండు వేంకటఁత్మావిభుండు” రె. శా. ‘వెన.....త్రేయ, రూపకాలంకారము. వర్ణనీయ, ధారేయ, ఆత్రేయ, ఆశ్రేయ, అజేయ, విధేయ, నామధేయ, ఇవియంత్యానుపాసాలంకారము,

ఇది శ్రీమద్ధాయత్రీ విరాడ్విశ్వకర్మ వరప్రసాదజనిత కవితామృత రససాత్ర, అహభూన సగోత్ర పవిత్ర, అచ్చమాంబా వేంకటేశవార్యపాత్రీ, లక్ష్యాంబా కోటిశ్వర సుధీమణిపుత్రీ, శిల్పవాస్తు జ్యోతిశ్శాస్త్రాదివివిధవిద్యాప్రవీణ, పదవాక్యప్రమాణ నిధాన, విచుర్మకాచార్యశిల్పకళాకోవిదేత్యాది బిరుద నిరుపమాన, బుధారాధన విరాజమాన, సుబ్రహ్మణ్యభిధాన, విరచితంబైననిరంకుశోపాఖ్యాన సుధాతరంగిణీ వ్యాఖ్యానమునఁ బ్రథమాస్వాసము.

శ్రీ ర స్తు

నిరంకుశోపాఖ్యానము

— ❦ —

సుధాతరంగిణీవ్యాఖ్యానసమేతము

— ❦ —

ద్వి తీ యా శ్వా స ము

శ్రీపతిసాయక సుమన, శ్రీపద నిర్ధూతశమన ♦ సింధురవరదై

త్యాపహ హిమవద్భూభృ, ద్భూపాల మహేశ కంద ♦ పురసోమేశా. 1.

అ॥ శ్రీపతిసాయక. శ్రీపతి - లక్ష్మీశేరికినాథుడైన విష్ణువే, సాయక - జాణముగాఁగలవాఁడా, సంపదల కధిపతియగువానిని జేపట్టినవాఁడాయని భావము. సుమనశ్శ్రీపద. సుమనః - దేవతలయొక్క, మంచిమనస్సుగలవారియొక్క, శ్రీ - సంపదను, పద - రక్షించుటగలవాఁడా, 'ని. పదంశద్వేచవాక్యేచవ్యవసాయాపదేశయో, పాదపచ్చిహ్నయోస్థాన త్రాణయో రంకవస్తునోః, విశ్వ. నిర్ధూతశమన. నిర్ధూత - దృఢముగాభయపెట్టబడిన, శమన - యముఁడుగలవాఁడా, 'ని. నిర్లిశ్చయనిషేధయోః' అ. 'ధూతలతుకంపితేభర్త్సితేత్రిషు' మే. ఇచట చంపబడిన యముఁడుగలవాఁడా అనియుఁజెప్పవచ్చును. సింధురవరదైత్యాపహ. సింధురవరదైత్య - శ్రేష్ఠుఁడయిన గజాసురుని, అపహ - తొలగించినవాఁడా, అనఁగా యుద్ధమునసంహరించినవాఁడా, యనుట. హిమవద్భూభృద్భూపాల. హిమవత్ - మంచుతోఁగూడియున్న, భూభృత్ - పర్వతముయొక్క, భూ - ప్రదేశమును, 'ని భూఃపృథివ్యాస్థానమాత్రే' విశ్వ. పాల - కాపాడుచున్నవాఁడా, మహేశ - మహాప్రభువైనవాఁడా, ని ఈశఃప్రభౌశంకరేన్యాత్' విశ్వ. కందపురసోమేశా - కందుకూరిపట్టణమునఁగల యోసోమేశ్వరస్వామి, అని యాశ్వాసారంభమునఁగృతిపతికి సంబోధనము. ఇచట 'సోమేశా' అనిదీర్ఘమువచ్చుటకు 'నూ. సంబోధనేవాదీర్ఘస్యాన్య త్వయోగస్యతథాగతేః, భవేదత్రాదితామేవ దీర్ఘత్వంప్రకృతేశ్యుచేః' అథ. 'శ్రీపతిసాయక' అనుటచేఁ బరికరాలంకారము, 'విశేషజై ర్య త్సాకూతై రుక్తిఃపరికరస్తు సః' కా. ప్ర.

తా॥ విష్ణువే జాణముగాఁగలవాఁడవు, మంచిమనస్సుగలవారికి నీరుతిచ్చి కాపాడునట్టివాఁడవు, యముని దండించినవాఁడవు, గజాసురుని రూఢుమాపినవాఁడవు, హిమవత్పర్వత ప్రదేశమును బాలించుచున్న ప్రభుఁడవు, నగు కందుకూరి శ్రీ సోమేశ్వరస్వామి !

గీ॥ అవధరింపుము తత్త్వవి ♦ ద్యావివేక, దళితకామాదిరిపువర్గ ♦ కలహుఁడైన పులహుఁడిట్లునిపలికెనా ♦ భూవరేణ్య, శేఖరునితోడవచనవై ♦ చిత్రమెలయ. 2.

అ॥ అవధరింపుము - వినుమా, తత్త్వ.....కలహుండు, తత్త్వవిద్యా - వేదాంతశాస్త్రము నందలి, వివేక - జ్ఞానముచేత, దళిత - భేదించబడిన, కామాదిరిపువర్గ - కామక్రోధాదులగు నతిషడ్వర్గముయొక్క, అనంగాగామము క్రోధము లోభము మోహము మదము మత్సరము అను నీయాటనుట, కలహుండు - పరస్పరవివాదముగలవాండు, అనంగా వీనిని జయించినవాడనుట. ఐనపులహుండు - అయినట్టిపుహుండను నామధేయముగలబ్రహ్మ, ఆభూవరేణ్యశేఖరునితోడక - రాజులలోశ్రేష్ఠుడయిన యాధర్మశీలునితో, వచనవైచిత్రీ - వాక్యములయొక్కయద్భుతము, మెలియన్ - ప్రకాశించగా, ఇట్లని - ఈవిధముగానని, పల్కె - చెప్పెను, అనంగా వక్ష్యమాణ ప్రకారముగావదించెనుట. ఇట్లుభవిష్యదర్థకముగఁజెప్పటనుగూర్చి 'నూ. ఇట్లనియె, అనినననిభావ్య ర్థకథన ప్రారంభపరిసమాప్తులు క్రమంబుగనగు' శ్రా. వ్యా. ఇందు 'కలహుండు, పులహుండు' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ వేదాంతవిద్యయంతలి జ్ఞానపరిపూర్ణముచేతఁ గామ క్రోధ లోభ మోహ మద మత్సరము అను జయించిన యాపులహుమహర్షి ధర్మశీలప్రభువున కిట్లు నెప్పు నుపక్రమించెను.

—: నిరంకుశుని విద్యావిశేషములు :—

క. వినుభూపాల ధరామర, తేనయునిమహిమంబు లెన్నఁ ♦ దరమా విద్యా వననిధి హరివరలబ్ధుం, ఉనఘాత్తుండు తొల్లిజన్మ ♦ మం దనితెలియున్. 3.

అ॥ భూపాల - ఓరాజా, విను - అకర్ణింపుము, ఇచట ముకారములోపించుటకు 'నూ. ప్రార్థనార్థముచేత త్వే కథ్యతేమధ్యమార్గకః విభాషాంతవదంత్యేకే నప్రాణేకుకదాచన" అధ. ధరామరతనయునిమహిమంబులు - అబ్రాహ్మణకుమారునియొక్క మాహాత్మ్యములు, ఎన్నక - గణించుటకు, తరమా - నాకుశక్యమా, కాదనుట. విద్యారననిధి - విద్యలయందు సముద్రునివంటివాండు, హరివరలబ్ధుండు. హరి - విష్ణుమూర్తియొక్క, వర - ప్రసాదమువలన, లబ్ధుండు - లభింపబడిన వాండు, అనంగావిష్ణువుయొక్కవరమువలనఁబట్టినవాడనుట. ఇచట విద్యాసముద్రుని హరివరమువలనఁ బొందినవాడనియు నర్థమగుచున్నది. (అతండు - అకుట్టవాండు,) తొల్లిజన్మమందుక - పూర్వపు పుట్టుకయందు, అనఘాత్తుండు - పాపములేనివాండు, పుణ్యపురుషుండు. 'ని. అఘంతురితమఃఖయోః' విశ్వ. అనితెలియుక - అనివిశదమగును, ఇందు 'ధరామరతనయుని మహిమంబు లెన్నఁదరమా' అనుటచేత సతిశయోక్త్యలంకారమును, 'విద్యావననిధి' ఉపమాలంకారమును.

తా॥ ఓరాజా వినుము: అబ్రాహ్మణకుమారుని గొప్పతనములను వర్ణింప నాతరముగాదు. సమస్తవిద్యలయందు సముద్రునివంటివాండు. అతనిజూచినవా గతజన్మమున గొప్పపుణ్యవంతుడగుటవలననే యిట్లు జన్మించియుండె నని తెల్లమగును.

సీ॥ వేదముల్ ద్రుహిణానఁనోదయం బగునాటి, కొదువఁదీర్చుకొనుట ♦ కొఱకువచ్చె శాస్త్రములు వానిఁవెనువెంట నంటుచు, సందియంబులు దీర్చుకొందుమంచు

వచ్చెనో యనంగను + వానివీక్షనె పురా, ణములును సంశయాంశములు వీడ
వచ్చెనారా యన + వరగుణప్రౌఢిమ, తావచ్చి ప్రాశగాఁదలచె ననంగ

తే॥ జదునఁ జూడంగ విన మదికొదువునంత, వేదశాస్త్రపురాణాదివిద్యలెల్లఁ
దసరెహరిలబ్ధ మగునట్టిజననమహిమ, వానికేమిటఁ గొదువెన్న + వశమెభూప. 4.

అ॥ భూప - ఓ పుడమి కేదా, హరిజ్ఞము - నారాయణునివలనఁ బొందఁబడినది, అగు
నట్టి జననమహిమక - ఆయినటువంటి పుట్టుపుయొక్క గొప్పతనముచేత, ద్రుహిణాననోదయంబు -
బ్రహ్మదేవునియొక్క ముఖమువలననుత్పన్నము, అగునాఁటికొదువక - ఆయినట్టి యప్పటిలోతక్కు
వను, తీర్పుకొనుటకొఱకుక - చక్కఁబఱచుకొనుటకు, వచ్చెననక - వచ్చెనేమోయనునట్లు, వేద
ముల్ - ఋగ్యజుస్సామాధర్వణములను వేదములును, ఇచట 'కొదువలైతీరుటకొఱకువచ్చె' నని
వ్రాఁతప్రతి. వానివెనువెంటక - ఆవేదనులకుమిక్కిలి వెంబడిగా, అంటుచుక తాఁకుచు సంది
యంబులు - సంశయములను, తీర్పుకొందుము - సరిచేసికొనియెదము, అంచుక - అనుకొనుచు,
వచ్చెనో - వచ్చినవేమో, అనంగను - అనునట్లుగా, శాస్త్రములును - తర్కవ్యాకరణాది శాస్త్ర
ములును, వానివీక్షనె - ఆశాస్త్రములవలెనే, సంశయాంశములు - సందేహములుగలభాగములు,
వీడక - విడిపోవుటకు, వచ్చెనారా - వచ్చినవినుచూ, అనక - అనుకొనునట్లు, పురాణములును,
మత్స్యకూర్మవరాహద్వైపాదశ పురాణములును, అనంగాఁ బూర్వపుకథలును, పురాణమున కైదు
లక్షణములు. 'పురాణంపంచలక్షణమ్' అవియేవియనంగా 'సర్గశ్చ ప్రతిసర్గశ్చ వంశో మన్వంతరాణి చ,
వంశానుచరితం చేతి లక్షణానాం తు పంచకమ్' అ. వరగుణప్రౌఢిమ. వరగుణ - శ్రేష్ఠమయిన
యభ్యుగముతోఁగూడిన, ప్రౌఢిమ - నేర్పు, ఇచట ఇమనిచీప్రత్యయము మృగ్యమనునామనోక్తి
ననుసరించి శ్రీ వేదం వేంకటరాయశాస్త్రిగారు తమ శృంగారనైషధవ్యాఖ్యానమున దీనిని ప్రయోగా
నర్హముగా భావించియుండిరి. 'ని. ప్రౌఢిమ' సం. వి. న్. నేర్పు. (రూ. ప్రౌఢిమము) శ. ర.
మతియు 'ని. ప్రౌఢి. సం. వి. అ. శ్రీ' ప్రౌఢిమ. సం. వి. న్. పుం. ప్రౌఢిమము. సం. వి. అ. పుం.
సామర్థ్యము. అం. వాచ. శబ్దార్థచంద్రికయందును శబ్దరత్నాకరమున నున్నట్లేయున్నది. సంస్కృత
ప్రయోగములును గలవు. ఉదా. "ఇంధానే భవవీతిహోత్రనితశో కర్మాఘచండాశిల, ప్రౌఢిమ్న
బహుళీకృతే నిపతితం సంతాపచింతాకులం, మాత త్కాం పరిషించ కించి దమలైః పీయూష
వస్తై రివ, శ్రీకామాక్షి తవ స్మితద్యుతిగజై శ్చైశిర్యలిలాకజైః" చూక. ఇట్లుండుటచేతనే కవిసార్వ
భౌముఁడు 'శో. సత్కారంబొప్పంగ గారవించి పలికెక + గంభీరవాక్ప్రౌఢిమన్' అని శృంగార
నైషధమునందును 'మ. దరహాసంబుల భూలతానటనచే + తక విభ్రమప్రౌఢిమన్' అని హరవిలా
సమునను బ్రయోగించియుండెను. రామరాజభూషణుఁడును "శా. నిర్వక్రప్రౌఢిమ విన్నవించు నని
వాఁగ్వాచిత్రితో నిట్లనుక" వసు పెద్దనామాత్యుఁడును "మ. సాశీకపత్తాక్షులు; త్వరకుంపుక
విహరించుచుక సరసవా + చాప్రౌఢిమల్ మీఱంగక" మను. ప్రయోగించియున్నారు. తత్ప్రబంధ
వ్యాఖ్యాతలను వానినంగీకరించియుండిరి. తావచ్చి - తానువచ్చి, ప్రాశగాఁదలచెక - యావ
నముగలదియగుట కాలోచించెనేమో, అనంగక - అనునట్లు, చదువక - పఠించుటకును, చూడక -
చూచుటకును, వినక - వినుటకును, మదికొదువునంత - మనసునకుసమృద్ధియగునంతటి, వేద శాస్త్ర పురా
ణాదివిద్యలు. వేద - చతుర్వేదములును, శాస్త్ర - వాఙ్మతములును, పురా - అష్టాదశపురాణములును, అది

మున్నగాఁగల, విద్యలైక్ - సమస్తమయినవిద్యలను, తనరైక్ - ప్రకాశించెను, వానికైక్ - అనిరంకుశునకు, ఏమిటైక్ - ఎందునను, ఇదిదేశ్యము. 'నూ. అందాద్వాదీనాశక్తిమన్మాత్రతాపి క్వచిదివ్యతే' ఆధ. కొడుక - తఱుగు, వెలితి, ఎన్నవశమె - ఎంచుటకుఁదరమగునా, 'వానికే మిటఁగొడుజెన్నవశమె' అనుటకు 'నూ. అపుష్టార్థోఽపిసాధు స్వాద్యక్షచేతస్సుఖావహః' ఆధ. అనిరంకుశునకు విద్యలన్నియు నప్రయత్నముగనే లభించె ననుటకు "జలే తైలం ఖలే గుహ్యంపాత్ర దానం వనాగపి, ప్రాజ్ఞే శాస్త్రం స్వయం యాతి విస్తారే వస్తశక్తిన్" చాణ. 'వేదముల్... వచ్చె' ఇచట నుత్పేక్షాఽంకమును, 'వానికేమిటఁ గొడు జెన్నవశమె' అనుటచే నతిశయోక్త్యలంకారమును.

తా|| ఓరాజా: అతఁడు విష్ణువరమువలన జన్మించినవాఁడగుటచేతనే బహుదేవునిముఖమనఁ బుట్టికలలోకక్కవలను జక్కఁబఱచుకొనటకు వచ్చినవేమా? యననట్లు వేదములును, వానినివెంబడించుచు సంశయములను దీర్చుకొనవచ్చినవేమా? యనునట్లు శాస్త్రములును, వానికలనే సందేహములను దొఱఁగించుకొనఁదలఁచి పురాణములును వచ్చినవి. వానికిఁ దగినట్లు విద్యాభ్యాసము యొక్కనేర్పుకూడ వచ్చి యుక్తయస్సు కలదియ్యెనేమా? యననట్లు చదువుటకును, జూచుటకును, వినుటకును, వనస్సున కానందము కలుగునట్లు సవస్తవిద్య లతనియందుండెను.

క|| అదిగనుక నన్నివిద్యలు, పదఁబడి చతురత్వ మొందె ♦ బాల్యమునందే మొదల హరిమహిమ వానికిఁ, బిదపన్ హరిజన్మబలము ♦ పెనఁగొనె నటులన్. 5:

అ|| అదిగనుక - అటులయియుండుటవలన, బాల్యమునందే - చిన్నతనమననే, అన్ని విద్యలు - సమస్తమయినవిద్యలను, పదఁబడి - తరువాత - చతురశ్యము - నిపుణతయును - శేర్పరితనమును, 'ఒందెక్ - పొందెను, కలిగెను, వానికిఁ - అనిరంకుశునకు. అటులై - అప్రకారముగా, మొదలై - ప్రథమమున, హరిమహిమ - విష్ణుమూర్తియొక్క మాహాత్మ్యమును, పిదప - అటుపిమ్మట, హరిజన్మబలము - గతజన్మఫలమును, వ్యవహరింపఁగలిగెను. అనఁగా హరింపబడిన జన్మమును. పెనఁగొనె - చుట్టుకొనెను, విద్యలభించుటకు మార్గములు. "గురుశుశ్రూషయా విద్యా పుష్కలేన ధనేన కా, అథవా విద్యయా విద్యా చతుర్థే నోపలభ్యతే" అని చెప్పఁబడి యుండుటచేత నతనికి గతజన్మసంస్కార మనియేవిశ్వయాభిప్రాయము. "జన్మజన్మ యదభ్యస్తం" అని వృత్తికారుని వాక్యము.

తా|| అతఁడు విష్ణువరమువలనఁ బుట్టుటచేతనే చిన్నతనమనందే సమస్తవిద్యలును. చతురశ్యమును, లభించినవి. వానికి మొదట విష్ణుమహిమయును, వెనుక గతజన్మఫలమును దెనవైచికొనినవి.

చ|| ఉడుపతిజాట జూట సరిదుద్యదభంగతరంగనిస్సనా
జడిమ పరాభవిష్ణుతరశబ్దసమగ్రత నాటుశాస్త్రముల్
తడయ కుపన్యసింప విబుధప్రకరంబులు వచ్చి సందియం.
జడుగనలేకు ధీకృతికిన్దర్శులె యేరు ధరాతలంబునన్, 6.

అ॥ ఉడువతి.....సమగ్రతత్వం. ఉడువతి-నక్షత్రములకు రాజయినచంద్రుడు; జాట-జడగతవాడయిన శివునియొక్క, జాట-జడముడియందుగల, సరితో-అకాశగంగా ప్రవాహముయొక్క, ఉద్యత్-ఒప్పుచున్న, అభంగ-నాశనములేని ఎడతెగని, తరంగ-అలయొక్క, నిస్వన-ధ్వనితోఁగూడిన, అజడిమ-జేగమును, ఇచట 'అజడిమ-గట్టితనమును, అనియుఁజెప్పవచ్చును. 'జడిమ, శబ్దమునుగూర్చి 'సూ॥ వర్ణదృఢాదిభ్యఃష్వఞ్చి, సిద్ధాం, పరాభవిష్ణుతర-తిరస్కారము చేయుచున్నవియైన, శబ్ద= శాస్త్రశిక్షితమైన వాక్కులయొక్క, సమగ్రతత్వ-సంపూర్ణము చేత, అఱుకాస్త్రముల-షడ్భాస్త్రములను, తడయక-అలస్యముచేయక, ఉపన్యసింపక - విస్తరించి చెప్పుచుండఁగా, ఇచటసంధినిగూర్చియుదా "చ. అపరిమితానురాగసుమనోలసయై చిగురాకుచేతులం, దపసిని గొంగులిండు టుచి తృబేకదాయననవ్య రంభయున్' స్వా.చ. విబుధప్రకరంబులు-తెలిసినవారియొక్కసమాహములు, 'ని॥ప్రకరకీర్ణప్రపాదాసంహతౌ, హేమ.వచ్చి-ఏతెంచి, సుదియంబుక-ఒక సంశయమును, అడుగనలేరు-ప్రశ్నింపఁజాలరు, ధీకృతికిక-అతనితోఁ దర్కించుటకు, ధరాతలంబునక-ఈభూమియందు, ఏరుక-ఎవ్వరైనను, అర్హులె-తగుదురా. అనఁగా నెవ్వరునులేరనుట. ఇచట 'అర్హులె, యనుటకు "సూ.ఏవాతోప్రశ్నలక్షణోభవతః" నన్న. ఇందుసంశయములనే యడుగువారు లేరుతర్కింప నెవరుసమర్థులనుటచేతఁ గావ్యార్థా పత్త్యలంకారము. "ఏకస్య వస్తునో భావా ద్యత్ర వస్తస్య దాపతేత్, కైముత్యన్యాయతః సా స్యా దర్థాపత్తి రలంకియా" ప్రతా. 'క॥ వరుస నొకానొకవస్తువు, గిరికొన వస్త్యంతరంబుఁగిముతన్యాయ, సుఫరితం బై చనుదేఱఁగ, ధర నర్థాపత్తి యయ్యె" నరస. 'జాటజాట - అభ గతరంగ, అనుప్రాసాలంకారమును. 'గంగానదీ జేగమును ధ్వనిని బరాభవించునంతటి శీఘ్రముగను శబ్దశాలముతోను, ఉపన్యసింజెను, అనుటచేత సుపమా లంకారమును. "స్పర్శతే జయతి ద్వేష్టిద్రుహ్యతి ప్రతిగర్జతి, అక్రోశ త్యవజానాతి కదర్థయతి నిదతి, తస్య చానుకరో తీతి శబ్దాః సాదృశ్యతాచకాః, ఉపమాయా విమే ప్రోక్తాః. కవీ నాం జుద్ధిసౌఖ్యదాః" దండి.

తా॥ శివునితలనుండి ప్రవహించుచున్న యాకాశగంగయొక్క యెడనితెగని యలలతోఁ గూడినజేగమువలె షడ్భాస్త్రముల సుపన్యసించుచుండఁగాఁ బెద్ద లనేకులు వచ్చి వినుచుందుకేకాని యిచ్చట నొకసందియంబు కల దనిప్రశ్నించువా రొక్కరును లేరు. ఇంక నీపుడమియం దతనితోఁ దర్కంపఁ దగినసమర్థులెవరు గలరు.

క॥ ఈరీతి నతఁడు విద్యా, పారీణత సంగ్రహించి ♦ బాల్యమునందుక
జారుతరక్తిర్తి దిక్కుల, నారూఢిగఁ బర్వజేయ ♦ నాసమయమునన్. 7.

అ॥ అతఁడు-అనిరంకుశుఁడు, బాల్యమునందుక-చిన్నతనమునందే, ఈరీతిక-ఈవిధమున, విద్యాపారీణత-విద్యలయొక్క పారంగతత్వము. అవలిదరివఱకు ననుట. సంగ్రహించి-తెలికొన్న వాడై, చారుతరక్తిర్తి-ప్రశంసించఁదగినకీర్తిని, ఇచట కీర్తినిగుఱించి 'దానాదిప్రభవా కీర్తిఃకౌర్యాది ప్రభవం యశః, మాధవి. (రాధా కాంతధృతము) దిక్కులక-దిశలయందు, ఆరూఢిగ-నిశ్చయముగ, పర్వజేయక-వ్యాపించునట్లు చేయఁగా, అసమయమునక- అట్టి కాలమున,

తా|| అనిరంకుశుఁ డిట్లు చిన్నతనముననే సంపూర్ణ వయఃవిద్యను సంపాదించి తనకీర్తి దిశలెల్ల నిండింపజేయ నయ్యెడ.

ఉ|| భూవలయంబునం గలుగు ♦ భూసురసంఘము లేగుదెంచి వి
ద్యావిభవంబుఁ జూచి యితఁ ♦ డంబురుహాసనమూర్తి గాక భూ
దేవకుమారుఁడే యని ము ♦ దిం దలపోయఁగ నంతలోపలకా
యకావన మంకురించె నను ♦ ధాధిప విప్రకుమారమాళికిన్. 8.

అ|| వసుధాధిప - ఓపుడమితేఁడా, భూవలయంబునకా - ఈయవనీచక్రమందు, కలుగు భూసురసంఘములు - ఉన్నట్టి బ్రాహ్మణులయొక్క సమూహములు, ఏగుదెంచి - వచ్చి, విద్యా విభవంబుకా - అతనికిఁగల చదువుయొక్క సమృద్ధిని. చూచి - పీఠించి, కనగొని, ఇతఁడు - ఈ నిరంకుశుఁడు, అంబురు హాసనమూర్తిగాక - బ్రహ్మదేవుఁడుగాక. భూదేవకుమారుఁడే - బ్రాహ్మణునికొడుకా, అని - ఈప్రకరమగా, మదిఁదాఁపోయఁగక - వరివరి పనస్సులలో నాలోచించుకొనుచుండగా, అంతలోపలకా - అకాలమునకుఁగా, విప్రకుమారమాళికికా - క్రేష్టుఁడయిన యాబ్రాహ్మణసుతునకు. 'ని|| చూడాకీటం శేకాశ్చసంయత మాశయస్త్రీయః' అ. 'నూ. లింగభేదోభవేద్విష్ట ఆశోషేయదివారచిః' అథ. యకావనము - పదియోతేండ్లవయస్సు, ముచిప్రాయము. అంకురించెకా - పొడచూపెను. ఇందు 'ఇతఁ డంబురుహాసనమూర్తి గాక భూదేవకుమారుఁడే, ఇట్లుపక్షేయ మగత్యము చేసి యుపమానము సత్యముగా నిలఁబడటచేత నపహ్నవాలంకారము. "ప్రకృతం యన్నిషిద్ధ్యాన్యత్ సాధ్యతే సాత్వః ప్నాః" కా. ప్ర. "క. ఉపమేయము గాదని యిది, యుపమానమే యనఁగ నెంతయు నపహ్నవమా" కా. సం.

తా|| ఈశ్రవంశమున నున్నబ్రాహ్మణు లందఱును వచ్చి యతనివిద్యాసంపత్తినిఁ జూచి కేవలము బ్రహ్మదేవుఁ డిట్లుతరించెయుండును గాని యితఁడు బ్రాహ్మణకుమారుఁడై తమమాత్రము కాఁడనుకొనుచుండ నింతలో నావిప్రసుతునకు యకావన మంకురించెను.

—: నిరంకుశుని యకావనారంభము :—

గీ|| బాల్యసంపూర్ణభావంబు ♦ పాయఁబాయఁ, దరుణయావనలక్ష్మీన ♦ ర్తనమునూపె
నధికతర మైనతెర దీసి ♦ నంతలోనె, బిత్తరముఁ జూపుపాతర ♦ కత్తె వోలె. 9.

అ|| బాల్యసంపూర్ణభావంబు. బాల్య-చిన్నతనముయొక్క, సంపూర్ణ-నిండారిన, భావంబు - నిజమైనగుణము, "ని|| భావఃశత్రాస్త్వభావాభిః ప్రాయశ్చేష్టాత్మజన్మసు" అ. పాయకాపాయక - తొలఁగుచుఁదొలఁగుచునుండగా, అధికతరము-అతిశయము, ఐనతెరకా - ఆయినట్టి అడ్డముతట్టినపరదాను, తీసినంతలోనె-ఒకప్రక్క-కుఁ దొలఁగించుచుండఁగనే, బిత్తరముకా - శృంగచేష్టలతోఁ గూడిననటనావిశేషమును, చూపుపాతరకత్తెవోలెకా - కనఁబఱచునట్టి నాట్యస్త్రీయో యనునట్లు, ఇవట 'పాతరకత్తెవోలె, అనుటకు 'నూ|| క్వచి త్సావ్యశ్యశబ్దసృతదుక్కన్తే వ్యవస్థితిః, అథ. తరుణయావనలక్ష్మీ-క్రొత్తదియైనయావన ముగడిసంపద, 'ని. తరుణ స్సావ్యన్తే. యూని క్కబ్ద

పుష్పరుబూకయోః, విశ్వ. నర్తనమునూపెత్-నాట్యమును గనఁబఱచెను, ఇందు 'చిత్తరము, అనుటకుదా 'వ॥ వెన్నెలపులుగులమొత్తఁబు చిత్తరంపుంబనులకు మెత్తవడి' నీలా, ప. ఈపద్యమునఁ పాయఁబాయక, అనుటకు 'నూ, అద్రుతా నామజాదీనాం ద్విరుక్తావంత్యలోపితా, అన్యేషాంచ ద్విరుక్తాస్యర్పహులోపాగమామతా' అధ. 'తరుణయావనలక్ష్మీ. రూపకాలంకారము, 'చిత్తరముఁ జూపుపాతరకత్తెవోలె, అను వాక్యమును గూర్పఁగా నర్తనమున కుపమానము సిద్ధించినదికనుక నుపమాంకారము. వాక్యగతశ్రౌతి. కవి వర్ణించిన యీ నాట్యమును వీధినాటకములందుఁ గననగును.

తా॥ బాల్యము యొక్క నైసర్గికస్వభావము తొలఁగుచుఁ దొలఁగుచు నుండఁగాఁ దెరచీయఁ గనే నాట్యముచేయు నటియో యనునట్లు యావనలక్ష్మీయొక్క సంపద పొడనూపెను.

—() నిరంకుశుని సౌందర్యవర్ణనము ()—

సీ॥ తొలుతఁ దుమ్మెలతోఁ ♦ దులఁదూగుఁనెఱికురు, లేరీతి నుండుఁ గా ♦ మారవేళ
మునుపు తామరలకు ♦ మొనఁజూపు తెలికన్ను, లేవిధంబున నుండు ♦ యకావనమున
మొదలఁజందురునందుఁ♦గొదువలెన్నెడునాస్య, పద్మమేగతినుండుఁ♦బ్రాయమునను
మున్ను బంగారుపెం ♦ పుహసించుదేహ మే, వైఖరి నుండు మే ♦ ల్యయనునందు

తే॥ నీవె తలపోసిచూచుకొ ♦ మ్మావివేక, శీలు నే వర్ణనమునేయఁ ♦ జాల వాని
మహితసౌందర్యలీలల ♦ మన్మథుండు, యక్షరాజాత్మజుండుజ ♦ యంతుండందు.10.

॥ తొలుతఁ-మొదట. తుమ్మెలతోఁ-తేంట్లఁచుమాహనుతో, తులఁదూగునెఱికురులు-సమానమగుచున్న తలవెండ్రుకలు, కామారవేళఁ-చయస్సవచ్చినప్పుడు, ఏరీతినుండుక-ఏవిధముగా నుండును, ఇదిప్రశ్నార్థకము. నాలుగు పాదములనుకునిట్లే. మునుపు-పూర్వము, తామరలకుఁ-తెల్ల ఠామరపువ్వులకు, మొనఁజూపు తెలికన్నులు - కొననుగనిసింపఁజేయునట్టి స్వచ్ఛమైననేత్రములు, యకావనమునఁ-ప్రాయమువచ్చినప్పుడు, ఏవిధంబునక-ఉండుక-వితీరుగానుండును, మొదలక-అదియందు, చందురునందుక-పూర్ణచంద్రునియందు, కొదువలు - లోపములను, ఎన్నెడు-అస్య పద్మము-ఎంచుచున్న కమలమువంటిముఖము, 'నూ॥ తద్ధర్మప్రథమేస్యాతాం డుడివల్లెఁచనాంతకౌ డోస్తుభేదకతాపిస్యాదితికేషాంచిదీరితమ్' అధ. ప్రాయమునను - ఈదువచ్చినసమయమున, ఏగతి నుండుక-ఏలాగుననుండును. మున్ను - క్రిందటి కాలమున, బంగారుపెంపుక - శ్రేష్ఠమైన నువర్ణము యొక్క గౌరవమును, ఇచట 'బంగారు, శబ్దము నిత్యైకవచనాంతము. 'నూ॥లోహవాచకశబ్దములును, ప్రా. వ్యా. హసించుదేహము-గేలిచేయునట్టియొడలు, మేల్వయనునందుక-చుంచి తరుణావస్థయందు, ఎత్తైఖరినుండుక - ఏక్రమముననుండును, నీవె - ఒకరుచెప్పనండ సీయంతటనీవే, తలపోసిచూచు కొమ్ము-అలోచించి పరిశోధించుకొనుము, అవివేకశీలుక-తెలివితోఁ గూడినస్వభావముగలవాఁడైన యానిరంకుశుని, ఏక-నేను, వర్ణనముచేయఁజాలక-గుణలక్షణాదులను విమర్శించెప్పటకు నాకు శీకృత్యముగాదు, మహితసౌందర్యలీలక. మహిత-ఎక్కువైన, సౌందర్య - చక్కఁదనముయొక్క, లీలక-రీతులచేత, వానిక-అతనిని, మన్మథుండు-విష్ణువుకొడుకగు మన్మథుండనియును, యక్ష రాజాత్మజుండు-కుబేరునియొక్క సుతుండగు నలకూరుండనియును, జయంతుండు-ఇంద్రునిపూఁ

రుండగు జయంతుండనియును, అందుకొంచెప్పుడును, ఇందు 'అవివేకశీలు నేవర్ణమునమునేయంజాల, ననుటచేత నతిశయోక్త్యలంకారమును మహితసౌందర్యలీలల మన్మథుండు, యక్షరాజాత్మజుండు, జయంతు, 'డందు' అనుటచేత నపహ్నవాలంకారమును. 'క॥ ఉపమేయముగాదనియిది, యుపమానమెయనఁగనెంతయునపవహ్నవమా' కా. సు. ఇచట సౌందర్యమునఁ బ్రసిద్ధినిొందినవారలలో శ్రేష్ఠులను విచారించుట ముఖ్యమైయున్నది. "ఉ॥ ఇందునిభాస్య వాఁ డేఁగఁగనింద్రుండొ, చంద్రుండొ, యాయుపేంద్రుండొ, స్వా. మ. ఇందు ఇంద్రుండు చంద్రుండు విష్ణువు యీశువ్వురు వర్ణింపఁబడినారు. మఱియు 'ప॥ చంద్రుండొ యుపేంద్రుండొ కంతుండొ జయంతుండొ యని సంఖ్యం బందుచు, శృం॥ నైఋత్యుల నిరంకుశుండు తరుణయస్వి కావున వయోధికులగు నింద్రచంద్రు పేంద్రుల మాని సమానవయస్కులగుమన్మథజయంతనలకూబరాదులను బోల్పుటయుక్తవనికవిభాషము.

తా॥ బాల్యముననే తుమ్మెదలతో సమాన మైనకురులును, తెల్లతామరపువ్వులకు వట్టువలే దని చూపించునట్టి స్వచ్ఛమైననేత్రములును. చంద్రునియందుఁ గళంకముగల దని నిందించునట్టి పద్మమువంటిముఖమును, సువర్ణముయొక్క కాంతిని బరిహసించునట్టి దేహమును, గల యానిరంకుశుండు యౌవనదశయుం దెట్లుండునో వర్ణింప నాతరము గాదు. నీవే యాలోచించుకొనుము. ఆతనిని జక్కఁ దనమున మన్మథుండనియు, నలకూబరుండనియు, జయంతుండనియు, జెప్పుదును.

ఉ॥ ఆతరుణావసీనురుండొ ♦ కప్పుడు వీధికిరా విలాసిని

వ్రాతకతోరధైర్యకుధ ♦ రంబులు తుత్తుమురై చనం దయా

ద్రోతరవృత్తి నేయు నతఁ ♦ డింటికిఁ బోవ నిరస్తచాపుఁడై

చేతులు తీయఁగా మరుండు ♦ సెజ్జపయిం బడు భూవరోత్తమా.

11.

అ॥ భూవరోత్తమా - రాజులలో శ్రేష్ఠుండయినవాఁడా, ఆతరుణావసీనురుండు - యౌవన వంతుండయిన యాబ్రాహ్మణుండు, ఒకప్పుడు - ఒక్కసమయమున, వీధికిరా - బజారునకు రాఁగా. మరుండు - మన్మథుండు, విలాసినివ్రాతకతోరధైర్యకుధరంబులు. విలాసినివ్రాత - శృంగారచేష్టలగల శ్రీలసమూహముయొక్క, కణనమైన - గట్టియైన, ధైర్యకుధరంబులు - ధీరత్వమనెడి పర్వతములు, 'ని. గోత్రా కుః పృథివీ పృథీవీ' అ. భూపర్యాయశబ్దములతో 'ధృ. ఛైతోధర' ఈశబ్దములుచేరినపుడు పర్వతమున కర్థమగును, తుత్తుమురైచన - పిండిపిండియైపోవునట్లు, దయా ద్రోతరవృత్తికా. దయార్ద్ర - దయారసమునకును, ఇతర - వేఱయిన, వృత్తికా - వ్యాపారముతో. అనఁగా నిష్కారణ్యముతోననుట. 'ని. అర్ద్రం సార్ద్రం క్లిన్నం తిమితం స్థిమితం సమున్న ముత్తంచ' అ. వీయుకా - ప్రయోగించును, అతఁడు - ఆనిరంకుశుండు, ఇంటికి - తనగృహమునకు, పోవ - పోయినతోడనే, నిరస్తచాపుండు - తీసివేయఁబడిన ధనువుగలవాఁడు, ఐ - అయి, 'ని. ప్రత్యా దిష్టో నిరస్త స్యా త్రప్రత్యాఖ్యాతో నిరాకృతః' అ. చేతులుతీయఁగాకా - చేతులునొప్పిపుట్టఁగా, సెజ్జ పయింపడుకా - అలసటనిొందినవాడై తనశయ్యమీఁదఁ బడియుండుచు, ఈపద్యమున 'ఇంటికి' అనుటకు 'నూ. ఔపవిభక్తి కసంజ్ఞా వర్ణా ప్రింట్యాదయో భవన్తిహ రుల్వాదే రాక్షమాం స్యుస్తే హ్ని విభక్తా సమాసే చ' నన్న. 'చనందయాద్రోతర' అనునొట ద్రుతము పూర్ణబిందువగుటకు 'నూ. అలుకిచసంక్షేపస్సాస్యోత్ బిందుప్రవదంతి తంక్వచిత్కేచిత్' శబ్దచిం. 'నూ. ఆద్యేత్పతీయేచక

పాస్త్రుతీయాస్యః కపేతరే, ఆద్యేత్పతీయేతుర్యేచ ప్రాప్నువంతినిమిత్తతామ్” అథ. ఇందు న యకునియొక్క లోకోత్తరసౌందర్యాతిశయము వ్యక్తీకరింపఁబడినది. “నిరంకుశుఁడు పీఠికిరాఁగానే మన్మథుఁడు కామినీసమాహమును బుష్పబాణములతోఁ గొట్టును” అనుటచే పిభావనాలంకారము. ‘క. కారణము లేక కార్యము’ ప్రాయాధం బైన నదివిభావన” కా. సం. “హేతూనా మసమగ్రత్వే కార్యోత్పత్తి శ్చ సా మతా” మవ.

తా|| ఓరాజా! యౌవనవంతుఁడైనయాబ్రాహ్మణుఁడు డొకప్పుడు పీఠికి రాఁగానే మన్మథుఁడు శృంగారచేష్టలుగలస్త్రీలను నిర్దయుఁడై తనపూవుటలుఁగులతోఁ గొట్టి యతఁడింటికిఁ జూపి నతోడనే తానును వెళ్ళి యంబులను విల్లును నొక గొటఁ బాఱజైచి యలసి శయ్యపైఁ బడియుండును.

ఉ|| చక్కనివాఁడు నై మిగుల ♦ సన్నుతికెక్కిన యౌవనంబు నై
దిక్కులఁ బిక్కిటిల్లుజగ ♦ తీసురతేజము నై తలంప నే
యక్కఱ లేనికాపురము ♦ నై నధరామరసూనుఁ డెంచఁగాఁ
జక్కెరవింటివాని నెక ♦ సక్కెము లాడఁడె భూవరాగ్రణీ.

12.

అ|| భూవరాగ్రణీ - రాజులలోశ్రేష్ఠుడవైనవాఁడా, చక్కనివాఁడునై - సౌందర్యముకల వాఁడై, మిగుల - అత్యంతముగా-ఎక్కువగా, సన్నుతికెక్కిన - ఎక్కిన - యౌవనంబుక - వి-
పాగడ్డకువచ్చిన యెలజవ్వనముకలవాఁడై, దిక్కుల - అన్నిదిశలయందును, పిక్కిటిల్లు - నిండు నట్టి, జగతీసురతేజముక - వి - ఆబ్రాహ్మణునియొక్క ప్రకాశముకలిగి, తలంప - కోరుటకు, పీయక్కఱ - పీయవలయును, లేనికాపురమును - తేనెట్టి సంసారస్థితికలిగి, అనఁగా సమస్తము కలిగియుండు, నధరామరసూనుఁడు - అయినట్టి బ్రాహ్మణుని కొడుకైన యానిరంకుశుఁడు, “ఎన విలాసవిభాసమానతక, అనియొకపాఠము. చక్కెరవింటివానిక - తీయవిల్కొండయినయామన్మథుని, ఎకసక్కెములు - అడఁడె - అపహాస్యములుపలుకఁడా, అనఁగా సొగసు, లేఁబ్రాయము ప్రఖ్యాతి, సంపద, మన్నగునన్నిటియందు లేక మైనను గొఱత లేనియయ్యెడ మన్మథునిసైతము వేళాకోళము లాడఁడాయనుట. ఇచట ‘దిక్కులఁ బిక్కిటిల్లు జగతీసురతేజము, అనితెలుఁగును సంస్కృతమును కలిపి సమాసముచేయుటకు ‘నూ|| స్వ స్వ విభక్తి వికారై శ్చ బహుశ్చ యథా తథమ్ సమస్యస్తే” శబ్దచిం. ‘ఆమరసూనుఁ, డనుసాధర్మ్యముచేత సమాసగతపూర్ణార్థి. “త్రా త్యర్థీ చ భివే ద్వాక్యే సమాసే తద్భివే తథా” కా. ప్ర. ‘మతియు సుందరుఁడును, యౌవనవంతుఁడును, ఇత్యాదులచే సముచ్చయాలంకారము. ‘క|| పాయక ఖలేకపోత, వ్యాయమున ననేక కారణము లొకకార్యం, బేయెడ సాధింపఁగ నుత, మై యపరసముచ్చయాఖ్య ♦ మగు” కా. సం. ‘తత్త్విద్ధి హేతా జేకస్మిక్ య త్రాన్య తత్కరం భవేత్, సముచ్చయో ౭సా” కా. ప్ర. “కుట మమలినం భద్రా మూర్తి ర్మతిఃశ్రుతికాలినీ, భుజబలములం స్థితాలక్ష్మీః ప్రభుత్వ మఖండితం, ప్రకృతిసుభగా హ్యేతే భావా ఆమిభి రయం జనో, వ్రజతి కుతరాం దర్పం రాజం స్త ఏవ తవాంకుశాః” ర. గం.

తా|| ఓరాజా! చక్కఁదనమును, ప్రసిద్ధిగల యౌవనమును, ప్రపంచమునం దంతట వ్యాపిం చిన ప్రభావమును, సంపదమును, గలిగి యెందున నేమాత్రమున కొఱతలేని యానిరంకుశుఁడు మన్మథునిఁ దిరస్కరించుటలో నతిశయోక్తియుండదుగదా.

—♦ నిరంకుశుని విటచర్య ♦—

ఉ॥ ఆరమణీయయావన వత్సయఃపరిపాటి సతండు వైదికా
చారముఁ గట్టిపెట్టి బహుఁ శాస్త్రపురాణపరిశ్రమంబు ని
స్సారముగాఁ దలచి విటఁ చర్యకుఁ జిత్తముఁ జేర్చెదుస్మియః
శూరత కిట్టివార లెడఁ సాచ్చుటఁ గంటిమొ వింటిమో నృపా.

13.

అ॥ నృపా - ఓరాజా, ఆతండు - అనిరంకుశుఁడు, ఆరమణీయ.....పాటిక.
అ-అయొక్క, రమణీయ - మనోహరమైన, : 'ని॥ వల్ల వామం హరి శాలి రవణీయఁ మనోరమమ్,
అ. యావనవయః - ప్రాయపువయస్సుయొక్క, పరిపాటిక - ఋజుత్వమున, అనఁగాఁ బదియా
తేండ్లు మిగిలినవయస్సుయొక్క చక్కఁదనము వలన ననుట. వైదికాచారముక - వేదసమ్మతమైన
మంచిప్రవర్తనమును, కట్టిపెట్టి - మాటగట్టి యొకనొటనుంచి, అనఁగా నిశ్శేషముగాఁ ద్రోచివైచి
యనుట. ఉదా. "చ. ను, వ్రతములు గట్టిపెట్టి గరుఁరంపుశపంబుల వీటిఁబుచ్చి" విష్ణుపు. బహు
శాస్త్రపురాణపరిశ్రమంబుక. బహు - అనేకమయిన, శాస్త్ర - శాస్త్రములయొక్కయు, పురాణ-
పురాణములయొక్కయు, పరిశ్రమంబుక - అభ్యాసమును, అనఁగా ననేకశాస్త్రములను, పురాణము
లను, బఠించునట్టి యలవాటుననుట. నిస్సారముగాక - సారములేనట్లు - నిరుపయోగములుగా,
తలంచి - గణించి, విటచర్యకు - జారప్రవర్తనమునకు, చిత్తముక - తనయొక్క మనస్సును,
చేర్చెక - పొందించెను, అనఁగా వ్యభిచారమునకలవడెననుట. దుస్మియాశూరతకుక. దుస్మి-
యా - చెడ్డపనులయొక్క - పాపపుకార్యములయొక్క, శూరతకుక - సాహసమునకు, ఇట్టి
వారలు - ఇంతటిగొప్పవారు, ఎడసాచ్చుట - మధ్యప్రదేశమునఁబ్రవేశించుట, కంటిమొ - ఎన్నఁ
డైనను జూచితిమా, వింటిమొ-ఎప్పుడైననువినియున్నామా, అనఁగా నెన్నఁడును గని వినియెఱుంగ
మనుట. ఇందు 'కంటిమొ వింటిమొ, అనుటకు "నూ. వర్ణాగమో విశేషః పురుషే స్వర్ణేఽపి చాపి
వచనేఘ" నన్న. "నూ. ఏదో తావ్యతిరే కాదపిసంప్రార్థన పరాక్రియాజాంతా" అధ. సమస్త
శాస్త్రములను జదివినవా రిట్టిదుర్వృత్తికి లోనగుట యెన్నఁడైనను గని విని యుండుమా? అనుటచేత
నిసంభవాలంకారము.

తా॥ ఓరాజా! అనిరంకుశుఁ డట్టియావనమున వైదికాచారము సంతయుఁ ద్రోసిపుచ్చినానా
శాస్త్రపురాణపఠనము నిరుపయోగముగా నెంచి వ్యభిచారవృత్తికి నవలంబించెను. ఇంతటిప్రాజ్ఞు
లిట్టిచెడుపనులకుఁ బాల్పడుట యిదివఱ కెచ్చటనైనను మనము కని విని యెఱుంగుమా.

క॥ రాజా! యేమనిచెప్పుదు, నాజగతీసురునిమొదలి ♦ యణఁకువకును ధా
త్రీజనులు రోయునప్పటి, యోజన కాశ్చర్యమయ్యె ♦ నొకపర్వతమై.

14.

అ॥ రాజా-ఓతేఁడా, అజగతీసురునిమొదలియణఁకువకును. అజగతీసురుని-ప్రాయపువాఁడ
యిన యాబ్రాహ్మణునియొక్క, మొదలియణఁకువకును-మునుపటిదయినవియమునకును, ఇట్లు సమా
నముచేయుటకు "నూ. స్వ స్వ విభక్తివికారై శ్చ బహవశ్చ యథాతథం సమస్యనే" నన్నధ్యాత్రి

జనులు-పుడమియందు గలవనజులందఱును, రోయు+అప్పటియోజనకు-నిందించుచున్నటువంటియాకాలమనందలియాసంఘటనమునకు, అప్పుడు తానుండినస్థితిని, “ని|| యోజన. సం. వి. ఆ. శ్రీ. రూ. యోజనము. కూర్పు. (చూ.సంధానము) ఆం. వా. ఒకపర్వతమై-ఒకపెద్దకొండవలె మిక్కిలిభారముగలవై, ఆశ్చర్యము+అయ్యె-నొద్యము కలిగెను, ఇందు ‘రోయునప్పటి, అనుప్రయోగమునకు దా “ఉ. క్రూరతతోర్చి యిండుకయు+యో” భార. అతడు పూర్వ మెంతటియున్నతస్థితియందుండెనో యిప్పుడంతనీచస్థితుడయినాడనుటచే బ్రహ్మయోక్త్యలంకారము. “ఏకస్థి న్య దనేకం వా పర్యాయ స్సోఽపి సప్తతః, అధునా పులినం తత్ర యత్ర ప్రోతః పురాఽజని” చంద్రా. “ఏకం క్రమేణానేకస్థి-పర్యాయః అన్యస్తతోఽన్యథా” కా|| ప్ర||

తా|| ఓరాజా ! ఆ బ్రాహ్మణమూర్ఖునియొక్క బాల్యదశయందలి విషయమును యుక్తవయస్సునలోను అసహ్యపడునట్టి దుష్ప్రకర్తనమును జూడఁగ నెంతో యాశ్చర్యముగా నుండెను.

చ|| ధరణిసురాత్మజుండు గుణ + ధన్యుడు వీడని పెద్దలెన్న నా
దరణముతో నుతింప నము + దంచితకీర్తిసమృద్ధి సంతశే
ఖర మగు పెల్ల సంతఘన + కల్మషవృత్తికి దెచ్చె జూడుమా
పురుషులభాగ్యమున్ జిగురు + బోలులచిత్తము నెల్లు మాఱునో. 15.

ఆ|| ధరణిసురాత్మజుండు-బ్రాహ్మణునికొడుకైన యానిరంకుశుడు, వీడు-ఈచిన్నవాడు, గుణధన్యుడు-మిక్కిలి బుద్ధివంతుడు, అని పెద్దలు+ఎన్న-ఇట్లు తెలిసినవారు సంభాషించుకొనుచుండగా, అదరణముతో-గౌరవముతో, నుతింప-పొగడగా - సమదంచితకీర్తిసమృద్ధి, సమదంచిత - మిక్కిలిప్రకాశించుచున్న, కీర్తి - యశస్సుయొక్క, సమృద్ధి-పరిపూర్ణత్వముతో, ఖ్యాతియొక్క యతిశయముతో, అంతశేఖరము - కిరీటభూషణము; - అంతటిశ్రేష్ఠత్వము, అగుట+ఎల్ల-కలిగియుండుటయంతయును, అంతఘనకల్మషవృత్తికి, అంత - అంతటి, ఘన - యొక్కవయైన, కల్మషవృత్తికి - పాపపునఃపడికకు, అనగా బూర్వ మెంతయున్నతస్థితియందుండెనో యంతనీచమైన యనుట. తెచ్చె-తెచ్చిపెట్టెను-తీసికొనివచ్చెను, పురుషులభాగ్యము-మానవులయొక్కయదృష్టమును, అనగా బ్రాహ్మణునిననుట, చిగురుబోలులచిత్తము-శ్రీలయొక్కహనస్సును, ఎల్లు మాఱునో-ఏవిధమైన విరుద్ధరూపమును చాల్చునో, చూడుమా-కనుగొనుము, ఇచట ‘అ’ వచ్చుటకు ‘నూ. ఏదాతేప్రశ్నలక్షణోభవతః’ నన్ను. అనగా బురుషులయొక్క ప్రాబ్ధమును యువతులయొక్క చిత్తమును బరిశీలించుట కసాధ్యమనుట. “ఆశ్చర్యపుత్రం వాసవగర్భితం చ శ్రీణాం చ చిత్తం పురుషస్య భాగ్యం, అవక్షణం చాప్యతివక్షణం చ దేవో నజానాతి కుతో మరుష్యః” నీతి. ఇందు ‘చిగురుబోలు’ అను ప్రయోగమునకుదా. ‘ఎ.గి. మేటిరతులకు సుగవాతాణిమించుబోలు, శకాం. ‘అనుపెల్లకొనుటకుదా ‘చ. నావలు విదియేలకట్టుకొన+వచ్చునె దానవి’ భాగ. ‘ఇండ్లిడ్లు’ కళా. ‘ధరణిసురాత్మజు’ డనుటకు ‘నూ. ఈదస్త్ర ఇద్యదేవకృత హ్రస్వాః, దీర్ఘాణాం హ్రస్వ స్సాన్వితో నన్న. “హ్రస్వో దీర్ఘసమానేఽపి క్వచి ధ్విపఃప్రయోగతః” అథ|| ఉదా ‘చ. నదిసుతగురుకర్ణశల్య+నాగపురిశలో, భార. అధర్వణోక్తి

యందలి యశిశబ్దముచేత నజతములకును హ్రస్వమే యగును “అ. చెలువపేరుగాని + స్త్రీలింగము లకు వి, శేషజములుగా ర+చించుపదము, లొక్కయొపయక్తి+నభయలింగత నెల్లు, నుష్టయుల్కు యుల్కు+యుష్ట మనఁగ” కవిచిం. ద్వితీయపాదమున నిత్యసమానయతి చెప్పబడినది. “కులకాంత సుందరియు, సుశీలయు, నైనను నిరంకుశుఁడు వ్యభిచారమునకుఁ గడంగె ననట” “అ. ఆలు రంభ యైన+నతిశీలవతి యైన, జారపురుషుఁ డేల+జాడవిడుచుఁ, బాలుద్రాగుకుక్క+బడుగుకఁ బాటదా” వేమ॥ ‘అంతశేఖర వగుటెల్ల నంతఘనకల్మషవృత్తికిఁచెచ్చె, ఆనుటచేత. పర్యాయోక్త్యలంకారము. “క. ప్రస్తుతకార్యస్తుతిచేఁ, ప్రస్తుతకారణము దోపఁబర్యాయోక్త, ఒస్తాకిను+వికావ్య, ప్రస్తుత మైచెలగుచుండు” నరస.

తా॥ అనిరంకుశునిఁ జూచినపెద్దవా రందఱును వీఁడు చాలగుణవంతుఁ డనిచెప్పకొననట్టి ప్రసిద్ధి యెంతే లోకమున వ్యాపించినదో యంతటి నీచవృత్తికి వచ్చెనుగాదా! ప్రపంచమునఁ బురుషుని యదృష్టమును, స్త్రీచిత్తమును, ఎంతవిగుద్దరూపమును ధరించునో చూచితివా!

సీ॥ వదులునీర్కావిదో + వత్తులుగట్టుట మాని, వలిపెంపుఁజల్పదో + వత్తులు మరగె దళముగా గోషించు + దనము పెట్టుట మాని, తిరుమణి కొనగోర + దిద్దఁ జొచ్చె గడితంపుమేలుప + చ్చుడముగప్పటమాని, దుప్పట్లు సౌకాలుఁ + గప్పఁ దొడఁగెఁ బ్రతివారపంచాంగ + వతననేయుట మాని, కొక్కొక్కశాస్త్రంబు + గొణగఁదిపరె

తే॥ బ్రహ్మకులవర్యసాహచ + ర్యంబు మాని, చేరి కాముకనంసగ్గ + సేయఁ బూనె సమిధలకు నేడకేడకేఁజనుటమాని, తొడఁగెనేప్రాద్దులంజమఁదులకుఁదిరుగ. 16.

అ॥ వదులునీర్కావిదోవత్తులు. : వదులు - గట్టికేసుఁడఁగట్టికొనెడు, నీర్కావిదోవత్తులు - నీళ్ళలోనానబెట్టియుతుకుటచేతఁ గొంచెమెట్టుదాకులుగలిగి కట్టికొనెడివస్త్రములు, కట్టుటమాని - ధరింపకవిడిచి, వలిపెంపుఁజల్పదోవత్తులు - చలవఁజేసియుదికి వడతలుపెట్టఁబడిన నన్ననివస్త్రములను, మరగె - కట్టుకొనుటకలవాటపడెను, అనన్తఁడయ్యెననియుఁ జెప్పవచ్చును. ఉదా. ‘క. ఎలమి మెయిక్ మరగె నొక్కయిడిగదానిక్, భక్తా. ఇచట. ‘వలిపెము. వలిపె - వలిపము, అని మూఁడురూపములుగలవు. దళముగా - పందముగా, గోషించందనము - పసుపు కావిరాయిచాదినగంద మును, పెట్టుటమాని - మొగమునఁ బూసికొనక పరిత్యజించి, తిరుమణి - తిరుమణిచూర్ణమును, కొనగోర - గోటియొక్కచివరతో, దిద్దఁ + చొచ్చె - నన్న గానవరించుటకు మొదలుపెట్టెను, గడితంపు మేలుపచ్చడము - ముదుగుగలిగిన చిత్రలేఖనము గలదుప్పటి, ఇది పండితులు మున్నగువారు పైనవేసి కొందురు, గడితమునకు ఉదా. “సీ. గడితంపుటెలుఁగుతోలోకస్పిఁ నొప్పారు, బలుతేరు వేయిమా + వులు వహింప” హరివం. పచ్చడము ప్రచ్చదశబ్దభవము. కప్పటమాని - అచ్చాననముచేసికొనకవిడిచి, దుప్పట్లు - ఉత్తరీయములును, ఇది ద్విశబ్దభవము. చౌకాలు - చిన్నకండువాలను, అనఁగాఁజదరముగా నుండుతుండుగుడ్డలు. ఇచట ‘చౌకములు’ చౌకాలనుటకు “నూ॥ అనఁబుచ్చాభవేద్వాపురస్త్రీయాం ల్వాసేవర్ణకే, ప్రాయశోవైకృతపదేలోపాద్విర్భవమారతః” ఆధ. కప్పఁ + తొడంగె - ఒడలిపైఁ గప్పికొనసారంభించెను, ప్రతివారపంచాంగపతన. ప్రతివార - నిత్యమును, పంచాంగపతన - పంచాంగ

మును జదువుట, చేయుటమాని-అచరింపకవిడిచి, కొక్కొక్కశాస్త్రబుక్ - రతిరహస్యములను చెలియఁజేయునట్టి కామశాస్త్రమును, గోణఁగ్ + తివిరెక్ - శృంగారవికార మగపడునట్లు చనువ నారంభించెను, 'గోణఁగ్ నేర్చె' అనిపాఠాం. బ్రహ్మకులవగ్యసాహచర్యంబుక్. బ్రహ్మకులవర్య-బ్రాహ్మణ వంశమున శ్రేష్ఠులైనవారియొక్క, సాహచర్యంబుక్ - కూడి తిగెడిమైత్రిని, మాని-వదలి, చేరి-సమీపించి, కాముకసంసర్గ-సంభోగేచ్ఛ గలపురుషులతోడి సంబంధమును. "ని. విలాసీ కాముకః కామీ స్త్రీపరో రతిలంఘః" శబ్దా చేయక్ + పూనక్ - చేయుమ్యుత్పదయ్యెను, సమిధలకుక్ - వేలిమికి వలయుపుల్లలకు, "ని. ఇందనం త్వేధ ఇద్ధ మేధ సస్మిత్ స్త్రీయాం" అ. ఏడకేడకే - ఎక్కడికెక్కడికైనను, 'ఏడ' యను శబ్దమునకుదా 'ఉ. ఎక్కడియజ్ఞకర్మ మిఁక + నెక్కడియూర్పి యేడజీవనం, బెక్కడికెక్కడంచు" విష్ణుపు. "ఏనేడ నింద్రాదుమలేడ" భార, చనుట-పోవుట, మాని-ఁగినవాడై, ఏప్రాద్దుక్ - ఎల్లప్పుడును, లంజనుఁదులకుక్ - స్త్రీవశీకరణోషణులకు, అనఁగా మందుచెట్లకునుట తిరుగ్ - సంచరించుటకు, తొడఁగెక్ - ప్రయత్నించెను, 'దోవతులుకట్టుట' ఇట్టివోట్ల ద్వితీయకుఁ బ్రథమ చెప్పఁబడినందుకు "నూ. ఇతరత్ర చ ద్వితీయా తస్యాః ప్రథమా చ జడపదానాం స్యాత్" నన్న. పద్యమంతయు స్వభావోక్త్యలంకారము. "క. సహృదయహృదయఁగమ మై, మహి నున్నదియున్న యట్లమాటలతేటతో, బహుళంబులుగాఁ జెప్పిన, మహితోక్తియై జాతి యయ్యె" కా. సం.

తా. అతఁడునీరు కావిదోవతులవదులు గాగట్టుటమానిసన్న నిచలవదోవతులుగట్ట వారంభించెను. మఁదముగా గోపించదనము పెట్టుటనిషేధించి సూక్ష్మముగాఁ గొనగోటితోఁ దిరుమణి పెట్టు మొదలిడెను. ముతకపచ్చడమును గప్పటవిడిచి సన్న నియుత్తరీయములు కండువాలు వేయ నారంభించెను. నిత్యమును బంచాంగమును జదివి యొరులకుఁ జెప్పట వదలి రతిరహస్యములను చెలియఁజేయుకామ శాస్త్రములఁ జదువ నుద్యమించెను. బ్రాహ్మణులలో నుత్తములగువారితో సహవాసముచేయుట వీడి వ్యభిచారులతో సాంగత్యమున కుపక్రమించెను. నిత్యమును వేలిమికి వలయుచిరుగులకుఁ బోవుట పరిత్యజించి స్త్రీవశీకరణోషణులకుఁ దిరుగుమండెను.

సీ॥ అటునంటివాఁడు గాఁ ♦ డతఁ డంచుఁబరు లెంచ, నెఱుంగరాకుండఁగఁ ♦ దిరిగితిరిగి
వినఁగలఁ డీమాట ♦ యనుచు సందేహింపఁ, గడల సంశయముగా ♦ నడచి నడచి
కాఁబోలు నని విన్న ♦ కన్నవా రెన్న నే, ర్వునఁ గని యానలు ♦ వోయి పోయి
తప్ప దాతఁడు విట ♦ ధర్మంబువాఁ డనఁ, జతుర కామువృత్తి ♦ జరపి జరపి

తే॥ చలి విడిచినాఁడునాటికిఁజగమెఱుంగ, నతఁడుమెలఁగంగఁదొడఁగెనెఁ♦రాయనంగ
శాస్త్రపారీణతాసముఁజ్జ్వలభుజంగ, తత్వ మితనికి ఘంటాఘఁధం బనంగ. 17.

అ॥ అతఁడు - అవిప్రుఁడు, అటునంటివాఁడు - అట్టి తుంటివాఁడు, కాఁడు - కాసేరఁడు, అని - ఈప్రకారముగా, పరులు - ఇతరులు, ఎంచక్ - తలంచునట్లు, ఎఱుంగరాకుండఁగక్ - ఎవ్వరికినిచెలియనట్లు, తిరిగి తిరిగి - బహుకాలముసంచరించి, ఈమాట - ఈచెప్పికొన్న వాక్యమును, వినఁగలఁడు - వినియేనుకొనునో, అనుచుక్ - ఇట్లుఁపించుకొనుచు, సందేహింపక్ - సంశయముకలుగునట్లు, కడలక్ - ప్రక్క-ప్రక్కలుగా - దూరస్థలములందు, సంశయ

ముగాఁ - అనుమానకరముగా, నడచినడచి - పెద్దకాలముప్రవర్తించి, కాఁ + పోలుఁ - అయి యుండవచ్చును, అని - ఇట్లుతలంచి, విన్నకన్నవారు - వినినవారును చూచినవారును, ఎన్నఁ - గణింపఁగా, నేర్పినఁ - సమర్థతతో కని - పీక్షించి, ఆనలు + పోయిపోయి - శపథములఁజేయుచుఁ జాలకాలము గతింపఁజేసి, 'నూ॥ శబ్దపల్లవక్రియలు కొన్నిద్విరుద్ధంబులగునొ నుత్తరపదంబు పూర్వావయవంబునకు లోపంబు విభాషనగు.' ప్రా. వ్యా. అన యనఁగా నొట్టుపెట్టుకొనుట. 'దేవునితోడు, మొదలగునవి. 'వివాహకాలే రతిసంప్రయోగే, ప్రాణాత్యయే సర్వధనాపహారే, విప్రస్య చ్ఛార్థే హ్యన్యతం వదేత, పంచాన్యతా న్యాహు రపాతకాని' మ. భార. "౨. వారిజాత్మం లందుఁ జైవాహికములగుఁ, బ్రాణవిత్తమాన + భంగమందుఁ జటులగోకులాగ్ర + జన్మరక్షణమందు, బాంకవచ్చు నఘముఁపొంద దధిప" భార, మానభంగము కనుక శపథమును చెట్టికొనినను దోషములేదని తెలియుచున్నది. ఆతఁడు - అనిరంకుశుఁడు, విటధన్మంబువాఁడు - జారప్రవర్తముగలవాఁడు, తప్పదు - ఈమాటతోలఁగదు, నిజమేయనుట. అనఁ - అనునట్లు, చతురకాముకవృత్తి - జాణతనముగల వ్యభిచారపునడవడికను, జరపిజరపి - కాలముగతించునట్లుచేసి, అనఁగాఁగాలమును వెళ్లఁబుచ్చియునుట. నాటికిఁ - అదినమునకు, జగఁమెఱుఁగఁ - లోకమంతటికిని చెలియునట్లు, శాస్త్రపారీణతా సముజ్జ్వలభుజంగతత్త్వము. శాస్త్రపారీణతా - శాస్త్రముల నన్నింటిని దుదముట్ట నేర్చిన, సముజ్జ్వల - విక్కిని ప్రకాశించుచున్న, భుజంగతత్త్వము - సర్పమువంటిస్వభావము, "దుర్జనః పరిహర్తవ్యో విద్యయాలంకృతోఽపి నః, మణినా భూషిత స్సగృః కి మసౌ న భయం కరః"భర్తృ. "గీ॥ విద్యచే భూషితుం డయిఁజెలయుచున్నఁ, దొడరివర్జింప నగుఁజుమిఁ దుర్జనుఁడు, చారుమాణిక్యభూషితఁ శస్త్రపస్త్ర, కం బయినపన్నగము భయం + కరము గాచె" ఇతనికిఁ - ఈ నిరంకుశునకు, ఘంటాపథంబు - పదిబారలువెడల్పుగల రాజమార్గమో, ఘంటాపథము. "దశధన్యం తరో రాజమార్గో ఘంటాపథః స్పృతః" కాటి. ఉదా "ఎ. గీ॥ తరుణిఁనీయాన ఘంటాపథంబు మాకు" శృం. నై. అనఁ + కఁ - అనునట్లు, చలి విడిచినాడు - లోకు లేమనియెదరో యనుభయమును సిగ్గును వదలినాడు, 'నూ. శబ్దశక్త్యాపరిప్రాప్త సర్వత్రాఠోహిగృహ్యతే" అథ. "అథా తురాణాం నగురు ర్నబంధుః, విద్యాతురాణాం న సుఖం న నిద్రా, భోజ్యాతురాణాం నరుచి ర్న పక్వం, కామాతురాణాం న భయం న లజ్జా" నీతి. అతఁడు - అవిప్రసుతుఁడు, ఔరా - మిక్కిలి యాశ్చర్యపడుట. అనఁ + కఁ - ఈతీరుననుకొనునట్లు, మెలఁగఁకఁ + ప్రవర్తించుటకు, తొడఁగెఁ - ఉద్యుక్తుండయ్యెను. ఇందు 'విన్నకన్నవారు'రనుటకు 'నూ. ద్వంద్వంబునంబూర్వపదాంత్యావయవంబునకు లోపంబొండెనగు" ప్రా. వ్యా. 'నూ. క్వచిత్సమాసాంతగస్య శబ్దస్యాదావ పిస్థితిః" అథ. ఉదా "విన్నకన్నది" విష్ణువు. ఇదివిశేషణోభయపద కర్మధారయము. "నూ. ఆయాత్యానిఘటితంబులు విశేషణోభయపద కర్మధారయంబులు." ప్రా. వ్యా. 'తిరిగితిరిగి' ఇత్యాది ద్విరుక్తములనుగూర్చి. 'నూ. క్వచి దర్థవిశేషేతుపున రర్థసమాగతః" అథ. ఉదా 'మ్రానిమ్రానికి నరిగియరిగి" భార. సుస్మృతమునకు "నూ. ఏకస్య స్వయోః, ఇతనిత్యాశ్చే స్విర్భాషః" సిద్ధాం. ఉదా. "ఖిన్నఃఖిన్నః శిఖరిషో పదం న్యస్తగంతాసి యత్ర, క్షీణఃక్షీణః పరి లఘుపయః ప్రాతసాం చోప భుజ్య" మేఘ. అటువంటివాఁడు గాఁడతఁడనుచోటసంధియందుఁ బూర్వస్వరమునకుఁ బరస్వరాదేశ మయినది. 'నూ. ఆద్యంతవర్ణయో రైక్యంసంధి రి త్యుచ్యతే బుధైః, పూర్వస్య పరయాపత్వ మత్రైవ నియతం భవేత్" అథ. స్వభావోక్త్యలంకారము. "స్వభావోక్తి రసౌ చారు యథావ

ద్వస్తువర్ణనమ్” ప్రతా. ‘శాస్త్ర.....బనంగ’ ఉత్ప్రేక్షాలంకారము. ఇచట నిరంకుశుఁడు సుపూర్ణవిద్యగలవాఁడయ్యుజ్ఞానశూన్యుఁడయ్యె ననుటకు “పశంతి చతురో వేదాన్ ధర్మశాస్త్రాణ్యనేకశః, అత్యునం నైవ జానంతి దర్శిం పాకరసం యథా” చాణ.

తా|| లోకు లతనినిజూచి యతఁ డటువంటివాఁడు కా దనునట్లు కొన్ని వాక్కులు ఇప్పుడు మనము చెప్పికొనుచున్న యతనిసంబంధ మయినమాటలు వినునేమో కదా యని తలంచునట్లు హ్రీజలకు సందేహము గలిగించుచుఁ గొంత కాలమును, ఇతనినడత వినినవారును, కనుఁగొనినవారును, అయిన నయియుండవచ్చు నేమో యనుచుండ నే నెఱుంగ నని యొట్లుపెట్టుకొనుచుఁ గొన్నిదినము లును, అతఁడు నిక్క ముగా వ్యభిచారవృత్తి కలవాఁడే యనునట్లు కోడె కానిజాణతన మగఁలచుచుఁ గొండొక కాలమును, గడపి తుదకుఁ బ్రపంచమంతటికిని డెలియునట్లు చలి విడిచి తిరుగ నారంభించెను. ఇది చూచినవా రందఱు నితఁడు శాస్త్రముల నన్నియుఁ జదివినగర్వముచేతనే సర్వ మువలె మహాభయంకరముగ సంచరించుచుండె ననుచుండిరి.

చ|| పరువడి మిత్రసంతతికిఁ ♦ బంచశరోపని వద్రహస్యముల్
నిరతముఁ దెల్పుచుండుఁ గమ ♦ నీయతరస్వరమాధురిక్ నవి
స్తరసురతాగమైకపథ ♦ చారి యనన్ విటుఁ డయ్యు మేలుగా
ధరణీసురాత్మజుండు నిజ ♦ ధర్మముఁ దప్పఁ డొకింత యేనియున్. 18.

అ|| ధరణీసురాత్మజుండు-అబ్రాహ్మణునిపుత్రుఁడు, నిరతమున్-ఎల్లప్పుడును, మిత్రసంతతికిన్-స్నేహితులయొక్క-గమూహమునకు, చెలి కాండ్రగుంపునకు, పరువడిన్-ఆత్మంతముగా, క్రమముగా, పరుపు + వడి-పరువడియగును. పంచశరోపనివద్రహస్యముల్, పంచశరోపనిషత్-శ్రేష్ఠమయిన కామ శాస్త్రమునందలి, రహస్యముల్-మర్మములను, నవిస్తరసురతాగమైకపథచారి, నవిస్తర-విస్తారముతో నహితమయిన, సురతాగమ + ఏక + పథ - సంభోగశాస్త్రమనెడి మఖ్యమైనమార్గమునందు, ‘ని|| ఏకోముఖ్యాన్యకేవలాః’ అ. చారి-సంచారముగలవాఁడు, తిరుగుచున్నవాఁడు, అనన్-అనఁ గా, కమనీయతరస్వరమాధురిక్ - కమనీయతర - శ్రవణానందమైన, వీనులకింపుఁగూర్చుచున్న, స్వర మాధురిక్ - కంతస్వరముయొక్క- పధురస్వభావముతో, తెల్పుచుండున్ - బోధించుచుండును, అతఁడు, విటుఁడయ్యున్-వ్యభిచారవృత్తి కలవాఁడయినను, మేలుగాన్-శ్రేష్ఠముగా, నిజధర్మమున్-తనకులధర్మమును, అనఁగా నితరులకుబోధించునట్టి బ్రాహ్మణధర్మముననుట. ఒకింతయేనియున్-కొంచె మైనను, తప్పఁడు-వదలినవాఁడు కాఁడుగదా నిజధర్మముదప్పఁడులేశమేనియున్, సాతాం. ‘ధరణీసుర’ శబ్దమునందలియీకారముప్రాస్వమగుటకు “నూ, ప్రాసోవ్యద్భి సమాసే-పిక్వచిద్భి పఃప్రయోగతః” అథ. బ్రాహ్మణుండుస్వధర్మమునుబరిత్యజించి తనచెలి కాండ్రకు విలభర్మమునుపదేశించుటవిరోధము. ఊపనిషద్రహస్యములను జెప్పవలసినవాఁడు పంచశరోపనిషద్రహస్యములను జెప్పుచున్నాఁ డనుటచే నిందలియుపనిషచ్చబ్దమువలన విరోధ మాభాస మైనది. కావున విరోధాలంకారము. “ఆభా సత్వే విరోధస్య విరోధాలంకృతి ర్మతా” ప్రతా., ‘క, అమర విరోధం బాభా, సముగాఁగ విరోధమయ్యెఁజగతి నదియునుం, గ్రమమునజాత్యాదివిధే, దముల బహుత్వంబుఁ జెందితగు నెల్లన్నన్’ ఉదా. “సే. ధారాధగంబయ్యుఁ ♦ దనరునీకాక్షేయ, మనతవాహినికిజీ ♦ వనదమయ్యె” కా.సం.

మమ్మటాచార్యుడును విరోధాలంకారమే యనినాడు “విరోధఃసోఽవిరోధోఽపి విరుద్ధ త్వేనయద్వచః, జాతిభుక్తుభ్య ర్జాత్యాద్యైర్విరుద్ధాస్యా ద్దజాత్రిభిః, క్రియాద్వాభ్యామథ ద్రవ్యంద్రవ్యేణైవేతితేదశః” కా||ప్ర||

తా|| ఆనిరంకుశుడు తనచెలి కాండ్రదటికిఁ గామశాస్త్రమునందలిమర్మములను విస్తారముగాఁ జెప్పటలో సంభోగశాస్త్రమునవాఁతీరినవాఁడనునట్లు వీనులకింపుగలిగించునట్టిమధురస్వరముతోఁజదివి బోధించుచుండును. వ్యభిచారియైనను దనబ్రాహ్మణధర్మము నించుకయేనినతిక్రమించఁదాయెనుగదా.

ఉ|| చూపులు వారకామినుల ♦ చొక్కపుగుబ్బలపై దువాళపుం
గోపులు సూప రూపమునఁ ♦ గోయిలమూఁకలఁ బచ్చవిల్లుఁ బూఁ
దూపులు దాచి దేహలత ♦ తో విహరించెడుమారుఁడో యనన్
మాపులు గాఁగ భూసురకు ♦ మారుఁడు నిచ్చలు వచ్చు వీధికిన్. 19.

ఆ|| భూసురకుమారుఁడు-బ్రాహ్మణునికొడుకైన యానిరంకుశుడు, చూపులు-తనయొక్కవీక్షణములు, వార కామినులచొక్కపుగుబ్బలపై-కామముగలవేశ్యలయొక్క చక్కఁగ్ననములమీఁద, ‘ని|| వారస్త్రీ గణికా వేశ్యా పణ్యస్త్రీ రూపజీవినీ, శబ్దా. దువాళపుంగోపులు-ప్రకాశించుచున్నట్టి యందమును, చూపన్-కనఁబఱచఁగా, కోయిలమూఁకలన్-కోవెలలయొక్కగుంపును, పచ్చవిల్లున్-పచ్చగానుండెడిచెఱకువిల్లును, పూఁదూపులున్-పుష్పబాణములను, దాచి-అవ్యశ్యముచేసి-ఆగపడకుండునట్లు నిరించి, రూపమునన్-శరీరముతోఁగూడినవాఁడై, అనఁగా మన్మథుఁ డనంగుఁడు కావున నిప్పుడు రూపముధరించి యనుట. దేహలతతో-తీరగెఱపఱితునువుతో, విహరించెడుమారుఁడో-తిరుగుచున్నమన్మథుఁడేమో, అనన్-ఆనునట్లు, నిచ్చలున్-ఎల్లప్పుడును, ఇదియవ్యయము. బహువచన సమానముగానుండుటకు “నూ. కొన్నియవ్యయంబులు బహువచనాంతతత్వంబులునగు” ప్రా.వ్యా. “నూ. బహుత్వకృచ్చిచేకత్వం బహుత్వప్రత్యయేకృచ్చితో” ఆధ. మాపులుగాఁగన్ - సాయంకాల మగుటతోనే, వీధికిన్-బజారునకు, వచ్చు-వెతె.చును, ‘భూసురకుమారశిఖామణి వచ్చు వీధికిన్ సారాం. ఈపద్యమున ద్విప్రసంగము చెప్పఁబడినది. ‘దేహలతతో విహరించెడిమారుఁడో, అను నప్పుడధి కాభేదగుణస్వరూపా త్రేప్తయాలంకారము “సంభావన మధోత్రేప్తయః ప్రకృతస్య సమేనయతో” కా. ప్ర. ‘దేహలత, ఉపమాలంకారము. ‘నిచ్చలువచ్చు, అను ప్రాసాలంకారమును.

తా|| ఆతఁడు నిత్యమును సాయంసమయమున నందకత్తెలయిన బోగమురాండ్రవంకఁ జూచుచు వీధి కేతెంచుచుండఁగాఁ గోయిలగుంపులను జెఱకువిల్లును దాచి యా కారముతో వచ్చిన మన్మథుండుో యనునట్లుండెను.

సీ|| చల్లడ మామీఁదఁ ♦ జలువఁ బట్టినదట్టి, దలిముపుదుప్పటి ♦ దానిమీఁద
మొల జముదాల్చి చా ♦ యలపిడియంబు చేఁ, బడగనూరియుఁజిల్ల ♦ బటువు చేతఁ
దనువున ముంచిగం ♦ దము దానిపైగంద, వొడియందుమీఁదఁగ ♦ ప్పరపురజము
వలకారి సిగతాయె ♦ తులు వానిపైజాజి, విరు లందుపై నొంటి ♦ పొరరుమాలు

తే|| మీఱ ఘనసారతాంబూల † సౌరభప్ర, వాహవహగంధవాహప్ర † రోహమోహ
వశవిశాలేక్షణాజన†స్వాంతుండగుచు, రాత్రులజరించుచుండునా†బ్రాహ్మణుండు 20.

అ|| అబ్రాహ్మణుండు - ఆనిరంకుశుఁడు, చల్లడము - సగము తొడవఱకుఁదొడిగెడు గుడిగి,
ఆనఁగాఁగులుచలాగు ఆమీఁదఁ-దానిపైన, ఇచట 'మీఁదు, శబ్దమునకు. 'స' చేరి మీఁదఁ, అయి
నది. "సూ. కేషంచదుదంతానాం నే'విభక్తావునోలుక్ స్వాత్" నన్న. చలువఁబట్టినదట్టి-చలువఁజేసి
యుడికినదీకట్టును. 'దట్టి-దట్టి, అని రెండురూపములుగలవు. దానిమీఁదఁ-అపైన, దలిమంపు
దుప్పటి-ఁన్ననివస్త్రమును, ఇదిదడిమముయొక్కరూపాంతరము. ఉదా. "క. ఎలనాగయోర్దుదలి
మపు, పదలిపంబులుగట్టనిచ్చె" యయా, మొలక-నడుమునందు, జముదాళి-అయుధవిశేషము. ఇది
జముదాడిరూపాంతరము, ఉదా. "నీ|| జముదాడి గెల్పునా+జముదాడి" రామా, చాయలపిడి
యంబు-కాంతులతోఁగూడినబాచును, ఆనఁగాఖడ్గముననుట, ఉదా. "చ. చ. ల్లడములుపూనిమీఁదఁ
బడి+లంబుగఁగట్టినమట్టై కాసెలక, బిడియములంటఁదోఁపి" స్వా. మ. చేక - చేతియందు, పడగ
సూరియుక - పడగగలిగినచూరకత్తియును, ఇది చురకత్తియొక్క రూపాంతరము. పడగ+సూరి-
పగడసూరి అగును. ఇచట 'సూరి-చూరి, ఈరెండురూపములుగలవు. "ని, సూరి త. కత్తి. ఛురిక
శ. చం. చేతక-హస్తమునందు, చిల్లబటువు-చిన్నయుంగరమును, అంగుళీయకమును, తనువునక-
ఒడలియందు, నుంచుగందముక-చందనపుపంకమును, 'దానిపైన్-అందుమీఁద, గందవోడి = పరిమళ
ముఁగూడినగందపుబుక్కాయును, ఇచట 'గందవోడి' యనుటకు 'సూ. ఆచ్ఛికసహసంబులం దఱ
చుగ వర్ణలూపాగమాదేశవికారంబులు నిత్యవైకల్పికములుగాఁ బెక్కులు గానంబడియెడి, ప్రా.వ్యా.
ఉదా. "పుడుకు మల్లనగంద+వోడికి నీప్రేంకణము" స్వా. మ. అందుమీఁదఁ-అపొడిపైన, కప్పు
రపురజము - కర్పూరపుపిండియును, వల కారిసిగతాయెతులు - మోహమునుగల్గించునట్టి జాట్టుచుడి
యందలితాయెతులను, ఇచట 'వల కారి' యనుటకు దా. 'నీ. పలుమాటుఁ దనమ్రాళికలికినేతల
కోడి, వల కారితనమున+ వన్నెఁబెట్టు, పుష్ప, ఇచట 'తాయెతు' అనుటకు 'సూ. డోలా
భూషోత్తరీయాణి వినైత్వంనాప్తివధ్యయః' అథ. వానిపైన్-అతాయెతులమీఁద, జాజివిరులు - జాజి
పువ్వులును, అందుపైక-అపుష్పములమీఁద, ఒంటిపారయమాలు-ఒక్కపారతోఁగప్పఁబడిన రేసు
గుడ్డయును, మీఱన్-అతిశయించఁగా, ఘనసార.....స్వాంతుండ. ఘనసార-కర్పూరముతోఁ
గూడిన, తాంబూల - తమలముయొక్క, సౌరభ-సువాసనయొక్క, ప్రవాహ-పరంపరను, వహ-
వహించుచున్న, గంధవాహ-వాయువుయొక్క, ప్రరోహ - మొలకలచేత-అంకురములచేత. మోహ
వశ-వలపునకులొఁబడిన, విశాలేక్షణాజన - పెద్దకన్నులుగల కాముకీజనముయొక్క, స్వాంతుండ-
మనస్సుగలవాఁడు, అగుదుక-అయి, రాత్రులక-రాత్రులయందు, చరించుచుండుక-తిరుగుచుండును,
ఇందు విటునియొక్క స్వాభావిక వేషమును వర్ణింపఁబడియుండుటచే స్వభావోక్త్యలంకారము,
"స్వభావోక్తి స్తు డింభాదేః స్వక్రియారూపవర్ణనమ్" కా. ప్ర.

ఉదా. "పశ్చాదంఘ్రిప్రసార్య త్రికనతివిభతం ద్రాఘయిత్వైంగముచైః
అసజ్యాభిగ్నకంఠో ముఖమరసిసటాః ధూలిధూమ్రావిధూయ
ఘోసగ్రాసాభిలాషా దనవరతచలత్రోధతుండాతురంగో
మందం శబ్దాయమానో విలిఖిశయనా దుత్థితః క్షౌం ఖురేణ."

మఱియు విటవేషమునకు గండమొక్కటియే చాలు నని యిటీవల కొందఱు వచించియున్నారు. “క. కుందనపుసమ్మ లేటికి, నెందుకునుఁజేసివెండిసామ్మ, లెందుల కతఁడే, కుందము మనుజునిమేనికి, గండమురా కుందవరపుకవిచాడప్పా” క. చా. ఇచట నాయకుఁడు ధీరలలితుఁడుగా వర్ణింపఁబడినాడు. “వీరశృంగారప్రధానో ధీరలలితః” ప్రతా.

తా|| ఆనిరంకుశుఁడు కుటుచలఁగును, దానిపైఁ జలువఁజేసిన నడికట్టును, ఆమీఁద సన్ననిదోవతియును, నడుమునఁ గత్తియును, తళతళలాడెడి పెద్దబాతును. కరమునఁ జూరకత్తియును, వ్రేటికి నుంగరమును, మేన గండపుఁబూఁతయును, దానిపై నువాసనగలబుక్కయును, అపొడి మీఁదఁ గర్పూరపు చూర్ణమును, జుట్టుమాడియందుఁ జక్కనితాయెతులను, వానిపై జాజిపూవులును, ఆమీఁద నొఁటిపొరరుమాలును ధరించి కర్పూరపుతాఁబూలముయొక్క షరిమళము సన్నగాలిమొల కలతోఁగూడిపోఁ కుటవలనఁగామినులు మోహపరవశులగుచుండఁగా రాత్రుయందుఁదిరుగుచుండును.

సీ|| జాతినవెండుకల్ ♦ సవరించికట్టిన, పసిఁడివ్రాతరుమాలు ♦ దుసికిలంగ
నిదురచాలమి మాంద్య ♦ మొదవజూచెడుకన్ను, లరవిరికెందమ్మి ♦ విరులుదాల్చి
వాడుఁజూపినలేత ♦ వాతెఱపలుదాకి, జిలుగుఁజెండలఁజిమ ♦ చిమయనంగ
వలిపెదుప్పటివల్లె ♦ వాటుజాతీయొయారి, చిటులుగండపుఁబూత ♦ చెలువనుమర
తే|| మారశాస్త్రాధికారదు ♦ ర్వారవార, వారిజాస్యాతిసారస్యవచనరచన
కృతపరీరంభసంభోగ ♦ కేళిఁదేలి, వీధికేతెంచు తేపటి ♦ వేళనతఁడు. 21.

అ|| ఆతఁడు - ఆనిరంకుశుఁడు, జాతినవెండుకల్ , ముడివీడిపోయినశిరోజములు, సవరించి-
చక్కఁగాఁజేసిమడివేసికొని, కట్టిన - తలకుఁజుట్టుకొనినట్టి, ఉదా. ‘సీ పొగ గాదనుచులింపాక
పాలుఁడుగట్టె, జెంగావినరిగంచు ♦ జిగిరుమాలు’ పొంచా, ప. పసిఁడివ్రాతరుమాలు - బంగా
రపుచిత్తరువువ్రాయఁబడిన రేసుగుడ్డ, దుసికిలంగ - జాటుచుండఁగా, ఉదా. ‘గీ అట్టివేసవిబెడి
దంపుశెట్టకతన, హస్తముచెమర్చిసారెకులస్తకంబు, దుసికిలంగఁగావె సవరింపవశముగాక, పుష్ప
బాణునిచెఱకువిల్పపుడమిఁబడియె’ అము. నిదురచాలమిన్ - నిద్రతక్కువయగుటచే, మాంద్య
మొదవన్ - అలగ్యమకలుగునట్లు, చూచెడుకన్నులు - వీక్షించుచున్న నేత్రములు, ‘నూ. డోస్తు
భేదకతాపిస్యా దితికేమించిదీరితమ్’ అథ. అరవిరికెందమ్మివిరులు - సగమువికసించిన యెఱ్ఱదామ
రలయొక్క వికాసమును, తాల్పన్ - ధరించఁగా, వాడుజూసిన - కమలినట్టి, లేతవాతెఱ -
కోమలమయినపెదవి, పలుదాకి - దంతములుతగిలి, ఇచట ‘పల్లు’ అనుటకు ‘పలు’ అనిప్రయోగింపఁ
బడినది, ‘నూ. అద్విత్వంచభవేద్ద్విత్వం దీర్ఘోహ్రస్వస్యకేషుచిత్’ అథ. జిలుగుఁజెండలన్ -
దట్టమైన యెండలవలన, జిలుగు + ఎండ - జిలుగుఁజెండ, అగును. ‘నూ. సామానాధికరణ్యేషూ
దంతానాంటుగాగమోచిస్యాత్’ నన్న. చిమచిమ + అనంగన్ - చిమచిమయని మంటపుట్టు
చుండఁగా, ఉదా. ‘సీ. మొనపంట మొనసిసొక్కినసొక్కుచేఁగెంపు, టధరంబుచిమచిమయనిన
యట్లు’ అనిరు. వలిపెదుప్పటి - సన్ననితెల్లవస్త్రము, ఉదా. ‘సీ. వలిపెంపుఁజెంగావిపలువగప్పు
చకోరి’ కృం. నై. వల్లెవాటు - మొదచుట్టును ద్రిప్పివేయఁబడిన, జాతీ - దిగఁజాతీ, భయించిటుల

గందపుఁబూత-చక్కఁగాఁజిట్లుచున్న మేనఁబూసినగందము, శరీరమునకు లేపనముచేసినచందనపుపంకము, చెలువము + అచరన్ - అంద మతిశయించుచుండఁగా, మార.....కేళిన్. మారకాస్త్ర - కామకాస్త్రముయొక్క, అధికార - ప్రభుత్వమునందు, దుర్వార - వారింపనలవిగాని, వారవారి జాస్య - పద్మములవంటి మోములుగలవేళ్ళయొక్క, అతిసారస్య - మిక్కిలి రసయుక్తమయిన, వచనరచన - మాటలయొక్క పొందికచేత, కృత - చేయఁబడిన, పరీరంభ - ఆలింగనమువలన, సంగభోగకేళిన్ - రతికేళియందు, తేలి - ఈడినవాడై, తేపటినేళన్ - ప్రాతఃకాలమున, ప్రోద్దుటిపూట, ఇచట 'తేపు-రేపు' అనిరెండురూపములుకలవు. 'రేపుచుక్కలఁజూచుచుమాపుతిమిర, వైరిజూచుచుసంధ్యవార్యంగవలయు' విష్ణుపు. వీధికిన్ - బజారునకు, ఏతెంచున్ - వచ్చుచుండును, 'నిదుర... కెందమ్మి విరులుదాల్చి' అనుటచే సుత్రేష్ఠాలంకారమును, కడమపద్యమంతయు స్వభావోక్త్యలంకారమును, 'మారకాస్త్రాధికారదుర్వార వారవారి జాస్యాతిసారస్య' వృత్త్యనుప్రాసాలంకారమును. 'వచనరచన' అనుప్రాసాలంకారమును.

తా|| అతఁడు కామకాస్త్రమునందు గడితేఱినబోగమురాండ్రయొక్క రసయుక్త మైనపలుకులపొందికచేత సంభోగకేళిఁ జేలి నూర్యోదయ కాలమున వీధికి వచ్చుచుండఁగా ముడిపీడినవెండ్రుకలు చక్కఁగా ముడిచి తలకుఁ జాట్టినబంగారుజరీరుమాటు జాటుచున్నది. నిదుర చాలకుండుటచేఁగన్నులు మూతవడుచు గగనుముడిచిన యెఱ్ఱదామరపువ్వులవలెఁ బ్రకాశించుచున్నవి. దంతక్షతములవలనఁ గమలినపదవి జలుగుటెండలకుఁ జీమచిమ యనుచున్నది. గన్ననియుత్తరీయపు వల్లెవాటు జాటి మేనఁ గలగందపుపగుళ్ళు కనుపించుచున్నవి.

ఉ|| చూపరపుట్టు నద్రమిత + శోభిత మాక్తిక పద్మరాగముల్

తాపనఁ జేసినట్టిజిగి + దంతపుమిద్దియలందు నక్షవి

ద్యావటిమంబు సూపు వెల + యాండ్రును దాను వినోదలీల బా

రా పది దచ్చి యిత్తిగ దు + గా యని పన్నిద ముగ్గడించుచున్.

22.

అ|| చూపర.....రాగముల్. చూపర + పుట్టు - చక్కఁదనముగా నుండునటువంటి, ఆద్రమిత - మితములేని, శోభిత - ప్రకాశింపఁబడిన, మాక్తిక - ముత్యములును, పద్మరాగముల్ - నూర్యనికాంతివంటి కాంతిగల కెంపులును, తాపనఁ - స్థాపించుటకు, చేసినట్టి జిగిదంతపు మిద్దియలందున్ - ఒనరించినటువంటి యేనుఁగుదంతములతో రచింపఁబడిన చంద్రకాలలయందు, వెలయాండ్రును - వేశ్యాంగనలును, ఇచట. అలశబ్దబహువచనము 'ఆండ్రు' అగుటకు 'నూ. నిత్యందారా దేశస్యాల్లులయోరు రౌచత్రస్తః' శబ్దచిం. తానును - అనిరంకుశుఁడును, వినోదలీలన్ - కాలయాపనము కొఱకయిన విలాసముగా - ప్రోద్దుపుచ్చుకొనుటకై వేడుకగా, బారా - పదిరెండు, తదీ, దచ్చి - ఎగిమిది, దంట + చవుకము - దచ్చి, అగును. ఇత్తిగ - అటు ఇరు + తిగ - ఇత్తిగ ఉదా "మ. దచ్చాకచావంచయి, త్తిగబారాదుగయంచు" కళా. దుగా - రెండు, ఇచట 'దుగ' కు దీర్ఘము వచ్చుటకు 'నూ. ఒకచో హ్రస్వంబు దీర్ఘంబగు' ప్రా. వ్యా. అధర్వణాచార్యులును. "హ్రస్వః స్వాదీర్ఘ సుశ్రుతిః" అనియున్నాడు. అని - ఈవిధముగాఁ బలుకుచు, శన్ని

దమున్ - పంచెమును, ఉగ్గడించుచున్ - పెద్దగాఁజెప్పుచు, అక్షవిద్యాపటిమఁబున్ - జూదము వండుచువకుఁగల గట్టితనమును, చూపున్ - ఆగపఱచుచుండును, ఈపద్యమున నాలుగవపాదము నఁగాకుస్వర యతిద్వికముగాఁ జెప్పఁజేశఁది. అప్పకవిదీనినిబలుతయుగయతియని వర్ణించినాఁడు. ఉదా “ఉ॥ శ్రీగజగామినీమణిని + నీతనుగా నిరపాయుగాఁ ద్రిలో, కీగృహమేధిఁగా గరుడకే తనుఁగా భవరోగవైద్యుఁగా, నాగురువాన నిన్నె మఱిసమ్మితి వేటొకవేల్పుఁ గొల్వనీ, వే గతి కావవే యుపపత్తి శరణాగత వజ్రపంచజరా” వజ్ర. శ. స్వభావోక్త్యలంకారము. “స్వభావోక్తిరసౌ చారు. యథావద్యస్తు వర్ణనమ్.” ప్రతా,

తా॥ ముత్యములు కెంపులు స్థాపించఁజేడి ప్రకాశించుచున్న యందమైన దంతపుమేడలయందు వేశ్యలును దాసును వినోదముగా జూద మాడుచుండురు.

సీ॥ కొదమచందురువంటి + నుదుటఁ గస్తురినామ, మొఱపుమించఁగ దిద్దు + నొక్కరితకుఁ జిమ్మచీకటిగ్రమ్ము + క్రొమ్ముడి గొజ్జంగ, లొనరఁగాఁదుఱుము వే + తొక్కరితకు జక్కవకవవంటి + చన్నులహారఁబు, లొయ్యఁగాఁ దీర్చునొం + డొక్కరితకుఁ మించుఁదీఁగెకు మించు + మేనఁ గప్పరగంద, మొప్పుగా నలందు మ + తొక్కరితకు తే॥ నొకతె చెక్కలపై మకఁడికలు వ్రాయు, నొక్కతెకు మెల్ల జడతీలు + చిక్కదీయు నొక్కపనియెప్పుడునుగల్గి + యుఁడుఁగార్యభరములేదనఁగూడదా + బ్రాహ్మణునకు23.

ఆ॥ అబ్రాహ్మణునకున్ - అవిప్రునకు, కార్యభరము - పనియొక్క యధికము, లేదనన్ + కూడదు - లేదనిచెప్పటయొప్పుదు, ఒక్కరితకున్ - ఒక కామినికి, ఇచట త కారమువచ్చుటకు ‘నూ. తవర్ణకంబు స్త్ర్యర్థకంబగు, ‘అయ్యది యేకత్వంబున సమాసగత పవ్యంతయత్కివర్థకా వ్యైకార్థక శబ్దంబుల పయినగు” ప్రా. వ్యా. కొదమచందురువంటి నుదుటన్ - బాలచంద్రునిఁబోలిన నొసటియందు, కస్తురినామమున్ - కస్తూరితిలకమును, ఒఱపుమించఁగన్ - అందమతిశయించునట్లు, దిద్దున్ - సవరించును, వేటొక్కరితకున్ - మఱియొకకాంతకు, చిమ్మచీకటి - పెదఁజల్లునట్టి స్వభావముగల గాఢాంధకారము, ఉదా. “ద్వి. వివరింపుమిదెపొద్దు + వేగుజామయ్యె, గవిసినచిమ్మచీకటివెల్లఁ బాటె” ద్వి. హ. క్రమ్ము - వ్యాపించునట్టి, క్రొమ్ముడిన్ - నూతనమయిన కేశబంధమునందు, ధమ్మిల్లమునందు, గొజ్జంగలు - పన్నీరుపూలు, ఒనరన్ గాన్ - ప్రకాశించునట్లు, తుఱుమున్ - గుచ్చును, ఒండొక్కరితకున్ - వేటొకమదితకు, జక్కవకవవంటి చన్నులన్ - చక్రవాకపత్యుల యొక్క జంటనుబోలిన స్తనములయందు, హారంబులు - పేరులు, ఒయ్యఁగాన్ - మెల్లఁగా, తీర్చున్ - చక్కఁబఱచును - సరిచేయును, మఱొక్కరితకున్ - ఇంకొకయువతికి, మించుఁదీఁ గెకున్ - విద్యుల్లతకు - మొఱపుఁదీఁగెకు, మించు - అతిశయించునట్టి, మేనన్ - ఒడలియందు, కప్పరగందము - కర్పూరపుబురదను, ఒప్పుగాన్ - అందముగా, అలందున్ - పూయును, ఒకతె చెక్కలపైన్ - ఒకనుండరియొక్క చెక్కిళ్ళమీఁద, ఇచట ‘ఒకతె’ అనుటకు “నూ. తవర్ణకంబు స్త్ర్యర్థకంబగు?” దానియత్వంబున కిత్వైశ్యంబులు పర్యాయంబునగు. అదేశాత్వంబుమీఁది దాని కత్వంబురాదు.” ప్రా. వ్యా. మకఁడికలు - మకరి కాపత్రములు, వ్రాయున్ - లిఖించును, ఒక్కతెకున్ - ఒకతమ్మికి, మెల్లన్ - తిన్నఁగా, జడతీలు - జడయొక్కసాయలు, చిక్కన్ + తీయున్ -

చిక్కువడినవానిని విడదీయును, కరుక. ఎప్పుడును - ఎల్లకాలమును, ఏసమయమునందును, ఒక్కపని - ఏదోయొకపని, కల్గియుండున్ - ఉండనేయుండును, ఇంనునిరంకుశుని దక్షిణనాయకునిగా వర్ణించినాడు. “చ॥ చెలఁగుబహుప్రియా సదృశశీలుఁడు దక్షిణుఁడు” కా. సం. “విహత్వనేకమహిళాసమరాగో దక్షిణఃకథితః” సా. ద. ‘కొదమచందురువ.టినుట - జక్కవకవనంటిచన్నుల - మించుదీగెను మించుమేన, ఇత్యాదు లుపమాంకారము ‘ఒక్కపని యెప్పుడును గల్గియుండు’ ననుటచే నతిశయోక్త్యలంకారమును. “కార్యభరములేదనఁగూడదాబ్రాహ్మణునకు” అనుటచే వ్యాజస్తుత్యలంకారమును. ఇచట నిరంకుశుఁడు వేశ్యాలోలతను దృష్టిజెందకుండుటను గూర్చి “దినేషు జీవితవ్యేషు, స్త్రీషుచాహారకర్మషు, అతృషాప్రాణిసస్సర్వే, యతా యాస్యంతి యాచాచాణ.

తా॥ అనిరంకుశుఁ డొకచంద్రమఖికి నొకటఁ గన్తూరితిలకమును బెట్టును. మఱియొక యలి వేణికిఁ గ్రొమ్మడియందు గొజ్జంగపువ్వులు దులుమును, ఒకచక్రవాకస్తనికిఁ జన్నులపయినున్న పేరలు చిక్కుచీయును. ఒకలతాంగికి మేనఁ గర్పూరపుపంక మలందురు. ఒకకామినికిఁ జెక్కిళ్లపై మకరి కాపత్రములను రచించును. ఒకయువతికిఁ జల్లఁగా జడపా యలు చిక్కుచీయును ఇట్లెల్లప్పుడు నేదోయొకపని చేయుచునే యుండునుగాని విసుకుఁ జెందఁడు.

క॥ వారాహము వారణగిరి, వారాన్నిధి వారణాసి + వారణవరదున్
వారాంగనాజనస్మర, వారూఢిన్మృతవఁ డాతఁ + డనఘుఁడువోలెన్. 24.

అ॥ ఆతఁడు - అనిరంకుశుఁడు, అనఘుఁడువోలెన్ - పుణ్యపురుషుఁడోయననట్లు, వారాంగనాజనస్మరణారూఢిన్. వారాంగనాజన - అందగత్తెలియన వేశ్యలగుంపుయొక్క, స్మరణ - తలఁపునందలి, వారూఢిన్ - నిశ్చయముచేత, వారాహమున్ - వారాహపురాణమును, వారాహమనఁగా నష్టాదశపురాణములలోనొకటి. “మద్వయభద్రయం చైవ బ్రతయం చతుష్టయం, అనాపలింగకూస్మాని పురాణానిపుథక్పుథక్, అష్టాదశపురాణాని కృత్యాసత్యవతీసుతః, భారతఖ్యానముతులం చక్రేతమపబృంహితమ్” (స్కాం. మా. అ.) మద్వయం - మాత్స్యమార్కండేయములు, భద్రయం - భవిష్యభాగవతములు, బ్రతయం - బ్రహ్మాండ, బ్రహ్మ బ్రహ్మవైవర్తములు, చతుష్టయం - వామన, వైవస్వత, వైష్ణవ, వారాహములు, అ.నా.ప.లిం గ.కూ.స్క.ములు - ‘అగ్ని నారద.పద్మ.లింగ.గరుడ.కూర్మ.స్కాందములు’ అనితెలియవలయును. వైవస్వతపురాణ మధర్వణభారతమువలె గుంపడకున్నను “వైవస్వతపురాణేఉత్తరాధేయజ్ఞవతితమోఽధ్యాయే కృష్ణభీమసంవాదే” అనియొకయధ్యాయము కనబడుచున్నది. “ఇతిశ్రీమహాపురాణేవైవస్వతే ఉత్తరాధేయకృష్ణభీమసంవాదే మయకృతసప్తర్షి శాపవిమోక్షకథాయాం శ్రీవిశ్వకర్మస్తోత్రం నామషష్ఠవతితమోఽధ్యాయః” ఇట్లుకొన్నిగ్రంథములందుఁజూచుచున్నాము. బ్ర వేదం వేంకటరాయశాస్త్రిగారు వైవస్వతపురాణస్థానమున వాయుపురాణమునుజేర్చిరారు. ‘వాయుపురాణము వారుణపురాణము’ ఇవియుపపురాణములలోనివైయున్నవి. వారణగిరి - కరిగిరిని - అనఁగాఁగాంచిపురమునుదీనినే కంచియందురు. ఇచట వరదరాజస్వామి ప్రతిష్ఠింపఁబడియుండెను, వారాన్నిధి - వారాహమును, వారణాసి - కాశీక్షేత్రమును, ‘ని. వారణాసి-స.కాసి’ శ. చం, “వారణాసి. సత్య. ని. ఇ. పుర్వ. కాశి” ‘వారణా+అసి’ అను రెండుపనదులు కాశికి రెండువైపులఁ బ్రవహించుచు

గంగలోఁగలియును అరెండునదులమధ్య నుండుటచే వారణాసి అయినది” అం. వా. ఉదా. “వ. ముక్తిక్షేత్రంబగు వారణాసి” శృం. నై. హేమచంద్రుఁడు ‘వరాణసీ వారాణసీ’ అని రూప ద్వయమునే నిర్ణయించుటకుఁ గారణము తెలియదు. వ్రాతప్రతియందు ‘క. వారాహమువారాన్నిధి, వారాణసివారణాద్రి’ అనియున్నది. వాచణివరదుఁ - కరికివర మొసంగినవిష్ణువును. శ్రీకాళహస్తీ శ్వరుననియుఁజెప్పవచ్చును. మఱవఁడు - మఱపుఁజెందఁడు, వారాంగనాధ్యానమును నిరంతరమును మఱవకుండుటచే వారాహపురాణము మున్నగువాని నెన్నఁడునుమఱవఁడు. అనుటచే వేశ్యాలొలునిఁగి బురాణాదులయందు శ్రద్ధయుండుటవిరోధము. ‘వార’ శబ్దము మఱవకుండుటచే విస్మృతిఁజెందకుండె ననుసర్థముచే నాభాసము. కావునవిరోధాలంకారము. “అభాసత్వేవిరోధస్య విరోధాలంకృ తిర్మతా” ప్రతా. “విరోధఃసోఽవిరోధోఽపి విరుద్ధత్వేనయద్వచః, జాతిశ్చతుర్భిజ్జాత్యాద్యై ర్విరుద్ధాస్యాద్దూషిత్రిభిః, క్రియాదావభ్యావధద్రవ్యం ద్రవ్యేనైవేతితేదశ” కా. ప్ర.

తా|| అతఁడు నిరంతరము వారాంగనాధ్యానచిత్తుండగుటచే వారాహపురాణమును తిరుమల క్షేత్రమును, క్షీరసముద్రమును, కాశీక్షేత్రమును, భగవంతుని మఱవకుండెను. అలోచింప నతఁ డొక పుణ్యపురుషునివలె నగపడుచున్నాఁడు.

—: నిరంకుశున కాచారాదులయందనూయ :—

సీ|| నిగమశాస్త్రంబులు ♦ నేర్పినగురువుఁ గ, న్గొన నెన్నఁడును లేని ♦ కోప మెత్తుఁ దీర్థయాత్రాపరా ♦ ధీనులఁ గనుఁగొన్న, మది నెన్నఁడును లేని ♦ మంట వుట్టు వైదికాచారప్ర ♦ వర్తిష్టు నీక్షింప, నిల నెన్నఁడును లేని ♦ యేవ గలుగు శమదమాధికుండైన ♦ సన్యాసిఁగనుఁగొన్న, మునుపెన్నఁడునులేని ♦ కనగుదోఁచు తే|| సంధ్యయన్న శిరోవృధ ♦ సంభవించు, భస్మధారణ మన్నఁ దీ ♦ వరము వొడము దేవపూజావిధానంబుఁదీర్చుమన్న, నేట్ర ముదయించు నాబ్రహ్మణబ్రువునకు 2గ.

అ|| అబ్రాహ్మణ బ్రువునకు - జాతిమాత్ర బ్రాహ్మణుండై ద్యుతవ్యభిచారాది నింద్యప్రవ ర్తనలైన యానిరంకుశునకు, నిగమశాస్త్రంబులు - వేదములును శాస్త్రములును, నేర్పిన గురువు - అభ్యసించజేసినగురువును, కన్గొనన్ - చూచినట్లయిన, ఎన్నఁడును + లేనికోపము - ఇదివఱకెప్పు డునులేనట్టిక్రోధము, ఎత్తు - అధికమగును, తీర్థయాత్రాపరాధీనుల - పుణ్యక్షేత్రములనుజూచుటకై బయలుదేలుటయందాసక్తులైనవారిని, కనుఁగొన్న - వీక్షించినంతనే, మది మనస్సునందు, ఎన్నఁ డును - ఇంతకుముందెప్పుడును, లేనిమంటవుట్టు - ఎఱుంగనిశరీరమువందలి యొకరీతిబాధకలుగును, అనఁగాఁగోపమధికమగుననుట. ఇది దేశ్యము. ఉదా. “తే. పావకుండును గపటంపుభూపరుండు, దమ్ముఁగడుఁజేరిమందేమేలమ్ముతోడ, సున్నవారికిఁగిడుచేయుమరు చారి, కంచితన్నేహమున మఱు లధికమగును” విష్ణుపు. వైదికాచారప్రవర్తిష్టు - వేదవిహితమైనసత్ప్రవర్తనమునందు మెలఁగుచున్న వానిని, ఈక్షింప - కాంచినతోడనే, ఇల - ఉదయించు, ఎన్నఁడును - అంతకుఁబూర్వమెప్పు డును, లేనియేవకలుగు - ఎఱుంగనియసహ్యమేర్పడును, శమదమాధికుండు - అంతరిందియబాష్ఠాంద్రి

యనిగ్రహమునందుగొప్పవాఁడు. ఐనసన్యాసిఁ - అయినట్టియతీశ్వరుని, కనుగొన్న - చూచినప్పుడే, మునుపు - గతించిన కాలమున, ఎన్నఁడును - ఏ కాలమునందయినను, లేనికనుభవము - చూచు - లేనటువంటి యహితముకలుగును, సంధ్య - ప్రాతః కాలమునను మధ్యాహ్న కాలమునను సాయంకాలముననుజేసెడి గాయత్రీయుపాసన, ఆన్నన్ - ఆపస్తావనవచ్చినవెంటనే, శిరోవ్యధగంభవించున్ - తలనొప్పి పుట్టును, భస్మధారణము + ఆన్నన్ - విభూతినిబూసికొనుటయనఁగానే, తీవరము + పాడమున్ - తొందరకలుగును, దేవపూజావిధానమున్ - దేవతలనుబూజించునట్టి క్రమమును, తీర్చుచున్నన్ - చక్కఁజేయుమనఁగా, ఏబ్రము + ఉదయించున్ - రోతపుట్టును, ఇటదేవపూజనుగూర్చి “స్వయంయజతిచేద్దేవ ముత్తమాసోదరాత్మజైః, వాధ్యమాయజయేద్భృత్యైరధమాయజనక్రియా” శ్లో. ఇందు ‘కన్గొనన్’ అనుచోటను కారములూపించుటనుగూర్చి “గీ. కాంతచన్ద్రవచుగవః కార్మణుపులు, కారుమెలుపులు” అప్పు. ‘మంటపుట్టున్’ అనుటలో బ్రథమమిందిపరుషమునకు సరళాదేశమునుగూర్చి “గీ సంధి గూర్చుగఁగఁ బ్రభూంతఃశబ్దవితతి, పైఁ గచటపలకు వికల్పంబునెల్లు, గాకుసంబోధనావ్యయఁకర్మ ధార, యుల నచేతనంబులనబ్జనాభ” అని లక్షణము. “నూ. పరుషావాస్వరూపేణ ప్రథమాంతో పరిస్థితాః, కాకాసంబోధనేచాపి హ్యవ్యయేకర్మధారయే, ఆచేతనార్థకేకల్పాభిశృంభాభూషణాః” అథ. ఎత్తుగీతియందు ద్వితీయపాదమున నభేదయతి నెప్పఁబడినది. “క. వబయోరభేదమనియెడి, నెప మున పభవభలు వాక్సేర్చునవడిగా, నుపక్రమింపవచ్చుగృతులందుపనిషదుచితార్థసూక్ష్మానినసిన చోటన్” సుల. ఉదా. ‘చ. నుతజలపూరితంబులగునూతులు నూటిటికంటెనూనృత, వ్రతయొక బావి మేలుమఱిబావులునూటిటికంటెనొక్కసత్కృతువదిమేలు” భార. స్వభావోక్త్యలంకారము. “స్వభా వోక్తిరసాచారయథావద్వస్తువర్ణనమ్” ప్రతా.

తా|| నామమాత్రబ్రాహ్మణుఁడుగా నుండి వ్యసనాసక్తుఁ డయినయానిరంకుశునకు వేదశాస్త్రాదులు బోధించినగురువును జూచినతోడనే కోపమువచ్చును. తీర్థయాత్ర లాచరించువారిం గనినంతనే మితిలేనికొఱకొఱలు పుట్టును. వైది కాచారనిమగ్నులను జూచినంతలోనేరోతకలుగును. జితేంద్రియుఁ డగుసన్యాసి పొడకట్టినవెంటనే వెగటుకలుగును. సంధ్యవార్చుటయనినఁ దలనొప్పిగా నుండును. భస్మచుఢరించుట యనిన వేగముగలుగును. దేవునిఁ బూజించుట యనఁగానే రోతగానుండును,

—♦ నిరంకుశుని గృహచౌర్యారంభము ♦—

సీ|| తలిదండ్రులకు సమృద్ధతంబుగా నతిధన, త్రియ యటంచు నొకింతఁగిలుబుఁజేయుఁ బూరుగూళ్లఁ గలమాన్యభూముల ధాన్యంబుఁ, గ్రయపెట్టి విడుచుఁబరశ్శతంబుఁ దనపైఁ బరామర్శ ♦ దప్పియుండు తెఱింగి, దొడ్డసా మ్మేమైన ♦ దొంగిలించు నప్పచెల్లెండ్రపై ♦ నాదరంబులు సూపి, యరణముల్ గొనిపోయి ♦ యపహరించు. తే|| బలవమును గత్తియును బూనిప్రజలయిండ్లఁ, గన్నపెట్టని దొక్కటే కానికొదవ కడమదుర్బుత్తు లన్నియుఁగఱచె నతఁడు, లంజతల్లులచేతి మట్లటకుఁ గాఁగ 26.

అ|| అతఁడు - ఆ బ్రాహ్మణుఁడు, లంజతల్లులచేతి మట్లటకున్ + కాన్కన్ - శృంగారనాయికలయొక్క తల్లులవలని బాధలకుఁగాను - వేశ్యమాతలయొక్క పోరునుబడలేకయునుట. ఇచట

‘అంజతల్లలచేతి మల్లట’ అనుటకు ‘నూ. సమాసయుగ్భవేరాద్య ఆత్మాదిగవిభక్తిగః’ అథ. ‘మల్లట. మల్లాట, అని రెండురూపములకలవు. తలిదండ్రులకున్ - జననీజనకులకు, ఇదివ్వంద్వసమాసము. కనుకద కారాదేశమయినది. ‘నూ. పరుషాణాంగసవదవాస్యః పదాద్వంద్వే’ శబ్దచిం. ‘తల్లి’ అనుశబ్దమునల కారద్విత్యములేమికి ‘నూ. ప్రథమలుగపి ద్విసుల్వాః’ నన్న. సహృశంబుగాన్ - అనుకూలమతోనే, అతిథిసత్క్రియ - ధర్మార్థమింటికి వచ్చిన యాచకులకు మర్యాదలనిమిత్తము, ఆటంచున్ - అనిపల్కుచు. ఒకింత - కొంచెము, గిలుబున్ + చేయున్ - ఆపహరించును, హారు గూళ్లన్ - సమీపగ్రామములయందు, కలమాన్యభూములధాన్యంబున్ - ఉండినదానభూములలోని వడ్లు మున్నగుధాన్యములను, క్రయపెట్టి - అమ్మి, పరశ్శశంబున్ - నూటికంటెనధిక సంఖ్యగల ధనమును, విడుచున్ - పోగొట్టును, తనపైన్ - దనమీఁద, పరామృ - పరామరిక, తప్పియుండుట - లేకుండుట, ఎఱింగి - తెలిసికొని, అనంగాఁ దననుగనిపెట్టియుండని యదనులోననుట. దొడ్డసామేమై మైనన్ - ఏదైననొక పెద్దయాభరణమును. దొంగిలించున్ - చౌర్యముఁజేయును, అప్పచెల్లెండ్రపైన్ - తనతోఁబుట్టువులయందు, ఇది ద్వంద్వసమాసమయినను ద కారాదేశము కాలేదు ‘నూ. కొన్ని యెడలద్వంద్వంబునం బదంబుమీఁది చతపలకుసదవలుగానంబడవు’ ప్రా. వ్యా. ఆదరంబులు + చూపి - గౌరవములు కనఁజూచి, అకణముల్ - తనకుమర్యాదగా నిచ్చినధనమును వస్తువులను, కొనిపోయి - తీసికొనివెళ్ళి, ఆపహరించున్ - మోసపుచ్చి తీసికొనిపోవును, బలపమును - ఖటికశిలను - బలపమును పేరుగలయొక చౌరసాధనమును, ఉదా ‘క. బలముగన్న పుంగత్తియుఁ, దలముళ్ళును జొక్కునీలి + చట్టియిసుముజీ, మలక్రోలుగద్దగోరును, ములుబంతియుఁగత్తెరయును + మొదలగువానిన్’ ౬ర. వి. కత్తియును - కన్నమువేయునట్టి కత్తియును, పూని-నిహించి, ప్రజలయిండ్లన్ - లోకులయిండ్లకు, కన్న వెట్టనిది - గోడలకుఁ దూట్లువేయకుండుట, కన్నము + పెట్టు - కన్న వెట్టు. అగును. ‘నూ. అచ్చికసమాసంబులందఱుచుగ వర్ణలో పాగమాదేశవికారంబులు నిత్యవైకల్పికములుగాఁ బెక్కులుగానంబడియెడి’ ప్రా. వ్యా. ‘కన్నపెట్టు’ అనియును రూపముకలదు. ఉదా. “ఉ. నానాధనసంపదాధ్యసదానంబులు నిత్యముఁగన్న పెట్టంగన్” పర.వి. ‘నూ. ప్రతిషేధవాచినానిః’ నన్న. ఒక్కటే - ఒక్కటిమాత్రమే, కొదవ - తక్కువ, కాని - అయినప్పటికిని, అభ్యుజ్ఞాసార్థకము. కడమచర్చుత్తులు - మిగిలినచెడ్డపనులు - శేషించినదురభ్యాసములు, అన్నియున్ - సమస్తమును, కఱచెక్ - అభ్యసించెను, ‘ప్రజలయిండ్లఁ గన్నపెట్టనిదొక్కటే కానికొదవ’ అనుటచే న్యూనాభేదరూపకాలంకారము, “తద్రూపకమభేదోయ ఉపమానోపమేయయోః, అతిసామ్యాదభేదః” కా. ప్ర.

తా|| అనిరంకుశుఁడు వేశ్యమాతలపోరుఁ బడతేక తలిదండ్రులకు సమ్మతముగానే యతిథులకు సత్కారమునిమిత్త మని కొంతధన మపహరించును. ఇతరగ్రామములయందలి మాన్యపుభూములలోని ధాన్యము నమ్మి కర్చుపెట్టుకొనును. ఇంటిలోనివారు తననుగనిపెట్టక పరాకుగా నుండెడివేశ నేదైన నొకవస్తువును దొంగిలించును. తోఁబుట్టువులను మర్యాదగాఁజూచి వారొసంగినధనమును వస్తువులను దీనికొనివెళ్లి వేశ్యలకిచ్చును. ఇన్నియేల పొరుగిండ్లగోడలు త్రవ్వుట యొక్కటితప్పఁ గడనుచెడుపనులన్నియు నొక్కటితఱుఁగులేకుండ నభ్యసించెను.

అ॥ మఱియున్-ఇంకను, ఒక్కవిశేషంబు-ఒక్కయతిశయము, 'ని. విశేషః'వయవేదవ్యేదప్రవృత్త్యంతమనవుని, శబ్ద. కలదు-ఉన్నది, అకర్ణింపుము-వినుము,

—: నిరంకుశునకుఁ జంపకగంధియందనురాగము :—

గీ॥ అఖిలవారాంగనామనో ♦ హరవిహార, నిరతుడౌ నైన నందులో ♦ నిరుపమాన
గానపరిణత చంపక ♦ గంధి యనెడి, వాలుఁగంటికి మిక్కిలి ♦ మేలువాఁడు. 28.

అ॥ అతఁడు. ఇదియధ్యాహరము. అఖిల.....నిరతుఁడు, అఖిల-సమస్తమైన, 'ని. విశ్వ మశేషంకృత్స్నంగమస్త నిఖిలాఖిలానినిశ్చేషమ్' అ. వారాంగనా-అందకత్తెలైనవెలియాండ్రకు 'ని. విశేషః కామినీ కాంతాభీరుర్భింబాధరాంగనా, శబ్ద. మనోహర-మనస్సునకింపుగలుగునట్లు, విహార-సంచరించుటయందు, నిరతుఁడు-ఎడతెగని కాలముగలవాఁడు, ఔను-అగును, ఐనన్-అయినప్పటికిని, అనఁగాముందుచెప్పినదానికి వేఱొకయభిప్రాయమును బెలియఁజేయుట, ఉదా. 'గీ. నీవుచతురమతివీ నీకునిక్కన్నియ, నప్పగింపనేలయైననాదు, హృదయమలరుదీనియెడఁగడునార్ద్రమై, యుండుఁగానఁ జెప్పఁకుండిరాదు' భార. అందులోన్-ఆవేశ్యయందు, ఇది దేశ్యము. 'నూ.వ్యతిరిక్తా స్సప్రదాయ తోవేద్యాః' నన్న. సాశ్రయానాశ్రాయాపిస్యా త్తత్రార్థగతసప్తమి' అధ. సాశ్రయ సప్తమియగును. నిరుపమానగానపరిణతచంపకగంధి, నిరుపమాన-సమానరహితమయిన, గాన - సంగీతముయొక్క, పరిణత + చంపకగంధి - పరిపాకముగల సంపెంగపువ్వులవంటిపరిమళముగలది, అనెడివాలున్ + కంటికిన్ - అనునట్టిసార్థకనామముగల నిడుదలైనకన్నులుగలదానికి, మిక్కిలిమేలువాఁడు-అత్యంతమగు వలపుగలవాఁడు, చంపకగంధిశబ్దమునుగూర్చి. 'నూ. గంధస్యేదుత్పాతిసురభిభ్యః' సిద్ధాంత. ఉదా. "ప్రియాసుపాదగ్రద్దదీసురూపా, సుగంధి నీలోత్పలగంధివక్త్రా" రావ. ఇందునాయకుని వేశ్యా లొలతకంటె విద్యావైశద్యమువ్యోతముచేయఁబడినది. సంగీతఫలితార్థమిట్లుచెప్పఁబడియున్నది. "త్రివర్గ ఫలదా స్సర్వేదానయజ్ఞజపాదయః, ఏకంసంగీతవిజ్ఞానం చతుర్వర్గఫలప్రదమ్" హరీశాదిస్తుతౌ ధర్మో థనకామా నృపాదితః, నిష్కామ స్తదనుష్ఠానా న్మోక్ష మాప్నోత్యసశయః" సం. వి. ర.

తా॥ అనిరంకుశుఁడు వేశ్యలందఱియందు నిష్టముగనే తిరుగుచుండును గాని యందులో సంగీతమును బాగుగాఁ బాడనేర్చిన చంపకగంధి యనెడివేశ్యయందే మిక్కిలి మరులుగలిగియుండును.

—() చంపకగంధివర్ణనము ()—

క॥ మరుండేల చంద్రుండేటికి, మరుదంకుర మేమివనికి ♦ మనుజేశ్వర యా
తరుణికడగంటఁ గాదే, పురుషులధైర్యంబు లేదు ♦ పొమ్మనిపింపన్. 29.

అ॥ మనుజేశ్వర - ఓరాజా, పురుషులన్ - మగవారిని, ధైర్యమ్మలేదుపొమ్మ - మీకుధీరత్వములేదుగదా, అనిపింపక-అనునట్లుచేయుటకు, మరుండేల-మన్మథుండెందులకు, చంద్రుఁడు + ఏటికి - పార్వణచంద్రుండేమిచేయుటకు, మరుత్ + అంకురము - మందపవనము, గన్ననిగాలి, ఏమిపనికి - ఏమిచేయుటకు, ఈనూఁడు నవసరములేదనుట. అతరుణికడగంటఁ + కాదే -

అచంపకగంధియొక్క క్రేగంటిచూపుతోఁగాదాయేమి, 'కాదే' అనుటకు 'సూ. ఏదాతౌప్రశ్నలక్షణోభవతః' నన్ను. ఇచట నావేశ్యయొక్కదృష్టి తగులుటతోడనే పురుషులు కామోద్రేకు లగుచు రనుటకు "తావదేవకృతినా మపిస్సుర త్యేషనిర్మలవివేకదీపకం, యావదేవ న కురంగచక్షుషం, తాడ్యతే చటులలోచనాంచలైః" భర్తృ. 'క. నీలాత్మలనయ నాతర, శాలోకనహతులుసోఁకు + సంతుకుపెలుంగుక, ధీలలితసుజనవిమలః, ద్వేలాతిస్ఫుటవివేక + దీపమునెమ్మిక్' బుద్ధికాలులైనవా రికిఁగూడ నిర్మలమయినజ్ఞానదీపము మందరాంగుల ప్రణయంపుచూపులు తగులకుండుసంతవఱకే ప్రకాశించును. కాని యవితగిలెనా ప్రకాశించనేరవు. కామినీనేత్రముల కిట్టిశక్తియుండు ననిపూర్వ కపులుగూడ వర్ణించిరి. "దృశాదగ్ధం మనసిజం జీవయంతి దృశైవ యాః, విరూపాక్షస్యజయినీ స్తా స్తుమో వామలోచనాః" విద్ధ. శివునిచూపువలన నశించినమన్మథుఁడు చంచలనేత్రలచూపువలన నవతరించుచున్నాఁడు. కనుక నట్టిస్త్రీలను స్తుతించుచున్నా ననిభావము. కామినీవీక్షణమువలనఁ జరించినమనస్సును స్థిరపఱుప నేయాధమునకునుశక్తి చాలదనియువదించిరి. "వ్యాదీర్ఘ్యేణ చలేనవక్ర గతినా లేజస్యినా భోగినా, నీలాజ్జద్యుతినాఽహినా వర మహం దష్టోన్మతచ్ఛతృషా, దష్టేసంతి చిత్తకా దిశిదిశిప్రామేణ ధర్మార్థినో, ముద్ధాక్షీక్షణవీక్షితస్య నహి మే వైద్యో నవా ప్యౌష ధమ్" భర్తృ. ఇచటఁగార్యసాధనమున నుపమానములయిన మన్మథాదులకు పృథాత్వమఁజెప్పుట చేతఁ బ్రతిపాఠంకారము. "అక్షేపఉపమానస్య ప్రతిపముపమేయతా, తస్యైర యదివాకల్పాన్య తిరస్కారనిబంధనమ్" కా. ప్ర. ఉదా. "లావణ్యోకసి సప్రతాపగరిమ ణ్యగ్రేసరే త్యాగినా, దేవ త్వయ్యవసీభరక్షమభుజే నిష్పాదితే వేధసా, ఇందుః కిం ఘటితః కిమేషవిహితఃపూషా కి ముత్పా దితం, చింతారత్న మథోముదైవ కిమమీ సృష్టాః కులక్షౌభృతః" ఖండ. "క. ఉపమేయమె చాలుకధర, నుపమానం జేల యనఁగ + నొనరుఁ బ్రతిపంబు" కా. సం. "అక్షేప ఉపమానస్య కైమర్థక్యేన కథ్యతే, యద్యోపమేయభావస్త్వా త్తత్రప్రతిపముదాహృతమ్" ప్రతా. ఇందుఁబురుషుల ధైర్యమును బోఁగొట్టఁదగినసాధనములు లేకుండనే కార్యముసఫలమగుననుసర్థముచే విభావనాలంకార మును. "అథారహితా ధేయ మేకంచానేకగోచరం, ఆశక్యవస్తుకరణం విశేషాలంకృతిస్త్రిధా" ప్రతా. మమ్మటాచార్యుఁడును "క్రియాయాఃప్రతిషేధేఽపి ఫలవ్యాప్తిర్విభావనా" అనినాఁడు. "క, కారణములేకకార్యము. ప్రారూఢంబైనదివి + భావన" కా. సం. కొందఱుకవు లీకడఁగంటి చూపుతోఁ గూడ నవసరములేదు ముఖావలోకన మాత్రముననే పురుషులు కామోద్రేకు లగుదురని వర్ణించిరి. "గీ ఉత్పలాక్షులవదనచం + ద్రోదయమున, నహహ పురుషావతంసుని + యంతరంగ, చంద్రమః కాంత స్సాషాణ + సమితి గరుగు, దివిజగజయానలార సం + దియములేదు" విష్ణుమి.

తా|| ఓరాజా పురుషులకు ధీరత్వము లే దనిపించుటకు మన్మథుఁడును, చంద్రుఁడును, మంజూ నిలమును, అవసరములేదు. అచంపకగంధియొక్క క్రేగంటిచూపు మాత్రమే చాలును.

చ|| అమృతసరంబు లుట్టిపడ + నాలతీఁజేసిన వీణలోపలన్
దుమదుమగా వచ్చోమహిమ + దోఁవఁగ గీతముఁ బాడుచున్న న
క్కమలదళాయతేక్షణన + ఖంబులఁ గిన్నర మ్రోయఁ జేసినన్
దమకము పుట్టుకుండ జన + తాహృదయంబులు తాతఁజేసినే.

అ॥ అక్కుమలదశాయతేక్షణ - తస్మిన్ కేవలకంటి వికాలమయినకన్నులుగలయావారకాంత,
అమృతరసంబులు-వధురరసంబులు, 'ని. శృంగారాదౌ జలే వీర్యే సువర్ణే విషశుక్రయోః రిక్తాదా
వమృతే చైవ నిర్వాసే పారదే ధ్వనా, అస్వాదే చ రసం ప్రాపయః' శబ్దా. ఉట్టిపడె - అక
స్మాత్తుగా లభించునట్లు, అతితాతాచేనీన - రాగము నాలాపమొనర్చినను, వీణలోపల -
వల్లకియందు, 'ని. వీణా తు వల్లకి విపంచీ సా తు తంత్రీభి. సప్తభిః పరివాదిన్' అ. ఇచట 'లోప
లన్' అనుటకు 'నూ. లోపలనిర్ధారణోద్భవా వస్థి,' శబ్దచిం. దుమదుమగా - జనులహృదయము
ద్రవించునట్లు, వహ్నిమహిమ - పలుకులయొక్కయధికము, తోపగ - స్ఫురించగా, గీత
ము + పాడుచున్న - పాటనుపాడుచుండినను, నఖంబుల - గోళ్ళతో, కిన్నర - తంత్రీవా
ద్యమును, మ్రోయ + చేసె - మ్రోగించునప్పుడును, తమకము + పుట్టుకుండ - వలపుజనించ
కుండునట్లు, జనతాహృదయంబులు - జనసమాహమయొక్క మనస్సులు, 'ని. హృదయం వక్షసి
స్వాంతే' అ. తాత + చేసెనే - తాతితో సృష్టించినాడాయేమి, అనగా మానవహృదయములు
కరగయుండవనట. కనుకనే "వీణా వేణు మృదంగ తాళ సహితం కిం తేన కంతం వినా" అని
చెప్పినారు. గంధస్వరము మధురముగా నుండనిచో నితరవాద్యము లన్నియు వ్యర్థములుగదా; అత్రీ
కంతస్వర మత్యంతమధురముగా నుండె ననిభావము. ఈపద్యమున 'అక్కుమలదశాయతేక్షణ' అను
చోట ద్విత్యము వచ్చినందుకు 'నూ. ఊష్మరేఫా నివినా ద్విత్య మయుక్తస్య హలోమతః, ఋకా
రం చా విముచ్య స్యా త్రాణానాం ద్విత్యసంగతిః' అథ. 'దుమదుమగా' అనుప్రయోగము
న కుదా "క. తమపాటచినుకుచినుకుల, దుమదుమగాదడిసినట్టి + దువ్వలువలతో" కళా. 'గీతము
బాడుచున్నదమకము పుట్టుకుండ జనతాహృదయంబులు తాత చేసెనే' అనునప్పుడు "శిశుర్వేత్తి పశు
ర్వేత్తి వేత్తి గానరసం ఫణి" అను శాస్త్రవచనము ననుసరించి శృంగారరసముచే జనులహృదయ
మును గరగించిన దనిభావము. "శ్రాజేన్ముతే తథా వీరే పుంరాగేణ ప్రగీయతే, శృంగారహాస్య
కరుణాః స్త్రీరాగేణ ప్రకీర్తితాః, భయానకే చ భీభత్సే శాంతే గేయో నపుంసకః" కోహళుండు.
అతిశయోక్త్యలంకారము. "నిగీర్వాధ్యవసానతుప్రకృతస్య సమేన యతో ప్రస్తుతస్య యదన్యత్వం
యదన్యోక్తౌ చ కల్పనమ్, కార్యకారణయో ర్యచ్చ పౌర్వాఽర్థవిపర్యయః విజ్ఞేయాతిశయోక్తిః సా"
కా. ప్ర. కవిసామర్థ్యము ననుసరించి యతిశయోక్తు లనేకవిధములుగా నుండును. "హృదయ మధిష్ఠిత
మాదౌ మాలత్యాకుసుమచాపబాణేన, చరమం రమణీవల్లభలోచనవిషయం త్వయాభజతా" కుట్టి.

తా॥ ఆచంపకగంధి మధురముగా రాగాలాపమొనర్చుచుండినను, జనులహృదయములు కరగ
నట్లు వీణయందు బలికించుచు బాడుచున్నప్పుడును, తనగోళ్ళతో కిన్నరమీటుచున్న సమయము
నను మనుష్యులకు వలపుజనించకుండుటకు బ్రహ్మదేవుడు వారిహృదయమును గతిన
మయిన తాతితో జేయలేదుగదా.

చ॥ పలుకక యుండె నేని సిత + పంకజలోచన యాదరంబు పై
జిలుకక యుండె నేని విట + శేఖరులన్ గరుణావిదూరు డై
యలుగులపాలు సేయు విష + మాన్యుడు తత్తురుణీలలామ లో
నలుగుట కాదు ప్రాణముల + కల్లుట దేహవిసర్జనార్థమై.

అ॥ సితపంకజలోచన - తెలిదమ్మిపువ్వులవంటి కన్నలుగఁగూడవేళ్య, విటశేఖరుణ్ - ముఖ్యులైన కృత్తిచారపురుషులనగూర్చి, ఇచట 'శేఖర' శబ్దమునగూర్చి. నూ. లింగభేదోభవేదిష్ట ఆరోపేయదినారుచిః" అధ. పలుకకయుండెనేని - సుభాషించని సమయమునను, అదరంబు - మర్యాద, పైకొనిలుకకయుండెనేని - తపమిందవ్యాపింపజేయకుండినప్పుడును, విషమాస్తుండెను - చేసిసంఖ్య గలపంచబాణములను ధరించినవస్త్రుండు, కరుణావిదూరుడై - దయను బొత్తిగాఁబరి త్యజించినవాడై - కేవలము దయలేనివాడై, అలుగులపాలు + చేయున్ - తనయొక్కశరములను లోబడజేయును. ఆత్మరణీలలామ - యావనపువేళ్యలో శ్రేష్ఠురాలైన యాచంపకగంధి, ఇచట 'లలామ' శబ్దమునగూర్చి "నూ. ప్రహరింకేషు రవ్యపాన్వ్య స్సౌఖ్యసావర్ణ్య లక్ష్మణు" అధ. లోక - తనమనస్సులో, అలుగుటకాదు - కోపమువహించుటయేరాదు, దేహవిగర్జనార్థమై - విట కాండ్రయొక్కశరీరమును విడచిపెట్టుటకొరకును ప్రాణములకన్ - వారియొక్క యసువులకొరకును, ఆల్గుట - అలుగఁబూసుట, అనగా వేళ్య యలుకఁబూనఁ దనప్రాణములు పోక విటుల ప్రాణములు పోవు ననిచెప్పటచేత, ఆనగత్యలంకారము. "భిన్నదేశతయాత్యంతం కార్యకారణ భూయోః, యగపద్ధతయో ర్యత్ర ఖ్యాతే సా స్యా దసంగతిః, కా. ప్ర. "క॥ నేరుపుతోఁ గార్యంబును, గారణమును భిన్నదేశగతములుగాని, ద్ధారణిలోన నసంగతి, యై రంజిలనంద్రు సుకపుఁ లది యెట్లున్నన్" ఉదా. "క॥ అనిలోన నీభుజాగ్రం, బనుపమ తరవారిధారఁనందిన నేలా, యనయంబుఁ దాము వడఁకుదు, రసతారల శ్రుంగసింహ యతిఁలసింహ" కా. సం. మఱియు నాయికాసామాన్యతయు వర్ణింపఁబడినది.

తా॥ అవేళ్య తనవిటులతో నొకానొకప్పుడు పలుకకుండినను, గౌరవముఁ జూపకుండినను, మన్మథతాప మధికమగును. అది యరిగెనేని విటులప్రాణము లపహరించుటకే కాని వేఱుకాదు.

క॥ అది గనుక దివిజవేళ్యల, సదనంబుల నున్న మాని + సంతతితలపుల్

గుదిగుంపులు చేసి మధిం, పదె యవకాశంబు గలుగ + స్వర్గమునందున్. 32.

అ॥ కనుకన్ - కాబట్టి, ఆవక శంబుకలుగన్ - స్థానము దొరకినట్లయిన - పీలుగలిగినట్లయిన, అది - ఆచంపకగంధి, స్వర్గమునందన్ - దేవలోకమున, దివిజవేళ్యలసదనంబులన్ - దేవలోకమునఁబుట్టిన రంభాద్యప్సరసలయొక్కయిండ్లయందు, ఉన్నన్ - ఉండెనేని, మానిసంతతితలపుల్ - ఋషిమూఁకల యొక్కకోరికలు, గుదిగుంపులు - గుదిగా గ్రుచ్చినగుంపులుగా, దట్టమైన వరుసలుగా, 'ని. గుది గుంపులు, గుదిగాగ్రుచ్చినగుంపులు, గుదిగుంపులుచేయు, గ్రుదిగుచ్చు, నూ. ఆం. ని. చేసి - కూర్చి, మధింపదె - అల్లకల్లోల మగునట్లుత్రచ్చదా, 'రంభాద్యప్సరోగన లింతటివిలాసినులు కాకుండుటచే స్వర్గమున మహర్షు లుండఁగలిగిరి, గాని చంపకగంధికే స్వర్గమున స్థానము లభించునట్లయిన వారి హృదయముల నెప్పుడో మధించియుండెడిది సుమా! అనుభావముచేతఁ గార్యకారణరూపాతి శయోక్త్యలంకారము "క. ఉపమేయ మింత దదవక, యుపమానమె సుధువ నతిశయోక్తి కవిమహా, నిపుణోక్తిమూలమై తగు, నపరిమితప్రాధి నదియునైదువిధములై" కా. సం.

తా॥ అవేళ్యకు దేవలోకమున వసతి లభించినట్లయిన నచటిమనిమూకలకోరికలనెల్లఁ బ్రోవుచేసి త్రచ్చునుమా!

సీ॥ వాలుఁగన్నులచేత ♦ వలలఁబెట్టుటె కాక, యభ్యసించిన దొక్క ♦ యదల్గుచూపు
ముఖచంద్రుచులచే ♦ ముళ్ళుపెట్టుటె కాక, సంతరించిన దొక్క ♦ వింతనవ్వు
బటువుగుబ్బలచేత ♦ బ్రమలఁబెట్టుటె కాక, సంఘటించిన దొక్క ♦ జాటుపైఁట
వెలిద్రొక్కుసిగ్గుచే ♦ వెతలఁబెట్టుటె కాక, యలవరించిన దొక్క ♦ కులుకుపలుకు

అ॥ గాఢయావనమున ♦ గాసిపెట్టుటె కాక, నేర్చుకొన్న దొక్క ♦ నెరతనంబు
తరుణివిభ్రమంబు ♦ దలపోయ శక్యమే, ధాతకైన వాని ♦ తాతకైన. 33.

అ॥ ఆచంపకగంధిఅధ్యాహారము. వాలుఁగన్నులచేత - వికాశమయిననేత్రముతో. వల
ల + పెట్టుటె కాక - తనమాయలోఁ బడవేసికొనుటయే కాకుండ, ఒక్కయదల్గుచూపు - ఒక
బెదరుచూపును, అభ్యసించినది - ఆలవణమకొనినది, ముఖచంద్రుచులచేత - చంద్రునివంటిముఖము
యొక్క కాంతిచేత, ముళ్ళుపెట్టుటె కాక - బంధించుచుండుటయే కాకుండ, ఒక్కవింతనవ్వు - ఒక
యాశ్చర్యకరమైన పరిహాసమును, సంతరించినది - ధరించినది, ఉదా, 'సీ. లీలదుద్రాక్షుమా ♦ లిక
దక్షిణశ్రవ - శృంగులీళిఖయందు, సంతరించి, కాశీ. బటువుగుబ్బలచేత - బలిసినస్తనములతో,
బ్రమల + పెట్టుటె కాక - భ్రాంతులగలిగించుటయే కాకుండ, ఒక్కజాటుపైఁట - కొంచెముక్రిందికి
జాటుచున్నపైఁటను, సంఘటించినది - సమకూర్చినది, వెలిద్రొక్కుసిగ్గుచేత - వెలుపలకునటించుచున్న
లజ్జతో, వెతల + పెట్టుటె కాక - మనోవృద్ధులు కల్పించుటయే కాకుండ, ఒక్కకులుకుపలుకు -
కొంచెముశృంగారవికార మగఁగఱచునట్టిమాటలను. ఆలవరించినది - ఆలవాటుచేసికొనినది, గాఢ
యావనమున - దృఢమైనవయస్సుచేత, గాసి పెట్టుటె కాక - బాధించుటయే కాకుండ, ఒక్కనెర
తనంబు - ఒకచక్కదనమును, నేర్చుకొన్నది - అభ్యాసముచేసినది, తరుణివిభ్రమంబు - యౌవన
వంతురాలైనయావేశ్యయొక్క విలాసమును, ఇచట విభ్రమమును, గూర్చి "స్త్రీణా మాద్యం ప్రణయ
వచనం విభ్రమో హి ప్రియేషు" మేఘ. 'విభ్ర'ముః. విలాసఏవ.....స్త్రీణా మేషస్యభావో య
ద్విలాసైరేవ రాగప్రకాశనం నకు కంతతః, మల్లి. వ్యా. "అత్రాంతరే కిమపి వాగ్విభవాతివృత్త,
వైచిత్ర్య ముల్లసితవిభ్రమము మత్పలాఘ్నః, తదాభరిస్వాతికవికార మపాస్త ధైర్య, మాచార్యకం
విజయి మార్మధమావిరాసీత్" మాల. మా. వీనింబట్టిచూడ ననురాగముతోఁ గూడినచూడ్కి యని
విశద మగుచున్నది. తలపోయ - వర్ణించుటకు, ధాతకైన - మనలస్పృశించిన బ్రహ్మదేవునకయినను
వానితాతకైన - అతనినిబుట్టించిన నారాయణునికైనను, శక్యమే - తరమా, కాదనుట. ఇచట వేశ్య
యొక్క బెదరుచూపు, వింతనవ్వు, జాటుపైఁట, కులుకుపలుకు, వర్ణింపఁబడుటచేత గామినీలక్షణములు
గోచరమగుచున్నవి.

“ఓష్ఠఃప్రస్ఫురతీక్షణే విచలతః కూపోదకే మత్స్యక, ధృమిల్లః కసుమాంచితో ఋళిత
ప్రాప్తోఽపి బంధం పునః, ప్రచ్ఛన్నా ప్రజితస్తనా ప్రకటతాం శ్రోణీతటం దృశ్యతే, నీపీ చ స్థలి
స్థితాపి సుదృఢం కామేంగితం యోషితామ్" రతి.

“చ॥ పెదవిగదల్పుఁ గన్నుఁగవఁపెంపెసలారఁ బిలుందుఁజూచుఁ బ, య్యదవిదిలించుఁజన్నులుబ
యల్పడఁ గొప్పుననున్నత్రోవ్విరుల్, చెదరినబల్మరుందులుముఁ ♦ శెక్కునఁజెమ్మటజీర్నించుఁగ,

ట్టదరినఁజక్కఁగట్టఁ జపలాక్షి మనోహరమూర్తిఁజూచినఁకామ. 'మఖచంద్రరుచులు, ఉప
మాంఠకారము. ద్వితీయసముచ్చయాలంకారము. 'క. మిగుల గుణక్రియ లెయ్యెడ, యుగపత్రా
ప్రంబులుగ సముచ్చయము కృతిం, బొగడఁ దగుల ద్వివిధంబై, యగణితకవివినుత మగుచునది యెట్లు
న్నఁకా' 'క॥ పాయక ఖలేకపోత, న్యాయమున ననేక కారణము లొకకార్యం. జేయెడ సాధింపఁగ
నుత, మై యపరసముచ్చయాఖ్యమగు' కా. సం 'తరుణివిభ్రమంబుఁ దలపోయశక్యమే, అతిశయోక్తి
యును' ధాతకైన-తాతకైన, అనుప్రాసాలంకారమును.

తా॥ అవేశ్య విటులఁ దనమాయలోఁ బడవేసికొనుటకుఁ దనవికాలమయినకన్నులు చాలక
బెదరుచూపులు గూడ నేర్చినది. జారులవాకర్షించుటకుఁ దనచంద్రునివంటిముఖము చాలక చోద్య
మగుచిటునవును గూడ నభ్యసించినది. కాముకులకు భ్రాంతిగలిగించుటకుఁ దనబలిసిన స్థనములు చాలక
జాటుపయ్యెదను గూడ నలవలచుకొన్నది. కోడెగాండ్రకు మనోవ్యధగల్పింప సిగ్గునుజూపుట చాలక
ఛలోక్తులనుగూడ నేర్చుకొన్నది. జారులను వయస్సుచే గాసిఁజెందించుట చాలక యొకచక్కఁదన
మును గూడఁ దెచ్చుకొన్నది, దానివిలాసమును కర్ణింప నెవ్వరికిని దగముగాదు.

—: చంపకగంధియొక్క విద్యాచాతుర్యము :—

సీ॥ సాహిత్యమార్గంబు ♦ చాకచేసిననాడు, సంగీతమునఁ బ్రీతి ♦ నల్ప నేర్పు
సంగీతవైఖరి ♦ సమ్మతించనివేళ, నింపుగా వీణవా ♦ యింప నేర్పు
వీణావిరావంబు ♦ వెగటుదోచినయప్పు, సొగటాలవేడుక ♦ చూప నేర్పు
సొగటాలపైఁగోర్కి ♦ సుదకువచ్చినయంత, వింతమాటల గార ♦ వింప నేర్పుఁ
తే॥ జదువఁ బాడంగ నింతంత ♦ చతుర గాదు, వీణవాయింప నింతంత ♦ జాణ గాదు
జూదమాడఁగనింతంత ♦ జూట గాదు, ప్రతిభపల్కుంగ నింతంత ♦ ప్రాధ గాదు. 34.

అ॥ ఆబోగముది. అధ్యాహారము పదునఁ - చదువుటయందును, పాడంగఁ - పాడుట
యందును, ఇంతంతచతుర గాదు - ఇంత, అంత. యనిపరిమితి చెప్పఁదగిన చాతుర్యముగలది కాదు,
వీణవాయింపఁ - వీణను మ్రోగించుటయందును, ఇంతంతజాణ గాదు - ఇంతయంతయని నిర్ణయించు
టకుఁదగిన నేర్పుగలది కాదు, ఇచట 'జాణ' శబ్దము. మహతీవాచకమగుటకు 'నూ. కొన్నిమహత్
మహతీవాచకముల కేకరూపముల కానఁబడుచున్నది' (ప్రా. వ్యా. జూదమాడంగఁ - సాచిక
లాడుటయందు, ఇంతంతజూటగాదు - ఇంత యంత యనుప్రమాణము నెన్నఁదగినమోసకతై గాదు,
ప్రతిభపల్కుంగఁ - నవనవోన్మేషకారి ప్రజ్ఞతో సంభాషించుటయందు - అప్పటికప్పుడు వికసిం
చెడు బుద్ధివిశేషముతో మాటాడుటయందు, 'ని॥ ప్రత్యుత్పన్నమతిత్వం ప్రతిభా, తమక్తం, 'స్మృతి
ర్యవీతవిషయా మతి రాగామిగోచరా, బుద్ధి స్తత్కాలికి జ్ఞేయా ప్రజ్ఞా త్రైకాగ్యగోచరా,
ప్రజ్ఞాం నవనవోన్మేష కాలిసిం ప్రతిభాం విదుః' ఇంతంతప్రాధ గాదు - ఇంత యంత యని యెన్నఁ
దగిననిపుణతగలది గాదు, అనఁగా సమస్తవిద్యలయందు సంపూర్ణమయినసామర్థ్యము గలదొ యనుట.
నిలుఁడు, అధ్యాహారము. సాహిత్యమార్గంబు - పాండిత్యముయొక్క పద్ధతిని, చాకచేసిననాడు -

విలువచేయనిదిసమున, సంగీతమునక - పాటచేత, ప్రీతిగల్పనేర్పుక - ప్రేమను బుట్టించగలగును, 'ని॥ గీతం గాన మిమే సమే' అ. 'సమ్యగ్గీతం తు సంగీతం. న్యాయారంభే ప్రసిద్ధకే, తోర్యాణాం త్రితయే చాపి, శబ్దా. సంగీతపై ఖరిక - గానముయొక్కక్రమమును, సమ్మతింపనివేళక - ఇష్ట పడనిసమయమున, ఇంపుగాక - ఆనందమగునట్లు, వీణవాయింపనేర్పుక - వల్లకినిమ్రోగించగలుగును, ఇచట వాద్యభేదములు నాలుగువిధములు. 'ని॥ తతం వీణాదికం వాద్య మానధం మరజాది కం, వంశాదికం తు సుషిరం, కాంస్యతాలాదికం ఘనమ్, చతుర్విధ మిదం వాద్యం. వాదిత్రం తోద్యమానకమ్, అ, వీణావిరావంబు - వల్లకినాదము, వెగటు + తోచినయెల్లు - వెక్కసమయిన సమయమున, సొగటాలవేడుక - జూదమునందలివిసోదమును, చూపనేర్పుక - కనఁబఱచగలగును, సొగటాలపైక - జూదపుఁగాయలిమోద, కోర్కి - అభిలాష, సుదకువచ్చినయంతక - తీతిన తోడనే, వింతమాటలక - వోద్యమును గలిగించునట్టి పలుకులచేత, గారవింపనేర్పుక - ప్రేమను జూపుచుండును, ఇందు నాలుగుసీసపాదములకుఁ గ్రమముగా నాలుగుగీతపాదములయొక్క భావములు చెప్పఁబడినందున యథాసంఖ్యాలంకారము. "క॥ సమముగ నేవరుఁడ బదా, ర్థము లుద్దిష్టంబు లయ్యెఁదగ నాపర్యా, యమున ననూద్దిష్టములై, యమర యథాసంఖ్య వయ్యె" నరస.

తా॥ ఆవెలయాలు పొండిత్యమునందును, సంగీతమునందును, మితిమించిన చాతుర్యముగలది, వీణావాదనమునం దపరిమిత మగునేర్పుగలది. జూదమునం దసమానమయినజాటనము గలది. సమ యానుకూల సంభాషణములయందు మిగులనిపుణత గలది. ఒకటి యననేల యన్నిటియందును మెచ్చు కొనఁదగిన జాణితయే. కాముకుఁడు సాహిత్యమును జాలకఁగాఁజూచేనేని సంగీతమునం దిష్టమును బుట్టించును. గాన మింపుగలగనియెప్పుడు చక్కఁగా వీణవాయింపును. వీణపాటయందు రుచి తగ్గినసమయమున జూదమాడి విసోదమును జూపును. పాచికలాటయం దిచ్చదీతునేని వోద్యప్రసంగ ముతతోచ బ్రయోమును గలిగించును.

చ॥ తగవరి మాటకారి నయ + ధన్య పదార్థముపట్ల మిక్కిలిం
దెగువరి కంతుకేళి గడి + దేవనజాణ రసజ్ఞకోటిచేఁ
బొగడతఁగాంచినట్టిగుణ + భూషణ ముద్దులగుమ్మ దానికిం
దగనిది చేసె నానలువ + దారుణనిన్వనర్పిల్లి దల్లిగన్.

35.

అ॥ తగవరి - తీర్పరియును - ఆనఁగా వ్యవహారములను బరిష్కరించునది యనుట. తగవు + అరి - తగవరి. మాటకారి - పదుగురులో నిర్భయముగాఁ బ్రసంగమును జేయునటువంటిదియును, నయధన్య - నీతియొక్కసమృద్ధికలదియును, పదార్థముపట్లక - వస్తువులయొడల, మిక్కిలిక - ఎంతయును, ఎక్కువగాననుట. తెగువరి - ఉదారబుద్ధికలదియును, కంతుకేళిక - సంభోగమునందు, గడిజేతినజాణ - అరితీరినతీర్పరియును, రసజ్ఞకోటిచేక - శృంగారరసానుభవముగలవారియొక్క సమాహమచేత, పొగడతక - స్తుతిని, కాంచినట్టిగుణభూషణ - పొందినదీయైన సద్గుణములనియెడి సొమ్ములుగలదియును, ముద్దులగుమ్మ - ముద్దులుమాటగట్టుకట్టి యందగతైయును, ఇచట 'ముద్దుల గుమ్మ, తినునది లుక్కచూసము. 'నూ. ద్రుతస్య ధ్వత్త లుక్చూసే సు' శబ్దచిం. అయిన. దాని

కిక్ - అచంపకగంధికి. నలువ - నాలుగుమోములుగలవాడయిన బ్రహ్మదేవుడు, ఇచట నలువ
యనుటకు “నూ. క్వచి దంతిమవర్ణస్య సమాసాంతత్వమిష్యతే” అధ. తగనిది - కూడనిదానిని,
దారుణనిస్వనర్ముల్లిక్. దారుణ - భయంకరమైన, పుష్. దారయతి చిత్త మితిదారుణం, నిస్వన -
ధ్వనియందు, ర్ముల్లిక్ - ఈలపురుగుయినదానిని. తల్లిగక్ జననియగునట్లు, చేసెక్ - పుట్టించెను,
ఇందు ‘మిక్కిలిక్’ అనుటకు “నూ. నామ సర్వనామంబులకును గళలగు నవ్యయంబులకును గడపల
సముచ్చయార్థ విశేషపాదపూరణంబులయందు ను శబ్దంబులెదుగ నగు. క శలగు ననుదంతశబ్దంబుల
మీఁద నయ్యది యువర్ణపూర్వకంబుగ విభావనగు మఱియు నది శేషవృత్తియందు యొక్క లోపించి
నపుడు లాగమాంత బహువచనంబు మీఁదను సముచ్చయమునంజూపట్టెడు. ప్రో. వ్యా. ఉదా.
“చ|| భాసిలుఁడత్పురికోట మిక్కిలిక్, మహిమనుకళా|| “క|| ఏనోకటి విన్నవించెద, దానవమల
మధన పెద్దతడవున నుండిం, బూని వినిపింపఁగలవని” ఉ. హవం. “మ.....లాతిరాజులకు
మొచ్చే యివ్విధం బిట్టిదిం, గలదే” భార. ఇచట నింతగాధ యనవసరము. “నూ. ద్రుతోపజీవిన
శృబ్దావః కేచిత్సుకవిసమ్రతః” అధ.ఉదా ఏడైఱన్-క్రమృఱక్-గ్రమ్మ-నక్-అంతక్-మిక్కిలిక్-
మిగులక్-చెచ్చెరిక్-తద్దయుక్-ఇంకక్-ఇత్యాదులు. ఇందు. అవేశ్యయొక్క సౌందర్యమునే
కాక యనేకగుణములను వర్ణించియుండుటచే సముచ్చయాలంకారము “తత్స్పిధిహేతా వేకస్మిక్
యత్రాన్య త్రత్కరం భవేత్, సముచ్చయోఽసౌ” కా. ప్ర. “క|| పాయక ఖలే కపోత, న్యాయ
మున ననేక కారణము లొక కార్యం, చేయెడ సాధింపఁగ నుత, మైయపరసముచ్చయాఖ్య + మగు
నెట్లన్నక్” నరస. అవిడను సమస్తగుణసంపన్నురాలినిగ వర్ణింపఁబడియుండుటచేత నాయి కాలక్ష
ణములతో నొప్పచున్నదని భావము. “రూప యావనలావణ్య లజ్జా మాధుర్యశాలినీ, సౌభాగ్యో
దార్యసంపన్నా నాయికా సా పునశ్చ్రీధా” సాహి. చిం. విత్తమాత్రోపాధే స్సకలపురుషాభిలా
షిణి సామాన్యవనితా” ప్రతా.

తా|| వ్యవహారములయందుఁ దీర్పుకత్తెయును, పడుగురులో జంకులేకమాటలాడునదియును,
ప్రశంసించఁదగిననీతి గలదియును, ఈవియందు మిగులఁజెంపుగలదియును, రతులయం దారితీసినదియును,
రసికులచే మెప్పువడసిననుగుణసంపత్తి కలదియును, మిక్కిలిచక్కనిదియును, అయినయాచంపకగం
ధికి బ్రహ్మదేవుఁ డొకపనికిమాలిదానిని దల్లిగాఁ బుట్టించెను.

—♦♦ వేశ్యామాత వర్ణనము ♦♦—

గీ|| ఆవధూమణి కాశించి ♦ యరుగుదెంచు, విటులమర్దించుకాంక్షన ♦ వ్వేలఁదిమాత
వరనిధానగ్రహార్థులై ♦ నచ్చువారి, దుస్సహోపమున మొత్తు ♦ దుర్గవోలె. 36.

అ|| అవ్వేలఁదిమాత-అచంపకగంధియొక్కతల్లి, ఆవధూమణికిక్-అయెలజవ్వనికిక్, అశించి,
అపేక్షపడి, అరుగుదెంచువిటులక్-చేరినజారులను, మర్దించు కాంక్షక్-నలిపివేయువృత్తికోరికయందు
వరనిధానగ్రహార్థులు, వరనిధాన-శ్రేష్ఠమైధనముతఱుఁగకుండనుండెడి పాతఱను, వరనిధానమనియుఁ
జెప్పవచ్చును. నిధులలో వరనిధిగొప్పది. “మహాపద్మశ్చ పద్మశ్చ శంఖో మకరకశ్చపౌ, ముకుందః
కుందనీలాశ్చవరశ్చ నిధయోనమా” గ్రహార్థులు + వి. పటుకొనఁబ్ర ముత్తించినవారై వచ్చువారిక్-

వచ్చినట్టివారలను, దుస్సహోటోపమునకా, దుస్సహ-ఓరువరాని, ఆటోపమునకా-గర్వముతో, దుర్గ
వోలె-కాళికాశక్తివలె, మొత్తుకా-హింసించును, ఇచటఁ గాళికాశక్తి మణిభద్ర యనురూపముతో
నిధులను గాపాడునని శాస్త్రము. 'మొత్తుకా, అనుట కుదా. "ఉ. దేవకికా, ముందలపట్టి వంచి
తెగఁమొత్తఁగడంగినఁగంసు" భాగ. 'ఆవేశ్యకొఱ కరుదెంచినవిటులను దానితల్లి నిధిసమీపమున
నున్న కాళికాశక్తివలె బాధించును, అనుటచే గుణస్వరూపోత్పేక్ష, "యత్రాన్యధర్మసంబంధా
దన్యత్వే నోపతక్కితమ్, ప్రకృతం హి భవేత్ప్రాజ్ఞా స్తామృతేప్రేక్షాంప్రచక్షతే" ప్రశ్నా. "మన్యేశంకే
ధృవంప్రాయోనూన మిత్యేవమాదిభిః, ఉత్పేక్షావ్యజ్యతే శబ్దైవశబ్దోఽపి తాదృశః" కావ్యాద.

తా|| ఆవేశ్యతల్లి తనకూఱు రగుచంపకగంధిపైఁ గోరికతో నేతెంచజారులను నిధిరక్షకురా
లగు కాళికాశక్తి ధనముదొంగిలింపవచ్చినవారిని హింసించునట్లు బాధించును.

క|| తుదినుండి మొదటిదనుకం, గొదవలె పచరించు సాధు ♦ గుణ మింతయు లే
దది చెఱచినకాఁపురములు, పదిలక్షలు గలపు సొమ్ము ♦ పైఁ గోరికచేన్. 37.

అ|| ఆవృద్ధవేశ్య. తుదినుండి-చివరనుండి, మొదటిదనుకకా-మూలమువఱకును, కొదవలేపన
రించుకా -లోతక్కువలేప్రకటించును, 'పచరించు, ననుటకుదా. "ద్వి. హరివద్దనడచినయవ్వార్తలెల్లఁ,
బచరించి" విష్ణుపు. సాధుగుణము-మంచిబుద్ధి, ఇంతయులేదు-కొంచెమయిననుతేదు, అది-అముదుసలిది,
సొమ్ముపైకా + కోరికచేకా-ధనముమీఁదియాశచేత, చెఱచిన కాఁపురములు - చెడఁగొట్టినసంసారములు,
పదిలక్షలుగలపు-వేలకు వేలున్నవి, అతిశయోక్త్యలంకారము.

తా|| అముదుసలిది యెల్లప్పుడును విటకాండ్రయందు నేరములాగోపించుచుండునేకాని మంచి
గుణము దానికి లేనేలేదు. అది ధన కాంక్షచే వేలకుటుంబములను బాడుచేసినది.

క|| లక్షయొసంగిన నది నిర, పేక్షతవిహరింప దర్థ ♦ మిమ్మనక దయా
దాక్షిణ్యంబులు పూజ్యము, రాక్షసిపుట్టినది విటుల ♦ ప్రాణములు గొనన్. 38.

అ|| అది-ఆవృద్ధవేశ్య, లక్షయొసంగినకా-లక్షరూపాయలనొసంగినను, అర్థముకా + ఇమ్ము +
అనక-ధనమును దెచ్చియిమ్మనియడుగక, నిరపేక్షతకా-ఆశపడకుండునట్టి యుద్దేశముతో, విహరింపదు-
ప్రవర్తించదు, దయాదాక్షిణ్యంబులు-కనికరమును మోమోటమియును, పూజ్యము-నున్న - లేవనుట,
విటులప్రాణములు-మిండగాండ్రయొక్క యసువులు, కొనకా-ఆపహరించుటకు, రాక్షసిపుట్టినది-
రక్కసియే మనుష్యజన్మమెత్తినది, లక్షయొనిచ్చిన నది నిరపేక్షతవిహరింపదు, అనుటచే స్వభావోక్తి
యును, అతిశయోక్తియును. 'రాక్షసి పుట్టినది విటులప్రాణములు గొనకా, అనుటచే నపహ్నవా
లంకారము, "ప్రకృతం యన్నిషిధ్యాన్యతో సాధ్యతే సాత్వపహ్నుతిః" కా. ప్ర.

తా|| దానికిఁ గోడెగాండ్రెంతధనమొసంగినను మరల డబ్బుతెమ్మనక మానదు. కనికరమును
'మొగమోటుమును దానియొద్ద లేవు. అది కేవలము జారుప్రాణముల నపహరింపభూమిపైఁ బుట్టిన
ప్రత్యక్షరాక్షసి యనఁదగు.

క॥ ఆకంబుకంతిఁ జూచిన, నేకొలఁదులవారికై న ♦ నించుక మోహో
ద్రేకంబు వుట్టుటరుదా, భీకరవర్తనులనుఖము ♦ పెడతలఁ బట్టున్.

39.

అ॥ ఆకంబుకంతిఁ - శంఖమువంటి మెడగలదయిన యాచంపకగంధిని, చూచినఁ - కాంచిన తోడనే, ఏకొలఁదులవారికిఁ - ఐనఁ - ఏ సాటివారికైనను, ఎంతటిమనస్సునిబ్బరముగఁబారెడియినను, ఇంచుకమోహఁ - ఉద్రేకంబు-కొంచెముకామముయొక్కయుఁబొంగుట, పుట్టుట - అరుదా - కలుగుటయాశ్చర్యమా - కాదనుట. భీకరవర్తనులనుఖము - భయంకరమయిన ప్రవర్తనముగలవారియొక్క యభివృద్ధిసైతము - పెడతలఁ - పట్టుఁ - తలవెనుకటిభాగమునఁటుచు, అనఁగా ధీరోత్తములుసయితము కామోద్రేకులగుదురనుట. ఉదా. “గీ. ఉవిదలకు బుద్ధి పెడతలఁనుండుఁగాఁచె” పాం. మా. సంబంధాతిశయోక్త్యంతకారము “సంబంధాతిశయోక్తి స్సన్య దయోగే యోగకల్పనమ్, యోగే ప్యయోగోఽసంబంధాతిశయోక్తి రితిష్యతే” కువ.

తా॥ ఆవేశ్యను వీక్షించినతోడనే యెంతటినిశ్చలచిత్తుల కయినను తగులము పుట్టకయుండదు. మహాధీరులు సయితము లొంగవలసినదే.

ఉ॥ కాంచనభూషణాంబరిని ♦ కాయము నిచ్చలు నిచ్చియైన మె
ప్పించుకొనంగలేఁ డలకు ♦ బేరతనూభవుడైన నెల్లి చె
ల్లించెద నన్నఁబోవిడదు ♦ లేఖకులాధిపనూనునైన న
త్యంచితశక్తి నేవగిది ♦ దానిజయింతురు కోడెకాండ్రొగిన్.

40.

అ॥ ఆముదుసలిదానికి. అధ్యాహారము అలకు బేరతనూభవుఁడు - ఐనఁ - ధనపతియగు కుబేరుని కొడుకయినను, కాంచన భూషణాంబరిని కాయముకొ, కాంచనభూషణ - బంగారపు సొమ్ముల యొక్కయు, అంబర - చీరలయొక్కయు, ని కాయముకొ - సమూహమును, నిచ్చలు - ఇచ్చి - ఐనఁ - ఎల్లకాలమును సమర్పించుచున్నప్పటికిని, మెప్పించుకొనంగలేఁడు - దానికనుగ్రహముగలుగునట్లు చేసికొనఁజాలఁడు, అత్యంచితశక్తికొ - మిక్కిలిప్రకాశించుచున్న సమర్థతతో, లేఖకులాధిపనూనునైనకొ, లేఖకుల - దేవతలయొక్క సముదాయమునకు, “ని. గేహే దేహే జనపదే సజాతీయగణే ఽన్వయే మలమ్” నానా. అధిప - ప్రభువగునిండునియొక్క, సూనుకొ - ఐనఁ - కుమారుఁడగు జయంతుని నైనను, ఎల్లి - తేపు, చెల్లించెదను - అన్నకొ - ఇచ్చెదను అనఁగానే, పోవిడదు - పోనీయదు, దానికొ - ఆవృద్ధవేశ్యను, ఏవగిదికొ - ఏవిధముగా, జయింతురు - గెలువఁగలరు, జయింపనశక్యమనుట. ఇందు నాలుగవపాదమున నఖండయతి నెప్పఁబడినది. “తే. ఒక్కసమసమన శబ్దాయుగము గూడి, పదము లేర్పాటుగాఁ గానఁబడనిప్రాణ, సుధులకు నిత్యసమసనఁత్రాంతులును నఖండవిక్రమములు ననఁ రెండుఁజెల్లు” అప్ప. ఉదా. “చ. ముగ్ధురదురువీతిహోత్రుని సముజ్జ్వలమేరుసమానగాత్రునికొ” శ్రీ. మా. దీనిని ప్రాద్వియతి యనిచెప్పదురు. “క॥ ప్రపరాపసమనుప్ర, త్యసినిర్దురధిన్యపాభ్యు న దాబ్జ్యత్యన, పర్యుపసర్గవింశతికివ, శ్శుపరస్పరయోగమైన ♦ నుభయముచెల్లన్” కవిగ.

ఉదా. “ఉ. ప్రాంతనిరంతరాన్వితన ♦ మస్తదురంతపరాక్రమంబు న
త్యంతనవాప్తకోభనమ ♦ సాయముసాయము వీక్షణంబు ప్ర

త్యంతమభీష్టమవ్యయము + స్వంతము నీతము నంచితంబు ప
ర్యంత మనంగ సంధులఁ ది + రంబగు రెంటను బ్రాదు లమృతా”

కోడెకాండ్రు, అనుటకు ‘నూ. శ్రీయా మాడి బహుత్వే స్వా త్పుంసి దీర్ఘాన్నిరుచ్యతే, ఉతో
లోపశ్చ లలయోస్తయోః పుంసి రుశా మతో” అధ. అసంబంధసంబంధాతిశయోక్త్యలంకారము.
“సంబంధాతిశయోక్తి స్వా దయోగే యోగకల్పనమ్, యోగే ప్యయోగోఽసంబంధాతిశయోక్తిరి
తీష్యతే” చంద్రా.

తా|| అజఙభికి దేవలోకమునుండి నలకూబరుఁడు వచ్చి బంగారునగలును జలతారుచీరలును
నిత్యము నొసంగినను మెప్పులేదు. జయంతఁడయినను నాయొద్దపైకము లేదు తేపు తెచ్చియిచ్చెద
ననినఁబోసియడు. అట్టిదానిని బడుచువాం డ్రెట్లుజయింపఁగలుగుదురు.

సీ|| నిర్ణిద్రదారిద్ర్య + నిరుపాధియుతపిద, సంజాతహృద్భల్లి + లంజతల్లి
కామితార్థవిఠ్ఠి + కర్ణాయమానప, ల్లవలోకవటర్పుల్లి + లంజతల్లి
నిజశాసనోల్లంఘ + నజిఘ్నుక్షుకామిలో, లకురంగచయభిల్లి లంజతల్లి
శాంబరీచంగ భు + జంగ కృత్యవివేక, పింజభూరుహవల్లి + లంజతల్లి

తే|| ఒహువిధోపాయచణవంచ + భద్రభద్ర, కుంజరమృగాధిపమతల్లి + లంజతల్లి
నిఖిలవిటజనారంభముల్ + నేలఁ గలప, నంజ కరుదెంచుపెనువెల్లి + లంజతల్లి. 41.

అ|| నిర్ణిద్ర.....దృల్లి. నిర్ణిద్ర - జాగరూకమయిన, దారిద్ర్య - బీదతనముచేత, నిరుపాధి-
కుటుంబపోషణరహితముతో, యుత-కూడిన, పిదగసంజాత - జారపురుషుల సమదాయముయొక్క,
హృత్ - మనస్సులకు. భల్లి-బాణమైనది, “ని. భల్లా భల్లి చ సాయకే, నానా. ఉదా “తే. గీ. విపుల
భుజగర్వదర్పితావిమతరాజ, రాజహృద్భల్లి” శృం. కా. లంజతల్లి-కామితా.... .ర్పుల్లి కామిత +
అర్థ-కోరఁబడినధనమును, విఠ్ఠి-ఇచ్చుటయందు, కర్ణాయమాన - కర్ణుఁడుగానగుచున్న, పల్లవలోక
వట-విటసమూహమనెడు మట్టిచెట్టునకు, ర్పుల్లి-కూడఁటివేళ్ళను నైతము నిర్మూలనముచేయునట్టి యీల
పురుగయినట్టిది “ని. భృగూరీచీరు కాచీర్నిర్పుల్లికాచసమాశమాః” అ. లంజతల్లి. నిజశా.....భిల్లి.
నిజశాసన-తనయొక్కయజ్ఞము, ఉల్లంఘన-తిరస్కరించుటయందు, జిఘ్ను - ఆపేక్షగల, కామి
లోకకురంగచయ-విటులనెడి కదలుచున్న లేళ్ళగుంపునకు, భిల్లి-బోయదియైనట్టిది, లంజతల్లి. శాంబ...
వల్లి, శాంబరీచంగ-మాయయందలి నేర్పుచేత, భుజంగకృత్య-విటులయొక్కచేష్టలను, వివేక-తెలిసి
కొనునట్టి, పింజభూరుహవల్లి-బలమయిన యోషధీలతయైనట్టిది, లంజతల్లి, ‘ని. పింజంతుబలే క్షీబం
వధేపుమాన్, హరిద్రాతూలయోః శ్రీ స్వాదాసుతే త్వభిధేయవత్” నానా. ఇచట భుజంగశబ్దము
నకు సర్పమనియు విటుఁడనియు రెండర్థము లుండుటచే గారడెవాండ్రు సర్పవశికరణమునకుఁ జెల్ల
యీసర నెట్లుపయోగింతురో యట్లే తనమాయ వారలపై సుపయోగించుచుండు నని భావము. ‘ని.
భుజంగః పిదగసర్పయోః, విశ్వ. ఒహు.....తల్లి, ఒహువిధ-అనేకవిధములయిన, ఉపాయ-
యుక్తులయందు, చణ-నేర్పుగల, వంచ-అయిదిఁటిచేత, అనఁగా మిత్రభేదము, మహృల్లాభము,
సంధివిగ్రహము, లబ్ధప్రణాశా, సంప్రేక్ష్యకారిత్యముఅనునైదుతంత్రములచేత ననట. భద్ర-సుఖమును

బొండునట్టివారైన, భద్రకుంజర-పట్టపుజేనుగులకు, మృగాధిపమత్తల్లి-శ్రేష్ఠమగుసింహమైనట్టిది, బహువిధోపాయచణుల నెడిపించవర్తాశ్వభద్రకుంజరములకు సింహమైనట్టిది యనియుఁ జెప్పవచ్చును. లంజతల్లి. నిఖిలవిజనారంభముల్ - జారులందఱియొక్క ప్రయత్నములను, నేలన్ - కలపన్ - భూమిపాలు చేయుటకు, రూపుమాపుటకు, నంజకున్ - నాటువేసినమాగానిమీఁదకు, అరుదెంచుపెనువెల్లి-వచ్చుచున్నప్రళయకాలమందలి యేకార్ణవమయినట్టిసి. పెనుపు - వెల్లి. ఉదా “ప. అప్పెనువెల్లియల్ల నడంగిపోవఁదొడంగునెడ” భార. లంజతల్లి, కూచిమంచితిమ్మకవియునిట్లే వర్ణించినాఁడు.

సీ॥ పల్లవవ్రాతంబు ♦ పాలిజల్ రాకాసి, ప్రకటితోద్యన్మద్య ♦ పాననిరత
గురుతరానేకదు ♦ ర్దుగణాలంకార, సకలమాయావాద ♦ జననసీమ
భూరికోపవికార ♦ పూరితనిజచిత్త, కణిసవాక్యక్రయా ♦ గ్రథితరసన
ధరనసీతులకెల్ల ♦ గుఱుతుమీఱినతావు, దానధర్మదయా వి ♦ ధానహీన
తే॥ కాకిని భూతభేతాళ ♦ సమదజైత్య, భీకరాకాగనిలయగం ♦ భీరనినద
సువశరారావ మార్గభా ♦ సురసమగ్ర, లగ్నకంటకయుతవల్లి ♦ లంజతల్లి. రాజ.

ఈపద్య మనుప్రాసాంత్యప్రాసములతోఁ జెప్పఁబడినది. మాలారూపాలంకారము.

“మ॥ అలసందేహముమాడ్కిఁ గాక సుఖమే ♦ యందెన్న నచ్చున్న మై
యలఘాత్మేక్షయు నా నభిన్నమతిజం ♦ దైయుండ కాకోప విం
పలరంగాఁ బ్రకృతోపయోగి పరిణా ♦ మాకోపతుల్యంబుగా
కలయారోపిత మిందు రంజనముసే ♦ యన్ రూపకంబై తగున్. నరస.

“అరోపవిషయస్య స్యా దతిరోహితరూపిణి, ఉపరంజక మారోప్యమాణం తద్రూపకం మతిమ్”
ప్రతా. “మాలా తు పూర్వవత్” కా. ప్ర.

తా॥ అముసలివేశ్య యెడతెగని దరిద్రమతో జీవయాత్రఁ గడపఁజాలని వ్యభిచారులమనస్సులను బాణమువలెఁ గలఁచును. అది కోరిననస్తులన్నియుఁ గట్టనివలె నొసఁగుచుండువిటులను మహావృక్షమునకు వేశ్యనగొట్టివైచునట్టియాలపురుగువలె దురాలోచన చేసి నాశముచేయును. తనయానదాఁటినడువఁబూనుమిండగాండ్రను లేళ్ళుబోయదానివలెఁ బట్టును. కాముకులమాయలన్నియు నిమిషములోఁ గనిపెట్టి వారి నసియాడనీయకుండును. ఎన్నియుక్తులగలవారైన మిగులనేర్పుతోఁ బట్టును. వా రెన్నిప్రయత్నములుచేసినను అవియన్నియు శౌఘపాటులో విఘ్నముచేయును.

సీ॥ పిడుగుచందమునఁ, బడిమోదు తెరువాటు, కాని కై న నొకింత ♦ కరుణ పుట్టు
బహుధనాపేక్షచే ♦ బాధించునృపతి కై, నను జనించు నొకింత ♦ కనికరంబు
చేరికన్నడభూమిఁ ♦ జెఱవట్టుపాశ్చాత్య, నృపతి కై న నొకింత ♦ కృప దలిచ్చు
నతిపాతకులనొంచు ♦ యమకింకరుల కై నఁ, గందళించు నొకింత ♦ కారుణికత

తే॥ యసమసాయకసమరక ♦ క్కాంతరాయ, కరణపానీణవాక్క్రియా ♦ గౌరవమున
నఖిలవిటకోటిధనమెల్ల♦నపహరించు, లంజతల్లికి దయలేదు♦లక్ష యైన. 42:

అ॥ పిడుగుచందమునఁ - ఇంద్రునిచేతనుండెడి వజ్రాయుధమువలె, పడి - పైనఁబడి,
మోడుతెరువాటువానికైనఁ - కొట్టుచున్నదారులుగట్టి కొట్టెడు దొంగవానికైనను, ఒకింత కరుణ

పుట్టా - కొంచెమయినను దయగలుగును, బహుధనాపేక్షచేత - ధనమునందలి యధికమయిన
 యాశచేత, బాధించునపుటికైనను - కష్టపెట్టుచున్న రాజనకయినను, ఒకింతకనికరంబు - ఇంచుక
 యైననుకృప, జనించుక - పుట్టును. కన్నడధూమిక - కర్ణాటరాజ్యమునందు, చేరి - ప్రవేశించి,
 చెఱవట్టు పాశ్చాత్యనృపతికైనక - యుద్ధములోబలాత్కారముగాఁబట్టికొనివచ్చి నిర్బంధించునట్టి
 పడమటిదేశమువాఁడయిన తురుష్కప్రభువునకయినప్పటికిని, ఒకింతకృప - కొలఁదియక్కటికము,
 తలిర్చుక - కలుగును. ఇతఁడు గర్భిణీస్త్రీలను బిడ్డకల్లులను నైతము పాపమునియొక్క ఘోరదర్శన
 ముగా నఱకించి నట్లు చరిత్రములు చెప్పుచున్నవి. కృష్ణరాయలకుఁ బూర్వము తురుష్కప్రభువు
 లాంధ్రదేశముపైకి దండెత్తివచ్చినప్పుడు జరిగినదుర్ఘట మిందు జ్ఞప్తిచేయఁబడినది. చాటుపద్యః
 మంజరిలో నీవాక్యమునకు సమన్వయముచేయఁబడక యీకవి కృష్ణరాయల యనంతరమువాఁ డయి
 యుండనోపు ననివ్రాయఁబడియున్నది. “అనెగొందిపై తురుష్కులదండయాత్ర క్రీ. శ. 1334 సం॥
 తుంగభద్రానదికి నుత్తరపుటొడ్డున గలయానెగొంది దుర్గమునందున్న జంబుకేశ్వరునిపైనిఁ దురుష్కు
 చక్రవర్తి ధిల్లీనుండి యసంఖ్యాకములైన నైన్యముతో దండెత్తి వచ్చుచుండ గవిలికోటసమీపమున
 జంబుకేశ్వరుఁ డెదురించుటయు మఱియొకమాటా ధిల్లీతురుష్కులకును, ఆంధ్రకర్ణాటకును. ఘోర
 యుద్ధముజరిగెను. ఈయుద్ధము తనకుఁ బ్రతికూలముగాఁ బర్యవసితమగు ననియూహించి తురుష్కుల
 వలన స్వకుటుంబమునకు మానభంగ మగునేమో యుభయముతోఁ దనస్త్రీలనెల్ల నగ్నిప్రవేశముగు
 నట్లు చేసి రాజశత్రువును మాన్కిన పౌరుషముతోఁ బ్రాణములున్నంతవఱకుఁ బెనఁగి తుదకు వీర
 స్వర్గమునే మాడఁగలిగెను. అనెగొందిదుర్గము తురుష్కులవశ మయ్యెను” ఆం. చరి. 3. భా. 9. పు.
 “విజయనగరవైభవమును బలుపున పలువిధములఁ గొనియాడుచుండ మహమ్మదుషా చెవులకావలు
 కులు ములుకులై నాటుచుండెను. క్రీ. శ. 1366 సం॥ నైన్యముల సమూహముకొని వీరబుక్కధూపా
 లునిపై తండయాత్ర వెదలివచ్చెను” ఆం. చరి. 3. భా. 378 పు. ఇతఁడు 1358 మొదలు, 1375
 వఱకు రాజ్యపరిపాలన మొనర్చెను. మహమ్మదీయచరిత్రకారులలో మఖ్యుఁ డగుపెరిస్తా తనగ్రంథ
 మున “తురుష్కులు చెలరేగి తాంసిరిచినయెల్లరను నఱికివైచుచుండిరి. గర్భిణీస్త్రీలను నైతము వదలి
 పెట్టక హతము చేయుచుండిరి. బిడ్డల తొమ్మలమీఁదనుంచుకొని పెనఁగులాడుచున్న తల్లలనుండి
 బిడ్డలను లాగి బిడ్డలను కల్లులను గూడ నఱుకుచుండిరి.” అనియున్నది. కావున క్రీ. శ. 1478 లో
 అగ్రహారాదిసత్కారము లందినకవి క్రీ. శ. 1334, 1336 సం॥ నాటిచరిత్రమున వర్ణించుట సమంజ
 సమేకదా. శ్రీనాథుఁడును “శా. కుల్లాయించితిఁ గోకజుట్టితిని నేఁగూర్పాసముక్ దొడ్డితిక,
 జల్లాయంబలిద్రావితిక గుచలు వోసంబందుఁ బోనాడితిక. జెల్లుల్లిం దిలపిష్టమున్ మెసవితన్
 విశ్వస్త వడ్డింపఁగాఁ దల్లి కన్నడరాజ్యలక్ష్మి దయలేదా నేను శ్రీనాథుఁడన్” అనియానాటికే
 తురుష్కవేషమును వర్ణి చియున్నాఁడు. రామరాజభూషణుఁడును “నీ॥ చిక్కర్ణాటలక్ష్మీపున
 స్సృష్టిః నెన్వానిలోకేశ్వరత్వము పొసంగు” నని వర్ణించియున్నాఁడు. కనుక రాయలకుఁబూర్వమే
 కన్నడరాజ్యము తురకలవశమై మరలజయింపఁబడినట్లు విశదమగుచున్నది. అతిపాతకులన్ - అధిక
 మైనపాపాత్ములను, కొంచుయమకింకరులకైనన్ - నొవ్వఁజేయుచుండిన యమునియొక్కదూతలక
 యినను; ఒకింత కారుణికత - కించిన్మాత్రముకనికరము, ఇమెమఁతదయ, కందళించున్ - అంకురిం
 చును - “ని. కందళం తు నవాంక్షారే కలధ్వనా” హేను. “కందళం త్రిషు కపాలే పుష్పరాగే

నవాంకుశే"మే. "కంఠశిలచు-కంఠశిలచు-మేచు"బ్రాహ్మ్య. నూ. అం. ని. ఉదా"వ.కందశించుం
గావుత" శృం. నై. ఇచట యమదూతలను గురించి పురాణములయందు యమలోక మిట్లు వర్ణింపఁ
బడినది. "చిత్రగుప్తాయా దగ్రే యోజనానాం చ వింశతిః, పురమధ్యేమహాదివ్యం, ధర్మరాజస్య
మందిరమ్ అస్తి రత్నమయం :దివ్యం విద్యుజ్జ్వలార్కవర్చసం, ద్విశతం యోజనానాం చ, విస్తా
రాయామతః స్ఫుటమ్" పంచాశ చ్చ ప్రమాణేన యోజనానాం సముచ్ఛితం, ధృతం స్తంభసహస్రై
శ్చ, జైడూర్వవణిమండితం" కాంచనాలంకృతం నానాహర్మ్యప్రాసాదసంకులం, శారదాభ్ర
నిభం రుక్మ కలశైస్సువనోహరం"చిత్రస్ఫటికసోపానం వజ్రకుట్టిమశోభితం, ముక్తాజాలగవాక్షుంచ
పతా కాధ్వజభూషితం" ఘంటానేకనినాదాధ్యం హేమతోరణమండితం, నానాశ్చర్యమయం
స్వర్ణ కవాటశతసంకులం" నానాద్రుమలతాగుల్మై ర్విష్కంఠై స్సువిరాజితం, ఏవమాదిభి రన్యై
శ్చ భూషణై ర్భూషితం సదా, అత్యయోగప్రభావై శ్చ నిర్మితం విశ్వకర్మణా"....."తస్మి
న్నస్తి సభా దివ్యా శతయోజన మాయతా, పుణ్యా శ్చబ్దదయ స్తస్మాం.నిత్య కామఫలద్రుమాః,
అనంబాధాచసాతార్మ్య రమ్యా కామగమాసభా, దీర్ఘ కాలం తప స్తస్మానిర్మితా విశ్వకర్మణా"సం.
గరు. నరకము యొక్క భేదములు- "చతురశీతిలక్షాణి నరకా స్సంతి భేదర, తేషాం మధ్యే ఘోర
తమా, ధారేయా స్త్యేకవింశతిః" తామిస్రో లోహకుండశ్చ, మహారారవ శాల్మలీ, రారవం కుడ్మలః
కాలనూత్రకంపూతివృత్తికా" సంఘాతో లోహితోదశ్చ సవిష స్సంప్రతాపనః, మహానిరయ
కాకోలా, సంజీవనమహాపదా" అపీచి రంధతామిగ్రః, కుంభీపాక స్తథైవ సంప్రతాపననామైక,
స్తపన స్త్యేకవింశతిః" గరు. యమదూతలు పాపపులను శిక్షించుట. "క్షమాపరాధం కరుతే భగ
వాన్ హరి రీశ్వరః, వయం తు సాపరాధానాం, దండదా లపి తదాజ్ఞయా" ఏవ ముక్త్యా చ తే
దూతానిర్దయా తాడయంతి తాన్, జ్వలదంగానదృశాః పతితా స్తాడనా దధః" పతనా త్రస్య
పత్రై శ్చ గాత్రచ్ఛేదో భవే త్రతః, తా నధఃపతితాన్ శ్వానో భక్షయంతి కుదంతి తే" రుదంత స్తే
తతో దూతై ర్ముఖ మాపూర్య రేణుభిః, నిబద్ధ్య వివిధైః పాతైర్వన్యంతే కేలపి ముద్గరైః"
పాపినః కేలపి ఖద్యంతే, క్రకచైః కాప్తవ ద్విధా! క్షిప్త్వా చా శ్వేలధవా పృష్ఠే కుతారైః
ఖండశః కృతాః" అర్థం ఖాత్వా పటే కేచిత్, భివ్యంతే మూర్ఛి సాయకైః అపరే యంత్రమధ్య
స్థాః పీడ్యంతే చేక్షుదండవత్" కేచి త్రుజ్వలమానైః స్తసాంగారైః పరితో భృశమ్ ఉల్ముకై
శ్వేష్టయిత్వా చ, ధ్మాయంతే లోహపిండవత్" కేచి దస్ఫుతమయే పాకే, తైలపాకే తథాలపరే,
కటాహక్షి ప్తపటవత్, ప్రక్షిప్యంతే యత స్త్రతః" కేచి నృత్రగజేంద్రాణాం క్షిప్యంతే పురతః పథి,
బద్ధా హస్తా చ పాదా చక్రియంతే కేలప్యథోముఖాః" క్షిప్యంతే కేలపి కూషేషు పాత్యంతే
కేలపి పర్వతాత్, నిమగ్నాః కేలపి కుండేషు, కుద్యంతే క్రిమిభిః పరే"వజ్రకుండై ర్మహాకాకై
ర్నృధై రామిషగృఘ్నుభిః, నిష్క్రృత్యంతే శిరోదేశే నేత్రే చా శ్వే చ చుంచుభిః".....
పాపినాం నరకాలయే, ఛిత్వా సందంశకై ర్దూతా మాంసఖండాన్ దదంతి చ." సం.గరు, మీ
తప్పదములను ఈశ్వరుడుమాత్రమే క్షమింపఁగలఁడు. అతనియానతిచొప్పున మేము పాపులదండిం
తుము. యమదూత లిట్లుపలుకుచు మఱిమఱియొ గొట్టుచుండఁగా నాపాపులు చెట్టునుండి క్రిందఁబడు
చుందురు. ఆపడునపుడు దానియాకులచే శరీరము లెగి పోవుచుండును. అక్రిందఁబడిన పాపులను
కుక్కలు శఱిచుచుండును. అబాధ కోర్వలేక వారేడ్చుచుందురు. ఇట్లేడ్చెడి యాపాపులనోళ్ళలో

దుమ్ముగొట్టి. త్రాళ్లతోఁగట్టి యమకింకరులు మధ్వరములతోఁ గొట్టుచుందురు. ఆబాధముఁగూడ నోర్వజాతిక వారేచ్ఛుచుందురు. యమభటులు కొందఱు పాపులను అంపములతోఁ గట్టులుగోయు నట్లుగోయుచుందురు. కొందఱిని భూమిమీఁదఁబరుండఁజేసి గొడ్డళ్లతో ముక్కలుచేయుచుందురు. కొందఱిని మొలవఱకుభూమిలోఁ బాతిపెట్టి బాణములతో శిరములు ఛేదించుచుందురు. కొందఱిని చెఱుగుగడవలె గానుగలోఁబెట్టి త్రిప్పుచుందురు. కొందఱిని నిప్పులలోనుంచి యినుముకాల్చికొట్టి నట్లు సమ్మెటలతో సాగగొట్టెవరు. సలసల కాగునేతిలోఁ గొందఱిని నూనెలోఁగొందఱిని బడవైచి వేఁపుచుందురు. కొందఱిని గాళ్లుచేతులుగట్టి బోరగిలఁబరుండఁబెట్టి యేనుగులచేఁ ద్రొక్కించుచురు. కొందఱిని నూతులలోఁ బడద్రోయుదురు. మఱికొందఱిని బర్వతాగ్రములనుండి క్రిందికిగెంటివేయుదురు. కొందఱిని బురుగులగుఁటలోఁ బడఁగెంటుదురు. ఆపురుషులు పాపాత్ముల ననేకవిధములగా హింసించుచుందురు. వజ్రపుముక్కు గలబొంతకాకులు శిరస్సులమీఁదను కండ్లలోను నోళ్లయందును పొడిచి మాంసమును పీకుకొనితినుచుందును. యమభటులు పాపులశరీరములను ముక్కలుముక్కలుగా ఖండించివేయుదురు.” అసమ.....వమునన్. అసమసాయక - సమానములేని సంఖ్యయగు బాణములుగలవాఁడయిన మన్మథునియొక్క, సమరకర్మ - యుద్ధకార్యమునకు - సంభోగమునకు, అంతరాయ - విఘ్నమును చెఱుపును, కరణ - చేయుటయందు, పారీణ - ఆవలిదరివఱకుఁగల - కడపటివఱకుఁగల, వాక్ + క్రియా + గౌరవమునన్ - మాటలయొక్కయు, చేష్టలయొక్కయు, అధికముచేత, అఖిల.....నమున్. అఖిల - సమస్తమైన, విటకోటి - జారులసమాహము యొక్క, ధనమున్ - ద్రవ్యమును, ఎల్లన్ - అంతయును, ఆపహరించు అంజతల్లికిన్ - ఆక్రమముగా స్వాధీనముచేసికొనునట్టి ఆవేశ్యయొక్కమాతకు, లక్షయైనన్ - ఒకనూలువేలరూపాలనిచ్చి నప్పటికిని, దయలేదు - కనికరముండదు. “వేశ్యాయాశ్చ కుతః స్నేహః” నీతి. ఇందు ‘బాధించుట’ సాధర్మ్యము. బహూపమానములతో నతిశయోక్తి చెప్పఁబడినది. ఏకానేకగోచరాలంకారమునకు సమముగానున్నది. ఎన్నిబాధలయినఁ బడఁగలముగాని వృద్ధవేశ్యబాధ పడలే మనినచో నీయలంకారము సిద్ధించెడిదే.

“సీ॥ దారుణాఖండమా + త్తాండమండలము ను, ప్పొంగిగుటుక్కున + మ్రింగవచ్చు
గంభీరఘమఘుమా + రంభసంరంభ దు, గృహయోధి చంగున దాటవచ్చు
జండికాజానేయ + గండప్రకాండము, వ్రీకజరాలున + వ్రేయవచ్చు
గుటిలోగ్రశతకోటి + కోటిసంఘాటము, ల్కినిసి ఘణిల్లునఁ + దునుమవచ్చు
తే॥ గానివశ్యదశీకభీ + కరదృగగ్ర, జాగదనలోజ్జ్వలజ్వాల + జాలజటిల
గురుభుజాశౌర్యనినుఁజెన్కెఁ + దరమెయరుల, కాబలేంద్రున నారసిం + హక్షితింద్ర. కా. సం
‘పిడుగుచందమున’ ఉపమాంకారము.

తా॥ పిడుగువలెఁ బైఁబడికొట్టు దారిద్ర్యంగకయినను కొంచెము దయయుండును, మితిమించినధనాపేక్షచేఁ గష్టపెట్టురాజునకైనను కొంచెము కృపయుండును, కర్ణాటకరాజ్యమునఁ జొచ్చి ప్రజలనిర్బంధించునట్టి పడమటిదేశపురాజునకైన నుంత కరుణయుండును, మేహపాపులను వేధించు యమదూతలకయిన నించుక కనికరముండును, కాని మిండగాండ్రసామెల్ల నపహరించు వృద్ధవేశ్యకు మాత్రము వేఱకువేలిచ్చినను దయయుండదు.

సీ॥ కాలకూటమునందుఁ ♦ గలమేలువినమెల్ల, రాలలోఁ గల్లుకా ♦ ర్కశ్య మెల్లఁ
 బైశాచసమితిలో ♦ పలివికారం బెల్లఁ, గపికోటిలో నుండు ♦ కాంక్ష లెల్ల
 సెలయేళ్లలోన వ ♦ ర్తిలెడువక్రత లెల్ల, మయశంబరులలోని ♦ మాయ లెల్ల
 ధార్తరాష్ట్రులలోనఁ ♦ దనరుమచ్చరమెల్లఁ, బంచపాతకులలోఁ ♦ బాప మెల్లఁ
 తే॥ దీసి విటదోషరాశిచే ♦ ద్విగుణిఁ జేసి, యశ్రుతపంకంబులోఁ గల్పి ♦ యశుచిభావ
 రసముఁ జిల్పించినిర్మించె ♦ బ్రహ్మకృపణతరుణహృద్భల్లియగులంజ ♦ తల్లిగాఁగ45.

అ॥ బ్రహ్మ-సృష్టికర్తయగు బ్రహ్మదేవుడు, కాలకూటమునందుఁ - కాలకూటమునుపేరుగల
 మహావిషమునందు, ఇచట విషములు తొమ్మిదివిధములు 'ని. కాకోల - కాలకూట హలాహలాః, సౌరా
 స్త్రిక శ్వాక్షి కేయోః (బ్రహ్మపుత్ర) ప్రదీపనః, దారదో వత్స శాభశ్చ విషభేదా అమీనవ, రామాశ్ర
 కలమేలువినమెల్లఁ - ఉండిన శ్రేష్ఠమయిన విషమునంతయును. నికరమైన గర్భమునంతయును,
 రాలలోఁ - తాశ్యము, కల్లుకార్కశ్యము + ఎల్లఁ - పుట్టిన గట్టితనమంతయును, ఏర్పడిన కఠిన
 స్వభావమంతయును, మైశాచసమితిలోపలివి కారంబు + ఎల్లఁ - పిశాచములగుంపుయొక్క మనస్సులలో
 నుండెడు నసహ్యపుఁజేష్టలన్నియును, కపికోటిలోఁ - కోతులగుంపునందు, ఉండు కాంక్ష లెల్లఁ -
 ఉన్నట్టియాశలన్నియును, సెలయేళ్లలోనఁ - పర్వతములవలనఁబుట్టిన ప్రవాహములయందు, వర్తి
 లెడువక్రతలెల్లఁ - ఉండునట్టి కుటిలప్రవర్తనములన్నియును, మయశంబరులలోని మాయలెల్లఁ -
 మాయను సృష్టించినవారైన మయునియందును శంబరునియందును గల యింద్రజాలవిద్య
 లన్నియును. "య త్కించి డింద్రజాలాది + మూఢదృష్ట్యైవ వర్తతే, తత్వతః సర్వథా నాస్తి సా
 మాయా మయనిర్మితా, న సత్యత్వం మానవపన్నమృషా మయశిల్పవత్, త్షణే త్షణేచ య చ్చిత్రం నానా
 రూపాకృతిక్రియం" సం. పద్మ. ధార్తరాష్ట్రులలోనఁ - దృతరాష్ట్రునియొక్క సంతతియందు,
 తనరుమచ్చరము + ఎల్లన్ - ఒప్పుచున్నమాతృగ్రమంతయును, పరులమేలునోర్వలేక పోవుట యంతయును,
 పంచపాతకులలోఁ - మహాపాపులయందుఁగల, పాపమెల్లఁ - కలుషమునంతయును, తీసి - చేకొని, విట
 దోషరాశిచేఁ - వ్యభిచారదోషమనెడిప్రాగుచేత, ద్విగుణిన్ + చేసి - రెట్టింపుగాసమకూర్చి, అన్యత
 పంకంబులోఁ - అబద్ధమనెడిబురదలో, కల్పి - సాకముచేసి, అశుచిభావసరముఁ - మలినస్వభావమనెడి
 ద్రవమును, చిల్పించి - ప్రోక్షించి - చిలుకరించి, కృపణతరుణహృద్భల్లి, కృపణ - కుత్సితబుద్ధిచేత,
 తరుణ - యౌవన పురుషులయొక్క, హృత్ - మనస్సులకు, భల్లి - బాణమైనట్టిది, అగులంజతల్లి - అయినట్టి
 శిశ్యామాతయగునట్లు, నిర్మించెఁ - పుట్టించెను, ఈపద్యమన 'రాలలోన్' అని ప్రయోగించుటకు
 "నూ. కేసించి ద్యంతశబ్దానాం లుటౌ స్యాతాం యథోచితం, క్వచి త్తైదేశ ఏవ స్యాత్క్వచి
 నైవ ప్రయోగతః" వర్ణ స్యాంత్యస్య లోప స్యాన్లులయోః ప్రాయశః క్వచిత్" అధ.
 బ్రహ్మదేవుడు ప్రపంచమునఁ గలదుష్పదార్థముల నన్నింటిని గలిపి యావృద్ధశేష్యగా నిర్మించె
 ననుటచే సంజేహాతంకారము "న సంజేహ స్తు భేదోక్తా తదనుక్తా చ సంశయః" కా. ప్ర. భేదా
 నుక్తి. ఉదా. "అస్యాః సర్గవిధా ప్రజాపతి రభూ చ్చంద్రో ను కాంతిప్రదః, శృంగారైకరసః
 స్వయం ను మదనో మాసో ను పుష్పకరః, జేదాభ్యాసజడః కథం ను విషయవ్యావృత్తకాతూహలో,
 నిర్మాతం ప్రభవే న్మనోహర మిదం రూపం పురాణో మనిః" సం. విక్రమో దండ్యాచార్యుని

మతమున నిది యుత్పేక్షాలంకారము. “మన్యే శంకే ధ్రువం ప్రాయో నూన మి త్యేవమాదిభిః, ఉత్పేక్షావ్యజ్యతే శబ్దై రివశబ్దోఽపి తాదృశః” కావ్యా ద. వృద్ధవేశ్యకు మాయాశౌచనిర్దయాదులను వర్ణించుటనుగూర్చి “ఽన్యతం సాహసం మాయా, మూర్ఖత్వ మతిలోభతా, ఆశౌచం నిర్దయాత్వం చ స్త్రీణాం దోషాః స్వభావశః” చాణ.

తా|| పరమేష్టి యాబోగముదానిని సృజింపఁగలఁచి కాలకూటములోని సత్తువను, తొలియందలి కఠినమును, పిశాచములలోని రోతచేష్టలను, కోతులలోని కోరికలను, సెలయేళ్ళయందలి కుటిలతను, మయశంబరులయందలి గారడీవిద్యను, భృతరాష్ట్రసంతతియందలి యోర్వలేనితనమును, పంచమహాపాపాత్ములయందలి పాపమును, తీసికొని వ్యభిచారదోషమును రాశితో సమానముగాఁ గలిపి యబద్ధమనెడిబురదలోఁగలిపి మలినస్వభావ మనురసమును జీలుకరించి నీచబుద్ధిచేఁ గాముకుల మనస్సును వేధించుబాణముగా దానిని బుట్టించెను.

అ|| వేము పండకున్న విషసమావిష్టంబు, పండె నేని మధుర ♦ ఫలయుతంబు
పండ్లు రాలునపుడు ♦ పణ్యవృద్ధ విషంబు, వేశ్యమాతవిషము ♦ వేమువిషము. 44.

అ|| వేము-వేపచెట్టు, పండకున్న కొ-కాయలుపరిపక్వమునకురానియెడల, విషసమావిష్టంబు-చేదుతోఁ గూడియుండును, అనఁగాఁ గేవలవిషమైయుండును. “శర్కరామధుమధ్యే చ నింబ బీజం ప్రతిష్ఠితంక్షీరై ర్వర్ష సహస్రాణాంనిః బః కిం మధురాయతే” నీతి. పండెనేని-పరిపక్వమైనట్లయిన, మధురఫలయుతంబు-తీయనిపండ్లతోఁగూడియుండును, అనఁగా వేపచెట్టు పండ్లురాలునపుడు తీసిగలది యగుననుట. పణ్యవృద్ధ-ముదుసలిలంజ, పండ్లురాలునపుడు-దంతము లూడిపోవునట్టి కాలమున, విషంబు-విషస్వభావముగలది, వేశ్యమాతవిషము-లంజతల్లియైనదానియొక్క విషస్వభావము, వేము విషము-వేప చెట్టువంటివిషము, ‘వేము.వేశ్య, ఈశబ్దములయందలి ప్రథమాక్షరములనఱిగి యొకటే జాతిగవర్ణించుచు నుభయత్ర పండ్లురాలుకాలము సమానధర్మముగ నుపమించుచున్నాఁడు. వేపచెట్టు తీసిగలది యగుచుండఁగా వృద్ధవేశ్య మహావిషముగలది యగుచున్నది. కనుక వేపచెట్టుకంటె నధికముగావిషముగలదని భావము. వ్యతిరేకాలంకారము. “క. ధర నుపమానముకన్నను, అరుదగునుపమేయ మధికఃపశా నన సాధ్యం, బురుభేద కారణంబై, యిరవుగ వ్యతిరేకమయ్యె” కా. సం. “భేద ప్రధానసాధర్మ్య ముపమానోపమేయయోః, అధిక్యాల్పత్వకథనాత్ వ్యతిరేక స్స ఉచ్యతే” ప్రతా.

తా|| వేపచెట్టు మిక్కిలిచేదుగలదియయ్యు ఫలప్రాయమునకు వచ్చినప్పుడైనఁ దీసికలది యగును, పండ్లుూడిపోవునడు వేశ్యమాత మహావిషప్రాయముగా నుండును.

తే|| లంజతల్లులరీతి యీ ♦ లాగు వింటే, తలప నది లంజతల్లిమా ♦ త్రంబ కాదు
కపటతరవృత్తిబ్రత్యక్షః♦కాలకూట, మాజఱభిరూఁతుఁ దగిలినాఁడాఁడునుండు. 45.

అ|| ఓరాజా. అధ్యాహారము. వింటే-అలకించుచున్నావా, లంజతల్లులరీతి-వేశ్యమాతలయొక్క విధము, ఈలాగు-ఇట్లుండును, తలపకొ-విచారించఁగా, అది-ఆముసలిది, లంజతల్లిమాత్రంబకాదు-

వేశ్యమాతమాత్రమే కాదునుమా, కపటతరవృత్తి - మోసముచేయునట్టి వ్యాపారమునందు, ప్రత్యక్ష కాలకూటము - ఎదుటబడియున్న కాలకూటమనుమహావిషభేదము. ఆజఘభిక్షాతు - అముసలిబోగము దానియొక్క కొమరితను, జఘభిక్షమునకుదా. “ఉ॥ ఒఱపుగఁ దత్కేబరము॥ నొందిన యుగ్రపు భూత మప్పుడా, జఘభిక్షి శిక్ష నేయుగతిఁజయ్యన ముక్కునసాముమోడుగాఁ, గఱచిన” మోడ. మ. చ. అఘనుండు - దుర్వృత్తియందు నిపుణుడైన యానిరంకుశుండు, ఇది నీచార్థమును స్ఫురింపఁ జేయుఘనవాక్యము, ఇంతకుమున్నీ తనిప్రవర్తన మంతయుఁ జెప్పఁబడియుండుటచే నిది గ్రాహ్యము. తగినాఁడు - పొందియున్నాఁడు, ఈపద్యమున ‘కూతు, అనుప్రయోగమునకు “నూ. ఏకత్యేచ భవే ద్వాదు స్తథా తా చ భవేత్ క్వచిత్” అథ. అది లంజతల్లి మాత్రము కాదు కపటవృత్తియందుఁ బ్రత్యక్ష కాలకూట మనుటచేత నపహ్నవాలంకారము. క. ఉపమేయము గాదని యిది, యుపమా నమె యనఁగ నెంతయు నపహ్నవమా, నపుడది ప్రాశారోపము, నపహ్నవారోపమును ఛాలాదియు నయ్యె” కా. సం, “ప్రకృతం య నిషిద్ధాన్యత్ సాధ్యతే సాత్వపహ్నుతిః” కా. ప్ర. ఉదా. “అవాప్తః ప్రాగల్భ్యం పరిణతరుచః శైతనయే, కలంకో నైవాయం విలసతి శిశాంకస్య వపుషి, అముష్మేయం మన్యే విగల దమృతస్యందశిశిరే, రతిక్రాంతా శేతే రజనిరమణీ గాఢమురసి” కా. ప్ర.

తా॥ ధర్మపాలుండా! వేశ్యమాతలనడవడికల నెల్లను విశదీకరించితిని గదా, అదిమాత్రము సామాన్యవృద్ధవేశ్యలవంటిది గాదు. పుడమిపై స్త్రీరూపమతో జన్మించి మనకుఁగనుపడుచున్న కాల కూట మనుమహావిషము. అలాటిదానికూతును మనఘనుండు చేపట్టినాఁడు.

—♦ నిరంకుశుండు ధనవ్యయమొనర్చుట ♦—

సీ॥ ఒఱపాయెఁ జలువన ♦ న్నరుమాలు సొబగంచు, వివరింప నిదెప్పట్టు ♦ అవిక కనుచు జెలువాయెఁ గ్రొత్తనం ♦ దులవస్త్రమునియెంచి, కొననిదే పయ్యుంట ♦ కొనమనుచు సొగసాయె నునుఁజెంప ♦ సిగపట్టుబొం దంచుఁ, దలపింప నిదె జడ ♦ త్రాటి కనుచు బాగాయెఁగునుమంపుఁ ♦ బసిమిదుప్పటియంచుఁ, గనుఁగొన్న నిదెకొమ్ము ♦ కాసెకనును తే॥ వజ్రవైడూర్యవరసీల ♦ వనజరాగ, వార మది వానికెంతో త ♦ త్పార మంతె ప్రాణమైన నొసంగు నే ♦ పాటియైన, నడుగనిదె పాప మాధవ ♦ భూయతాక్షి. 46.

అ॥ అధవశోయతాక్షి - వికాలమయిన తెలికన్నులు గలయా వేశ్య, చలువనన్నరుమాలుసొబగు - ఉడికినసన్ననిరేసుగుడ్డయొక్క చక్కఁదనము, చలువఁజేసియుండుట యనఁగా వస్త్రమును శుభ్ర పఱచుటలో గలభేదము. ఒఱపాయె - మనోహరము గానుండెను, అంచువివరింపఁ - అనివిమర్శించి తెలియఁజేసినంతనే, ఇదె-ఇదియే. పట్టుజవికకు - అనును - పట్టుజవికకుపయోగించు కొనుటకుఁదీసికొను మని చెప్పను. క్రొత్తనందులవస్త్రము - జాలెలుగలనూతనమైనయుత్తరీయము, జెలువాయె - సొబగుగానుండెను, అనియెంచికొన - ఇట్లుదలంపగానే, ఇదె-ఇదిగో, పయ్యుంటకొనము - నీయొక్క పైఁటనిమిత్తము, అనును - ఈప్రకారముగాఁబలుకును, ‘కొనము’ అనుటకుదా “ఉ. భూసుతకొన మేఁగనుకఁబొంకితి నేనియు” ఉ. రా. నునుఁజెంపసిగపట్టుబొండు - నున్నవైచెంపసిగకుఁగట్టిన పట్టు

దారములయొక్క మొత్తము, ఇందునునుపుకబ్బము మిఁదివర్ణములోపించినది. నునుపు + చెంప - నునుఁ
 జెంప, అగును. సోగసాయెక్ - సొంపుగానుండెను, అందుక + తలపింపక - అనిజ్జప్తికిఁదేఁగానే,
 ఇదె జడత్రాటికి + అనును - ఇదియేనీజడయందు వేసికొనునట్టి బొందుగానుపయోగించుకొనుమనును,
 నునుమంపుఁబసిమిదుప్పటి - పువ్వులువేసి కుట్టఁబడిన యెలుపుగల పసుపుపన్నె యుత్తరీయము,
 బాగాయెన్ - చక్కఁగానుండెను, అందుక + కనుఁగొన్నక - అనిపలుకుచుఁజూచినంతనే, ఇదె - ఇదియే,
 క్కాసెకుక్ - వెనుకదోఁపుకొనెడు కోకచెఱుగునకు, కొమ్ము - వేసికొనుము, అనును - ఇట్లు చెప్పను,
 వజ్ర.....వారము. వజ్ర-రవలును, వైడూర్య-వైడూర్యములును, వరసీల - శ్రేష్ఠమయినసీలములును,
 వనజరాగ - పద్మరాగములును, అనువానియొక్క, వనజమనునదిపద్మమునకుఁ బర్యాయనామము.
 వారము - గమూహము, అదివానికెఁతో - అతనికేపాటిగానుండునో, తత్సారము + అంతె - అతఁడనుభ
 వించుఫలితమును ఆతీరుననేయుండును. అతఁడుయీవియంతెంతెంతపుగానుండునో సౌఖ్యముగూడ
 దానిననుసరించియే యుండుననిభావము. ఇచట 'విటకానియీవిమెంతోలంజవలపుగూడనంతే' అను
 లోకోక్తి యనుసరణీయము ఏపాటి + వినక ఎంతమాత్రమయినను - కొంచెమైనను, అడుగనిదె
 పాపము - ఇమ్మనియడుగకుండుటయేలోపము, అనఁగా నది కోరినవస్తువు నిరభ్యంతరముగాఁ దత్తు
 లమే యిచ్చుననుట. ప్రాణము + వినక - తనయనువును సైతము, ఒసంగుక - ఇచ్చివేయును, 'ఇందుఁ
 గునుమంపుఁబసిమిదుప్పటి, అనుటకు 'నూ. సామానాధికరణ్యే తు బహుత్వాధే పరేఽపి చ, మువ్యో
 గ్భవేతాం పుంప్వాఖ్యా వాదేశా వ్రత సర్వదా' అథ. స్వభావోక్త్యలంకారమును "స్వభావోక్తి
 రసౌ చారు యథావ దస్తువర్ణనమ్" ప్రతా. అంత్యానుప్రాసాలంకారమును.

తా|| ఆవెలయాలు నిరంకుశుఁడుధరించిన వానినిజూచి యీచలువఁజేసినరేసుకండువా చాలా
 బాగుగానున్నది. అనిహెఁగ్గరించినంతనే యిది నీజవికకొఱకే తెచ్చితిని తీసికొనుమనును. జాలెలు
 గల క్రొత్తయుత్తరీయమును గాంచి యిది సోగసుగానున్నదనినతోడనే యిది నీపైఁటనిమిత్తమే
 తెచ్చితి నని యిచ్చును. చెంపనిగకుఁగట్టిన పట్టుదారపుగుత్తినెఱాచి యిది చాలా సింగారముగా
 నున్నదనివెంటనే యిది నీజడబొందునకే సంపాదించితి ననియొసంగును. పూలువేసికుట్టిన యెలుపు
 పసుపురంగులయుత్తరీయమును బరిశీలించి యిది మురుపుగా నున్నదను చుండఁగానే యిది నీసరికిఁజీప్తై
 వేసికొను కాసెగుడ్డుకుఁ గొనుమనును. మఱియు వజ్రవైడూర్యాది నవరత్నములతో రచింపఁబడిన సువర్ణ
 భజరజాదుల సెంతతెగువగా నిచ్చుచుండునో యంతసౌఖ్య మనుభవించుచుండును. అవిడ యేమాత్ర
 మయిన నడిగినజాలును దనప్రాణమును సైతము నొసంగుననుటలో సందియములేదు.

—: నిరంకుశునిభార్య యత్నతోఁజెప్పి విలపించుట :—

క|| ఈరీతి నతఁడు దుర్వ్యా, పారంబున సంచరింప + బహువత్సరముల్
 ధీరమతిఁ జూచిచూచి య, వారితదుఃఖావ్రసన్న + వదనాంబుజయై. 47

అ|| అతఁడు - అనిరంకుశుఁడు, ఈరీతిక - ఈప్రకారముగా, దుర్వ్యాపారంబునక - దుష ఎ)
 వర్తనమునందు - చెడ్డనడతయందు, బహువత్సరముల్ - అనేకసంవత్సరములు, సంచరింపక - తిరుగు
 చుండఁగా, పైవచనమందలి యతనిభార్య యనువాక్యముతో నన్వయము. ధీరమతికై భార్యయతోఁ

గూడినచిత్తముతో, చూచిచూచి-చాలకాలము నిరీక్షించి విసువ్రుండెడి, అవారితదఃఖాప్రసన్న వదనాంబుజయై. అవారిత-అడ్డగింపశక్యమగాని, అటంకపఱుపఱవిగాని. దుఃఖ-శోకముచేత, ఆప్రసన్న-సంతుప్తముగాని-వికసింపఁబడని, వదనాంబుజయై - మఖిదగ్ధమగలదియై, తనపతి వేశ్యా లోలుండై చరించుచుండ ఒహుకాలము చూచిచూచి దుఃఖించినదనటచే నిందు విరహావస్థ వర్ణింపఁ బడియున్నది. “కాలక్షేపే తు సంప్రాప్తే కార్యా ద్వాప్తపారతంత్రతః, ఏకగ్రామ స్తయోర్యునోర్వి రహ స్సోఽభిధీయతే” సాహి. చిం. నాయికప్రోషితభర్తృక, “తే. ఆనుశయముఁ జెందునతి కలఃహృత రితని, జేతుఁడు విదేశగతుండైనఁగృతదాల్చు, నతివ ప్రోషింపతిక కాంతాభిసరణ, శీల యభిసారి కాఖ్యయైఁచెలుపుమెఱయు” కా. సం.

తా|| అనిరంకుశుఁ డీవిధమ గాఁ జెడునడఁయఁడుఁ చిరకాలము మెలంగుచుండుటచే నాతని కులనతి కొంత కాలమనకైన నావగని కీదరభ్యాసము పోకుండ నా యనుభవముతోఁ జూచి చూచి యాటంకపరుడరాని దుఃఖముతోఁగూడిన మఖారవిందము గలదియై.

ప|| ఒక్కనాఁడు త్రిభువనాశ్చర్యకరసౌందర్యయగు సతనిభార్య కరుణాయత్త చిత్తయగున త్తముండఱనిలిచివాసరారంభసముజ్జ్వలభమాణ శతపత్త్రపత్త్రజైత్రంబు లగు నేత్రంబుల నశ్రువులుగ్రమ్మ గరుణంబుగా నిట్లనియె. 48.

అ|| ఒక్కనాఁడు-ఒకదినమన, త్రిభువనాశ్చర్యకరసౌందర్య-త్రిభువన-స్వర్గమర్త్యపాతాళము లనెడిమాఁడులోకములయందుఁగలవారలకు, అశ్చర్యకర-చోద్యమునుగలిగించునట్టి, సౌందర్య-చక్కఁ దనముతోఁగూడినది, అగు + అతనిభార్య-అయినట్టియా నిరంకుశునియిల్లాలు, కరుణాయత్తచిత్త-కరుణా-దయకు, అయత్త స్వాధీనమయిన, చిత్త-హృదయమగలది, అగు + అత్తముండఱ - అయినట్టి తన యత్త గారియెదుట, నిలిచి-నిలువఁబడి, వాసరా.....త్రంబులు. వాసర + అరంభ-ప్రాతఃకాలమున, సముజ్జ్వలభమాణ-సమధికముగా వికసించుచున్న, శతపత్త్ర-తామరపూవులయొక్క, పత్త్ర - తేకు లను, జైత్రంబులు-జయించి నట్టివి, అగునేత్రంబులకా-అయిన తనకన్నులయందు, అశ్రువులు-కన్నీరు, క్రమ్మకా-వ్యాపింపఁగా, కరుణంబుగాకా-దయకలగునట్లు, ఇట్లు + అనియెకా - ఈప్రకారముగాఁ బలికెను. ఇందు ‘అనియెకా’ అనుప్రయోగమునకు “నూ. ఇతేవీపరస్పస్యా దిద్భవేన్నాంత కాత్పరే” అథ. “నూ. అద్యఃక్రియానుధూతార్థద్యోతినమాద్యగంవిసాసద్యః” నన్న. ఇందు అశ్చర్య దర్య-భార్య-అయత్తచిత్త-అత్త-పత్త్రపత్త్రజైత్రనేత్ర, వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము, ‘అరంభ సముజ్జ్వలభ’ అను ప్రాసాలంకారము. ‘శతపత్త్రపత్త్రజైత్ర’ంబులు, ఉపమాంకారము. ‘తమన్వేత్యను బహ్నుతితచ్ఛీలంతన్నిషేధతి, తస్యైవానుకరోతీతి శబ్దాఃసాదృశ్యవాచకాః, ఉపమాయా మిమే ప్రోక్తాః, కవీనాంబుద్ధిసాఖ్యదాః” కావ్యాద. ఇందు శోకమనుస్థాయిభావముకలదు. “క. హితజన విరహావస్థచే, నతిశయమైజనులమానసాంభోజమునకా, బ్రతిదినము వొడముదుఃఖం, బతిభూమి వహింపశోకమగు” నరస.

ఉ|| అత్తవు నత్త్యలక్షణన ♦ మగ్రగుణాఢ్యవు నన్నుఁ దిట్టనుకొ మొత్తనె కాని నీకొడుకు ♦ మూఢత మానుపవేల పాడురో

తోత్తూమారి యై గృహముఁ ♦ ద్రొక్కకయొక్కొకదానిఁ బూసికన్
గుత్తకు నంచు నంచుకొని ♦ కోకలరుకలు జోక నీయఁగన్.

49.

అ॥ అత్తవు - నాభర్తకుఁడైవైనదానవు, సత్వలక్షణసవగ్రగణాధ్యవు, సత్వలక్షణ - సాత్త్వికస్వభావవ తోగూడిన, సవగ్రగణ - నిఁదాఁగిన గణములందు, అధ్యవు - సంపన్నురాలవు, నన్ను - నన్నుమాత్రము, క్షీణ - శకించుటకును, మొత్తనెకాని - కొట్టుటకేకాని, నీకొడుకు - నీకమారుఁడు, మాధణ - ఆకేళిచ చేత - తెలియజేసినచేత, గృహము త్రొక్కి - ఇంటిలోనడగుజెట్టక, పాడు + రోతోత్తమ + ని - చెడబట్టిగల పడుపుగలైయిండ్లకుఁ బోవు స్వభావముగలవాడై, పూసిక - పట్టదతో, ఒక్కొక్కదానిక - ఒక్కొక్క బోగముదానిని, గుత్తకు - మొత్తముగా, గుత్తయనగా నొకసాత్తనఁదలి ఫలమునుభవించుటకు నాసాత్తగలవారికిఁ దప్పలార్థముగఁ దగినధనమిచ్చి తనయనభవము నంచుకొనట, ఆచుక - అనిచెప్పచు, ఉంచుకొని - తానంచుకొని, బోక - బగుగా, కోకల + రుకలు - చీరలను రొక్కమును, ఈయఁగ - ఇచ్చుచుఁడఁగా, మానఁపు + వల - ఎందఁకుఁబోగొట్టవు, నీచేతఁగాదాయనట. ఇందు 'గృహము ద్రొక్కి' యనచట ద్వితీయకఁడ్రథమచెప్పబడినది "నూ.ఇతరత్ర చ ద్వితీయా తస్యాః ప్రథమా చ ఒడఁదానం స్యాత్" క్కవించి. 'పాడురోతోత్తు, అనుటకుదా "గీ॥ పతులు వొలియుట విన్ననై + పాడువాటి, యన్నదాన" హరివం. "ప. పాడుగావునాగతి" కళా. అత్త గారూః నీవునమస్తమునెఱిగినదానవు. లోపముండిన లేకున్న నన్నుదిట్టుచుంచువుకాని యింతటి దుష్ప్రవర్తనగల నీకొడుకు నుఁడఁచిచట నీకుచేతగానికార్యమా? వ్యాకృత్యలఁకారము.

తా॥ అత్తగారూ! నీవు నమస్తమును తెలిసినదానవు, ఓర్పుగలదానవు. ఇంటిలో నన్ను దిట్టుట కొట్టుటయే కానినీకుఁకుఁ దవితేయై ఇంటికిఁగూడ నడగుజెట్టక పనికిమాలిన బోగమురాం ద్రును మొత్తముగా వేరముచేసికొని యుంచుకొనుచు నింటఁగలడబ్బునఁతయుఁ గర్చుజెట్టుచుండినను మానుపలేకుంటివి. ఇది నీకు చేతఁగాని కార్యమా?

ఉ॥ చిత్తములోనఁ బ్రేమవిల ♦ సిల్లఁ దనూభవులన్ సమస్తలో
కోత్తర రత్నభూషణన ♦ ముజ్జ్వలితాంగులఁ జేసి వారియ
త్యుత్తమధర్మవృత్తిఁ బరి ♦ తోషముఁ గాంతురుగాక యిట్టి దు
ర్వృత్తిఁ జరింపఁగాఁ బరిభ ♦ వింపక చూతురె మీవిధంబునన్.

50.

అ॥ ఈప్రపంచమున నెవ్వరైనను, చిత్తములోన - తమచునన్బునందు, ప్రేమవిలసిల్ల - అధికమైనయిష్టముతో, తనూభవుల - కొడుకులను, సమస్త.....తాంగుల - సమస్త లోక - జనులందఱిలో, ఉత్తర - శ్రేష్ఠమయిన, రత్నభూషణ - మణిమయములగు సామ్యులతో, సముజ్జ్వలిత - ప్రకాశించఁబడిన, అంగు - శరీరముగలవారినిగా, చేసి - ఒనరించి, వారియత్యుత్తమధర్మవృత్తి. వారి - వారియొక్క, అత్యుత్తమ - మిక్కిలిశ్రేష్ఠమయిన, అత్యంతయోగ్యమయిన, ధర్మవృత్తి - న్యాయప్రవర్తనముచేత - జేదవిహితమయిన న్యాయపాఠముచేత, పరిభో

షముక్ - సంతోషమును, కాంతురుగాక - పొందెదరుగాని, ఇట్టిదుర్వృత్తిక - ఈలాటి చెడ్డ నడతయందు, చరింపఁగాక - తిరుగుచుండఁగా - ప్రవర్తించుచుండఁగా, పరిభవింపక - దూషించక - చీకొట్టక, మీవిధంబునక - మీవలెనే, చూతురె - చూచియురకుందురా, ఇందు మూడవ పాదమున 'ఆ, త్యుత్తమధర్మవృత్తిఁబరిఁతోషము, అనుచోట సంయుక్తయతిసెప్పఁబడినది. "ఆ. ఒకటి రెండు జడ్డఁలుండెడువర్ణంబు, విశ్రమస్థలమునఁ జెలసె నేని, యవల దాని కెద్దియైన సంయుక్త శాస్త్రామసంజ్ఞచేఁ బోసంగుచుండు" అప్పు. లోకమునఁ దలిదండ్రులు తమపుత్త్రిని సత్ప్రవర్తనము నకు ముదమందుదురు గాని యిట్టినుప్రవర్తనముగలవానిని నిందింపక మీవలెనే యూరకుందురా, అనుటచే. అర్థాంతరన్యాసాలంకారము. "తే॥ మహి విశేషంబుచేత సామాన్యమును బ్ర, సక్తసా మాన్యమునవిశేషము సమర్థి, తమగ నర్థాంతరన్యాస మమరుచుండునెలమి రెండువిధంబులై" నరస. తా॥ లోకమునఁ దలిదండ్రులు తమకుతులను విశవలేనిగతనాలు దాపినబంగారునగలతో నలకరించి వారియొక్క సత్ప్రవర్తనమును జూచి సంతసించుచుందురు గాని యీలాటి చెడునడత గలకొడుకుం గని మందలింపక మీవలెనే యూరకుందురా.

ఉ॥ కోరికి దీరఁగాఁ గుడిచి † కుంకుమసంకుమదాంకగంధ మొ

య్యారముగా నెలఁదుకొని † యాకులుఁ బోకలుఁ జాలునట్లు దు

ర్వారతరేచ్ఛఁ బుచ్చుకొని † వారలతాంగులయిండ్ల కేగఁగా

నూరక చూచుచుండెద ర † యో యదలింపక మీరు మామయున్. 51.

అ॥ కోరికి + తీరఁగాక - ఇష్టమువచ్చినట్లు, గుడిచి - భోజనముచేసి, కుంకుమసంకు మదాంకగంధముక. కుంకుమ - కుంకుమపువ్వుయొక్కయు, సంకుమద - జవ్వాజియొక్కయు, అంక - చిహ్నములుగల - అనఁగా గుఱుకులను చెలియఁజేయునట్టియనుట గంధముక - పరిమళ ద్రవ్యమును, ఒయ్యారముగాక - అందముగా, ఉదా 'గీ॥ రతివిధంబునఁ గడునొయ్యారమునఁ బొదలి" చంద్రభా. అలందుకొని - పూసికొని, ఆకులుక - తమలపాకులను, పోకలుక - వక్కలును, చాలునట్లు - సమృద్ధిగా, దుర్వారతరేచ్ఛక. దుర్వారతర - వారింపనలవిగాని, ఇచ్ఛక - కోరికతో, పుచ్చుకొని - తీసికొని, వారలతాంగులయిండ్లకున్ - వెలవెలందులయొక్క గృహములకు, ఏగఁగన్ - పోవుచుండఁగా, మీరున్ - మీరయినను, మామయున్ - మామామగారయినను, అదలింపక - మందలించక, ఊరకచూచుచుండెదరు - వృథాగాఁజూచి యేమియు ననకుండెదరు, అయో - అయ్యయో - ఇది సంతాపమును చెలియజేయును. ఉదా "ఉ॥ నన్నొల్లకవీడనాడెద పయోతగవా మగవారిచిత్తముల్" విష్ణుపు. ఇందు 'కోరికి' అనుప్రయోగమునకు "నూ. అజన్య జన్యభేదేన శబ్దా స్వస్య ర్వికృతా మతః, జన్యాంతగతవర్ణానాం భూయసీ స్యా ద్విచిత్రతా" అధ. ఉదా "క॥ నీకోరికి యప్రతిహత, మేకార్యముఁ గోరి వచ్చి తెఱిగింపుము" భార. "చ॥ ఇత్తెఱంగు కోర్కికిఁగతమేమి పొండ్రులఁగల్గి ధరక సగమిఁదలించితే" భార. మఱియు నత్తగారిని మీరు" అని బహువచనముతోఁ జెప్పటకు "నూ. స్వా త్పుజ్యత్వవివక్షాయాం మహతాం బహుతా మతః" అధ. "మాసాన్ దళోదరస్థం యాధృత్వా కూలై స్సమాకులా, వేదనా వివిధై ర్దుఃఖైః ప్రసూతా చ విమూర్ఛితా, ప్రాజ్ఞై రపి ప్రియాన్ పుత్రాన్ మన్యతే సుతవత్సలా, కన్యస్తస్యా

నిష్క్రుతిం కర్తుంశక్తో వర్షశతై రపి” వ్యాస. “గర్భధారణపోషాభ్యాం పితౄ రాతౌ గతీయసీ” మతియు “ఉపాధ్యాయాన్ దశాచార్యః. ఆచార్యాణాం శతంపితౌ, సహస్రం తు పితౄణామ్” మాతా గౌరవేణాతిచ్యతే” మను. ఇత్యాదిస్మృతులవలనఁ జెలియఁబడుచుండుటచే నత్తగారనుట యుక్తము. కవిసార్వభౌముఁడును “ఉ॥ ఎట్టివిషాద మాత్రజనియించెనో మామకు నత్తగాఁకిన్” అనిశృంగారనైషధుని నుడివినాఁడు; ‘కుంకుమసంకుమదాంక’ వృత్త్యను ప్రాసాలంకారము. ‘అకులున్ - పోకలున్, అనుప్రాసాలంకారమును.

తా॥ ఇంట సంతృప్తిగాభుజించి మేనఁబరిమళద్రవ్యముల సింగారముగాఁబూసికొని గుప్పెడు వక్కలాకులు బట్టికొని గడనకత్తెలచెంత కేగుచుండుటఁ జూచియును మీరును మామగారును నించుక యైన దండించియెఱుంగరు గదా! అయ్యో: ఇట్టివింత యెచ్చటనైనను గలదా?

సీ॥ మామగారైనను + గామాంధవర్తనం, బోజగా దనిపల్క + నుడుగ కున్నె
వదినెయైనను వార + వనితాప్రసంగంబు, లర్హమా యనిపల్క + సడఁగ కున్నె
బంధువులైనను + బధముదప్పించెంచు, టేనీతి యనిపల్క + మానకున్నె
మీరైన నీదురా + చారపారీణత, వలదురా యనిపల్క + వదలకున్నె

తే॥ కటకటా చూఱవిడిచి యీ + కరణిధరణి, సురకులాచారధర్మంబు + జూఱపుచ్చు
సుతునిదుశ్చేష్టలూరక + చూచుచున్న, బరువునకులోటుతోనగుఁ + బాటురాదా. 52.

అ॥ మామగారైనను - మాయొక్కమామగారయినప్పటికిని, కామాంధవర్తనంబు - సుర
తేచ్చచేతఁ గన్నుఁగాననినడత, ఓజ + కాదు + అనిపల్కన్ - క్రమముగాదనిచెప్పినట్లయిన. ఉడు
గకున్నె - చాలించకుండునా, ఇచట ‘ఉన్నె’ అనుటకు ‘నూ. ఒకానొకఁడఁ దద్ధర్మార్థకంబు
లగు నుండు చను చేరు కొనులప్రశ్నార్థకై కారపరంబులగునపుడు వానికడ యచ్చులకు లోపంబు
విభాషనగు. అగునొనుండుడ కారంబునకు న కారంబగు.” ప్రో. వ్యా. వదినెయైనను - మావదినె
గారియినను, ఇదివధూనీశబ్దభవము. వారవనితాప్రసంగంబులు - బోగమురాఁడతో సంభాషించు
టలు - వెలయాండ్రతో మాట్లాడుటలు, అన్యమా + అనిపల్కన్ యోగ్యమగునా యనినట్లయిన,
అడఁగకున్నె - ఈప్రవర్తనము తగ్గిపోకుండునా, బంధువులైనను - చుట్టములయినను, పథమున్ +
తప్పించుట - తప్పుదారినినడచుట. పద్ధతినిదప్పి వర్తించుట ఇచట పథమునుగూర్చి ‘ని. ఆయనంపర్త్య
మార్గాధ్వపంథానః పదవీసృతిః, సరణిః పద్ధతిః పద్ధావర్తన్యైకపదీతిచ’ అ. ‘వర్త్యాభ్యాసరణిః
పంథామార్గప్రసరసంచరాః” మే. ‘నూ. అన్యేషాం చ చాలుగ్నస్తస్య” శబ్దచిం. అను
సూత్రముచేతఁ బథము అయినది. ఈపంథాశబ్దమునుండి పథశబ్దముకలినది. “ఇంద్రస్త్రి భువనైశ్వర్య
మదోల్లంఘితసత్పథః” సం. భాగ. ‘తారాపథః, ఇత్యాదులు. ఏనీతి - ఎక్కడిన్యాయము. అని
పల్కన్ - ఇట్లుసంభాషించినయెడల, మానకున్నె - ఈయుద్యోగమును విడువకుండునా, మీరై
నన్ - మీరయినను, ఈదురాచారపారీణత. ఈదురాచార - ఈచెడ్డనడతయొక్క, పారీణత -
ఆవలిదరివఱకుఁజూచుట - అంతమునుజెలిసికొనుట, వలదురా + అనిపల్కన్ - వద్దురాయనిదండించి
వట్టయిన, వేవలకున్నె - విడిచిపెట్టకుండునా, కటకటా - అయ్యయ్యో, ఇదిసంతాపమునుజెలియఁ

జేయును. ఈకరణిన్ - ఈవిధముగా, చూచివిడిచి, బొత్తిగాఁబోఁగొట్టి, చెడఁగొట్టి, ఉదా. “గీ||
చోరబాధాదికములచేఁ + జూలవోవు, ధనము ధనమానె యొన్నిచం + దములఁ దలఁప” కాశీ, “ఉ.
నాదగునట్టిధైర్యము మనంబును మిక్కిలిచూపుచున్నన్” పద్మపు. ధరణిసురకులాచారధన్యుంబున్ -
ధరణిసుర - బ్రాహ్మణులయొక్క, కులాచార - వంశమునందుఁగల సదాచారముయొక్క, ధర్మం
బున్ - శేదోక్తవిధిని, చూపుచున్నును దుశ్చేష్టులు - కొల్లపెట్టునటువంటి కొడుకుయొక్కచెడు
పనులు, ఊరకచూచుచున్నన్ - కనిపెట్టి వ్యర్థముగానుండినట్లయిన, పరువునకులాటుతోన్ -
గౌరవముతక్కువమగుటయేకాకుండ దానితోఁగూడ, నగుబాటురాదో - లోకులపహసించు నటు
వంటిస్థితిరాకుండునా, ఉదా “వ. నీవులోకంబుచేత నగుఁబాటుపొందంగలవాడవనికర్ణుండు సెప్పిన”
భార. ఇందు నగుఁబాటువచ్చుననుటనుగూర్చి “దురాచారస్య విప్రస్య నిషిద్ధాచరణస్య చ, అన్నం
భుక్త్వా ద్విజః కుర్యాద్దినమేక మభోజనమ్” పరా. ‘మామగాదు’ అనుపూజ్యత్వ శబ్దప్రయోగమును
గూర్చి “నూ. పూజ్యత్వేన ద్రుతః కారు. భేదకం తూభయాత్మికం, తచ్ఛబ్దస్యా ద్భిహుత్వే స్వా
త్త్రథా తత్ర ద్రుతస్థితిః” అధ. ‘కటకటాచారవిడిచి’ అనుచోట, ‘కటకటా’ దేశ్యము. కశ. “నూ.
తిజ్జధ్యశేషషష్ఠీ సుస్కర్మస్థవచనీయజవిభక్తిః, కించిత్రుశంసనాద్భుత సన్తాపదాదాకి మేవాంశ్చ
క్వాకిలమాష్ఠీచూద్యానభిదధతి కలాద్రుతోనయేషాంస్యాత్” నన్న. ఇందు బృహత్సాహచర్యములు
నాలుగు సంత్యానుప్రసాసముతోఁ జెప్పఁబడినవి. మినుతుని దుష్ప్రవర్తనములను జూచి యూర
కున్నచో మినును నగుఁబాటుకలుగు ననుటకు “ఏకేన శుక్కువృక్షేణ దిహ్యమానేన వహ్నినా,
దహ్యతే తద్వనం సర్వం కుపుత్రేణ కులం యథా” చాణ. “క|| కొఱగానికొడుకు పుట్టినఁ, గొఱ
గామియె కాదు తండ్రి గుణములఁ జెఱుమన్, జెఱుమతుడ వెచ్చుపుట్టినఁ, జెఱుమఁదీపెల్లఁజెఱుమ
నిర్ధము” సు. “జాతమాత్రేణ పుత్రేణ కఃప్రమోవో మనీషిణాం. యదినామ నవిద్యాది గుణైః
సార్థం సవర్ణతే” హరి. సు.

తా|| ఇట్టికురాచారమునఁ బ్రవర్తించుచున్నునును జూచి మామగారైన నీ కీవేశ్యలోలత
తగదనిన వినకుండునా? మాయాదుబిడ్డయైనను నీ కిట్లుపెరియొడ్రతోఁ జెలిమికూడునా? అన విత
కుండునా? చుట్టములైనను నీ కీదుర్వృత్తి వలదనినఁ జాలింపకుండునా? మిరయిరకు బోగము
కొంపలచుట్టు దిరుగుట చెల్లదనిన మానకుండునా? ఆయ్యో! ఇట్లు విచ్చలవిడిగావలలిపెట్టి బ్రాహ్మ
ణాచారవిధుల నన్నింటిని నేలపొలుచేసి నకమగొనునకు గని యూకుండినట్లయిన మనపరువు
పోవుటయే కాక లోకులచే నవ్విందుకొనవలసి వచ్చునుగదా!

క|| మికతనఁ గాదె యీయవి, వేకం బాయనకు నుద్భ + విల్లుట మీయా

త్రికరణ మిత యుగినిన, జేసొనునే యాతఁ డితఁశిష్టేశ్వరతన్.

53.

అ|| మికతనన్ + కాచె - మికతననేకదా, అయినను - నీసుకునకు, ఈ + అవివేకంబు -
ఇట్టితెలివిలేమితనము, ఉద్భవిల్లుట - ఏర్పడుట, మీయాత్రికరణము - మీరాసక్షమువహించుట,
అనఁగా నీయుద్భవమునకుమీరే సహాయులుగానుండుట. ఇంత + ఉడిగినన్ - కొంచెముతగ్గనీని,
అతఁడు - ఆమానవ్రుఁడు, ఇంతశిష్టేశ్వరతన్ - ఇంతటిమ గాచారమునందుఁ బ్రవర్తించుటకు, చేకొ
నునే - అభ్యసించునా - అలవాటుపడునా,

తా|| మీ రిట్లూరకుండినందుననే నీకొడుకున కిట్టితెలివిమాలినపని యలవడినది. మీరే సహాయులుగా నుండనిపక్షమున నతఁ డింతటిదుష్కార్యములకు సాహసింపఁడు.

క|| మీకెఱుంగరాదే తనయుని, పైకరుణఁదలంపరో య ధ పారశ్రీచేఁ
గైకొనరొ కాక దినమున్, గోకలు మొదలైన వెన్ని ధ కొంపోఁ డింటన్. 54.

అ|| మీకెఱుంగరాదె - మీకుఁజెలియుటలేదా, తనయునిపైకరుణన్ - కొడుకుమీఁదిదయచేత, తలంపరో-యోచించరేమో, ఆపారశ్రీచేఁ - అంతములేని సంపదచేత, కైకొనరొ-లక్ష్యపెట్టరేమో, కాక-అటులఁగానిపక్షమున, దినమున్-నిత్యముచు, ఇంటన్ - మనగృహమునందు ఇచట 'ఇంటన్' అనుటకు "నూ. జౌపవిభక్తికనామ్నా మత్వం స్యా త్స్వప్తమీ తృతీయాశ్వాసే" శబ్దచిం. కోకలు మొదలైనవి-చీరలుమున్నుగాఁగలవి, ఎన్నికొంపోఁడు - ఎన్నింటినిదీసికొని పోవుచుండుట లేదు, అనేకము సంగ్రహించుకొనిపోవుచున్నాఁడుగదా యనుట. 'కొంపోఁడు' అనుటకుదా. "క. చంపినఁజంపునునన్నటు, కొంపోకుండిననుజాలు" ప్రభా. ప్ర. ఇచట 'తద్ధర్మార్థకము త్రికాలవాచి యగుటకు "నూ. తద్ధర్మార్థకవిశేషణం బసహాయతం ద్రికాలవాచి యగు, ప్రా. వ్యా. ఉదా. "అ. ద్రుపదువీటిలోన ధ దౌమ్యైకయ్యమరేఁచెఁ, బసులఁబట్టె విరటుఁపట్టణము న, మఱియునెన్నిలేవు" మార్తాండతనయుండు, తొడరిమనకుఁజేయుఁడుండగములు, జై. భా.

తా|| ఇదియంతయు మీకుఁ జెలిసినదేకదా! అయినను గొడుకుమీఁది ప్రేమచేతనో, దరిలేని కలిమిచేతనో, మీకనుల కెంతమాత్రము గోచరింపదయ్యె. అటులఁగానిచో 'మనయింటఁగల వస్త్రాభరణాదుల నెన్నిటిని సంగ్రహించుటలేదు?

తే|| అన్నియుచుజూచుచుండెదఁనంతోయింతో, యంతచనుమానమునకురానింతెకాని
నేనె పట్టెదనన్నచోనానెధనము, దులిచినప్పుడు తెలియు నానులువులెల్ల. 55.

అ|| అన్నియును సమస్తమును. అంతోయింతో-గొప్పగనోకొద్దగనో, చూచుచుండెదన్-కనిపెట్టుచునేయున్నాను, అంతచనుమానమునకున్-అంతగారాబమునకు, రాన్-వచ్చినట్లయిన, ఇంతెకాని-ఈవిధముగా జరుగుటయేతప్ప, నేనెపట్టెదనన్నచో-నేనొక్కదాననే పోకుండఁబట్టుకొనెదమని తలంచినపక్షమున, జౌనే-నావల్లనేయగునా, ధనమడులిచినప్పుడు - ద్రవ్యమునుబొత్తిగాఁబోఁగొట్టినపుడు, అనులువులెల్లన్-అటువంటిసులభములన్నియును, ఆచులకనలన్నియును, తెలియున్-ఎఱుకపడును, ఇందు 'అంతోయింతో' అని ప్రయోగించుటకు "నూ. లోకోక్తిసాం భవే ద్యోగో యది స్యా చ్చృతిరంజనమ్" అధ.

తా|| ఈజరుగుచున్నపనులన్నియు గొప్పగనో కొలఁదిగనో చూచుచునేయున్నాను. అంతగారాబముగాఁ బెంచుచుండుటవలననే యీలాటి దురాచారము లలవడుచున్నవి. ఇంటిలో నెవ్వరికిఁ బట్టనిది నేనొక్కదాననే డబ్బుపోకుండ బట్టుకొనయత్నించినను నావలన నగునా? రొక్కమంతయు దులిపినప్పుడుగాని బాగుగాఁజెలియదు.

క॥ నా కేమిదేహసుఖము పు డ రాకృతమే కాక నేడు డ రాబోనే యీ
లోకమున నేనె యరుదా డ మాకోడలుగాదో డ పొరుగుమంచముగాదో. 56.

అ॥ నాకేమిదేహసుఖము, దేహసుఖము - శరీరసౌఖ్యము, 'ని, సుఖేహేతౌసుఖేసుఖమ్' శబ్దా. నాకేమిదేహసుఖము-నాకెక్కడిదేహసౌఖ్యము - అనియుండెప్పవచ్చును. పురాకృతమే కాక - పూర్వజన్మమునజేసికొనిన పాపఫలమేతప్ప, నేడురాబోనే-ఈదినమునవేటొకటి రాగలుగునా. అనగా ఆగామి సంచితప్రారబ్ధములు అను మూడింటిలోఁ బ్రారబ్ధముననుభవించితిమివలయునుకనుక నిప్పుడుతొలగించుకొనవీలులేదు గదాయనుట. ఈలోకమునక - ఈప్రపంచమున, నేనె-నేనొక్కదాననే యిట్లున్నానా, అరుదె-ఇదియొక యాశ్చర్యమా, ప్రపంచమున నావంటివారెందఱో కలరు గనుక యిదియొక వింత కాదనుట. మాకోడలుగాదో పొరుగుమంచముగాదో - మాకోడలు నావలెనే కోటటికమునకువచ్చినదిగాదు, యెదుటివారిమంచము నామంచమువంటిది కాదు, అంతటియశ్రద్ధగా జూచుచుంటివనునిష్ఠురోక్తి, ఇందు మాకోడలుగాదో, అనుప్రయోగమునకు "నూ. అన్యేవ్యర్థవిశేషే స్యు రంతే శ్రుతిమనోహరాః" అథ. ఉదా "సు. తొలి దేవేంద్రుడు మాకులఁబుజ్జొరలే"దో మేము నారోమురా, యలయంకస్థితిఁ గాంచలేదొ స్వరవిద్యలో మున్ను మావారికి, తులచే బాణిని నేర్వఁడో యనికులస్థానప్రతిష్ఠలోత్రిభం, గులఘోషించెడు నాగఁ గోళ్ళు గలయంగూనె" ధరామండలికా" తా. శ. 'నూ. సంబంధంబున యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకుం గొన్నియెడలఁబుత్వంబగు." ప్రౌ. వ్యా. లోకోక్త్యంతకారము. 'దేహసుఖముపురాకృతమే కాక నేడురాబోనే, అనుటనుగూర్చి "పాత్రం నైవ యదా కరీరవిటపే దోపానసంతస్యకిం, నోలూకోఽప్యవలోకతే యది దివా సూర్యస్యకిందూషణం, వర్షానైవపతంతి చాతకముఖే మేఘస్యకిందూషణం, యత్పూర్వం విధినా లలాటలిఖితం తస్మాద్భితుం కఃక్షమః" చాణి. అర్థాంతరన్యాసాలంకారము. సామాన్యం వా విశేషో వాతదన్యేన సమర్థ్యతేయత్ర సోఽర్థాంతరన్యాసఃసాధర్మ్యే తేతరేణ వా" కా. ప్ర.

తా॥ నాకు శరీరసౌఖ్యమిప్పుడెక్కడనుండివచ్చును. పురాతనజన్మమునఁ జేసికొనినపాపఫల మనుభవించి తీరివలయును. గదా! కానిమ్ము ఈలోకమున నావంటివారెందఱులేరు. మాకోడలు నావలె సౌఖ్యమనుభవింపఁ గోటటికమునకు వచ్చినది కాదు. పొరుగుమంచమునామంచమువంటిదిగాదు.

క॥ ఆలోగని చేతోధృతి, చేలింపక మిమ్ముఁ గూడి డ చెప్పితినిదియున్
జాలింపక కైశికజిత, రోలంబకదంబయే న డ రుంధతిఁ గానన్. 57.

అ॥ కైశిక.....దంబ కైశికజిత-తలపెండ్రుకలసమూహముచేత జయించబడిన, రోలంబక దంబ-తుమ్మెదలయొక్క సమూహముగలదానా, ఏన్-నేను, ఆరుంధతికానక - ఆరుంధతీ నక్షత్రమునాకుఁగనఁబడుటలేదు, అనగా నాముమాసములకు మరణమురానున్నవారికరుంధతీనక్షత్రము కనుపించదుకనుక నేను గోలఁచిదిగినములలోనే చనిపోవుమనని నూచింపఁజేయుట. ఆలోక-అమరౌ జించుకాలమునకులోగడనే, కని-చూచి, చేతోధృతి-నామనస్సునఁగలచైర్యమును, 'ని. ధృతి ధారణ ధైర్యయోః' అ. చేలింపకక-తగ్గించుకొనక, అదియున్-అమాత్రపుమాటయును, జాలింపక-నిలుపు కొనక, మిమ్మున్కూడి-మిత్రోగలిసి, చెప్పితిన్-అంటిని, నేను భర్తృవియోగదుఃఖమునఁగృశించు

చుంటి నీక నాటుమాసములలో మరణమాసన్న మైయున్న దనితెలియజేయుటచే నీది మృతి యను సంచారిభావము. ఉ. “క. వలపెటిగిరాడు కౌగిట, నలమడు నరసావసీంద్రుడనివగఁ పజ్జమి, చెలులును జీలుకయు నెవ్వత, వలనగునో యనుచుఁ గొంతవగచెద నాత్మన్” నరస. నాయక ప్రోషితభర్తృక. “ప్రోషితే మలినా కృతా” ప్రతా. నేనరుంధతిఁగాన ననుటచే మరణహేత్వర్థ కము గాన గావ్యలింగము “క. హేతువు వాక్యార్థంబై, యాతతతిస్ఫూర్తితోఁ బదార్థంబునునై, ఖ్యాతిఁగనఁగావ్యలింగం, ధైతగుసత్కృతులయందుఁనదియెట్లున్నన్” నరస. “కావ్యలింగం హేతో ర్వాక్యపదార్థతా” కా. ప్ర.

తా|| అత్తగారూ నా కరుంధతీనక్షత్ర మగపడుటలేదు. నేను మృతినొందనున్న యీయల్ప కాలములోనే నాకుఁగలప్రేమను విడువఁజాలక మీతోఁ జెప్పుచున్నాను.

తే|| ఇంతనాఁడు కరగ్రహ + వంతురాలి, జేసి తోడ్కొనివచ్చితి + చెప్పినట్ల
చేయుచుంటిని గోట్రంబు+మీయనుజ్ఞ, నలుపునాకేయెడల నైనఁ+దెలుపఁగలరె. 58.

అ|| ఇంతనాఁడు-బాల్యమునందే, హస్తసంజ్ఞాపూర్వకముగాఁ దనవయస్సును చెలుపుట. కర గ్రహవంతురాలిన్-పాణిగ్రహణమయినదానిని గా, చేసి-చేసికొని, తోడ్కొనివచ్చితి - వెంటఁబెట్టు కొనివచ్చియుంటిని. మీయనుజ్ఞన్-మీయొక్క సెలవుచొప్పున, గోట్రంబున్-కోటతీకమును, ఉదా. “నీ|| వైవాహికక్రియా+వ్యసనంబుకొన్నేండ్లు, గొన్నేండ్లుకోడండ్రఁకోట్రములును” విష్ణుపు. చెప్పి నట్ల-చెప్పినప్ర కారముననే, చేయుచుంటిని-ఆచరించుచుచున్నానుగదా, నాకున్ + నాకు, ఏయెడల నైనన్-ఎందుననయింపుటికిని, ఏవిధముగానైనను, నలుపు-మలినమును, అనఁగాఁగళంకముననుట, తెలుపఁగలరె-కనఁబఱచఁగలుగుదురా, ఇదిలోకోక్త్యలంకారము. ఇందు ‘తోడ్కొనివచ్చితి’ అను ప్రయోగమునకు “నూ. వ్యచి ద్వికర్ణకే చాపికేచి త్రస్య స్థితిం జగుః” అధ. ఉదా. “ఉ. చేసితి జన్మముల్ తపము” స్వా మ.

తా|| చిన్నతనముననే పెండ్లిచేసి కోటతీకమునకుఁ దీసికొనివచ్చితివి. నాఁడునుండి మీయానతి చొప్పున జవదాటక ప్రవర్తించుచుంటిని. నాయం దేమయిన నలుపుజూపఁగలరా !

క|| ఒకతెవలె నాడియాడిం, చుకొనుట నేయిరుగుపొరుగు + చూచెనొకో యు
ప్పకుఁ జప్పకుఁ గా ననుజూ, చుక నడువఁగవలె గులీన + శుకసల్లాపల్. 59.

అ|| ఒకతెవలెన్-ఒకదానిమాదిరిగా, ఇచట ‘ఒకతె’ అనుటకు. ‘నూ. ఎవ్వరితాదులయందలి రివర్ణంబునకు లోపగు విభాషకగు. ప్రా. వ్యా. ఉదా. ‘క. నీ. వలెనాకిక నాపులైనవారుగలరె, రుక్మి. ఆడి-ఒకరినొకమాటయని, ఆడించుకొనుటన్-మరలననిపించుకొనుటచేత, ఉప్పకున్-చప్పకున్ కాన్-ఉప్పచప్పనగా-అనఁగా నిష్ఠములేనిస్వభావముతో ననుట, ఏయిరుగు-ఏయొక్కమనయింటి ప్రక్కనున్నవారుగాని, ఉదా. “క. ఇరుచెవియెఱుంగకయుండన్” ఉ. హరివం. పొరుగు-ఏయొక్క ఎదుటింటివారుగాని, ఉ. “గీ. కరుణనింపారనిమ్ము నీపొరుగునందు” కాశీ. చూచెనొకో - ఎవరై ననుజూచియున్నారా, కులీనశుక సల్లాపల్. కులీన-మంచివంశమునందుఁబుట్టిన, ‘ని. అభిజాతః కులీన

స్వాస్థ్య, ఆ. శుక సల్లాపల్-చిలుకపలుకువంటి యశ్యక్తమధురస్వరమతో విహితముగా సంభాషించుకొను స్త్రీలందఱును, ననున్చూచుక-నాప్రవర్తనమునే మార్గముగా లక్ష్యముంచి, ఉదా. “క. టోలెక్కుక నీవుత్తుడు.” “ఉ. దేక్షన్, బట్టకవచ్చి యిడ్చి సిగరబట్టివధి పంజరబూను కంసు” భాగ. “నీ. కొంగవల్నరకునంగళులబట్టుక జబ్బి, లంఠగుట్టిన వెజ్జినరయువారు” అము. నడువంగన్ + వలెన్-సంచరించవలయును. అనగా నాకలెనే నడచుకొనవలెనట.

తా. ఒకదానివలె నొకరినొకమటయని యనిపించకొనటఁ జూచి యిరుగపొరుగువారెవరైన నన్ను జెక్కనముగాఁ జూచియున్నారా? సత్కలప్రసూత లగుయవతులు నాయదగుజాడల ననుసరించి నడువవలయును సుమా.

క॥ నను నేనె పొగడికొనఁగాఁ, జన దింఠియకాని మగఁడు + సంసారనివర్తనఁ జేసి యిట్లు తిరిగిన, మగమునఁ గోరింప కెట్టి + మగనా లుండన్. 60.

అ॥ ననునేనె-నాయంజటనేనేనన్న. పొగడికొనఁగాన్ - స్తుతించుకొనట, చనదు-చెల్లదు, ఇంతియకాని-ఇంతమాత్రమేకాని, అనగా నిజమనుజెప్పుకొనట తప్పుగాదనట. పగఁడు-భర్త, సంసారనివర్తనన్ + చేసి-కాపురమునుడిచికెట్టి, ఇంట ‘నివర్తన’ అనటకు “నూ. చరిత్రాదులకు మువర్ణలోపము విభాషనగు. బా. వ్యా. ట్టు-ఈవిధముగా, తిరిగిన-గంచరించుచున్నట్లయిన, ఎట్టి మగనాలు-వీలాటియిల్లాలయినను, మనమున-శనమనస్సులో, కోరింపక, ఉండన్ - ఉండఁగలుగును, లోకములో మగఁడు సంసారమును వదిలి యిట్లతిరుగుచున్నఁ గని యేయిల్లాలయినను గోపపడక యూరకుండఁగలదా? అనుటచే నర్థాంతరస్మాసాంకారము. “లే. వహి విశేషంబుచేత సామాన్యమును బ్రసక్తసామాన్యమున విశేషము నవధి, తమగ నర్థాంతరస్యావవరుచుండు, నెలమి రెండువిధంబులైయెట్లుటన్న” కా. సం. ఉదా. “గుణానా మేవ జ్యోతిర్మాత, ధురి ధు ర్యో నియ్యజ్యతే, అన జాతేజగ్గర్ధః, సుఖింస్వశితి గార్హిణి” కా. ప్ర.

తా॥ నన్ను నేనేస్తుతించుకొనట యొప్పదనుకొందము. ఇంతేకాని లోకమలో భర్త సంసారమును విడిచి యీతీరునసంచరించుచున్నపుఁ డెటువంటిగృహస్థురాలయినఁ గోపపడకుండునా?

వ॥ అని యనేకప్రకారంబుల విలపించి. 61.

అ॥ అని-ఇట్లని, అనేకప్రకారంబులన్-పలువిధములుగా, విలపించి - తలచుకొనివిచారపడి,

క॥ కలకంఠకంఠి మదిలో, పలిదుఃఖం బాపలేక + బాష్పజలంబుల్ జలజల జలప్రవహింపఁగ, వలవల నత్తచెన నమ్ర + వక్త్రాంబుజ యై. 62.

అ॥ కలకంఠకంఠి-కోశలవంటికంఠస్వరముగలదయిన యాకోడలు, ఉదా. “వ. ఒక్క కలకంఠకంఠి” శృం. నై. “మదిలోపలిదుఃఖంబున్ - తనహృదయమునందుఁగలశోకమును, ‘ని. దుఃఖై నోవ్యసనేవ్యధుమ్” యా. ఆంపలేక-అటకాయించనేరక, బాష్పజలంబుల్-కన్నీరు, జలజల-జలజలమని, జల-అశ్రువులయొక్క-ధార, ప్రవహింపన్ కన్-పాటుచుండఁగా, ఉదా. ద్వి. కన్నుల జలజలః

కాటెడునీరు” హరి. అత్తదెనన్ - తనయత్తగారివైపునకు, నమ్రవక్త్రాంబుజయై. నమ్ర-బంచినట్టి వక్త్ర+అంబుజయై-ముఖకమలముగలదియై, అనంగాబద్ధమవంటి ముఖముగలదియైయునుట. వల వలన్-మిక్కిలిధ్వనియగునట్లుగా, ఇది దుఃఖమునకు విశేషణము. ఉదా. “నీ. తగుకునిద్దంపు టిద్దపు మోము కళదప్పె, వలవల కన్నీరువడువకమ్మ” అనిరు. వైవచనమునందలి ‘యేడ్చుచున్న’ నను క్రియతోనన్వయము. ఇందు జలజల-వలవల, అనుప్రయోగములకు ‘నూ. కాంతిశబ్దాదిశబ్దా న్తుద్వి రుక్తా స్పృతి’నైక కే, సాధారణా న్నదన్యే చవైచిత్త్య భూరి వర్తతే” అథ. ఆకోడలు తన మనెస్సులోనిదుఃఖము నాచపజాలక యత్తగారిమందు మొగమువంచి వలవలయేడ్చెను. అనుటచే నిందుఁ గరుణాత్మకవియోగశృంగారము నెప్పుడెడినది. “క. వనిత పరోక్షంబునఁబడి, యును బ్రియునిపరోక్షమునఁబయోజాక్షియు రో, దనమొనరించుట వర్ణిం, చినఁ గరుణాత్మకవియోగ శృంగార మగున్” నరస. “నాధిగచ్ఛతి చాభీష్టవిప్రలంభ స్రథోచ్ఛతే” అను శాస్త్రవచనముననుస రించి విప్రలంభయని తెలియవలెను. శోకమునుసంచారిభావముకూడఁ గన్పట్టుచున్నది. “క. హితజన విరహాన్యధచే, నతిశయమై జనుఁమానసాఁభోజమునన్, బ్రతిదిము వొడముదుఃఖం, బతిభూమి వహింప శోకఃపగు నెట్లన్నన్” కా. సం.

తా|| కోయిలవంటికంతస్వరముగల దయినయాకోడలు తనమనోదుఃఖమును చారింపఁజాలక తనయత్తగారిమోలఁ దలవంచి కన్నీటిధార వెల్లువయగునట్లు వలవల యేడ్చసాగెను.

—♦ అత్తకోడలి దుఃఖోపశమనమునకుఁ బ్రయత్నించుట —♦—

వ. జనమనోరంజన ఖంజన వరాంజనమిశద్బాష్పధారాప్రకల్పితా నల్పసారంగ మదపత్త్రీ భంగహృదయంగమ కపోలంబుగా నేడ్చుచున్న నవ్వధూరత్నంబుంగాంచి సమంచిత చేలాంచలంబునఁ గన్నీరుదుడిచి సముదాత్త కృపాయత్తచిత్తయైన యత్తి యిట్లనియె.

63

అ|| జనమ.....లంబుగాన్. జనమనోరంజన - ప్రజలమనస్సున కనురాగమునుగలిగించు నట్టి, ఖంజన - కాటుకపిట్టవలె, వరాంజన - శ్రేష్ఠమయిన కాటుకతో, మిశత్ - కూడుచున్న, బాష్పధారా - కన్నీటివలదలచేత, ప్రకల్పిత - కల్పించఁబడిన. అనల్ప - అధికమయిన, సారంగ మద - కస్తూరియొక్క, పత్త్రీ - మకరి కాపత్త్రీముల, ‘ని. పత్త్రీం పలాశంధదనందశంపర్థంచదః పుమాన్’ అ. భంగ - చెడునట్లు, హృదయంగమ - మదికింపును గలిగించునట్టి, కపోలంబుగాన్ - చెక్కిళ్లు కాఁగా, ఏడ్చుచున్నన్ - దుఃఖించుచుండఁగా, ఆవ్యధూరత్నంబున్ - అశ్రేష్ఠారాలయిన కోడలిని, కాంచి - చూచి, సమంచితచేలాంచలంబునన్. సమంచిత - ఒప్పుచున్న, చేలాంచలం బునన్ - కోకయొక్కపైఁటకొంగున - మైజాటున, కన్నీరుదుడిచి - అశ్రువులనుదోలఁగించి, సము దాత్తకృపాయత్తచిత్త. సముదాత్త-ధారాశయిన, కృపాయత్త-దయకుస్వోధీనమైయున్న, చిత్త- మనస్సుగలది, ఐనయత్త - ఆయినట్టి యామెయొక్కయత్త, ఇట్లు+అనియెన్ - ఈవిధముగాఁ బలికెను - వక్ష్యమాణప్రకారముగా వచించెను, ఇచట ‘అత్తయిట్లనియెన్’ అనుటకు స్థా.

ఒక్కచో విశేషణంబులును విశేష్యంబులగు.” ప్రా. వ్యా. ఇందు ‘అనియేన్’ అనుటకు “నూ. ఇతఏవ పరస్పస్యా దిద్భవే న్నాంత కా త్పరే” అథ. ‘రంజన-ఖంజన. అంజన—కల్పితానల్ప-సారంగమదపత్త్ర) భృంగహృదయంగమ - కాంచినమంచితచేలాంచల - ఉదాత్తకృపాయత్తచిత్తయైనయత్త” ఇవియమప్రాసాలంకారము. ‘ఖంజనవరాంజనము’ ఉపమాంకారము.

తా|| కాటుకపిట్టవలె నల్లనివర్ణముగల కాటుకకంటినీరు ప్రవహించుటచేఁ జెక్కులయందలి కస్తూరిమకరికాపత్తములు మాయుచుండ లోకులమనంబులకు జాలికలుగునట్లు దుఃఖించుకోడ్గలిం జూచి యత్త మిగులదయగలది యై తనపైఁటచెఱుంగుతో నశ్రువులనుడిచి యిట్లు చెప్పఁబూనెను.

క|| ఓయమ్మ యేల యేడ్చెద, వో యుజ్జ్వలబాష్పధార ✦ లుట్టిపడక శో
కాయత్తచిత్తనీరజ, వై యెఱుంగుదు నీమనోవ్య ✦ థాగతి తల్లీ. 64.

అ|| ఓయమ్మ - ఓయమ్మాయీ, ఇచట యడాగమంబగుటకు ‘నూ. సంధిలేనిచోట స్వరంబు కంటేఁ బంపైన స్వరంబునకు యడాగమంబగు” బా. వ్యా. ఉజ్జ్వలబాష్పధారలు - ప్రకాశించుచున్న కన్నీటివెల్లువలు, ఉట్టిపడన్ - ఆకస్మాత్తుగా సంభవించునట్లు, శోకాయత్తచిత్తనీరజవు. శోకాయత్త - దుఃఖమునకధీనమయిన, చిత్తనీరజవు - పద్మమువంటిమనస్సుగలదానవు, ఐ - అయి, ఏలయేడ్చెదవో - ఎందుకువిలిపించుచున్నావు, నీమనోవ్యథా ✦ ఆగతి - నీకువిచారముసంభవించిన తెఱుగునంతయును, ‘ని. పీడా బాధా వ్యథా దుఃఖం” అ. ఎఱుంగుదున్ - తెలిసికొనియేయున్నాను, తల్లీ - ఇదిప్రేమనుచెలియఁజేయు సంబోధనము, ‘అయత్తచిత్త, అనుప్రాసాలంకారము ‘చిత్తనీరజ’ ఉపమాంకారము.

తా|| అమ్మాయీ! ఇట్లు మనోవ్యాకులముచేతఁ గన్నీరువెల్లువయగున స్లేలయేడ్చెదవు: నీవిచారము నంతయు నేనెఱుంగుదును.

తే|| ఏమిసేయుదు మదిలోన ✦ నెన్నఁడైన, మఱచియుండెడిదాననా ✦ మగువ వాని
కర్మకాశలమెట్లుకాఁ ✦ గలదొకాని, యాణిముత్యముమసిబొగ్గె ✦ యయ్యెనేడు 65.

అ|| మగువ - ఓచిన్నదానా, మదిలోనన్ - నామనస్సనందు, ఎన్నఁడైనన్ - ఎప్పుడైనను, మఱచియుండెడిదాననా - వానినివిడిచి పరాకుతోనుండియెఱుంగుదునా, ఏమిచేయుదున్ - ఇప్పుడు నేనేమిచేయఁగలదానన, వానికర్మకాశలము - అతనిపూర్వజన్మముయొక్కఫలపరిపాకము, అనఁగాఁ బ్రారబ్ధమును నిష్పడనభవించుచున్నాడు. ఆగామి సంచితము తెల్లున్నవో యనుట. ఆగామి యనఁగా రాసున్నకర్మఫలపరిపాకము. సంచితమనఁగాఁ గూడఁబెట్టఁబడిన కర్మఫలరాశి. ఎట్లుకాఁగలదా - ఏవిధముగాఁ బరిణమించుటకు సిద్ధమైయుండెనో కాని - నాకుఁచెలియఁబడుటలేదుగాని, అణిముత్యము - స్వచ్ఛమైన గుండ్రనిముత్యము, నేడు - ఈదినమున, మసిబొగ్గె - కాలి నల్లఁబడిన బొగ్గుగానే, అయ్యెన్ - అయెను, ఉదా “నీ||మసిబొగ్గు బోనానానసలు గొల్పినకన్ను, కొడుపుచేఁ దాటించునెవపడప” క్రీడా. ‘కర్మకాశలమెట్లు కాఁగలదొ, అనుటకు శాస్త్రవిహితకర్మముల గాచరింపనివానికి మోక్షములేదని తెలియుచున్నది. “య శ్శాస్త్రవిధి మత్స్యజ్యవర్తతే కామ

కారతః' న స సిద్ధిమవాప్నోతి న సుఖం న పరాంగతిమ్' భగ. శాస్త్రవిధి నతిక్రమించి యిష్ట ప్రకారము వర్తించెడిపురుషుడు పరలోక హేతు వైసద్ధిని గాని, సుఖమును గాని, ఉత్తమగతిని గాని, పొందడు, ఉదా "ఉ॥ ఎవ్వడు మీదెటుంగకయి భేష్సుఖైకరతింజరింపఁగా, నవ్వలవంశ హని వ్రత + హనియశోధనహనిపుట్టుచు, నవ్వెడగమ్మనువ్యపశు + వయ్యవివేకిచెడున్ జగంబునన్, నవ్వంగఁబాలు రారవము + నంబడఁజాలును నిందపాలునై" స్వా. మ. "ఆ. అకుమీడివ్రాతః+యం దటికెటుకయే, చేతిలోనివ్రాతః+ కెప్పవచ్చుచు, దోలుక్రిందివ్రాతః+దొడ్డవాఁడెటుఁగును, విశ్వ" వే.

“నేతా యస్య బృహస్పతిః ప్రహరణం వజ్రం సురా సైనికాః
స్వర్గో దుర్గ మనుగహః ఖలు హరే రై రాజణో వారణః
ఇత్యాశ్చర్యబలాన్వితోఽపి బలిభిర్భగ్నః పరై స్సంగరే
తదవ్యక్తం నను దైవమేవ శరణం ధిక్ ధిక్ వృథా పౌరుషమ్” భర్తృ.

‘చ॥ గురుఁడుగురుండు వాలుశత + కోటి సుపర్వులు వాహినీపతుల్
సు రభవనఁబుగోట హధు + సూదనుఁడున్ సయిదోడు దంతిది
క్రూరిపతి గాఁగ నొప్పుబలి + ఘాతీయరాతులతోడె నాజిలో
శరణముదైవమే పురుష + శక్తినిరర్థక మెన్నిభంగులన్.”

ఇందుఅణిముక్కయు మసిబొగ్గె యయ్యెననుటచేఁ బర్యాయోక్త్యలంకారము. “ఏకం క్రమేణానేకస్మిన్ పర్యాయః” కా. ప్ర. ఉదా “బింబోష్ఠి తప రాగస్తే తన్వి పూర్వమదృశ్యత, అధునాహృదయేఽప్యేష మృగకా బాక్షిలక్ష్యతే” నవ సా. చ

తా॥ అమ్మయీ! వాని నెన్నఁడునువిడిచియుండి యెటుఁగను. వాని! పురాకృతకర్మఫలపరి పాక మెటులఁబరిణమింపనున్నదో కాని యిదివఱకు సమస్తవిధముల నెన్నఁదగిన మగుణసంపత్తి కలవాఁడే. నేటికిట్టిదుష్ప్రవర్తనను నకుం దలయొగ్గి మంచిముత్యము మసిబొగ్గయిన ట్లయినాఁడు నేనేమిసేయఁగలను.

క॥ ఓనాతి వారకాంతా, ధీనగుణాతురుని మగుడఁ! ద్రిప్ప నవశ్యం
బైనం గానిమ్ము నమ, స్తానునయాలాపసరణి + నాతనిఁ దేర్తున్. 66.

అ॥ ఓనాతి-ఓపాలతీ, వారకాంతా-ధీనగుణాతురునికా. వారకాంతా-బోగముదానికి, అధీన-లోబడిన, “ని॥ అధీనోనిఘ్న ఆయత్రోఽస్వచ్ఛందోగృహ్యాకోఽప్యసా” అ. గుణ-అభ్యాసముచేత, ‘గుణఅభ్యాసే’ ధాత్వర్థము. ఆతురుకా-ఆశగలవానిని, మగుడకా-చురల, త్రిప్పన్-వెనుకకుమరల్పుటను, అవశ్యంబు తప్పకచేయవలసినపని, ఐనకా-అయినప్పటికిని, కానిమ్ము-అటులనేయుండనిమ్ము, అతనిన్-నీయొక్క-భర్తను, సమస్తానునయాలాపసరణికా, సమస్త-అన్ని విధములయిన, అనునయ-మంచి మాటలయొక్క, అలాప-సమృద్ధియగు సంభాషణములతోఁగూడిన, సరణికా-పద్ధతిచేత, తేర్తుకా-స్వస్థతనొందించెదను-గృహమున నెమ్మదిగా నుండునట్లొనర్చెదను, వేశ్యాలోలుఁడుమున్నగు దుష్ప్రవర్తనముగలవారితోను, రాజు మొదలగు గొప్పవారితోను, సంభాషించుట చాల యుక్తియుక్తము గను, జ్ఞాగరూకతగను, ఉండవలయును. “ఆ. హీనజనులతోడఁనింతులతోడను, బడుచువాండ్రొడ్రొడ్రొ

తోడఁబ్రభువుతోడఁ, బ్రాజ్ఞజనులతోడఁబ్రహ్మజ్ఞుతోడను, వైపుచెలిసిపలుకఁవలయు వేమ” వే. ఈపద్యమున ‘ఐనంగానిమ్ము, అనుప్రయోగమునుగూర్చి “నూ. పునర్నిర్ధారణాద్యర్థాత్కృత్వచి దిష్ట్యో నవర్ణకాత్” అథ. ఇచట నీతులుబోధించియు విఫలమేయగు ననుసంశయమునకు “యావన్నయావన ప్రాప్తః శిక్ష్యతేతావదాత్మజః, వ్యతీతకాలేకేదారే కర్షణైః కింకరిష్యతే” హరిసు.

తా|| ఓయతినా! వెలవెలందులకు లోఁబడినచిత్తముగలవానిని మరల్చుట ముఖ్యకర్తవ్యము. ఆయిన నటుండనిమ్ము. తగినన్ని మంచిమాటలతో నాతనికి మడినిలుకడయగునట్లొనర్చెనను.

వ|| అనియూరడించి పలుకుచున్నంత.

67.

అ|| అని-ఇట్లువచించి, ఊఁబడించి-కాంతిపఱచి, ఓదార్చి, పలుకుచున్నంతకొ-మాటాడుచున్న సమయమున,

—: సూర్యాస్తమయవర్ణనము :—

ఉ|| సంగతి నిష్ఠ నేతము ♦ సల్పంగ నెన్నఁటికబ్బెనో నుతిం
చంగల దేవతాపదవి ♦ సాధునమస్కరణీయభావమున్
భంగుర మైనయాతపము ♦ వాయుఁ డ్రయీమయుఁ డయ్యయో దివా
సంగమజాతపాతకము ♦ చాలక వాదుణి కేగె భూవరా.

68.

అ|| భూవరా - ఓరాజా, త్రయీమయుఁడు - మంచిబుద్ధిగలశ్రీతోఁగూడినవాఁడు, ‘ని. త్రయీత్రివేద్యాంత్రితయే, పురంద్రాధ్యంసుమతావపి, విశ్వ. మూడుస్వరూపములతోఁగూడిన సూర్యుఁ డనిభావము, అనఁగా సుదయమున బ్రహ్మస్వరూపము, మధ్యాహ్నమున మహేశ్వరస్వరూపము, సాయంకాలమునవిష్ణుస్వరూపముఁకలవాఁడు. సంగతికొ-జ్ఞానముచేత, బాల్యద్యవస్థాత్రయముయొక్క యనిభావము. “ని.గతిస్సంగమనే మార్గే దశాయాం బుద్ధ్యపాయయోః” నానా.సం+గతిః”సంగతి యగును. “ని.ఉపస్థానంతుసంగతిః”యా. నిష్ఠకొ-నిశ్చలత్వముతో, ఏతపముసల్పంగకొ-ఎటువంటియు తక్కువైనవైనతపస్సునజేయఁగా, తపోలోకమునుసృష్టించఁగాననిభావము. అనఁగానీలోకములన్నియు సూర్యునివలననే పుట్టుచుండు ననుశాస్త్రవచన మిచ్చటగాహ్యము. ‘ని తపశ్చాంద్రాయణాదౌ స్యా ద్ధర్మలోకాంతరేఽపిఁచ’విశ్వ. ప్రపంచమునఁ గలజీవకోటికిఁ దాపముగలిగించఁగా ననియుఁ జెప్ప వచ్చును. ఎన్నఁటికికొ-ఎంతకాలమునకు, నుతించంగలదేవతాపదవి - స్తాత్రయచేయఁదగినదేవత్వమని యెడి యున్నతస్థితియును, దేవతలలో నైశ్వర్యమనిభావము. ఇచట ‘నుతించంగల, అనుప్రయోగము నకు “నూ. భవతి క్రియపదానాం త్రివిధానా మిందుగాగమః” అనుబంధప్రార్థనయో శ్లాఘ్యతిరే కాదికే చ చోఃప స్యాత్, శబ్దచిం. అని సూత్రీకరించియు నిచటఁ గొందఱు వర్ణవ్యవధానముచేత సున్నానుబంధకము పరమగునపు డిందుగాగమ సంధియగు చువర్ణంబునకుఁ బాదేశంబులేదని వక్కా- జింతురు. ఉదా. ‘పోషించుచున్నాఁడు-నుతించుచున్నాఁడు- జయించుచున్నాఁడు’ ఇత్యాదులు. “నూ. యథా ప్రసిద్ధి ధాతునాం ప్రయోగ స్సమ్మతో భవేత్, ఏవోపపదభాజ స్స్య, స్యాధవో భ్యాదయః త్రియాః” అథ. ప్రాథవ్యాకరణమునను “నూ. కవిత్రయేతరప్రయోగంబులం గొన్ని

యెడల నన్పృథ్వయాదులు పరంబులగునపుడు పకారంబించుకృతారంబునకేనిఁ గానఁబడదు” ఉదా.
 “క. ఎవ్వారినిబో, రించనిత్తుణమొక్కటియుఁ దరింపఁగవళమే, కళా. క. ఊ, హించనొకనాల్గు
 గడియల, సంచారమువలయు, కళా. సాధునమస్కరణీయభావము - సజ్జనులచేత నమస్కరింపఁ
 దగినస్వభావమును, యోగ్యమయిన నమస్కారములను బొందుచుండువాఁడనిభావము. ‘సాధుః
 సవర్థో నిపుణో వా, కాశీ కా. అజ్ఞేనో-లభించియుండెనో, భంగురము-నశించునట్టిస్వభావముగలది,
 ఐనయాతపము-అయినట్టి యాయొక్కతపస్సు, ఆతపమనఁగానెండ అది నిత్యమును నశించునట్టి స్వభా
 వముగలది కావున సాయంసమయమున నెండయేమియులేకుండ. పాయ - వదలిపోవునట్లు,
 ఆయ్యయో-ఇదిసంతాపమును జెలియఁజేయును, దివాసంగమజాతపాతకము దివాసంగమ-పగటియందు
 వ్యభిచరించినందువలన, ‘దివాయాం సంగమం దివాసంగమం, పగటితోఁగూడియుండినందున నని
 భావము. జాత-సంభవించిన, పాతకము-పాపము. అధఃపతనమని భావము. చాలక-సరిపోయెనని
 తృప్తిపడక, ఇంకను బాపమును సంపాదించుకొనవలయునని యనుట. ఆపరయామద్వయముపూర్తికాక
 యనిభావము. వారుణీకీ-కల్లుత్రాగుటకు-మద్యపానమునకు, పడమటిదిక్కున కనిభావము. ‘ని.
 వారుణీగండ దూర్వాయాం ప్రతీది సురయోరపి” విశ్వ. ఇచట సురతాసత్తులు మద్యపానముచేయు
 చుండు రనుటకు “తాలక్ష్మీరసితామృతాపలగుడోన్మత్తాస్థి కాలాహ్వయా, దార్వింద్రద్రుమమౌర
 శేత్తుకదళీగుగ్లు ప్రసూనైర్యుతం, ఇత్థంచేన్మధుపుష్పధంగ్యుపచితం పుష్పద్రుమాలావృతం, క్వాధేన
 స్మృదీపనం రతిఘోఖ్యం స్వానుశీతంమధుః” మది. మద్యమువలనఁబలికుండగుననుటకు “వేదత్రయ
 మయోయఃస్యాత్ సోఽపిహిసఃక్షణాద్భవేత్ స్వవైవరూచ్యా పీతాయాం వారుణ్యాంసత్పథా
 చ్ఛ్యుతః, దేవాశ్చభూమిదేవాశ్చ నిత్యమప్యమృతాశనాః హీయంతేస్వాధికారాత్తే యేసేవంతేనా
 సవం” నూ. సం. ఇంపు ‘వారుణీకీగేన్’ అనుప్రయోగమున ద్వితీయకు షష్ఠీచెప్పఁబడినది. “నూ.
 షష్ఠీసానికంబగు కువర్ణకం బొక్కొక్కచో ద్వితీయాదివిభక్తులకు మాటుగాఁ దత్తదర్థంబులం జూప
 టైడిని” ప్రా. వ్యా. ‘త్రయాసుయుండు’ అను శబ్దముచేతనేమలంకారమును, “శ్లేషః స వాక్యే
 వీఃస్మిన్ యత్రానేకార్థతా భవేత్” కా. ప్ర. మఱియుఁబ్రస్తుతార్థప్రతిపాదకవాక్యమున శ్లేష
 సామర్థ్యముచేత నప్రస్తుతమయిన కావ్యకథ నిందుసూచింపఁజేయుటచేత సమాసోక్త్యలంకారము.
 “పరోక్తి ర్భేదకైః శిష్టైః సమాసోక్తిః” కా. ప్ర. ముక్కుటిమృనార్యుండు నిట్లే వర్ణించినాఁడు
 “చ. ఇనుదెసఁజూడ నోడితల + లెత్తక నీటఁదదీయబింబముం, గని వగ జక్కరల్ మొగమొ +
 గంబులుసూచుచునుండి మూర్చఁజేం, దినదెసఁ జూడలేక జల + దేవత హాయనికన్నుమోడ్చె నా,
 వనరుహముల్ ముడింగె సహ + వాసులదుఃఖము నెయ్యురోర్తురే” పారి. ఇచట నిరంకుశునియొక్క
 శక్త్యాలంపటత్వమును దొలఁగింపనున్న తల్లిప్రయత్నము పైతము నిష్ఫలమై మరలనుదయముననే
 గణికాంగనయింటికిఁ జనఁ గుతూహలఁడగుట యిందుధ్వనించుచున్నది. ఇంకను మంచిబుద్ధిగల
 శ్రీతోఁగూడినవాఁ డయినయెడల జ్ఞానముచే దృఢబుద్ధితో నేలాటిశ్రేష్ఠుడుగు త పస్సుచేయఁగా
 గణింపఁదగినభూదేవత్వ మనునున్న తస్థితియు, సజ్జననమస్కార ప్రాప్తార్హతయు, లభించియుండెనో
 యట్టిశాశ్వతమయిన తపస్సంతయు నశించునట్లకటా పగటివ్యభిచారమున సంపాదించికొనినపాపము
 చాలక మద్యపానమున కరిగెనుగదా ! అనునరముచేత శబ్దకతి మూలాలంకారధ్వనియును.

తా|| ఓరాజా ! త్రిమూర్త్యాత్మకుఁ డగుసూర్యుఁడు బాల్యాద్యవస్థాత్రయముయొక్క నిశ్చయ త్వముతోఁబ్రపంచమునఁ గలజీవకోటిని దపింపఁజేయుచు స్తోత్రార్హతగల దేవతాప్రభుత్వమును యోగ్యమయిననమస్కాములను స్వీకరింపఁదగిన స్వభావమును గలిగియుండెనో యట్టిక్షణభంగుర మగు నెండయంతయుఁ బోవునట్లు పగటితోఁగూడుటవలని యథోగమనము పూర్తిగాక పశ్చిమదిక్కున కరిగెను.

—: సంధ్యాకాలవర్ణనము :—

మ|| అపు డంభోజహితుండు కృష్ణుఁ డనఁగా ♦ నాకాశపుంజీతుబం
డపయిన్ వేడుక నెక్కి జాటుకొనుచుం ♦ డన్ సాంధ్యరాగంపుహే
మపుంజేలల్ దిగజాట వక్త్రములకుం ♦ బైఁ జాటుగా నంధకా
రపునీలాంబరముల్ ధరించిరి నమ ♦ గ్రవీడ దిగ్గోపికల్. 69.

అ|| అపుడు - ఆసమయమున, ఆంభోజహితుండు - కమలములకుమిత్రుఁడయిన సూర్యుఁడు, కృష్ణుఁడు + అనఁగా - కృష్ణుఁడనునట్లుగా, ఆ కాశపుంజీతుబండపయి - ఆకాశమునెడి చివి కినరాతిమీద, అనఁగా నానిజాటుచున్నతొలిమీద ననుట. వేడుక - అభిలాషతో, ఎక్కి - ఆరోపించి, జాటుకొనుచుండఁ - క్రిందికిదిగుచుండఁగా, సాంధ్యరాగంపుహేమపుంజేలల్ - సంధ్యా కాలపుటరుణచ్ఛాయ యనుతమ బంగారపుంజీరలు, దిగఁ + జాటఁ - ఊడిక్రిందఁబడుచుండఁగా ఇచట 'చేల, చేలము' అను రెండురూపములుకలవు. "ని. చేలం వస్త్రే" బహుచ్ఛేదే త్రిపుత్వము నిందయో? అ, విశ్వకోశము, నానార్థరత్నమాల, మేదినికోశము, ధనంజయనిఘంటువుకూడ నిట్లే చెప్పుచున్నది. కాని 'ని. చేలా. ఆ. నీ. చేలం. ఆ. న. వస్త్రము. శ. రూ. ర. 'చేలము - చేల. వస్త్రము' శ. చం. 'చేల-ఆ. స్త్రీ. చేలము' నూ. ఆం. ని. దిగ్గోపికల్ - దిక్కులనెడి గొల్లజన రాఁడు. సమగ్రవీడ - నిండాఁరిసిగ్గుతో, వక్త్రములకు - తమమొగములకు, పై - మీద, చాటుగా - మటుగుపడునట్లు, అగోచరమగునట్లు, ఆంధకారపునీలాంబరముల్ - చీకటియనెడి నల్లనికోకలు, 'ని. అంబరం వ్యోమ్ని వాసః' ఆ. ధరించిరి - కట్టుకొనిరి, సూర్యుడుసాయం కాలము విష్ణుస్వరూపుఁడని ప్రసిద్ధికనుక నతనినిగృష్ణునిగను దిశలను గ్రోపికలనుగా వర్ణించెను. పద్యమం తయు సావయవరూప కాలంకారము, "మ. అల సందేహముమాడ్కిఁగాక యుపమేయం బెన్న నచ్చిన్నమై, యలఘూత్రేక్షయునా నభిన్నమతిజం ♦ బైయుండఁకారోప మిం, పలరంగాఁ బ్రకృ తోపయోగి పరిణా ♦ మారోప్యతుల్యంబుఁగా, కలయారోపిత మిందు రంజనముసేయిఁగ రూపకంబై తగుఁ" కా. సం. 'ఆంభోజహితుండు కృష్ణుఁడనఁగా' ఉత్తేషితాలంకారము. 'సంభావనమథో త్రేషా ప్రకృతస్యసమేతనయత్' కా. ప్ర. "మన్యే శంకే ధ్రువం ప్రాయో నూన మిత్యేవమా దిభిః, ఉత్తేషావ్యవృత్తే శబ్దై రివశబ్దోఽపి తాదృశః" కావ్యాద.

తా|| ఆసమయమున సూర్యుఁడనెడికృష్ణుఁడ కాకసమనెడి జారుబండమీద విసోదముగానెక్కి క్రిందికి జారుచుండఁగా సుజకాలపు కంజాయునునెడి తమపసిడిగోక లూడిపుకమీదఁ బడుచుం

డం గా ఓక్కలనెడి గోషికాగనలు నిండారినగ్గతోఁ దమమోము లగపడకుండునట్లు . చీకటి యనెడి నల్లచీరలను గట్టుకొనిరి.

—: చంద్రోదయవర్ణనము :—

చ॥ భిదురిదిశాయశోద దివి ♦ వేరిటికృష్ణున కుగ్గువెట్టుచో
నుదరములో జగంబుల స ♦ మున్నటిఁ గాంచి పరిభ్రమించి చే
వదలిన జాతిబోరగిల ♦ వ్రాలినమేలిమిగిన్నెవోలె సా
ముదయముఁ జెంది యున్నశశి ♦ యొల్కినపాలును బోలె వెన్నెలల్. 70.

అ॥ భిదురిదిశాయశోద - ఇంద్రునిదిశయనెడియశోదాదేవి, దివివేరిటికృష్ణునకు - ఆకాశ మనెడి కృష్ణునకు, ఉగ్గు+వెట్టుచో - ఉగ్గుఁబాలుత్రాగించెడిసమయమున, ఉదరముతో జగం బులసమున్నతిఁ. ఉదరములో - తనగర్భమునందుఁగల, జగంబులసమున్నతిఁ - లోకముల యొక్క యతిశయమును, కాంచి - పీక్షించి, పరిభ్రమించి - మిక్కిలిభ్రాంతి నొందినచై, చేవదలి నఁ - తనచేతినండిజఁబడఁగా, జాతి - క్రిందఁబడి, బోరగిల - బోర్లపడునట్లు, వ్రాలిన మేలిమిగిన్నెవోలె - క్రిందికిఁగిలఁజేవప్రయత్నమున గిన్నెయొయననట్లు, సాముదయముఁ+చెంది - సగమువెలువడి, సాము+ఉదయము - సాముదయము, చక్కనియుదయముననియుఁజెప్పవచ్చును గాని యగ్ధోయదమునకే వెన్నెలవెల్లివిరియునుగనుక సగమువెలువడియనుటయేయొప్పు. ఉన్నశశి-ఉండి నట్టి చంద్రుఁడు, ఒల్కి నపాలునుబోలె - చిందునట్లుచేసినక్షీరమువలె, వెన్నెలల్ - చంద్రులు, ఒప్పుచుండెను. అధ్యాహ్నము, 'భిదురిదిశాయశోదదివివేరిటికృష్ణున కుగ్గువెట్టుచో' రూపకాలంకారము. "తద్రూపకమథేదోయ ఉపమావోపమేయయోః, అతిసామ్యాదభేదః, సమస్తవస్తువిషయం శ్రాతాఅరోపితాయదా" ఉదా "జ్యోత్స్నాభస్మ చ్ఛణ్ణభలా బిభ్రతీవారకణ్ఠీ, న్యంతర్ధాన వ్యసనరసి కా రాత్రికాపాలికియం, ద్వీపద్వీపం ద్రుమతి దధతీ చంద్రముద్రాకాపాలే, న్యస్తం సిద్ధాం జనపరిపమళం లాంఛనస్య ఛలేన" కా. ప్ర. శ్రీకృష్ణుఁడు తాను మన్నుతినలేదని నోరుతెరిచి తల్లికి విశ్వముంజూపినకథ "యద్యేవం తర్హి వ్యాదేహీ క్యుక్త్యః స భగవాన్ హరిః, వ్యాదత్రా వ్యోహతైశ్వర్యః క్రీడామనుజజాతకః, సా తత్ర దదృశే విశ్వం జగత్ స్థాన్నుచ ఖండితః. సాద్రిద్వీ పాగ్నిభూగోళం సవాయ్యగ్నిందుతారకమ్" జ్యోతిశ్చక్రం జ్వలత్రేజో వివరాణి రసాతలం, వైకారి కాణ్డింద్రియాణి మనోమాత్రా గుణాస్త్రయః" ఏతద్విచిత్రం సకాశీవకాల, స్వభావకర్మాశయలింగ భేదం, నూనోస్తనావీత్య విదారితాస్యే, ప్రజంసహత్మాన మవాప శంకామ్" సం. భాగ. 'బోర గిలవ్రాలిన మేలిమిగిన్నెవోలె సాముదయముఁజెంది యున్నశశియొల్కినపాలునుబోలె' గుణస్వరూ పోత్పేక్షాలంకారము. "క. ఉపమేయముకుఁ గలిగిన, యుపమానగుణక్రియాది + యోగముచే నా, యుపమానమే'యనితలంచిన, నపు డది యుత్పేక్ష యయ్యోనదియును ధరణిఁ" నరస. "సంభా వన మథోత్పేక్షా ప్రకృతస్య సమేన యత్" కా. ప్ర.

తా|| తూర్పుదిశయనెడియశోద యాకసమనెడి బాలకృష్ణున కుగ్గురబాలు త్రాగించునప్పు డతనికుక్షియందుఁ గలలోకమఃతనెల్లను జూచి మిగులభ్రాంతిఁజెంది తనహస్తమునందుండిన యుగ్గు గిన్నెను జూచివిడిచెనో యనునట్లు సగముదయించిన చంద్రుఁడును, అగిన్నెబోరగిలుటవలన నందుఁ గలపాలు భూమిపై విస్తరించెనో యనునట్లు వెన్నెలలను, ప్రకాశించుచుండెను.

తే|| జారచోరప్రవర్తన ♦ జరగదయ్యె, మండలన్నూర్తిదిశలెల్ల ♦ నిండుకొనియెఁ గానరా దయ్యెఁబ్రతిపక్ష ♦ గౌరవంబు, రాజధర్మంబుతత్త్వకా ♦ రంబకాదె.71.

అ|| జారచోరప్రవర్తన. జార - వ్యభిచారయొక్కయు, చోర - దొంగలయొక్కయు. ప్రవర్తన - సంచారము, ఇచట 'ప్రవర్తన' అనుటకు 'నూ. చంద్రాదుఃఖము వర్ణలోపము విభాష నగు' బా. వ్యా. జరగదయ్యె - సాగకుండెను, మండలన్నూర్తి - దేశముయొక్కసమృద్ధి, బింబము యొక్కప్రకాశమని భావము. "ని. స్వాన్మండలం ద్వాదశరాజకేద, దేశేచబింబేచకదంబకేచ" విశ్వ. దిశలెల్ల - దిక్కులన్నియును, నిండుకొనియె - పూర్ణిభవించెను, ప్రతిపక్షగౌరవంబు - శత్రువులయొక్క ఘనత, కృష్ణపక్షముయొక్క గొప్పతనమనిభావము. "ని. ప్రతిప్రతినిధావీస్సా లక్షణాదా ప్రయోగతః" విశ్వ. కానరాదయ్యె - అగుపడకుండెను, అనగాఁ 'జంద్రుఁడొక పక్షమునమాత్రమే ఘనబింబముగా గనఁబడుననుట. రాజధర్మంబు - రాజయొక్క న్యాయము, చంద్రునియొక్క స్వభావమనిభావము. 'ని. రాజాన్యకేలతాభేదే పతౌక్షత్రియచంద్రయోః" "ధర్మోస్త్రీపుణ్యఅచారే స్వభావోపమయోఃక్రత్త్వా" నానా. తత్త్వకారంబకాదె - అదియేవిధము గదా, ఇచట, జారచోరప్రవర్తనములు చీకటియందు జరుగుననుటకు "వాణిజ్యేనగతః సమేగృహ పతిర్వార్తాపినశ్రూయతే, ప్రాతస్తజ్జననీప్రసూనతనయా జామాతృశేహంగతా, బాలాహంనవయావనా నిశికథం స్థాతవ్యమేకాకినీ, సాయంసంప్రతి వర్తతేపథిః పేస్థానాంతరం గమ్యతామ్" శృం. తి. నాపెనిమిటి వ్యాపారమునకై వెళ్ళినాఁడు. ఎప్పుడువచ్చినో వార్తయైన చెలియలేదు. ఈవేశయుదయ ముననే మాయత్త తనకూతురుప్రసవించినదని యల్లునియింటికిబోయినది. నేనుచిన్నదాన నీయింటిలో నొంటరిగానుండలేను. ఇప్పుడేనూర్వాస్తమయమయినదికనుక నోబాటసారి యీరాత్రి యిక్కడ శయనించుము. 'యామిన్యేషా బహులజలచైర్బద్ధభీమాంధకారా, నిదాంయాతోమమపతిర సాన్లేశితః కర్మదుఃఖైః, బాలాచాహంఖలు ఖలభయాత్ప్రాప్తగాఢప్రకమా, గ్రామశోచైరయము పహతః పాంధనిద్రాంజపీతి" శృం. తి. ఈరాత్రి బాగుగామబ్బుపట్టి గాఢాంధకారమైయున్నది. ఈయనే నామగఁడు. కర్మవశమునవ్యాధిగ్రస్తుడై పడియుండినిద్రించుచున్నాఁడు, నేనుచిన్నదానను. ఈగ్రామమున దొంగలభయముకద్దు, నాకుఁజాల భయముగానున్నది. కనుక నీరేయి యిక్కడపండు కొనుము. 'వ్యభిచారలకును, దొంగలకును అడుగుసాగకుండెను. మండలసమృద్ధి యెల్లడలనిండెను. విరోధులగౌరవ మగుపడుటలేదు. రాజధర్మమున నిదియేకదా' ఇందుఁచంద్రునకు రాజధర్మంబు నారోపించుటచే క్లేషాలంకారము. "క. ప్రకృతము లప్రకృతంబులు, ప్రకృతా ప్రకృతములు శబ్ద పాటవమాత్ర, ప్రకటితసామ్యముఁ జెందిన, నకలంకత క్లేషమయ్యె" నరస. "క్లేషః స వాక్యే ఏక స్మై యత్రానేకార్థతా భవేత్" కా. ప్ర. ఉదా "ఉదయమయతే దిజ్మృలిన్యం నిరాకురుతే

తరాం, నయతి నిధనం నిద్రాముద్రాం ప్రవర్తయతి క్రియాః, రచయితరాం స్వైరాచారప్రవర్తనకర్త
నం, బతబత లసత్తేజఃపుంజో విభాతి విభాకరః” శిశు.

తా|| వెన్నెలలు సమృద్ధిగానుండుటచే దొంగతనములు, అంకుతనములు సాగకుండెను. చంద్ర
లింబము సంపూర్ణముగాఁ బ్రకాశించుచుండెను. చీకటియగుపడుటలేదు.

—: చంద్రికావర్ణనము :—

సీ|| గగనసిద్ధుఁడు భస్మ ♦ కక్షపాలికఁ గ్రుమ్మ, రింప వెల్వడుభస్మ ♦ రేణు వనఁగ
రాజు విభావరీ ♦ రమణిపైఁ గరనాడి, కలఁ జమ్మినతుమార ♦ జల మనంగ
యామినీగణికాంబు ♦ జాన్య దిగ్భిత్తులఁ, జల్లిననవచూర్ణ ♦ నలిల మనఁగఁ
గమనీయసితపక్ష ♦ ఘనసారతరునిశా, త్వష్టాతకర్పూర ♦ వార మనఁగఁ

తే|| గాసె నమృతాశనాశన ♦ కాశకేశ, కాశలోకేశవేల్లిత ♦ కేశపాశ
కాశదేశబిలేశయా ♦ ధీశసుప్ర, కాశసంకాశకాముది ♦ యాశలందు. 72.

అ|| గగనసిద్ధుఁడు - అకాశమనెడియోగీశ్వరుఁడు, ‘ని. నభోంతరిక్షంగగనం’ అ. భస్మకక్ష
పాలికఁ - విభూతితోఁగూడినకకపాలను, సన్ధ్యాసులు చంకనుంచుకొనునట్టియొకవిధమయినసంచిన,
క్రుమ్మరింపఁ - బోరగిలునట్లువంచఁగా, వెల్వడుభస్మరేణువు-బయటఁబడిన బూడిదయొక్కనూత్ను
రూపమో, అనఁగఁ - అనునట్లుగాను, రాజు - చంద్రుఁడు, విభావరీరమణిపైఁ - రాత్రియనెడి
సుందరియైనస్త్రీమీఁద, ‘ని. విభావరీతమస్విశ్యా’ అ. కరనాడికలఁ - కిరణములనెడి గొట్టము
లతో, చిమ్మినతుమారజలము - చిందునట్లుచేసినమంచునీరో, ‘ని. అవశ్యాయస్తునీహరస్తుహరస్తుహినం
హిమం’ అ. అనఁగఁ - అనునట్లుగాను, యామినీగణికాంబుజాన్య-రాత్రియనెడివేశ్యాయువతి, ‘ని.
రజనీయామినీతమీ’ అ. దిగ్భిత్తులఁ - దిశలనెడిగోడలయందు, చల్లిననవచూర్ణసలిలము - ప్రోక్షించిన
నూతనమయినసున్నముతోఁగూడినజలమో, అనఁగఁ - అనునట్లుగాను, కమనీయ.....వారము.
కమనీయ - ఇంద్రుని, సితపక్ష - శుక్లపక్షమనెడి, ఘనసార - కర్పూరముయొక్క, తరు - వృక్ష
మన, “ని. వృక్షోమహీరుహఃకాశీ విటపీపాదపస్తయః” అ. నిశా - రాత్రియనెడి, త్వష్ - పట్ట
వలన, “ని. త్వష్ట్రీ వల్కంవల్కంవల్కంవల్కం” అ. జాత - పుట్టుఁబడిన. కర్పూర - కపురము
యొక్క, వార - సముదాయమో, అనఁగఁ - అనుకొనునట్లుగాను, చెట్టుబంకయని యూహించు
నట్లును, అమృతా.....కాముది. అమృతాశన - దేవతలకు, అశన - భోజనమయినటువంటి,
కల్పవృక్షమునకుఁగల - కాశ - శోభయొక్కయును, ప్రకాశముయొక్కయును, కాశ్ - ధాతువు
నుండియుత్పన్నమయినది, కః - సముద్రముయొక్కయును, అనఁగాఁ బాతకడలియొక్కయును.
‘ని. కోబ్రహృత్కానిలారాగ్ని చిత్తధీయమకేకిషు, విష్ణుహతశబ్దేజ్ఞా సితవర్ణేపసాద్యుతో” నానా.
ఈశ - శివునిదైన, కం - శిరస్సునఁగల, ‘ని. కంవారిణిచమూర్ధని’ అ. అశ - స్వర్గమువలకును,
“ని. అధశంక్తిజే శాస్త్రేక్రేయసిమంగళే, కీర్తైశ్చకాయుధేష్వరే పశోక్షేచప్రిలింగకః శమవ్యయంచ
సౌఖ్యాత్” నానా. ‘ని. ఆజ్ఞాసీమాయామభివ్యాప్తాక్రియాయోగేషదర్శయోః’ విశ్వ. ఇచట నీశ్వ

రుండన్ని లోకములయందుఁ దనశరీరమునుగనఁబడుచుచున్నాఁడను పురాణకథనూహింపవలెను. లోకేశ-
దిక్పాలరచేత, వేల్లిత - చుట్టుకొనఁబడిన, కేశపాశ - తలవెండ్రుకలకొప్పుయొక్కయు, “ని.
పాశః కచాంతే సఁఘాఢః కర్ణాంతే శోభనార్థకః” విశ్వ. శివుఁడు వ్యోమకేశుఁ డనిపురాణ
ప్రసిద్ధియే ‘ని. వ్యోమకేశో భవో భీమః’ అ. “శా. అకాశోజ్జ్వల కేశపాశుఁడు త్రిశూలాంకుండు”
చం. వి. కాశీదేశ - పూచినఁజెల్లుదీయొక్కయు, గుళదీపముయొక్కయు, విలేశయ - సర్పము
లకు, “నూ. తత్పురుషేకృత్రిజహుశమ్, ఇతిహుశగ్రహణాత్ ఆలుజ్ఞభవతి విలేశయః బిలశయః”
సిద్ధాం. అధీశ - ప్రభువయిన, కేషసయొక్కయు, సుప్రకాశ - లెస్సైనతేజమునకు, సంకాశ -
సమానవయిన, ఇదివిశేష్యలింగము. ఇదియొకపదమన కుత్తరపదవయినపుడే సదృశార్థమునిచ్చును.
గాని ప్రత్యేకముగా సమానార్థమియ్యదు. “ని. స్యు రుత్తరపదే త్వమీ నిభసంకాశ నీకాశ ప్రతీ
కాశోపమాదయః” అ. ఉదా “చంద్రనిభః-లక్ష్మీసంకాశ-పద్మనీకాశం-సూర్యప్రతీకాశం-సూర్య
ప్రతీకాశః-ఽష్టాపవః” ఇత్యాదులు. కాముదీ - వెన్నెల, ‘కుముదానా మియంకాముదీ తద్వికాస
హేతుత్వాత్’ వ్యు. కలువలు పుష్పించుటకు హేతువైనది. “కామోదంతే జనాయస్మాత్ తేనాసౌ
కాముదీ మతా” భవి. అకలదత్ - అన్నిదిక్కులయందు, కానెత్ - ప్రకాశించెను, ఈపద్యము
యొక్క కైదపాదములనాలగు సంత్యాసప్రాసమును, ఎత్తుగీతీయందు వృత్త్యనుప్రాసమును చెప్పఁ
బడినవి. “తే. ఒక్కకర్ణః బు కడదాఁకః నద్ధరింపఁ, బరగుజృంభణ వృత్త్యను + ప్రాస మయ్యో”నరస.
ఇందు రూపకాలంకారమునకు నత్రేక్షణలంకారమునకు సంగాంగీభావసంకరము. “క, అసిజిహ్వ
భయదంతై, యగవహహః విశేషః హరియు నైయి, వృసుధ భవద్భుజదండము, పాసగుక్ ఫణి
మాడ్కి నోఁబధూవరునరసా” కా. సం. “అఽక్రాంతిజషా మాత్మ న్యంగాఁగిత్వంతుసంకరః” కా. ప్ర,

తా|| అకాశమనెడిసన్యాసి తనచంకనున్నబూడిదసంచిని గ్రుమ్మరింపఁగాఁ గ్రిందఁబడిన
తెల్లని బూడిదయోయనునట్లును, చంద్రుఁడు రాత్రియనెడియందకత్రైమిందఁ గిరణములనెడి కరము
లతోఁ జిమ్మినమంచునీతో యనునట్లును, రాత్రియనెడికవ్యే దిశలనెడిగోడలయందుఁ గ్రొత్తనున్నము
తోఁగలిపి చల్లినతెల్లనిజలమో యనునట్లును, శుక్లపక్షమనెడి కర్పూరవృక్షమునందు రాత్రియనెడి
పట్టవలనఁ బుట్టినకప్పురపురాసులో యనునట్లును, కల్పవృక్షము యొక్కయు, క్షీరసముద్రము
యొక్కయు, దిక్పాలరసనైతము చుట్టడించియున్న శివునిజటాజూటముయొక్కయు, గుళదీపము
యొక్కయు, సర్పరాజగు కేషునియొక్కయు, బ్రకాశముతో సమానమయినవెన్నెల సమస్త
దిక్కులయందుఁ బ్రకాశించినది.

ప|| ఆనమయంబున.

73.

అ|| ఆనమయంబునక - అట్టికాళమున.

—: నిరంకుశుని వేశ్యావాటికాసంచారము :—

సీ|| తుదిగోళ్ళ నున్నఁగా + దువ్వీకీలించిన, సిగజాజివిరులు వా + సిగధరించి
కమనీయనాస్పృహఁ + గస్తూరినామంబు, దీరుగాఁ గొనగోర + గీటి దిద్ది

చలువ దీర్చిననన్న ♦ వలిపెదోవతిమీఁద, నపరంజిమొలత్రాడు ♦ హవణపఱచి
జంగాళముగ మేన ♦ జాళువాబంగారు, వ్రాతచందురకావి ♦ వలువ గప్పి

తే॥ కలితకర్పూరకాశ్మీర ♦ గంధసార, ఘుమఘుమామోదవిభవంబు ♦ గుబ్బతిలగ
గొడుగుపావాలుదొడిగిమఁక్కువఁజరించు, విప్రతనయుండువెలయాండ్రవీధులందు.

అ॥ విప్రతనయుండు - ఆబ్రాహ్మణకుమారుఁడు, తుదిగోళ్ళతో - నఖాగ్రములతో, గోళ్ళ
యొక్కచివరలతో. నున్నఁగాదువ్వి - నునుపుపడునట్లుగాఁ దనతలనుదువ్వుకొని, కీలించినసిగ్గ -
తగిలించినకేశబంధమునందు, - అమర్చినజుట్టుముడియందు, జాజివిరులు - జాజిపువ్వులు, వాసిగ్గ -
అధికముగా, ధరించి-తాల్చి, కమనీయనాసపై - సుందరమయినముక్కుమీఁద, అనఁగా భ్రూమ
ధ్యమన ననుట. కస్తూరినామంబు - కస్తూరితిలకమును, తీరుగా - చక్కఁగా, కొనగోర -
గోటియొక్కచివరతో, గీటిదిద్ది - గోఁకినవరించి, చలువదీర్చిన + నన్న వలిపెదోవతిమీఁద -
పరిశుభ్రముగానుదికి మడతగాఁబెట్టిన వాణెమయినవస్త్రముపైన, అపరంజిమొలత్రాడు - చొక్కపు
బంగారుతోఁజేయఁబడిన కటిసూత్రము, హవణపఱచి - ప్రకాశముగానలంకరించి, ఉదా “సీ. ధవ
ళంబువినిచొక్కు ♦ హవణచెల్పెడులీల” విజ. జంగాళముగ - నిడువాటుగా, ఉదా “వ.
పాలసినపచ్చియేనికతోలుపచ్చడంబు జంగాళంబుగావైచుకొని” భీమే. మేన - ఒడలియందు,
జాళువాబంగారువ్రాతచందురకావివలువ. జాళువాబంగారు - అపరంజియొక్క, వ్రాత - రేఖ
నముగఁ, - చిత్తరుప్రవాయఁబడిన, చందురకావి - సిందూరవర్ణముగఁ, చందురము + కావి-చందుర
కావి, వలువగప్పి - ఉత్తరీయమును వేసికొని, కలిత.....వంబు. కలిత - పొందఁబడిన, కర్పూర-
కప్పరముయొక్కయు, కాశ్మీర - కుంకుమపువ్వుయొక్కయు, గంధసార - చందనముయొక్కయు
మంచిగందముయొక్కయు, ‘ని. గంధసారోమలయజోభద్రక్రిచందనోఽస్త్రీయాం’ అ. ఘుమ
ఘుమ - ఘుమఘుమయనెడి సువాసతోఁగూడిన, ఆమోద - పరిమళముయొక్క, ‘ని. విమర్దోత్థేపరి
మలోగంధేజనమనోహరే, ఆమోదస్సోతినిహారీ’ అ. విభవంబు - సంపద, గుబ్బతిలగ - అధి
కముకాఁగా, గొడుగు-ఛత్రమును, పావాలు - పాదుకలను, తొడిగి - తొడుగుకొని, మక్కువ -
ప్రేమతో, వెలయాండ్రవీధులందు - వేశ్యయొక్కబజారులందు, చరించు - తిరుగుచుండును,
పద్యమంతయుస్వభావోక్త్యలంకారము. “స్వభావోక్తి రసా చారు యథావ ద్వస్తువర్ణనమ్” ప్రతా.
ఇందు నాయకునియొక్క శృంగారప్రాధాన్యత యుగ్గడించఁబడినది.

తా॥ అనిరంకుశుఁడు దనకిరోజములను మునిగోళ్ళతో నున్న గాదువ్వి కీలుముడివేసి దానిపై
జాజిపువ్వులుధరించి కనుబొమలనందునఁ జక్కఁగామృగమదపంకముతోఁ దిలకమును గొన
గోటితోఁదీర్చిపెట్టి చలువచేసిన నన్నదోవతిమీఁద పసిఁడికటిసూత్రమును జక్కపఱచి, బంగారు
జలతారుతోఁ జిత్తరుప్రవాయఁబడిన చందురకావినుప్పటి బుజమున నొల్లెవాటుగావైచికొని మంచి
గందమును గర్పూరమును కుంకుమపువ్వును గలిపి మేననెల్ల నలఁదికొని ఘుమఘుమయను పరిమ
ళము వ్యాపించఁగా గొడుగువట్టి పాదుకలుదొడిగి పడుపుఁజేడియల బజారులయం దనురాగముతోఁ
దిరుగుచుండును.

మ॥ ఒకలీలావతిఁ గాఁగిలించి యపురా ♦ యోరీ యటన్నన్ గికా
కికగా నవ్వును హారమేడదిలతాం ♦ గీ యటంచు వక్షోజపా
లికపై వ్రాయు నఖాంక మొక్కతెకుఁ గే ♦ లిం జూలికం బుష్పచూ
లికఁ జుట్టం జనుఁ గానకుండ నొకప్రా ♦ లేయాంశు బింబాస్యకున్. 75.

అ॥ ఒకలీలావతిఁ - శృంగారచేష్టలుగల యొక కామకురాలిని, కాఁగిలించి - అలింగనము చేసి, ఇదికవుఁగిలించునకురూపాంతరము. ఆయువతి. ఇదియధ్యాహరము. అపురా యోరీ - తగుదువురా, మిక్కిలియాశ్చర్యపడుట, అటన్నఁ - ఇట్లుపలుకఁగా, కికాకికగానవ్వును - కింకిలనవ్వును, ఇదికికకికయొక్కరూపాంతరము ఉదాహరణ. మిగులబాధగాఁ గికాకిక నగుచు" కళా. ఒక్కతెకుఁ - ఇంకొకదానికి, లతాంగీ - ఓపువ్వుబోడి, హారమేడది. ఈపుష్పచూల యొక్కడిది, అంచుఁ - అనిపల్కుచు, వక్షోజపాలికపైఁ - స్తనములమీఁద, నఖాంకముఁ - గోటియొక్క గుఱుతును, వ్రాయుఁ - లిఖించును, ఇచటనఖాంకమునుగూర్చి "స్తనే నఖక్షతం ప్రోక్తం జఘనేఽపి క్వవి ద్భవేత్" కామ. నఖక్షతార్హప్రదేశము లేవియనఁగా. "నఖాఘాతః ప్రదాతవ్యో. యథాస్థానానికర్మసు, పార్శ్వయోః స్తనయో వైచైవ ఊరా చైవ నితంబకే" కక్షస్థలే చ కర్ణాంతే కపోలే బాహుమూలకే" కామ. ఒకప్రా లేయాంశుబింబాస్యకుఁ - చంద్రబింబమువంటి మొగము గలయొకవిలాసినికి, కేలిక - విలాసముతో, కానకుండఁ - తానుండిచేసినట్లాజవ్వనికిఁ దెలియకుండ, చూలికఁ - కొప్పన, పుష్పమాలికఁ - పూలసరమును, చుట్టఁ చనుఁ - చుట్టఁబోవును, ఇందు నిరంకుశుని దక్షిణవాయకునిగ వర్ణింపఁబడియున్నది. "తుల్యైవేనేకత్ర దక్షిణః" ప్రతా. పలువురు శ్రీలయందు సమానముగానుండువాఁడు. "చ. చెఱఁగు బహుప్రియాసదృశశీలుఁడు దక్షిణుఁడు" నరస. ఇందు హాసిత మనుశృంగారచేష్టఁ చెప్పఁబడినది. "అకస్మికం తు హాసితం యౌవనాదివికార జమ్" ప్రతా, ఇందు ఒకలీలావతిఁగాఁగిలించి, అని చెప్పఁబడియున్నందున నాలింగనమునుగూర్చి పరిశీలింప నది నాలుగువిధములనితెలియుచున్నది. ఒకరి కెదురుగాఁబోయి యన్యాపదేశముతో మేను కుమేను దాకించుట స్పష్టకము. ఒకరు ప్రత్యేకముగాఁబోయి యొకరి నాలింగనమొనర్చుట విధకము. ఉత్సవాదులయందును అంధ కారమునందును ఒకరినొకరుతాకుట పృష్టకము. గోడ మొనలైన వానిని రాచుకొనుట పీడనము.

"యద్యోషిదసమ్ముఖ మాగతాయా, అన్యాపదేశా ద్ర్వజతోనరస్య
గాత్రేణ గాత్రం ఘటతే రతజ్ఞా, అలింగనం స్పష్టక మేత దాహుః"
"యద్యష్టాతీ కించన వంచితాక్షం, స్థిరోపవిష్టం పురుషం స్తనాభ్యాం
నితంబినీ విద్యతి తాం చ గాఢం, గృష్ణాత్యసౌ విధక మువ్యతే తత్"
"యత్రోత్సవాదా తిమిరే ఘనే వా, యదిచ్ఛతో స్యా చ్ఛిర మంగసంగం
తత్ స్పృష్టకం తత్పునరేవ కుడ్డ్యే, నిపీడనా త్పీడనసంజ్ఞ కా స్యాత్"
"భావప్రబోధార్థ మజాతరత్యా, శ్చతుర్విధోక్తా పరిరంభలీలా"

మఱియు విటునియొక్కయుపాయములలో మొదటిదియగుసామ మనుషేగుల మానాపనయనోపాయము వివరింపఁబడినది. "సామ్నా భేదేన దానేన నత్యుపేక్షా రసాంతరైః, మానాపనయనం

తాసా ముపాయైష్ఠి రాచరేత్” సాహి. చిం. పెద్దనార్యుఁడు “ఉ. పశ్చాత్తే సరంజవ
దుపాయములం దగునిచ్చకంబులం, జిక్కిగఁజేసి డాసి సశిచిత్తముఁబట్టి సుఖంపఁగాఁ దగున్”
అనినాఁడు. ‘కేళింజాలిక’ అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఒకశృంగారనాయిక నాలింగనమొనర్చు నది యారా యనినంతనే పకపకనవ్వును.
మఱియుక యెలజవ్వని కెమరేగి నీకీప్రాలదండయొక్కడి దని స్తనగ్రహణమొనర్చును. వేటొకయంద
గతైన జేరి యాచివకుఁ డెలియరాకుండఁ గొప్పన విరిసరముఁ జాట్టనుంకించును.

మ॥ శుకవాణీ యొకయేకతం బనుచుఁ ద + చోచ్చిత్రంబులోఁ బంచసా
యకమంత్రంబు సముచ్చరింప నిటుతా + ల్కంచుక సముద్దీపిత
భృకటికంబుగ తొమ్మునట్టి తొలఁగం + ద్రోయంగ నాయంగనల్
సకులుక నవ్విరి మోసపోయి తని హా + సవ్యాస మేపారఁగన్. 76.

అ॥ శుకవాణీ-ఒచిలుకపలుకులవంటిపలుకులుగలదానా, ఒకయేకతంబు-ఒక్కరహస్యముగలదు,
అనుచు-ఇట్లుచెప్పచు, శత + త్రోత్రంబులో-అవిడయొక్కచెవిలో, పంచసాయకమంత్రంబుక-
సంభోగరహస్యమును, సముచ్చరింక-ప్రసంగింపఁగా, ఇచట రతిలక్షణము వర్ణింపఁపడినది. “విభా
వైరసభావైశ్చ, సాత్వికైర్వ్యభిచారిభిః, నీతాఽదస్యరస్యత్వం, రతిశృంగారఉచ్యతే” రతియనఁగా
నిచ్చావిశేషము. “యూనో రన్యోన్యవిషయ, స్థాయినిచ్చా రతిస్సృతాః, భావం మనోగతం
సాత్వాత్, స్వహేతుం వ్యంజ్యయంతి యే, తేనసభావా ఇతి ఖ్యాతాః, భూవిక్షేపస్మితాదయః,
తే చతుర్థాచిత్రగాత్ర, వాగ్మధ్యారంభసంభవాః” రసా. సు. ఇటు తాల్మంచుక - ఇంతటవిదా
నించుమనుచు, సముద్దీపితభృకుటీకంబుగ, సముద్దీపిత - మిక్కిలిప్రకాశించఁబడిన, భృకుటీకంబు
గ-కనుబొమలుముడిచినదికాఁగా, ‘ని. భృకుటీకాభిప్రాయాం’ అ. తొమ్మునట్టి - పాలిం
డ్లపబట్టికొని, తొలఁగ-త్రోయంగ-ఒకప్రక్కకుఁ దొలఁగునట్లునెట్టివేయఁగా, అయంగనల్-
అందగత్రైలయిన యావేశ్యలును, కలులక-చారియొక్కన్నేహేతురాండ్రును, మోసపోయితి-మోస
పోయితివిగదా, ఇచట ‘మోసపోతి’ అనుటకు “నూ క్వచి ద్యువర్ణకే చాపి, కేచి త్రస్యస్థితిం
జగుః” అధ. ఉదా. “క. ఏమిటికే కృష్ణం జూడనేగితి రాధా” భాగ. “ఉ. చేసితి జన్నమలో
తపము” స్వా. మ. అని-ఈప్రకారముగా, హాసవ్యాసము-నవ్వుయొక్కవిస్తారము, ఏపారఁగ-
అతిశయించఁగా, నవ్విరి-పరిహాసముచేసిరి, అనురాగయుక్తముగానవ్విరనుట. స్వభావోక్త్యలంకార
మును, హాసితమనశృంగారచేష్టయును. ఉదా. “చ. కెరలి ప్రియుండు మోవిపయఁగెంపులు
నింపుట పారవశ్యత, త్వరత నెఱుంగలేక పిదప న్నిలువద్దముచూచి సిగ్గునం, దరుణి చెలు ల్లనం
గొనినఁదారిక నేనునియాడుకొందురో, వరుని నటంచుఁ జిక్కికు నవారణముద్దులు వెట్టు సారెకున్”
కా. సు. “గీ॥ ఒకరహస్యము డెలిపెదను విదయనుచు, వేల నను దొరజేరిచి పీనులకడ, మోము
గదియించి నామోముఁమూర్కొనివెనఁ, గొప్పనట్టి పెదవితేనెఁగ్రోలి నాఁడు” ఆం. అను.
త్రోయంగనాయంగనల్’ ఇత్యాదు అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ మంజువాణీ: ఒకరహస్యాలోచనకల దనుచు వాచిటకత్తెచెవిలో రతివాంఛాప్రసంగ
ముఁజేసు నది యింకఁకాలులే వుని మొగమును జిల్లించఁగాఁ బాలిండ్లనంటి యొకదెసకునెట్టివెన
నాతలిరుద్రబోండులును వారిహేతు రాండ్రును వంచించఁబడితివిగదా యని పశ్చాత్తననవ్విరి.

క॥ ఈరీతి దుర్జివారవి, హారంబున నర్ధరాత్రుఁ ♦ మగుదాఁకఁ బ్రమో
దాయాఁగిఁ దిరిగి నిజవే, శ్వారత్నముకడకు నిదుర ♦ కరిగెడు బుద్ధిన్. 77.

అ॥ ఈరీతిఁ-ఈతీరుగా, దుర్జివారవిహారంబునఁ, దుర్జివార - అడ్డుపలుపలవిగాని, విహారంబునఁ-సంచారముతో, అర్ధరాత్రము-అగుదాఁకఁ - నడుచేయుదుగువఱకు, 'అర్ధరాత్రేరర్ధరాత్రః, అర్ధంనపుంసకమ్, ఇత్యేకదేశసమాసః, సర్వైకదేశసంఖ్యాత పుణ్యాచ్చరాత్రేః ఇతిసమాసాంతోఽచ్చిత్వయః, రాత్రాహ్నిహఃపుంసిఇతినియమాత్పుంస్త్వమ్ ప్రమోద-అయాధి-సంతోషముతోఁగూడిన నిశ్చయముతో, తిరిగి-సంచరించి, నిజవేశ్వారత్నముకడకుఁ - శ్రేష్ఠులయిన తన సంబంధముయిన బోగముదాని దగ్గఱకు, రత్నశబ్దమునకు 'ని. జాతౌజాతౌయమత్కృష్టం, తద్రత్నమితి కథ్యతే' యా.నిదురకుఁ-నిద్రించుటకు, అరిగెడుబుద్ధిఁ - పోదలంపుతో, 'ఈరీతి దుర్జివారవిహారము' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఆతఁ డీతీరున యథేచ్ఛగా నిశీధమగువఱకు ద్విమృరి తనయుంపుడుకత్తె యగు చంపక గంధియింట శయనింపఁదలఁచినవాఁడై.

—: నిరంకుశుఁడు భోజనార్థమింటికివచ్చుట :—

ఉ॥ రాజముఖిపయోధర వి ♦ రాజతకుంకుమగంధలేప వి
భ్రాజిత మైనదేహముఁ బ్ర ♦ భాసురకాంచన చిత్రితాంచల
భ్రాజితశాటిఁ గప్పకొని ♦ పాదము లల్లన నేల మోపుచున్
భోజన మాచరించుటకు ♦ భూసురసూనుఁడు వచ్చె నింటికిన్. 78.

అ॥ భూసురసూనుఁడు-బ్రాహ్మణునికొనుకయిన యానిరంకుశుఁడు, రాజము.....జితము. రాజముఖి-చంద్రునివంటి ముఖముగలదయిన యాశేష్యయొక్క, ఇచట రాజముఖి శబ్దమునకు. "నూ. స్వాంగాచ్చాపసర్జనాదసంయోగోపధానాత్ ఇతిజీవ" ఉపసర్జనాత్మకంశిఖాస్వాంగంత్రిథా. ఉదా. చంద్రముఖి-చంద్రముఖా, ఇత్యాదులు సిద్ధాం. "అద్రేఃశృంగంహరతిపవనః కింస్త్విదిత్యుస్మభీభిః" మేఘ. పయోధర-స్తనములయందు, విరాజిత-ప్రకాశించఁబడిన, కుంకుమగంధ-కుంకుమపువ్వుయొక్క పరిమళముతో. లేప-పూయఁబడి, విభ్రాజితము-ఒప్పుచున్నది, ఐనదేహముఁ-అయినట్టి తనయొక్క శరీరమును, ఇచట 'నూ. విశేష్యమాత్రే శ్రీ తా స్వాడ్డు జ్ఞా స్వాతాం తు భేదకే' అధ. ప్రభా.....శాటిక, ప్రభాసుర-మిక్కిలిప్రకాశమయిన, కాంచన-బంగారముతో, చిత్రిత - చిత్తరపు వ్రాయఁబడిన, చిత్రలేఖనము రచింపఁబడిన, అంచల - కొంగులతో, భ్రాజిత - ప్రకాశింపఁబడిన, శాటిక-ఉత్తరీయముతో, కప్పకొని-ఒడలేమియునగ పడకుండునట్లు చాచిననుచేసికొని, పాదములు-అడుగులు, అల్లననేలమోపుచున్ - మెల్లఁగా భూమియందానునట్లు నడచుచు, భోజనము-అచరించుటకుఁ-తిన్నమునుదినుటకు, ఇంటికిఁ-తనగృహమునకు, వచ్చెన్-చేరెను, స్వభావోక్త్యలంకారము. "క. సహృదయహృదయంగమమై, మహినున్నది యున్నయట్లు ♦ నూటలతేటలో, బహుశంబులుగాఁ జెప్పిన, మహితోక్తియొ కాతియయ్యె" నరస.

తా|| అనిరంకుశుఁడు వెలయాలియొక్క స్రవములయందలి కుంకుమపూఁదావియఁజేసిన తనమే నొరులకగపడకుండునట్లు బంగారుజలతారుతోఁ జిత్తరువువ్రాయఁబడిన దుప్పటిఁ గప్పకొని యడుగులచప్పుడు కాకుండ మెల్లఁగానడచుచు నోగిరమారగింపనింటికేతెంచెను.

ప|| అప్పుడు.

79.

అ|| అప్పుడు-అసమయఁబున,

క|| తడవాయె నేమిసేయుదు, నెడవాయనిసఖులతోడ ♦ నెం దున్నాడో

కొడు కాకలిఁ గొనె నంచుక, మిడుకుదయోపేత మాత ♦ మృదువాజ్ఞాతన్.80.

అ|| తడవాయెక-అలస్యమయ్యెను, ఏమిచేయుదుక-నేనేమిచేయఁగలదానను, ఎడ+పాయని సఖులతోడక-ఎప్పుడును దనతోడువదలని స్నేహితులతోఁగూడి, ఎందున్నాడో-ఏక్కడనుండెనో కదా, కొడుకు - నాబిడ్డఁడు, ఆకలిఁగొనెక-ఆకొనియుండెను, తుప్పిడితుండైయుండెను, అంచుక-ఇట్లుపలుకుచు, మిడుకుదయోపేతక-పరితపించుచున్నటువంటి దయతోఁగూడినదానిని, ఇచట 'మిడుకు'అనుటకు ఉదా"క. నడుకుచు నపశబ్దంబులు, దొడుకుచు బురుడునకుఁగవిత్తుటైలు గట్టక, వడుకుచుముందఱతోఁచక. మిడుకుచుగర్వించుకుకవి ♦ మెత్తురెనుకవుల్" కవిస. మృదు వాజ్ఞాతక-మెత్తనివయిన వాక్కులయొక్క సముదాయముగఁదానిని, మాతక-తనయొక్కతల్లిని, 'చేరఁజనుదెంచి, యనుపైపద్యమునందలి వాక్యముతోనన్వయము. 'తడవాయె-నెడవాయని-కొడుకు మిడుకు-దయోపేతక-మాతక-మృదువాజ్ఞాతక, అనుపాసాలంకారము.

తా|| నాబిడ్డఁడు చెలికాండ్రతోఁ గలిసి యెచ్చటనుండెనో యింతదనుక రాఁడయ్యె నేనేమిసేతును. ఆకలిచే నెంతసోలియుండెనోకదా! అని వ్యాకలపడుచున్న తల్లిచెంతకు.

తే|| చేరఁజనుదెంచివరమల ♦ జ్జితుఁడు వోలె,నమ్రవాదనాబ్జుడై యున్న ♦ నందనునకు

నన్నపానాదుగొనఁగినె♦య్యముననొక్క, యున్నమితవీరమందుఁగూ♦ర్చుండఁజేసి81

అ|| చేరక-సమీపించునట్లు, చనుదెంచి-వచ్చి, పరమలజ్జితుఁడువోలెక-అధికమయిన సిగ్గు గలవానివలె, నమ్ర+వదన+అబ్జుఁడు-వంచినముఖపద్యముగలవాఁడు, వి+ఉన్ననందనునకుక-అయి యుండిన తనకుమారునకు, అన్న+పాన+అమలు-భుజించునవియును త్రాగునవియును మున్నగునవి, ఒసఁగి-ఇడి, నెయ్యమునక-ప్రేచుతో, ఒక్క+ఉన్నమితవీరమందుక-ఒకయెత్తయిన పీటమీఁద కూర్చుండక+చేసి-ఆసీనుడగునట్లొప్పి, మీఁదిపద్యముతోనన్వయము. 'నమ్రవదనాబ్జుఁడు, ఉపమా, లంకారము. 'పరమలజ్జితుఁడువోలెక, ఉత్ప్రేక్షలంకారము.

తా|| వచ్చి మిగులసిగ్గుగలవానివలెఁ దలవంచికొని యున్నపుత్త్రునకు భోజనమిడి పేరిమితో నొకయెత్తయినపీటమీఁదఁ గూర్చుండఁబెట్టి,

క|| సుతు వైదికధర్మసము, స్వీతుఁ జేయం గోరి చేరి ♦ నిపుణతఁ బలికెక

శత్రుధృతి సతిగతినతియుత, మతి యైనతదీయజనని ♦ మనుజాధీశా.

82.

అ॥ మనజాధీశ-ఓరాజా, శతధృతిగణగణై - బ్రహ్మయొక్క భార్యయగు సరస్వతివలె, అతియుతమతి-మిక్కిలిహడిన బుద్ధిగలది, ఐనశరీయఃకని - అయినట్టి యానిరక్తశుక్రియొక్కతల్లి, సుతుక-తనకొడుకును, వైదికధర్మసమన్వితక-వేదవిహితచారముతోగూడినవానినిగా, చేయకొరి-చేయుటకడేక్షించినదై, చేరి-అతనినిఃమిషించి, నిపుణక-నేర్పితో, పరికక-ఇట్లుచెప్పెను, ఇందు 'సుతుక-వైదికధర్మసమన్వితక' అనుప్రాసాలంకారము. 'శతధృతిగణగణై' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఓరాజా! బ్రహ్మదేవునిభార్య యగుసరస్వతితో సమానవయిన బుద్ధిగల యతనితల్లి సుతుని వైదికచారసంపన్నునిగా, జేయఁదలచి యతనినిఃమిషించి నేర్పుగలమాటలతోనిట్లనియెను.

—: తల్లి కుమారునకు నీతులుబోధించుట :—

నీ॥ వృద్ధానసారఁబు ♦ విడిచి కొంచెపుఁగాని, నీతలు వైకొంటి ♦ వేతనూజ గ్రామణ్యవిభవంబుఁ ♦ గాదఁచుఁ జూడఁపుఁ, గనుల కాశించి ♦ తే నుతుండ విప్రధర్మంబెల్ల ♦ వీటిఁబుచ్చి విరాళి, పోకలఁ బోనేర్చి ♦ తే కుమార కులముగోదావరిఁ ♦ గలిపి వేశ్యాసంగ, మానచేఁ గావించి ♦ తే నుపుత్త్ర

తే॥ వేదశాస్త్రప్రసంగంబు ♦ విడకొల్పి, పడుచుఁగూఁతలు గూయఁబొల్పడితే తనయ యింట నెన్నఁడులేనియీ ♦ హీనవిద్య, యెన్నఁడు భ్యాసమాయెరా ♦ కన్నతండ్రి. 83.

అ॥ తనూజ-ఓకొడుకా, వృద్ధానసారఁబుక-వైదవ యననుసరించినదచటను, విడిచి-వదలి పెట్టి, కొంచెపుఁగానినీతులు-అల్పఃక్రియొక్క నడవడికలు. వైకొంటివే-అభ్యసించితివా, సుతుండ-పుత్రి, గ్రామణ్యవిభవంబుక-గ్రామ ధిపత్యముయొక్కసంపదను, కాదఁచుక-కూడదనుకొని, జూదంపుఁగానులకుక-జూదమాడఁగావచ్చిన రాగిదబ్బులకు, ఆశించితే-కోరికపడితివా, కుమార-తనయుఁడా, విప్రధర్మంబెల్లక-బ్రాహ్మణాచారమంతయును, వీటిఁబుచ్చి - వీటికబోవఁజేసి-అనఁగా బాత్రిగాఁబోఁగొట్టియనుట, విరాళిపోకలక-వలపుతోఁగూడిన నడవడికతో, ఉదా "చ. మొలఁతు కరంగవల్లభుని ♦ మీఁదివిరాళిఁబ్రయఁబుతోడనె, చెప్పిలవవించ పల్కుచెవిఁ జేప్పదు" పర వి. పోనేర్చితే-తిరుగుటనేర్చుకొంటివా, నుపుత్త్ర-కుమారా, కులముక-మనవంశమును, గోదావరిఁ గలిపి-గోదావరిలోఁగలియునట్లుగాఁజేసి, అనఁగా నిర్మూలముగాఁజేసియనుట. గృహమును నాశ మొనర్చికొనియనియును జెప్పవచ్చును. "ని. కులంకులేగ జేదేహే, గేహేజనపజేన్వయే" హేమ. ఉదా. "వనకఁబుష్పికులేషునః" రఘు, వేశ్యాసంగము - బోగమురాఁడ్రపొందు, అనచేక-కోరికతో, కావించితే-చేసితివా, తనయ-కొమరుఁడా, వేదశాస్త్రప్రసంగంబుక-వేదములనుగూర్చియు శాస్త్రములనుగూర్చియు మాట్లాడుటను, వీడుకొల్పి-పోఁగొట్టి పడుచుఁగూఁతలు-జార్యపుఁజెడ్డ మాటలు, ఉదా. "ద్వి. పడుచుఁజేతలుమానిపాప్వతీశ్వరఁడ" రాజశే. ఈయక - రాగుటకు, అక్క-అతనిమాటలు మాట్లాడుటకు, పొల్పడితే - అలాయపడితివా, కన్నతండ్రి-తన నా, ఇది హేమనుదెలియఁజేయుదులినుట. ఇంటక-మనకుటుంబమున, అనఁగాబూర్పిమునుండి మనవంశమున

ననుట. ఇచట 'ఇంట' అనుటకు 'నూ. ఔపవిభక్తికామూ, మత్వంస్యాత్సప్తమితృతీయాశ్వాస' నన్ను. ఎన్నడు - ఇదివఱకెప్పుడును, లేనియాహీనవిద్య - లేనట్టియానీచమయినతెలివి, ఎన్నడు + అభ్యాసము + అయెరా - ఎప్పుడుపట్టుపడెనురా, ఇచట సుతునివృత్తిసీచముగా భావించుటనుగూర్చి "ఏకాహారేణసంతుప్తః, పట్కర్మనిరత స్సదా, ఋతుకాలే లభిగామీచ, సవిపో ద్విజ ఉచ్యతే" చాణ. కశక బ్రాహ్మణధర్మ వ్యతిరేకమని తెలియవలయును.

తా|| అబ్బాయీ! పెద్దలనుసరించి ప్రవర్తించుట మాని నీచధర్మముల గ్రహించితివి. గ్రామాధిపత్యమున లభించునందనువదలి జూదపుఁగాసుల కిచ్చుగించితివి. బ్రాహ్మణధర్మంబుల నన్నింటినిరూపుమాపి వ్యభిచారపునడత కలవడితివి. మనవంశమును నేలఁగలిపి పడుపుఁగఁజైలసాం దాశించితివి. వేదశాస్త్రపురాణాది ప్రసంగమును వదలి పలువకూతలుగూయ నేర్చుకొంటివి. మన యింట నేనాఁడు లేని యానీచవృత్తి యెప్పుడుపట్టువడినదిరా.

శా|| లేరా భోగపరాయణుల్ జగతిలో ♦ లీలావినోదంబుగాఁ
బోరా వేశ్యలయిండ్లకున్ వివిధనం ♦ భోగార్థులై గుట్టుతో
రారా వైదికధర్మమార్గపథిక ♦ ప్రావీణ్యముం జూపరా
యేరా తండ్రి పరిత్యజితురటరా ♦ యారీతి సత్కర్మముల్. 84.

అ|| ఏరాతండ్రి - ఏమిరానాయనా, ఇదిప్రియముతోఁబోయిచుటను చెలియఁజేయును, జగతి లోన్ - ఈప్రపంచమునందు, భోగపరాయణుల్ - సంభోగమునం దాసక్తిగలవారు, లేరా - లేక పోలేదుగదా, ఉన్నారగదాయనట. వివిధసంభోగార్థులు. వివిధ - నానావిధములయిన, సఁభోగ - సంయోగములను. అర్థులు - కోరినవారు, అపేక్షించినవారు, ఐ - అయి, అనఁగాఁ జొరకీతిబంధ ములయం దపేక్షగలవారైయునట. వేశ్యలయిండ్లకున్ - వెలియాండ్రనివాసములకు, లీలావినో దంబుగాన్ - శృంగారచేష్టలతోఁ గాలయాపనముసేయుటకు - స్త్రీపురుష పరిహాసములతోఁబ్రొద్దు పుచ్చుకొనుటకు, పోరా - వెళ్ళుచుండుటలేదా, పోవుచున్నారగదాయనట. గుట్టుతోన్ - ఇతరులకుఁచెలియనీయకుండునట్టి స్వభావముతో, రారా - వచ్చుచుండుటలేదా - వచ్చుచుందురుగదా, వైదికధర్మమార్గపథికప్రావీణ్యమున్. వైదికధర్మ - వేదసమృతమయినయాచారముయొక్క, మార్గ - పద్ధతయందు, పథిక - నడచుచున్నటువంటి, ప్రావీణ్యమున్ - నేర్పును, చూపరా - కనఁబఱచుటగదా, ఈరీతిన్ - ఈతీరుగా, సత్కర్మముల్ - విధివిహిత కార్యములనుచుంచిననులను, పరి త్యజితురటరా - బొత్తిగావిడిచిపెట్టువారుమరా, అర్థాంతరన్యాసాలంకారము. "సామాన్యం వా విశేషో వా తదన్వేన సమర్థతే, యత్ర సోఽర్థాంతరన్యాసః సాధర్మ్యేణేతరేణ వా" కా.ప్ర.

తా|| బాబూ! ఈలోకమున వేశ్యలయందు వాంఛగలపురుషు లలేకులున్నారగదా! వారందఱును గణికాఁగనలతో సర్మసంభాషణలు మున్నగువానితోఁ బ్రొద్దుపుచ్చుకొని రహస్యముగాఁ దమయిండ్లకు వచ్చి తామువేదసమృతమయిన యాచారమును దప్పకప్రవర్తించుచున్నట్లగపడుట లేదా? నీవతె వైదికధర్మముల వర్జించి ఎల్లప్పుడుబోగమ బజాటుల్లోనే తిరుగుచున్నారా?

కొదలం బొంపసెలుహుసం, సదలన్ నీతోడివారు ♦ బ్రతుకఁగ నయ్యో
మదనాతురుండు వైతివి, చదివినదోషంబొ కాక ♦ జన్మఫలంబో. 85.

అ॥ నీతోడివారు - నీతోహితముగానుండువారు, కొదలక - లోతక్కువలను, పొందని బహుసంపదలక - చెందనిమిక్కిలియైశ్వర్యములతో, బ్రతుకగక - జీవించుచుండగా, మదనాతురుండవు - కామాతురుండవు-వ్యభిచారివి, వితివి - ఆయియంటివి, ఆయ్యో - మిక్కిలి కనికరముతోబలుకుట, ఇది చదివినదోషంబో - సమస్తశాస్త్రముల నామూలాగ్రముగాఁజదివిన నేరమయియుండునా, కాక - అటులఁగానిపక్షమున, జన్మఫలంబో - నీవుపుట్టిననాటి కాలదోషవిశేషమైయుండునా, ఇందు నీతోడివారు నీవలెఁజదువకుండియుఁ దఱుఁగనిసంఘదలతోనుండ నీవు సంపూర్ణపాండిత్యముగలవాఁడవయ్యు వేశ్యలోలుండవగుట నీచదివినదోషమా' అనుసప్పుడు లేకాలంకారము. "లేక శ్వాస్త్యద్దోషగుణయో గ్గుణదోషత్వకల్పనమ్, ఆఖలేషు విహంగేషు హస్త స్వచ్ఛందచారిషు, శుకపఁజరబంధస్తే వధురాజాం గిరాం ఫలమ్" కువ. 'మదనాతురుండవైతివి' అనుటచే నీచచ్చత్రిగలవాఁడవయితవని భావము. "ద్విపేంద్రోఽపికులాఘోఽపి కామచారిభవేత్సదా, నిత్యం నిమజ్జన్నపృథ్వా నాస్త్రఃశుద్ధోభవత్యలం' నూ. సం.

తా॥ ఓరీ! నీచెలికాండ్రుండటలు నధికైశ్వర్యములతోనుండి బ్రాహ్మణధర్మంబుల నిర్వర్తించుచుండ నీవిట్లు గణికాంగనాధీనుఁడవగుట నీయొక్కపాండిత్యాతిశయమువలని దోషమా? లేక జన్మకాలదోషమా?

క॥ నందను నిన్నుఁ గనుంగొను, నందనుకను నెదురుచూచు ♦ నకట సముద్రుం డిందునకుఁ బోలే జనకుం, డిందునకా నీమహత్త్వ ♦ మేమననేర్తున్. 86.

అ॥ జనకుండు-నీతండ్రి, నందనుక-నుతుండవైనవానిని, "ని. ఉద్యహస్తనయఃపోతోదారశో నందనోస్థకః" ధనం. నిన్ను-నిన్ను, కనుంగొనునందనుకక-చూచునంతపర్యంతము, సముద్రుండు - సాగరుండు, ఇందునకుకపోలేక-చంద్రునకువలె, ఎదురు+చూచుక-నిరీక్షించుచుండును-నీరాక కెదురుచూచుచుండును. ఇందునకా-ఇట్లుప్రవర్తించుటకేనా, నీమహత్త్వముక-నీయొక్కప్రభావమును, ఏమి+అననేర్తుక - ఏలాటిదని పొగడఁగలుగుదును, ఇందుసముద్రమును సముద్రుండనుటకు "నూ. భవేదమహతోఽర్థ విశేషేమహదాకృతిః" ఆధ. ఉదా. 'నీ. ఘనులఁగొండలపాలుఁగాఁజేసిన గొఱంత, విషమగోత్రులనంటువృజినమెల్ల" వసు. ఈపద్యమున ద్విపాసమును, 'నందను నిన్ను... నందనుక-ఇందునకు.....డిందునకా' ఇవియమ కాలంకారమును, సముద్రుండు చంద్రునిరాక కెదురుచూచినట్లు నీరాక కెదురుచూచుచుండు ననుటచే నుపమాంకారము వాక్యగతశ్రౌతి. ఉదా "స్వప్నేఽపి సమరేషు త్యావిజయశీ) ర్నముంచతి, ప్రభావప్రభవం కాంతం స్వాధీన పతికాయథా" కా. ప్ర.

తా॥ మీతండ్రి నీవంటికివచ్చునంతవఱకుఁ జంద్రోదయమున కెదురుచూచు సముద్రునివలె నీకై వేచియుండుట నీవిట్లుప్రవర్తించుటకేనా! నిన్నేమనవచ్చును.

చ॥ కొడుకులు సర్వవిద్యల న ♦ కుంతితులై సభలందు శాస్త్రముల్ దడయ కుపన్యసించి వసు ♦ ధాతలనాథులచేత గుఱ్ఱముల్ గొడుగులు గాంచి సర్వగుణ ♦ కోవిదులై విహరింప సంపదన్ బాడ వగునట్టిగేహినులె ♦ పుణ్యశరీరలు గా కుమారకా. 87.

అ॥ కుమార కా - ఓరిపు త్త్రీకా, ప్రపంచమున-కొడుకులు - సుతులు, సర్వవిద్యలకా-సమస్త మయినవిద్యలయందు, అకుంతతులై - మొక్కవోవనివారై, సభలందు - వేదశాస్త్రపురాణాదులు చెలిసిచవారి సన్నిధానమున, - బహుసంఖ్యగణి ధర్మవిచక్షణతోఁగూడిన జనసమాహమలో, 'ని. సమజ్యాపరిపద్ధోష్ఠీ సభాసమితిసంసదః, ఆస్థానశ్లేబమాస్థానం శ్రీనపుంసకయోఃసదః" అ. ఇచట 'సభలందు' అనుటకు "నూ. వినాలువర్ణం నో సంధిర్మిత్రతత్సమయోహ్లాకి" అధ. సభనుగూర్చి "సభా కల్పతరుం వందే వేదశాఖోపదీశితం శాస్త్రపుష్ప సమాయుక్తం విద్యద్రభమః శోభిషిమ్" అనిచెప్పఁ బడియున్నది. శాస్త్రముల్ - సమస్తశాస్త్రములను, తదయక - అలస్యముచేయుక, ఉపన్యసించి - విస్తరించిచెప్పి, వసుధాతలనాథులచేతకా - బుడమికిఁజతులైన రాజులచేత, గుఱ్ఱముల్ - ఆశ్వము లను, గొడుగులు - ఛత్రములను, కాంచి - పొంది, సర్వగుణకోవిదులై - సమస్తగుణములయందు నగ్రగణ్యులై, విహరింపకా సంచరించఁగా, సంపదకా - విశ్వర్యముచేత, పొడవు - అక్షయము, అగునట్టిగోహినులై-అయిఁజటువంటి గృహస్థుగాండ్రై, పుణ్యశరీరులుగా-పుణ్యాంగనలుగదా, ఈపద్య మున 'వసుధాతలనాథులచేత గుఱ్ఱముల్ గొడుగులుగాంచి' యనుచోట ద్వితీయకుఁ బ్రథమసెప్పఁ బడుటకు "నూ. కొన్నియెడల నజడంబు ద్వితీయకుఁ బ్రథమ కానంబయియెడి" ప్రా.వ్యా. ఉదా, "చ. అనిలజవంబునం బలచు నమ్మద నాగమెరిప్పి" భార. లోకమునందుఁ దమసుతులు విద్యాపరి పూర్ణులై రాజసభలలో సన్మానములంది సంపద్యుక్తులై యుండఁగాఁ జూచి సంతోషించుచున్నట్టి తల్లులే పుణ్య శ్రీలుగదా, అనుటచే న ప్రస్తుత ప్రశంసాలంకారము. "అప్రస్తుత ప్రశంసా స్యా త్స యత్ర ప్రస్తుతాశ్రయా" కువ. "అప్రస్తుత ప్రశంసాయా సా నైవ ప్రస్తుతాశ్రయా, కార్యే నిమిత్తే సామాన్యే విశేషే ప్రస్తుతే సతి, తదన్యస్య వచ స్తుల్యే తుల్యనైవ వేతి పంచభా" కా.ప్ర. ఉదా "సుహృద్వదూ బాష్పజలప్రమార్జనం, కరోతి వైరప్రతియాతనేన యః, స ఏవ పూజ్యః సపుమాకా సనీతిమాకా, సుజీవితం తస్య సభాజనం శ్రియః" గాథా "వరం వంధ్యత్వవాదోఽసి యోషిత్పు రుషయో స్తయో, యాభ్యాం లాలనలుభ్యాభ్యాం నవనీతః స్వయం సుతః" వారి. సు.

తా॥ తండ్రి! ప్రపంచమున గుమారులు విద్యాపరిపూర్ణులై రాజసభలలో విద్యాగోష్ఠి నొన రించి వారలచే వస్తువాహనాది పారితోషికముల నంది బుద్ధివిశేషముతో నైశ్వర్యయుక్తులైయుండు టంజూచి మోదమందునట్టివారై పుణ్య శ్రీలుగదా.

క॥ ధారుణి నేమియు నెఱుంగని, వారల కొకరీతిగా "నవశ్యంపితురా చార" మని నీవె చదివి కు, మారా జనకానుచరణ ♦ మఱవం దగునే. రిరి.

అ॥ కుమారా - ఓరిబిడ్డా, ధారుణికా - ఈపుడమియందు, ఏమియుకా - కొంచెమైనను ఎఱుంగనివారలకుకా - తెలియనివారికి, ఒకరీతిగాకా - ఒకవిధముగా, నీవెచదివి - నీవుకొన్నిధర్మ శాస్త్రములు మొదలయినవానినిజదివి, ఆవశ్యంపితురాచారం - తండ్రియొక్క యాచారము తప్పక యాచరించఁదగినది, అని - చెప్పి, అట్టినివేమఱల ఇది యధ్యాహారము. జనకానుచరణ - తండ్రి యొక్క నడతననుసరించినడచుట, 'జనకానుసరణ' పాఠాం. మఱవందగునే - మఱపుఁజెందుట యోగ్యమా, 'ఆవశ్యంపితురాచార' మనునది పద్యమధ్యమమునఁబ్రయోగింపఁబడుటచే లోకోక్త్య లంకారము. ఏమియు నెఱుంగనివారలకునైతము నీవు శాస్త్రమునుజదివి చెప్పుచున్నావుకదా. నీకే యీదుప్ర ఏవర్తనముతగునా అనుట ధర్మము.

“పశ్యన్నపి ప్రస్థతి శృణ్వన్నపినబుద్ధ్యతి, పతన్నపి న జానాతి దేవమాయావిమోహితః”
 “తన్నిచజ్జగదదం గంభీరే కాలసాగరే, మృశ్యురోగజరాగ్రాహై ర్మకశ్చిదపిబుద్ధ్యతే”
 “ప్రతిక్షణమయం కాలః క్షీయమాణోనలక్ష్యతే, అమకుంభ ఇవాఘ్నిస్థోవికీర్ణోనవిభాశ్యతే” సం.గరు.
 అట్టిసీవే ధర్మవిరుద్ధముగఁ బ్రవర్తించితివేని ప్రజలందఱు నిన్నుఁజూచి దుష్ప్రవర్తనులగుదురనుటకు
 “యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠస్తత్తదే వేతరో జనః, స యత్ప్రమాణం కురుతే లోక స్తదనువర్తతే” భగ.
 ఉత్తమపురుషుఁ డేకర్మ నాచరించునో యాకర్మమునే జ్ఞానహితుఁ డాచరించును. అజ్ఞానవంతుఁ
 డేసేని బ్రమాణముగానొప్పుకొనునో దానినే పాపరులు ననుచరింతురు, ఇచట ‘అవశ్యంపిమరా
 చార’ మని యెల్లరకుఁజెప్పుచు నీవేయటులాచరింపలేకు టివి, అనుటచే విశేషోక్త్యులంకారము
 “క. పెక్కులో, కారణములయ్యుఁ గార్యము, చీరకయుండుట మహిన్వి + శేషోక్తియగున్” నరస.
 “విశేషోక్తి రఖండేషు కారణేషు ఫలావచః” ఉదా “ని ద్రా ని పృ త్తా పుదితే ద్యురత్నే నభీ
 జనే ద్వారపదం పరాస్తే, శ్లథీకృతాశ్లేషరసే భుజంగే, చచాల నాలింగసతోఽంగనా సా” కా.ప్ర,

తా॥ లోకమున విద్యాగంధమెఱుంగని మూఢులు సముతముతం దైనడవడికచొప్పున నడువ
 వలయుననెడినీతిని నీవు చదివిబోధించుచు విద్యాధికుఁడ వయిననీ విట్లుప్రవర్తించుట యుక్తమా.

క॥ చక్కనిది కాదొ మది పెం, పెక్కినయదికాదొ కులస + మీహిత కాదొ

యక్కట యిన్నిగుణంబులఁ, జొక్కట మగుసతిని విడువఁ + జూతురెంత్రొడ్డి. 89.

అ॥ తండ్రి-నాయనా, చక్కనిదికాదొ-అందముగలదికాదా, మదిపెంపెక్కినయదికాదొ-
 బుద్ధివిశేషముగలదికాదా, కులసమీహిత కాదొ - పంశముచేతఁగోరఁబడునదికాదా - మంచివేశమునఁ
 బుట్టియుండలేదా, అక్కట-అయ్యో, ఇదిసంతాపమును తెలియఁజేయును ఇన్నిగుణంబులకొ-ఇన్ని
 నద్గుణములచేత, చొక్కటము-పరిశుద్ధతగలది, ఉదా. “ఎ. గీ, పలుకుఁజెలిచొక్కటపుఁబాటఁపట్టి”
 చంద్రా. అగుసతిని-అయినటువంటిభార్యను, ఇచట ‘చొక్కటమగుసతిని’ అనుటకు ‘నూ. క్వనిదే
 కత్వమిప్తం స్యాదప్రాణిస్త్రీవిశేషణే, సిద్ధమ్యంతస్త్రీసమయోస్తద్విశేష్యకయోస్తథా’ అధ. విడువకా
 చూతురె-వదలిపెట్టుటకుఁబ్రయత్నింతురా, ఈపద్యమున ‘చక్కనిది కాదొ’ అనుప్రయోగమునుగూర్చి
 “నూ. ఏదోతొవ్యతిరేకాదపి సంప్రార్థనప్రరౌక్రియాణాంస్తః” నన్న. ఇందుఁగల యపిశబ్దమువలన
 సందేహప్రక్షాల్పకములయందు వర్తించును. ఇందు నాయికయొక్కకులసౌందర్యగుణశీలాద్యుత్కర్ష
 వర్ణింపఁబడినది. అకటా! ఇన్నిగుణములయందుఁ బరిశుద్ధమైన సతినివిడువయ్యింతురే, అనుటచేత
 సర్థాంతరన్యాసాలంకారమును, భార్యనువిడుచుటనుగూర్చి ధర్మశాస్త్రయులం దిట్లు చెప్పఁబడియున్నది
 “పతివ్రతాంసాధుశీలాం,కులీనాంవినయాన్వితాం, స్త్రీయంత్యజంతియేద్యేషా, ద్వైతరణ్యాంపతంతితే”
 సం.గరు. మంచికులమునఁబుట్టినదియు, వినయముతోఁగూడినదియు, సత్ప్రవర్తనముగలదియు, నగుపతివ్ర
 తుల ద్వేషించి యెవ్వరువిడిచిపెట్టుచురో వారువైతరణియను నరకమునందుండెడి యేటిలోఁబడ్డుదురు,
 మఱియు “బుతున్నాతాంతుయోభార్యాం. స్వస్థపన్నాభిగచ్ఛతి, బాలగోఘ్నపరాధేన, యుజ్యతేనా
 త్రసంశయః” పరా. “సత్కులం భూషణం పుంసః, సద్భార్యాకులభూషణం, సత్కుత్త్రీభూషణా
 భార్యాపుత్రాసన్మతిభూషణాః” హరి.సు.

తా॥ అబ్బాయీ! నీభార్య సౌందర్యవతికాదా! ప్రజ్ఞా విశేషముకలదికాదా! సత్కుల
 ప్రసూతకాదా! అయ్యో! ఇట్టి భార్యను విడువనుదొంగింతురా!

వ్రాతప్రతియందొకపద్యము కనపించుచున్నది.

క॥ పులకండముచవిగాదని, వెలిమిడిభుజియించునట్టి + వీటిండికరణిక్
కులకాంతానుఖమొల్లక, వెలిజవ్వని నెవ్వడనుభ + వించుగుమారా.

క॥ రతి గద యాకృతి మతి భా, రతిగద హైమవతి గద ని + రంతరసమనం

భృతిఁ బతియందు రతి నరుం, ధతి గద యిన్నియును గలవు + తావకసతికిన్. 90.

అ॥ ఆకృతిక్-రూపమునందు, రతిగద-రతీదేవివంటిదిగా, మతిక్-బుద్ధియందు, భారతిగద-సరస్వతీదేవితో సమానమయినదిగా, నిరంతరసమసంభృతిక్. నిరంతర-నిల్లపూడును, సమసంభృతిక్-ఓర్పునందు, హైమవతిగద-పార్వతీదేవికిసాటియైనదిగా, పతియందుక్-పెనిమిటియందు, రతిక్-అనురాగమున, అరుంధతిగద-అరుంధతివలెనుండునదిగా, తావకసతికిక్-నీయొక్కకులాంగనకు, ఇన్నియును-ఈచెప్పినలక్షణములన్నియును, కలవు-ఉన్నవి, ఇందు. రతి, కృతి, ఇట్లు తకారము పలుమారుచ్చరింపఁబడుటచే వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము, రతిగదయాకృతిక్, ఇత్యాదు లుపమాంకారము. ఇచట నాయికయొక్క సర్వోత్కర్షవర్ణింపఁబడినది. మఱియు నత్తయే తనకోడలిని తనకంటె నధికురాలినిగ వర్ణించినది.

తా॥ నీభార్య చక్కదనమున రతీదేవివలెను, బుద్ధియందు సరస్వతివలెను, ఓర్పునందుఁ బార్వతివలెను, అనురాగమున నరుంధతివలెను బ్రకాశించుచున్నది.

—: అతనిని వధూగృహంబున కనుపుట :—

వ॥ అనిపలికి నిజవచన రచనాంగీకారహృదయుండునుం బోలె నవ్వారాంగనా ధ్యానపరాధీనమానసుం డై ప్రత్యుత్తరం బీకయున్నకుమారు నున్నతాకారు వేమాఱు గారవించుచు సమంచితకాంచనచిత్రితాంచలంబు లగుచేలంబులు గట్టుకొన నిచ్చి యమంధరగంధబంధురసాగంధిక ధురంధరచికురబంధురుం జేసి గదంబుపూసి వధూగృహంబునకుం దోడ్కొనిపోయి యిట్లనియె. 91.

అ॥ అనిపలికి-ఇట్లుచెప్పి, నిజ.....బోలెన్-నిజ-తనయొక్క, వచనరచన-మాటలయొక్క కూర్పును, అంగీకారహృదయుండునుక్ + పోలెన్-సమ్మతించినమనస్సుగలవానివలె, ఇచట'హృదయుండునుంబోలెన్' అనుటకు'నూ. ప్రథమాంతములమీఁదపోలెనెపోనిశబ్దంబులు ద్రుతపూర్వకంబులు విభాషకు'ప్రా.వ్యా.ఉదా.సమిధవ్యవహుండుంబోలెన్ హరివం. అవ్వారాం....సుండు. అవ్వారాంగనా-ఆందగత్తెయి సయాజ్యేలయొక్క, ధ్యాన-స్మరణమునందు, అనఁగామనస్సునిల్పియాలోచించుట యందనుట, పరాధీన-పరతంత్రమయిన, 'సి.పరతంత్రకపరాధీనఃపరవాన్నాధవానపి' అ. మానసుండు-మనస్సుగలవాఁడు వి-అయి, ప్రత్యుత్తరంబు-ప్రతివాక్యము, సమాధానము, ఈక-చెప్పక, ఉన్నకుమారుక్-ఉండినట్టితనయొక్క సుతుని-ఉన్నతాకారుక్-అతిశయించిన చక్కదనముగలవానిని, వేమాఱు-పలుమాఱు-మాటిమాటికిని, గారవించుచున్-ప్రేమనుజూపుచు, సమం.....బులు, సమంచిత-ఒప్పుచున్న, కాంచన-సువర్ణముచేత, చిత్రిత-చిత్రరూపువ్రాయఁబడిన, అంచలంబులు-అంచులుగలవి, 'ని.చిత్రం లిఖితరూపం స్యా, దాశేఖ్యంతు ప్రశస్త్య, నిర్మితోత్తమచిత్రం'శబ్దా. అగుచేలంబులు-అయినట్టిదోవతులు, కట్టుకొనన్-ధరించుటకు, ఇచ్చి-ఒసంగినదై, అమం.....ధురుక్, అమం

ధర-శీఘ్రముగా వ్యాపించునటువంటి, గంధ-వాసనతో, బంధుర-గమ్యమైన, సౌగంధిక-కొంచె మెఱుపుగలిగి వాసనగల కలవపూవుయొక్క, ధురంధర-భారమునువహించిన, బరువునుమోయుచున్న, చివరబంధురైతలవెండ్రుకలయొక్క మనోహరమైనవానిని, 'ని. చివరం కుంతలో వాలః, కచః కేశ శ్చిరోరుహః, ఆ. చేసి-ఒనరించి, గండంబుత్రాసి - చందనమునులేపనముచేసి, వధూగృహంబు నక్కడ - తనకోడలియొక్క శయనగృహములోనికి, 'ని. వధూ స్నుషా నవోధా స్త్రీ, విశ్వ. తోడ్పొందిపోయి-వెంటబెట్టుకొనివెళ్ళి, ఇట్లనియొక్క, ఈప్రకారముగాబలికను, 'వచనరచన-అంచిత కాంచన, అనుప్రాసాలంకారము. 'అంగనాధ్యానపరాధీనమానస - కుమారునున్నతాకారుకేమాట - అమంధరగంధబంధురసౌగంధి కధురంధరచివరబంధురంజేసి, వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము.

తా|| ఈగతి బోధించుచున్నతల్లిసీతులను సమ్మతించినవానివలె నుంపుడుకత్తెయగు చలపక గంధిపై గల యాసక్తితో మాటుపల్కక యున్నకుమారుని మిక్కిలిగారవించి పసిడినరిగించువలవ ధరింపజేసి తావికొలుపుచున్నచెంగటవపువ్వుల నతనితలయందు ముడిచి తనకోడలి యొక్క శయన గృహమునకు వెంటనిడుకొనిపోయి యిట్లు వచింపనుద్యమించె.

క|| ఇదిమొదలు వారకాంతా, సదనవ్యాపారచింతః ♦ జాలించి సన మృదగతి సంసారస్థితి, వదలక చరియింపవయ్య ♦ వైదికమణి వై. 92.

అ|| ఇదిమొదలు - ఈదినముమొదలుకొని, వార.....చింత, వారకాంతా - వేశ్యల యొక్క, సదన-ఇండ్లయందు; వ్యాపారచింత-ప్రవర్తించుటయగు విచారమును, చాలించి-నిలుపు దలచేసి, సనమృదగతి-సంతోషముతోఁగూడిన పద్ధతితో, సంసారస్థితి-కుటుంబముయొక్క నిల కడను, ఆలవిడ్డలతోఁగూడియుండుటను, వదలక - విడిచిపెట్టక, వైదికమణివై - వేదసమృతమైన ధర్మములనాచరించువారలలో శ్రేష్ఠుడవై, చరియింపవయ్య-మెలఁగము, ఇది ప్రార్థనార్థకము. "నూ. ఆర్యాదిశబ్దయుక్తస్సాన్య, దసంబంధార్థబోధనే" అధ.

తా|| నేటినుండి రోవెలదులయిండ్లకేగుట మాని వైదికాచారముతోఁ బ్రవర్తించుచుఁ గాఁపురమునేయుంచుదుము.

తే|| అనుచు జనయిత్రి నీతివా ♦ క్యప్రసన్న, హృదయుఁ జేసితిసుతునంచు ♦ నేగెనతఁడు ప్రొద్దువోయినదనితలా♦రులకువెఱచి,యొకవిధంబున నారాత్రి♦యుండఁదలచె. 93.

అ|| జనయిత్రి-తనయొక్కతల్లి, అనుచు-ఇట్లువచించుచు, సుతు-కొడుకయిననిరంకుశుని, నీతివాక్యప్రసన్నహృదయు-నీతివాక్య-ధర్మవచనములచేత, ప్రసన్నహృదయు-సంతుష్టమైన మనస్సుగలవానినిగా, చేసితి-ఒనరించితిని, అంచు-ఈప్రకారముగాననుకొనుచు, ఏగె-అవ లికిఁబోయెను, అతఁడు-అనిరంకుశుఁడు, ప్రొద్దు + పోయినది-కాలముగడచినది, అని-ఇట్లుదలంచి, తలా రులకు-రాత్రి కావలికాచుదొరతనపు బంటులకు, వెఱచి-భయపడి, ఒకవిధంబున - ఏదోయొక రీతిగా-ఇష్టములేకయునుట, ఆరాత్రి-ఆరేయి, ఉండ-తలఁచె - ఆయింటిలోనేయుండుటకు నిశ్చయించెను. ఈపద్యమున 'అంచు' అనుటకు "నూ. శత్రుతూతశ్చానోః" శబ్దచిం. 'జనయిత్రి, అనుశబ్దమునగూర్చి "నూ. స్త్రీలింగంబులెల్లస్వస్వనియతంబులగు స్త్రీప్రత్యయంబులం గూడి యిందుఁబ్రవర్తిల్లు" బా. వ్యా.

తా|| ఈవిధముగాఁ జెప్పి కొడుకును సంసారమునం దిచ్చగలవానినిగాఁ జేసితినిగా యని సంతసించుచుఁ దనమందిరమున కరిగెను. నిరంకుశుఁడును దనమదిలో నిప్పటికర్థరాత్రమయినది. వీధి కేసినవోఁ దలారివాండ్రు పట్టుకొందురేమో యనుభయముచే నారాత్రి యెట్లో కాలముగడుప నిశ్చయించుకొనెను.

వ|| అంత.

94.

అ|| అంతః-అంతట.

—♦ నిరంకుశుని భార్య శయ్యదాపునకు వచ్చుట ♦—

మ|| జలకం బాడి మణుంగు గట్టి వరభూ ♦ పాసంఘముల్ దాల్చి చెం
గలువల్ కొప్పునఁగీలుకొల్చి రతికాం ♦ క్షం జేర నేతెంచె ద
త్కులకాంతామణి వారసారసముఖి ♦ దుర్వార మారావహా
త్కలికాఘ్నాత్త మానసుఁడయికడుం ♦ దాపించుప్రాణేశ్వరున్. 95.

అ|| తత్కులకాంతామణి-శ్రేష్ఠురాలయిన యానిరంకుశునియొక్క భార్య, జలకంబు+అడి-
న్నానముచేసి, మణుంగుగట్టి-పరిశుభ్రముగానుదికి మడతపెట్టిన చీరధరించి, వరభూపాసంఘముల్-
శ్రేష్ఠమైన యాభరణములయొక్క సముదాయమును, తాల్చి-ధరించినదై, చెంగలువల్ - ఎఱ్ఱకలువ
పూలను, కొప్పునఁ-కేశబంధమున, కీలుకొల్చి-కగిలించి-గ్రుచ్చి, రతికాంక్ష-సంభోగమనందలి
వాంఛతో, వార.....నుండు, వారసారసముఖి-పద్మమువంటి ముఖముగల యావేశ్యకొఱకు,
దుర్వార-వారింపనలివిగాని, మారావహ-మన్మథుఁడుప్రవేశించుటచేత, ఉత్కలికా-గొప్పతరంగ
ములవలె, 'ని. తరంగే భంగ వీచ్యార్ము త్కలికా మహతిత్విహ, లహ ర్యల్లాల కల్లోలాః'
హేమ. ఘ్నాత్త-తిరుగుడుపడిన, మానసుఁడు-మనస్సుగలవాఁడు, ఉత్కలిక యనఁగా గోదినవస్తు
వును బొందుటకుఁ గాలవిలంబనము నోర్వఁజాలక తహతహపడుట 'ని. ఉత్క-ఉత్కలికే సమే,
అ. "ని. కథితోత్కలికోత్కంతాహేలాసలిలవీచిషు, మే. ఆయి-ఆగుచు, కడుక - లెస్సగా,
తాపించుప్రాణేశ్వరుఁ - వ్యాకులపడుచున్న తనయొక్క భర్తను, చేరక+వీతెంచెను-సమీపమునకు
వచ్చెను, ఇచట శ్రీలకలంకారము నాలుగువిధము లనిచెప్పఁబడుచున్నది. "కచధార్యం దేహధార్యం,
పరిధేయం విలేపనమ్, చతుర్థా భూషణం ప్రాహుః, శ్రీణా మన్య శ్చ దైకిమ్" రసాక, కచ
ధార్యము కురులయందు ధరించుకొనునది, దేహధార్యము శేహమునందు ధరించుకొనునది. పరిధేయము
ఆచ్ఛాదించుకొనునది వస్త్రము. విలేపనము పూసికొనునది. పతిరాకడకు సంతోషించి వస్త్రభూష
ణాద్యలంకృతయై సంభోగ కాంక్షతో నేతెంచినదని చెప్పటచే నింక వాసకసజ్జికా లక్షణ మగు
పడుచున్నది. "ప్రియాగమన శళాయాం. మండయంతీ మహుర్ముహుః, కేశీగృహం తదాత్మానం,
సా స్యాద్వాసకసజ్జికా" ప్రతా. ఇచట "జలకంబాడి మణుంగుగట్టి వరభూపాసంఘముల్ దాల్చి
చెంగలువల్ కొప్పునఁగీలుకొల్చి రతి కాంక్షంజేర నేతెంచె" నని బహుక్రియలతోఁ దత్కులకాంతా
మణి యనునొక కర్తృకారమునకు నన్వయబగుటచేత కారకదీపకాలంకారము. "క. కారకదీపక
మగునొక, కారకముం జెందు పెక్కు+క్రమికంబులచేక" అలం సా. సం. శృంగారచేష్టలు నాలుగు
అవియ్యేద్యయనభావ, హావని, విలాసవి, భ్రమములు అందు విలాసమును శృంగారచేష్టయందుఁగనప్పట్టుచున్నది.

“క. బిట్టునిజప్రియు నంగన, కట్టెదురం జూచియంగంకంబులమీదక, బుట్టించినయొయ్యారము, చిట్టదుట యది విలాసవిహ్నంబుదయక” కావ్య. చూ. ‘రతికాంతంజేరనేతెంచె, ననుటచేత నభిలాషయనువస్తుభావస్థయు వర్ణింపఁబడినది. “క. కలయటకు మున్ను గోరిక, యిలనభిలాషంబు” కా. సం. మహుటాచార్యుఁడను విప్రబ్రహ్మగా విశరించి ఆభిలాషవిహమా, ఈర్ష్య, ప్రవాసము, కాపము, అనునైదువిధములు విశదీకరించుచుండెను. ఆభిలాషకీయుదాహరణముఁ జూపించియుండెను, “పేమార్ద్రాః ప్రణయస్పృశః పరిచయాదద్ధార గోఽయా, స్తాతామగ్ధద్యుహోనిగ్ధవధురాశ్చేష్టా భవేయ్యర్థయి, యాస్వంతఃకరణస్య బహ్యకః జవన్మపాః రోధీ క్షణా, దాశంసాపరికల్పితా నవపి భవత్యానందసాంద్రోలయః” మాల. చూ. పరిచయ ‘వరసారవశభీ..... ప్రాణేశ్వరక’ అనుటచే నాయకునకుఁ జిత్రయననవస్థ చెప్పఁబడినది. ‘ఇష్టానభీగమద్భావం శీతాశూన్యత్వతాప కృత్’ ప్రతా. ఇందు నిరంకుశునిపత్ని పరియఁడుఁ గోరికతో నమిపించిన దనటనగూర్చి ‘నిమంత్రణోత్సవా విప్రా గవోః పత్నీణోత్సవాః. పత్నీత్సాహయతా భార్యా, అహం కృష్ణః ణోత్సకః’ చాణ. ‘ఉత్కలిక ఘ్నాంతమానసుఁడు, అనగా నుత్కలికకు నందాభివక్షణని యన్వయము “శంకానూయాభయఁగ్లాని, రావ్యధిశ్చితాస్మృతిర్ధృతిః, ఔత్సక్యవిస్మయావేగా, క్రిడోన్మాదోన్మదాస్తథా, విషదోజడితాన్ద్రావహితాచాపఁకమృతిః’ ఇతిభావాః శ్రయోక్తవ్యా. శృంగారేకృభి చారిణః, ఈశంక నూయాది నందాభివాములను దరంగవదృశములై వనస్సును జలింపఁజేయుచుండును. ‘వజ్జలశ్చనివజ్జలతః కల్లాలాస్తేయధార్ణవే, తస్యోత్కర్షం వితన్వంతి, యాంతిత ద్రుఃతావపి’ కథాస్థాయినిర్మగా, ఉన్మగ్నాశ్శీచారిణః, పువ్యంసోపయనంస్వాశ్చ తత్రయాంతిరసాత్మతామ్’

తా|| అనిరంకుశునిభార్య స్నానమాచరించి శుభ్రపై నవస్త్రములనుధరించి నవరత్నకలిత సువర్ణాభరణములఁ దాల్చి చెఁగలువలతోఁ గేశకంఠమును బ్రకశింకఁజేయుచు సంభోగాభిలాషతో ధనాంగనాస్వాధీనమానసుం దైకలగుఁడువనియున్న మగనిచెంతకుఁ జేరెను.

—: నిరంకుశుడనాదరముతోనుండుట :—

క|| చనుదెంచి యతనిమోమునఁ, గనికర మొకకొంత యయినఁ ♦ గానక యపుడ వ్వనజాతనయన సాధ్వస, మును సిగ్గును మానుషంబు ♦ ముప్పిరి గొనఁగన్. 96.

అ|| అవ్వనజాతనయన - పద్మములవంటి కన్నులుగలదయిన యానిరంకుశునిభార్య, చనుదెంచి - వచ్చి, అతనిమోమునక - తననాథునియొక్కముఖమునందు, కనికరము - దయ, ఒక కొంతయయినక - ఇంచుకయైనను, కానక - కనఁబడకుండుటచే, అపుడు - అసమయమున, సాధ్వసమును-ధయమును, సిగ్గును-లజ్జయును, మానుషంబుక - మర్యాదయును, -తనక వమానమునుగల్గుటను గూర్చిన యాలోచనయును, ముప్పిరిగొనఁగక - మూఁడుపురులుగా జుట్టుకొనఁగా, అనఁగా నివి యన్నియు నేకీభావముఁజేదఁగాననుట, ఇందుముప్పిరియనుటకు “నూ. ద్విగోరమిశ్రితాయాంత్ర ప్రాయ ఏకత్వమిష్యతే, మిత్రతాయాంబహుత్వంస్యా తన్యత్రాపిక్వచిద్భవేత్” అథ. సంభోగాభిలాషతోవచ్చి యతనిమోమునఁ గనికరమును గానకవిచారప్రస్తుతాలయినదనుటచే విషదాలంకారము. “ఇష్యమాణ విదుర్ధర్మ సంప్రాప్తిషువిషాదనమ్ దీపముద్యోతయద్వావన్నిర్వాణస్తవదేవళః” చంద్రా.

తా|| అతనిసమీపించి కనికరము లేనివానినిగాఁ జెలిసికొని భయలజ్జావమానంబు లంతరంగంబున నిండఁగా.

—: భార్యతాంబూలమీయఁబోఁగా విముఖుడగుట :—

మ|| అలివేణీమణి సిగ్గుచేత నతవ ♦ క్త్వాంభోజ యై రెండుచే
తుల బాగా లొసఁగంగఁ బోయినఁ గృపా ♦ దూరీకృతుం డై ఘన
జ్వలనజ్వాలకరాళ మైనయొకని ♦ శ్వాసంబుఁ గావించి య
వ్యలిమో మయ్యె రుచింతురే కులసతుల్ ♦ వారాంగనాభోక్తకున్. 97,

అ|| అలివేణీమణి - తుమ్మెదలవలె నల్లనిజడగలిగి శ్రేష్ఠురాలయిన యతనిగృహిణి, సిగ్గుచేత - అజ్జతో, నతవ క్త్వాంభోజయై. నత - పంచుకొనఁబడిన, వక్త్ర - ముఖమనెడి, అంభోజయై - కమలముగలదియై, రెండుచేతుల - తనయొక్కరెండుహస్తములతో, బాగాలు - వక్కపొడిని. ఒసఁగంగఁగ + పోయిన - ఇయ్యఁబోఁగా, కృపాదూరీకృతుండై, కృపా - దయను, దూరీకృతుండు + వి-దూరముగాఁజేయఁబడినవాండై, ఘన.....సంబుక. ఘన - గొప్పనియగు, జ్వలన - అగ్నిహోత్రముయొక్క; జ్వల - మంటవలె, ఈజ్వాలశబ్దము పుం స్త్రీ లింగములయందుఁగలదు. 'ని. పహ్నిర్ద్వయోర్జ్వాతికీలా' అ. కరాళ - భయంకరమయిన, ఒకనిశ్వాసంబుక - ఒకనిట్టూర్పును, ఇదిమక్కిలి విసుగుజెందినప్పుడు కనఁబడునది. కావించి - కలిగించి, ఆనఁగానొకనిట్టూర్పును విడిచియనుట. అవ్యలిమోమయ్యె - పెదమొగమునుబెట్టెను, వారాంగనాభోక్తకు - వెలయాండ్రతోఁగూడి నుఖించువానికి, కులసతుల్ - సంసారస్త్రీలు, కులస్త్రీలు, రుచింతురే - హితవుగానుందురా, ఇవ్వముకారనుట. ఇందు 'బాగములు' అనుపదమును 'బాగాలు' అనిప్రయోగించుటకు "నూ. అసంబుద్ధాభవేద్వాపు రస్త్రీయాంల్వాదికర్ణకే, ప్రాయశోక్తైకృతపదే లోపాద్విర్భవమారతః" అథ ఉదా. 'క. కర్పూరంబుతోడిబాగా, లీరాదోయాకుమడిచిఁయీరాదొచెలీ' కథా. ఇందు 'రుచింతురేకులసతుల్ వారాంగనాభోక్తకుక, అనుటచే ఆర్థాంతరవ్యాసాలంకారము. 'క. భాషింపఁగసామాన్యవి, శేషములర్థాంతరాఖ్య + చెన్నవహించుక, ఓషధిపతినహిమింగుక, భాషాపతివ్రాలుదాట + వశమెవ్వరికి' అలం. సా. సం. 'సామాన్యంవావిశేషోవా, తదన్యేన సమర్థతే, యత్రసోఽర్థాంతరవ్యాసః, సాధర్యేణేతరణవా' కా. ప్ర. 'అలివేణీమణిసిగ్గుచేత నతవక్త్వాంభోజయై, అనుటచే 'చకిత' మనుశృంగారచేష్టవర్ణంపఁబడినది. 'క. అలుకుట చకితమునవ్వుచు, నలరుటచాకితంబురతుల + నతిసమృద్ధో, జ్వలసాఖ్యము కుట్టమితము, లలనకుఁ జపలతికతూహ + లఁబెట్లన్నన్' కా. సం. మఱియు 'కృపాదూరీకృతుండై.....యవ్యలిమోమయ్యె, ననుటచేత, బతికిగర్వాతిశయముచేత నిష్టపస్తుప్రసందయినను గలిగెడు ననాదరభావమును నాయకునియొక్క బిబ్బోకచేష్టగాఁ జెలియఁదగినది. 'మనాకప్రియకథాలాపే, బిబ్బోకోఽనాదరక్రియా' ప్రతా. ఇందు నాయకునియొక్క ఘనజ్వలనజ్వాలకరాళమైన నిశ్వాసము తనహృద్గత పరితాపమును వెలి ద్రొక్కుచున్నదికనుక నిచట శంకయనుసంచారిభావము 'అనిష్టాభ్యాగమోత్పేక్ష, శంకారోమది కారణమ్' "హర్షస్త్విష్టావాప్తేర్మనః ప్రసాదోఽశ్రుగద్గదాదికరః, ఉపాయాభావజన్మాతు విషాదః సత్త్వస్థంతుయః, నిశ్వాసోచ్ఛ్వాసహృత్తాప, సహాయస్వేషణాదికృత్' సా.ద. నిరంకుశు

నకుఁ దల్లి యెన్నియో నీతులుబోధించినను దనదుర్గుణమును విడువఁజాలకుండుటనుగూర్చి “నదుర్జనః సాధుదళాముపైతి, బహు ప్రకారైఃపిశిక్ష్యమాణః, అమూలసిక్తఃపయసాఘృతేన,ననింబవృత్తోమధురత్వమేతి”చాణ.

తా|| అతనిభార్య సిగ్గుతోఁ దలవంచికొని దోయిటఁ దాంబూతమందీయఁబూనిన నతఁడు దయమాని యొకపెద్దనిట్టూర్పువిడిచి పెడమొగము వెట్టెనుగదా! శలయాండ్ర పొందుగోరువారి కిల్లాండ్రెప్పమగుదురా?

సీ|| లేదువో గృహిణిపై ♦ మోదంబు లోకాప, వాదంబునకు నైన ♦ వణకవలదె
కాదువో సంసార ♦ కాంక్ష మేనికి దాని, వినయసంభృతి కైన ♦ వెఱవవలదె
యీదువో దయ్య మా ♦ యిభకుంభకుచపొందు, జననియానతి కైన ♦ జడియవలదె
రాదువో మనసు వా ♦ రవధూవిలగ్న మై, కలకాంత యని యైన ♦ గొంకవలదె

తే|| కారుణిక భావమాత్రవి ♦ దూరదుర్గి, వారహృదయాబ్జుఁ డైయాప ♦ యోరుహాక్షి
వీడెమీయంగఁబోయిన ♦ విరసముద్ర,నవలిమోమయ్యెనతనినే ♦ మనఁగవచ్చు. 98.

అ|| గృహిణిపైఁ-గృహస్థురాలయిన భార్యమీఁద, మోదంబు-సంతోషము, లేదుపో-లేదుగదా, లోకాపవాదంబునకుఁ-జనుతియొక్కయపనిందకు, ఐనఁ - అయినను, వణకవలదె-కంపమనొందవలదా, సంసారకాంక్ష-కాఁపురముమీఁదికోరిక, మేనికిఁ-తనకు, కాదుపో-కూడదు గదా. దానివినయసంభృతికిఁ-అవిడయొక్క సప్రతతోఁగూడిన కలయికకు, ఐనఁ-అయినను, వెఱవవలదె-భయపడవలదా, దయ్యము-వైషము, అయిభకుంభకుచపొందు - ఏనుఁగుకుంభస్థలమువంటి స్థనములగులదయిన యాయుల్లాలియొక్కకూడికను, “ఉదా. చ. మదగజరాజకుంభములి + మచ్చరి కించుచురోజకుంభములో” శృం. నై. ఈమపో-ఇయ్యలేదుగదా, జననియానతికిఁ - తనతల్లియొక్క యాజ్ఞకయినను, జడియవలదె-జంకవద్దా, వనస్సు-హృదయము, వారవధూవిలగ్న మై - వేశ్యాశ్రీయందు మిక్కిలి తగలూగినదై, “ని. భుజివ్యా లంజికా రూపాజీవా వారవధూఃపునః” హేమ. రాదుపో-రాదుగదా, కలకాంత-పాణిగ్రహణమొనర్చుకొనఁబడినది, అనియైనఁ-అనునట్టికనికరము తోనయినను, కొంకవలదె-భీతిఁజెందవలదా, కారుణిక.....బ్బుఁడు, కారుణిక - దయతోఁ గూడిన, భావమాత్ర-స్వభావమయినను; “ని. భావో లీలా క్రియాచేష్టా,భూత్యభిప్రాయజంతుషు” యా. “భావ స్సత్తా స్వభావాభిప్రాయచేష్టాత్మజన్మసు” అ. విదూర-మిక్కిలిదూరముగాఁ జేయఁ బడి, దుర్గివార-అడ్డగింపవలవిగాని, హృదయాబ్జుఁడు-పద్మమువంటి మనస్సుగలవాఁడు, ఐ-అయి, అపయోరుహాక్షి-కమలములవంటి నేత్రములుగలదయిన యతనిభార్య, వీడెను - తాంబూలమును, ఈయంగఁ + పోయినఁ - ఇచ్చుటకు దగ్గఱకుఁబోఁగా, విరసముద్రఁ - వైషమ్యమనెడి హాస ముద్రతో, అనఁగా విరుద్ధస్వభావముతోననుట. అవలిమోమయ్యెఁ - పరాశ్చుఖుండయ్యెను-పెడ మోముపెట్టెను, అతనిఁ - అయొక్కనిరంకుశుని, ఏమనఁగవచ్చుఁ - ఇట్లు ప్రవర్తించుటనుగూర్చి యేమనిచెప్పవచ్చును, ఈపద్యమున “లేదువో” ఇట్లు నాలుగు సాదములయందుఁ జెప్పఁబడుటనుగూర్చి “నూ. అన్యేష్యర్థవిశేషేష్యు, రుచే శ్రుతిమనోహరాః, అథ. ఉదా. “ఉ. యాయు క్కి-మనెండు ముంగలరె + యొప్పురువోధృతరాష్ట్రేనందనులో” భార. ఇచట. ప కారమునకు వకాళాదేశమయినందు

లకు 'సూ. పరుషాణాంగసగదవాస్సుయః, పవార్ధ్వంచ్యే' నన్న. వీడెము. ఇది వీడియముయొక్క రూపాంతరము. ఈ ప్రయోగమునుగూర్చి "సూ. ఇయాంత్యే కుత్రచిత్ స్వా దెత్వం యశ్చాసి తద్భవే, లఘు స్సోఽపి చ సంయుక్త ఇతి కేషాంచి దీరణా" అథ. ఈ నీసపాదములు నాలుగును బాదాదియందుద్విప్రాసముగను, అంత్యానుప్రాసముగను జెప్పబడినవి. ప్రథమపాదమున ననుప్రాసముకలదు. ఇందుఁగారణములెన్నియాయుండియును గార్యమభావమగుటచే విశేషోక్త్యంతరము. "విశేషోక్తి రఖండేషు, కారణేషు ఫలావగః" కా. ప్ర. ఉదా. "నిదానివృత్తా వ్రుణితేమ్యు రత్నే, గభీజనే ద్వారపదం పరాప్తే, శ్లాఢీకృతాశ్లేషరసే భుజంగే, చచాల నాలింగనతోఽంగనా సా"

తా|| ఇల్లాలిపైఁ బ్రేమలేకున్నను లోకులు నిందితురనియైన భయపడవలయునుగదా! కావురమునం దిచ్చలేకున్నను భార్యయొక్కనమ్రతకయినను జంకవలయునుగదా! పరమేష్ఠి యాసతి పొందుఁ గూర్చున్నను దనతల్లియొక్కయాజ్ఞ ననుసరించియైన మెలఁగవలయునుగదా! వెఱియాలిపై నున్నచిత్తముమరలకున్నను అగ్నిసాక్షిగా వివాహపైనపత్ని యనియైనను వెఱిపుఁబాపవలయును గదా! తనకులాంగన తాంబూలమియఁబోఁగా నిందుకయైన జాలిలేక మొగమటుత్రిప్పెను. అట్టి దుష్పథచారి శేషనవలయును.

క|| తమకంబు లేక కారు, ణ్యముఁ జూప కతఁడు కులాంగ ♦ నాపరవీక్షా
విముఖత్వ మిట్లు చూపిన, గుమగుమమని శోకవహ్ని ♦ గుబ్బతిలంగన్. 99.

అ|| ఆతఁడు-ఆనిరంకుశుఁడు, తమకంబులేక-తగులమలేక, కారుణ్యము-చూపక-దయను గనఁబఱచక, కులాంగనాపరవీక్షావిముఖత్వము, కులాంగనా-కులస్త్రీయయిన తనభార్యకు, అపర-వ్యతిరేకమయిన, వేఱయిన, వీక్షా,-దృష్టిచేత, విముఖత్వము-పరాజ్యుభిము - పెడమొము, ఇట్లు-ఈ ప్రకారముగా, చూపిన-అగఽపఱచఁగా, గుమగుమమని-గుమగుమమనెడిధ్వనితో, అనఁగా నగ్ని మండునప్పుడు గుమగుమమనిధ్వనికలిగినట్లునుట. 'ని, గుమగుమ, అగ్ని మండుటయందనుకరణము, సూ. అం. ని. శోకవహ్ని-అగ్నివంటిదుఃఖము, గుబ్బతిలంగ-అతిశయించఁగా, ఇందు గుమగుమమనుశబ్ద మున ముగాగమంబగుటకు 'సూ. ధ్వన్యనుకరణశబ్దముల కనుధాతువుపరంబగుచోఁ గొన్నియెడల ముగాగమంబగు' ప్రా. వ్యా. ఉదా. "కనకనమను" రామా. ఇందు 'శోకవహ్ని' ఉపమానింకారము. ఇచట నాయికయొక్క శోకమును సంచారిభావము చెప్పబడినది. "ఇష్టజనవియోగాదినాఽత్మని దుఃఖాతిభూమిఃశోకః" ప్రతా.

తా|| ఆనిరంకుశుఁడు భార్యయందలి వ్యతిరేకచిత్తముతోఁ బ్రేమను గనఁబఱచక పెడమొగము జెట్టియుండుటఁజూచి యాయిల్లాలు దనమనంబున దుఃఖానలమతిశయించఁగా.

—: భార్య విచారపడి వ్యాకులముతో నిద్రించుట :—

మ|| అకటా ! యింతకుఁదెచ్చెనే యనుచు న ♦ త్యాపన్న యై జాలవ
ల్లికలో వీడియ ముంచి పంచశరకే ♦ లీవాంఘ చాలించి చంః
పకగంధిన్ దనలోన మెచ్చు సుచుం ♦ బద్ధాననుం దిట్టుచు
న్వికలం బైనమనంబుతో నిదురఁజెం ♦ దెం దత్సమింపన్దలిన్.

అ॥ ఆకటా-అయ్యో, ఇంతకు-ఇట్టిసితికి, తెచ్చినే-తెచ్చిపెట్టెనుగదా, అనుచు-ఇట్లు తలంచుచు, అత్యాపన్నయై - మిక్కిలికష్టమునొందినదై, జాలవల్లికలోక - చిత్రపుపనిచేసిన తమల పాకులపల్లెములోపలనే, తాంబూలపాత్రములోనే, ఇచట, జాల+పల్లిక-జాలవల్లిక అగును. 'నూ. ఆచ్ఛికసమాసంబులందఱుచుగవల్లలోపాగమాదేశవికారంబులు నిత్యవైకల్పికములుగాఁ బెక్కులు గానంబడియెడి' ప్రా. వ్యా. ఉదా. "నీ. జాలవల్లికలముత్యాలజాలీలుపెక" వింజామరలువట్టి వేళ్ళనురటి" రసిక. వీడియముంచి-తాంబూలమునుబడవైచి, పంచశరకేళీవాంఛ-సంభోగమునందలి కోరిక, "ని. ద్రవకేళిపరీహాసాః. క్రీడాభేలాచనర్మస" అ. చాలించి-మానుకొని, చంపకగంధిక-చంపకగంధియును పేరుగల బోగముదానిని, తనలోపక-తనయొక్కమనస్సులో, 'మెచ్చుకొనుచుక-క్లాఘించుచు, పద్మాసనుక-తె మరపువ్వు పీటగాఁగల బ్రహ్మదేవుని, తిట్టుచుక-తూలనాడుచు, వికలంబు-విచ్ఛేదమునొందినది-కలఁతఁజెందినది, ఐనమనంబుతోక-అయినట్టిహృదయముతో, తత్సమీప స్థలిక-అతనియొక్కసమీపమున-అతనికిదగ్గఱగా, నిమరక+చెందక-నిద్రించెను, ఈపద్యమున'వీడి యము' అని ప్రయోగించుటకు "నూ. ఏదంతాచనామ్నా మన్యతరస్యామియన్తానాం" శబ్దచి. ఉదా. "క. వీడియముక్తొత్తలైతగ" కవిక. ఇచట 'చంపకగంధిందవలోన మెచ్చుకొనుచుక' అనుటచే వ్యాజస్త్రుత్వలంకారము. "వ్యాజఃస్త్రుతిర్మథేనిందా, స్తుతిర్వారూఢిరన్యథా" కా. ప్ర.: 'పద్మాసనుం దిట్టుచుక, అనుటచేత బ్రహ్మనునిందించుటకు హేతువు కనఁబడుచున్నందునఁ గావ్యలింగము. "కావ్యలింగం. హేతోర్వాక్యపదార్థతా" కా. ప్ర. ఇందునాయీక య ధీరగావర్ణింపఁబడినది. వ్యంగ్యముగాఁ గోపప్రకాశముచేయు నాయీకయే యధీర, అమర్షణ మనుసంచారిభావమును జెప్పఁ బడినది. "అమర్షః సాపరాధేషు చేతః ప్రజ్వలనం మతమ్" ప్రతా.

తా॥ అయ్యో! ఎంతటికష్టముసంభవించె ననిదుఃఖించుచుఁ బశ్యేరమునఁ బాంబూలమునుంచి సంభోగాభిలాష మాని తనపతి నిట్లుసంసారవృత్తిరేకునిగాఁ జేసి తనకులోఁబఱచుకొనిన చంపకగంధి యొక్క చాతుర్యమును క్లాఘించుచు సతిపతుల కిట్లువియోగమును గూర్చి బ్రహ్మదేవుని దూషించుచుఁ గలఁతనొందమనంబుతో నతనిదాపున నిదురించెను.

—:నిరంకుశుఁడు పరితపించుట :—

ము॥ తలఁచుం దల్లడమందుఁ దాల్చివదలుం ♦ దాపించుఁ గోపించు నీ
తులువల్లించినతల్లిమీఁద విధికిన్ ♦ దుర్వారు లెవ్వారనున్
దలయాంచుం దనబుద్ధిహీనతకు నా ♦ ధాత్రీసురుం డప్పు డా
వెలయాలిన్ వలయాలియత్కరయుగన్ ♦ వీక్షింపఁగా లేమికిన్. 101.

అ॥ అథాత్రీసురుండు-అబ్రాహ్మణుండు, అప్పుడు-అ కాలమున, వలయాలియత్కరయుగక, వలయ చుట్టుకొనుచున్న, అలిమత్-తు మ్మెదలుగల, కరయుగక-హస్తములయొక్క జంటగల దానిని, అశలయాలిక-అబోగముదానిని, వీక్షింపక+కాక+లేమికిక-చూచుటలేనందులకు, చూడవలెగానున్నందున, తలఁచుక-చలించును, ఉదా "క. అప్పురుసునబాణాసురుఁ, డప్పటికప్ప టికి దలఁక, నధికభయమునక" ఉ. హరివం. తల్లడము+అందుక-వ్యాకులపడును, ఉదా. "ఉ. తామర పామనీరువలెఁదల్లడమంద్రి పోరులందఱుక" ఉ. హరివం. తాల్చివదలుక-తొందరపడును.

తాపించుకొ-జ్వరముచేత గాఁగును, నీతులు-మంచిమాటలు, వల్లించినతల్లిమీఁదన్ - చెప్పినమాటలనే మరలమరలజెప్పిన తనయొక్కజననిపై, ఉదా “ను వల్లించుశ్రీరామనా, మనుధామాధురిసాధురీతి” పాం. మా. కోపించున్ -క్రోధముచువహించును, విధికికొ-బ్రహ్మవ్రాతకు, దుర్వారలు-అలవిగాని వారలు, ఎవ్వరు+అనుకొ-ఎవ్వరుకలరనుకొనును, తనబుద్ధిహీనతకుకొ - తనయొక్కమతిభ్రష్టత్వమునకు, తలయూచుకొ-శిరఃకంపమొనరించును, కారకదీపకాలంకారము. “క్రమికైకగతానాం తు. గుమ్మః కారకదీపకమ్, గచ్ఛత్యాగచ్ఛతి పునఃసాన్ధః పశ్యతి పృచ్ఛతి” కువ. “సకృద్వృత్తిస్తు ధర్మస్య ప్రకృతాప్రకృతాత్మనాం, సైవ క్రియాసు బహ్వీషు. కారకస్యేతి దీపకమ్” కా. ప్ర. ఉదా. “భిద్యతి కూడితి జేల్లతి, విచలతి నిమిషతి విశాకయతి తిర్యక్, అంతర్నందతి చుంచితమిచ్ఛతినవపరిణయావధూః శయనే” ధ్వన్యా. ఇందు నాయకునికిఁ జింతయనుచేప్త చెప్పబడినది. “ఇష్టానభిగమాత్ ధ్యానం, చింతాశూన్యత్వతాపకృత్” ప్రతా. ఈకవి నీతకనుపించనిసమయమున రామునిచేతఁగూడఁ గుడియెడనుగానిట్టిపనులే చేయించినాఁడు “కన్నులనశ్రులుఁగ్రమ్మఁగవచ్చుకొ, బౌరావిధివశమని తలయూచుకొ, ఏటికిఁబ్రాణముఁలికననితలచుకొ, క్రమ్మరసాముట్టులఁ రొమ్మననొత్తుకొ, ఏగతి నోరుతుఁనికననిపలుకుకొ, బాపురె విధియనిఁఫాలముముట్టుకొ” సుగ్రీ. వసుచరిత్రమునను, చ.ఉసురనుఁ గన్ను మోడ్చునఁజలఁయూచుఁ దలంచునగుంజెనురుప్పనఁ దైసలుగనుంగొనుంబారలుఁలేచువడంకుఁజలింపకుండువా, ప్రసవగుంధియంచుఁ బువుఁపానునవ్రాలు నృపాలపుంగవుం, డసమశరప్రవీరనిశితాశుగ దుర్దినధూయమానుడై” అనియున్నాఁడు. ఇచట నిరంకుశుఁడు నీతులుబోధించినతల్లిపైఁ గోపించుననుటగుర్చి “అభానాయాచకఃశత్రు ర్ముర్ఖాణాంబోధకోరిపుః, శారస్త్రీణాం పతిశ్శత్రుః చోరాణాంచఁద్రమారిపుః” చాణ ‘తాపించుకొ - కోపించుకొ-తలయూచుకొ-వలయాలి, అను ప్రాసాలంకారము.

తా|| అనిరంకుశుఁడు నిజవేశ్యను బాదరముపపదకపోవుటచే దాపమునుజెందును, బుద్ధినిలుకడ లేకుండును, మిక్కిలివ్యాకులపడును, హితవాక్యములుబోధించినతల్లిపై నాగ్రహముఁజూపును, బ్రహ్మ వ్రాతకెదురులే దనుకొనును, పెందలకడనే యోగిరమారగించి పోఁజాలనయితిని గదా యనితనబుద్ధి లోపమునకు శిరఃకంప మొనరించును.

కం|| వాఁడానాలుగుగడియలు, నేఁడాదిగఁ గడపిసూర్యుఁ డిఁకఁ దూర్పునకుకొ
రాఁడో యంతిలఁపోయఁగ, మూడవజా మయ్యె నంత డ మోద మెలర్పకొ. 102.

అ|| వాఁడు-అనిరంకుశుఁడు, ఇది తచ్చబ్రముకనుక ‘తదిదమోర్వట్, అనువైకృతచంద్రికా నూత్రముచే వకారాగమమును ‘నూ. “భవేత్తదాదికబేభోఽదుష్పిరస్తుభవేన్నచోత్, జసస్థానేరుతత్ర స్యాత్, క్వచిదత్వంభవేల్లలే” అథ, అనాలుగుగడియలు - అకొలదికాలమును, ఏఁడాదిగకొ-ఒక సంవత్సరమైనట్లుగా, ఉదా. “క. ఏఁడాదిచటకొ, నిలువును” ఉ. రా. కడపి-కాలమును వెళ్ళుఁ బుచ్చి, సూర్యుఁడు-భాస్కరుఁడు, ఇకకొ-ఇకమీదట, తూర్పునకుకొ-తూర్పుదిక్కునకు, రాఁడో-రాఁడుకాఁబోలును, అని-ఇట్లని, తలఁపోయఁగకొ-అలోచించుకొనుచుండఁగా, మూడవజాము-తృతీయయామము, ఇచట మూడుశబ్దమువిరిప్పిండుకమలి శ్రీ. బ. నీతారామాచార్యులుగారు తమశబ్ద రత్నాకరమునవచించియుండిరి. కాని “క. మూడవజాములిమ్మెయి” అను భారతప్రయోగమును. “ఉ. ము. మూడుగుఁకుంబులే ను” అను జైమినిభా౦త్రప్రయోగమును, జూచియుండరని తలంపవల

యును. శ్రీ సూర్యారాయాంధ్రనిఘంటువునందుఁగూడ నీనిరంకుశోపాఖ్యాన పద్యమును భారత జైమినీ భారతపద్యములను జూపియున్నారు. ఆయ్యెక్క-అయిపోయెను, కడచిపోయెను, అనఁగా వేకువజామయ్యెననుట. 'ని. నిశానిశీధినీరాత్రి స్త్రీయామాక్షణదాక్షిణా' అ. రాత్రియందలి ప్రథమ యామముచేష్టాకాలమును, అంత్యయామమువిబోధకాలమును, ఆగుటచే నీరెండుయామములందు సగము దివససమానము, కావున రాత్రికైఁద్రియామ అనుపేరువచ్చినది. ఇచటనిరంకుశుఁ డింకసూర్యుఁ డుదయింపఁడని విలపించుచుండఁగ నింతలో వేకువజామయ్యెననుటచే సమాధ్యంతికారము 'సమాధిః కార్యసౌకర్యం కారణాంతరసన్నిధేః, ఉత్కంఠితా చ కలటా. జగామాస్తం చ భాసుమాన్' చంద్రా. "సమాధిః సుకరం కార్యం, కారణాంతరయోగతః" కా.ప్ర.ఉదా. మాన మస్యా నిరాకర్తుం పాదయో శ్మే పతివ్యతిః, ఉపకారయ దిష్ట్యేద, ముదీర్ణం ఘనగర్జితం" కావ్యాద. వఱియు వ్రాతప్రతియందు, 'మూఁడోజామయ్యె, ననియేయున్నది. దానిఁజూచియే శ్రీ. అ. అదిభట్టనారాయణదాసుగారు తమగేయకవిత్వమున "లేజవ్యనంపుపసందు- నా ల్గోజామక్రొంప్రాద్దువేగినసఁడు" అని ప్రయోగించిరి.

తా|| అతఁ డాశోకదికాలము నొకసంవత్సరముగాఁ దలఁచి యింక సూర్యోదయము కాదు సుమా! అని విచారపడుచుండఁగా వేకువజామయ్యెను.

శా|| పాయంజొచ్చె విలాసినీసురతసౌ ♦ భాగ్యంబుచేఁ దారకల్
మేయంజొచ్చె జకోరపంక్తులు గడుం ♦ బ్రేమక శరచ్చంద్రికల్
దూయంజొచ్చె మరుండు లేజగురుగు ♦ త్తుల్ జంక నుంకింపుచుక
గూయంజొచ్చె దృతీయయామకృకవా ♦ కుల్ కొక్కొరోకోధ్వనిక. 103.

అ|| విలాసినీసురతసౌభాగ్యంబుచేక, విలాసినీ - కామముగలస్త్రీలయొక్క, సురత-సంభోగమువలని, సౌభాగ్యంబుచేక-సమృద్ధిచేత, తారకల్-చుక్కలు, నక్షత్రములు, పాయక-చొచ్చెక-తొలఁగనారంభించెను; చకోరపంక్తులు-వెన్నెలపులుఁగులయొక్కవరుసలు, కడుక-లెస్సయిన, ప్రేమక-పేరిమితో. శరత్ + చంద్రికల్-ప్రకాశించుచున్న వెన్నెలను, మేయక + చొచ్చెక-భుజించుటకు నారంభించెను, మరుండు-మన్మథుఁడు, లేజగురుగుత్తుల్ - లేతచిగురుటాకులయొక్కగుచ్చములను, చంకక-తనయొక్క బాహుమాలమున, ఉంకింపుచుక-లెస్సగాఁబూనుచు - అధికముగావహించుచు, తూయక + చొచ్చెక తూపులుగాఁజేయఁబూసెను, బాణములుగా నొనర్చునారంభించెను, తృప్తీయయామకృకవాకుల్ - మూడవజామనఁగూయుకోళ్ళు, "ని. కృకవాకుస్తామ్రచూడః, కుక్కుటశ్చరణాయుధః" అ. కొక్కొరోకోధ్వనిక - కొక్కొరోకోయనెడుశబ్దములతో, కూయక + చొచ్చెన్-కూయనారంభించెను, ఉదా. "ఉ.కొక్కొరో, కోయనికూయఁడేయతఁడు" శృం. నై. "ఉ. మ్రొసెఁగొక్కొరో, కోయనికుక్కుటస్ఫురదఃకుంఠితకంఠకఠోరనాదముల్" విక్ర. ఈ పద్యమునఁ ద్రిప్రాసముచెప్పఁబడినది. స్వభావోక్త్యలంకారము. "స్వభావోక్తిరసౌచర్యయథావద్యస్తవర్ణనమ్" ప్రతా.

తా|| కామినీసమాహముయొక్క సంభోగాతిశయములచేత నక్షత్రము లేడఁబాయుచుండినను, చాతకములు చంద్రికవలన సంశృప్తి నొందుచున్నవి, మన్మథుఁడు లేజగురాకుటమ్ములను- కాశో

మూలమున వహించి సంధించుచున్నాడు. తెల్లవారుజామునఁ గూయుకోళ్ళు కొక్కిరియింపి ధ్వనిచేయుచున్నవి,

చ॥ వనరుహబాంధవుండు పగవఁ డరుదేగలఁ డింకఁ బోద మా
వనమున కన్నసాధుజన ధాన్యము లొక్కచకోర మార్తితో
విని తమిదీట వెక్కనము ధాన్యముల ముద్ద భుజింపఁబోయి గొం
తునఁ బడవేసికొన్న హిమ ధాన్య మొసంగిరి నెయ్యలయ్యెడన్. 104.

అ॥ వనరుహబాంధవుండు-కమలమణిబట్టచున్న సూర్యుండు, పగవఁడు-మనకువిరోధి, అరుదేగలడు-అరుదెంచగలడు - రాబోవుచున్నాడు, ఇంక-ఇంతటితో, అవనమునకు-అజలమునకు, అయరణ్యమునకనిభావము. 'ని. వనం కానన నీరయోః. నానా. పోదము-పోవుదము, "నూ. భాషేయమమితాత్ర దేశ్యాచిత్రస్వభావయుక్, తచ్చిత్రతాతుద్రవ్యవ్యా పూజ్యపాదనుభాషితైః" అని యధర్వణాచార్యులు. అన్నసాధుజనధాన్యములు-అనినట్టిసజ్జనులయొక్కపలుకులు-అనినట్టిమంచి వారియొక్క మాటలు, 'ని. జనస్సమూహేలోక్తేపి. నానా. ఒకచకోరము - ఒకచక్రవాకపక్షి, విని-అకర్ణించినదై. అలకించినదై, అర్థితో-దుఃఖముతో, తమిదీట-కోరికదీరునట్లుగా, వెక్కనము-మిక్కుటమయిన, వెన్నెలముద్ద-చంద్రికయను కబళమును, భుజింపఁబోయి-తినుటకుఁబూని, గొంతున- గొంతులో, పడవేసికొన్న- పడునట్లువైచుకొనఁగా అయ్యెడన్ - అసమయమున, నెయ్యలు-న్నేహితులు, హిమతోయము-మంచుబిందువులనెడినీళ్ళను, ఒసంగిరి-ఇచ్చిరి. ఈపద్యమున 'నెయ్యుండు' అనుప్రయోగమునుగూర్చి "నూ. కేచిత్తువైకృతాఃశబ్దాః, పుంసీచాన్యత్రసంగతాః" అధ. పద్యచంతయును రూపకాలంకారము. 'తద్రూపకమథేదో య శాపమానో పమేయయోః అతి సామ్యాదభేదః, శ్రోతాతరోపితాయదా" కా. ప్ర. ఇచట చకోరములు వెన్నెలముద్దను దినుటకవి సమయసిద్ధము. 'జ్యోత్స్నాపేయాచకోరైర్జలధరసమయే మానసంయాతిహంసాః, ఇత్యుద్యున్నేయ మన్యత్ కవిసమయగతం సత్కవీశాంత్రబంధే" సా. ద. 'వనరుహబాంధవుండు పగవఁడరుదేగలఁ డింకఁబోదమా, వనమునకు. ఇది శ్లేషాలంకారము. 'నెయ్యలయ్యెడన్' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ మనకు శత్రువగు కమలబాంధవుండు రానున్నాడు మనమింక వనమునకేగవలయునునుమా! అను సద్భావమును వేరొకచాతకము విని దుఃఖముతో నీవెన్నెలను గోరికదీటఁ దినిపోవుదమని మ్రింగ నది కుత్తుకజాటకుండిన యపాయస్థితిలోఁ దనహితులు మంచనెడిజలమును చెచ్చియిచ్చిరి.

ఉ॥ అప్పుడు విప్రనూనుండు రఁ యంబునఁ బానుపు డిగ్గి వేడ్కతో
జెప్పకు మింక నొక్కదరిఁ డజేరెద నంచుఁ దలంచువేళ లా
గొప్పంగ ధాతచేలము న ధాన్యముతలీల మునుంగువెట్టి నీ
ర్గప్పినిప్పుచందమున ధాన్యనిభావన నిద్రవోవఁగన్. 105.

అ॥ అప్పుడు-ఆయవసున, విప్రనూనుండు, అబ్రాహ్మణునికుమారుండు, రయంబున-శీఘ్రముగా, పానుపుడిగ్గి-శయ్యనుండిదిగి, వేడ్కతో-కుతూహలముతో, ఇంకన్ - చెప్పకుము - ఇంక జెప్పఁబోకుము-ఇంకవీలుచిక్కినది లెప్పునుట, ఒక్కదరి-ఏదోయొకవైపునకు, చేరెద-పోగలను, అందుకొ-ఇట్లునుకొనుచు, ఇచట 'అనుచు' అనుటపదములు 'అంచు' అని ప్రయోగించుటకు "నూ.

శత్రుభేదాతిశయానోః” తస్యస్యాచ్చపూర్ణబిందరసి” నన్న. తలంచవేశక-అలోచించునట్టి నమయమున, రాజనిభానన-చంద్రునితో నమానవయిన మఖముగల యాగృహిణి, ఇచట నిశబ్దమునకు ‘ని నిభోవ్యాజనదృక్షతోః’ విశ్వ. ‘ని. స్యుగ త్తరపదేత్వమి. నిభసంకశనీక శ, ప్రతీకాశోపమాదయః. అ. ఉదా. ‘చంద్రనిభః, లక్ష్మీసంకాశా, పద్మినీకాశం, సూర్యప్రతీక శః, విష్ణూపవః, ఇత్యాదులు. ధాతచేలముక-ఉడికినవస్త్రమును, లాగొప్పగక-ఇచ్చువచ్చినట్లు-ఇష్టానుసారముగా, మునుంగువెట్టి-నిండారగప్పుకొని, సీర్గప్పిననిప్పుచందమునక-బూడిదగప్పిన యగ్నిహోత్రమవలె, సీటు+కప్పిన-సీర్గప్పిన-అగును. ఇది నిగుఱుయొక్క రూపాంతరము. ఉదా. “అ మ ఱుకొన్నవారి సీటుచేయము, భార. ఇచట సంధినిగూర్చి “నూ. నలదాదేరంతరుతశ్చ” నన్న. నిద్రవోవగక-నిదురించుచుండగా, ఇచట ‘సీర్గప్పిననిప్పుచందమున రాజనిభాననిద్రవోవగన్, అచటచేత నుపమాంకారము. ‘సాధర్మ్యముపమా’ కా. ప్ర. ‘అంచుదలించు-కప్పిననిప్పు, అనుప్రాసాలంకారము.

తా|| అయ్యెడ నిరంకుశుడు వేకువజావయ్యె నిరికి నెచ్చటికైనబోవచ్చు నని యూహించి తన శయ్యనుండి దిగి చంద్రబింబమువలెటి మోమగలకకనలి నసిగప్పిననిప్పువలె నిద్రించుచుండగా,

—: నిరంకుశుడు సలియాభరణముల హరించి వేశ్యయింటికేగుట:—

శా|| బౌరా దైవము దెచ్చిపెట్టె ననుచున్ ♦ సామోదచిత్రాబ్జుడై
చేరంబోయి మునుంగుదీసి కడువై ♦ చిత్రంబు మీఱన్ దురా
చారాగ్రేసరుఁ డాధరాసురుఁడు కాం ♦ తున్ నల్లపూసాదిగా
నారామామణిసొమ్ము నాచుకొని వే ♦ శ్యావాటి కేగె న్నృపా. 106

అ|| నృపా - ఓరాజా, దురాచార + అగ్రేసరుడు - చెడ్డనడతయందు పర్తించువారిలో మొదటివాడు, “ని. పురోగాగ్రేసర ప్రస్థాగతః సరపురస్పరాః” అ. అయిన. అధరాసురుఁడు - అబ్రాహ్మణుడు, అభూమియందుండెడి రాక్షసుఁడని భావము, బౌరా - ప్రశంసార్థకము, ఉదా “శా....బౌరాయంతసౌఖ్యప్రదం, బైకన్నట్టిన దీప్థలబు” ఉదా. దైవము - దేవుడు, తెచ్చి పెట్టెక - నాకుసంప్రాప్తించునట్లుచేసెను, అచుక - ఇట్లుతలించుచు, సామోదచిత్రాబ్జుడై - సామోద - సంహోషముతోఁగూడిన, చిత్ర + కబ్బుడు - పద్మమువంటి మనస్సుగలవాడు, వి - అయి, చేరకపోయి - తనయొక్క భార్యను సమీపించి. మునుంగుక + తీసి - ఆమెకప్పుకొనిన మునుంగును తొలగించి, కడువైచిత్రంబు - లెస్సైన విచిత్రభావము, మీఱక - అతిశయించగా, కాంక్షక - ఆశతో, అరామామణిసొమ్ముక - అభార్యయొక్క నగలను, నల్లపూస + అదిగా - నల్లపూసలుమొదలుగా - నల్లపూసలతో సహితముగాననుట, ఇచట ‘నల్లపూసాదిగా’ ననుటకుడా “ప. నిజపురోహితుండయిన ధౌమ్యుండాదిగా ననేకవిద్యస్మశీసుర నివహంబుతో” భార. నాచుకొని - అపహరించి, ఉదా. “ఉ. ఘల్గునండదఱుమిఱిసైంధవ, ప్రాణమునాచి కోలు నర + పాతి తలంపగ మర్త్యకృత్యమే” భార. వేశ్యావాటికిక - బోగమురాండ్రుండెడి యిండ్లవరుసకు, ఏగెక - పోయెను, ఈపద్యమునఁ ప్రథమపాదమున స్వరప్రధానయతి నెప్పుఁ బడినది. ‘ధురాచారాగ్రేసరుఁడాధరాసురుఁడు’ అనుశబ్దమునందలి భూనిశాచరార్థమున శ్లేషాంతంకా

రిమును, 'చిత్రాబుడు' ఉపమాంకారమును, 'మిత్రాదురాచార - అగ్రేసరుఁడాధరాసురుఁడు' అనుప్రాసాలంకారమును.

తా|| ఓరాజా! దుష్పథచారి యగునానిరంకుశుఁడు తనలో నాహా భగవానుఁ డీదినమున నాకు ధనసహాయమొనర్చె ననిసంతసించుచుఁ దనభార్యచెంతకేగి యాయందునుభి కస్పకొని యున్న పత్రమును తొలగించి మెడలోనున్న సాములను నల్లపూసలతోఁగూడ నపహరించి జెలయఁడయిండ్లవరుస కరిగెను.

—: ప్రాతస్సంధ్యాకాలవర్ణనము :—

శా|| నీడాంతంబులనుండి పక్షులు మెడల్ ♦ నిక్కించి నల్లిక్కులన్
జూడన్ దుమ్మెదగాణ పాడఁ దెలిమిం ♦ చుం గూడ నబ్జేక్షణల్
మేడన్ నిద్దురమంపు వీడఁ గమనుల్ ♦ మీనాంకుతోఁ గూడఁ గ్రీ
డాంబములు వీడనాడఁ దమితో ♦ డం దెల్లవాటె న్నృపా. 107.

అ|| నృపా - ఓరాజా, పక్షులు - పిట్టలు. నీడ - అంతంబులక - గూండ్లయొక్కచివర లను, "ని. కులాయోనీడమస్త్రీయాం" అ.పుష్ట. : నీయతేత్యణాదికమత్రేతినీడం. తృణాదులు దీని యందుంచబడును. ఉండి మెడల్ నిక్కించి - అట్టులనుజూచి, నల్లిక్కులక - నాలుగుదిశనను, చూడక - చూచుచుండగా. తుమ్మెదగాణ - తుమ్మెదయనుగానముచేసిడి స్త్రీ-తుమ్మెదయను పాటకత్తె. పాడక - సంగీతమునుబాడగా, తెలిమించుక - తెలుపుయొక్క యధికమును, కూడక - కలియఁగా, అబ్జేక్షణల్ - కమలములవంటి కన్నులుగల స్త్రీలు, మేడక - హర్మ్యము నందు, ఇచట 'మేడ' దేశ్యము "నూ వ్యతిరిక్తాస్సంప్రదాయతోవేద్యాః" నన్న. నిద్దురమంపు వీడక - నిద్రయొక్కచుత్తు వదలిపోఁగానే, కమనుల్ - ఇచ్చగలవాండ్రు-అనఁగాఁగాముకులనట. "ని. కమనః కామకే కామే" విశ్వ. మీనాంకుతోక - మన్మథునితో, కూడక - కలియఁగా, అనఁగా వలపుకాండ్రు కనిపింపకపోఁగాననుట, క్రీడాంబములు - రతికేళియొక్కపట్లు, వీడ నాడక - విడిపోఁగొట్టఁగా, తమితోడక - మోహముతో, తెల్లవాటెక - ప్రభాతకాల మయ్యెను, అనఁగా నుదయమయ్యెననుట. ఈపద్యమయొక్క నాలుగవపాదమున నభేదప్రాసము చెప్పబడినందులకు "గ్రీ. పెద్దలాకును దనకు న ♦ భేద మగుట, లళలకు నభేదమట్లను ♦ గలుగు కతన, క్షీణిని మూడవసరళంబు ♦ యతులఁ బ్రాస, ములను లఘ్వలఘులకార ♦ ములకునిలుచు" అప్ప. 'రలయో ర్లడయో సైదవ్ లళయోశ్చసయోరపి, వబయో ర్నణయో శ్చ సే సవిసర్గా విఁర్గ యోసబిందు కాబిందుకయోస్యాదభేదేనకల్పనమ్"భోజ. ఉదా."తోటకము. తాలిమిఁదూలినఁతాపస పత్నుల్, వీడవనఁబునఁగిడ్డోగిజాక" కూర్మపు. చ. చిలుకలుగూయునో చెవులుఁసిల్లులువోవఁగ నంచు నెన్నఁడు, న్నెడలఁడు నందనోపవన ♦ వీధులకై" శృం. నై. "చూడక-పాడక-వీడక - కూడక-అడక-తోడక" ఇట్లు చెప్పటచేత సంత్యానుప్రాసాలంకారమును, స్వభావోక్త్యలంకార మును. 'తుమ్మెదగాణపాడ' ఇచటరూపకాలంకారమును, 'కమనుల్మీనాంకుతోఁగూడ' ఉపమా లంకారము. "తమన్వే శ్యనుబధ్నాతి తచ్ఛీలం తన్నిషేధతి, తస్యైవానుకరో త్రిశి శబ్దాః సాదృశ్య వాచకాః, ఉపమాయా మిమే ప్రోక్తాః కవీనాం బుద్ధిసాఖ్యదాః" కావ్యాద. చిల్లణకవియు నిట్లే వర్ణించియున్నాఁడు. ఇది శైలికిమాత్రమే యుదాహరింపఁబడుచున్నది.

“స్వైరం కైరవకోరకాణ విదళయన్ యూనాం మనఃఖేలయన్,
అంభోజాని నిమిలయన్ మృగదృశాం మానం సమున్మూలయన్
జ్యోత్స్నాం కందళయన్ దిశోధవళయన్ భోధి ముద్వేలయన్,
కోకా నాకులయన్ తమఃకబళయన్ నిందిండు ససముజ్జ్ఞంభతే” సం. బిల్లు.

తా|| ఓరజా! పక్షులు గూండ్లనుండి మెడలనుబాచి నాలుగుచైపులఁ జూచుచున్నవి. తుమ్మెదలు గానముచేయుచున్నవి. కిశలెల్లను దెల్లవడించి. మేడలయందు శయనించిన కామినులకు నిత్రుత్తుపిడుచున్నది. ప్రియురాండ్రయొక్కయుఁ బ్రియులయొక్కయుఁ గలయికపట్లు విడిపోయినవి. కాముకులప్పుడేష్వస్థానములకుఁజేరిరి. కాంతలకు మోహముండియు నింతలోనే తెల్లవారినదిగాదా!

క. తమి తీతై రమణరమణుల, తమతీతైన్ సాంధ్యరాగ † ధారాళరుచుల్

గమిగూడె రథాంగవిహం, గమి గూడెం బ్రాణనాథు † గాఢప్రేమన్. 103.

అ|| తమితీతై - చీకటి పోయెను, వ్య. “తామ్యంతివిరహిణః ఆత్రేతితమి” ర మణరమణులతమితీరై - కాముకులయొక్కయు కామినులయొక్కయు మోహము పూర్తియయ్యెను, సాంధ్యరాగ ధారాళరుచుల్ - సంధ్యాకాలపు తెల్లనికాంతియొక్క యడ్డపాటులేని కాంతులు, గమిగూడె - గుంపుగాఁగలిపెను, బ్రాణనాథుగాఢప్రేమన్ - పతియొక్క యధికమయినప్రేమముచేత, రథాంగవిహంగమి - అడుచక్రవాకపక్షి, గూడె - పతితోఁగలిపెను, “తెల్లవారగనే రాత్రియొక్కయు జారిణీబారులయొక్కయుఁ దమినశించెను. చక్రవాకపక్షులును సంధ్యాకాలపు టరుణకాంతులునుగూడెను” యిది తుల్యయోగితాలంకారము. “వర్ణ్యానామితరేషాంవా ధర్మైక్యం తుల్యయోగితా, సూచన్తిసరోజాని సైరిణీవదనానిచ” మన. “నియతానాం సకృద్ధర్మః సాపు నస్తుల్యయోగితా” కా, ప్ర. ‘తమితీతై రమణరమణుల తమితీతై - గమిగూడెరథాంగవిహంగమి గూడె’ పదయమకాలంకారమును.

తా|| చీకటినుంతయు నశించెను. సతిపతుల మోహమడంగెను. ఆరుణోదయపు కాంతి యెల్లెడనిండెను. జక్కవలు జతగూడెను.

— సూర్యోదయవర్ణనము —

సీ|| బటువుగా నాకాశ † బౌద్ధమాడామణి, పెట్టినకుంకుమ † బొట్టనంగ
సమయవర్తకసురే † శ్వరదిశావిపణిలం, బిత మైనలత్తుక † బిళ్ళయనంగ
నఖిలజగత్ప్రాణ † హరణకాంక్షుఁ బురారి, కెంగేలఁ బట్టిన † కేడె మనంగ
బహువిహంగమకులా † స్పదవిష్ణుపదవట, ప్రథమదిక్పాఖ్యాగ్ర † ఫలమనంగ
తే|| వాసవాశాధరాధర † వ్యాసవశాని, వల్లభుఁడు ‘నదైవంకేశ † వాత్సరం, బ
టంచునెత్తినహస్తారు † ణాబ్జమనంగ, భానుఁ డుదయించె దేదీప్య † నూనుఁడగుచు 109

అ|| అకాశబౌద్ధమాడామణి. అకాశ - అంతరిక్షమనెడి, బౌద్ధమాడామణి - బుద్ధునిచేఁ గల్పించఁబడిన మతస్థులలో శ్రేష్ఠుడయినవాఁడు, బటువుగా - గుండ్రముగాను పెద్దదిగాను, పెట్టినకుంకుమబొట్టు - మొగమునందుఁబెట్టుకొనిన యెఱ్ఱనికుంకుమబొట్టు, అనంగ - అనునట్లుగాను, సమయ,.....భితము. సమయ - కాలమనెడి. వర్తక - వర్తకము చేయువానియొక్క,

ద్వితీయాశ్వాసము

బేరముచేసెడివానియొక్క, సురేశ్వరదిశావిపణి - తూర్పుదిక్కునెడిఅంగభృషీధియందు, అంబితము -
 వ్రేలాడఁగట్టినది. విలత్తుకబిళ్ళ - అయినట్టి అక్కతోఁగండ్రముగాఁ చేయఁబడిన యొకవస్తువు,
 అనఁగఁ - అనుకొనునట్లుగాను, పురారి - దానవులయొక్కమూఁడుపట్టణములను నాశనముచేసిన
 శివుడు. ఆఖిల.....కాంక్ష. ఆఖిల - సమస్తమయిన, జగత్ - లోకములయొక్క; ప్రాణ
 హరణ - ప్రాణములను నాశమొనర్చుటయందు, కాంక్ష - కోరికతో, కంఠే - ఎఱ్ఱనికాంతి
 గల తనయొక్కచేతితో, పట్టినకేడెము - ధరించినదాలువాలు, అనఁగఁ - అనితలంచునట్లును,
 బహు.....ఫలము. బహు - అనేకమయిన. విహంగమ - పక్షులయొక్క, అనేకులయిన భేద
 రులయొక్కయని భావము. కుల - సముదాయమునకు, అప్పద - స్థానమయిన, విష్ణుపద - ఆకాశ
 మనెడి, వట - మట్టిచెట్టుయొక్క, 'ని వియ్యుష్టుపదంవాతు పుంస్యాకాశవిహాయసీ' అ. ప్రథమ
 దిక్ - తూర్పుదిశయందుండెడి, కాఖ - కొమ్మయొక్క, అగ్ర - చివరనున్న, ఫలము - పండు
 అనంగఁ - అనియూహించునట్లును, వాస.....భుండు, వాసవాశా - తూర్పుదిశయందలి, ధరా
 ధర - పర్వతమనెడి, వ్యాస - వ్యాసుఁడనుపేరుగల; మానివల్లభుండు - మహర్షులలో శ్రేష్ఠుడైన
 వాఁడు, 'నదైవంకేశవాత్పురం' విష్ణువుకంటె నితరమయినదేవుఁడులేడు, అటంచు - అనిచెప్పుచు,
 ఎత్తినహస్తారణాబ్జము - మీఁదికెత్తిన యెఱ్ఱదామరవంటి చేయియో, అనఁగఁ - అనునట్లును,
 ఇచట వ్యాసమహర్షి కాశీక్షేత్రమునలిచి విష్ణువుకంటె భగవంతుఁడింకొకఁడులేడని తనకుడిచేతిని
 బైకత్తగా భృంగీశ్వరుఁ డాహస్తమును స్తంభింపజేసినందున నాచేయిక్రిందికిరాక యల్లెయుండఁగా
 శివస్తుతియొనర్చినంత నాహస్త మెప్పటివలెఁబచ్చెనని కొన్నిపురాణములయందుఁ జెప్పఁబడియున్నది.
 "కా. కాశీకావ్యాసుండు చంద్రశేఖరుని ధి + క్కారించి విష్ణుండ లో, కేశుండంచు వచింపఁగా
 నతని యాక్షేపంబువారించియున్, క్లేశంబొప్ప భుజద్వయిన్నిలిపి శి + క్షేంపకమదింబూనునందీశుం
 డిచ్చు సమస్తకామ్యములు" చిరి. వ్యాసునిహస్తముతోఁబోల్చుటకుదా "వహ్నిస్ఫులింగఇవభాసుర
 యంచకాస్తి" వా, నూ. చేన్నపురప్రాచ్యుతిఖిత పుస్తకబాండాగారమున వ్యాసభుజస్తంభము అని
 యొకగ్రంథమేకలదు. తత్కర్త రొబ్బి మీరభద్రకవి. భానుండు - సూర్యుడు! దేదీప్యమానుండు -
 మిక్కిలిప్రకాశించుచున్నవాఁడు, అగుచున్ - అయి, ఉదయించెన్ - పుట్టెను, అనఁగాఁబ్రబ్ధు
 వొడిచెనట, ఇచట వ్యాసునిహస్తము స్తంభింపఁబడినట్లే సూర్యుఁడాకాశముననుండెనని యుప
 మానము గ్రహింపవలయును. ఈపద్య మంత్యానుప్రాసముతోఁ చెప్పఁబడినది. ఆకాశపౌర్ణ
 చూడామణి, ఇత్యాదులు రూపకాలంకారమును, 'కుంకుమబొట్టనంగ' ఇత్యాదు లుత్పేక్షాలంకా
 రమును అగుటచే అంగాంగిభావసంకరము. "క. అసిజిహ్వభయదంబై, యసమమహాబల విశేష
 హారియునై యి, వ్యసుధభవభుజదండము, పాసగున్ ఫణిమాడ్కినోబభూవరునరసా" కా. సం.
 "అవిక్రాంతిజహిమాత్మ న్యంగాంగిత్యంతుసంకరః" కా. ప్ర.

తా|| ఆకాశమనెడి పౌర్ణసన్యాసి తనముఖమునందు గొప్పగాఁబెట్టుకొనిన కుంకుమబొట్టను
 నట్లును, కాలమనెడివర్తకుడు తూర్పుదిక్కునెడి దుకాణమునందు వ్రేలాడఁగట్టిన అక్కబిళ్ళయో
 యనునట్లును, ఈశ్వరుండు చతుర్దశభువనములను నాశమొనర్పఁబూని తనచేతఁబెట్టుకొనిన దాలు
 వలెను, ఆకాశమనెడిమట్టిచెట్టుయొక్క తూర్పుకొమ్మచివర నున్నఫలమొయనఁగను, ఉదయపర్వత
 మనెడి వ్యాసమహర్షి 'నదైవంకేశవాత్పుర' మని యెత్తినకుడిహస్తమో యనఁగను, సూర్యుండు
 మిక్కిలిప్రకాశముతో నుదయించెను.

ప॥ ఇట్లు సూర్యోదయం బయ్యె నంతకు మున్న యన్నామమాత్రబ్రాహ్మణ కలాప కోకిలాలాప దురాపస్వాపసమాప సమయసమాలోకితాశేషభూషా విశేష వర్జితప్రీతకమై సామ్యుపోవుటకు నొకింత చింతలేక యతనివివేకహీనతకు దుఃఖింపు చుండె నిట నతండును బ్రకటితవిటర్కూటహాటకసంర్కూట సముచ్చాటన నిరాఘాటంబైనవేశవాటంబు చేరి యందుఁ బ్రకల్పితమోహం బగుచంపకగంధి గేహంబు చొరంబడిపోవు సమయంబున.

110.

ఆ॥ ఇట్లు - ఈవిధముగా, సూర్యోదయంబు + అయ్యె - ప్రాద్దువొడిచెను, అంతకుమున్ను - అవేశకుముందుగానే, అన్నామ. ప్రతీకయై. అన్నామమాత్ర - అయ్యెక్కపేరునకు మాత్రము, బ్రాహ్మణ - విప్రుఁడుగా, కలాప - భూషణమయిన, కోకిల + ఆలాప - కోయిల వంటి నిఁడుగాఁగలమాటలచేత, దురాప + స్వాప - పొందఁగూడనిద్రయొక్క, సమాపసమయ - కడపటికాలమున, సమాలోకిత - చూడఁబడిన, అశేష - సమస్తమయిన, భూషావిశేష - ఆభరణములయొక్కభేదములను, అనఁగా ననేకవిధములగు సామ్యులననుట, వర్జిత + ప్రతీకయై - విడువఁబడిన యవయవములుగలదియై, సామ్యు + పోవుటకును - తనమేనఁగల నగలన్నియుఁబోయినందులకు, ఒకింత - కొంచెమయినను, చింతలేక - విచారపడక, అతనివివేకహీనతకు - ఆపెనిమిటి దయిన తెలివితక్కువగుగాఁచి, దుఃఖింపుచుండె - ఏడ్చుచుండెను. ఇట్లు - ఇక్కడ, అతండును - అనిరంకుశుఁడును, ప్రకటిత ఘటంబుః ప్రకటిత - ప్రసిద్ధికెక్కిన, విటర్కూట వలపు కాండ్రసముదాయముయొక్క, 'ని. ర్కూటము - సమాహము' శ. చం. హాటక - బంగార మనెడి, సంర్కూట - ఆరణ్యమును, 'ని. ర్కూటోనికుంజే కాంతారే' విశ్వ. సముచ్చాటన - వేళ్ళతోఁ బెటుకుటయందు, నిరాఘాటంబు - అడ్డులేనిది, ఐనవేశవాటంబు - అయిఁజ్జినేశ్వ్యావాటిక, 'ని. వేశోవేశ్యాజనసమాశ్రయః' ఆ. చేరి - పొంది, అందున్ - అయిండ్లవరుసలో, ప్రకల్పిత మోహంబు - కల్పించఁబడినమరులుగలది, అగుచంపకగంధిగేహంబు - అయినట్టిచంపకగంధియొక్కయిల్లు, చొరఁబడి - ప్రవేశించి, పోవుసమయంబునన్ - పోవుచున్న కాలమున, ఇందు 'కలాప కోకిలాలాప దురాప స్వాప సమాప - ప్రకటిత విట ర్కూట హాటక సంర్కూట సముచ్చాటన నిరాఘాటంబు' ఇవి వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము. 'అశేషభూషావిశేష - నిరాఘాటంబైనవేశవాటంబు - మోహంబగు చంపకగంధిగేహంబు' ఇత్యాదు లనుప్రాసాలంకారము. 'హాటక సంర్కూట సముచ్చాటన' మనుటచేత నిరవయవరూపకాలంకారము, 'నిరంగంకు శుద్ధం' కా.ప్ర. 'క. అవయవమాత్రంబుననే, కవిమతి విక్రాంతమైనఁగననిరవయవం, బవనినిదికేవలంబును, ద్వివిధతమాలికయునయ్యె' నరస.

తా॥ ఈవిధముగా ప్రాద్దువొడిచెను. అంతకుఁబూర్వముననే బ్రాహ్మణుఁడనుపేరుతోమాత్రము సంపరించుచున్న యానిరంకుశుని వ్యతిరేకప్రసంగములచేతఁ గష్టముగనిదించి మేలుకాంచినవెంటనే తనమేనఁగల నగలన్నియు సంగ్రహించినట్లు గ్రహించి యందుల కింపుకయైనను విచారపడక యాతని వివేకశూన్యతకు మిగుల విలపించుచుండెను. ఇచట నిరంకుశుఁడు మిండలధనమునంతయు మొదలంటఁ గుళ్ళగించుటయందు ముందంజగల అంజలవీధి కేతెంచి యందుంపుమకత్తె యగు చంపకగంధి యంటం జొచ్చిన.

—: నిరంకుశుడు వేశ్యనుజేరబోవుట :—

ఉ॥ నిద్దుర మేలుకాంచి రమణీయతఁ ♦ బూర్ణసూధామరీచికిం
బెద్దటికంబు దెచ్చు తన ♦ మెచ్చులమోము నిషేచనక్రియం
దద్దయు గారవించి ప్రమ ♦ దంబున నద్దముఁ జూచి నామముం
దిద్దుచు నున్నయున్నమిత ♦ దీప్రకుంచం గని చేరబోవంగన్.

111.

అ॥ నిద్దురన్-నిద్రనుండి, మేలుకాంచి-మేలుకొనినచే, రమణీయతఁ-2ప్పిదమచేత, పూర్ణ సూధామరీచికిం - అమృతకిరణములుగలవాడయిన నిండుచందరునకు, పెద్దటికంబు - వృద్ధత్వమును, ముసలితనమును, తెచ్చు తనమెచ్చులమోము - తేగలిగినటువంటి తనయొక్క మనోహరమయిన ముఖమును, నిషేచనక్రియఁ-నీళ్ళతోఁగడుగుటచేత, తద్దయుఁ-ఆత్మంతముగా, గారవించి-గొప్పతనముగలగునట్లుచేసి, ప్రమదంబునఁ-సంతోషముతో, 'ని. ముత్ప్రితిఃప్రమదోహర్షః ప్రమోదామోదసహృదాః' అ. అద్దముఁ-దర్పణమును, చూచి-పీక్షించి, నామముఁ-బొట్టును, దిద్దుచుఁ-చిక్కఁగాఁగవలించుకొనుచు, ఉన్న + ఉన్నమితదీప్రకుంచఁ - ఉండినటువంటి ఉన్నతస్థనములతో నొప్పుచున్నదానిని, కని-చూచి, చేరఁ + పోవంగఁ-సమీపించబోగా, ఈపద్యమున 'నిద్దుర' అను ప్రయోగమునకు 'నూ తద్భవేనస్కృతీయేస్య, రాజేశాద్వాస్తదన్యతః, స్యాద్వర్ణస్యకృత్యయశ్చ, కృతచిత్ కవిసమృతః' అథ. ఉదా. "ఉ. నిద్దురమేలుకొమ్మరజునీకరవంశవతంస" శృం. నై. 'చ. ఏమిచెప్పనిద్దురమనుమున్నగాఁజెలిసి' రా. పాం. 'పెద్దటికము' అనుటకు 'నూ. అన్వేచ బహవోదేశ్య, వర్ణకా ఆర్థభేదకాః, క్వచిదంత్యస్యలోపస్యాత్. క్వచిద్వర్ణాగమోమతః' అథ. 'పూర్ణసూధామరీచికిం బెద్దటికంబుదెచ్చు తనమెచ్చులమోము' అనుటచే నుపమానికారమని దండి మతము. "స్పర్థతేజయతిద్యేష్టి. ద్రుహ్యతిప్రగర్హతి, ఆక్రోశత్యవజానాతి. కదర్థయతినందతి, తస్య చానుకరోతీతి శబ్దాఃసాదృశ్యవాచకాః, ఉపమాయామిప్రేప్రోక్తాః. కవీనాంబుద్ధి సౌఖ్యదాః" కావ్యాద ఇచట నుపమాలంకారమయిన చంద్రునికంటె ముఖము నతిశయకాంతిగలదానినిగా వర్ణించుటచే ఆసంబంధసంబంధాతి శయోక్త్యలంకారము. "నిగీర్వాణ్యవసానంతు ప్రకృతస్యసమేనయత్, ప్రస్తుతస్యయదన్యత్వం, యద్యర్థోక్తాచకల్పనమ్, కాగ్యకారణయోర్యశ్చ పౌర్వాపర్యవిపర్యయః, విజ్ఞేయాతిశయోక్తిఃసా" కా. ప్ర. ఉదా. "రాకాయామకలంకంచేః దమృతాంశోర్భవేద్వపుః, తస్యాముఖంతదాసామ్యవరాభవమ వాపున్నయత్" రుద్ర. కొందరుదీనినే విరోధాలంకారముగ నిర్ణయించిరి. "ఉపమానాద్యదన్యస్య. వ్యతిరేకస్స ఏవసః, హేత్వోరుక్తావనుక్తీనాం. త్రయేసామ్యే నివేదితే, శబ్దార్థాభ్యామథాక్షిప్తే, శ్లిష్టేతద్వత్ప్రీతవ్వసః" కా. ప్ర. ఉదా. 'ఇయం సునయనా దానీ కృతతామరసాశ్రియా, ఆననేనాకలంకేన. నిందతీంసుం కలంకినమ్' ఉద్భ. ఆభరణాదుల నేమియుఁ జెప్పక ప్రత్యేకముఖవర్ణనమే చెప్పఁబడుటచేత నిందు మాధుర్యచేష్ట వర్ణింపఁబడియున్నది, "అభూషణేపి రమ్యత్వం. మాధుర్యమితి కథ్యతే" ప్రతా,

తా॥ నిద్రలేచి పున్నమనాఁటిచంద్రునిఁ దిరస్కరించునట్టి తనముఖమును గడిగికొని యద్దముఁ జూచుచుఁ దిలకమునుదిద్దుకొనుచున్న యాగబ్బిగుబ్బలాడిని గాంచి దాయబోఁగా.

—: వేశ్యప్రశ్నించుట :—

మత్త॥ మత్తకోకిలనాడ విప్రకు ♦ మారమన్మథుతోడ వే
 షోత్తరంబుగ నిట్లు పల్కె న ♦ ముజ్జ్వలస్థితి నోరి నన్
 జిత్తజాశుగపాలిపాలుగఁ ♦ జేసి యన్యవిలాసినిన్
 దత్తరంబుగఁ బోయి కూడితి ♦ దాని కేమని పల్కికన్.

112.

అ॥ మత్తకోకిలనాడ-మడించినకోయిలవంటి కంఠధ్వనిగలదయిన యా వేశ్య. ఇచట. కోయిల
 ధ్వనినిగూర్చి 'మయూరచాతకచ్ఛాగ, క్రాంచకోకిలదర్శరాః, గజశ్చసప్తవజ్జాదీన్. క్రమాదుచ్ఛార
 యంత్యమి' 'పికఃకూజలిపంచమమ్' సం. ర "ంచమలయాగీతిః" సం. బిల్వ. విప్రకుమార
 మన్మథుతోడన్-మన్మథునివంటిచక్కనివాడయిన యాబ్రాహ్మణసుతునితో, 'వేషోత్తరంబుగన్-
 వస్త్రభూషణాద్యలంకారములయొక్క యతిశయముతో, 'ముజ్జ్వలస్థితిన్-మిక్కిలిప్రకాశించుచున్నట్టి
 యునికిచేత, ఇట్లు-ఈవిధముగా, చెప్పబోవువిధముగా, పల్కికన్-వచించెను, ఓరి శృంగారావేశ
 ముననుండి స్నేహముతో-బిలుచుట. 'సూ. ఓరియోసిమైత్రియందుంగలవు' బా. వ్యా. అధర్వణా
 చాత్యలును 'సూ. నీచతాయాంరీస్యాతాం క్వచిన్మైత్ర్యాంచ తచ్చృతిః' అని వచించియుండెను.
 నన్-నన్ను, చిత్తజాశుగపాలిపాలుగన్. చిత్తజ-చున్నభునివైన, ఆశుగ-బాణములయొక్క, పాలి-వరు
 గలకు, పాలుగన్-వశమగునట్లుగా, లోబడునట్లుగా, చేసి-కలిపించి, అన్యవిలాసినిన్-మఱియొక
 శృంగారనాయికను, తత్తరంబుగన్-త్వరితముగా, ఇది తాద్రాశ్యభవమని కొండఱిందురుగాని తర
 శృబ్ధభవము ఇచటఁ గొందఱు శకటరేఖమగునందురుగాని, తత్తరము. తత్తరము ఈ రెండురూపము
 లునుగలవు. 'సూ. యథాశాస్త్రం యథాశక్తి, యథాశోత్రానురంజనం. యథాప్రసిద్ధిసర్వత్ర
 శబ్దానాంకల్పనామతా' అధ. పోయి-వెళ్ళి, కూడితి-సంగమముచేసితివి, దానికిన్ - ఆనేరమునకు
 ఏమని-ఏమిసమాధానముచెప్పెదవో, ఇచట 'ఏమని' అని సంధిచేయుటకు. 'సూ. ప్రాయస్తుస్యా
 త్కిమాదికస్యేతః' నన్న. పల్కికన్-ఇంకఁజెప్పుము. ఈపద్యమున 'పల్కికన్, అనుప్రయోగము
 నకు 'సూ. ప్రార్థనార్థమేవకేత్యే, కథ్యతేమధ్యమార్థకః, విభాషాంతంవదం త్యేకేనప్రాణేతుకదాచన'
 అని యధర్వణాచార్యులు వచించియుండినను 'సూ. మధ్యమపురుషమువర్ణంబున కచ్చుపరంబగునపు
 డును గొన్నియెడల లోపంబు చూపఁబడి' ప్రా. వ్యా. ఉదా. "అడిదెనీదుపంచెము" కళా. 'భవ
 చ్చిత్తేప్పిశంబెద్దిచెప్పనినన్' మార్కం. కవిమత్తకోకిలయను శబ్దమును సార్థకముచేయుచు మత్త
 కోకిలా వృత్తమును తెప్పినాడు. ఇందు వేశ్యప్రార్థనగావుననే నిర్భయముగా సంభాషింపఁగలిగినది.
 "ఉదయద్యౌవనామృతాః, అజ్ఞావిజితమన్మథా, లజ్జామన్మథమధ్యస్థా. మధ్యమోదితయోవనా, స్మరమందీకృత
 ప్రిదా. ప్రాధానంపూర్ణయావనా" మఱియు ఖండితనాయికగా వర్ణింపఁబడినది. "నీత్వాన్యత్రనిశాం
 ప్రాత రాగతేప్రాణవల్లభే, అన్యాసంభోగచిహ్నైస్తు కుపితఖండితామతా" ప్రతా. మఱియు
 "జ్ఞాతేన్యాసంగవికృతే. ఖండితేర్ష్యాకషయితా" దశ. "నీ. విభుడన్యసలింజెంది ♦ వేకువ
 రాంగుందు, నబజఖండిత" మధ్యధీరగావర్ణింపఁబడినది. "తే. తప్పగలభర్తమోలసోత్ప్రసఫణితః,
 గేరడములాడు సలిమధ్యధీర" ఉదా. "మోమునఘర్మశీకరస ♦ మూహముగానఁగనయ్యెనిప్పుడా,
 రామవిచారకేలిని భారంపడినాడవొనన్ను బాసియీ, రేమదనాస్త్రభూతము ♦ వేగితోనీయురమెల్లఁ
 దద్వీణ, స్తోమము సోకియున్నయదిఃఖోష్పడఁగాంత యెఱుంగఁజెప్పమ" కా. సం.

తా|| కోయిలవంటికంఠస్వరముతో విససంపయినపలుకులుగల యాచంపకగంధి యందగాఁ
డగునిరంకుశునితో నోయా! ఈరేయిన్నను మరులుకొలిపి యింకొకవిటక తైదాపుచేరి దానిం గఱసి
వచ్చితివి. అందుల కిపు జేమిసమాధాన మిచ్చెదవు?

—: నిరంకుశుఁ డాపెతో నారాత్రికథచెప్పట :—

క|| ఆమాట వివిధమాయా, స్తోమపుఁబలుమూట గాఁగఁ + జూడక వాఁ డా
యామద్వయప్రవర్తన, కోమలి కెఱిగించెఁ బూస + గుచ్చినరీతిన్. 113.

అ|| వాఁడు-అనిరంకుశుఁడనెడి బ్రాహ్మణుఁడు, ఆమాట - అచంపకగంధియొక్కపలుకు
వివిధ-మూట, వివిధ-నానావిధములయిన, మాయ-కపటముయొక్క-, స్తోమపుఁబలుమూట - సమా
హముతోఁగూడిన యధికమయినబరువు, కాఁగఁ - అయియుండఁగా, చూడక - అందలియర్థమును
చెలిసికొనక, కోమలికె-అబోగముదానికి, ఆయామద్వయప్రవర్తన - గతించినరాత్రియందలి రెండు
జాములలో జరిగిన యావృత్తాంతమంతయును, పూసగుచ్చినరీతి-దారమున వరుసగాఁబూసలుగుచ్చి
నట్లేగుడుదిగుడులేకండ, సక్రమముగాననుట. ఎఱిగించె-తెలియఁజేసెను, చెప్పెను, 'అవేశ్యయొక్క
కపటవాక్కులను చెలిసికొనలేకపోయెననుటకు 'భోగదూర్వాంకురా కాంతీ శ్వభ్రపాతమచింతయె',
మనోహరిణికోబ్రహ్మ, దూరఁవిపరిధావతి' యో. వా. ఇచట నిరంకుశుఁడు తనకుఁడనభార్యకు
జరిగినకథయంతయుఁజెప్పెననుటనుగూర్చి 'అర్ధనాశంమనస్తాపం . గృహిణీచరితానిచ, సీచవాక్యం
చాపమానం. మతిమాన్నప్రకాశయేత్' చాణ ఇట్లు వచింపఁబడియుండుటచే దుష్ప్రవర్తనులకిట్టి
గుణములుండునని చెలియఁదగినది. ఇచటఁబూసగుచ్చినట్లనుటలో నర్ధరమణీయముగలదు. ఇట్టి
ప్రయోగములను జూచియే కాఁబోలు నాధునికులును బ్రయోగించుచుండిరి. "చ. అని తనకన్న స్వప్న
మినుఁవంతయుపీడక పూసగుచ్చిన, ట్లనఘుండుభార్యకున్వినిచె' రాజ సం. అవేశ్య మాయకులోబడి
నందున రాసున్న గతిగానలేకపోయెను. "మాంసలుబ్ధోయథామతోన్యో, లోహశంకుంసపశ్యతి, సుఖిలుబ్ధ
స్తథా దేహీయమపాధాంసపశ్యతి" గరు. "అజానంయూహాత్మ్యంతతు శలభాదీపదహనే. సమీనోఽ-
ప్రజ్ఞానాద్బుడిశయుతమన్నతుపిశితం, విజానంతోఽప్యేతేవయమిహవిపజ్జాలకుటిలా, న్నమంచామః
కామానహహగహనోమోహమహిమాం" భర్తృ. మిడుతయజ్ఞానమున నన్నిలోబడి నశించుచున్నది.
చేపమోసపోయి యెరకైనోయచాపి చచ్చుచున్నది. అందుకొంత సబబున్నదికాని మానవులు
తెలిసియుఁచెలియనివారై దుఃఖిభూయిష్టమయిన శ్రీ సంపర్కమును విడువలేక చిక్కులపడు
చున్నారు. 'ఆమాట వివిధమాయాస్తోమపుఁబలుమూట, అనుప్రాసాలంకారము. 'కోమలికెఱిగించెఁ
బూసగుచ్చినరీతి', ఉపమాలంకారము.

తా|| అనిరంకుశుఁ డావెలయాలిపలుకులయందలి కపటమును చెలిసికొనలేక గతించిన రాత్రి
యందు జరిగిన వృత్తాంతమంతయు నాపెతో వరుసగాఁజెప్పెను.

వ|| అదియు విశ్వసించినదియు బోలెఁ దదీయవచనంబుల నాకర్ణించి నిరంతర
సౌఖ్యాంబుధి నతనిందేల్పుచుఁ జిత్తంబుండుల్పుచుఁ గొన్నిదినంబులు గడపినంతట 114.

అ|| అదియు-అవేశ్యయు, తదీయవచనంబుల-అనిరంకుశునియొక్క వాక్యములను, విశ్వ
సిద్ధించినదియు-బోలె-నమ్మినదానివలె. అతనిన్-అవిప్రసి, నిరంతరసౌఖ్యాంబుధి-ఎడతెగని

సుఖమనెడి సముద్రమునందు, తేల్పుచున్ - తెప్పవలెదేలించుచు - ఓలూడి - చుచు, చిత్తబున్ - చున
 స్సును, తుల్పుచున్ - వేగిరపెట్టుచు, కొన్నినినంబులు - కొంతకాలము, కడపిన - కంతటన్ - దాటి
 పోవునట్లు చేసినపిమ్మట, ఇచట నిరంతరసౌఖ్యాంబుధిపతనించుచు, నసుటవేత నివయవరూప
 రూపకాలంకారము. “తద్రూపకమభేదోయ ఉపమానోపమేయయోః, అతిసామ్యానభేదః, ‘నిరం
 గంతుశుద్ధమ్’ కా. ప్ర.

తా|| ఆవెలయాలను వానిమాటలునమ్మినదానివలెవడించి పూర్వమునకన్న మిగులసౌఖ్యము
 నొడఁగూర్చుచుఁ గొన్నిదినంబులు గతి చినతరువాత.

—: వేశ్యయొక్క ధనాకర్షణచతురియ :—

సీ॥ దేవాదులకు మ్రొక్కు ♦ తీట దాయె నటంచు, జెల్లింపుచును దాని ♦ తల్లికొంత
 యేరి కెద్దులుదూఁగ ♦ మేమింక నిడుమంచు, దమకించి దానిసో ♦ దరుఁడు కొంత
 యంగడి నేమేమొ ♦ యమ్ముచున్నారంచు, గండ్రలై గానిచె ♦ ల్లెండ్రు కొంత
 యన్న రాదాయెఁగా ♦ వన్నెచీర యటంచు, వారిదెల్పుచు దాని ♦ వదినకొంత
 తే॥ యక్కతోడు సుమీ నాకు ♦ ముక్కలైన, జేసి తెప్పించుమని దాని ♦ దాసికొంత
 మెల్లమెల్లనఁ జేతిసా ♦ మ్మెల్ల నిట్లు, గుల్లగుట్టగఁ దిని తల్ల ♦ డిల్లఁజేయ. 115.

అ॥ దానితల్లి - ఆబోగముదానియొక్కతల్లి, దేవాదులకున్ - వేల్పులుమొదలయినవారికిఁ
 మ్రొక్కు - అపత్కాలమునఁబెట్టినదండము, తీటదాయెన్ - ఇప్పటికిని నీళ్ళకొనలేకపోతిమి, అటంచున్ -
 అనిచెప్పచు, జెల్లింపుచును - ఆమ్రొక్కుబడితీర్చుపనిని జరిగి చుచు, కొంత - కొంతధనమును, దానిసోద
 రుఁడు - ఆవేశ్యకుఁదోడఁబుట్టినవాఁడు, ఏము - మేము, ఇచట ‘ఏయ’ అనుటకు ‘నూ. నీమీనేమేహల్లు
 లకులోపంబు విభాషనగు’ ప్రా. వ్యా. ఇకన్ - ఇకమీఁదట, ఏరికిన్ - సర్వావయములుగలనాగలికి
 అనఁగానన్నిటితోఁగూడినదనుట, ఎద్దులు - ఎడ్లకుగొనుటకు, తూఁగము - తూఁగలేము, ఒకవస్తువును
 దులయందుంచ దానితోనింకొకవస్తువును సరిచూచుటకై రెడనవైపున నుంతురు. అదియే తూఁచుట.
 అధనమును భరించలేమనుటయే తూఁగలేమనుట “నూ. లోకోస్తీనాంభవేద్యోగోయదిస్యాచ్ఛృతి
 రంజనమ్” అథ. ఉదా. “సీ. అండజాధీశనీయాకారిరేఖతోఁ, దులఁదూఁగలేవువస్తువులు జగతి”
 శృం. వై. ఇడుమంచున్ - ఇమ్మనియడుగుచు, తమకించి, త్వరిపడి, కొంత - మఱికొంతద్రవ్యమును,
 దానిచెల్లెండ్రు - ఆబోగముదానికిందరువాతఁబుట్టిన యాఁడువాండ్రు, అంగడిన్ - సరకులమ్మెడు
 కొట్టులో, ఏమేమొ - ఏవేవోవస్తువులను, అమ్ముచున్నార - విక్రయించుచున్నార, అంచున్ - అనిపలు
 కుచు, గండ్రలై - గడుసుతనముగలవారై, కొంత - ఒకకొంతసొమ్మును, దానివదినె - ఆయింపుడుకత్తె
 యొక్కయన్నపెండ్లాము, అన్న - ఓయన్నయ్యా, వన్నెచీర - రంగులకోక, రాదాయెఁగా - రాకపోయెను
 గదా, అటంచున్ - ఇట్లుచెప్పచు, వానిన్ - బంధుశ్రేష్ఠులగునను, తెల్పుచున్ - తెలియఁజేయుచు,
 కొంత - కొంతరిక్కమును, దానిదాసి - అబిషయొద్ద నూడి గముచేయునది, నాకున్ - నాకు, ముక్క
 లైనన్ - నాసాభరణముయినను, చేసి తెప్పించుచు - చేయించి తెప్పించుచు, అక్కతోడుసుమీ - మా
 అక్కయ్యతోడుసుమా, శపథపూర్వకముగాఁబలుకుట, అని - ఇట్లని, కొంత - కొన్నియాకలను, మెల్ల
 మెల్లనన్ - చల్లచల్లఁగా, చేతిసా మ్మెల్లన్ - అతనిచేతఁగలరిక్కమంతయును, ఇట్లు - ఈప్రకారముగా,

గుల్లగుట్టగన్ - తుదశుభములగుట్టగా, అనంగధనమునగవ్వలగుట్టవలె జాలకనగాఁజూచియునుట.
గుల్లయునుటకు “ని. తుదశుభముదనరారు, గుల్లయునఁగ” అం. భా. తిని.మింగివేసి-కర్చుపెట్టి, ధన
మునుదృణీకారభావముతో వెచ్చించియునుట, తల్లడిల్లఁజేయన్ - అతని వ్యాకులపడునట్లుచేయుఁగా,
ఈపద్యమున ‘గండ్రలై’ అనుటకుగా “శా. తండ్రీ నాకుననుగ్రహింపఁగజెచ్చెద్యంబంచుఁ బ్రార్థిం
చినన్, గండ్రలైనటులాడి” స్వా. మ. ‘చెల్లెండ్రు’ అనుటకు ‘నూ. నిత్యందారాజేశ్వస్యాద్గులయోర
కాతత్రస్తః’ శబ్దచిం. ‘తల్లడిల్లఁజేయన్’ అనుప్రయోగమున నూ, యథాశాస్త్రంయథాశక్తి, యథా
శ్రోతానురంజనం, యథాపసిద్ధిర్యత్ర, శబ్దానాంకల్పనామతా’ అధ. ఇందు సీసపాదములు
వాలుగు సంత్యానుప్రాసములఁగను. గీతపద్య తృణీయచతుర్థపాదములయం దనుప్రాసముగను, జెప్పి
నాడు. ఇచట వేశ్యాకుటుంబములోనివారెల్ల నిరంకుశునిద్రవ్యమంతయుహరించి బాధించిననుటను
గూర్చి “అగ్నిరాపః శ్రీయోమూర్తః, కర్పూరాజకలానిచ, నిత్యంయత్నేనసేవ్యాని, సద్యఃప్రాణ
హరానిషట్” చాణ. అగ్నియును, జలమును, శ్రీలును, మూర్ధుఁడును, సర్పమును, క్షత్రియులనువీరిని
బహుజాగ్రతగాసేవించిననేతప్ప శ్రీఘముగా మరణమునఁగలిగి తురు. “అత్యాసన్నావివాశాయదూర
స్థానఫలప్రదాః, సేవ్యంత మధ్యభాగేన, రాజవహ్నిగురుశ్రీయః” చాణ. రాజు, అగ్ని. గురువు,
శ్రీ, యానలుగురు మిక్కిలి సమీపముననువారిని జంపుదురు. సేవించువారిని బ్రతుకనీయకుండఁ
జావనీయకుండ మధ్యస్థితిలోనుంతురు. దూరముగానున్నవారికిఁ బ్రయోజనము గలిగి తురు. ‘దాసీమాన
ధనంహంతి, హంతివేశ్యాధనాధికమ్’ ఇచట వేశ్యాధనమును హరించునదియేకనుక నావిడసేయు ధనా
కర్షణసంబంధమైన వివిధమార్గములను వర్ణించియుండుటచేత స్వభావోక్త్యలంకారము. “స్వభావోక్తి
స్తు డింభాదేః స్వక్రియాయా. వర్ణనమ్” కా. ప్ర. దీనినిజూచియే కాఁబోలు నొకకవి యిట్లు వ్రాసి
యున్నాడు. “క. పండుగలని గుడిలోపలి, దండుగలని కొండలయ్యఁదాసుశృంచున్, మిండల
మిత్తిమిటారులు, తెండోయని రోచకున్న దినములుగలవే” బహు. చ.

తా|| దానితల్లియగు వృద్ధవేశ్య దేవుళ్ళమొక్కులతీర్చుచున్నా ననికొంతవబ్బును, బావా!
ఎడ్లనుగొనుట కీయేడుతూఁగలేను పైకమేచుయిననున్నచో సర్దమని దానియన్నయును, అంగడిలో
నీప్రాద్దు వింకగలవస్తువులఁ జూచితిని వానిఁదేవలయును రొక్కమిమ్మనిదాఁచెల్లెండ్రును, అన్న
గారూ! రంగుచీరకొనుటకు రూకలనొసఁగు మనిదానివది నెయును, బావగారూ! నాకు ముక్కుకు
బులాకీ చేయించిపెట్టెదవా లేదా! అని యూడిగచు చేయునదియును, మెల్లమెల్లఁగా నతనిద్రవ్య
మంతయు గవ్వలరాసినివాడినట్లు కొలఁచిదినములలోనే కర్చుపెట్టి యతనిని గలఁతనొందఁజేసిరి.

సీ|| అత్తవా రిచ్చిన ♦ యపరంజిగంటీలు, సంశయింపక వేగఁ ♦ జదువఁ బెట్టెఁ
దండ్రీ చేయించిన ♦ దర్బాంగుళీయకం, బావృత్తి గాఁగఁ దా ♦ నమ్ముకొనియె
మేనమామ ప్రియంబు ♦ తోనొసంగినపైఁడి, మొలత్రాడుఁబ్రాతయ ♦ ప్వలకఁగట్టె
జనని చేయించిన ♦ జాభువాతాయెతుల్, వడ్డిలెక్కకుఁ జిందు ♦ వందుఁజేసె

తే|| దులసిపోగులు మొదలుగాఁ ♦ గలుఁగువెట్టి, చిక్కుబాకీలు పిదప ని ♦ శ్లేషపటచెఁ
బ్రతిదినము దానిసంసార ♦ బాధలెల్ల, నెత్తుకెత్తుగఁగడపె ♦ దుర్వృత్తి నతఁడు.

అ|| అతఁడు - అనిరంకుశుఁడు, దుర్వృత్తిన్ - చెడునడకచేత, అత్తవారు - తనయత్త
మామలు, ఇచ్చిన - అపరంజిగంటీలు - ఒసంగిన శ్రేష్ఠమయిననువర్ణ హస్తాభరణములు, ఇదిదేశ్య

శబ్దము. ఈశబ్దమునకుఁ జాలనిఘంటువులు పోఁగలని యర్థముచెప్పుచున్నవి. కాని కవిమురుగులనియే చెప్పినాఁడు. ఈపదము పోఁగలకేయర్థమైయుండినచో నెత్తుగీతయందు “మఱిసిపోఁగలముదలుగాఁ గలుఁగువెట్టి” యనఁడు. ఆంధ్రవాచస్పత్యును ననైకము గంటిలు-దే.వి కర్ణవేష్టనము చూ. భూషణము. అనియేయున్నది. ఇందు శబ్దవేధునిఁగడినగాని తదర్థము ధృవపదలేదు. పశ్చిమదేశమున నీ శబ్దముచ్చటచ్చట వినియున్నాను. సంశయింపక - సందేహపడక, వేగన్ - శీఘ్రముగా, చదువఁ బెట్టెన్ - ఇచ్చివేసెను, చదువఁబెట్టటయనఁగా శుభకార్యములయందు బంధువులులోనగువార పహారముగానొసంగెడు వస్త్రాదులను దనుషేరును బుచ్చుకొనువారి కగుచుట్టరికమును తెలియునట్లు పురోహితునివలన మంత్రపూర్వకముగాఁ జెప్పించియుచ్చట. ఇదికొన్నిచోట్ల నాచారమైయున్నది. కనుక నావిధముగా నిచ్చెననిపరిహారపూర్వకముగాఁ బఱచుట. తండ్రి - తనయొక్క జనకుఁడు, చేయించినదర్శింగురీయకంబు - చేయించిపెట్టిన దర్శముడిగల బంగారపుటుంగరమును, తాను - తనంతటతానే, ఆవృత్తి + కాఁగన్ - ఒకతడవయ్యిపోయి, రెండవతడవరాఁగానే - అనఁగాదాని వెంటనేయునుట, అమ్మకొనియెన్ - విక్రయించుకొనెను, మేనమామ - తనతల్లియొక్క వోంబుట్టువు, ప్రియంబువోన్ - ప్రేమతో, ఒసంగినపైడిమొలత్రాడున్ - ఇచ్చినసువర్ణకటిసూత్రమును, ప్రాతయప్పులకున్ - పూర్వపుబాకీలకు, కట్టెన్ - చెల్లఁగట్టెను, జనని - తనతల్లి, చేయించిన బాళువాయెతుల్ - చేయించికట్టిన బంగారుతాయెతులను, వడ్డీలెక్కకున్ - వడ్డీతాలూకుబాకీకి, చిందువందుఁజేసెన్ - చెదరఁగొట్టెను, చిందువందనుటకుదా “వ. అందందముందటంగండుకొను మణిమయస్యందనంబులం జిందువందుజేసి యు” జై. భా. పిదపన్ - తరువాత, తులసిపోఁగలము- తనయొక్క కర్ణాభరణములు, అనఁగాతులసికాయలవలె జేయఁబడినబంగారపుచెవి పోఁగలు, మొదలుగాన్ - మొదలయినవన్నియును, కలుఁగువెట్టి - బొక్కవెట్టి, చిక్కుబాకీలు- సంకటముగలయప్పులు, నిశ్శేషపఱచెన్ - మిగులులేకుండఁజేసెను, అనఁగాఁబూర్తిగాఁదిద్దివేసెను. ప్రతిదినమున్ - నిత్యమును, దానిసంసారబాధలెల్లన్ - ఆవేశ్యయొక్కకుటుంబసంబంధమైన కష్టముల నన్నింటిని, ఎత్తుకెత్తుగన్ - దానియారంభమునకంటె యధికముగా, కడపెన్ - జరుగునట్లుచేసెను. ఇందు ‘ఎత్తుకెత్తుగన్’ అనుప్రయోగమునకు “నూ. సంధిస్తుద్రుతపూర్వస్య ప్రాయశోసభవేదితః” అథ. స్వభావోక్త్యలంకారము. “స్వభావోక్తిరసాచార యథావద్వస్తువర్ణనమ్” ప్రతా.

తా|| అనిరంకుశుఁడు తనమామగారు తనవివాహకాలమునఁజదివించిన బంగారుమురుగుల నావిడకేచదివించెను. రెండవతూరి తండ్రిచేయించిన దర్శముడియుంగరము నమ్ముకొనెను. మేనమామచేయించిపెట్టిన సువర్ణకటిసూత్రమును బురాతనములకుఁగట్టెను. తనతల్లి చేయించికట్టిన కనకపుఁదాయెతులు వడ్డీలక్రిందజమకట్టెను. తుదకు జెవియన్న తులసిపోఁగలుసయితము కర్కువెట్టి చిక్కుబాకీలు పూర్తిపరిష్కారము చేసెను. ఇట్లు దినదినము మితిమించిన కర్కువో దాని కుటుంబమును బోషించుచువచ్చెను.

—: వేశ్యకుగర్భముగుట :—

క|| ఈతీరున వారపయో, జాతముఖిన్ దుర్జివార ♦ సంభోగకళా

ఛాతురి రాత్రిందివములు, బాతరలాడించి గర్భ ♦ వతి నొసరించెన్,

అ॥ ఈశీరుసన్ - ఈప్రకారముగా, వారపయోజాతముఖన్ - పద్మమువంటిముఖముగలయా
 వేశ్యను, దుర్జి . . . తురిన్. దుర్జివార - నివారించనలవిగాని, సంభోగ - సంపర్కమునందలి,
 కళా - విద్యయొక్క, చాతురిన్ - నేర్పుచేత, రాత్రిందివములు - రేయింబగళ్లు, ఆహారాత్ర
 ములు, పాతరలాడించి - నటింపజేసి, ఇచట 'పాతరలాడించి' యనుటకు "నూ. కేచిత్తుణిచమి
 చ్చంతి థాతోరేవాశ్చుతాగమాత్" అథ. ఉదా "క. ప్రీతిన్ గోపకులందఱు, గీతంబులువాడ
 దరుల + కిందనునగుచున్, జేతులుత్రిప్పచువెడవెడ, పాతరలాడెను యశోద + పాపండవనిన్" భాగ.
 గర్భవతిన్ - కడుపులోఁబండముకలదానినిగా, "ని గర్భఃకుక్షిస్థజ-తుః" "గర్భోఽపవరకేఽ-
 గ్నోనులేపవనసంకటే, కుక్షోకుక్షిస్థజంతోచ" యా. ఒనరించెన్ - చేసెను, ఇందు 'రాత్రిందివ
 ములు' అనుచోట బింద్యాగమనుననుదా "కా. తల్లిందండ్రులునన్నుఁగానని మన + స్తాపంబునం
 బొక్కఁగా" ఇతట నిరంకుశుఁడు సామాన్యవిటులవలెఁగాక 'దుర్జివారసంభోగకళాచాతురిరాత్రిం
 దివములు, బాతరలాడించి' అనుటచేత నతిశయోక్త్యంతకారము. "నిగీర్వాధ్యవసానంతుప్రకృ
 తస్యసమేనయత్, ప్రస్తుతస్యయదన్యత్వం యదథోక్తాచకల్పనమ్; కార్యకారణయోగ్యశ్చ పౌర్యా
 పర్యవిపర్యయః, విజ్ఞేయాతిశయోక్తిఃసా" కా. ప్ర. ఉదా 'ఆస్యత్ సాకుమర్యం అన్యైవచకాఽ-
 పివర్తనచ్ఛాయా. శ్యామాసామాన్య ప్రజాపతేఃరేఖైవచనభగతి' ఇటవేశ్య యౌవనమధ్యస్థకనుక
 శ్యామాశబ్దమున కర్థమిట్లు చెప్పబడినది. 'శ్యామా-శీతోష్ణకాలే ఉష్ణశీతాహోడశవార్షికీయంకాంతా'
 సంభోగ కాలముచుగూర్చి యిట్లు చెప్పబడియున్నది. "హూపోదకంబలచ్ఛాయా తాంబూలంతరుణీ
 కుచా. శీతకాలేభవేదుష్ణ ముష్ణకాలేచశీతమ్" చాణ.

లూ॥ అనిరంకుశుఁడు తానభ్యసించిన కొక్కో-కాదికాస్త్రములయొక్క నేర్పుతో నాచంపక
 గంధిని రేయింబవళ్ళు గలయికచే గర్భవతినిగాఁజేసెను.

—: వేశ్యమాతకు నిరంకుశుఁడు భయపడుట :—

మ॥ ఒకనాఁ డాధరణీసుపర్వుఁడు తదీ + యోదగ్రగేహగ్రవే
 దికపై నొక్కఁడు పట్టితెచ్చినగతిన్ + దీనత్వ మేపార స
 వ్యకపోలంబున హస్తపద్మమిడి న + మ్రాస్యాంబుజుం డై కకా
 పిక లైనట్టిమనంబుతోఁ గృపణతా + భీతిన్ విచారింపఁగన్. 118.

అ॥ అధరణీసుపర్వుఁడు - అపుడమితలుపు, ఒకనాఁడు - ఒకదినమున, తదీ . . . కపైన్.
 తదీయ - అబోగముదానిదైన, ఉదగ్ర - ఉన్నతమైన, ఎత్తయిన, "ని. ఉచ్చప్రాఁకూన్నశోదగ్రో
 చ్చితాస్తుంగేఽభి" అ. గేహగ్ర - ఇంటిమందున్న, వేదికపైన్ - అరుగుమీఁద, ఒక్కఁడు
 పట్టితెచ్చినగతిన్ - ఒకఁడుపట్టుకొనివచ్చి 'కూర్పుండఁబెట్టిన నేరఘ్ననివలె, దీనత్వము - బీదతనము,
 ఏపారన్ - అతిశయించఁగా, సవ్యకపోలంబునన్ - ఎడమచెక్కిలియందు, 'ని. వామఁశరీరేసవ్యం
 స్యాత్' అ. 'సవ్యంవామప్రతీపయోః' విశ్వ. 'ని. గండో కపోతా తత్పరా' అ. హస్తపద్మమున్ -
 కమలమువంటిచేతిని, ఇడి - ఉంచినవాఁడై, కకాపికలు - చెల్లాచెదరు, యథాయథలు, విసట్టి
 మనంబుతోన్ - అయియున్నమనస్సుతోఁహడినవాఁడై, ఉదా "చ. హేలుపుగరంగధామునకుఁ +
 బువ్వతతోటయొన్న తొంటినా, కలిగినపాతకంబులుక + కాపేకగావిడనాడి" విప్ర. కృపణతా

భీతిన్ - బీదతనమువలనిభయముచేత, విచారింపఁగన్ - ఆలోచించుచుండఁగా, ఇందు 'హస్తపద్మము-
అస్యాంబుజము' ఉపమాలంకారము. పద్యమంతయు స్వభావోక్తియే, 'ఉదగ్రగేహగ్ర'
అనుప్రసాసలంకారము.

తా|| ఒకదినమున నానిరంకుశుఁ డావేశ్యవాకిటనున్న యెత్తయినయరుఁగుమీఁదఁ దనయెడను
చేయి చెక్కిటఁజేర్చి తప్పుచేసిననేరఱ్ఱుని బట్టుకవచ్చి కూర్చుండఁబెట్టినప్పుడు తలవంచికొనినట్లు
కూర్చొని విచారింపుచుండఁగా.

సీ|| కీలుగుట్టపుఁగాళ్ళు ♦ పోలికి హతశేష, దంతద్వయంబు న ♦ ర్తనము సలుపఁ
గల్గబాసలచేతఁ ♦ దెల్లవాటినచేతు, లతివిపాకసితాబ్జ ♦ మనుకరింపఁ
గుసుమాస్త్రుతమటంపు ♦ గొడుపులోయనవ్రేలు, జన్నులునాభిపా ♦ ర్శ్యములదనర
గుమిడికంబులరీతిఁ ♦ గొనలువంగినబొమల్, పగఁజాటు కన్నుల ♦ పై నటింప

తే|| రుబ్బువిడియంపుఁబలుతుంపు ♦ చులు చలింప, నింటిబిడ్డలపైఁ బెట్టి ♦ కంటసంబు
లాడుచున్న వచ్చె విటసమూ ♦ హవిలంఘ్య, మాననానావచోర్చిల్లి ♦ దానితల్లి.

ఆ|| విట యిల్లి. విటసమూహ - జారపురుషులసమదాయమునకు, అవిలంఘ్యమాన-
దాటనలవిగానివగుచున్న, నానావచః - పలువిధములయినమాటలయందు, యిల్లి - కీచరాయి,
అయినదానితల్లి - అవేశ్యమాత, హతశేషదంతద్వయంబు - ఊడిపోగామిగిలిన ముందలిరెండుపండ్లు,
'ని. రదనాదశనాదంతరదాః' ఆ. కీలుగుట్టపుఁగాళ్ళపోలికిన్ - కీలుగుట్టపుఁగాళ్ళవలె, కీలుగుట్ట
మనఁగా పగటివేషములవాండ్రును వుటికొందఱును కట్టితోగుట్టమునుచేయించి దానిముందు కాళ్ళాడు
నట్లు కీళ్ళుపెట్టెనురు. ఆదియోకీలుగుట్టము. నర్తనము - నాట్యము, చలుపన్ - చేయఁగా, కల్ల
బాసలచేఁన్ - బూటకపుఁద్రుమాణములచేత, తెల్లవాటినచేతులు - తెల్లగానయినహస్తములు. అతి
విపాకసితాబ్జమున్. అతివిపాక - మిక్కిలిపండి రాతిపోవుటవనిధ్యచయిన, సితాబ్జమున్ - తెల్ల
తామరపువ్వును. అనుకరింపన్ - పోలియుండఁగా, గుసుమాస్త్రుతమటంపుఁగొడుపులో - మన్మథుని
తప్పెటయొక్క వాయిచెడిపన్ననికొయ్యలేమో, 'ని. సీ. తమ్మటంబనఁగను దమటంబనఁగను,
దమటాభిధానింబు ♦ దనరుచుండు" ఆం. భా. 'కొడుపు' అనుటవదా 'సీ. మసిబొట్టుబోనాన ♦
నసలుకొల్పినకన్ను, కొడుపుచేదాటిచునెడపదడఁ' క్రీడా. అనన్ - అనునట్లుగా, వ్రేలుఁజన్నులు-
వ్రేలాడునట్టిస్తనములు, నాభిపార్శ్వములన్ - బొడ్డుయొక్కప్రక్కలను, తనరన్ - ఒప్పుఁగా,
గుమిడికంబులరీతిన్ - గుమ్మెటమూతవలె, ఈపదముదేశ్యము. మననిఘంటువులయందులేదు. కొనలు
వంగినబొమల్ - చివరలువంగినకనుబొమలు, పగఁజాటుకన్నులపైన్ - కోపమునువెలిఁబుచ్చునట్టినేత్ర
ములమీఁద, నటింపన్ - వర్తించఁగా, రుబ్బువిడియంపుఁబలుతుంపురులు. రుబ్బు - టోటిలోవేసి
పొత్తముతోరుబ్బుచున్నట్లుగా, బోసిసోటిలోనుంచి యటునిటు మెదుపుచున్నయనుట. విడియంపుఁ
బలుతుంపురులు - తొంబూలముయొక్క యధికమయినతుంపరలు- అనగాశీకరములు, తుంపురులనుట.
కుడా "సీ. కళుకులైతమ్మిపైఁ ♦ గ్రమ్ముమంచునుబోలె, 'మొగమునఁజెనుట తుం ♦ పురులెలర్ప'
యయా. చలింపన్ - చించుచుండఁగా, ఇంటిబిడ్డలపైఁబెట్టి - తనగృహమునఁగల పిల్లలమీఁదఁ
బెట్టి, అనఁగాదనపిల్లలనుకొన్నట్లుగాననుట. కంటసంబులు - కోపోద్రేకములగుమాటలను, అడు

చును - మాట్లాడుచు, వచ్చెన్ - ఆచ్చటికిజేరెను, ఇందు 'దబ్బువిడియంపుబలుకుంపురులు' అనునొంటుబువర్ణము వచ్చినందులకు 'సమానాధికరణ్యేతు బహుత్వాధేవరేపిచ, ముబ్యోర్భవతాం పుంస్వాభ్యా వాదేశావత్రవ్యదా' అథ. 'నూ. మోస్తువిభక్త్యేకవచనేపుంపు' శబ్ద. కంటసమ్మ అనుటకు 'ని. గీ. కంటపమ్మనాగనువిప్రలా + పమ్మచెలగు' అం. భా. ఉదా 'ద్వి. కంటకం బులనొచ్చి + కన్నీగుచెచ్చి, కంట 'ంబులఁజిక్కి + కఱకులఁజిక్కి' ద్వి వా. 'కీలుగుట్టుపుగాళ్ళ పోలికి హతశేషదంతద్వయంబు నర్తనకుసలుప' ఇత్యాదులత్రేప్రిత్యాలంకారము. "సంభావనమథో త్రేప్రిత్య ప్రకృతస్యసమేయత్" కా. ప్ర. ఉదా "లింపతీవతమోఽంగాని వర్షతీవాంజనంనభ, అస త్పురుషసేవేవ దృష్టిర్విఫలతాంగతా" 'నానావహ్నిర్ని' ఉపమాలంకారము. 'ర్నిర్నిదానితల్లి' అనుప్రాసాలంకారము.

తా|| కోడెకాండ్రకుఁ దిరస్కరింపఁజరిగిని వివిధకార్యములందుఁ గీచురాయివంటిది యైనయాజరభి తనయూడిపోయినదంతములలో శేషించినముందఁజేరెండుపండ్లును గీలుగుట్టుపుగాళ్ళ వలెఁ గదలుచుండఁగను, అసత్యప్రమాణములచేత నెండినవేమో యనునట్లు పరువుదప్పినతెలిదమ్మి వలె నున్నకరములును. మన్మథుఁడు వచ్చునప్పుడు ముందుగావాయించు తప్పెటలనుమ్రోగించెడు కట్టలవలె నాభికిరువైపులచెలాడుస్తనములును; గుమ్మెటమూతలవలె వంగినకనుబొమలు కోపమును దెలియఁజేయుచున్నకన్నులపైఁ బడుచు డగను. నోటిలోనున్నతాంబూలము తోటిలోవేసిరుట్టినట్లు త్రిప్పచుండఁగాఁ దుప్పరలు వెలికివచ్చుచుండఁగను, తనయింటిపిల్లలను దిట్టుచున్నదానివలెఁ గోప పూరితమగు ప్రసంగములతో నటకువచ్చెను.

వ|| అయ్యవసరంబున.

120.

అ|| అయ్యవసరంబున్-అసమయమున,

తే|| అధికతరరోషభీషణ + వ్యాఘ్రిజూచి, బెగడినలుదిక్కులకుఁబోవుఁమృగమువోలె నందడింపుచు వచ్చునా + జరతిఁ జూచి, ధారుణీదేవతనయుండు + తల్లడిల్లి. 121.

అ|| నందడింపుచున్-ఎడమలేక నిండుగాఢ్వినిచేయుచు, ఉదా. "ఎ. గీ. నందడించుచుఁ బుష్పపంచయముసలిపి" కళా.వచ్చునాజరతిన్ - తనసమీపమునకుఁజేరుచున్న యాముసలిబోగము దానిని, ధారుణీదేవతనయుండు-బ్రాహ్మణుడుండయిన యానిరంకుశుఁడు, చూచి-వీక్షించి. అధిక తరరోషభీషణవ్యాఘ్రిన్. అధికతర - ఎక్కువయైన, రోష-కోపముతో, భీషణ - భయంకరమయిన, వ్యాఘ్రిన్-అఁడుపెద్దపులిని, చూచి-కనుగొని, బెగడి-భయపడి, నలుదిక్కులకున్-నాలుగువైపులకు, పోవుమృగమువోలెన్-పాటిపోవుచున్నటువంటి లేడియాయనునట్లు, తల్లడిల్లి-మిక్కిలి కఠింతపడిన మనస్సుగఱవఁడై, ఇచట 'తల్లడిల్లి' యనుపదమునకుదా. "ఎ. గీ. వచ్చెనకులుండమితఃవాహినీపద హతిఁ, దల్లడిల్లుచుండఁగఁజీతము" భార. 'అధికతర.....మృగమువోలె, అనుటచేనుత్పేత్రిత్యాలంకారము. "మన్వేశంకేంద్రువంప్రాయో, నూనమిత్యేవమాదిభిః, ఉత్పేత్రిత్యవ్యజ్యతేశజ్జై, రివ శబ్దోఽపితాదృశః" కావ్యాద. కవిసౌర్యభౌముఁడు నిట్టేవర్ణించినాఁడు"చ. మదనకిరాతతీత్రతర మార్గణపంక్తుల కాత్మనెంతయున్, గదిసినభీతిఁబల్లవమృగంబులువారవధూత్రాజేశముల్, కుదురుగఁజేరి గుబ్బుచనుఁగొండలచాటునదాఁగరాఁగఁద, త్వననునందు బెబ్బులులఁచాడ్చున వేశ్యతల్లలులం

ద్రోగిన్” రాజశే. ఇందు భయమనుభావమునూచితము. “రాద్రసందర్శనాదిభి రనర్థాశంకనం భయమ్” ప్ర. తా.

తా|| మిగులఁగోపముతో నల్లరిచేయుచువచ్చుచున్న మునుసలిని జూచి యానిరంకుశుఁడు భయం కరమైన యాఁడుపెద్దపులిని జూచి బెదరి పర్వడనున్న లేడివలెఁ దల్లడిల్లెను.

క|| వచ్చె, గద విటులపాలటి, చిచ్చుఱవిడు గింకనేమి ♦ సేయుదు ననుచున్
ఱిచ్చవడి యంతలో ధృతి, చెచ్చుక రక్షకుఁడు నాకు ♦ దేవుఁడె యనుచున్. 122.

అ|| విటులపాలటిచిచ్చుఱవిడుగు - శృభిచారులపాలఁబడియున్న యగ్నిమయమైన పిడుగు, ఉదా. ‘వ. చిచ్చుఱవిడుగుల్ వడిఁదొరఁగుఁచాడు’ననంబరవీధినుగ్రమై” భార, వచ్చెగద-వచ్చెను గదా, ఇంకన్-ఇంకమీఁద, ఏమిచేయుచున్ - నేనేమి సేయఁగలవాడను, అనుచున్-ఇట్లుతలంచుచు, ఱిచ్చవడి-నిశ్చేష్టితుండై-చేష్టులదక్కినవాడై, ఱిచ్చ+పడు-ఱిచ్చవడు ఉదా. “క. ఱిచ్చవడియు భయబలములు, నచ్చెరువుగఁజిత్రరూపులట్లుండ” భార. అంతలోన్ - అకాలములోపల, ధృతి చెచ్చుక-ధైర్యమునవలబించి, నాకున్-నాకు, రక్షకుఁడు-కాపాడునట్టివాఁడు, దేవుఁడె-భగవంతుఁడై, భగవంతుఁడుదప్పు నితరులెవ్వరులేరనుట, అనుచున్-ఈవిధముగాఁదలంచుచు, ఈద్యయన ‘ధృతి చెచ్చుక, అనుప్రయోగమునకుదా. “క. ఱోలెక్కు-కనీపుత్తుఁడు” భాగ. ‘విటులపాలటిచిచ్చుఱ పిడుగు’ ఉపమాలంకారము.

తా|| మిండగిండ్రపాలటి యగ్నిమయమగు పిడుగువంటి యాపృథ్వవేశ్య సమీపించినదిగదా! ఇప్పుడేమిసేయుదును. దీనిపాలటినుండి నన్నురక్షించువారెవరు? అని నిశ్చేష్టితుండై పిదప ధైర్యము నవలంబించి,

సీ|| అల్లంతటనె రాఁగ ♦ నావలికంతలో, దాటలేనైతి నె ♦ చోచ్చీటి కై న
మునుమున్న తెలిసి యీ ♦ ముదివరాకమునకై, కొంచురా లేనైతి ♦ గోకవాక
మోసిపోయితి దీని ♦ ముంతపాటునకై నఁ, జేకూర్చ లేనైతి ♦ రూకరుట్ర
దాసీజనులకై నఁ ♦ దగఁజెప్పి యూరలే, డనిపించలేనైతి ♦ హవుణుదప్పి

శ్లో|| తోలుతనేబొంకినట్టిబొం ♦ కులు నహస్ర, సంఖ్యలవియెల్లఁదలఁచిరో ♦ నముననేఁడు
వచ్చుచున్నది మాటల ♦ వశముగాదు, ధూళిదర్శన మేమైన ♦ దొరకదయ్యె. 123.

అ|| అల్లంతటనె-అకనుపదునంతదూరమునకు, అల్ల+అంతటనె-అల్లంతటనె, అగును. ‘అల్ల’ యనునది తచ్చబ్ధార్థకమును, ప్రసిద్ధార్థకమును, అగును. రాఁగన్-వచ్చినప్పుడే, అవలికంతలోన్-అవతలిసంధులోనుండి, ఏచోచ్చీటికైనన్-ఏప్రదేశమునకైనను, దాటలేనైతిన్-కడచిపోఁజాలనయితిని గదా, ఇచట ‘ఐతిన్’ అనుటకు “సూ. భూగమిక్రియయోరంతే ఘటకాఖ్యానముచ్యతే” అథ. మును మున్న-మొట్టమొదటనే, తెలిసి-ఎఱిగియుండి, ఈముదివరాకమునకై - అనామకురాలయిన యీ ముదుసలిదానికి, గోకవాక-గోకయైననుచేదయినను, కొంచురాలేనైతిన్ - కొనియిచ్చుచువచ్చిన వాడనుగాకపోతినిగదా, మోసిపోయితిన్-వంచించఁబడితిని, దీనిముంతపాటునకైనన్-ఈవిడయొక్క

కల్లుముంతకొఱకుఁజేయుప్రయత్నమునకయినను, మంత+పాటు-ముంతపాటు అగును. మంతయనఁ
గాఁదోడైవలవఁటిమఁటిపాత్రము, యాకరుట-డబ్బుగాని యింకనేదయిననుగాని, చేహార్పలేనైతిన్-
చేతిలోఁబడవేసినవాఁడనుగాకపోతినిసుమా, దాసీజనులకైనన్-ఁదొడిగవుఁబొలఁతులకయినను, తగఁ
జెప్ప-యుక్తమగునట్లుగాఁజెప్పి, హవ్రణుదప్పి-ఈవేషముతోలేకుండ, ఇచట 'హవ్రణు-హవ్రణు'
అని రెండురూపములుకలవు ఁదోలేడనిపించలేనైతిన్-గ్రామమునందులేడని చెప్పించకపోతినిగదా,
నేన్-నేను, తొలుతన్-మొదట, బొంకినట్టిబొంకులు-అడినట్టియబద్ధములు, సహస్రసంఖ్యలు - వేలకు
వేలు, మితిలేవనుట, నేడు-ఈదినమున, ఆవియెల్లన్-నానినన్నింటిని, ఇచట సంధినిగూర్చి 'నూ.
అన్-చికుత్రచిట్లోపో, బహుళంస్యాత్ప్రయోగతః' ఆధ. 'నూ. తద్వత్తదాదిజస్య' కబ్బచిం.
తలఁచి-జ్ఞాపకమునకుఁడెచ్చుకొని,కోసమునన్-కోపముతో, వచ్చుచున్నది-సమీపమునకుఁజేరుచున్నది,
మాటలవశముగాదు - నామలుకులకెంతమాత్రములోఁబడదు, ధూళిదర్శనము - దుమ్మునుజూచుట,
ఏమైనన్ + దొరకయ్యె-ఏమాత్రమయినను అభించకుండెనుగదా. అనఁగాదానికన్నులలో దుమ్ము
కొట్టియైననుబోవుటను పీలులేకుండెనుగదాయనుట. ఈపద్యమున 'మోసపోయితిన్' అనుటకుదా.
'ఉ.మాయపుంజొక్కులునీవునిక్కముగఁజూచిననుబున మోసపోయితిన్' భార. అలం.స్వభావోక్తి.

తా|| అది యంతదూరముననున్నప్పుడే యవతలిసందులోనుంచి యెఱచి కైవఁ బోకుంటిని. ఈ
సంగతి ముందుగానే తెలిసికొని యీయనానుకూలాలి కొకకొకయైనఁ గొనకపోతిని. ఈయవమానము
రాకుండుటకు దానికల్లుముంతకర్చుకయిన డబ్బీయనైతిని. ఇచ్చటిదాసీలకైనఁ జెప్పి మాటువేషముతో
నుండి గ్రామమునలేడనిపించకపోతిని. మొదట నేనాడినయబద్ధములు వేసవేలుగలవు. ఆవియన్నియు
జ్ఞప్తికిఁడెచ్చుకొని కోపముతో నిటకువచ్చుచున్నది. గుప్పెడుదుమ్మయినను గనపడలేనుగదా !

ప|| అని యనేకప్రకారంబుల వితర్కించి,

124.

అ|| అని-ఇట్లని, అనేకప్రకారంబులన్-బహువిధములుగా. వితర్కించి-ఁదొహించినవాఁడై.

—: ఆపె నిరంకుశుని దరిద్రతనుగనిపెట్టుట :—

మ|| ధగణీనాథ దరిద్రతాపిశునవ + శ్రుస్ఫూర్తి నాభారతీ

వరవంశోత్తమసూతి చింతిలగ న + వ్వారాంగనామాత దు

ర్భరపాండిత్యముఁ జూపి దీనదశకున్ + రాఁబోలు నీయయ్య "జే

పరమేశా" యనిపింపఁగా వలదె వి + ప్రస్వామి సంచున్ మదిన్.

125.

అ|| ధగణీనాథ-ఓరాజా, అభారతీవరవంశోత్తమసూతి, అ - ఆయొక్క, భారతీవర-బ్రహ్మ
దేవునియొక్క, వంశ-కులమునందు, ఉత్తమసూతి-శ్రేష్ఠుఁడుగాజన్మించిన యానిరంకుశుఁడు. దరిద్రతా
పిశునవశ్రుస్ఫూర్తిన్, దరిద్రతా-లేమిచేత, పిశున-నీచమైన, వశ్రుస్ఫూర్తిన్-వశ్రుములయొక్క పరి
పూర్ణతచేత, చింతిలగ-విచారపడఁగా, అవ్వారాంగనామాత-అబోగముదానియొక్కతల్లి, దుర్భర
పాండిత్యమున్-భరింపనలివిగాని విద్యాచాతుర్యమును, చూపి - కనఁజూపి, మదిన్ - దానియొక్క
మనస్సునందు, ఈయయ్య-ఈతఁడు, దీనదశకున్-దరిద్రావస్థకు, రాఁబోలున్ - రాఁదగియుండును,

విప్రస్వామిన్ - బ్రాహ్మణులలో నధికఁడయినవానిని, జేపఁ మేళ - ఓదేవుఁడా నీకునవ స్కారము, సమస్తమునుగోలుపోయి యింకొకదారిఁబట్టఁబూనునప్పుడననది. ఉదా. “క. క్షీణదేవమాణియతివి, స్మితుఁడైచేదోయిమోడ్చిఁజేయనుచునను, స్కృతులఁజేసిశిష్యుఁడు, హితుఁడై తనయాశ్రమమునఁ కేతెంచెనృపా” శేష. అనిపింపఁగాకలదె - అనునట్లుగాఁజేయవద్దా, అంచున్ - ఈప్రకారముగానను కొనుచు, ఈపద్యమున ‘ఈయయ్య’ అనుప్రయోగమునకదా. “క. ఈయయ్యఁబట్టితెచ్చుట” కళా. ఇచట నిరంకుశుఁడు చిఠించినాఁడనటకు “త్వన్మృత్యుభీష్టంతుష్టః, క్రోధనోనిత్యశఁకితః, పూభాగ్యోపజీవీచ, పృథ్వీనిత్యదుఃఖితాః” అనుకాస్త్రాన సారముగ నఁతుష్టమనన్ముఁడు చిఠించుచు. వేశ్యమాత నిరంకుశుని వెడలఁగొట్టఁదలంచుటనగూర్చి “యత్రోదకంతత్రవసంతిహంసా, సైదైవ శుష్కంపరివర్జయంతి, సహంశతులేననరేణభావ్యం. పునస్త్యజంతః పునరాశ్రయంతః” చాణ. లోకోక్త్యంతాకారము. ఇచట వేశ్య నిరంకుశుని ‘జేపఁ మేళా’. అనిపింపవలెననుట పుష్పభవరస్వా యమని తెలియవలయును.

తా|| ఓధర్మపాలనృపతి! కడు బీదకనఁబోయి జనిగిగుడ్డలను ధరించుకొని యాబ్రాహ్మణ కుమారుఁడు విచారపడుచుండఁగా నావృద్ధవేశ్య తనమా యవిద్యలయొక్క శేర్పతోఁగనిపెట్టి యీతఁడు దరిద్రావస్థనొందియుండనోపు నెఁక నిఁజినుండి జేపఁ మేళా! అనిపింపవలయునుగదా యని తలంచెను.

ప|| చిరంతనన్నేహ మొక్కింత తలఁచి యాజగజంత యిట్లనియె. 126.

అ|| ఆజగజంత - ప్రపంచమునకెల్ల ధూర్తురాలయిన యావృద్ధవేశ్య, జగము + జ త, గయ్యాళి. “ని. నీగట్టివాజంతతాఁగగ యాళియఁగను, ధూతయో పాభిధాదోఁచుచుండు” ఆం.భా. సాంబనిఘంటువునఁగూడ నిట్లేయున్నది. చిరంతనన్నేహముక - పురాతనపుమైత్రిని, ‘ని. పురాణ ప్రతనప్రత్న పురాతనచిరంతనాః’ అ. ఒక్కింతతఁచి - కొంచెముజ్ఞాపకమునకుఁ జెచ్చుకొని, ఇట్లని యెక - ఈవిధముగాఁబలికెను. చెప్పఁబోవురీతిగాఁబలికెననట

—: వేశ్యమాత నిరంకుశునకు నీతులుభోధించుట :—

క|| ఒకపండువ పబ్బంబున, నొకయూటట మైనవేళ ♦ నొక్కొకతటి వేడుకతనము గాక యిటునలె, సకలము వర్జించినడువఁ ♦ జనునాయోయీ. 127,

అ|| ఓయీ - ఓపడుచువాఁడా, ఇదివఱకుఁబుద్ధి ఒకపండువ పబ్బంబునన్ - ఒకానొక సంతోషముతోఁగూడిన యుత్సవదినమునను, ఆతిథిగావచ్చినప్పుడును, ఒకయూటటమైనవేళక - ఒకస్థితియుగానున్న సమయమునను - ఏదోఒకానొకసమయమునననుట. వేడుకతనముగాక - కొరక కలిగినప్పుడురాదగునుగాని, ఇటువలెన్ - ఈవిధముగా, సకలమున్ - అన్నిటిని, వర్జించి-విడిచి పెట్టి, నడువఁజనునా - సంచరించుటచెల్లునా - లోకులు మెత్తురాయుట.

తా|| ఓయీ! ఒకసంక్రాంతివంటి పర్వదినముననో, ఒకవిందుగానో, ఒకనెమ్మదిగానున్న సమయముననో వేడుకగా మాయొడ్డకువచ్చుటపాడిగాని యిట్లన్నిటినివిడిచి సంచరింపఁదగునా?

సీ॥ కడుచిన్నప్రాయము ♦ పృథ తాళిగట్టిన, కులమునిల్లా లెంత ♦ కుండవలయుఁ
పుట్టిని ల్లనిపెట్టు ♦ పోత లాశించిన, యక్కసెల్లెండ్రెంత ♦ యడలవలయుఁ
దనయుండు మాకు ము♦ప్పున కందుననియున్న, తలిదండ్రులెంతచింతిలగవలయు
నందటిండ్లకు నాన ♦ యైయుండునితఁడని, నిక్కబందుగులెంత ♦ పొక్కవలయుఁ
దే॥ జల్లెగాఁ జేతికాసెల్ల ♦ డుల్లి లొల్లె, గాఁడ వై యికనైన నీ ♦ కాపురంబు
బ్రతుకు పని విచారింప కీ ♦ పనికిజొరగఁ, బడినవానికినెక్కడి ♦ భారబుద్ధి. 128.

అ॥ కడుచిన్నప్రాయముపృథ - మిక్కిలిచిన్నతనమునందే, తాళి - తాలిబొట్టును, కట్టిన
కులమునిల్లాలు - మెడలోఁగట్టిన నీజాతియందుద్భవించిన గేస్తురాలు, ఎంతకుండవలయు - ఎంత
దుఃఖపడవలెను, పుట్టినిల్లు - మేముజన్మించినగృహము, అని - అనుకొని, పెట్టుపోతలు -
భుజించుపదార్థములనుపెట్టుట, పానముచేయుపదార్థములను పోయుటమొదలగునవి ఆశించినయక్క
సెల్లెండ్రు - ఆశపడియున్న నీయప్పులును చెల్లెండ్రును, ఎంతయడలవలయు - ఎంతగావలసించ
వలెను. తనయుండు - కొడుకు, మాకు - మాకు, ముప్పునకు - ముఁలితనమునకష్టకాలమున,
అందు - అక్కఱకురాఁగలఁడు, అని - ఇట్లుతలంచి, ఉన్నతలిదండ్రులు - ఉన్నతల్లియును,
తండ్రియును, ఎంతచింతిలగవలయు - ఎంతగాశోకించవలయును, ఇకఁడు - ఈచిన్నవాఁడు,
అందటిండ్లకు - మాయందటిగృహములకు, అసయై - ఆశగానున్నవాడై, మేమందరమాశించి
యన్నామనుట, ఉ. డు - ఉండఁగలఁడు, అని - ఇట్లుపోచి, నిక్కుబందుగులు - గర్వించు
నట్టిచుట్టములు ఎంతపొక్కవలయు - మనస్సులో నెంతదుఃఖపడవలెను, చల్లెగా - మెల్లెగా
చేతికాసెల్లె - చేతనున్నరొక్కమంతయును, డుల్లి - చేజారి, అంతయునుబోయియనుట. 'ని.
కాసు.త.ధనము శచం' 'కాసు.త.దుగ్గానిలో 10 వ పాలు. నూ, అం ని. ఉదా 'ద్వి. మరగి
చొచ్చియిట్లుమత్తపోవనము, సురుగకచొచ్చి కాసుగనన్నుఁగొనక' ద్వి. హ. ఇచట ధనమనియే
కవిభావము. 'డుల్లి' అనుటకుదా "గీ, 'తుప్పుడుల్లిననొప్పారుతోయజాన్తు', చికిలనిద్దంపుకైదువు
చెలువుదోచ' హంస. లొల్లెగాఁడవై - మిగులబీదవాడవై, 'లొల్లెగాఁడు. వా. విజి చూ.
బీదవాఁడు, ముష్టింపడుదు' అం. వా. ఇకనైనక ఇకమీదటనైనను, నీకాపురంబు - నీయొక్క
సంసారము, బ్రతుకుపని - జీవించునట్టికార్యమును, విచారింపక - ఆలోచించుకొనక, ఈపనికి -
ఈశ్రద్ధభీచార కార్యమునకు, చొరగఁబడినవానికి - చొచ్చినట్టివాడవైననీకు, ఎక్కడిభారబుద్ధి -
ఘనమయినబుద్ధియొక్కడగలదు - అనఁగా నల్పబుద్ధిగలవాడవనుట, ఇచట నిరంకుశునకు వేశ్యనీతులు
బోధించుటనుగూర్చి 'వేశలమపిఖలవచనఁదహతినితరాంమానసం, సుతత్వవిదాం, కుశమపి సుజన
చాక్యం మలయజగవత్ ప్రమోదయతి' చాణ.

తా॥ బాల్యముననే వివాహముచేసికొనిన నీభార్యయును, పుట్టినిల్లని వస్త్రాభరణాదుల కపే
క్షించుతోబుట్టువులును, వృద్ధాప్యమున మమ్మఁబోషింపఁగలఁ డనుకొనిన జననీజనకులును, మా
కులుంబములకన్నింటికి నితఁడొక్కఁడేయాధారమని కాంక్షించిన బంధువులును, దుఃఖించునట్లు
మెల్లమెల్లఁగాఁ జేతఁగఁగొక్కమంతయుఁ బరాధీనమై దరిద్రుడవైతివిగదా ! ఇంతటితోనైనఁ

దెలివిదెచ్చుకొని కటుంబమునుబోషించుకొనక యిట్లువ్యభిచారిగా సంచరించువానికి మంచిబుద్ధి యెట్లువచ్చును.

సీ॥ గుటి తప్పిపోవు ముం ♦ దటివిచారము లేదు, సావడికడుగు మ ♦ చ్చరము పుట్టు
నగరివారు హసితం ♦ రగడౌను బిన్నపె ♦ ద్దలకఁజూలకన తలి ♦ దండు లోర్వ
రింటికి నేగియు ♦ నెవరుమెచ్చరు లేని, గర్వంబుదొట్టుఁ జే ♦ కాసు డుల్లు
నొడ లోడుగాఁజొచ్చు ♦ నొడువులపాలగు, సందులుదూఱు వి ♦ శ్వాసమెడలు.

డే॥ జిన్నపనిగాదు లంజర్కమన్నవినుము, ప్రజలు మీరొకటైన మాపయికివచ్చు
బడుచండవు నీవు మాబిడ్డపనగుమొగ్గ, మొక్కెదము రాకు నీ విదిమొదలుచేసి.

ఆ॥ లంజర్కమన్నకవ్యభిచారమనగా, చిన్నపనిగాదుకొలది కార్యముగాదు, వినుము-
నేఁజెప్పుచున్నదాని నాకర్ణిపుము. గుటితప్పిపోవు - వైవభక్తిమొదలగువనియందు లక్ష్యము
తొలగిపోవును, ముందటివిచారములేదు - రాగలకప్తసుఖముల నాలోచించుటయుండదు, సావడి
కుడుగు - భుజించుటకన్నమునైతము దొరకకుండును, ఇచట 'ఉడుగు' అనుపదప్రయోగమున
కుదా "ఉ. ఉత్పలగంధినన్నడిగి యొడ్లుబంపుము" భార. మచ్చరముపుట్టు - పరులమేలుజూచి
యోర్వలేనితనముకలుగును, నగరివారుహసితం - పురజనులెల్లనవ్వుచురు, అగడౌను - నిందలు
పుట్టును, పిన్నపెద్దలకున్ - బాలురకు వృద్ధులకును, చుక్కన - మిక్కిలితేలికయగును, తలిదండు
లోర్వ - తల్లియును తండ్రియునుసహించరు. ఇంటికినేగియు - ఇంటికిబోయినప్పుడును, ఎవరు
మెచ్చరు - ఎవరునులేకచేయురు, లేనిగర్వంబుదొట్టు - ఏన్నడునులేనియహంకారముకూడును,
చేకాసుడుల్లు - తనిచేతగలసామృంతయును కర్చుకగును, హస్తగతధనమంతయు వ్యయమగును,
ఒడలు - మేను, ఓడుగాఁజొచ్చు - పటుత్వముతొలగినారంభించును, నొడువులపాలగు -
పరులయొక్కమాటలకు లోబడవలసివచ్చును, సందులుదూఱు - గొందులలోఁ జొరఁబడుట
యగును, విశ్వాసమెడలు - నమ్మకమంతయునుబోవును, ప్రజలు - లోకులును, మీరు -
మీకుటుంబమును, ఒకటైన - ఏకమయినయెడల, మాపయికివచ్చు - ఈనేరము మామీఁదఁ
బడును, పడుచండవునీవు - నిన్నుఁజూడఁగాఁబ్రాయపువాడవు, ఇచట 'పడుచండవు' అనుటకు
'నూ. కేచిత్తువైకృతాశబ్దా దాదిత్వేనైవసాధవః' అథ. మాబిడ్డ - మాపిల్ల, పసరుమొగ్గ - లేత
మొగ్గ, - లేఁబ్రాయముగలది, కనుక ఇదిమొదలుచేసి - ఈదినముమొదలుకొని, నీవు-నీవుమాత్రము,
రాకు - రాకుము, మొక్కెదము - నీకుననుస్కరించుచున్నాము, అనఁగానీకు ననుస్కారముచేయు
దును మాయొంటికిరావలదనుట ఈపద్యమున 'మాపిల్లపసరుమొగ్గ' ఇచట "నూ. లోకోక్తిసాం
భవోగో యదిస్యాచ్చుత్తిరంజనమ్" అథ. 'ఇందుమొక్కెదమురాకు' అనునొటప్రార్థనార్థక
మగునేకవచనమున ముక్తారములోపించుటనుగూర్చి 'నూ. ప్రార్థనార్థముచేత త్వే కధ్యతేమధ్యమా
ర్థకః, విభాషాంతంవదంత్యేకే నప్రాణేతుకదాచన" అథ. ఉదా "ఉ. తోయజేతజననఁగృప
తోడఁజూడు" "ననుంగృపఁజూడుభారతి" 'మాబిడ్డపసరుమొగ్గ' ఉపమాంకారము, 'మొక్కె

దమురాక్షసీవిదిమొదలుచేసి' అనుటచే వ్యాజస్తుత్యలంకారము. “వ్యాజస్తుతిర్మథే నిండాస్తుతి ర్వరూఢిరన్యథా” కా. ప్ర.

తా|| ఓయీ! వృభిచారము సులభమనియ్యెంచితివేమో చెప్పచున్నానువినుము. గత్కర్మ మలయందు అత్యుచుండదు. రానున్నకష్టసుఖములను చెలిసికొనలేడు. అన్నమనకు గణకగును, పరులమేలచూచి యోర్వలేకుండును. పౌరులందఱు నవ్రవచుందురు. నిందలువచ్చును. పిన్నపెద్దలు చులకనగాఁజూతురు. తలిదండ్రులు కోపింతురు. ఇంటనెవ్వరును మర్యాదగాఁజూడరు. అజ్ఞానము వృద్ధియగును. చేతఁగలవిత్తమాడును. శరీరపాటవముదప్పను. మాటలుపడవలసివచ్చును. సందుల యందు దిరుగవలసివచ్చును. నశ్శుకముపోవును. మీయేంటఁగలవారును గ్రామములోనివారును గలసిరేని యీనేరము మాపయిఁబడును. కనుక నీవుఁడుచువాఁడవు, మాపిల్లలేతది. నీకొకదండము గాని యిదిసుత మాయింటికిరాకుము.

—: వేశ్యమాత నిరంకుశుని నిందించుట :—

క|| అనరాదుగాక నీవొక, మనుజుఁడవా దుర్విదగ్ధ + మార్గమే మార్గం
బని విప్రమార్గ ముద్యా, పనసేతురె నిన్నువంటి + బ్రాహ్మణకుఁజూల్. 130.

అ|| అనరాదుగాక - మేమనఁగూడదుగాని, నీవు + ఒకమనుజుఁడవా - నీవొక మనుష్యుం డవేనా, నిన్నువంటి బ్రాహ్మణకుఁజూల్ - బ్రాహ్మణజాతియందుబుట్టిన నీవంటివారు, దుర్విదగ్ధ మార్గమే - చెడ్డతనమునందునేర్పరితనముగలపద్ధతియే, మార్గంబని - దారియనుకొని, విప్రమార్గము - బ్రాహ్మణపద్ధతిని, ఉద్యాపన - అంతయును, - అనఁగానుపవాసాదివ్రతనియనుములయొక్క కడపటఁ జేయుపనివలెననుట. చేతురె - ఇట్లుచేయుదురా, ఇట్లుచేయఁగూడదనుటకు “అ. సంధ్యవార్చనేమిఁ జపముసేయఁగ నేమి, వేదశాస్త్రమెఱిగి + వెలయనేమి, పడఁతిఁగవయువాఁడు + బాపండుగాఁ డయా” విశ్వ. వేమ. ఇచట వేశ్యమాతనీతులుబోధించుచున్నట్లే యగపడుచు నిందించుచున్నది. “పే శలమపిఖలవచనం దహతినితరాఁ మానసం, శుతత్త్వవిదాం పరుషమపినుజనవాక్యం మలయజ రనవత్ప్రమోదయతి” “నీవంటిబ్రాహ్మణులిట్లు కులధర్మములవదలి ప్రవర్తించుదురా” అనుటచేత నర్థాంతరస్యాసాలంకారము. “సామాన్యంవావిశేషోవా తదన్యేనసమర్థతే, యత్రసోఽర్థాంతర స్యాసః సాధర్మ్యేతేతరేణవా”

తా|| వృభిచారవృత్తివలన సొమ్ముగడించెడి మేమెట్టిధర్మంబులను జెప్పఁగూడదు కాని నీవొక మనుష్యుఁడవేనా? దుర్వృత్తియందుఁ జరించుటయే మంచిమార్గముగానెంచివీవంటివారు బ్రాహ్మణ ధర్మములనన్నిటిని బోఁగొట్టుకొందురా!

డే|| జపతపంబులుగావు శాస్త్రములుగావు, వేదములుగావు నక్రియావిధులుగావు
వైదికపుబాఁచ లేడ భూవరకుమార, యోగ్యసౌభాగ్య లగువారయ్యువతు లేడ.

అ|| జపతపంబులుగావు - భక్తితోమంత్రముల ననేకపర్యాయములు చదువుటయును, కష్టమైన తపస్సులుచేయుటయునుగావు. శాస్త్రములుగావు - అఱుశాస్త్రములను చదువుట చెప్పటకాదు,

వేదములుగావు - వేదముయొక్క సంహితపదక్రమానుసారము తెలిసికొనుటకాదు, సత్క్రియావిధులుగావు - యజ్ఞాదిసత్కర్మములయొక్క నియమములుగావు, వైదికపుబాఁపలేడ - పురోహితవృత్తిచే జీవించు బాఁపనవాండ్రొక్కడ, భూవ.....గ్యులు. భూవరకుమార - రాజపుత్రులను, యోగ్యతగిన, సౌభాగ్యులు - అధికభోగాంశగలవారు - స్వభావముచే సుందరమయినవారు, 'సుహృద్భగ సింధ్యంతే' సిద్ధాంతం. పూర్వపదస్యచేత్యభయపదవృద్ధిః సౌభాగ్యం సుభగత్వం. 'ని. సుందరేంద్ర కభోగాంశే దుర్దినేతరవాసరే, తురీయాంశే శ్రీమతిచ సుభగః' శబ్దా. ఇచట రాజకుమారులు ౧, సుభగ + ఆసక్తులని భావము. కానుకాస్త్రమునందును, "అశ్వత్థదళసంకాశం గుహ్యంగూఢమణిప్రభం, యస్యాసాసుభగానారీ" అనిచెప్పబడియున్నది. అగువారయువతులేడ. అయినట్టి యౌవనపు వేశ్యలెక్కడ, మీరల్లులు మేముత్తములము. కనుక మీకునుమాకు నెంతోవ్యత్యాసముకలదనుట. ఇందు వైదికపు బాఁపలేడ భూవరకుమారయోగ్యసౌభాగ్యులగు వారయువతులేడ" అనుటచేవిరూప ఘటనాలంకారము. ఉదా "హయగజారూఢులైయలరు రాజన్యపుం, గవులేడకవులేడకంబుకంటి" నరస. దీనినే విషయాలంకారమని కొందఱు "విషమంపర్వతేయత్ర ఘటనానరయూపయోః, క్షేయంశిరీషమృద్వంగీ క్వతాదృజృదనజ్వరః" మన. శ్రీహర్షపండితుని కావ్యమునందెట్లొకము కించిద్యేదముగఁగన్నట్లుచున్నది. "శిరీషాదపిమృద్వంగీ క్షేయమాతుతలోచనాఅయంక్వచకుమాలాగ్ని కర్మశోవదనానలః" మఱియు 'వైదికపుబాఁపలేడ' అనుటకు నసరాధస్తవముననిట్లు చెప్పబడి యున్నది. "పూరోహిత్యం రజనిచరితం గ్రామణిత్వం నియోగం, మాతాపత్యం హ్యనృతవచనంసాక్షి వాదః పరాన్నం, బ్రహ్మద్యేషం ఖలజనరతిః ప్రాణినాం నిర్దయత్వం, మాభూద్దేవో మనుషకుపతే జన్మజన్మాంతరేషు" ఈనిరంకుశోపాఖ్యానమునుజూచియే కాంచోలు నొకానొకవిషయకర్ణించినాడు.

ఉ॥ ఎక్కువచెచ్చితక్కువగ + నింటికడక బెరకమ్మజూచుటో,

వక్కులనాకు అమ్మబుధ + వారపుసంతకు జట్టిగట్టుటో,

లెక్కలసంపుటంబుఁబ్రబ + లించుటో, కోమటివారిపిన్న వా

లెక్కడ? లంజబేరమది + యెక్కడ? నెక్కడికెక్కడక్కటా!" బహు. చ,

ఈపద్యమునంలి సుభగశబ్దమునకునుకూలమయిన యొకయైతిహ్యముకలదు, శ్రీకృష్ణదేవరాయలు సభలోఁగర్ణహీనయగు నొకవేశ్యనాట్యముచేయుచుండ రామలింగకవి యాపెనుజూచియిట్లుపలికెను, "దుర్యోధనసభామధ్యే కర్ణహీనంనశోభతే" అనునంతలో నావేశ్య "భగదత్తప్రయోగేన కర్ణేన కిం ప్రయోజనమ్" అనెనట. ఈప్రశ్నితరములయందు రెండర్థములుకలవు. దుర్యోధనసభయందుఁ గర్ణుఁడులేకున్న బ్రకాశములేదు. కర్ణశబ్దమువాడుటకన్న భగదత్తుఁడనుటశ్రేష్ఠముగదా అనిసమాధానము. మహావీరులన్న యీసభలోఁజెవులేనిదానవు నాట్యమునేయుటభాగుగలేదనిప్రశ్నము. వేశ్య భగమునొసంగినుఖింపఁజేయునుగాని చెవివల్లనేమిప్రయోజనమని సమాధానము.

తా॥ ఓబ్రాహ్మణకుమారుడా! జారత్వమనఁగా జపము, తపము, వేదశాస్త్రపఠనము, కర్మములనాచరించుట, పురోహితము మున్నగువానివంటిదికాదు. శ్రాద్ధాదులనుజేయించి యాతండుములతో జీవించెడిబాఁపలేక్కడ? రాజకుమారులకుఁదగినలెఁబ్రాయపుఁజక్కని బోగమువారెక్కడ?

క॥ పావ మని నిన్ను నీతి క, భావండితవాక్యనరణి + లాలించితిఁ గా

కోపిన్నపాడ విట దు, ధ్వాపార మడరప లంజ + వారికి బనియే.

అ॥ ఓపిన్నవాడ - ఓపడుచువాడ, పాపము + అని - నీయందుజాలికలిగి, అయ్యో పాపము చెడిపోవుచున్నాడేయని, నిన్ను - నిన్ను, నీతికళాపండితవాక్యసరణి, నీతికళా - నీతియనువిద్యయందు, పండితవాక్యసరణి - పక్వమునమాటలయొక్కవరుసలచేత, మృదువయిన వాక్యములతో, లాలించితి - మిక్కిలియనురాగయుక్తముగాఁజెప్పితిని, కాక - అటులఁగాని యెడల, విటదుర్వ్యాపారము - వ్యభిచారులయొక్క చెడ్డనడతను, అడంప - తగ్గించుటకు, లంజవారికి - బోగమువారికి, పనియే - అవసరమా, ఇందు 'పిన్నవాడ' అనుటకు "నూ. కేచిత్తుకృతాశ్శబ్దా దాదిత్వేనైవసాధవః" అధ. అర్థాంతరన్యాసాలంకారము.

తా॥ ఓప్రాయపువాడా! ఏదో నీపైదయదలంచి శ్రేష్ఠులగు నీతులనుబోధించితిని. కాని వ్యభిచారమును మానుట బోగమువారి కేమియవసరము.

డే॥ అనుచు నయభాషణము లాడియాపలిక్కి, మంచిమాటల నరుగఁడిమాల్గుబోతు. కఠినతరవాక్యములచేతఁగాని చక్క, గాదు "లాటిపిటశూల రోకండ్లఁగాని".

అ॥ అపలిక్కి - ముసలిది, "ని. వృద్ధాపలిక్కి" అ. అనుచు - ఇట్లుపలుకుచు, నయ భాషణములు - నీతితోఁగూడినపలుకులు, అడి - చెప్పి, ఈమాల్గుబోతు - సోమరియైన యీనిరం కుశుండు, మాలుగు + పోతు - చూడగుఁబోతు, ఉదా "ఉ. కూలికవచ్చియాడవరి + గోయుచుఁ గూరుకుఁజెందఁజొచ్చెనే, మాలుగుఁబోతు" చెన్న. పు మంచిమాటల - ఇష్టమయినవాక్యముల చేత, అరుగఁడు - పోఁడు, కఠినవాక్యములచేత - గట్టివియైనమాటలతో, కాని - తప్ప, "నూ. క్వచిదర్థవిశేషేచరూఢౌ విక్రాంతిరుచ్యతే" అధ. లాటిపిటశూల - ఒంటెయొక్క శూలనొప్పి, ఇచట 'లాటిపిట-లాటిపిట్ట-లాటిపిట్ట-లాటిపిట్ట' అనునాలుగు రూపములకలపు, రోకండ్ల - రోకండ్లపోట్లతోఁగాని, చక్కగాదు - చక్కఁబడనేరదు: ఇచట "చక్క-చక్కన" అనిరెండు రూపములకలపు. ఈపద్యమున 'కఠినతరవాక్యములతోఁగానిచక్కగాదు' అనుచోట విశేషణము లక్షకముగుటకు "నూ. విశేషణంబులు కొన్నియెడల విశేష్యలక్షకంబులగు" ప్రా. వ్యా. ఉదా 'వ బెట్టిదంబులంగాని చక్కంబడఁడు' భార. 'రోకండ్ల' అనిప్రయోగించుటకు "నూ, ఔప విభక్తికలీనామిల్లుగృహుళంకృతైవదుశ్చస్యాత్" నన్న. ఇందు వేశ్యయొక్క కఠినవాక్యములనుగూర్చి "రాజావేశ్యాయమశ్చగ్ని శోరోబాలకయావచకాః, పరదుఃఖంనజానంతి అష్టమోగ్రాఘకం టకః"చాణ. 'కాదులాటిపిటశూలరోకండ్లఁగాని' అనునది లోకోక్త్యలంకారము. 'లాటిపిట్టశూల రోకలిపోటుతోఁగానిపోదు. పరుషవాక్కులతోఁగాని యితఁడుపోడు' అనుటచేఁబ్రతివస్తూపమా లంకారము. "క. వేర్వేలవాక్యయుగమునఁ, బర్వినసాధర్మ్యమవరఁ బ్రఖ్యాతంబై, యుర్వింబ్రతి వస్తూపమ" కా.సం. "ప్రతివస్తూపమాతుసా. సామాన్యస్వద్విరేకస్య యత్రవాక్యద్వయేస్థితిః" కా.ప్ర.

తా॥ ఇట్లు నీతులుగఱపి యావృద్ధవేశ్య యీసోమరి కఠినభాషణములచేదప్ప మంచిమాటల చేతఁబోఁడు. లాటిపిట్టకువచ్చినశూల రోకలిపోట్లచేతనే కాని పోదు.

వ॥ అని విచారించి యిట్లనియె.

184

అ॥ అని - ఈప్రకారముగా, విచారించి-అలోచించి, ఇట్లనియె - ఈవిధముగాఁజెప్పెను.

క॥ మా కేమి నీవుపోయిన, పోకలఁ బోకుండఁజేయఁ ♦ బొందువలసెనా
తేకచనుదేకు రూకలు, కోకలు నిప్పులములైన ♦ గొడవలుతగునే. 135.

అ॥ నీవుపోయినపోకలక - నీవునడచెనునడతలను, పోకుండఁజేయక - నడువనీయకుండ
నడ్డగించుటకు, మాకేమి - మాకెందులకు, - మాకవసరములేదనట. ఇచటబహువచనప్రయోగమును
గూర్చి “నూ. సంబంధంబున యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకుం గొన్నియెడల బహుత్వంబగు” ప్రా. వ్యా.
నిష్ఫలములు - ప్రయోజనములేనివి, ఐనగొడవలు - అయినట్టి యొకరిప్రమేయముతోఁగూడినప్రసం
గములు, ‘ని. గొడవ-కులకలహము’ అం, దీ. ఉదా “వ. ఇట్లు తమకువలయునెడఁ బడఁతులగొడవ
తడవని తమయొడయందు తమ్ముమిగులఁగూడిమాడియుండమికి” హుస త్తగునే, యోగ్యమా, ఒకరి
సంగతి మాకెందులకనుట బొందువలసెనా - నీకుమాతోన్నహముకావలసియుండినట్లయిన, రూకలు
కోకలు - రూపాయలను చీలను, తేక - తెచ్చియీయక. చనుదేకు - రాకుము, ఇందు ‘పొందు
వలసెనా-గొడవలుతగునే’ అనుటకు “నూ. అచ్చతుష్కంభవేత్వాణి స్థితంప్రశ్నాదివాచకం.
తత్రాదిచ్చభవేద్ద్విర్ల ఏదోతావుభయాత్మికా” అథ. ఇచట వేళ్ళపొందు వలసినచో గోకలురూకలు
తేక చనుదేకు, అనుటకు “క. కోకోకమెల్లఁజరివినఁ, జక్కనివాడైన రాజుచంద్రుండైనన్,
మిక్కిలిరొక్కములీయక, చిక్కదురావారకాంత” గుమ. ఈపద్యమున ‘తేకచనుదేకు రూకలు
కోకలు’ అనుటచే వృత్త్యనుప్రసాసాలంకారము.

తా॥ నీవుప్రసరించు ప్రవర్తనయలను వలదనిమేమెందులకు నిరోధించెదము? వ్యర్థప్రసంగ
ములతోఁ బనిలేదుగాని మాపొందుఁగోరితివేని కోకలురూకలుమున్నగునవి తీసికొనిరమ్ము. అటులఁ
గాదేని నీవిచ్చటికిరాకుము.

తే॥ చదువుకొన్నాడె వటుమీఁదఁసరసముద్ర, కొంత యామీఁదభూసురకులవరుండ
వయ్యయో. నీవెఱుంగవేయర్థమీక, యూరకేపిల్చునే లంజువారిపడుచు. 136.

అ॥ చదువుకొన్నాడెవు - వేదశాస్త్రపురాణాదుల నభ్యసించినవాడవు, అటుమీఁదక -
అపైన, సరసముద్ర - రసయుక్తమయినచిహ్నము, - రసికుడవుగానగపడుచుండుట, కొంత-కొంత
గలిగెడు, అమీఁద - దానిమీఁద, భూసురకులవరుండవు - బ్రాహ్మణజాతియందు శ్రేష్ఠుడవు,
అయ్యయో - ఇదిమిక్కిలికనికరముతోఁ బలుకుటను చెలియఁజేయును, నీవెఱుంగవే - నీకుఁచెలి
యదా, లంజువారిపడుచు - సానివారి నాయకురాలు, అర్థమీక - ధనమొసంగనిదే, ఊరకేపిల్చునే -
వృథాగారమృనిపిలుచునా, ఇందు ‘ఊరకే పిల్చునేలంజువారిపడుచు’ అర్థాంతరన్యాసాలంకారము.
‘చదువుకొన్నాడెవు. అటుమీఁదసరసముద్ర’ ఇట్లుచెప్పటచే సముచ్చయాలంకారము. “తత్త్విద్ధి
హేతావేశస్మిన్ యత్రాన్యత్తత్కరంభవేత్, సముచ్చయోఽసా” కా.ప్ర. ఉదా “కులముమలినం
భద్రామూర్తిః శ్రుతికాలినీ, భుజబలమతంస్పితఃక్షీరి, ప్రభుత్వమఖండితమ్, ప్రకృతిసుభగాప్యేతే
భావామిభిరయంజనోః, వ్రజతిసుతరాం దర్పింరాజంస్త ఏవతవాంశుకాః” ర. గం. ఇంతగొప్పవాఁ
డవునీ కీ మాత్రముతెలియదాయనుటచే వ్యాజస్తుత్యాలంకారమును. “వ్యాజస్తుతిర్మథేనిదా స్తుతిర్వా
యాధిరన్యథా” కా. ప్ర. ఈపద్యమునుజూచి యొకకవియిట్లువ్రాసినాడు, ‘తే. జోకపదియైదు

శ్రీకున్నఁగోకయొకటి, కాకయుండిఁ నొకమేకఁలేకపోయె, రూకరుప్రైవనీవలెఁగాకవట్టి, రాకలకుఁ బిల్చినా గణిఁ కాకులంబు” బహు. చ.

తా॥ చదువుకొనినవాఁడవు, రసికుఁడవు, బ్రాహ్మణులలోశ్రేష్ఠుఁడవు అయియుండిన నీ కింత మాత్రము తెలియదా? బోగమువారి నాయకురాలు డబ్బునొసంగనిచే రమ్మనిపిలుచునా?

క॥ ఇచ్చకపుమాట లాడుచు, వచ్చెదు మూన్నాళ్ళనుండి ♦ వదలవు నేఁడున్

“బచ్చపయికంబు గుఱ్ఱము, చచ్చినదాఁకనె”యటన్నఁసామెత వినవే? 137.

ఆ॥ మూన్నాళ్ళనుండి - ఇప్పటికిమూఁడుదినములనుండి. ఇచట ‘మూన్నాళ్ళ’నటకు ‘నూ. కొన్నియెడలనవర్ణంబుపరంబగునపుడు పూర్వపదాంత్యడకారంబున కారంబగు’ ప్రా.వ్యా. ఇచ్చకపు మాటలు - ప్రియవచనముల, అడుమఁ - చెప్పుచు, వచ్చెదు - వచ్చుచున్నావు, నేఁడున్ - ఈదినమునఁగూడ, వదలవు - విడిచిపోయినవాఁడవు కాదు. పచ్చపయికంబుగుఱ్ఱముచచ్చినదాఁకనె - పచ్చనితురాయి కరీదుగుఱ్ఱముచచ్చిపోవునటకే, అనఁగాఁబూర్వమొకఁడు గుఱ్ఱమునకుఁదలమీఁదబెట్టి కొనుపచ్చతురాయి నమ్మియుండెను. అదికొనినవాఁడావెల యెన్నాళ్ళకునిచ్చియుండలేదు. ఇట్లు బహుకాలముగడచినతుద కాగుఱ్ఱమేచచ్చెను. అప్పుడతఁడు నాపచ్చకరీదిమ్మనియడుగఁగా నీపచ్చ తురాయిగుఱ్ఱముతోనేపోయినది పొమ్మనినాడట. అటన్నసామెతవినవే - ఇట్లుచెప్పుకొనెడు లోలోక్తినివినియుండలేదా, అనఁగా నీవిచ్చినసామ్మంతయు మాపిల్లనీదగ్గఱున్నప్పడే చెల్లుపోయిన దనుట. వేశ్యయిట్లనుటకు “ఆ. కలిమిగలిగెనేనిఁకామునిగాఁజూచు, లేమిచేతఁజిక్కిలేవలేని, మద నంతవానిఁమాతగాఁజూతురు” వేమ. ఇందు ‘ఇచ్చకము’ అనుటకుదా “ఉ. ఎట్టిచ్చకమయ్యెనీకునివి” కళా. “వ. అప్పుడిచ్చకులగుచు బ్రాహ్మణులుకొందఱు” అను ‘వచ్చెదు’ అనుటకు “నూ. క్వచి ద్యువర్ణకేచాపి కేచిత్త్రస్థితిఁజగుః” అథ. ‘పయికము’ ఇదిపైకమునకు రెండవరూపము. ఉదా “నీ పరవర్తకుల కల్లఁసరకులిచ్చిననని, తివిరిపైకముఁగొనిఁత్రిప్పచుండు” భర్తృ. ‘ని. పైకము-పయికము’ శ. చం. ‘పచ్చపయికంబుగుఱ్ఱముచచ్చినదాఁకనె’ అనుటచే లోలోక్త్యంతకారము.

తా॥ ఇప్పటికి మూఁడుదినములనుండి తీయనిమాటలుచెప్పుచు వచ్చుచుంటివి. కాని డబ్బును మాత్రము తెచ్చుటలేదు. ఈవేశసు గదలకుంటివి. ‘పచ్చపయికముగుఱ్ఱము చచ్చినదాఁకనె’ అను లోలోక్తిని నీవువినియుంటివిగాదా!

దే॥ మాట లింక వేయు నేటికి ♦ నేటిరాత్రి, చీరపుత్తెంచె నుడిగాల ♦ వారిచేత

నూరియేలికరాజుకు ♦ మారుఁ డల్ల, పెద్ద చొకట్లపోవుల ♦ పిల్లఁవాడు. 138.

ఆ॥ ఇంకఁ - ఇంకమీఁదట, మాటలు - నీతోడిపసంగములు, వేయున్ - అనేకములు, ఏటికిఁ - ఎందులకు, ఇచట ‘మాటలింక వేయునేటికి’ అనుటకు ‘నూ. లోలోక్తి నాంధ్రవేద్యోగో యదిస్యాఽఛ్ఛుతిరంజనమ్’ అథ. నేటిరాత్రి - ఈరేయిపడకకు, డొరియేలికరాజుకుమాఁడు - ఈపట్టణమునుబాలించెడి రాజునకుఁగొడుకు, అల్ల - అయొక్క, ప్రసిద్ధినిచెలియఁజేయుట, ఉదా అల్లనాడు. పెద్దచొకట్లపోవులపిల్లవాడు = నాలుగుముత్యములు చదరముగాఁగట్టి జేయబడినచెని

పోగులుగలకుట్టెడు. ఇచట 'చవుకట్టులకు- చొకట్టులు, చొకట్లు' అని రూపములు కలవు. ఉడిగాలి వారిచేత - నేవకురాండ్రచేత, - దాసీలచేత, చీరపుత్తైచేత - కోకనుబంపించినాడు. ఇచట ద్వితీయకుఁ బ్రథమచెప్పబడినది. "నూ. ఇతరత్రచద్వితీయాతస్యాః ప్రథమాచజడపదానాంస్యాత్" నన్ను. 'పెద్దచొకట్లుపోవులపిల్లవాఁడు' అనుప్రయోగమునకు "నూ. స్యాదాభౌగబహుప్రీహిః ప్రథమాంతప్రయోగతః" అథ. ఉదా 'మత్యాలః మృతమద్దలాడి' ఇత్యాదులు "నేటికీ నేటిరాత్రి" అనుప్రాసాతంతకారము.

తా|| పెక్కుమాటలతోఁ జనిలేదుగాని యీపట్టణమునేలుచున్న రాజుకొడు కాపెద్దముత్యం పోగులబాబాయి యప్పుడేదాసీలచేతఁ జీరనుబంపినాడు. అతఁడీరాత్రిపడకకవచ్చును. కావున నీవు వచ్చినను వ్యర్థముగాఁబోవలసినవాడవే.

—: వేశ్యమాత కూతురిఁ గొట్టబోవుట :—

వ|| అని యితైఱంగునఁ గనరెత్తి విటులపాలిటిమిత్తి మర్కంబులెత్తి పలు కుచు నత్తఱిం దత్తరంబున గృహయత్తచిత్తయై తత్తల్లుబిత్తఁకూతుం గని బత్తి వడక యోసీ మొగమోటకత్తై వై వట్టిజిత్తులునేయురిత్తముడికాండ్ర హుజిత్తుని పించక విత్తహాని చేసితి వనిబెత్తంబుతీసికొని మొత్తఁ బోయిన. 139.

అ|| అని - ఇట్లని. ఇతైఱంగునఁ - ఈవిధముగా, కనరెత్తి - ఇష్టములేనితనము నారంభించి, విటులపాలిటిమిత్తి - వ్యభిచారపురుషులకుఁ బించినవృత్తచేత, అయిన యావృద్ధశేష్య మర్కంబులెత్తి - రహస్యములనుబయలుపెట్టి, నెపమలవెతికి, కలుకుడఁ - మాట్లాడుచు, అత్తఱి - అసమయమున, తత్తరంబుగఁ - శీఘ్రముగా, కృపాయత్తచిత్త - దయకుస్వాధీనమయిన మనస్సు గలదై, తత్తరిల్లుబిత్తరికూతుఁ - చలించుచున్నటువంటి ప్రాధుగుకుమార్తెను, 'తత్తరిల్లు' అనుటకు 'నూ. యథాశాస్త్రం యథాశక్తి యథాశ్రోద్రానురంజనం యథాప్రసిద్ధి నర్వత్ర శబ్దానాంకల్ప నామతా' అథ. కని - చూచి, బత్తివడక - ప్రేమయుంచక, ఓసీ - ఇఁనీచగంబుద్ధి, మొగమోటకత్తై - ముఖప్రీతిగలదానవై - దాక్షిణ్యుగలదానవై, వట్టిజిత్తులు - బొత్తిగామాయలు, చేయురిత్తముడికాండ్ర - కొంగునడబ్బులేనివారలను, ఇచట జిత్తులనుటకుదా "ఉ. అత్తలమామ తానుగలి, నన్నలఁ దమ్ములఁ దల్లిదండ్రులక, జిత్తులనుద్దువెట్టుచును + జీటికిమాటికి నన్నెకేరగా వత్తురు" దశా. చ. హుజిత్తునిపించక - మోసముచేసినదనుకొనునట్లుచేయక, ఏదోవిధముగావెడలఁ గొట్టకయనుట, హుజిత్తుశబ్దము హిందూస్థానీపదమునుండి రాఁబడినదగును. హిందీలోమాత్రము 'హుజిత్' అనికలదు. కాని యీ 'హుజిత్'కు కలహమునిచెప్పబడియున్నది. 'హూత్ - హుజిత్' ఇవి మోసమునకును మాయకును అర్థమునిచ్చుచున్నవి. 'జిత్తు' పదముకూడ మోసమునకును మాయకును అర్థముకలదియైయున్నది. ఈపదప్రయోగమునుగూర్చి 'నూ. అహేయమన్యదేశీయం యత్త శేషప్రయుజ్యతే' అథ, విత్తహాని - ధననష్టమును, చేసితివి - కలిగించితివి, అని - ఇట్లుపలికి, ఇచట 'చేసితివిని' సుంధిక్కురట్టుకు 'నిత్యమనుత్తమపురుషక్రియాన్వితః' నన్ను. బెత్తంబుతీసికొని - ఒక

సన్ననికఱ్ఱనుదీసికొని, మొత్తబోయినట్ - కొట్టబూసగా. ఇచటద్వితీయకుఁ బ్రథమచెప్పఁబడినది. “నూ. ఇశరవ్రచద్వితీయా తస్యాఃప్రథమాచజడపదానాంస్యాత్” శబ్దచింత. ఇందు ‘కూతుణా’ అనునొంట రుపర్ణకమురామింగూర్చి “నూ. ఏకత్వేచభవేద్వారు ప్రథాతాచభవేత్కవచిత్” అధ. తూచనమంతయు ననుపాసాలంకారము. తే “ఒకటిరెండునమూఁడునైయ్యెలయువ్రాలు, పద్యమున నచ్చటచ్చటఁజరగునేని, పృత్యనప్రాసవననిది + విస్తరిల్లు, లలితరీతులకల్లవి + లాసవగుచు” కావ్యా. చూ, ‘విలులపాలిటిమిత్తి’ ఉపమాలంకారము. ఇచటఁజంపగఁగియొక్క యుదారగుణమును సూచింపఁజేసి నాఁడు.

తా|| కోడెకాండ్రకుమిత్రియగు నాజఱభి యిట్లుజెగటమటలతోను, మగ్గుముతోను వదరు చుండనయ్యెడఁ గనికరముతోఁ గదలచున్నజవరాళగుమాఁతుంగని దయమాని యోసీ మొగమెట ముచేమోసగాండ్రగువిటుల మాయచేసి వెళ్ళగొట్టక డబ్బునప్పపెట్టుచుంటి వని యొకసన్నని కఱ్ఱతోఁ గొట్టఁబోఁగా.

— : వేశ్యమాతకు భయపడి నిరంకుశుఁడు పారిపోవుట : —

క|| ఈపాటు కదలకున్నన్, గోపంబున నన్నుఁ గూడఁ + గొట్టును దీనిన్
దూపొడువంగలనే “యా, శాపరమందుఃఖి” మనుచుఁ జయ్యన నరిగెన్. 140.

ఆ|| అనిరంకుశుఁడు-అధ్యాహరము-ఈపాటు. కదలకున్న - ఇదేవిధముగాఁగదలకుండినట్లయిన, గోపంబునఁ - క్రోధముతో, నన్నుఁగూడఁ - నన్నునైతము, గొట్టును - కొట్టఁగలదు, దీనిఁ - ఈయనలిదానిని, తూపొడువంగలనే - తూతూయనియుమియఁగలుగుదునా, అనఁగా దీనియొక్కకోపమునకుఁ దగినంతటిపరాభవమును జేయఁగలనాయనట. ఉదా “వ, తూపొడిచిరి” హరివం. ‘శాపరమందుఃఖి’ అశయధికదుఃఖమును గలిగించును. అనుచుఁ - ఇట్లుతలంచుచు, చయ్యనఁ - శీఘ్రముగా, అరిగెఁ - పోయెను, ఇచట మకారమునకుద్విత్వము వికల్పముగాని నిత్యము కాదు. “అహమాదీనాఁద్విత్వమ్” నన్న. ఉదా ‘దాసోహమనియె’ “నూ. అంతగఁగ్య హలోద్విత్వం భవేదనుకృతేపరే తత్రోతోవుభవే నిత్వంపుస్యతత్కవచివ్యతే” అధ. లోకోక్త్యలంకారము.

తా|| అనిరంకుశుఁడు నేనికక గదలకుండినట్లయిన నన్నుఁగూడఁ గొట్టుటనిక్కము. దీని కోపమును తగ్గింప నాతగముగాదు. ఆశచేతనే మిక్కిలిదుఃఖముసంభవించుచు గదా! యని తలంచుచు శీఘ్రముగాఁ బోయెను.

— : రాజుప్రశ్నించుట : —

క|| అనిననిని వదనకమలం, బున లేనగవంకురింప + భూనాయకుఁ డో
మునినాథ విప్రుఁ డెచటకిఁ, జనియెం దుద నేమిచేసె + నకలముఁ జెప్పుమా. 141.

అ|| అనినఁ - అమనీంద్రుఁడట్లుచెప్పఁగా, భూనాయకుఁడు-అధర్మశీలుఁడగు రాజు, విని-
అకర్ణించి, వదనకమలంబునఁ - తామరపువ్వువంటి మొగమునందు, లేఁగవు - లేతనవ్వు, చిటు-
నవ్వు, అంకురింపఁ - పొడవఁగా, ఓచునినాథ - ఋషులకుఁబ్రభుఁడవైన యోపులహుఁడా,
విప్రుఁడు - అబ్రాహ్మణుఁడు, ఎచటికిఁ - ఎక్కడికి, చనియెఁ - పోయెను, తుదఁ - కడ
పట, ఏమిచేసెఁ - ఏమిచేసి నాడు, సకలముఁ - ఈవృత్తాంతమంతయును, చెపుమా - అన-
తిమ్ము, ఈపద్యమున 'చనియెందుడ' అనుటకు "నూ. పరమాద్రుతప్రకృతికాత్మరళామృతస్తద్భ్రతం
చబిందుస్సాన్యోత్" నన్న. ఇచటరాజునకు హాసముచెప్పఁబడినది. "వికృతిదర్శనాదిజన్యో మనో
వికారోహః" ప్రతా. లేనగవునుగూర్చి 'శ్రేష్ఠానాంస్మితహాసితే' అనికాస్త్రము. 'వదనకమలంబు'
ఉపమాలంకారము.

తా|| పులహుఁ డట్లుచెప్పఁగా ధర్మశీలనృపాలుఁడు విని చిటునవ్వుతో నోమహర్షిశ్రేష్ఠుఁడా!
అబ్రాహ్మరసుతుఁ డెచ్చటికేగెనో, తదుపరియతఁడేమిచేసెనో యావృత్తాంతమంతయు నానతిమ్మునెను.

—: ఆశ్వాసాంతము :—

మ|| బహుళాపుత్ర నిశాకళత్ర మునిశం ♦ పావిగ్రహభోగసం
గ్రహవాంఛా గురుకామినీరతికళా ♦ ప్రారభ్యమాణాఘ దు
ర్వహతా నిర్మథనార్థ దుస్సహతపః ♦ ప్రాబల్యసాఫల్య కృ
న్మహాసీయైందవ సత్కళాభరణర ♦ మృస్కంధసోమేశ్వరా. 142.

అ|| బహుళా.....సోమేశ్వరా. బహు - విస్తారముగా, "ని బహుస్సాన్యద్విపులే
త్యాది సంఖ్యాయాం చత్రిలింగకః" నానా. లః - ఖండింపఁబడిన, "ని. లఃఖండితేత్రిప్యదానే"
నానా. ఆపుత్ర - వంధ్యాత్వముగల, నిశా - రాత్రియును, కళత్ర - భార్యగలిగినట్టియు, ముని-
అత్రిమునియొక్క, శంసా - తేజస్సుతోఁగూడిన, విగ్రహ - శరీరముగలిగి, ఆభోగ - చిత్త
పరిపూర్ణత్వముతో - నిండానినమనస్సుతో, సంగ్రహవాంఛా - స్వీకరించుటయందలికోరికచేత, గురు
కామినీ - విద్యనుపతేకించిన గురువగు బృహస్పతిభార్యయైన తారయొక్క, రతికళా - సంభోగ
విద్యవలన, ప్రారభ్యమాణ - అంభించుచున్న. అఘ - సాపముయొక్క, దుర్వహతా - అలవి
గానిభారము, నిర్మథనార్థ - విశేషముగాఁద్రచ్చుటకొఱకు, దుస్సహతపః - ఓరువరానితపస్సుచేత,
ప్రాబల్యసాఫల్య - మిక్కిలిఫలసహితమయినదిగా, కృత్ - చేయుచున్న, మహానీయ - గొప్పని
యైన, విందవసత్కళా - చంద్రునియొక్క ప్రకాశించుచున్న యంశమే, ఒప్పుచున్నచంద్ర
కళయే, అభరణ - శిరోభూషణముగాఁగలిగి, రమ్య - మనోహరముగానున్న, స్కంధసోమే
శ్వరా - కందుకూరియందుఁగల. సోమేశ్వరస్వామి, ఇదియాశ్వాసాంతమునఁగృతిపతికిసంబోధనము.
ఇచటఁ జంద్రుఁడు కాపముననుభవించుటయు నదిపరిహారముగుటయునుగూర్చి శివరాత్రిమహోత్సవ
మున "కళశశియా, మానినిగలయ బృహస్పతి, పూనికశపియించె త్తయముఁబొందుచునుచుఁ"గా
తే|| కాపముఁజపఁగోరి ♦ చంద్రుండుకాశేరి, తీరమునకువరిగి ♦ దేవదేవు, శివునిగూర్చి తనముఁసేయ

నాశేల్పుప్ర + త్యక్షమగుచుంపల్కె + నాదరమున” క. శివరాత్రివ్రతమునడుపుచు, శివునిబూజింపు
కోల్కి + చేకూరుపదా, శివుడనునేనేనిక్షుణ్ణ, శివలీలకాహించిదాల్తు సిద్ధముచంద్రా” శేష. గురు
పత్నీసంగమ దోషముచుగూర్చి యిట్లు చెప్పబడియున్నది; “బ్రహ్మశాస్త్రమురాపానం ప్రేయం
గుర్వంగనాగమః, మహాన్తిపాత కాన్యాము స్రత్యంయోగశ్చపంచమమ్” మను. సంతానవతియగు
రాత్రియే భార్యగాఁగలవాఁడును, బ్రహ్మతేజస్సుతోఁగూడిన యా కారముగలవాఁడును, ఎడతెగని
కామినీసంభోగమువలన అభించిన పాపభారమును నిశ్చేషముగాభిన్నపరచుటకై దుస్తరమగుతపస్సు
చేసి సఫలీకృతమనోరథుఁడైనబాలంచంద్రుని శిరసావహించినవాడా! అనుటలోఁ గథానాయకుని
కింకఁగలుపరహితమగుననియు, సంతానప్రాప్తుడగుననియు, పరమేశ్వరానుగ్రహమువలన మోక్ష
ప్రాప్తుఁడు కాఁగలడనియు ధ్వనించుచున్నది. ‘బ్రహ్మశాస్త్రమ్’ అనుటలో నిరంతరసంభోగలాలస
యగు రంభకఁగల వంధ్యాశ్రవ్యమును, అట్టిరంభాసంభోగము కథానాయకునకును నూచించుచున్నది.
ఇందుఁ బ్రకృతార్థప్రతిపాదకవాక్యమున శ్లేషసామర్థ్యముచేత నప్రకృతమయిన కావ్యార్థమును స్ఫురిం
బజేయుటచే సమాసోక్త్యంతంకారము. “పరోక్తిర్భేదకైఃశిష్టైః సమాసోక్తిః” కా. ప్ర.

తా|| నిస్సంతానదోషమును బోఁగొట్టఁబడిన రాత్రియనుకభీతముగఁజూచుచు, అత్రిమహర్షి
యొక్క తేజస్సుతోఁగూడిన మనోహరమయినవాఁడును, విద్యనుపదేశించిన గురువగు బృహస్పతి
భార్యయైనతారనుగూడినందున సంప్రాప్తమయిన పాపభారము నామాతముగాఁబోఁగొట్టుకొనుటకై
సహింపరానితపస్సుచేసి సఫలతనొందియున్న లేఁ జందురునిఁదలయందుఁదాల్చిన యోకందుకూరి
సోమేశ్వరస్వామీ!

చ|| హతసుమబాణ బాణదను + జావనథాంగణవాస వాసవా
ర్చితపదపద్మ పద్మభవ + శీర్షవిఘాతనిదాన దానవ
క్షుతి కృతిదక్ష దక్షమఖ + సంహృతికర్మధురీణ రీణ దు
ష్కృత పరితాప తాపన స + మృద్ధికళాలనమానమానసా.

143.

అ|| హతసుమబాణ - చంపఁబడినమన్మథుఁడుగఁజూచాఁడా, బాణ.....వాస. బాణదనుజ-
బాణాసురునిదయిన, అవసథ - ఇంటియొక్క, అంగణ - ముంగిలియందు, వాస - నివాసముగఁ
జూచాఁడా, వాసవార్చితపదపద్మ - ఇంద్రునిచేతఁబూజింపఁబడిన కమలమువంటి పాదములుగల
వాఁడఁడ పద్మ.....నిదాన. పద్మభవ - బ్రహ్మయొక్క, శీర్ష - శిరస్సును, విఘాత - కొట్టుటకుఁ
నిదాన - కారణమయినవాఁడా, దానవక్షుతికృతిదక్ష. దానవ - రాక్షసులయొక్క, క్షుతికృతి -
నాశనముచేయుటయందు, దక్ష - సమర్థుడైనవాఁడా, దక్షమఖసంహృతికర్మధురీణ. దక్షమఖ -
దక్షునియజ్ఞముయొక్క, సంహృతికర్మ - సంహారకార్యమునందు, చంపునట్టిపనియందు, ధురీణ -
భారమునువహించినవాఁడా, రీణదుష్కృతపరితాప. రీణ - జాతీన, ‘ని. స్యన్మరీణంక్షుతం
స్మృతమ్’ అ. దుష్కృత - పాపములయొక్క, పరితాప - కలుపుటగఁజూచాఁడా, తాపన...
...మానసా. తాపన - ఋషులయొక్క, సమృద్ధి - అభివృద్ధికొఱకయిన, కళా - విద్యచేత,
తపమాన - ప్రకాశించుచున్న, మానసా - మనస్సుగలిగినయోసోమేశ్వరస్వామీ, ఇందునాతప
దమున ఋత్వసంబంధయతి నుప్పఁబడినది. “తే. సారిడిఁగాదుల నుడివట్టు + నుడులకల్లా, ఋత్వ

మిత్రంబులగు నమ్మ + లేనయనైదు, జెల్లుహయలును స్వర మైత్రితఃశేందునవుడు, జెయునవియుత్వ సంబంధ + కలులనంగ" అప్పు. ఉదా "ఆ. ఇనతనూభవుండు + పృషదశ్వసుతునేసె, ఋభునదీ సుతుండు + కృష్ణునేసె, నేమిచెప్పనవుడు + దృఢశక్తిశయ్యుడు, హీనబలునిజేసె + వృష్టికులుని" ముక్తపదగ్రస్తాలంకారము.

ఉత్సాహవృత్తము: దందశూకభూష మోహ + దాహకాజగత్త్రియీ
కందసంశ్రితాచలేంద్ర + కందరాపరాక్రమా
స్పందితారి సంస్తువత్సు + పర్వపర్వతాగ్నిది
కందుకూరిపట్టణ ప్ర + కాండమండనోదయా. 144.

అ|| అందశూకభూష - సర్పములే యాభరణములుగాఁగలవాఁడా, మోహదాహకా - కామమునుదహించునట్టివాఁడా, అనఁగా మన్మథునిఁజంపినవాఁడాయనిభావము. జగత్త్రియీకంద - ఈమూఁడులోకములకు మూలమయినవాఁడా, సంశ్రితాచలేంద్రకందరా. సంశ్రిత - ఆశ్రయింపఁ బడిన, అచలేంద్ర - పర్వతరాజమయిన హిమవంతముయొక్క, కందరా - గుహగలవాఁడా, పరాదయా. పరాక్రమ - శౌర్యమునకు, అస్పందిత - స్థానముగాఁజేయఁబడిన, ఆరి-శత్రు వులచేత, సంస్తువత్ - స్తోత్రముచేయఁబడుచున్న, సుపర్వపర్వత - దేవతలకునివాసమయినమహా మేరువునకు, 'ని. రత్నసానుస్సరాలయ' అ. అగ్నిదిక్ - అగ్నేయదిశయందుఁగల, కందుకూరి పట్టణ - కందుకూరిపట్టణమును, ప్రకాండ-శ్రేష్ఠమయినపురమునకు, "ని. ప్రకాండమద్భుతలక్షణ" అ. మండన - భూషణముగా, ఉదయా - అవతారముగలిగినట్టి యోసోమేశ్వరస్వామి, కందుకూరు శ్రీశైలమున కాగ్నేయముననున్నది. అచటివారు శ్రీశైలస్వరూపియప్రదేశే. అనిసంకల్పనమునఁ జెప్పికొనుచుందురు. కవివర్ణించినది మహామేరువునకు 'మేరోర్దక్షిణదిగ్భాగే' అనియెల్లరముచెప్పు కొనుచున్నాము. కాని మహామేరువు భూమికిమధ్యనున్నదని శాస్త్రప్రసిద్ధికినుక నాగ్నేయమనినను సమంజసమేయగును. 'ఇందుఁమోహదాహకా - సుపర్వపర్వత:- ప్రకాండమండన' యివి యనుప్రాసాలంకారము.

గద్యము. ఇది శ్రీమత్కాలీవరప్రసాదలబ్ధ లబ్ధవర్ణవర్ణనీయ కవితత్వధౌరేయ, పెదలింగనార్యగర్భార్ణవపూర్ణిమాత్రేయ, గురువరాచార్యపదారవింద మిళిందాయ మాగమానసాశ్రేయ, పండితమ్మనైతరాజేయ, సకలవిద్యజ్ఞసవిధేయ, రుద్రయనామధేయ ప్రణీతంబయిన నిరంకుశోపాఖ్యానంబను మహాప్రబంధంబునందు ద్వితీయాశ్వాసము.

అ|| ప్రథమాశ్వాసమునఁబోలె నెఱుంగునది.

ఇది శ్రీమద్దాయత్రీ విరాడ్విశ్వకర్మ వరప్రసాదజనిత కవితామృత రసపాత్ర, అహభూసన గోత్ర పవిత్ర, అచ్చమాంబా శంకటశివార్యపాత్ర, లక్ష్మణంబా కోటిశ్వర శుభీమణిపుత్ర, శిల్ప వాస్తు జ్యోతిశ్శాస్త్రాదివివిధవిద్యాప్రవీణ, పదవాక్యప్రమాణ నిధాన, విమర్శకాచార్యశిల్పకళాకోవి దేత్యాది విరుద నిరుపమాన, బుధారాధన విరాజమాన, సుబ్రహ్మణ్యాభిధాన; విరచితంబైననిరంకు శోపాఖ్యాన శుభాతిరంగిణీవ్యాఖ్యానమున ద్వితీయాశ్వాసము.

శ్రీ రస్తు నిరంకుశోపాఖ్యానము

సుధాతరంగిణీ వ్యాఖ్యానసమేతము

కృతీ యా శ్వాస ము

క॥ శ్రీతన్వీధవసాయక, వీరనయాపేక్షదత్తు ♦ వినిహతినిరంకుశ
దూభితివిధాయక కటకీ, భూతభుజంగేశ క ద ♦ పురసోమేశా.

1.

అ॥ శ్రీతన్వీధవసాయక. శ్రీతన్వీ-లక్ష్మీదేవియనెడి సౌందర్యవతికి, నివ-నాగ-దైవవిష్ణువే, సాయక-బాణముగాఁగలవాఁడా, వీర.....ముక,వీర-సాయిచ,య-సీతీయండు, అపేక్ష-కోరికగల, దత్తు-దత్తుడనెడి బహ్మయొక్క, వినిహతి-నావుచును, పునః-చుల, 'ని. పునఃప్రథమే ధేదే' అ, ఉదూభితి-పుట్టుటకును,విధాయక-పిఠించిట్టివాఁడా అక్ష-పించిట్టివాఁడా, కటకీభూతభుజంగేశ, కటకీ భూత-కంకణముగాఁచుచు,భుజంగేశ-నన్నములకు రాజము శేష-ఁడుగలిగినవాఁడా,కందపురసోమేశా-ఓ కందుకూరి సోమేశ్వరస్వామీ, అని యాశ్వాసార్థమునందుఁగృతిపతికి సంబోధనము. ఇందు సోమేశ్వర స్వామియొక్క సాస్తగతుఁడు విష్ణువనియు, నతని యస్థిరము లక్ష్మీ కలదనియు, జెప్పటచేత నుదాత్తా లంకారము 'ఉదాత్తం వస్తుతః సంపర్కమహతాం చోపలక్షణమ్' కా. ప్ర. ఇష్టదేవతాసంబోధన మగుటచేఁబరికరాలంకారమును 'విశేషతైర్య త్సాక్షాత్తై రుక్తిః పరికరస్తు సః' కా. ప్ర.

తా॥ లక్ష్మీసతియే పాపముగాఁ గలవాఁడవును, న్యాయమును దస్వినదయనిఁ జుంపియును మనల బ్రతికించినవాఁడవును, బాములకురా జగు శేషుఁడే కంకణముగాఁ గలవాఁడవును, అగు కందుకూరి సోమేశ్వరస్వామీ.

గీ॥ అవధరించుము తత్త్వ విద్యావివేక, దళితకామాదిపునర్గ ♦ కలహుఁడైన
పులహుఁ డిట్లు చిత్రికె న ♦ భూవరేణ్య, శేఖరునితోడ వాక్య వైచిత్రి మెఱయ 2.

అ॥ అవధరించుము-వినుము, తత్త్వ.....కలహుఁడు, తత్త్వవిద్యా - వేదాంతశాస్త్రమునం దలి, వీవేక-జ్ఞానముచేత, దళిత-భేదించబడిన, కామాదిపునర్గ-కామముమొదలగు నరిషద్వర్గముయొక్క. అనఁగాఁ గామ శ్రోధ లోభ మోహ మదమాత్సర్యములయొక్కయనుట, కలహుఁడు-పరస్పరవివాదము గలవాఁడు, ఐహ-అయిరట్టి, పులహుఁడు - పులహు డను పేరుగలబ్రహ్మ, ఆ భూవరేణ్య శేఖరుని తోడక-రాజులలోశ్రేష్ఠుఁ డగు నాధర్మశీలునకు, వాక్యవైచిత్రిమెఱయక, వాక్య - మాటలయొక్క, వైచిత్రి-చోద్యము, మెఱయక-ఒప్పుగా, ఇట్లని-ఈచెప్పఁబోవురీతిగా, పలికెక-చెప్పెను.

తా|| వేదాంతవిద్యాజ్ఞానసంపన్నతవలనఁ గామక్రోధలోభ మోహమదమత్సరము లను నరి
పడ్యర్థమును గెలిచినవాఁ డగుపులమహర్షి శ్రేష్ఠుఁ డగుధర్మశీలనృపాలున కిట్లు చెప్ప మొదలిడెను.

—: నిరంకుశుఁ డరణ్యమున కేఁగుట :—

ఉ|| వింటివి ధారుణీరమణ ♦ విప్రకుమారుకుఁ డప్రబుద్ధి నా
కంటకురాలు వల్కినవి ♦ కారపుమాటల దుఃఖతాత్ముడై
యింటికిసైతముం జనక ♦ యీశ్వరనఁ ఘటనంబె తోడుగా
వెంటనహాయసంపదలు ♦ వేడక పోయె నరణ్యభూమికిఁ 31.

అ|| ధారుణీరమణ-ఓరాజూ, వింటివె-ఆకర్షించితివా, విప్రకుమారుకుఁడు - బ్రాహ్మణునికొడు
కైన యానిరంకుశుఁడు, ఆకంటకురాలు - ఆకతిసురాలు, అనఁగా ముల్లువలెబాధించునది, ఇచట
'కంటకురాలు' అనుటకు 'సూ. దారాక్షేతఉదపిరిః' వన్న. సూ. అష్టబలారాలుశబ్దేన, సమాసార్థకతా
యది, సమానస్తతచోద్ర సాస్యదేవ ఏవక్వచిద్భవేత్' అధ. అప్రబుద్ధిన్-అవివేకముతో, పల్కిన-
అనిన, వికారపుమాటలకొ-అసహ్యమైన వాక్యములచేత, ఇచట 'కంటకురాలుపల్కిన' అనుటకు
'సూ. పరుషవాస్వరూపేణ ప్రథమాంతోపస్థితాః కాకాసంబోధనేనాపి హ్యవ్యయేకర్మధారయే,
అచేతనార్థకే శబ్దః ఇతి శృంగారభూషణః, అధ. దుఃఖతాత్ముఁడు; దుఃఖత-కష్టమునొందిన, ఆత్ముఁడు.
మనస్సుగలవాఁడు, 'ని. ఆత్మాజీవే ధృతాదేహే స్వభావే పరమాత్మని' వై. వి - అగుచు,
ఇంటికిసైతముకొ - తన గృహమునకుఁగూడ, ఉదా. 'ఉ. మేముసైతముకొ' వాచినవారి
యట్లు గరుఃపంబునఁ గన్గొనుచుంటిమన్విభుకొ' వి. పు. చరక - పోకుండి, ఈశ్వర సంఘటనంబె-
భగవంతునివలనఁ గూర్చబడినదియే, పురాకృతకర్మఫలప్రాప్తిమే "కర్మాయత్తం ఫలం పుంసాం.
బుద్ధిః కర్మానుసారిణీ, తథాపి సుధియాచార్యః, సువిచారైష కుర్వతే, అనువచనము ననుసరించి,
యీతఁ డరణ్యమునకుఁ బోయి యచటఁ గలపాడుగుడియం దీశ్వరునితో జూడమాడి భగవద్దర్శనము
నందవలసిన ట్లదృష్ట ముండుటచేతనే నిరంకుశుఁ డేకాకీయై యడవికిఁగెనుని భావము. తోడుగాకొ-తనకు
సహాయముకాఁగా "శ్లో, సుకృతం దుష్కృతం చైవ, గచ్ఛంత మనుగచ్ఛతి. అని శాస్త్రప్రసక్తి కనుక
తనపాపపుణ్య ఫలములే తనకుఁ దోడగును. వెంటకొ-తనవెంటబడి, సహాయసంపదలు-రక్షణకుపయుక్త
మగు మనుష్య సాధనాదిసమృద్ధులు, వేడక-ఎవ్వరినిఁబ్రార్థించక ఇది ద్రుతిప్రకృతికముకాదు 'సూ.
అకప్రత్యయాం తావ్యయంబుకళయ." ప్రా. వ్యా. అరణ్యభూమికికొ-అడవిప్రదేశమునకు పోయెకొ-
వెళ్ళెను. ఇచట వేడకపోయెకొ, అనుటకు 'సూ. భూగమిక్రియయోగంతే ఘటకాఖ్యానముచ్యతే,
అధ. 'జాతస్య హి ధ్రువో మృత్యు ర్ధ్వం జన్మ మృగస్య చ. తస్మాదపహాశ్యే 2 ధే నత్వం
శోచితు మర్హసి' అనిభాగ. ఉత్పత్తియగుపదార్థమునకు నాశము సిద్ధము. అట్లే నాశము జూనిన
వస్తువునకును ఉత్పత్తియు సిద్ధము. కాబట్టి పరిహసింప శక్యముగాకుండెడి జననమరణముల విషయమై
శోకింపఁ దగదు. దేహంతరాబ్జితకర్మమే దైవము 'త్వమేవ కర్మ దైవాఖ్యం, విధి దేహంతరాబ్జితమై,
మత్స్యః పు. దానిబలమెట్టిదన "దైవాధీనం జగత్సర్వం, జన్మకర్మ శుభాశుభం, సంయోగాశ్చ వియో
గాశ్చ, న చ దైవాత్మరంబలమై బ్ర. వై. పు ఇందు 'కంటకురాలు, అనుటకు 'సూ. దారాక్షే త

ఉదపి రః, అనినన్న 'మఃఖతాత్మండు, ఇహనాత్మన్ కబ్జమునకు డుప్రత్యయము కల్పించుటకు 'నూ. ఆత్మన ఇమనస్తాం డా వా, అనినన్న.

తా|| ఓపుడమిఁకేఁడా! తదుపరియేమైరదో తెలిసినదా! అబ్రాహ్మణయవకుఁడు ముసలి బోగముదాని యసహ్య మైరమాటలకుఁ జాలవిచారపడి తనయింటికైనను బోక ప్రారబ్ధము దప మచి యేసహాయమును లేక యొంటరిగా నశవికిఁ బోయెను.

క|| పోవుచు నెమట ధర్మత్రీ, దేవతనూజుండు గాంచె ♦ దిగ్దంతి జగీ
మావిశ్రుతమత్రేభఘు, టావార్య విహారగహన ♦ వగుగహనంబున్. 4.

అ|| ధర్మత్రీదేవతనూజుండు-పుడమి వేలుపుఁబట్టియగు నానిరంకుఁడు, పోవుచున్ - అట్లరణ్య మున నేగుచుండఁగా, ఎదుటన్-తనముందఁజ, దిగ్దంతి.....నము. దిగ్దంతి-దిగ్గజములను, జగీషా- జయింపనిచ్చుచేత, విశ్రుత-ప్రసిద్ధి కెక్కిన. మత్రేభఘట-మదపుటేనుగులగుంపులయొక్క ని 'ఘటాతు గజసంహతౌ, అనినానా. అవార్య-నివారింపనలవికాని. విహార-సంచారమువలన. తిరుగుటచేత, గహ నము-ప్రవేశించుటకు కష్టమైనదానిని, ని. 'గహనంగహ్వరేదుఃఖే, విపినేకలిపేపిచ, విశ్వ. ని. "గహనంవనదుఃఖయోఃగహ్వరేకలిపేచాపి" హేను. అగు-అయినట్టి, గహనంబున్-ఒకయడవిని, ని. 'అటవ్యరణ్యంగహనం, అమ. కాంచెన్-కనుగొనెను, ఈపద్యమున 'గహన' శబ్దము చెందుసారు లుచ్చరింపఁ బడుటవలన యచకాలంకారము. మఱియు 'దిగ్దంతి జగీషా విశ్రుతమత్రేభఘట లనుటచే నుపమాంకారమును 'మదపుటేనుగులసంచారముచేతఁ జొరరానియడవి, యనుటచేత సతిశయోక్త్య లంకారమును,

తా|| అతఁ డాతీయనఁ బోవుచుఁ దనమోల దిగ్గజములనుపైతము జయింపఁగలిగిన మదపుటేనుఁ గులగుంపులయొక్క సంచారమువలనఁ జొరరానియొకగొప్ప యడవినిఁ జూచెను.

సీ|| కఠినకాకోలూకి ♦ కావిలోకనసాధ్య, సాక్షీర్ణకోకిలా ♦ కోకిలంబు
కాద్రవేయమయూరి ♦ కాసముత్కటకంఠ, ఘోషార్తమూషికా ♦ మూషకంబు
కరటికంఠీరవి ♦ కాకర్కశస్వగ, వ్యాఖలసూకరీ ♦ సూకరంబు
కర్ణైభేరుండి ♦ కాకతోరాక్రంద, కాశరకాసరీ ♦ కాసరంబు

గీ|| కురువకాశోకవక్రళత ♦ కోకిలకేత, కీకురంటక కుటజకం ♦ కేళికతక
కాకతిందుక కిశుక ♦ క్రముకతిలక, కాంచనకదంబకలితమ ♦ క్కాననంబు. 5.

అ|| కఠిన.....లంబు కఠిన-నిద్దయతోఁగూడిన ని. 'కర్కశం కఠినంక్రూరం, కఠోరం నిష్ఠురం దృఢమ్' అ. కాక - కాకులయొక్కయు, 'ని. కాకేతుకరటారిప్తబలిపుష్ట సకృత్ప్రజాః' ఉలూకికా-గుడ్లగూబలయొక్కయు, 'ని. ఉలూకస్తు వాయసారాతిపేచకా' అ. విలోకన-చూచుచుం డుటవలన, సాధ్యస-భయముతో, ఆక్షిగ్ధ-సందులేకనిండియున్న, 'ని. సంక్షిప్తేసంకులాక్షిణే' అ. కోకిలా

కోకిలంబు - పెంటికోయిలలును, పోతుకోయిలలును గలదియును, కాద్ర.....కంబు. కాద్ర
 వేయ - నాగుంబాములయొక్కయు, 'ని. నాగాకాద్రవేయాః, అ. మయూరికా - నెనిశ్శయొక్కయు,
 'ని. మయూరీబర్హిణో బర్హీ, శుక్లాపాంగః శిఖావలః, యా. సమత్కట-అధికమైన, కంఠఘోష-
 కంఠధ్వనిచేత, అర్హదుఃఖముఁజెందిన, మూషికామూషకంబు - పెంటిపోతులెరుకలుకలదియును,
 కరటి.....నంబు, కరటి-ఏనుగులయొక్కయు, కంఠీరవికా-సింహములయొక్కయు, 'ని. సింహో
 మృగేంద్రః పంచాస్యః హర్యక్షః కేసరీహః, కంఠీరవోగజరిపుః' అ. కగ్గళ-కతిరమైన, స్వగ-
 కంఠధ్వనిచేత, వ్యాకుల-మిక్కిలికలఁతనొందఁబడిన, 'ని. విహస్తవ్యాకులౌసమే, అ. నూకరీనూక
 గంబు-ఆడుపండులును మగపండులును గలదియును 'ని. వరాహఃనూకఘోషృష్టిః కోలఃపోత్రీకిరిః
 కిటిః' అ. కరి.....నగంబు, కరివైరి-సింహములయొక్కయు, భేరుండికా - గండభేరుండముల
 యొక్కయు, గండభేరుండమరఁగా మూడుకన్నులుగల్గి, యేనుఁగును, సింహమును శరభమృగమును
 నైతము ముక్కున బట్టికొనిపోవుచుండు గొప్పపక్షి, కనుకనే గండభేరుండబిరుదు, ఇత్యాదులు ప్రయో
 గింపఁబడియున్నవి. కొన్నినిఘంటువులయందు దేనుఁగునుగనెడిపక్షి యనియే యున్నది. 'ని. గండభేరుం
 డము. రెండుతలలు, మూడుకన్నులుగలపక్షి విశేషము. సంస్కృతనిఘంటువులందు భేరుండ శబ్దమే
 కాని యీ శబ్దము కనఁబడదు.' నూ. అం. ని. ఉదా. వజ్రకుంచం, వజ్రపఖం వజ్రపక్షం మహాబలం,
 గండభేరుండపదనంద్విశీర్షం భీమవిక్రమం, జ్వాలాకరాశవదనం, త్రినేత్రం శత్రునాశనం, అనేకకోటిశర
 భాన్, భక్షయంతం మహుర్ముహుః, ఏవంభ్యాయే స్తహావిష్ణుం, గండభేరుండరూపిణాం'మం. శా. కొందఱు
 కవులు మృగముగానే వర్ణించినారు. ఉదా. 'వ మతియు సింహ ఋష్య శార్దూల గండ భేరుండ
 భల్లూక వరా హాది మృగంబుల నఖండ పరాక్రమముబుర ఖండించి' రుక్మాం. భయంకరజంతువులలో
 నిది గొప్పది యగుటచే నీకవి మృగమే యితిలంచెనేమో. అభినయదర్పణమునందును 'అథ. పక్షి
 భేదహస్తా నిరూప్యం తే. అనిచెప్పచు 'అందు గండభేరుండహస్తలక్షణమును 'గండభేరుండకాఖ్యస్య
 వినియోగః ప్రకీర్తితః. ఇది గండభేరుంచపక్షియందు వినియోగింపబడును. అంధ్రవాచస్పత్యమున
 గండభేరుండము. సం. వి. అ. పుం. రూ. భేరుండము. ఒకానొకపక్షి 'పక్షివిశేషమని చెప్పచున్నారు
 గాని ప్రయోగములయందు మృగపర్యాయములతోజేర్చి చెప్పఁబడియున్నది.' కఠోర - కఠినమైన,
 ఆక్రంద-బొబ్బలుపెట్టువలన, 'ని. ఆరావేరునితేత్రాతర్యాక్రందో దారుణోరణే' అ. కాతర-వ్యస
 నముచేత వ్యాకులపడిన, 'ని. అసేకేకావరః' అని అ. కావరీకావరంబు-ఎరుయును నెనుబోతులును
 గలదియును, 'ని. లులాయో పహిషోవాహ, ద్విషత్కాచరమైరిభాః' అ. కురు.....కలితము,
 కురువక-ఎఱ్ఱగోరంటచెట్లతోడను, అశోక - అశోకవృక్షములతోడను, వకుళ - పొగడచెట్లతోడను,
 తక్కిల - తక్కిలవృక్షములతోడను, కేతకీ - మొగలిచెట్లతోడను, కురంటక -
 పచ్చములు - పెద్ద గోరంటచెట్లతోను, కుటజ - కొడిసెద్రామలతోను, కంఠిని - గత్తాశోక
 వృక్షములతోను, కతక - చిల్లచెట్లతోను, క్రముక - ఎఱ్ఱలాద్దగ చెట్లతోను - పోక
 చెట్లతోను, తిలక - తిలకపుష్పములతోను, కాంచన - నాగకేసరపుష్పతోను, కదంబ - కడపచెట్లతోను,
 కలితము - కూడుకొనినదైన, అనఁగా దట్టమైనదనుట. అక్కాననంబు - ఆయరణ్యమును. ఇచట ద్వితీ
 యనుఁ బ్రథమచెప్పఁబడినది. 'మూ. ఇరవత్ర చ ద్వితీయా తస్యాః ప్రథమా చ జడపదానాం స్యాత్';
 అనితన్న ఈపద్యమునఁ గవి కానన మరఁగా, గకారముఖము గలది యచురథమును ! బలిపాదించి పద్యము

గకారభూయిష్ఠముగ జెప్పినాడు. ఇందంత్యానుప్రాసాలంకారమును, మఱియు ప్రపంచమునఁ దన వైకికైరి హితుఁ డగుట న్యాయము. ఇందుఁ గోకిలామల కట్లుగాక తమవిరోధికి విరోధిసైతము శత్రువయ్యెను. మఱియు ‘కోకిలాకోకిలంబు, ఇట్లుపోతు పెంటి జంటలుగాఁ జెప్పుటలో రతివాంఛా పరు లగుసంభానిరంకుశులయొక్క ప్రీయసంభాషణసమయమున నారదునిచూపుచేతను, వాక్కుల చేతను నిరువురికిఁ గష్టములు సంభవింపనున్న ట్లిందునూచితము. విరోధికంటె బలమైనవానిని జూపు టచే స్వగ్గాధిపతి యగునింద్రుఁడుగూడ ద్వేషమూనుననియు ధ్వనించుచున్నది.

త|| అందుఁ గాకులును గుడ్లగూఁబలును జూచుచుండుటవలన భయపడి నింశియున్నకోయి లలగుంపులును, నాసఁబాములయొక్కబుసలును నెమిళ్ళకూతలు నతిశయించుటవలన దుఃఖిపడు చున్న యెలుకలమొత్తములును, నేనుఁగుల ఘోరకారములును సింహములగర్జనములును వినఁబడినందునఁ గల్లోలపడుచున్న యడవిపండుల మూకలును, సింహములగర్జనములును గండభేరుండ పక్షులబొబ్బ లును నిండుటవలన భయపడియున్న నెనుములు నెనుబోతులదండును, ఎర్రగోరంటలును, అశోక వృక్షములును, పొగడలును. తక్కిలములును, మొగలిచెట్లును, పచ్చపెద్దగోరంటలును, కొడిసెలును, ఎర్రనియశోకవృక్షములును. చిల్లచెట్లును, నాగకేసరములు, ఎర్రలాద్దుగులును, తిలకపుచెట్లును, మున్నగువానితో దట్టమైయున్నయాయడవిని.

—♦ అచట శిథిలదేవాలయమును గాంచుట ♦—

వ|| నిరంకుశతరంబుగాఁ జొరంబడిపోవునెడ దురాలోకనిరాలోక శౌకపైక కాకాతిరేక రేఖాకిమ్మొదితాకార ప్రాకారంబున, నిజభుజాదండ కోదండపాండిత్య సపత్నాకృతసిష్ప్వత్పాస్వితపోత్రీపలల పచనవ్యత్యుక్తపుళిందనందోహదందవ్యామాన నానామహిషపురీషకరీ పోల్లసితభసితస్తోమగృహక ట్టిమంబును, బ్రకటపటవిటపి ర్మాట పటలవేల్లిత ఝిల్లికా ఝంకార ప్రతిధ్వననంధాన చంగరంగమంటపంబును, విశీర్ణ ద్వారదాగుతురంగ కళేర చరద్భవగోధికాగృహమేధి కల్పితానల్ప సౌభాగ్య సూచక శకనాతిధ్య నిరంతరాళంబును, నమందానందచల దుందురు చుచుండరీబృంద సందీపితార్భటి నిర్భరగర్భగృహంబును, నగు నొక్కచాడుగుడింగాంచి, సమంచితయానం బునఁ గొబ్బునఁ జేరంబోయి గుబ్బతిలు గబ్బిలపురెట్ట గబ్బుదనునున్ననీక తదంతరంబునం గూర్చుండి పథశ్రమ సమాపనావసరంబున, 6.

అ|| నిరంకుశతరంబుగాన్ - ఇచ్చవచ్చినట్లుగా, యధేచ్ఛముగా, చొరంబడి - ప్రవేశించి, పోవునెడన్ - వెళ్లుచున్న సమయంబున, దురా.....ప్రాకారంబును. దురాలోక - చూడశక్యముగాక - అనఁగాఁ గ్రిక్కిరిసి యున్నతమైయున్నప్రాకులవలనఁ జూచుటకు వలచుపడక యనుట, కష్టతరమైన ధ్వనుల చేతను అనియుఁజెప్పవచ్చును. ‘ని. దురశోధన దుఃఖియోః’ నానా‘ని. అలోకోజయ శబ్దఃసాన్యో’, హలా. ఉచ్చారిశబ్దయశబ్దము. నిరాలోక - చూచుటలేని, శౌక - చిలుకలసమాహమయొక్కయు, శైక - కోయిలలగుంపుయొక్కయు, కాక - కాకులయొక్కయు, అతిరేక - మిక్కిలిహెచ్చైన, ‘ని. అతిరిక్త

స్వమధికః, అని అ. రేఖాపంక్తులుగల, కిమ్మిరిత - చిత్రవర్ణములు గలదిగాఁజేయఁబడిన, ఆకాగ-
 స్వరూపముగల, ప్రాకారంబును - చుట్టుగోడకలదియును, ప్రహరీకలదియును. నిజ.....
 మంబును, నిజ-తమవైన, భుజాదండ-దండమువంటిబాహువులయొక్క, కోదండపాండిత్య-విలువిద్యా
 నిపుణతచేత, సపత్నాకృత-ఆకులతోసహితముగా, హింసింపబడినట్టియు-అనఁగా జీల్పఁబడినట్టియు,
 ని-కృతం యుగేషి పర్యాప్తే విహితే హింసితే చలే, అనివిశ్వ. నిష్పత్నాకృత-ఆకులులేకుండఁ
 హింసింపఁబడినట్టియు, అనఁగా బాణముశరీరమునఁజొచ్చునపుడుసపత్నామనియు, బయట పెడలునప్పుడు
 నిష్పత్నామనియుభావము. ఇచట సపత్నానిష్పత్నా శబ్దములనుగూర్చి నూ. సపత్నానిష్పత్నా దతివ్యధనే.
 సిద్ధాం, సపత్నా త్కరోతిమగ్రమ్. సపుంఖశరప్రవేశే సత్పత్నాం కరోతీత్యర్థః నిష్పత్నాః కరోతి సపుం
 ఖశరస్యాపరపార్శ్వనిర్గమనా నిష్పత్నాం కరోతీత్యర్థః అతివ్యధనే కిం. సపత్నాం నిష్పత్నాం
 వా కరోతి భూతలమ్. వ్యా. ౩. పత్నా ఇతి సపత్రశబ్దాత్ నిష్పత్నాశబ్దాచ్చ అతివ్యధనే డాజిత్యర్థః.
 వ్యధ తాడనే చతుర్థాంతః అతిక్రమ్యవేధః అతివ్యధనమ్ లక్ష్యేశరాః సతంత్యనేనేతిపత్నాం శరాణాం
 పుంఖగతోబర్హః భూతలమితి పుంఖపర్యంతం పుంఖవర్జంవాశర ప్రవేశనేన సపత్నాం నిష్పత్నాం వా
 భూతలమ్ కరోతీత్యర్థః. మఱియు నూ. సహస్య పః సంజ్ఞాయాం 'రథం సపత్నాం సఘం నిరస్తు
 దృష్ట్యాసకోపేన దశాననేన' రావ. పోత్రీపలల-అడవిపందులయొక్క మాంసమును, 'ని. పిశితంతర
 సంమాంసం పలలంక్రవ్యమామిషం' అ. పచన-పాకముచేయుటయందు, అనఁగా వండుటయందు,
 పర్యుత్సక-మిక్కిలియిష్టముగాఁ బ్రవేశించుటగల, పులింద-చెంచులయొక్క, సంగోహ-సమాహ
 ముచేత, 'ని. భేదాః కిరాత శబర పులిందామైచ్చజాతయః, అ. దందహ్యమాన-దహనముగుచున్న, మండు
 చున్నఇచట 'దందహ్యమాన' శబ్దముచుగూర్చి నూ. జపజభదహదశభజ్జపశాం చ. సిద్ధాం. ఉదా.
 'రంరమ్యతే స్మప్రమాదాసమేతోదందహ్యమాన ప్రతిపక్షచేతాః, రావ. మహిషపురీష-అనేకమయిన
 ఎనుబోతులయొక్క పేదవలని, 'ని. పురీషంగూఢవర్చస్కం, అ. 'ని. నానాసేకోభయాన్ధియోః
 అని. అ. కరీషః ఏరుపిడకలయొక్క, 'ని. తస్తుశుష్కంకరీషోఽస్త్రీ' అ. ఉల్లసిత-ప్రకాశింపఁబడిన,
 భసిత-బూడిదయొక్క, స్తోమ-సమాహముగల, గృహానుష్ఠియంబును-ఆలయమునకుముందుగల తాతికట్ట
 డపునేలయును, -ప్రకట.....పంబును. ప్రకట-ప్రసిద్ధమైన, పటవిటపి - మొరటచెట్లయొక్క
 గూఢ-సమాహమునకు, పటల-ఆకులచేగప్పబడినపైభాగమున, వేలిత-చుట్టుకొనఁబడిన, ఝిల్లికా-
 కీచురాయిపిట్టలయొక్క, ఝంకార-ఝమ్మనెడిరొదవలని, ప్రతిధ్వాన-మాటుప్రమోతతో, సంధాన-
 కూడుచున్న, చంగ-చక్కనిదైన, రంగమంటపంబును-నాట్యమండపమును. విశీర్ణ.....శంబును-
 విశీర్ణ-శిథిలమైన-ప్రాంతవిదైన, ద్వారదారు-ద్వారబంధపుకొయ్యయందలి, తురంగకశేబర-గుర్రముల
 యొడవిమీద, చరత్-తిరుగుచున్న, -ప్రాకుచున్నయనుట, గృహగోధికా-బల్లియనెడి, 'ని. సరటః
 కృకలాసఃస్యాన్మృసలీగృహగోధికా' అ. గృహమేధి-గృహస్థునివలన, ఉదా. 'నే. కెలకులనున్న
 తం-గేటిజున్నగృహమేధి' స్వామ. కల్పిత-చేయబడిన, అనల్ప-అధికమైన, సౌభాగ్యనూచక-ధనధాన్యాది
 సమృద్ధిని గనబఱచుచున్న, -అదృష్టమును దెలియజేయుచున్న, శకున-శుభశకునముయొక్క, అతిధ్య-
 అతిధిభక్తితోఁగూడిన, 'ని. క్రమాదాతిధ్యాతిభేదేఅతిధ్యర్థేఽత్రసాధుని' అ. నిరంతరాశంబును-నల్ల
 ప్రక్కలుగలదియును, అమందా.....హంబును, అమంద-వడియైన, ఆరంద-సంతోషముతో,
 చలత్-కదలుచున్న, ఉందురు-ఎలుకలయొక్కయు, 'ని. ఉందురు రూపికోఽప్యాఖుః అని అ.
 వ్యో. ఉండయంతి ముఖస్పృష్టః వస్త్రీత్యుందురు, తనముఖముచేత ముట్టబడినవస్తువులను ద్రవింపఁజెయు,

నది. 'ని. చుచుందరి గంధమాసీఅని. అ. బృంద-సమూహమువలన, సందీపిత-ప్రశాశించబడిన, ఆ ఘట్టే-కో-హాలధ్వనియొక్క, నిర్భర-అతిశయముగల, గర్భగృహమున - దేవునిగర్భాలయమును, అగు-అయివట్టి, ఒక్కపాడుగుడి - ఒకకూన్యదేవాలయమును, - ఒకపాడువడిగుడిని, కాంచి-చూచి సమంచితనూనంబునన్. సమంచిత-ఒప్పచున్న, యారంబునన్-చడకతో, గొబ్బునన్-కీక్రుముగా, చేరన్-బోయి-సమీపించి, దగ్గఱకుబోయి, గుబ్బితలు-గబ్బిలపురెట్టగబ్బు, గుబ్బితలు-అతిశయించుచున్న గబ్బిలపురెట్టగబ్బు-గబ్బిలపురులములయొక్క చెడువాసనవలన, తను-క-కరమును, ఉక్కిరి-సంతోషముతో సత్తెయింపనీయక, అనఁగా నిష్టమేమియులేక యనుట, తదంతంబున్. తత్-ఆదేవాలయము యొక్క, అంతరంబునన్-లోపల 'ని. స్థానాస్త్రీయాచ్యతాదన్య సంధాత ర్యేషుచాతరం' శాశ్వ. కూర్చుండి-అసేరుడై, సప్తశ్రమసమాపనావసరంబునన్-సప్తశ్రమ-మార్గాయాసము-దారచడచినబడలిక, సమాపన-తీతిన-సమాప్తించెదిన. అవసరంబున్-అట్టికాలమున, అనఁగా మార్గాయాసము తీతినతోడనే యనుట. 'నిరంకుశ తరంబుగా జొరంబడి-దురాలొకనిరాలొక కౌకపైక కాకాతిరేక-పులింద సంహోహదండహ్యమాననానా మహిషపురీషకరీష-ప్రకటపట విటపిష్ఠూటపటల-అమందానంద చల దుందురు చును-దరి బృందసందీపిత-ఆర్ఘటినిర్భరగర్భ, వృత్త్యుప్రపాసాలంకారము. "ఏకద్విప్రభృతీ నాంతు, వ్యంజనానాయ థాభవేత్, పురుక్షిరసానామ వృత్త్యునుప్రాసభవ్యతే' ప్ర. తా. 'ఆకార ప్రాకారంబును- భుజాదండకోదండ- సపత్తాకృత నిష్పత్తాకృత- ఉల్లసితభసిత - వేల్లితర్జుల్లికా- ధ్యారసంధార-చంగరంగ-గృహగోధికాగృహమే-కల్పితానల్ప-అనుప్రాసాలంకారము. 'వర్ణసామ్య మనుప్రాసః' కా. ప్ర. 'రంబును-చుంబును, పంబును-శంబును-హంబును' అంత్యానుప్రాసాలంకారము.

తా|| స్వేచ్ఛగాఁ బ్రవేశించి పోవుచున్న సమయమున బ్రాహ్మణమునను చిలుకలగుంపులును గోయిలలబావులును గామలమూఁకలును గ్రిక్కిరిసి పాడవైయున్న మాకులవలనఁ గనుపించక ధ్వనులు మాత్రము వివరబడుచున్నవి. చెంచువాండ్రు పొదలమాటున నున్నయడవిపండులను గుర్తించి నేర్పుతో బాణములను వేయఁగా వానికరీరములు చీల్చబడి మాంసశకలములు కొన్ని చెట్ల యాకులతోను గొన్ని యథాస్థితిగాను వెలుపలకు వచ్చి కువ్వ లైపడఁగా దానిని మిద్దెలోనికిఁ దెచ్చి యెనుబోతుల పేడ యొడిన యేరుపిడకలతోపండికొనిన బూడిదగుట్టలే విభూతిసండ్లుగానున్నవి. నాట్యమంటపము యొక్క పైభాగమున గొప్ప మొరటచెట్లయాకులు క్రమ్ముకొనియుండఁగా నందు నిండి యున్న కీచు రాయిపిట్టలయొక్క యుమ్మనెడి రొదవలన మాటుమోతమోయుచుఁ జక్కఁగానున్నది. శిథిలమైన ద్వారబంధపుకొయ్యలపైఁ జిత్రింపబడి యున్నగుర్రములమీఁదఁ బ్రాణుచున్నబల్లలే గృహస్థులుగా నలుదిశలనుండి యవృష్టమునుఁ దెలియఁజేయువట్టి శుభసూచకముల నాతిధ్యముగా నొసంగుచున్నవి. గర్భాలయమునందు లెక్కకుమించిన యెలుకలును చుంచెలుకలును మిక్కిలి యుల్లాసముతోఁ గిచకిచ యనుధ్వనులఁ జేయుచుఁ దిరుగుచున్నవి. అట్టి పాడువడిగుడింగని తొందరగా నందుఁ జేరఁబోయి మితిమించిన గబ్బిలపురెట్టగబ్బువలన నిష్టముగాక కొంతనేపు గుడివెలుపలనే కూర్చుండి మార్గా యాసముఁ దీర్చుకొనిన తరువాతః

—: నిరంకుశుఁడు శివలింగమును జూడమాడఁగోరుట :—

క॥ జరనాథ ధారుణీశ్వర, తనయుఁడు తనయెదుట విచుల ♦ తరకాంతులకుఁ గ
గ॥ ఈశులింగముఁ గని యి, ట్లని :లికె - దైవముటన ♦ కనుకూలముగఁ

అ|| జననాథ-ఓయిరాజా, ధారుశీసురతనయుడు-బ్రాహ్మణునికొడుకైన యానిరంకుకుడు, తనయెదుటకు-తనసమక్షమున-తనమ్రోల, విమలతర కాంతులకుకొగని, విమలతర-స్వచ్ఛమైన, కాంతులకుకొ-దీప్తులకు, గని-ఉత్పాదనస్థానము-నిసెయచుట, అగు-అయినట్టి, లింగముకొ-శివునిబూజించుటకు మామగాండేయబడినమూర్తిని, ఇచట 'విమలతర కాంతులకుకొగని యగులింగము గని' అని ప్రయోగించుటకు, సూ. విభాషయానుసంతంసాదృతప్రశస్తివిశేషము, భావ్యర్థవ్యవధానేతు, భేద్యస్య నిఖలంభవేత్' అధ. కని-అవలొకించి, దైవసుటకుకొ-పురాకృత కర్మఫలమునకు, 'ని. దైవం దిష్టంభాగధేయం భాగ్యం స్త్రీలియత్విధిః' అ. అచుసూలముకొ - సరిపడుకట్లుగా, ఇట్లని-ఈవిధముగా, పలికెకొ-వచించెను-చెప్పబోవురీతిగా బలికెనుట. 'శ్లో. బుద్ధిఃకర్మానుసారిణీ, అని నీతిశాస్త్రపచనము. మానవుడేసలమునుధవింపవలసి యున్నాడో యట్టికార్యములకే బుద్ధి దారితీయుచుండును కనుకనే యాతనికట్టి బుద్ధిపుట్టినదని భావము. 'తాదృశీజాయతేబుద్ధిర్వ్యవసాయోఽపితాదృశః, సహానూస్తాదృతా ఏవ. యాదృశీభవితవ్యతా' చాణ. 'గని యగులింగముగని' యమకాలంకారము.

తా|| ఓరాజా! ఆబ్రాహ్మణయువకుడు తనయెదుట బ్రకాశించుచున్న శివలింగముజూచి తనయదృష్టమున కనుసూలముగా నిట్లు పలికెను.

మ|| జగదాశ్చర్యకరప్రభావ మగునీ ♦ సర్వజ్ఞవిఖ్యాతి యే
నుగు దిన్నట్టివెలంగకాయగతి నెం ♦ దుకొ లోన లోటై బయల్
సొగసై యుండెడిదో విశుద్ధతరమో ♦ చూడంగ నాతోడుతకొ
సొగటాలాడెద వే నవేంనునుచున ♦ సోస్మితస్వినిజూటకా. 8

అ|| నవేందునుచున సోస్మితస్వినిజూటకా, నవ-నూతనమైన, ఇందు - చంద్రుడును, బాలచంద్రుడును, నుచునః + సోస్మితస్విని - ఆకాశగంగయును, జూటకా - జటాజూటమునందుంగలయో శివుడా, ఇచట జూటశబ్దమునకు, 'ని. జూటః పు, జూటః, అ న. గుండ్రముగాండలకుఁజూట్టినజడలగుంపు' శ.రూ. పాతాతరము "నవేందు కుసుమస్తోతవ్య జూటాచితా" నెలబాలుడను పూవుచేత పూజింపదగిన సిగముడిగలవాడా అనియర్థము. "స్తుతిపూజాయా" అని ధాత్వర్థము. జగదాశ్చర్యకరప్రభావము. జగత్. ఈమామూలకములకు, ఆశ్చర్యకర - చోద్యమునుగలిగించునటువంటి, ప్రభావము-సామర్థ్యముగలది-మాహాత్మ్యముగలది, అగు-అయినట్టి, నీ-నీయొక్క, సర్వజ్ఞవిఖ్యాతి-సమస్తమునుదెలిసినవాడను ప్రసిద్ధి-అందఱికిందెలిసినవేను, 'ని. కృశానురేతాః సర్వజ్ఞో ధూర్జటిర్నిలలోహితః' అ. ఏనుగుదిన్నట్టివెలంగకాయగతికొ - ఏనుగుమ్రుంగిన వెలంగకాయవలె, అనగా నేనుగు వెలంగకాయలుదినగా దానిగర్భమునవిలోపలగుజ్జు లేకుండ జీర్ణమైపట్టి డొల్లలే మలముగా బడునుగనుక నట్లులే యగునేమోయచుట, ఎందుకొ-ఏవిద్యయందైనను, లోనకొ-లోపల, లోటై-హీనమై, అనగానంతరముననేమియులేకయనుట, బయల్సొగసై-బహిర్భాగమునవ్యమై - వెలుపలఁ జక్క-దనముగలదియై, ఉండెడిదో-ఉండునటువంటిదేమో, విశుద్ధతరమో - అటులంగాక పరిశుద్ధమైనదియో, చూడంగకొ-పరీక్షించుటకు. తెలిసికొనుటకు - నాతోడుతకొ-నాతోఁగూడి, ఇచట

‘తోడుతనో, అనిప్రయోగించుటకు నూ. ఒకానొకచోదోడకుదోడుతనని రూపాంతరంబునుగలదు. అయిననుదానిశివలెదీనికితర కార్యంబుగలుగదు’ ప్రా. వ్యా. ఉదా. ‘చ. పగతురచేతిలోబెడక ప్రాణముతోడుతనున్నవాడతే’ భాగ. సాగటాలాడెదవే. ఈజాదపు పాచికలతో నాడగలుగుదువా, ఈపద్యమున ‘సాగటాలాబోఅనుటకు(సాగపు + అటలు. సాగటాలా) అగును ఉదా. ‘క. తగనంద తొక్కయెగమై, సాగటాలాడు దమటంచునుదతులుపల్కె’ అని చ. మం. ఇందుద్వితీయపాదమున బిందుయతిసెప్పబడినది. ‘ఏనుగు.....లోనలోబైబయల్ సాగనైముం డెడిదో, అనుట చేతనుపమాలంకారము ‘ని. సాధర్మ్యముఁమాఢేడే’ కా. ప్ర. ‘నవేందు మమనస్సోరిస్వినీజాటకా, గంగను తిరమునధరించితివి గురుపత్ని సంగమ దోషియగు చంద్రునిధరించితివి, అనియర్థము కాననీవు నూడ జాదమున కర్పణడైనవాడ వనిసాఁస్యము.

తా|| జటాజాటమున బాలచంద్రుని, దేవవదిని ధరించిన యోశంకరుడా! ఈమూర్ధు లోకములయందు నచ్చెరువు గలిగించుకలువంటి నీగోపుతన మేనుగు మ్రింగిన వెలగపండువలె లోపల నేమియు లేక వెలుపలకు మాత్రమే దాంబికముగా నొప్పుచున్నదో, లేక స్వచ్ఛ మైన పామర్థ్యము గలదో, చూడవలసి యున్నదికాన నాతో జాదమాడుము.

సీ|| గిరిసార్వభౌముకూఁ • తురుసన్నిధానఁబు, చందు మేలము లాడు • నట్లు గాదు
కైలాసశృంగశృంగ • గారచందనవాటిక, నల్లన నడయాడు • నట్లు గాదు
వెలిగిబ్బు నాకాశ • విధు బోడెఁబ్బుగా, నవలీల నెక్కెఁగు • నట్లు గాదు
తొలివేలుపులమూఁక • దురములో గోరింపు, లాడి లాండవమాడు • నట్లుగాదు

గీ|| మానితద్యూతవిద్యోత • మానక్రీడి, మన్నరాగ్రణి నైనట్టి • సన్నుఁ గూడి
జాదమాడుట సింధురా • సురవిజేత, యశో వెక్కిరితిన మన్న • నంటిఁ గాని. 9

అ|| సింధురాసురవిజేత - గజాసురుని సంహరించిన యోయూశ్వరుడా, గిరిసార్వభౌముకూఁ తురు సన్నిధానంబునందుకొ, గిరిసార్వభౌముకూఁతురు. పర్వతములకుఁ బ్రభువగు హిమవంతునికుమార్తె యగు పార్వతీదేవియొక్క, సన్నిధానంబునందుకొ. సమీపమున, మేలములాడునట్లుగాదు. పరిహాసము లాడుటవలెగాదు, ఇందుమేలములనుటకుడా ‘ఉ. ఉల్లమునందు నక్కటికఁమానుట వికటలమందుఁ గంటిమం, చల్లన మేలమాడు నచలాత్మజ, అని స్వా. మ. కైలాస శృంగశృంగార చందనవాటిక, కైలాసశృంగ. వెండికొండ శిఖరముయొక్క, శృంగార. ఆలంకారమయిన, చందనవాటిక. గంభీర ప్రమాటలతోఁగూడిన తోటయందు, అల్లనకొ. మెల్లఁగా, నడయాడునట్లుగాదు. తరుగుటవలెగాదు, ఇంభు నడయాడు’ ప్రయోగమున కుదా. ‘క. గడకట్టిన యోడపగిది, నడయాడుఁగ్రియాభియ్యుత్తర, డట నిష్క్రియఁడై, అని శివ. స్థా. వెలిగిబ్బున్ - తెల్లనియద్దును, ఆకాశవీధిక - గగనమార్గమున, పోడెంబుగాక - ఒప్పిదముగా, ఇదే పోలెముయొక్క రూపాంతరము. అవలీలకొ. సులభముగా, ఎక్కిడునట్లుగాదు. అశోహించురీతిగాఁగాదు - ఎక్కుటవలెగాదు, తొలివేలుపులమూఁక. దాన పులసమాహమును, దురములోకొ. యుద్ధమునందు, గోరింపులాడి. విజృంభింపఁజేయుట. తేకగములు చేపిరిని, (గోరింపులనఁగాఁ బుట్టచెండ్లనెడి బాలక్రీడా విశేషము) రాంధ్రవృద్ధులుగాదు.

దోచక చిందులు ద్రొక్కుటవలెగాదు - నాట్యముచేయుచుండెడువిధమునగాదు, మాని...

గ్రణిక-మానిత - గౌరవింపఁదగిన, ద్యుత-జూదమునందు, 'ని. ద్యుతో-2 స్త్రీయముక్షవతి. కైతవం పణభిత్వపి' అ. విద్యోతేమార-ప్రకాశించుచున్న, కీర్తిమత్ - కీర్తిమంతుడనైన-అనగా జూదమునందుఁ బ్రఖ్యాతిగలవాడనైనయనుట. నరాగ్రణిక - నునువ్యులలో ముఖ్యుడను, మిన్నటి-అయినట్టి, నన్నుక-నన్ను, కూడి-కలిసి. నాతోజతయై, జూదమాడుట - పాచికలపందెమునాడుట. ఇదియసాధ్యమునుమాయనుట, ఔర-నాతోనే పందెమాడఁగలవాయనుట - ఇదియాశ్చర్యార్థకము, వెక్కిరితనము-అతిశయముచేత, అన్నన్-అనినప్పటికిని, అంటిగాని-అనియున్నాననుకొనుము, 'నివాడు నాటలన్నియు గొప్పవిగావునాతో జూదమాడుటయేగొప్ప' అనుటచే పత్రిషేధాలంకారము. 'ప్రతి పేధఃపరిసిద్ధస్య, నిషేధస్యానువర్జనమ్, నద్యుతమేతత్కీర్తితవ, కీర్తిడననిశైత్యైశ్చై' అని చంద్రి.

తా|| గజామరునిఁ జంపిన యోశివుఁడా మంచుకొండకూతు రగుపార్వతీదేవి సమీపమునఁబరి హాసము లాడుటవలెననియు, వెండికొండయొక్క శిఖరమున నలంకారమయిన గండపుమామలతో నిండిన తోటయందు మెల్లగాఁ దిరుగుటవంటిదే యనియుఁ మింటఁబరుగెత్తి తెల్లనియాభోతుమీఁద సులభముగా నెక్కుటవంటిదే కదా యనియు, బోరున రాకాసిమూ కల రెచ్చగొట్టుకొని దరిదోచక చిందులు ద్రొక్కుటవలెనే యనియు, దలంచుచుంటి వేమో జూదమునందు గొప్ప పేరు పొందిన పందెగాడ నయిన నాతో జతగాఁబందెము నొడ్డుట-నుఘా! బడాయి గొట్టుచుంటి-వనిన నకు కొనుము. ఇదే సులభముకాదు! అసాధ్యకార్యము.

లయగ్రాహి

ఓచరమభాగ్యభృతః ధేచరదురోదర కః ఖాచతురశేఖరుఁడ నై చిరతరేచ్ఛక్ బ్రాచిఁగలప్రోడల నః వాచిఁగలజాఁబలఁ బ్రః తీచిఁగలతేజ్జలీనుఁ దీచిఁగలప్రోడః సూచకులనన్వహముఁజూచితిఁగ రాజ్జమునఁబాచికలుముట్టి చనఁజూచినమహాత్మున్ నీచరణ మాన వలఁయాచలపరీతనిఃఖిలాచల మెఱుంగమిముఁజూచుకొను టింకన్. 10.

అ|| ఓచరమభాగ్యభృతః ధేచర. చరమ-కడపటిదియైన-చివరదియైన, భాగ్య-శుభరూపమును నదృష్టమును, 'ని. భాగ్యంశుభాత్మకవిధాన్యాచ్చభాశుభకర్మణి' అని ని. భృత-భరింపఁబడిన-అనగా దేవతలందఱు నంత్యదశయందుఁగాలమృత్యువును జయింపఁజాలకుండఁగా నదృష్టవంతుడవగుట, చేతనే కాలమృత్యువును జయింపఁగలిగితివనిభావము. ధేచర - ఆకాశమునఁదిరుగునట్టియోషరమేశ్వరుఁడా, ఇచట సంబోధ్య. వాచకంబునకుముందు క్రియాంత్యవిశేషణముండుటనుగూర్చి. 'నూ. ఓశబ్దం. బొక్కచో సంబోధ్యవాచకంబునకు ముందితశబ్దవ్యవహితం బయికానంబడియ్యెడి' ప్రా. వ్యా ఉదా. ఓవినువీధినున్న ఖచరోత్తిమలార' వీర. దురోదరకఖాచతుర శేఖరుఁడక-దురోదర - జూద మునెడి, 'ని. దురోధరోద్యుతకారే, సణేద్యుతేదురోదరం' అ. కఖా-విద్యయందు, 'ని. కల్యాణ్యా న్మూలవివృద్ధౌ శిల్పాధావంశమాత్రకే, పాడశాంశేచచంద్రస్య, కలనాక్షాళిమానయోః, అని మే. శేఖరుఁడక-శేష్ఠుడను, వి-అయియుండి, చిరతరేచ్ఛక్ - బహుకాలముగలఘోరికతో, ప్రాచి-తూర్పుదిశయందు, ప్రాచ్ఛిధముం అంత్యస్యాంరవిరితిప్రాచీ, అని వ్యు. ప్రథమమున నూర్ణుడా

దిక్కుననుదయంచును, అంచుగతిపూజనయో, అని భావ్య. కల-ఉండిన- ప్రోడలక-వివేకముగల
వారినీ, అపాచిత్-దక్షిణదేశమున, అవాగంచిత దక్షిణాయ నేనాస్యారవిరిత్యవాచీ, అని వ్యు. కల-
ఉన్నటువంటి, జాణలక-నేర్పుగలపురుషులను, ప్రతిచిత్-పడమటిదిశయందు, ప్రతిపశ్చాద్దివసావ
సానే అస్యాయంచతి నూర్వ్యాస్తవేతితిప్రతిచిత్-అని వ్యు. కల-కలిగిన, తజ్జలక-అపందము నేటింగిన
వారలను, ఉదీచిత్-ఉత్తరదిక్కునందు, ఉత్త-ఉత్తరాయంచత్యన్యము త్తరాయణేన రవిరిత్యదీచీ,
అని వ్యు. కల-జతపడిన, ప్రజ్ఞాసూచకులక-టుద్దియొక్క-సూక్ష్మముగలవారిని - అనగా నొకరికి
నేర్పునటువంటి తెలివిగలవారినటు, ని-నూచకస్సీవప్రదవ్య, బోధకేవేకు నేకుని, అని మే. అన్య
హముక-అనుద్యమము-యెల్లప్పుడయి, మోక్షవిత్త-పరిక్షిరచుచునేయుచుటిని, నిచరణమాన-నీపాదముల
యొక్కయాజ్ఞాజ్ఞానగా-సోపాదమునాక్షిణ్యనిశచపూర్వకముగాబలుకుట, కళాజ్ఞానక-పద్మము
వంటి హస్తమున, పాచికలుముట్టి-పాచికలనుట్టుకొని, చనక-మర్తలిమోపుటకు, చూచిన-అలాచిం
చిన-ప్రయత్నపడిన, మహాత్ముక-గొప్పవానిని, వలయాచలపరీత నిఖిలాచలము. వలయాచల - చక్ర
వాళపర్వమువలన, పరీత-చుట్టుకొనబడిన, నిఖిల-సమస్తమయిన, అచలము-భూప్రదేశము - అలాగా
నంటిటనగలవారినటుట, ఎటుంగక-చూచియుండలేదు, ఇంకక-ఇంకను, మిమ్ముక-తమరినిమాత్రము
చూచుకొనుట-కనుగొనుట-అనగా-దమరినొక్కరిని జూచివెళ్ళటయే యునుట, ఈ పృథ్వీమనకు
లక్షణము. ఇంబలరగా భజనంబులభుదక్, భజనంబులు భక్తారమునొ-ఉంబడలయగ్రాహిం
బరగకజెప్పుగల-శంబడినయట్లు యగ్గణంబు, కృతివిధానమ-యంబరహితార్థి అనిమల. ఇందు
మిమ్ముక-అనుటకు స్వా-పూజ్యతయందొక్క-చో నామతదేతద్యుష్మదస్త్రచృబ్దంబుల-యేకవచనంబు
నకు బహువచనంబగు, అని-ప్రపా. వ్యాక. ఉదా. 'అ. సుమితాత్మవిభారిమృహినుడ' అని కళా.

తా|| కాలమ్మత్తువును గెలిచిన యదృష్టము గలయోగివుడా నేను జూదము నెడి విద్యయందు
నేర్పుగలవాడనై నిరర్థతరమును నాలుగుదిక్కులయందు గలజూదగాండ్రతో నాడుచుంటిని గాని
నీపాదసాక్షిగాఁ జెప్పచున్నాను. చక్రవాళ-స్వతమునకు లోలయమున గలభూమియం దంతవఱకు
నాతోఁబందమునకు వచ్చు పాచికలు చెతఁబట్టుకొని యొడక తిరిగిపోయవలయును మాత్రముచూచి
యెఱుంగను. ఇంకఁ దమరినొక్కరిని జూచుకొనుటయే కొదువ.

గీ|| వట్టిమాటలుగావు గావెంతి వారినె న, గెలుచునర్తికి నాపాలం గలదటంచు
అననినుర్తనూభవుఁడుచెలాఁచులమున, ముడియగట్టిన సొగటాలు విడిచివలికె-11.

తా|| వట్టిమాటలుగావు-ఇవివ్యర్థపువాక్యములు గావు. అబద్ధములుగావు, ఎంతవారిక-ఎటువంటి
గొప్పవారిని, ఏ నక-అయినప్పటికిని, గెలుచునర్తికి-జయించునట్టి, నటనమునేయుశక్తి, 'ని. నర్తికి
లాశి'కేసమే' అ. నాపాలక-నాపక్షమున, కలదు-ఉన్నది, అటంచుక-అనిపలుకుదు, అవనిసూర
తనూభవుండు-బ్రాహ్మణముఁడగు నానిరంకుఁడు, చేలాంచలమునక-తెనయుత్తరీయపుకొంగున,
ముడియగట్టినసొగటాలు - ముడివేసినపాచికలు. విడిచి-విప్పి, పలికెక-ఈచెప్పఁబోవు-రీతి నాభవిం
చెను, 'నేనెంతవారిని జూదమున గెలుతును' అతిశయోక్యలంకారిము.

తా|| ఇవి పట్టిమాట లనుకొనుచున్నావేమో యెంత యుక్తిగా నాడఁగలవారి నైనను జయించుకొని నాయందుఁ గలదు. అనిపల్కుచుఁ దనయుత్తరీయపు కొంగున నున్న పాచికలమూట విప్పి యిట్లుపలికెను.

సీ|| వేళంబుగా నభో • వీధి దువాలించు, గిబ్బిలేజీకీనా • కృత్తివాస
రింగులువారఁ దీ • ర్చినవేయిచుంగుల, తలపాగకా దేవ • తావరేణ్య
బిరుదురాకానులఁ • బరిమార్చుమువ్వంక, పట్టినకా మనో • భవవిరామ
వలకారిచిన్ని వె • న్నెలగాయపసిపూప, జాబిల్లికా శైల • జామనోజ్జ

గీ|| పసిమిపసిదిండి వలువకా • ఫాలనేత్ర, వెండినిండాగుండకా • విశ్వభర్త.
లోకసామ్రాజ్యమహిమకా • లోకవంద్య, యొప్పుపన్నిదమిందులో • నొకటికైన 1.2.

అ|| కృత్తివాస - పులితోలు పస్త్రముగాఁ గలయోకివుఁడా, వేళంబుగాకా - శిశుముగా, నభోవీధికా - ఆకాశమార్గమున, దువాలించు - వేగమునంతమేరయు ననుముగాఁ బాటుచున్నటువంటి, గిబ్బిలేజీకీనా - నీయొక్కవృషభవాహనమునకా, ఇచట 'లేజీకీ' అనుటకు నూ. నైకవల్లేదే శ్లోకపీ, హ్రస్వదేశ్యేతువాక్యచిత్, తద్భవస్యాపిశబ్దస్యవీణ్ఘాతత్వంక్షయచిద్భవేత్ అథ. శబ్దచింతామణియందును 'దీర్ఘాణాం హ్రస్వస్యాస్యాత్, నచదేశ్యపదే నచైకవల్లేకపి' అనియున్నాడు. దేవతావరేణ్య - దేవతలలో శ్రేష్ఠమైనవాఁడా, రింగులువారకా - పస్త్రపుగుచ్చెళ్ళవలెఁ గనుపడుచుండగా, ఉదా. "ఉ. రింగులవల్లెవాటు సవరించి' అని సారం. తీర్చినవేయిచుంగుల తలపాగకా - చక్కగాఁజాట్టబడిన సమాప్రకృతములుగల నీయొక్కరితోవేష్టతమునకా - పదినుఱుకుచ్చెలుగలిగి నీతలయందుఁ జాట్టు కొనఁబడియుండెడి పాగాకా, ఉదా. 'నీ. చుక్కలదొరయొకించుక నిక్కకిరనున, బదినుఱుచుంగుల పాగఁజాట్టి' వార్త. చ. మనోభవవిరామ - మన్మథునీశ్రమఁజెందించినఁడా, బిరుదురాకానులకా - కూర్చులయినదానపులను - దిట్టలైనరక్కనులను, పరిమార్చుమువ్వంకపట్టినకా - చంపునట్టి మూడువంకలు గలదియైన నీకూలమునకా, ఇది పట్టినకబ్బభవము. అని ఆం. ప. పా. 'పట్టినముతని. శ. చం. 'పట్టి సము' అని ఆం. దీ. సంస్కృతమున పట్టస, పట్టసముతను రెండురూపములునుకలవు. శైలజామనోజ్జ - పార్వతీదేవికి మనోహరమైనవాడా, వలకారిచిన్ని వెన్నెల - వలపించునటువంటి, ముచ్చటయిన లేతవెన్నెలను, కాయపసిపూప జాబిల్లికా - వ్యాపింపజేయునట్టి, లేతపూచిందెవంటి చంద మామకా, ఇచట 'పసి. పూప-జాబిల్లి' ఈ మూడుపదములు దేశ్యములు. ఫాలనేత్ర - నొసటఁ గన్నుగలవాఁడా, పసిమిపసిదిండివలువకా - సనుపుపచ్చరంగుగల పెద్దపులిచర్మముయొక్క పస్త్రమునకా, విశ్వభర్త - సమస్తమును భరించునట్టివాఁడా, వెండినిండాగుండకా - నీవు కాఁపురముండెడు రజతముయొక్కసమృద్ధి గలకైలాసపర్వతమీసకా, లోకవంద్య - మూడులోకములయందుఁ గల వారివలన స్తుతింపఁదగినవాఁడా, లోకసామ్రాజ్యమహిమకా - ఈలోకములను బాలించునట్టి నీయొక్క మాహాత్మ్యమునకా, ఇందులోకా - ఈదెప్పుఁబడిన వానిలో ఒకతైనకా - ఏదోయొక దానికైనను - పన్నిదము - పదమును, ఒప్పు - అంగీకరించుము, ఇప్టపడుము. ఇచట 'ఒప్పు' అనుటకు 'నూ. ప్రార్థ. నాథేమురక క్షేకభ్యతే మధ్యమార్థకః, విభాసంతం వదంత్యేకే, నప్రాణేతుకాదన' అథ. అలం. స్వభావోక్తి. ఈ పద్యాంతమున ద్రుతములోపించుటకు' నూ. వాక్యవసానగస్యస్థాస్థి భూషణ ప్రామాణ్యోక్తిని అథ.

తా|| ఓ శంకరుడా! పండుమనోద్ధుచున్నాను. అకాశమునఁ బరుగెత్తునీవారును మగుబిభవనీకా;
 నేయిచేఁగెలతో మదతలుగాఁజుట్టిన నీతలపాగా యగుపాములకేనికా; పోరాటమున గడుసమైవ
 గిక్కిరులఁ దునుమాదు నీముయ్యెనవలసినకా; మనస్సునకించిన వెన్నెలగాయును నీతలయందున్న
 లేఁజువమాదుకా; పసుపువన్నెలో నొప్పుచున్న నీదోవతియగు పులితోలునకా; నీవు కాపురమున్న
 వెండికొండకా; ఈమాఁడులోకముల నేలుచున్న నీయొక్కదొరతనమునకా; ఇందులో నేదియెనను
 భరే పండుమ నొప్పుకొనుము.

—: నిరంకుశుని పన్నిదపువస్తునిర్ణయము: —

క. ఏలావలవనినది నీ,చేలాయుధవాహనములు ♦ చేకొనే మాకున్
 పాలాయముగావించెద,ఫాలాంబక లంజలంజ ♦ పన్నిదమునకన్.

13

అ|| ఫాలాంబకా - సుదుటగన్నుగలయోయాశ్వరుడా, నీ.నీయొక్క, చేలాయుధవాహన
 ములు.చేల.వస్తుములును, ఆయుధ.కర్తయును, వాహనములు.గుఱ్ఱము మొదలగునవి; చేకొనకొ-
 ఠిసికొనుటకు, మాకున్.చుముబోటివాండ్రకు, ఏలా.ఎందుకు, అక్కఱలేదనుట, ఉదా. “ఏలా
 యీమాటలబని, పోలామీవరుడనీ ప్రభావముకంటే కాలుని పభావమును నీ, త్రైలోక్యం
 దెలుగుతలదు ♦ తగువరిపలుకులోకానీ” వలవనినది - కోరికలేని, యీ వ్యర్థమైనమాటల
 పరిధి, (నీయాయుధములవలనను వస్తుములవలనను వాహనములవలనను మా కేమి యు
 నుపయోగములేదు కాపుర నిన్నుగెలిచినను నివృత్తియొజవమేయగును) అంతకంటె లంజలంజ
 పన్నిదములకుకొనివైనను నేనయినను బోగముదానివొసంగునట్టి పండుమనకు, వాలాయము-మిక్కిలి,
 కావించెదక. కలుగజేయుచున్నాను. ఉద్యమించుచున్నాను, ఈపద్యమున “నీచేలాయుధవాహన
 ములు, అనితెలుగునఁగల యుష్మచ్ఛబ్దమును సంస్కృతశబ్దసమాసమునఁగూర్చుటకు. ‘మా. సమాస
 యగ్గతరాత్య అత్మాదిగబిభక్తిగః, అనిఅధ. మఱియు అస్మచ్ఛబ్దమునకు ‘మాకుకా’ అను బహువచన
 ప్రయోగమునుగూర్చి నూ. ‘సంబంధంబున యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకు.గొన్నియెడల బహుత్వంబగు,
 అనిప్రా. వ్యా. ఉదా.మాయ త్తపృథ్వీ సమానప్రథాదేవి.అనిభార.

తా|| నొసట శత్రుముగల యోధుడా!నీపులితోలు మేముకట్టుకొనునదిగాదు.నీయాయుధమును
 ఠిసికొనుటకు నేనీచ్చటను యుద్ధము చేయువాడను గాదు. నీతలపాగాను జుట్టుకొనుటకు మా
 కేగాకడినుంత్రములు రావు. నీయెద్దునెక్కుటకు నే నాకాశసంచారిని గాను. నీవెండికొండ యెచ్చి
 నను నేను మోసి తెచ్చుకొనలేను. నీజాలిల్లి చల్లదనమును భరింప నా కగ్ని నేత్రము లేదు. కనుకఁ గోరి
 కలేని యావస్తువులను విడిచి గెలిచినవానికి నోడినవా లొక వేళ్య నిచ్చునట్లుపన్నిదములనొద్దుకుండము.

చ. అని ఎలికి యమ్మహాదేవునివలనఁ బ్రతివచనంబు గానక యి ట్లనియె 14.

అ|| అని.ఈశ్రుకారముగా, పలికి.సంభాషించి, అమ్మహాదేవునివలనక-అప.మేళ్యరునివలన,
 ప్రతివచనంబు.శ్రుతులైర్పణ.విధులుఘాట, కానక-వినినవాఁడు గాక-ఇదివ్యతిరేకత్వాన్నికము, ఇట్లు.
 ఈచెప్పఁజోవుతీగ, అనియొక.వచించెను.

క. పూనిన నోటను శప్పదు, దీనికి మాటిడక యున్న ♦ దియె నయమనుచు ♦

“జ్ఞానము చాల్చి” గట్టున, బోసిండు నిరంకుశుడ ♦ భుజగవిభూషా

15

అ|| భుజగవిభూషాపామోలేనొమ్ములుగాగల యోశివుడా, పూనినకొ-ప్రయత్నించినట్లుయిన, ఓటమి-ఓడిపోవుట, తప్పుకు-తొలగెడు-నిశ్చయమగుట, కనుక, దీనికికొ-తాపాకర్యమునకు, త. పోటి-డక-సమాధానమియ్యక, ఉన్నదియే-ఉండుటయే, నయమనుచుకొ-మంచిదనుకొని, భూజగవిభూషా-కుండుట, తాల్చినకొ-వహించినప్పటికిని-అనగా నీవు పలుకకుండినప్పటికిననుట, నిరంకుశుండు-నిరంకుశుడను పేరుగలయజ్ఞానదరి, గట్టునకొ-కారహాస్యమును బహుళంగానియకుండ, పోసిండు-పోసియడు-అనగాదీనినివిడుచుట యసాధ్యమనుట,

తా|| ఓశంకరుడా! నీవీజ్ఞానమును కారభిక్షితులైన తప్పుకొ-యోడుదు ననుభవముతో పలుకకయుండినను-నేనుమాత్రము నిన్ను విడువను.

క. తగ-చింతటి సర్వజ్ఞుడ, దిగనాడుము లేక నన్ను ♦ దీక్షింపు దీక్షా

“జగదీశుడు ముండమొట్టయ్యె”, దగవేసి వెటుంగవేసు ♦ ధాకిరణధరా 16

అ|| స్తుధాకిరణధరా - అభ్యుతేజరణములుగల చంద్రుని ధరించినశాఢా, అర్జుతటి-సర్వజ్ఞుడ సమస్తమును తెలిసినవాడ ననెడి యింతగొప్పకీర్తివి, దిగనాడుము - బిడుపుము, తేక - అట్లుగా గాఢిపక్షమున, దీక్షా - తాపాదమునందు, నన్నుకొ - నన్ను, దీక్షింపుము - ఎదోకొనుము, ఇచ్చట నన్ను దీక్షింపుమన్నగా నాతో నెదురించుమనస్థమున. దృతీయసద్వీతీయ తెప్పబడినది, ఇది. దీక్షింపుటకు దూపాంతరము. ఉ.దా. చ. దృతి దను దేవదానవులు, దీక్షింసలేరనియన్న, అనిరామా, జగదీశుడు ముండమొట్టయ్యె, ఈలోకమున కంతటికిని నేనే మొనకాడ ననుకూలించనమును, తెలివిమిటిలేని యాధుదానియొక్క దుఃఖారావమును, తగ్గవే, చెల్లునా, అన్నగా నీరెంటినిగూర్చి విచారిత్రులు, రెవరుండును. అనగా గర్భ యొక్క దైవచో వప్పుడే విమర్శించును. కాని మితిలేని ప్రశ్నచము. యొక్క మొత్తముమీదిపని యగుటచే నెవ్వరును విచారింపఁ బూరవట, ఉ.దా. ఈట్లా దాఖలు పంచుండఁదగవే, కారవ్యవంశాగ్రణీ, భార. నీవెటుంగవే - ఇది నీకు తెలిసినదియే కదా, (కనుక లేనిపోని బిరుదులు పెట్టికొని యూరకుండుటకంటె బంధమునకు నిలువఁబడిన నాయెదుట నీసర్వజ్ఞత్వమును జూపి నీప్రభూతిని నిలుపుకొనుము.) ఇందు జగదీశుడు ముండమొట్టయ్యె, అనుటచే లాక్షోక్త్యంతంకారము.

తా|| ఓసాంబమూర్తి! నేను సమస్తమును తెలిసినవాడ ననెడి యింతగొప్పజ్ఞుడను నదలి వేయుము. అటులగానిచో నీపందెమున నాతో నెదిరించుము. ఇంతవఱకు ముండమొట్ట నాలకించువారెవర? లేనట్లు నీబిరుదునుగూర్చి మరిశిలించినవారెవరనుకోటి. ఇప్పుడు నాప్రయోగం నీసామర్థ్యమున గనఁబఱచి నీప్రతిష్ఠను నిలిపికొనుము.

గీ|| అన్నివిధముల మోట్లాడఁ కున్న యట్టి, గట్టిపూనికి నీయ దుః ♦ గట్టికొ నీని, దీక్షి
కొకయుక్తి మునుమున్నె తలచినాడ, మినుక వచ్చు నెట్టిశిఖా ♦ కునుమ మొనరు 17

అ|| ఎన్నివిధములకా - ఎన్నికితులచేతను, ఇచట 'ఎన్ని' అనుటకు, 'మూ. ఆనుమాద్యర్థంబున భిన్నవస్తువుముగాయం బద్ధమగుచో' నేకవచనంబుననంతాదుల తేకారంబునకు ద్వియ క్తవివర్ణంబును' ప్రా. వ్యా. ఘాటాడకున్నట్లు - పలుకుతుండినప్పటికిని, అట్టి - అటువంటి, గట్టిపూనికి - దృఢమైన ప్రయత్నము, ఇచట పూనికి, అనుటకు 'నూ. అభ్యవృజ్యవృథేదేన శబ్దానున్విర్యక్తమైతాః జనాన్విత గతపర్ణానాం. భూయసీ స్వాద్విచిత్రతా' అధ. శ్రవణాదులకునికి వర్ణకంబగు. వినికి - కోరిక - పూనికి. ఇత్యాదులు. నీయంధాక్షా - నీమనస్సులలో కలిగినవి, - ఏమిదనట్లుండున, దానికికా - ఆ కార్యమునకు, ఒకయు క్తికా - ఒక్కచదువ్వాయుమును, మునుమునైన - మొట్టమొదటనే, ప్రతిభాభిన్నాడకా - అలా చించియున్నాను, విటశిఖా - కున్నమ మెదుట్టకా - వ్యభిచాడపురుషులలో, ప్రకేష్టస్థానముందర, మ్మిసుకవచ్చునె - తప్పిపోవీల్గుండునా - అనగాఁడప్పించుకొనలేవనుట, 'ని. మినుకు-కద్దలు' శ. ర.

తా|| ఎన్నివిధములచేతను నీవు పలుకుటలేదు. అయినను గట్టిగా నీ వాడఁదలఁచితివేని దాని కొక సదుపాయమును మొట్టమొదటనే యాలోచించితిని. జూరులలో నధికుఁడ నగు నాయెదుటనా తప్పించుకొను ప్రయత్నము.

—: నిరంకుశుఁ డుభయపక్షముల నాడఁబూనుట :—

శ|| నీయెత్తు నేనే యాడెద, నీయెడలకా బొంకులేక ♦ నీవిద్యకుఁ బ్రా. 18
 ప్రామాది సుతాజీవిత, నాయక నెత్తంబు కార ♦ బం బెఱుగుదువా.

అ|| ప్రామాది సుతా. జీవితనాయక - ప్రామాది - మునుకొండయొక్క, సుతా - కూతురయిన. పార్వతీదేవియొక్క, జీవిత నాయక - పతియైనవాఁడా, నీయెడలకా - నీయందు, బొంకులేక - అసత్యమాడక, నీయెత్తుకా - నీవాడవలసిన పాచికలయెత్తునుగూడ, ఉదా "ఉ. తమ్ములయెత్తు శిత్రుపరితమ్ము" అని వసు; నేనె ♦ యాడెదకా - నీకుఁగట్టుములేకుండ నేనే యాడగలను; నీవిద్యకుకా - నీకుఁగల విద్యయొక్క యతిశయమునకు, నెత్తంబు - ఈపందెమే, కారణము - హేతువు - అనగాఁ నన్ను జయించితివేని సర్వజ్ఞుడవేయనుట, ఎఱుగుదువా - తెలిసికొనుచున్నావా.

తా|| ఓ యుమాపతి! అబద్ధము లేకుండ నీయెత్తుగూడ నేనే యాడుదును. నీవు సర్వజ్ఞుడవైనదికానిది యీపందెమే చెప్పను. సర్వజ్ఞుడవైనచో గెలుతువు. లేకున్న నోడుదువు.

శ|| అని. పాళి. శైలకన్యా, స్తనపాళీనాయకేలి ♦ తామరసరసా 19
 యనలోలువాళియెదుటం, బొనరంచె విఁచివశ ♦ భూషణ మధిపా.

అ|| అధిపా - ఓరాజా, విరించివంశభూషణము - బ్రాహ్మణకులమునఁ బ్రకాశించుచున్న ఘోడగు నా నిరంకుశుఁడు, అని - ఇట్లని; పాళికా - అచ్చట, ని 'పాళిః కర్ణలతాగ్రైశ్రా. పంక్త్యామకప్రదేశయోః, అనివి. పాళిః కర్ణలతాయాంస్యాత్ప్రదేశే. పంక్తిచిహ్నయోః, అజ. శైలకన్యాస్తనపాళీ. తామరకేలితామరసాయనలోలు పాళియెదుటకా. శైలకన్యా - పార్వతీదేవివైన, స్తనపాళీ - కున్నప్రదేశములయందు, నామ - ప్రసిద్ధిగల, కేలి - విహరమనెడు, తామరసరసాయన -

పద్మములతోఁ చేయఁబడిన శ్రేష్ఠమైన యాపధమునందు, లోలుప - ఆసక్తిగల, ఆలి - తుమ్మెద
యైన యాశీవునియొక్క, ఎదుటక - సమక్షమును, పొనరించెక - చక్కఁబఱచెను. అనఁగా జూద
మాడుట కనుకూలమగునట్లాప్రదేశమును సరిచేసెనుట, ఇచట 'అనిపాలి - స్తనపాలి - కేలి - పాలి,
ఇవి' యనుప్రాసాలంకారము. తామరస రసాయనలోలుపాలి, ఉపమాలంకారము.

మ॥ ధృతి పెం పొందఁగ సారెసారె పయినా • రెజూచుచు వ్సారెవో
చుతటిం బోవుచు జోడుగట్టుతటి టి • వ్సల్మీట జోడించుచుక
జత బారా పది దచ్చి యిత్తిగ తిగా • చొవంచ తీవంచ బొం
కిరినానర్తకి యుచు నాడె నుభయాం • గీకార మేపారఁగన్. 20

అ॥ ధృతి పెంపొందఁగ - ధైర్యమతిశయించగా, సారెసారె - పాచికను - బాచికను,
పయినారెక - మీఁదిసాగటాలకాయను. చూచుచుక - కనిపెట్టుచు. పరికిలించుచు, సారెపోవు
తటిక - పాచికపోవునమయమున, పోవుచుక - వెంటబోవుచు - అనఁగా నొకపాచికముందును
బోవుచుండ రెండవదాని ననుసరించుచునుట, జోడుకట్టుతటిక - జతకాయలు గూడినప్పుడు, తీర్పు
శ్రీటుక - పాచికలు పైకొకటియునప్పుడు ధ్వని యధికమగునట్లుగా, ఉదా 'సీ. బడి కూయకిల నగ •
ప్రతతితో తీవున, నెగసినట్లయితో'చు • మగువలార, అనివను. జోడించుచుక - జతనీయుచును,
జత - రెండు, బారా - పదిరెండు, పది. దచ్చి - ఎనిమిది, దంటి + చవుకము - దచ్చియగును.
ఇత్తిగ - ఆటు, ఇరు + తిగ - ఇత్తిగ యగును. తిగా - మూడు, చొవంచ - అయిదు, తిగా.
'సీ. కంకణంబులు మ్రోయఁగాదుగ చొత్రి చొ. వంచంచుఁబందెములో వైచువారు' ననుం 'క.
అత్తివంచతిగ యుమగ, సత్తాదచ్చాక వంచచొవంచీరై, తిత్తిగొద్దగ బద్దలు, చిత్తంబునయట్టిచి
నట్లు చేతికిఁదెచ్చుక' హరివం. తీవంచ - నాలుగు, బొంకిరినానర్తకి - ఓ పాచికలాటయందం
గలకత్తీ అబద్ధమేమైననాడుచుంటినా, అంచుక - ఇట్లు పలుకుచు, ఉభయాంగీకారము - ఇరువురి
యాటలయందలి సమ్మతిని, ఏపారఁగ - అధికముకాఁగా, ఆడెక - ఆడెను, ఈపద్యమునఁ బ్రథమ
చరణమున ఋవ్యడిసెప్పఁబడినది. 'క. ఇత్తైత్తంబుల్ల దొలఁగక, ఋత్తంబును ఋవళి యవఁగ •
రేఫముతో మి, త్రత్తంబు నెఱపు నెట్టిమ, హత్తై మొ యట్లనగు గాదు' అందున్నపుడుక, అనిఅప్పు
స్వభావోక్త్యలంకారము. 'స్వభావోక్తిరసాచారు, యథావద్వస్తువర్ణనం' ప్రతా.

తా॥ ధైర్యముతో మాటిమాటికిఁ దైకాయలఁ జూచుచు నొకటితో మఱియొకటి పెంటాడు
నట్లు పాచికల నడుపుచు నొక్కొకప్పుడు, జంట యగుచుండ తీర్పుమను ధ్వనులతో నాడుచు నిట్లుభ
యలయాట నొక్కడే యాడుచుండెను.

క॥ ఈరీతి నక్షవిద్యా, పారీణత మెఱయ నుభయ • పక్షజయాపే
క్షాపూర్ణచిత్తుఁ డై ధీ, గౌరవ మెనగంగ నాడఁ • గా దైవగతి. 21

అ॥ ఈరీతి - ఈప్రకారముగా. అక్షవిద్యాపారీణత - జూదమనువిద్యయుం భూదేవముట్ట
వేర్చిననెప్పు, మెఱయకాప్రకారించఁగా. ఉభయపక్ష జయాపేక్షాపూర్ణచిత్తుఁడు, ఉభయపక్షజయ
వల్లలయొక్క - ఇద్దరివందములయొక్క, అయాపేక్ష - గెలువనిచ్చుగించుటకందు, ప్రధానచిత్త

పడిన, చిత్తుడు — మనస్సుగలవాడు, ఐ — అగును, ధీగౌరవము — బుద్ధియొక్క యధికము, ఎసఁగంగఁ — ఒప్పునట్లు, ఆడఁగాఁ — జూదమాడుచుండఁగా, దైవగతిఁ — అదృష్టవశమున — దైవయోగము వలన, ‘ని. దైవం దిష్టంభాగధేయం, భాగ్యంస్త్రీనియతిర్విధిః’ అ. అలం. సమాధి.

తా|| అతఁ డిట్లు జూదముచేడన సామర్థ్యముకొలచి యిరువైపుల గెలువవలయు ననుకాంతతో నాడుచుండఁగా దన యదృష్టవశమున.

—: నిరంకుశునియాట గెలుచుట :—

క|| తనయాట గెలువ లక్ష్యీ, తనయాటవిదహను, జూచి, ధరణీసురుఁ డిట్లను మానవతీర్తము, ననుమానములేక యొసఁగు, మా నిపుణతమా. 22.

అ|| తనయాటగెలువఁ — తనయొక్క పండుముగెలువఁగా, ధరణీసురుఁడు — ఆ బ్రాహ్మణుఁడు, లక్ష్యీతనయాటవిదహనుఁ, లక్ష్యీతనయ — లక్ష్యీ దేవికిఁగొడుగు మన్మథుఁడనెడి, అటవి. అరణ్యమును, దహనుఁ — దగ్ధమొనర్చినవాడయిన యాశంకరుని, చూచి — వీక్షించి, ఇట్లనుఁ — ఈవిధముగాఁ బలికెను, నిపుణతమా — సామర్థ్యముగలవారిలో శ్రేష్ఠుడయినవాఁడా, అనుమానములేక — సందేహపడక, మానవతీర్తముఁ — అభిమానముగల స్త్రీలలో శ్రేష్ఠమయినదానిని, ఒసఁగుమా — ఇమ్ము, ఈపద్యమున నాలుగవపాదమునఁ బ్లుతయతిసెప్పఁబడినది. ఉదా. క. రఘుపతి, యనుజన్మునిఁజూచి సేమ మా జనపతికిఁ. అని రామా. ‘తనయాట గెలువలక్ష్యీ తనయాటవి — ట్లనుమానవతీర్తముననుమానము’ యనుకాలంకారమును ‘లక్ష్యీతనయాటవిదహనుఁడు’ రూపకాలంకారమును ‘ఒసఁగుమా నిపుణతమా’ అంత్యానుప్రాసాలంకారమును, ఇవట నిరంకుశుఁడు శివునితో జూదమాడి యొకకాంత నిమ్మనుట ‘గుడోపలన్దాయము’ అనఁగా బెల్లమునుగొట్టినరాతికి నదియంటుకొనినట్లు వేశ్యాసంగమ దోషమతినిని వీడలేదనిభావము.

తా|| తనయాట గెలుపొందఁగానే శివునిఁ జూచి యానిరంకుశుఁ డిట్లు పలికె. ఇంక సంశయింపక యొకయువతి నిమ్ము.

—: నిరంకుశుఁ డా లింగముతో నాకు వేశ్యనిమ్మని కలహించుట:—

క|| మును లంజలంజ పన్నిద, మని యాడితిఁ గాని యిట్టి దట్టిది యని యాడినవాడఁ గాను గద నా, మనసునుమీ వారయువతి దమ్మధమధనా. 23

అ|| మన్మథమధనా — మన్మథునిఁ జంపిన యో యీశ్వరుఁడా, మును — మొదటనే, లంజలంజ పన్నిదము — మన యిరువురిలో నెవరు గెలిచినను గెలిచినవారికి వేశ్యనిచ్చునట్టి పంచమే, అని. చెప్పి, ఆడితిఁ — జూదము నాడియుంటిని, కాని — అంతేకాని, నూ. ‘కొన్ని యెడలం గాని క్రియాపూర్వకంబు పూర్వ విరుద్ధోత్తరార్థకం బగు’ అని ప్రా. వ్యా. ఇట్టిదట్టిది యని — ఇటువంటిది యటువంటిది యని నిశ్చయించి, ఆడినవాడఁక. — ఆడినవాడను, కానుగద — ఇని నీకుఁదెలియును

శబ్దా యనుట, పారయవతి — యావనపు బోగముది, నా మనమనుమి — నాకు నిష్ఠముగలదానిని శిష్యుచున్నాను సుమా, ఇచ్చట మనస్సు, శబ్దము, 'సూ. సాన్తాదపయః ప్రభృతేస్థాపః' నన్న. అను సూత్రముచేమనముయివది. సూ. 'మనః ప్రభృతుల సహకారమునకు లోపద్విత్వములువై కల్పికముగనగు' బా. వ్యా. ఉదా "చ...ఒండుచో, నిరవయయుండకుండుటఁ జూమి యతివర్షము లాశ్రయించె" శృం. నై. "ఉ. నీయాన సుమి ననుం జెనకి యాటడిపెట్టిన నప్పు వారలక" పారి.

తా|| ఓ మదనాంతకుడా! నేను మొదట బోగముది బోగముది, యని చెప్పి పంచము నాడితిని గాని యిటువంటి రూపముగలది, యీలాటి గుణముగలది, యింత వయస్సుగలది, యని నిర్ణయించు కొనలేదుగదా. ఆశ్చర్యము గోరుట నాయుష్ట మైయున్నది. కనుక నిష్పడు చెప్పచున్నాను.

సీ|| అలకాధిపతి స్థానుఁ డనురవేశ్యలలోన, మేలెంచి పొందు నే ఁ లోలనయనఁ
బ్రథనగరంబులోనఁ ఁ బ్రాణంబు లుంకువ, గానిచ్చి పోదు రే ఁ కలికితోడఁ
గ్రతుతంత్రముల దేవ ఁ గణముల సంతోష, పఱచి కాంక్షింతు రే ఁ పద్మనయనఁ
గణనంపు తపములు ఁ గట్టిపెట్టి మునీంద్ర, కోటి యాశింతు రే ఁ కువలయాక్షిఁ

సీ|| ద్రిభువనాశ్చర్య సౌందర్యఁ రేఖఁబుచ, లాలతాంగుల కేయంతి ఁ మేలుబంతి
యాదురాప పరీరంభఁ నంకయుగ్మ, రామణీయక జితరంభఁ రంభఁ దెమ్ము. 24

తా|| అలకాధిపతి స్థానుఁడు — కుజేరుని కుమారుడగు నలకూబరుఁడు, అమర వేశ్యలలోనక — దేవతావేశ్యలలో, మేలెంచి — యోగ్యమైనదని తలంచి, ఏలోలనయనక — చంచలమైన చూపులు గల యేస్త్రీని, పొందుక — సంభోగించునో, ప్రథనగరంబులోనక — యుద్ధభూమియందు, ప్రాణంబులు — తను యనువులను, ఉంకువగాక — కన్యాకుల్ముసుగా. ఓలిసొమ్ముగా, ఇచ్చి — దిసంగి, ఏకలికితోడక — మనోజ్ఞురాలైన యేస్త్రీతోగూడ, పోదురు — కలియుదురో, ఉదా "వరాప్సరః సహస్రాణిహరమాయాధనేహతం, త్వరితాన్యభిధానంతిమభర్తాభవేతిచ" అన్నిపు. గ్రతుతంత్రములన్ యజ్ఞకార్య ప్రకార విచారములయందు, దేవగణములకదేవతలయొక్క సమూహమును, సంతోష పఱచి — ఆనందము గలవారినిగాజేసి, ఏపద్మనయనక — కమలములవంటి కన్నులు గలదయిన యేస్త్రీని, కాంక్షింతురు — ఆశపడుదురో, మునీంద్రకోటి — యశీశ్వరులయొక్క సమూహము, కఠినంపు తపములు — కష్టతరమైన తపస్సులు, కట్టిపెట్టి — మూటగట్టి యొకమూలపైచి — అనఁగా బొత్తుగా విడిచి యనుట, ఏకువలయాక్షిక — కలువపువ్వులవంటి కన్నులు గలిగిన యేచక్కనిదానిని, ఆశింతురు — ఇచ్చుగిడుతురో, త్రిభువ...గులకుక — త్రిభువన — మూడులోకములకు, ఆశ్చర్య — అద్భుతమును గలిగించునట్టి, సౌందర్యరేఖ — చక్కఁదనమునఁ దీరిన, చంచలాలతా — మెలుపుతీఁగె వంటి, అంగులకుక — శరీరముగలవారిలో, ఏయింతి — ఏయాఁడుది, మేలుబంతి — శ్రేష్ఠురాలో, ఆ — ఆయొక్క, భురాపపరీరంభక. దురాప — పొందనలవిగాని, పరీరంభక — ఆలింగనము గలిగినట్టిదానిని, అంకయుగ్మరామణీయ కజితరంభక. అంకయుగ్మ — తొడల ముందటిభాగము యొక్క, భామణీయక — మనోహరమువలన జిత — జయించబడిన, రంభక — ఆరణిచెట్టు గల భానిని. ఇటు రామణీయకశబ్దమునకు 'సూ. రామపథానాద్దురాపోత్తమాద్యుభో, ద్వంద్వ మనూజ్ఞాది

భ్యశ్చ' సిద్ధాంతం. "భటస్య దృష్ట్యేవపుషః సురాంగనా, స్థితాచిరంవ్యోమని రోమణీయకమ్" రావ. సులక్షణమైన యూరువులను వర్ణించుటలో మహాకవి కాళిదాసు "నాగేంద్ర హస్తోస్త్యచికర్క శత్యా, దేకాంతశైత్యా త్కదభీవిశేషాః, లభ్యాపిలోకే పరిణాహిరూపం. జాతాస్తమావ్యోరుప మానభాష్యాః" కుమా. రంభక - రంభయనుపేరుగల వేశ్యను, తెమ్మ - తెచ్చియిమ్ము, ఇందు శత సంపుటపములు, అను ప్రయోగమునకు "సూ. సామానాధి కరణ్యేతు, బహుత్వాధేపరేఽపిచ, ముబ్యో ర్భవేతాం పుంప్యాఖ్యా వాదేశావత్ర సర్వదా" అథ. "ఇచట నిరంకుశుఁడు రంభనేకోరుటకు"నాదీషు రంభా పురుషేషువిష్ణుః" అని యీ యిరువురియొక్క లోకోత్తర సౌందర్యము సిద్ధాంతీకరించబడి యున్నది. ఇచట నాధునికులుకొందఱు కవులు భిన్న భావమును జూపుచుండిరి.

సీ. ఊర్వశి రంభ తి ♦ లోత్తమ శశిరేఖ, హరిణి చంద్రకళయ ♦ సంగలతిక
మడనమోహినివపు ♦ మృతి కాంతిమతి శుభా, ననకశానిధి వరూ ♦ ధనిఘృతాచి
మేనక పంచాశ్వ ♦ మేధిని రాజసూ, యార్ధినిక్రతుశుల్క ♦ తీర్థ శుల్క
జలపద కర్పూర ♦ తిలక లీలావతి, దారు సంతీవని ♦ దానశుల్క.
గీ. ముని మనోహర భాన్య మా ♦ లిని సమీచి, భుంజికస్థలప్రవ్రాచ ♦ మఱజాఘోష
చారునామ చకోరాక్షి ♦ సౌరభేయి, హేమ మొదలైన యచ్చర ♦ లేమలధిప. కకు. వి.
అయినను రంభకే జగదేక సౌందర్యము నిర్ణయింపబడినది.

"క. అంభోజాక్షులొపల, రంభయె కడుచక్కనిదిర, రాగంబులలో
గాంభీర్యమైనరాగము, కాంభోజియె కుండవరపు కవిచాడప్పా" క. చా.

తా|| దేవలోకమున ధనసంపన్నుఁడను; సౌందర్యవంతుఁడునగు నలకూబరుఁడు శ్రేష్ఠురాలని పొందునదియు, యుద్ధమునఁ బ్రాణముల నర్పించిన వీరులఁ గూడునదియు, దేవతలకు సంతుష్టికర మగు యజ్ఞము లాచరించినవారలఁ గలియునదియు, మునులందఱును గవ్వతరమగు తపస్సులు చాలించి యాశించునదియు, మూఁడులోకముల కచ్చెరువు గలిగించునట్టి చక్కదనముతో నందఱికంటె మిన్న యైనదియు, సామాన్యులకు లభింపనిదియు, నరఁటిబోదెలవఁటి తొడలు గలదియు, నగు రంభనిమ్ము.

క|| విన్నావో వివో నీతి న, మున్నతు లడిగించుకొంగ ♦ నొప్పనివి ధరక
బన్నిదమును మఱియేవో, యన్నారుచుమీ మదావ ♦ శాసుభేదీ. 215

అ|| మదావశాసురభేదీ - గజాసురుని సంహరించిన యోహరుఁడా, విన్నావో, వినవో - ఈ సామెతను నీవు వినియున్నావో వినియుండలేగో, ఇచట విన్నావో వినవో, అనుటకు 'సూ. ఏగో తౌవ్యతిరేకాదపి సంప్రార్థన పరాక్రియాణాంస్తః" శబ్దచిం. ధరక - భూమియందు, నీతీనమున్న తులు - న్యాయమునందగికులైనవారు, అడిగించుకొంగ - నాకీయవలసిన దిమ్మని యడిగించు కొనుటకు, ఒప్పనివి - కూడనివి, పన్నిదమును - పందెపుసామ్మను, మఱియేగో - ఇది చెద్దవారి యెదుటఁ జెప్పఁగూడనిది కాని యెల్లరకుఁ జెలిసినదియేయనుట, అనఁగా. బందెపుకాసును బడుపు కాసును నడిగించుకొనినచో నెవ్వరైన వినినఁ బరువుపోవును. కనుక నీ రెండును ఒకటగుఁ జెలియ కుండ గుట్టుగానే యాయవలయు నను లోకోక్తి, అన్నారుచుమీ - ఇట్లు చెద్దల చెప్పచుందురునున్నో

తా|| ఓ గజాసురజైరీ! ప్రపంచమున ధర్మముల నెఱింగినపెద్దలు ‘పంచెపు కాసులును బడుపు కాసులును నితరులు వినునట్లడిగించుకొనక గుట్టుగా నీయవలె, ననిన సామెత నీవు విన్నావో వినలేదో:

ధృవకోకిల. తగునె పన్నిద మీక యీగతిఁ ♦ దప్పుమానము చాల్చుగాఁ

గదవు నీకును నాకుఁ బెద్దల ♦ దండఁ బెట్టెదఁ జండి నై

గగన కేశ యటంచుఁ జందుర ♦ కావినేలు గళబునక

బొగడదండ యొనర్చె నావిట ♦ భూసురాగ్రణి దిట్టయై.

26

అ|| గగనకేశ — ఆకాశమేజడగాఁగల యో శంకరుఁడా, పన్నిదమీక నీవొప్పకొనిన పంచె మును జెల్లించక, ఈగతి — ఈవిధముగా, తప్పు — తప్పించుకొనునట్టి, మానముక — మాటాడకుండు నటువంటి స్వభావమును, తాల్చుగక — వహించుట, తగునె — నీకుఁజెల్లునా, నీకును నాకుక — మన యిద్దరికినిగల, తగవుక — వివాదమును, చండిన్ — మూర్ఖపుఁబట్టుగలవాఁడను, ని. “నీ. చండి పోతు గరాను మొండికట్టె” ఆం. సం. ఉదా. “చ.వెండియును, జండితనంబున వచ్చివచ్చి, పోరెడు మొనలు” భార. “చండిపోతు — మూర్ఖపుఁబట్టుదల గలవాఁడు” శ. ర. ఐ — అగుచు, పెద్దల దండక — తెలిసినవారి సమీపమున, పెట్టెదక — ఉంచఁబోవుచున్నాను. అటంచుక — ఇట్లుపలు కుచు, ఆ — ఆయొక్క, విటభూసురాగ్రణి — జారుఁడైన యాబ్రాహ్మణోత్తముఁడు, దిట్టయై — ధైర్యముగలవాఁడై, చందుర కావినేలుగళంబునక — చంద్రకావి పలువదాల్చిన యాశివునియొక్క కంఠమునందు, పొగడదండ — పొగడపువ్వులయొక్క సరమును, ఒనర్చెక — కల్పించెను — గ్రుచ్చి వైచెను, ఈధృవకోకిల వృత్తమునకు లక్షణము. “శుభవీణ సముకుంద కేశవ ♦ శూలిధవ్య విరామ ముక, నభర సంబులు జాగముల్ దగు ♦ నవ్యమై ధృవకోకిలక” అనినుల. దీనినే తరళవృత్త మందురు. “జలజలోచనుఁ డైటభాంతకు ♦ శంఖచక్రగదాధరుక, గలశజాది మునీంద్ర సేవితుఁ ♦ గాళియాంతకు నచ్యుతుక, బలుకుచోఁ దరళంబు లందుల ♦ భాను విశ్రమపద్ధతిక, గలియ నభ్రస జాగముల్ సమ ♦ కట్టి చెప్పదు రుత్తముల్” అని అప్ప.

తా. ఓ యీశ్వరుఁడా! నీవు మొదట సమృద్ధించి యిప్పుడు పంచెమును జెల్లించక తప్పించు కొనఁబూని మాటాడకుండుట తగునా. మన యిరువురికిఁగల జగడమును పెద్దలయెదుటఁ బెట్టెదను. ఇట్లునుచు నాబ్రాహ్మణుఁడు శివుని మెడలో నొక పొగడపువ్వులదండను వేసెను.

గీ|| తాము గనిపించ కుండి గం ♦ ధర్మయక్ష, భుజగకిన్నర ముఖ్యులు ♦ పొగడ దండఁ బొగడదండయుఁ బోలె న ♦ ప్పగడదండ, కాలకంఠగుమెడ కలఁ ♦ కారదుయ్యె 27

అ|| గంధర్వయక్షభుజగ కిన్నరముఖ్యులు. గంధర్వ — గంధర్వులును, యక్ష — యక్షులును, భుజగ — పన్నగులును, కిన్నర — కిన్నరులును, మొదలగు, ముఖ్యులు — ప్రధానమయినవారు, తాము — వారందఱును, దండక — సమీపమున, కనిపించకుండి — అదృశ్యముగనుండి — చాటుననుండి, పొగడక — స్తుతించఁగా, పొగడదండయుక — పశుశేషులయొక్క చోరమును, అప్పగడ — ఋణము యొక్క యధికమునకు, దండ — సమీపమును, పోలెక — పోలికగా — అనఁగా ఋణాధికముయొక్క

చేరువలెననుట, కాలకంధరు మొదలుకొని — నల్లని కంఠముగలవాడయిన యా హరుని కంఠమునకు, అలంకారమయ్యెను — ఆభరణముగానుండెను. అనగా నల్లని మొదయందు దెల్లనిపువ్వులదండ వేయఁ గానే శృంగారముగా నుండెననుట, పొడవండయిఁబోలే నప్పుగదదండ, అటుచే ననుప్రాసాలంకారమును, ఉత్పేక్షయును.

తా॥ అట్టియొడ గంధర్వులు యడ్డులు పన్నగులు కిన్నరులు మొదలగువారందఱునదృశ్యముగా నుండి స్తుతించఁగా నల్లని మొదయం దాపూలదండ తెల్లగాఁ బ్రకాశించుచుండెను. అది యాశివుఁ డప్పునకు చేరువ నుండిన ట్లగపడెను.

వ॥ ఇవ్విధంబున నవ్విప్రకుమారుండు పుష్పకోదండ జయవిరాజితం బరాజితం జేసి యిట్లనియె.

28

అ॥ అవ్విప్రకుమారుండు — బ్రాహ్మణుని కొడుకైన యా నిరంకుశుఁడు, ఇవ్విధంబునకొని — ఈరీతిగా, పుష్పకోదండ జయవిరాజితం — పుష్పకోదండ — పువ్వులే బాణములుగాఁగల మన్మథుని, జయ — గెలిచినవాడై, విరాజితం — బ్రకాశించుచున్నవాడైన యా శివుని, పరాజితం — ఓడి పోఁగొట్టఁబడిన వానినిగా, చేసి — ఒకరించి — అనగా జూదమున నోడించియనుట, ఇట్లనియెను, ఈరీతిగాఁబలికెను — అనగాఁ జెప్పఁబోవువిధముగా వచించెననుట, ఇచట ‘విరాజితం బరాజితం జేసి’ యనుచోట ననుప్రాసాలంకారము.

—: నిరంకుశుఁడు శివునిదూషించుట:—

సీ. తగ వంటిమా నీకుఁ ♦ దగ వెక్కడిది భక్తి, పారీణినిల్లాలిఁ ♦ బట్టినావు
తెగు వంటిమా నీకుఁ ♦ దెగు వెక్కడిది వెండి, కొండ యుండఁగ భిక్షు ♦ గోరినావు
గుఱు తంటిమా నీకు ♦ గుఱు తెక్కడిది భక్తి, సంబికి గుంటెన ♦ నడచినావు
బిరు దంటిమా నీకు ♦ బిరు దెక్కడిది పాండు, నృపకుమారునకుఁ గ్రిం ♦ దుపడినావు

గీ. దొరతనం బంటిమానీకు ♦ దొరతనంబు, గలదె బాణునివాకిలిఁ ♦ గాచినావు
నిన్ను సర్వజ్ఞుఁ డని కొల్చు ♦ నిర్జగాళి, నెన్ను బంతియకాక నీ ♦ వేమిసేతు. 29

అ॥ తగవు అంటిమా — న్యాయముగలదనుకొందుమా, భక్తిపారీణినిల్లాలిఁ — భక్తియందు సంపూర్ణుడయిన భక్త్యాణరాజయొక్క భార్యను, పట్టినావు — గ్రహించినావు, నీకుకొని — నీకు, తగవు ఎక్కడిది — న్యాయమెక్కడగలదు — అనగా నీయొద్ద న్యాయమేలేదనుట, తెగువంటిమా — ఔదార్యము కలదనుకొందుమా, వెండికొండ — ధనపుకొండరజతాచలము, ఉండఁగక — కలిగినప్పు టికిని, భిక్షు — తిరపమును, గోరినావు — ఆసించినావు, నీకుకొని — తెగువ ఎక్కడిది — నీయొద్ద ఔదార్యమెక్కడగలదు — దాతృత్వమే లేదనుట, గుఱుకు అంటిమా — ఒకనిర్ణయము కలదను కొందుమా, భక్తిసంబికికొని — భక్తుఁడైనయొడయనంబికి, కుంటెనకొని లంజను విటునికి దారుసట్టికార్యమున, నడచినావు — ప్రవర్తించియున్నావు, అనగా నొడయనంబియనునాతఁడు మిఱుమిండనైనారు

పలన వేలివెట్టబడి సాకారుడైన వాల్మీకేశ్వరుని గోచి వేసుక చెంగునుబట్టికొని దొంగతనముగా లంజయింటికి బోయినట్లు వివరపురాణమునందు గలదు. నీకుకొక్కగుఱుకుక్కలొక్కడిది - నీకునీతిని మొక్కడ గలదు, నీయొద్ద నియమములేదనుట, బిరుదు + అంటిమా - పొరుషము కలదనుకొందుమా; పాండునృపకుమారునకుకొ - పాండురాజుకొడుకైన యర్జునునకు, - క్రిందుపడినావు అధికపతితుడవై యున్నావు, నీకుకొక్కబిరుదు + ఎక్కడిది - నీకుఞ్చారుషమొకటికలదా, నీయందుఞ్చారుషచిహ్నమే లేదనుట, దొరతనంబు + అంటిమా - ప్రభుత్వము కలదనుకొందుమా, బాణునివాకిలీన్ - బాణాసురుని యింటిముంగిట, కాచినావు - కావలియుంటివి, అనగా ద్వారపాలకుడవైతివనుట, నీకున్ + దొరతనంబు + కలదె - నీకు నధికారత్వ మొకటియున్నదా, నీకు రాచటికమేలేదనుట, నిన్నుకొ - ఇట్టివాడవైననిన్ను, సర్వజ్ఞుడు - సమస్తమును దెలిసినవాడు - అన్నియు నెఱిగినవాడు, అని - ఇట్లుతలంచి, కొల్లు - నేమించుచున్నట్టి, నిర్జరాళిన్ - దేవతలయొక్క సమూహమును, ఎన్నుట - గణించుట, అంతియకాక - అంతమాత్రమేకాని, నీవేమి నేతు - నీవేమి నేయుదువు, ఈపద్యమున 'నీవేమి నేతు' అని ప్రయోగించుటకు 'మూ. క్వచిద్వ్యవర్ణకేచాపి కేచిత్తస్యస్థితింజనుః' అని యధర్వణాచార్యులు.

మఱియు 'నీకుదగ్గవెక్కడిది' ఇత్యాదులు. సప్తమికి షష్ఠి చెప్పబడినది. సూ. షష్ఠీస్థానికం బగు కుపర్ణకంబాకొక్కచో ద్వితీయిది విధక్తులకు మాటుగాడర్తదర్థంబులం జూపఁబడిని, అని ప్రో. వ్యా. ఉదా "కోమలిసీకసురక్త" అనిభార. పద్యమంతయును వ్యాజస్తుత్యలంకారము. 'నిందయావాచ్యయాత్ర స్తుతిరేవావగమ్యతే, స్తుత్యావాగమ్యతేనిందా, వ్యాజస్తుతిరసౌమతా' అని. ప్రతా

తా|| ఓ శంకరుడా! నీవు న్యాయము కలవాడ వసుకొందునా భక్తియం దగినుడైన భల్లాణ రాజు భార్యనే గ్రహించినావు. కనుక నీకు న్యాయములేదు గదా! వితరణము కలదనుకొందునా ధన పర్వతము దాపుననుండియుఁ జాలక బిచ్చమెత్తుచున్నావు. కావున నీయందు దాతృత్వములేదు గదా! నీయమము కలదని యూహింతునా భక్తుడయిన యొడయనంబికిఁ గుంటెనవృత్తితోఁ దిరిగినావు. కాబట్టి యెంతటి సీచకార్యము నైనఁ జేయవాడవగుటచే నీకు నియమములేదు గదా! పొరుషమున్న దని తలంతునా యర్జునునితోనే పోరాడలేక క్రిందఁబడినావు. కాన నీయందుఁ జారుషము లేదుగదా! అధికారము కలదనుకొందునా నీవే బాణాసురుని వాకిటఁ గావలియున్నావు. కనుక నీకు దొరతనము లేదుగదా! ఇంతటి యల్పుడవైన నిన్ను సమస్తమును దెలిసినవాడని నేమించుచున్న దేవతలనుమాత్ర మాదరమునఁ జూచుచుండువు. ఇంతకంటె నీవేమి చేయగలవు.

గీ. నీమహాదైన్యవృత్తికి నీకు సార్వ, భాగ్యసంపన్న గుణధుర్యః భార్య యొక్క
చట్టుకూతురు గలుగఁగి నీహము వేగెఁ గాని లేకున్న మఱి చెప్పఁగలదేమిన్నుఁ 30

అ|| సీ. నీయొక్క, మహా + దైన్యవృత్తికిన్ = దరిద్రపు నడకకు, నీకున్ + నీకు, అర్థ + పూజ్యరాము, భాగ్యసంపన్న = అదృష్టముయొక్క సమృద్ధిగలదియును. గుణధుర్య = మరచిబుద్ధి యొక్క భార్యమును పశించుచున్నదియును, అయిన భార్య - ఇల్లాలు, ఒక్కచట్టుకూతురొకఁ ఘోషవల్లనీ కూతురగు నొకపార్వతీదేవి, కలంగన్ = ఉండుటచేత, ఈజామవేగెన్ = ఇంతవఱకుఁ

వెల్లవారినది. ఎలాగోతుభోజయమయినది, కాని — అంతమాత్రమేకాని, మఱి — ఇంకను: లేకున్నా — అటులగాకున్న, ఆమెయేలేకుండినట్లయిన, నిన్నుక — ఇట్టివాడవగు నిన్ను, చెప్పన్ — చెప్పుకొనుటకు, కలదె — వీలుగలదా — నీస్థితీయేమయ్యెడివో యనుట. ఇందు “నీనుహ్మదైన్య...జామువేగెక” అనుటచే నిందారూపమయినస్తుతి. కనుక వ్యాజస్తుత్యలంకారము.

తా|| నీ దరిద్రప్రపవర్తనమునకు సంపూర్ణమగు నదృష్టవంతురాలయిన పార్వతీదేవి యుండుట వలన నింతవఱకేలాగో కాలము గడచినది. లేకుండిన నీయునికిఁ జెప్పనగునా.

క. నీ గూబజంకెలకు ను, ద్వేగపడం గుమముశరుడె + విటపిచలుడు వే
వేగఁ గమలాక్షిఁ దెచ్చెద, వో గరువతనంబు వాసి + పో నెంచెదవో. 31

అ|| నీ గూబజంకెలకున్ — నీయొక్క గుడ్లగూబవంటి దెదరింపులకు, ఇది జంకెనయొక్క రూపాంతరము. ఉదా ‘క. హుంకారములునదల్పులు, జంకెలు’ అనిభార. ఉద్వేగపడెక — భయపడుటకు, ని ‘ఉద్వేగస్థిమితే క్లేశే భయేనుందరగామిని’ అనివి. విటపిచలుడు — కాముకులలో నధికుడైన యీ నిరంకుశుడు, కుసుమశరుడె — మర్మగుండాయేమి, నీ చూపులకు భయపడి దుఃఖించుటకు మన్మథుడనుగాననుట, వేవేగెక — అతి శీఘ్రముగా, కమలాక్షిక — వేశ్యను, తెచ్చెదవో — తెప్పించి యిత్తువో, గరువతనంబు — నీయొక్క గౌరవప్రవర్తనమును, వాసి — తొలగించుకొని, పోక — పోవుటకు, ఎంచెదవో — తలంచుచున్నావో, ఇచటంకెచ్చెదవో — ఎంచెదవో అనుటకు నూ. “అచ్చతుష్టంభావేత్వాణి స్థితంప్రన్నాదివాచకం. దత్తాదిచ్చభవేద్దీర్ఘ వీదోతాపుభయాత్మకాః” అథ. నిన్నుబాచి భయపడుటకు నేను మన్మథుడనుకాను, అనుటచే నిందచేతస్తుతి యగుపడుచున్నందున వ్యాజస్తుత్యలంకారము.

తా|| గుడ్లగూబవంటి నీదెదరింపులకు భయపడుటకు మర్మగుండనుకొనుచున్నావేమో నేను జాభపుభయలలో శ్రేష్ఠుడనగు నిరంకుశుడను నుమా! శీఘ్రముగా వెలయానినెత్తువో లేక నీ గొప్పతనమును బోగొట్టుకొనియొదవో చూచెదను.

క. బరిదప్పి తప్పుచేతలక, బొరలకయివుడోడినట్టి + పొలతుకఁ దే నీ
యటచేతఁ బండ్లు వచ్చినఁ, గఱతువుగా కిత్తుకార్కు + క ప్రతిపత్నా. 32

అ|| ఇత్తు కార్కుకప్రతిపత్నా — ఇత్తుకార్కుక — చెఱుకువిల్లుగలవాడగు మన్మథునకు, ప్రతిపత్నా — శత్రువైన యోశంకరుడో, బరితప్పి — హద్దుమీటి, బరియనగా బాలురాడుకొనునప్పుడు గీయువలయాకారపు రేఖ. తప్పుచేతలక — తొలగించుకొనునట్టి పనులతో, పొరలక — అటునిటు కదలక, ఇపుడు — ఈసమయమున, ఓడినట్టి — పన్నిదమున నోడినటువంటి, పొలతుకక — స్త్రీని, ఇచట ‘పొలతి’ శబ్దమును ‘పొలతుక’ అని ప్రయోగించుటకు ‘నూ నామ్నఃకవర్ణకస్యాన్యత్. స్వాథేస్యాదుత్వమపి పరతస్మిక’ నన్న. తే — తెచ్చియిమ్ము, నీయుటచేతక — కరతలమున, పండ్లు వచ్చినక — దంతములు పుట్టినప్పుడు, గఱతువుగాక — కొఱుకుదువుగాని—నీకౌర్యాతికయములకు

దరువాతఁ జూచెదరుగాని నాకియవలసిన దానినిట్లన్నుట, ఈపద్యమున రేఫద్యయ మైతిహోఁ
 బ్రాసము చెప్పఁబడినది. ప్రథమా. 79 వ పద్యమునఁ జూడనగును.

తా|| ఓ మదనాంతకా! నీవు న్యాయమునతిక్రమించి పోఁజూడక యీ యోడినపం దెమునిమ్ము.
 నీ పరాక్రమమున్నఁ దరువాతఁ జూచెదను.

చ. అని యనిమేషభూరుహాను ♦ మాసమదామలలామ నాసనా

ఖని యగుపార్వతీధవుని ♦ కంఠమునం దగిలించినట్టి కాం

చనమణి రుచ్యమాన నిజ ♦ శాటి చెఱుగులు గూడఁ బట్టి నీ

పనియన నెంత వేగిరమ ♦ పన్నిద మిమ్ముని తీయ నయ్యెడన్.

33

అ|| అని - ఇట్లుపలికి, అని మే.....ఖని. అని మేషభూరుహ - దేవతా వృక్షమగు
 పారిజాతముయొక్క, సుమ - పువ్వులవలన, అసమ - సమానములేని - అధికమైనయునుట, దామ
 లలామ - శ్రేష్ఠమైన మాలికయొక్క, వాసనా - పరిమళమునకు, ఖని - పుట్టుకకుఁ గారణమగు
 గనియైన ఇది శివుని కంఠమునకు విశేషణము. అగు - అయినట్టి, పార్వతీధవుని కంఠమునకొ - హైహ్య
 వతీ నాథుడగు శివునియొక్క మెడయందు, తగిలించినట్టి - పొందించియున్న, కాంచనమణి రుచ్య
 మాన నిజశాటి చెఱుగులు. కాంచన - బంగారుమువలెను, మణి - రత్నములవలెను, రుచ్యమాన -
 మనోహరమగుచున్న, నిజశాటి - తన యుత్తరీయముయొక్క, చెఱుగులు - కొంగులు, కూడకొ -
 కలియునట్లు, పట్టి - పట్టికొని, నీపనియననెంత - నానుఁగోపమువచ్చునేని నీపనియనగా నేపాటి,
 వేగిరమ - దబ్బున. పన్నిదము - పందెపువస్తువును, ఇమ్ముని - ఈయవలసినదని, తీయకొ - మరల
 నాయుత్తరీయమును దీసికొనఁగా, అయ్యెడకొ - అసమయమున, ఇందు 'కాంచనమణి రుచ్యమాననిజ
 శాటిచెఱుగులు, అనువిశేషణముతోఁ గూడిన సమాసమునుగూర్చి, 'మా. విశేషణసమాసోఽపి. క్వచి
 దిష్టోభవేన్నమ' అనియును మా. 'అనిందితానాభాషాజాంశ్లేషో యోగశ్చ సమృతః' అనియును
 నధర్వణవాక్యములు, మా. 'సంస్కృతవైకృత శబ్దైర్మిత్ర సమాసవివక్షేయః' అనినన్న 'అని యని
 మేష' యమకాలంకారము. 'సుమాసమదామలలామ, అనుప్రాసాలంకారము.

తా|| ఇట్లు వచించుచుఁ బారిజాతపుష్పములయొక్క వాసనలతో నొప్పుచున్న యాశివుని కంఠ
 మునఁ దగిలించిన తన యుత్తరీయపు కొంగులు కలియఁ బట్టుకొని నీపనియనఁగా నెంత వడిగా నా
 పందెపు వస్తువు నిమ్ముని మరల నాయుత్తరీయమును దీసికొనఁగా.

ఉ. నత్యవచోవిశేషపరి ♦ షక్తుండు గావున నోడియుండియో

యత్యధికుండు దేవుడను ♦ నంజలి దాప్త్యముఁ జూచి మెచ్చియో

భృత్యుండు వీఁడు మాధ్యమునఁ ♦ బేశతుఁ డెంచు ననుగ్రహించియో

మృత్యుమదాపహంత యుర ♦ రీకృతభూసుర ధూర్తమార్గుఁ డై.

34

అ|| మృత్యుమదాపహంత - మృత్యువును జయించిన యాయాశ్వరుండు, ఇచట 'హంత' అను
 టకు 'మా. ఋకారాంతములు అకారాంతములై శ్రీసమములుగానగు' భావ్యా. నత్యవచో - విశేష

పరిషత్తుడు. సత్యవచః - నిజమైన మాటలయొక్క, విశేష - అతీతయమునందు, పరిషత్తుడు - అసక్తికలవాడు, కావునకా - కాబట్టి, ఓడియుండియో - తాను గెలువక పోవుటచేతనో, దేవుడు - ఈశ్వరుడు, అత్యధకుండు - మిక్కిలి గొప్పవాడు, అను - ఇట్లుతలంచునట్టి, అంజలి దౌప్త్యము - దోసిలాగ్గిని దౌర్జన్యమున, చూచి - పీడించి, మెచ్చియో - అనుగ్రహించియో, వీడు - ఈనిరంకుశుడు, శృతుడు - నాయొక్కటంటు, చాశ్వమునకా - అవివేకమునందు, వేశలుడు - నేర్పరి, అనగా మిక్కిలి యవివేకమునుట, అంచుకా - అనుకొనుచు, అనుగ్రహించియో - దయగలిగియో, ఉర్రేకకృత భూసురభూర్తమార్గుడు. ఉర్రేకకృత - అంగీకరింపబడిన 'ని. ఉర్రేకకృతముర్రేకకృత మంగీకృత మాశ్రుతం ప్రతిష్ఠాతం' అని అ. భూసుర - బ్రాహ్మణునియొక్క, భూర్తమార్గుడు - జూదమాడెడు పద్ధతిగలవాడు. 'ని. ఘోర్తదేవీకృతవోక్ష ఘోర్తద్యుతకృతసమాః' అని అ. వ్యభిచారపథము గలవాడనియొక జెప్పవచ్చును. 'ని. భూర్తంతుఖిద్దలవణే ధుత్తారే నా విశేషిషు' అని మే. ఐ - అగుచు, ఈపద్యమున నాలుగవపాదమున ఋషి సెప్పబడినది. 'క. ఇత్వైత్వంబులఁ దొలఁగక, ఋత్వంబును ఋషియనఁగ రేఫముతోమి, త్రస్వంబు నెఱపునెట్టిమ, హత్వమె యట్లనగుఁగాను లందున్నపుడుకా, అని అప్ప.

తా|| ఆ మృత్యుంజయుడు సత్యవచనాఫీలాపఁ దగుటచేత నోడినందుననో, పరమేశ్వరుడు గొప్పవాడని యూహించి దౌర్జన్యమును జూపుచు దోసిలాగ్గిటను గాంచి మెచ్చియో, నా దాసుఁడగువీడు మిక్కిలి యవివేకి యని దయగలిగియో, యతని భూర్తమార్గమును సమ్మతించి.

—: ఈశ్వరుడు దేవగణముతోఁ బ్రత్యక్షమగుట :—

సీ. నిబ్బరంబునవచ్చి ♦ నిలిచినయూఁకున, వెలిగిబ్బ యిరుగెలం ♦ కులకు దాట
గమనవేగంబున ♦ బ్రమసి కేయూరంపు, దందరూకములు వ ♦ క్త్రిములు తెఱువ
నెగసి చివ్వునఁ గ్రుంకు ♦ గగనవాహినివ్రేక, మున జటాజూటంబు ♦ వెనుక కొరగ
జాతి హస్తచరోజ ♦ నన్నిగుడ్డొత్తమై. బెళబెళఁ బసిదిండి ♦ వలువ మెఱయఁ

గీ. బత్తఁభయమనూలింగక ♦ పర్వతేంద్ర, కన్యకాబాహుచల్లరీ ♦ గాఢవేష్ట
నప్రదీపితాశ్రితకల్ప ♦ నగమనంగ, సంభ్రమతనచ్చి హరుఁడుసా ♦ తూత్కరించె. తిక్క

అ|| నిబ్బరంబునకా - అతీశీఘ్రముగా, నిబ్బరమనగా వేగముననంతమేరయు సమముగాఁ బోయెడు నశ్వధారావిశేషము. దీనినే పుత్రమందును. ని "నిబ్బరము - అశ్వగతి విశేషము" శ. చం. వచ్చి - అరుదెంచి, నిలిచిన యూఁకునకా - నిలబడిన యూపువలన, వెలిగిబ్బ - తెల్లనియాఁబోతు, ఇరుకెలంకులకుకా - ఉభయపార్శ్వములకు, దాటకా - లంఘించఁగా, గమనవేగంబునకా - నడచుచున్నవడివలన, బ్రమ - గిరగిరఁదిరిగి, కేయూరంపు దందరూకములు - బాహుపురులైన పాములు - భుజక్రిములుగానున్న సర్పములు, వక్త్రిములు తెఱువకా - పడగలువిప్పఁగి, ఎగసి - కైకిలేచి, చివ్వునకా - శీఘ్రముగా. క్రుంకు - దిగఁబడుచుటవంటి, గగనవాహిని - ఆకాశగంగయొక్క, వ్రేకమునకా - భారమువలన, జటాజూటంబు - జడలయొక్కముడి, వెనుకకుకా - పశ్చాద్భాగమునకు,

ఒరగక - వ్రాలంగా. జాతి - క్రిందికిదిగి, హస్తసరోజ సన్నిరుద్ధాంతము. హస్తసరోజ - తామర
పువ్వువంటి చేతివలన, సన్నిరుద్ధాంతము - అడ్డగింపబడిన మందరిభాగము, వి-అయి, ఔశ-ఔశక -
ఔశకుఁ ఔశకుమనుచు గన్నులు మిటుమిట్లుకొనెడి కాంతితో, పసినిండివలువ - పులితోలువస్త్రము,
మెఱయక - ప్రకాశించుచుగా, పతన.....నగము. పతనభయ - పడుదునేమోయను భీతివలన, సమా
లింగక - కాగలించుటగలదైన, పర్వతేంద్రకన్యకా - పర్వతరాజైన హిమవత్పుత్రికయగు పార్వతి
యొక్క, బాహువల్లరీ - తీగలవంటి భుజములచేత, గాఢవేష్టన - అగ్రకముగాఁ బట్టుకొనఁబడి,
ప్రదీపిత - ప్రకాశించుచున్న, ఆశ్రితకల్పనగము + అసంగన్ - ప్రాపుచేరినవారికిఁ గల్గివృక్షమో
యనునట్లు, హరుడు - పరమేశ్వరుడు, సంభ్రమతిక - తొట్రుపాటుతో, పచ్చి, అగతుడై,
సాక్షాత్కరించెక - ప్రత్యక్షమయ్యెను, - ఎదుటగనఁబడెను, ఇచ్చట 'కల్పనగము' అనుటకు 'నూ.
లింగభేదోభవేదిప్త. ఆరోపేయదివారుచి' అధ. ఈపద్యమున 'నిబ్బరంబునకె' అను స్రయోగంబున
కుడా "క. హరి చూచి వెఱుగువడ న, ప్పరుష ప్రహరణమువచ్చి ♦ పక్షింద్రుని ని, బ్బరిముగఁ దాకి
వడంకెకా" అని హరివం, 'కలంకులు' అనుటకు "శ్లో. కేసాంచి న్నన్వంతశబ్దానాం కుసాన్య
క్షుస్సార్థబిందుకః" అని యధర్వణాచార్యులును 'మూ. న్వస్తాన్నామ్నః కుజ్జో ర్భూహవచనే' అని
నన్నయభట్టును, జెప్పియుండిరి. మఱియు, "పర్వతేంద్రకన్యకా బాహువల్లరీగాఢవేష్టన ప్రదీపితాశ్రిత
కల్పనగము" ఉత్పేక్షాలంకారమును, పద్యమంతయును స్వభావోక్త్యలంకారమును. ఇట్లే గరుడ
పురాణటీకాకారుఁ డగుసానిధరాసుని తన యిష్టదేవతాధ్యానమున "లక్ష్మీలతాసమాశ్రిప్తం, కాన్తుభ
స్తబకోజ్జ్వలం, స్వర్గాపవర్గఫలదం హరింకల్పద్రుమంసుమః" అనియున్నాడు. యీ 'రంటిలో రుద్రకవి
పద్యమే సమంజసముగా నున్నది. గమనవేగంబున బ్రమసి కేయూరింపు దందశూకములు వస్త్రములు
దెఱవ, అనునప్పుడు పోతనామాత్యుఁడు జ్ఞప్తికి వచ్చుచున్నాడు.

సీ॥ కుష్మించియెగసిన ♦ దండలంబులకాంతి, గగనభాగంబెల్లఁ ♦ గప్పకొనఁగ
నుఱికిననోర్వకి ♦ యుదలంబులోనున్న, బగములుప్రజేలుక ♦ బగితికదలఁ
బక్రంబుఁజేపట్టి ♦ చనుదెంచురయమునఁ, యెనున్నపచ్చని ♦ పటముజాఱ
నమ్మితి నాలావు ♦ నగుబాటునేయద, మన్నింపుమని ♦ క్రీడింపఱికిగియఁ

గీ॥ గరికిలంఘించునింహంబు ♦ కఠిని మెరిసి, నేడుభీష్మునిఁ జంపుడు ♦ నిన్నుఁగాతు
విడువుమర్జనయంచుమ ♦ ద్విశిఖివృష్టిఁ, దెలి చనుదెంచుదేవుండు ♦ దిక్కునాకు. భాగ.

తా॥ సూటిగా రివ్వనవచ్చిన యూపువలనఁ గాలూని నిలువలేక తనతెల్లయెద్దటునిటు దూకు
చుండెను. భుజములయందు బాహుపురులవలెనున్న పాములు పఱుగెత్తుచున్న వడివలన నుడిదిరిగి
పడగలువిప్పినవి. చివ్వునలేచి క్రిందికి దిగుచున్న యాకాశగంగయొక్క బరువువలన జటాజాటము
వెనుకకొరగుచున్నది. మొలనున్న పులితోలు వలువ జాటుచుండఁగా హస్తముతోబట్టికొనఁబడి కన్ను
లకు మిటుమిట్లు కొలిపెడికాంతితో నొప్పచున్నది. క్రిందబడుదునేమో యనుభయముతో బార్వతీ
జేవి రెండుచేతులతో గట్టిగాఁబట్టుకొనియుండ నండగొనినవారలకుఁ గల్పితరువో యనునట్టిశ్వరుడు
ప్రత్యక్షమయ్యెను.

- సీ. ఎంతదూరము వోవు ♦ నీశ్వరుం డని శౌరి, విహగేంద్రుం బోడెంబు ♦ వెడల విడువ
నచ్యుతం డెచటికో ♦ యరుగుచున్నాడని, బుచ్చు తెక్కలతేజి ♦ బరువుదోల
నజుం డంతవెడలిపో ♦ యెఁ జూచి మంచును శ్రేంద్రుండై రావతంబుం గాఁ ♦ లాడిపఱప
నింద్రుం డూరకపోవు ♦ నెవరికో యివహింపి. పొట్టేటివారుచు ♦ బురు గదల్చు
- గీ. వాండె శుచి యంచు మనుదైత్యుఁడగుబూత్తు, వాహనంబులు జోడింప ♦ వారిఁగూడఁ
బవనపాలస్త్య దిక్పతుల్ ♦ జవనకూఢి, వారఁగుతమసాహిణము లని ♦ బృరముచూప తిరి

అ॥ శౌరి — విష్ణువు, ఈశ్వరుడు — విభుడు, ఎంతదూరమువోవుక — ఎంతటివత్సన శేగునో,
అని — ఇట్లుతలంచి, విహగేంద్రుక — పక్షిరాజమున గుత్తుంతుని, పోడెంబు — వేగముగా, వెడ
లక — బురుబుడేఱగా, పిడుచక — పడిచిపెట్టగా, బుచ్చు — బ్రహ్మ, అచ్యుతండు — విష్ణువు,
ఎక్కడికో — ఎచ్చోటకో, అరుగుచున్నాడు — పోవుచుండెను, అని — ఇట్లని, తెక్కలతేజి —
తనహంసవాహనమును, పరువుదోలక — శీఘ్రముగా నడలించగా, సుశ్రేంద్రుడు — ఇంద్రుడు,
అజుడు — బ్రహ్మదేవుడు, అంతవెడలిపోయెక — అంతదూరమునెల్లెను, చుమి — చూచుమా,
అంచుక — అనిపల్కుచు, ఐరావతంబుక — తనవెల్లెమేరుగును, అని. ‘ఎరావతోఽభ్రమాతంగైరా
వతాభ్రమువల్లభాః’ అ. కాలాడిపఱపక — కాలుగదలునట్లు వడిగా నడిపించగా — పలుగెత్తిం
చగా, ఇచట ‘కాలాడిపఱప’ అనుటకు నూ. ‘లోకోక్తిసాంధవేద్యోగోయదిస్వాచ్ఛుతిరంజనమ్’
అథ. వహి — అగ్నిహోత్రుడు, ఇంద్రుడు — సురపతి, ఐరావతోవుక — ఎవ్వరితో నేమియుఁ
జెప్పకయే యరుగుచున్నాడు, ఎచటికో — ఎక్కడికైయుండునో, అని — ఇట్లుపించి, పొట్టేటి
వారువంబును — తనతగవుతేజిని, కదల్చుక — చలింపజేయగా, యమదైత్యవరుణులు — యముఁ
డును నిర్భతియును వరుదాదేవుడును, వాండె — ఆపోవుచున్నయతడే, శుచియంచుక — అగ్నిహోత్రుఁ
డనుచు, ఆత్మవాహనంబులు — తమతమ యశ్వములను, జోడింపక — జతచేయగా, వారిక —
ఆముందుపోవువారందఱిని, కూచక — కలియనట్లుగా, పవనపాలస్త్య దిక్పతుల్ — వాయుదేవుఁ
డును, కుజేరుడును, మొదలగు దిక్పాలకులు, జవనకూఢి — వేగమునందలి సంపూర్ణమయిన ప్రజ్ఞచేత,
ని. ‘జవనోదేశభేదస్యా, ద్వేగవేగాకాశ్వయోః, జవశ్యోషధిభేదస్యా, ద్వాచ్యవద్వేగినిస్మృతః’
అని విశ్వ. పురు — చర్చించుచున్నటువ టి, తమసాహిణముల నిబ్బరము — వారివారి గుఱ్ఱముల
యొక్క యతిశయవేగమును, చూపక — కన బఱచగా, ఇందు ‘ఎరావతంబు కాలాడిపఱపక’ అను
టకు ‘మూ. లోకోక్తిసాంధవేద్యోగోయదిస్వాచ్ఛుతిరంజనమ్’ అని అథ.

తా॥ ఈశ్వరుని ప్రయోగమునుఁ జూచి విష్ణువును, కిష్ణువునుఁ జూచి బ్రహ్మయును, బ్రహ్మను
జూచి యింద్రుడును బిడప వరుసగా దిక్పాలకులందఱును నిట్లుదేవతాగణమంతయును గలిసి తమతమ
వారువములతో వడిగా.

వ. చేరవచ్చిరప్పుడు. 37

అ॥ చేరక — గమిపించునట్లు, వచ్చిరి — అందఱునేతెంచిరి, అప్పుడు — అట్టికాలమున,

—: నిరంకుశుడు శివునిజూచి భయపడుట :—

క. గజగజ వడకుచు భూసురుఁ, డజగవధరుఁ జూచి సాధ్వః ♦ సావేశమునన్
భజనంబు మఱచి యుండిన, రజనీకరచకాలి సాద ♦ రముగాఁ బలికెన్.

38

అ|| భూసురుడు — ఆ బ్రాహ్మణుడు, ఆజగవధరుఁ — పినాకమనుపేరుగల భనుస్సురు ధరించినట్టి యాశంకరుని, చూచి — పీక్షించి, సాధ్వసావేశమునన్ — భయమువలన నొడలెఱుంగక పోవుటచేత. గజగజవడకుచు, గజగజయనునదివడకుటయందునుకరణము. ఉదా. “నీ. కడుభయం బురవాడు ♦ గజగజమేను. వడకడైవ్యంబున ♦ వాసపు కెరఁగి” నవ. ‘గీ. వానదడియించు గజగజ ♦ వడకుచున్న, నుతసతీమాని పుత్తులెఁ ♦ జూచినగచి’ ద్వి. హరి. అనగ్నణాచార్యులును ‘మూ. కాంతి శబ్దాది శబ్దాస్తు, ద్విరుక్తాస్సంతినైకకే, సాధారణాస్తదన్యేచ, వైచిత్ర్యంభూతివర్తతే’ అని యున్నారు. భజనంబున్ — నేమించుటను, మఱచి — విస్మృతించెనె, ఉండినన్ — ఉండఁగా, రజనీ కరచకాలి — చంద్రునికరస్సున ధరించిన యాశంకరుడు, సాదరముగాన్ — ఆదరముతోఁగూడిన వాడై, పలికెన్ — ఇట్లువచించెను — చెప్పుబోవుకీతిగా నుడివెననుట.

తా|| ఇట్లు సాక్షాత్కరించిన యాశ్వరునిఁ జూచి యాబ్రాహ్మణుడు భయపడి వణ కుచు నేమిపడుతుంటుఁ గని యాతనియం దాదరముతో నిట్లు పలికెను.

—: శివుడు నిరంకుశుని భయముఁడిగ్గుట :—

ఉ. ఓడకు మోయు భూసురుకు ♦ లోత్తము నెత్తమునందు నీకు నే
నోడితి నీవు గెల్చితి న ♦ మున్నతి న న్నతిరోషవృత్తి నీ
వాడిన యంతవట్టు సహ ♦ జార్థము యర్థమహాభిలాషి నై
యోడిన పన్నిదం బిడక ♦ యుండిన పండునిగాఁ దలంపరే.

39

అ|| ఓయిభూసురకులోత్తము — బ్రాహ్మణవంశమున శ్రేష్ఠుడవగు నోనిరంకుశుఁడా, ఓడకుము — భయపడకుము, నెత్తమునందున్ — జూదమున, నీకున్ — నీచేత, నేను, ఓడితిన్ — పండెమునందు గెలువలేకపోతిని, నీవుగెల్చితివి — నీవేజయించితివి, నీవు, సమున్నతిన్ — అధికముగా, అతిరోష వృత్తిన్ — మిక్కిలి కోపముతోఁగూడిన నడవడికచేత, అర్థమహాభిలాషివి — నీకు రావలసినవస్తువు నందెక్కువ కాంత్రగలవాడవు, ఐ — అగుచు, నన్ను, ఆడిరయంతవట్టు — అనినంతవఱకు, సహ జార్థము — స్వభావసిద్ధమయినన్యాయమే, ఓడినపన్నిదంబు — ఓడినపండెమును, ఇడకయుండినన్ — నేనీయకుండినట్లయిన, పండునిగాన్ — నపుంసకునితో సమానముగా — అనఁగాఁ జారుషహీనునిగా ననుట, పండెపుసామ్ము నీయలేనివాఁడఁడుదానితో సమానముగదా. తలంపరే — లోకులెంచరా — కావున నీపండెమునిచ్చెదననుట, ఇందు ‘నెత్తము’ అను ప్రయోగమునకుదా “శా. సోభాహృష్టుయో నెత్తమున్ మొదలుగా ♦ జూదంబునీవాడున, వ్యేళక” అని జై. భా. ఓయి అనునది సంబోధనము. ‘మూ. ఓయిత్యా మంత్రణంచ వికృతాస్యాత్’ అనినన్న. మఱియు ‘నీకు నేనొడితిన్’ అన్నట్లుగా

ద్వితీయకు పశ్చిచెప్పుచుండెను. “నూ. పశ్చిమసానికంబగు కువర్ణకం బొక్కొకచో ద్వితీయాది విభక్తులకు మాటుగాఁ దత్తదర్శంబులం జూపట్టెడి” అని ప్రా. వ్యా. ఈపద్యమున నాలుగు పాదములందును “కులోత్తమ నెత్తము - మున్నతిచన్నతి - జార్థమయ్యమ - యుండినపండుని” ఇవి యనుప్రాసాలంకారము. ‘ఓడిన పన్నిదంబిదకయుండిన పండునిగాఁదలంపరే’ అర్థాంతరన్యాసాలంకారము. ‘ఓడకుమోయి భూసురకులోత్తమ నెత్తమునందునీకు నేనోడితి’ వ్యాజస్త్యులంకారము.

తా|| ఓబ్రాహ్మణాఁడా! భయపడకుము. జూదమున నీవే నన్ను గెలిచితివిగదా! నీకు రావలసిన పంచెపుసామును గుఱించి కోపముతో నన్నాడినమాట లన్నియు సహజమే. న్యాయసమ్మతము కూడను. కనుక నూడినపంచెము నీయలేకుంటేనేని నన్ను నపుంసకునిగా భావించురుగాని పురుషునిగా నెంచరుగదా.

క. అరిపురము లభ్రచరములు, గిరికార్ముకకలనఁ గలన ♦ గెలిచిననన్ను

ధర నాటపాట గెలిచిన, నిరుపమసాహసికమణికి ♦ నీకుం జడువే.

40

అ|| అభ్రచరములు - ఆకాశమున విహరించుచున్నట్టివైన, అరిపురములు - శత్రువులగు దానవులయొక్క మూఁడుపట్టణములు, దానవులు సురలవలననోడిమయుని బ్రార్థింపనతండుగగనపథమున విహరించునట్లు మూఁడుపట్టణములను సువర్ణజతలోహములతో నిర్మించి యవి యెరులకుఁ గనఁబడకుండునట్లు చేసెను. అప్పుడు దానవులు దేవతలకలవిగాకపోఁగా నీశ్వరుడు పట్టణముల ధ్వంసమొనర్చెను. గిరికార్ముకకలనఁ - మహామేరువును విల్లుగా గ్రహించుటవలన, కలనఁ - యుద్ధమున, గెలిచిననన్ను - జయించినట్టి, - నాయంతవానిని - ఇంతటివాడనైననన్ను, ధరఁ - ఈపుడమి యందు, ఆటపాటన్ - సులభముగా, గెలిచిన - జయించినట్టి, నిరుపమసాహసికమణికిఁ. నిరుపమ - అసమానమైన, సాహసికమణికిఁ - సాహసముగలవారిలో శ్రేష్ఠునకు, నీకుఁ - (అంతటివాడనైన) నీకుఁగూడ, ఇచట నీకుఁ, అనుటకు “నూ. మధ్యమపురమ సర్వనామములగు నీమీలకుఁదక్క ఇ ఈ ఐ కారాంతములపశ్చిమకవచములందుకి చర్లకమువచ్చును. నీమీలకుకు చర్లకమువచ్చును. ప్రా. వ్యా. ‘నీకుంజడు వే’ అనుచోట బిందువు వచ్చుటకు “నూ. బిందుప్రవదంతితంక్వచిత్కేచిత్” నన్న. జడువే - భయము కలదా, ‘నేను అరిపురములను గెలిచితిని నీవు నన్ను గెలిచితివి’ అనుఉత్తరోత్తరోత్కర్ష చేసారాలంకారమును “ఉత్తరోత్తరముత్కర్షోభవేత్సారః పరావధిః” కా. ప్ర. ‘యుద్ధముచేసి దానవులనుగెల్చిన నన్ను సులభముగా గెల్చిన సమర్థుడవు నీకేమిభయము’ ఇందు వ్యాజస్త్యులంకారమును. ‘కలన గలన - ఆటపాట, అనుప్రాసాలంకారమును.

తా|| అనురులపట్టణముల మూఁడింటిని గెలుచుటకు నేను మహాయుద్ధముజేసితిని. అట్టి నన్ను నీవనానాసముగ జయించితివిగదా నీకేమిభయము.

—: నిరంకుశుఁడు శివునకు దండప్రణామములొనర్చుట :—

క. అని భయముఁ దీర్పఁ దీర్ప మ, దనహంతకు నంతకుం బ ♦ దంబునఁ బ్రహరిం

చిన యధ్వరాపరాంతకు, మునుకొని దండప్రణామ ♦ ములు చేసి తగఁ.

41

అ|| అని. ఇట్లు సంభాషించుచు, భయముకొనక — భీతిని, తీర్పుకొనక — తొలగించుచుగా తొలగించుచుగా, మదనహంతకుకొనక — మర్మగురి సంహరించినవానిని, అంతకుకొనక — యముని, పదంబునకొనక — కాలిచేత, ప్రహరించిన + అన్వరాపరాంతకుకొనక — తన్నినయజ్ఞమునకు రాకవ యముడయిన వానిని, అనగా దక్షాన్వరధ్వంశియగు శంకరుని మునుట ఇతడు శివుడు యమునివన్నినట్లు పుగాణ ప్రసిద్ధి. ముచుకొని — ముందుగానిడికొని, దండప్రశాసుములు — కఙ్గవలెసాగిలంబడి చేయునమస్కారములు. ‘ని. దండోఽస్త్రీదమహింసా సేనా లగు డేమ శాసనేరాజ్ఞాం. దండే మానవిశేషే వ్యూహే రవిపాగ్న్యగే పుంసి’ నానా. ఇదియే సాష్టాంగనమస్కారము. ‘క. కరయుగమును జరణంబులు, యరము లలాటస్థలంబు, నున్నతభుజముల్, సరిగరణి మోక్రిమొక్కిర. బరువడి సాష్టాంగ మండ్రు, పరమమునీండ్రుల్’ తగక — ఒప్పునట్లుగా, చేసి — ఆచరించినవాడై. ఇందు ‘హంతకు — అంతకు — రాంతకు — అనుప్రాసాలంకారము.

తా|| ఇట్టిశ్వరుడు చనువుగా మాటలాడుచు భయమును దొలగించుచుగా సాష్టాంగనమస్కారము లానరించి,

గీ. పూలనేసినవాని ని ♦ హూలుపఱచి, జాలనేసినవాని హే ♦ రాశమైన

లీల గళణించితివి దయా ♦ శీల నీక, జాలనపరాధి నంచు నా ♦ కేల వెలన. 42

అ|| దయాశీల — కృపతోఁగూడిన స్వభావముగల యోగిశ్వరుఁడా, పూలనేసినవానికొనక — మృదువైన పుష్పబాణములు ప్రయోగించిన మర్మగురి, నిర్మూలపఱచి — నాశముచేసి, జాలనేసిన వానికొనక — కఠినమైనరాశ్యతోఁ బూరించినవానిని — అనగా సాంఖ్యతొండడను భక్తుడు నిత్యమును ముప్పొద్దు మూడురాలను శివలింగముపై వేయుటయే పూజయని యొక్కత్రతమును నిర్ణయించుకొనెను. అటులఁ గొన్నినాళ్లు వైచి విచుకుఁ జెంది చిన్నచిన్నవి పెక్కురాళ్లు వేయుటకంటెఁ బెద్దతాయి యొక్కటియే వేయుట శ్రేష్ఠముని కొంపోయి వైవఁగా నాశివలింగమునుండి యీశ్వరుడు ప్రత్యక్షమైనట్లు బసవపురాణమునకథగలదు. ఇచట ‘పూలు — జాలు’ అనునప్పడంత్యాక్షరములోపించుటకు ‘నూ. వర్ణస్యాంత్యస్యలోపస్యాంతి, బులయోః ప్రాయశః క్వచిత్’ అథ. ‘హేరాశమైన — అధికమైన, లీలకొనక — క్రీడతో, కరుణించితివి, దయతోకాపాడితివి. నీకుకొనక — అట్టిదయానుయోగపైననిన్నుఁ జూచి, చాలనపరాధిరంచుకొనక — ఎక్కువగా నేరముచేసితిని పలుకుచు, ‘వెలవకొనక — భయపడుట, నాకేల — నాకెందునకు, దయానుయోగపడగు నీయెదుట నాకేమిభయముగలదనుట, ఈపద్యమున నాలుగు చరణములకును బ్రాసమతియె చెప్పబడినది. వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము. అలం — విగోఘాభాసము. ‘క. అమరవిరోధంబాభా, సముగాఁగవిరోధమయ్యె’ అని నరస. ‘ఆభాసత్వే విరోధస్య విరోధాభాస ఉచ్యతే’ అని చంద్రా. దీనినే విరోధాలంకారమందురు. ‘ఆభాసత్వే విరోధస్య. విరోధాలంకృతిర్మతా’ అని ప్రతా. ఉదా “ఆపందమందమిమంకువలయదలలోచనే దదాసిత్వేం, విరహస్తయైవ జనితస్తాపయతిరాం శరీరంమే’ రుద్ర.

తా|| స్వామీ! నీకుఁ గోపమువచ్చెనేని పూలనేసినవానినైన బూడిదనేతువు. దయాశీలిగ నేని జాలనేసినవానినైన మిక్కిలి దయతోఁ గాపాడుదువు. అట్టి నీమ్రాల నాకేమిభయము.

—: నిరంకుశుడు మోక్షమిచ్చునుట :—

ఉ. ఓపరమాత్మ సన్న కగు ధోన్నత యున్నతఁగఁ లేల
క్షీపతిసేవ్యురూప మగు ధీమిగద గృహిమాన్తి గ టి నా
పాపము లోప మయ్యె గడుఁ బాత్రచరిత్రుడ నైతి నింకి నీ
శ్రీపదపంకజాతమ ఁ ధీరుపవే స్థిప వేగ నాచ శుక్,

43

అ॥ ఓపరమాత్మ - పుబ్రహ్మస్వరూపుడైన యోశంకరుడా, సన్నతగుఃశోన్నత - సన్నత - పొగడదగిన, గుణ - సత్వాదిగుణములచేత, కొందఱిశ్వరుడు తమోగుణ ప్రభాసుడందురు కాని 'అంతస్సత్వంబహిష్టమః, అని శాస్త్రప్రసిద్ధము. ఉన్నత - అతీతయైనవాడా, లక్షీపతిసేవ్య మానము - శ్రీమన్నారాయణునిచే గొలువబడుచున్నది, అగు - అయినట్టి, మీ - మీయొక్క, జగదద్భుతమూర్తి - జగత్ - ఈమాండులోకములకు, అమృత - ఆశ్చర్యకరమైన, మూర్తి - స్వరూపమును, కంటిన్ - చూచితిని, నాపాపము - నేజేసినదుష్కృతమంతయు. లోపమయ్యె - అదృశ్యమయ్యె - కనబడకుండబోయెను, కడున్ - అస్సగా, పాత్రచరిత్రుడ - యోగ్యమయిన ప్రవర్తనముగలవాడను, ఐతి - అయియుంటిని, ఉన్నతలంపులేల - ఇదివఱకు నాకుఁ గలశోరిక లెందునకు - అక్కఱలేదనుట, ఇంకన్ ఇంకమీదట, కృపన్ - కనికరముతో, వేగన్ - శీఘ్రముగా, నీ - నీయొక్క, శ్రీ - సంపత్కృతమైన, పదపంకజాతములన్ - తామరపువ్వులవంటి పాదముల సన్నిధియందు, చేరుపవే - చేరనిమ్ము, నావుడున్ - ఆనిరంకుశుడిట్లనగా, పైపద్యముతో నన్వయము. ఇందు 'శ్రీ పదపంకజాతములు' ఉపమాలంకారిమును. 'సన్నతగుఃశోన్నత యున్నత - పాపములోపము - పాత్రచరిత్రు - చేరుపవేకృపవే' అనుప్రాసాలంకారిమును.

తా॥ ఓపరమేశ్వరుడా! ఈమాండులోకముల కచ్చెరువుగలిగించుచు శ్రీమన్నారాయణుచే బూజింపబడుచున్న మీస్వరూపమును గాంచితిని. నాపాపమంతయు నశించెను. మిక్కిలి యోగ్యుడ నయితిని. ఇంక నన్ను నీపాదసన్నిధికిం జేర్చుకొనుము. అని నిరంకుశుడు పలుకఁగా.

—: శివుడు నీవు కోరినవేశ్యనే యిచ్చెదననుట :—

శా. ఓహో నిల్వు పయోహహసకులీ ధీ త్తంస సత్యాహత
వ్యాహరంబులు పల్క సాగితివి బా ధాయెం జుమీ నీవరా
రోహణశ్శము నీవు గై కొనక కో ధ్యుల్కిఁగా ముక్తికాం
తాహేరాశనుఖంబు గోరెదవు జా ధం బాడి నే దీనికిన్.

44

అ॥ ఓహో - ఇది యాశ్చర్యార్థకము ఉదా "ఓహో విస్మయమంచునే మనసులోఁ నూహింప నమ్మానిభూ, యోహుంకారముచేసినక" వరా. పు. పయోరుహాసకులీన్ద్రంస. పయోరుహాసన - బ్రహ్మదేవునిదైన, కులీన - శ్రేష్ఠమయినజాతియందు, 'ని. అభిజాతః కులీనఃస్యాత్' అ. ఉత్తంస - శిరోభూషణమైనవాడా, 'ని. పుం స్యుత్తంసావతం సాద్వాకర్ణపూరేచశేఖరే' అ. నిల్వు - అంతట

నాఁగుము, సత్యాహతవ్యాహారంబులు. సత్య - నిజమును, ఆహత - కొట్టివేయఁబడిన, వ్యాహారంబులు - వాక్కులు, 'ని. వ్యాహరణ్ క్తిర్లపితం భాషితం వచనం వచః' అని అ. పల్కసాగితివి - వచించనారంభించితివి, బాగాయెంజుమీ - చక్కఁగానున్నదినుమా, నీ - నీయొక్క, పరాఠోహ రత్నముక, పరాఠోహ - ఉపరిసుతమును జేసెడి యుత్తమస్త్రీలలో, రత్నముక - శ్రేష్ఠమైనదానిని, 'ని. పరాఠోహమత్తకాశన్యత్తమావరపర్జినీ' అని అ. పరఃశ్రేష్ఠః ఆఠోహోనితంబోఽస్యాః - మంచినితంబుములుకలది అనివ్యు. 'రత్నంశ్రేష్ఠేమణావపి' అని నిఘంటువాక్యము. నీవు కైకొనక - తీసికొనక, కోర్కుల్ - కోరికలు, మీఱఁగాక - అతిశయించఁగా, ముక్తికాంతా హేరాశ సుఖంబు. ముక్తికాంతా - మోక్షమనెడుమనోహరమైన స్త్రీ యొక్క, హేరాశ - అధికమైన సుఖంబు - ఆనందమును, కోరెదవు - అభిలాషపడుచున్నావు, ఇచట తద్ధర్మార్థకప్రయోగమును గూర్చి 'నూ. తద్ధర్మార్థకవిశేషణం బసహాయతం ద్రికాలవాచియగు' ప్రావ్యా. దీనికీక - నీవిష్పడుకోరినముక్తికాంతకొఱకు, జూదంబాడితే - సొగటాలపందెము నాడియుండలేదుగదా, ఈపద్యమున 'నిల్వు' అనుచోట ముకారములోపించుటనుగూర్చి 'నూ. ప్రార్థనార్థేమురేక త్వేకధ్యతేమధ్యమార్థకః విభాషాంతం వదంత్యేకే నప్రాణేతుకదాచన' అధ.

తా|| ఔరా బ్రాహ్మణుఁడా! ఇంక నిలువుము. అబద్ధము లాడెదవేమి! నీవు కోరినది వేశ్యనుగాని ముక్తికాంతను గాదు. అట్టి మోక్షాపేక్ష గలవాడవు జూదమేల యాడితివి.

ఉ. ఆడితి మున్ను బొంక నని యక్షవిచక్షణవృత్తి నేల బొం

కాడెద వాడకాడకు న లాసనవంశపయోధిచంద్ర నే

నోడినయంతె కాక మఱి యున్నపదార్థము లీయ నేర్తునో

పాడియె నీకు వేడ సరి పన్నిదగాండ్రు హసింప నియ్యెడక.

45

అ|| నలాసనవంశపయోధిచంద్ర. నలాసన - కమలమే పీతముగాఁగల బ్రహ్మయొక్క, ని. 'నలః పోటగళే రాజ్ఞి పితృదేవే కపీశ్వరే, నళీ మనస్విలాయాంతు కమలే తు నశం మతం' అని వి. తృణేంబుజేనలంనాతు రాజ్ఞినావేతునస్త్రీయాం, శబ్దా. వంశ - కులమనెడు, పయోధి - సముద్రమునకు, చంద్ర - చంద్రుఁడవైన యోనిరంకుశుఁడా, మున్ను-తోలుతనే, బొంకనని - అసత్యమాడనని, అక్షవిచక్షణవృత్తిక. అక్ష - జూదమునాడుటయందు, విచక్షణ - నేర్పరితనముగల, వృత్తిక - వ్యాపారముచేత, ఆడితి - ఆడియుంటివి, ఆడకాడకుక - క్రమక్రమముగా, ఏలబొంకాడెదవు - అబద్ధమాడుచున్నా వెందులకు, 'బొంకాడెదవాడకాడకు' అనుటకు నూ. మధ్యమపురుష ఇకారమునకు సంధినిత్యము బా. వ్యా. ఇచట 'ఆడెదవు' అనుటకు నూ. భావిక్రియాసుయస్యస్యాదేత్వమేవ ప్రయోగతః, డుడ్కాదివర్ణభూతార్థే, చాపితద్వద్భవేత్సదా' అధ. మఱి - మఱియును, నేను. ఓడినయంతెకాక - ఓడిపోయినమాత్రమే కాకుండ, ఉన్నపదార్థములు - నాకుఁగలవస్తువులన్నియు, ఈయనేర్తుక - ఓ-ఈయగలిగియున్నాను. ఇది నిశ్చయార్థకము 'నూ. ఏదోతౌవ్యతిరేకాదపి సంప్రార్థన పరే క్రియాణాంస్తః' నన్న. సరిపన్నిదగాండ్రు - సమానులైన జూదరులు, హసింపక - నవ్వునట్లు, ఇయ్యెడక - ఈసమయమున, వేడక - ప్రార్థించుటకు, పాడియె - నీకుధర్మమా, ఈపద్యమున 'ఆడితి' అనుటలో 'వి' లోపించినందుకు శ్లో భూతేతయార్వికల్పత్వ, మితికేచిత్ బభాషిరే, అని.

యధ్యోగోక్తి. ఉదా : ఉ. చేరితి బన్నములో తపః' అనిస్వా. మ. 'అక్షవిచక్షణ. ఆడెద వాడ కాడకు' అనుప్రాసాలంకారమును 'వంశపయోధిచంద్ర' ఉపమాలంకారమును.

తా|| ఓయీ! నీవు మొదట జూదమారింభించుచు నబద్ధము లాడవని పలికితివి గదా? ఇప్పుడేల యబద్ధములకుఁ బాల్పడుచున్నావు? నే నోడిచితి, సత్యమే. అందువలన నీ కియ్యవలసినదాని నిట్లును. అంతే కాని నీ విప్లవదేవియో క్రొత్తది. కావతనని కోరఁదగునా? సరిపన్నిదగాండ్రడి వినిన నవ్వరా?

వ. అని యనేకప్రకారంబుల నాత్మతో మేలమాడి యిట్లనియె, 46

అ|| అని -- ఈప్రకారముగా, అనేకప్రకారంబులకొక -- పలుభంగులుగా, అతనితోకొక -- అనిరంకుసునితో, మేలమాడి -- పరిహాసపచనము లుచ్చరించి, ఇట్లనియెకొక -- ఈరీతిగా వచించెను.

ఉ. భూసురవంశపావన య ధీ పూర్వతరంబునుగాదు ముక్తికాం
తానుఖ మేల కోరెదవు ధీ దానికి సందియ మింక మాను మా
దానుడ వీవు నాదివిజ ధీ తామరసాక్షి గ్రహించి మానసో
ల్లాసము నొంది మమ్ముఁ ద ధీ లంచుచు నుండఁగఁ గొన్నినాళ్లకున్. 47

అ|| భూసుర వంశపావన -- బ్రాహ్మణకులమునఁ బరిత్రుండవైన యోనిరంకుసుఁడా, ముక్తికాంతానుఖము -- మోక్షము నెడి కాంతవలని యానందము, అపూర్వతరంబునుగాదు -- నూతనముగా శక్యమగునదికాదు, ఏలకోరెదవు -- ఎందుల కేక్షించెదవు. నీకోరిక యిప్పుడు నెఱవేఱదనుట, దాని కిక్కడనున్న కాంక్షించిన మోక్షమునకు, సందియము -- అనుమానము, ఇంకకొక -- ఇంకమీద, మానుమా -- విడుపుము, అనఁగా నింకొకప్పుడిచ్చెదననుట, ఈవు -- నీవు, దానుడవు -- నాయొక్క భృత్యుండవు, అదివిజతామరసాక్షికొక -- అదేవతాస్త్రీని, గ్రహించి -- కైకొని, మానసోల్లాసముకొక -- మనస్సున సంతోషముచు, బంధి -- పొంది, మమ్ములకొక -- మాయుభయులను, అనఁగా బాహ్యతీపరమే శ్వసలననుట, దలంచుచుకొక -- స్మరించుచు, ఉండఁగకొక -- ఉండినట్లయిన, కొన్నీనాళ్లకుకొక -- కొంత కాలమునకు, ఇందు 'సందియము, అనుప్రయోగమునకు 'మా. ఇయాంతాస్సాధవశ్యబ్దాః. క్వచిదే దంతవాపివా' అని యధర్వ.

తా|| ఓనిరంకుసుఁడా! ముక్తికాంతానుఖము నీ విప్పుడు కోరినంతనే వచ్చునదికాదు. కాని నీవు నాదానుడ వగుటచే నీరంభతో సుఖించుచు మమ్ముఁ దలంచుచుండుము. తరువాత నేనే యిచ్చెదను.

—: సరంకుసుడు శివుని స్తుతించుట :—

క|| అని పలికిన విని భూసుర, తనయుడు సాష్టాంగ మెరంగి తగ నిట్లనియె
న్నినుఁ గనినయంత ముక్తికి, ననుచూనమె తెలియఁ జాలఁ నైతిక జడతక. 48

అ|| అని పలికినట్లు — ఇట్లు పచించగా, విని — ఆకిర్ణించి, భూసుర తనయుడు — బ్రాహ్మణునికొడుకైన యానిరంకుశుడు, తగ్గ — ఒప్పవట్లు, సాష్టాంగము — చేతులు కాళ్ళు టొమ్ము నొసలు భుజములు నేల నానించి చేయునట్టి నమస్కారము, ఎఱగి — చమస్కరించి, ఇట్లనియెట్లు — ఈప్రకారముగా బలికెను, నినుక — నిన్ను, కనినయంతక — దస్యించితోడనే — చూచివెంటనే, ముక్తిక — మోక్షమునకు, అనుమానమె — సందేహముకలదా, బడతక — నాయొక్క యజ్ఞానము వలన. నాయొక్క తెలివితేమివలన, తెలియక — తెలిసికొనుటకు, చాలనైతిక — సమర్థుడగు గాకుంటిని, 'వెతికబడతక' అనుప్రాసాలంకారము.

తా|| ఇట్లానతిచ్చిన విని యాబ్రాహ్మణ కుమారుడు సాష్టాంగనమస్కార మొనరించి యిట్లు పలికెను. స్వామీ! భవద్దర్శన మొనెనుక మోక్షమునకు సంశయంపడ బనియున్నదా? నాయొక్క యజ్ఞానమువలన గ్రహించలేకపోతిని గాని!

మ|| అపరాధంబులు పెక్కు చేసితి మహా ♦ హంకారకామక్రియా

విపులాంభోనిధిగ్రంథువెట్టి జడతా ♦ వేశంబున నిమ్ము ది

వ్యపభోద్వృత్తినిఁ గొల్వనైతిని మనో ♦ వాక్కాయకర్మంబులం

జపలాత్ము న్ననుఁ బ్రోవ మీదయయ కా ♦ సాక్షాత్కటాక్షేక్షణక, 49

అ|| అపరాధంబులు — నేరములు, పెక్కుచేరితిక — అనేకము చేసియుంటిని, మహాహంకార కామక్రియా విపులాంభోనిధిక. మహా — ఎక్కువైన, అహంకార — గర్వముతోఁగూడిన, కామక్రియా — స్త్రీసంభోగమనెడు, విపులాంభోనిధిక — విస్తారమైన సముద్రమునందు, గ్రంథువెట్టి — మునుకవేసి — మునిగి, జడతావేశంబునక — అజ్ఞానమువలన నొడలెఱుంగకపోవుటచేత, మిమ్ముక — పరబ్రహ్మస్వరూపులైన మిమ్ములను, దివ్యపభోద్వృత్తినిక — దివ్యపభ - మంచిమార్గమున, ఉద్వృత్తి నిక — ఉన్నతమైన నడవడితో, కొల్వనైతిని — నేవించివారడను గాకుంటిని, మనోవాక్కాయ కర్మంబులక — మనః — మనస్సు యొక్కయు, వాక్ — మాటలయొక్కయు, కాయ — శరీరము యొక్కయు, కర్మంబులక — చేతలవలన, చపలాత్ముక — చలించునట్టి మనస్సు గలవారడను, అయిన నన్నుక — నన్ను, సాక్షాత్కటాక్షేక్షణక. సాక్షాత్ — నాకంటియెదుట, ప్రత్యక్ష ముగా, 'ని. సాక్షాత్ప్రక్షతుల్యయోః' అని అ. కటాక్ష — కడకంటియొక్క, ఈక్షణక — చూపు వలన, ప్రోవక — రక్షించుటకు, మీదయయకా — మీయొక్కకరుణయేకదా, ఇచట 'మీదయ యకా' అనుటకు సూ. అకానిత్యార్థకంబగు' ప్రా. వ్యా. శ్రీశంకరాచార్య కృతాపరాధ స్తవము ననునిట్లే "ప్రాణోహం యావనస్థో విషయవిషధరైః పంచభిర్మర్మసంధా, చష్టానష్టా వివేకస్సుతధన యవతి స్వాదుసౌఖ్యేనిషణ్ణః, శైవేచింతా విహీనామమహృదయహితా మానగర్వాధిరూఢం క్షంతవ్యోమేపరాధ శ్చివశివశివ భో శ్రీమహాదేవశంభో" అనినాడు 'సాక్షాత్కటాక్షేక్షణక' అనుప్రాసాలంకారము.

తా|| అపరాధము లన్నియో చేసితిని, అహంకారమువలనఁ గామాతురుడ నైప్రవర్తిం చుచు మైమఱచి పరబ్రహ్మస్వరూపుడ వగునిన్ను నేవింపకుంటిని. నామనోవాక్కాయ కర్మముల

యందు స్థిరత్వము లేదు. ఇట్టివాడ నగునన్నుఁ బ్రోవ మీయనుగ్రహముతోఁ గూడిన క్రేగంటి చూపుగాక వేటొకటిలేదు.

మ. నిలుపం జాలను నీశివాఖ్య మదిలో ♦ నిక్కంబుగా నీకథల్
పలుకం జాలను వాక్కులక వెలయ నీ ♦ పాదాజ్ఞసంసేవనల్
గెలువం జాలను దేహకర్మముల దు ♦ మృత్యాత్ముడ౯ నామన
శ్చలనంబు న్దొలగించి ప్రోవవె శివా ♦ సద్భక్తరక్షాచణా.

50

అ॥ సద్భక్తరక్షాచణా. సద్భక్త - శ్రేష్ఠులయిన భక్తులను, రక్షా - కాపాడుటయందు, చణా - నేర్పుగలవాఁడా, శివా - ఓశంకరుఁడా, నీ - నీయొక్క, శివాఖ్య - ఆనందకరమైన నామమును - శుభకరమైన నామమును, మనిలోక - నామనన్నున, నిలుపంజాలను - ఉంచుటకు సమర్థుడనుగాను, నీకథల్ - నీయొక్క పూర్వపుత్రులములు, నిక్కంబుగాక - యథార్థముగా, వాక్కులక - మాటలతో, పలుకంజాలను - చెప్పటకు శక్తిగలవాడనుగాను, వెలయక - ప్రకాశించుగా, నీపాదాజ్ఞసంసేవనల్ - తామరపువ్వులవంటివైన నీపాదములను మిక్కిలి భక్తితో ననుసరించుటయందు. గెలువంజాలను - జయించగలవాడనుగాను, దేహకర్మములక - నాచేతులు మొదలగువానితోఁజేసెడు పనులయందు, మృత్యాత్ముడ౯ - పాపముతోఁగూడినవాడను, నామనశ్చలనంబుక - నాహృదయముయొక్క చలించెడుస్వభావమును, తొలగించి - ఆదలికిఁబోఁజేసి, ప్రోవవె - రక్షించుము, పురాతనపురుషును శివమహిమను వర్ణనాత్మకముగనే తలంచిరి “అనిత గిరిసమంస్యాగ్జలం సింధుపాత్రే, సురితరుఖాతేభిసేపత్రిముక్తి, లిఖితీయది గృహీత్వా కారదా సస్వకాలం, తవపితవగుణానామీశపారం నయాతి” మ. స్తో.

తా॥ భక్తులను రక్షించుటయందు నేర్పరితనముగల యోశంకరుఁడా! శుభకరమైన నీనామమును నామనన్నున నుంచుకొనఁ జాలను. నీకథలను నిజముగాఁ జెప్పలేను. నీపాదసేవ దృఢముగాఁ జేయలేను. నాయంతరింద్రియబాహ్యేంద్రియములు పాపకార్యములఁ జేయునవి. కనుక నామనన్ను చలింపకుండునట్లునర్చి నన్ను రక్షించుము.

ఉ॥ దేవ మహానుభావ జగ ♦ తీ ధరకార్ముక దుర్భవాపహా
మావరరోప భక్తజన ♦ మానససారసలోక బాంధవా
గోవరవాహ ద్ద్వీపయ ♦ కుఁడితేకాననదావపావకా
ప్రోవగదయ్య మృత్యుహర ♦ మూర్ఖుని నన్నొకకాశ్యపీచుగుక.

51

అ॥ దేవ - ఓపరమేశ్వరుఁడా, మహానుభావ - అధికమైన ప్రభావముగలవాఁడా, ‘ని. అనుభావః ప్రభావేస్యాన్నిశ్చయేభావబోధకే’ మే. జగతీధరకార్ముక - మహామేరుపర్వతమే విల్లుగాఁగలవాఁడా, దుర్భవాపహా - దుః - దుఃఖకరమైన, ని. ‘దుస్సాన్యత్కృష్ట నిషేధయోః’ అని వి. భవ - సంసారబంధమును, ని. ‘భవఃక్షేమేశసంసారే సత్తాయాం ప్రాప్తి జన్మనోః’ అనిమే. అపహా - తొలగించునట్టివాఁడా, మావరరోప - విష్ణుమూర్తియే బాణముగాఁగలవాఁడా, భక్తజనమానస

లోకబాంధవా. భక్తజన — నేవించువారి సమాహమయైక్క, మానస సారస — మనస్సనెడి, పద్మములకు, లోకబాంధవా — సూర్యుడవైనవాఁడా, గోవందాహ — శ్రేష్ఠమైన వృషభమేవాహ చముగాఁగలవాఁడా, దుర్వింశయకుంతితకాననదావపావకా. దుర్వింశయ — చెడ్డధర్మములవలని, కుంతిత కానన — మాంద్యత్వమునెడి, అరణ్యమునకు. నికుంతో కర్మణ్యమూర్ఖయోః అని వి. దావపావకా. కారుచిచ్చయినవాఁడా, మృత్యుహర — మృత్యుదేవతను సంహరించుటవాఁడా, ఒక కాశ్యపీనుకు — ఒక్కబ్రాహ్మణుడను, అయిన నన్ను — నన్ను, ప్రోవగదయ్య — ప్రోవగదయ్య, ఇందు ‘ప్రోవగదయ్య’ అనుటకు ‘మూ. ప్రార్థనార్థే వేన్నాంతాత్మరేత్యన్ విశేషదః’ అని అన. ‘నన్నొక కాశ్యపీనుకు’ అనుటలో నొకశబ్దముల్పార్థమును సూచించినది. ‘ఒకశబ్దంబొకచో నన్నొకంబగు’ అని ప్రా. వ్యా. ఉదా ‘మ. ఒకమున్నుఁబుగదల్చితెచ్చిన లలాః టోగ్రాక్షుగాపంబు’ అని భాగ. వెండియు. ‘ప్రోవగదయ్య’ అనుటకు ‘మూ. ఆర్యానిశబ్దో యుక్త స్సన్య. దసంబంధాబోధనే’ అనియును. ఇందు నాలవపాదమునఁ బోలికయతి సెప్పబడినది. ‘క. పోలుం బుభుబుభులకు మఱి, పోలికయతి శీల ముల్లః మన కెన యరఁగా, శీలం బుల్లం బనఁగా, భూలోకం బమరలోకః మన కెన యనఁగఁ’ అని అనం. దీనినే చక్కటియతి యని చెప్పబడియున్నది. ‘క. అక్కఱముగఁ బుభుబుభులకు, జక్కటియతి యియ్య శృంగః సహితమకారం. బక్కమలజ్జేన్వరాదుల, మ్రొక్కులు గైకొను సమస్తః భువనాధీశా’ అని అనం. ఇదియే ముకారయతి యందును. “క. మెచ్చరికను బుభుబుభులకు, నచ్చపుమాకొమ్ములే మః హాకవులాదిక. మెచ్చులుగ నిలిపిరచ్చట, నచ్చటను ముకార యతు లటంచును బృతులక’ అనిఅప్ప. ఇచట నిరంకుశు డు శంకరుని ప్రార్థించుటనుగూర్చి ‘ఆయు ర్నశ్యతి పశ్యతాం స్రుతిదినం యాతిక్షయం యావనం, ప్రత్యాయాంతికతాః పునర్నదివసాఃకాలో జగద్భక్షకః, లక్ష్మీతోయతరంగభంగచపలా విమ్యచ్చలంకీవితం, తస్మాన్మాం కరుణాకరం కరుణ యా త్వం రక్షరక్షాధునా, క్షంతవ్యోమేఽపరాధశ్శివ శివ శివ భో శ్రీమహాదేవశంభో’ ఇట్లుశంకరా చార్యుడపరాధస్తవమున వచించినాఁడు, “భక్తజన మానససారసలోకబాంధవా — దుర్వింశయకుంతిత కానన దావపావకా” రూపకాలంకారము.

నీ॥ ప్రణవనృత్యభిరామః ధామాసహితవామ, వామాహిరాద్దామః సామకామ
రజనీచరకీరీటః రసజాసనకరోట, గగనగుంగాజూటః నిగమఘోట
యచరచరాధారః యచలాధరాగార, నీరధితూణీరః నిగమసార
దురితాధ్రవాతులః కరధృతాసమశూల, నాగాజినదుకూలః నయనిశాల
గీ॥ దళితభవస్యేయాదిమః ధ్యాంతకూన్య, హితకళకన్య సన్వోః కైకమాన్య
నిరుపమాగణ్య విస్ఫుటః నేకపుణ్య, సత్కృపానన్య దీనరః క్షావదాన్య. 52

అ॥ ప్రణవనృత్యభిరామ. ప్రణవనృతి — ఓంకారధ్వనితోఁగూడిన నాట్యమువలన, ని ‘నృతిః క్రిహాన ర్తనేచ’ అనివి. “నృతి — సం. వి. ఇ. స్త్రీ.నిర్దేశము — నాట్యము” నూ. అం. ని. అభి. రామ — మనోహరమైనవాఁడా, రామాసహితవామ. రామా — గౌరియనెడు స్త్రీతో, సహిత వామ — కూడుకొనిన ఎడమప్రక్కఁగలవాఁడా, వామాహిరాద్దామ. హమ — సుందరమైన, ని ‘హమం సవ్యే ప్రతీపేచ. ద్రవిణీచాతిసుందరే, పయోధి రేహరేకామే విద్యాద్వామాపిచస్త్రీయాం’ అహి

రాట్ — సర్వములకు రాజగు యేషుడే, దామ — హరిముగాంగలవాడ, సామకామ — సామవేదము నందభిలాషగలవాడ, రజనీచరకిరీట — చంద్రుడే మకుటముగాంగలవాడ, రసజాసనకగోట. రసజ — పద్మమే, ని ‘సాగంధరనేజలే’ అనిమే. రసమనగా జలముకనుక జలమునందు బుట్టినది యనుట, ఆసన — పీఠముగాంగల బ్రహ్మదేవునియొక్క, కగోట — తలవు టెగలవాడ గగనగంగా జూట. గగనగంగా — ఆకాశగంగయే, జూట — జడముడియందుగలవాడ, నిగమగోట — జేద ములే గుఱ్ఱములుగాంగలవాడ, అచరచరాధార. అచర — వృక్షపర్వతాదులకును, చర — మనుష్య పశుపక్ష్యాదులకును, ఆధార — మూలమైనవాడ, అచలాధరాగార. అచలాధర — వెండికొండయే, అగార — నివాసముగాంగలవాడ, నీరధితూర — సముద్రమేయమ్ములపొదిగాంగలవాడ, నిగమ సార — శ్రుతులయందు, నికరమైనవాడ — శ్రుతులయందు శ్రేష్ఠమైనవాడ, దురితార్థవా తూల — దురిత+అర్థ+పాపములనెడు మేఘములకు, వాతూల — వాయువులయొక్క సమూహ మైనవాడ, కరధృతాసమశూల. కరధృత — హస్తమున ధరించబడినపట్టుకొనబడిన, అసమశూల — సమానరహితమైన శూలముగలవాడ, నాగాజినదుమాల. నాగాజిన — ఏనుగుయొక్క చర్మమే — గజాసురునియొక్క చర్మమే, దుమాల — సన్ననివస్త్రముగాంగలవాడ, నయవిశాల — నీలియందు విస్తారమయినవాడ — నీలియందధికుడైనవాడ, దధిత—ధేపించబడిన, భవసైన్య — సంసారబంధమునెడి సేనగలవాడ, ‘ని. భవః సత్తాప్తిజన్మను రుద్రేశ్రేయసిసంసారే’ హై. ఆదిమధ్యాంతకూన్య. ఆది — మొదలును, మధ్య — నడుమును. అంత — చివర యను, కూన్య — లేనివాడ, హితజనశరణ్య — హిత — ఇష్టులైన, జనసమూహ మునకు, ని ‘జనస్సమూహే లోకేఽపి’ అని నానా. శరణ్య — శరణాగతులు చొచ్చు దగినవాడ, సర్వలోకైకమాన్య. సర్వలోక — సమస్తభువనములచేత సమస్తజగజ్జులచేత, మాన్య- కొనియాడదగినవాడ, నిరుపమాగణ్య. నిరుపమ — సమానములేని, అగణ్య — గణింపనలవిగాని వాడ, విస్ఫుటానేకపుణ్య. విస్ఫుట — స్పష్టమైన, అనేకపుణ్య — చాల సుకృతములుగలవాడ, సత్కృపానన్య — మంచిదయ్యందధికుడైనవాడ, దీనరక్షాపదాన్య. దీన — దరిద్రులను, రక్షా — కాపాడుటయందు, పదాన్య — దాతృత్వముగలవాడ, ఈసీసపద్యపు ప్రతిపాదమునను నాలుగంత్య ప్రాసములు గలుగఁజెప్పటయేకాక యెత్తుగీతియందును నెనిమిదంత్యనియమములను గల్పించి చెప్పి నాడు. ఈపద్యలక్షణమప్పకవీయమున గనబడదుగాని వసుచరిత్రమున మాత్రము ‘సీ. లలనాజనా పాంగ ♦ పలనాపసదనంగ, తులనాభికాభంగ ♦ చోక ప్రసంగ’ మనుపద్యము కాన్నిమిచుచున్నది. అయినను గీతమున నిట్టి నియమములేదు.

క॥ జయజయ శర్వ సదాశివ, జయజయ రతిరాజవిజయ ♦ జయజయ మృత్యుం

జయ జయ మాం జయపాలా, జయశీలా సకలభక్త ♦ జనతాలోలా

53

అ॥ శర్వ — ఓయీశ్వరుడ, సదాశివ — ఎల్లప్పుడు శుభములుగలవాడ, రతిరాజవిజయ — మన్మథుని గెలిచినవాడ, మృత్యుంజయ — మృత్యువును గెలిచినవాడ, మాం — నన్ను, జయ పాలా — ఓటమిలేకుండునట్లు కాపాడునట్టివాడ, జయశీలా — అంతటను గెలుచునటువంటి మంచి నవతగలవాడ, సకలభక్తజనతాలోలా. సకల—సమస్తమైన, భక్త—సేవించువారియొక్క, జనతా— సమూహమునందు, లోలా — అసక్తిగలవాడ, జయ — సగోష్ఠ్యుడవుగా నుండువుగాక,

ఇచట జయశబ్దము పలుమాటులు పయోగించుటనుగూర్చి “నూ. జయపదంబనుకరణవిహితంబ తఱచుగ నగు” ప్రా. వ్యా. ఉదా. “జయపూతనాఘాత జయదైత్యదమన. దయనిమ్ము జీవితదానమ్ము నాకు” హరివం. కవిసార్వభౌములును “క. జయజయ పురదైత్యాంతక, జయజయ శృంగారలోలఁగదమలశీలా, జయజయ నాకాధిపనుత, జయజయ లోకాధినాథఁ జయపఠమేశా” రాజ. “నీ. జయభూర్భువస్వ స్త్రిఁజగదేశనాయక, జయసర్వదేవతాఁ సార్వభౌమ” శృం. వై.

వ॥ అని యనేకప్రకారంబుల నుతించుచుఁ గరతల కమలాంజలీబంధప్రసిద్ధ బద్ధాఁతాన న దేవీప్యంగానమానసుఁ డైయున్న యవ్వీప్రభుమారుఁ బల్కాఱు గార న్నచి తదాహ్లాదంబగునట్లుగా నభయం బొనుగి పదఁపడి యమరలోక సాంద్రతరంగిణీచంద్రుం డగునిఁగ్రు నిస్తంద్రత నాలోకించి విరించి ప్రముఖాంచితపదపంకజం డగుశంకరుం డిట్లనియె.

54

అ॥ అని — ఇట్లుని, అనేకప్రకారంబులక — బహువిధములుగా, నుతించుచుక — స్తోత్రము సేయుచు, కర.....మానసుండు, కరతలకమల — అఱచేతులనెకి తామరపువ్వులను, అంజలీ బద్ధ — దోసిలిగాఁగట్టుటయందు, ప్రసిద్ధ — ప్రఖ్యాతిగలుగునట్లు, సిద్ధాంత — నిర్ణయించఁబడిన, ఆనంద — సంతోషముతో, దేవీప్యమాన — మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్న, మానసుండు — మనస్సుకల వాఁడు, ఐయున్న — అయియుండినట్టి, అవ్వీప్రభుమారుక — ఆబ్రాహ్మణయువకుని, పల్కాఱు — అనేకసారులు, గారవించి — ప్రేమనుగనఁబఱచి, తదాహ్లాదంబు — అందువలని సంతోషము, అను నట్లుగాక — అనువిధమున, అభయంబు — రక్షించుటకయిన నమ్మకము, ఒసంగి — ఇచ్చి, పదఁపడి — తరువాత, అమర.....చంద్రుడు. అమరలోక + సాంద్ర + తరంగిణీ + ఇంద్ర - దేవతాసమూహమునెడి దట్టమైన శ్రేష్ఠమైనయలకు, చంద్రుండు — చంద్రునివంటివాఁడు, అగు ఇంద్రున్ — అయినట్టి దేవతలకు రాజయినవానిని, నిస్తంద్రతన్ — నిశ్చలముగ, చలంపకుండ, ఆలోకించి — చూచి, విరించిప్రముఖాంచిత పాదపంకజుండు. విరించిప్రముఖ — బ్రహ్మదేవుఁడు మొదలగువారితో, అంచిత — ఒప్పుచున్న, పాదపంకజండు - తామరపువ్వులవంటి యడుగులుగలవాఁడు, అగుశంకరుండు - అయినట్టి ఈశ్వరుండు, ఇట్లనియెన్ — ఈప్రకారముగాఁబలికెను. అలం. ఉపమ. స్వభావోక్తియు.

తా॥ ఇట్లు బహువిధముల స్తోత్రముసేయుచు సంజలిబద్ధుడై తదేకధ్యానముతో నున్న యా బ్రాహ్మణయువకునియందు మాటిమాటికిఁ బ్రేమనుఁ గనుపఱచుచు నభయమొసంగి తరువాత నింద్రుని వైపుచూచి యిట్లుచెప్పెను.

—: శివుఁడింద్రునితో రంభనుబంప నాజ్ఞయొసంగుట:—

క॥ వినుము సురేశ్వర భూసుర, తనయున కిపుడేను మెచ్చి ♦ తగనిచ్చితి రం
భను దానికి సెవివగ్మా, వనజాసనకులవరేణ్య ♦ వర్ధను నెనయన్. 55

అ॥ సురేశ్వర — దేవతలకు రాజవగు నోయి డ్రుఁడా, వినుము — ఆకర్ణింపుము, ఇపుడు — ఉపమయమున, ఏను — నేను, మెచ్చి — అనుగ్రహించి, తగన్ — ఒప్పుచున్న, భూసురతనయనకున్ —

ఆబ్రాహ్మణుని మూడునకు, రంభను - రంభయును సస్పరసను, ఇచ్చితిన్ - ఒసంగితిని, కనుక ఆ వనజాసనకులవరేణ్య వర్ధనున్. వనజాసనకుల - బ్రాహ్మణవంశమున, వరేణ్య - శ్రేష్ఠముగా, వర్ధనున్ - వృద్ధిబొందుచున్నవాడయిన యానిరంకుశుని, ఎనయన్ - కూడుటకు, దానికిన్ - ఆదేవవేశ్యకు, సెలవిమ్ము - అనుజ్ఞయొసగుంము,

తా|| ఓ దివ్యలోకాధిపతీ! ఈబ్రాహ్మణమూడునిమెచ్చి యతనికి రంభ నొసంగితిని. కనుక నీవు దానికి సెలవిచ్చి వానిజేరఁ బంపుము.

గీ|| అనిన విని పాకశాసనుఁ డామహేశుఁ, జేరి దండప్రణామము ధీసే పిదప

నూరుజితరంభ కఠినవత్సోజకుంభ, హసితకరికుంభ యగురంభఁ కనియెఁగాంచి. 56

అ|| అనినన్ - ఇట్లువచింపఁగా, విని - ఆకర్ణించి, పాకశాసనుఁడు - ఇంద్రుఁడు, ఆమహేశున్ - పరమేశ్వరుని, చేరి - సమీపించి, దండప్రణామముల్ - సాష్టాంగనమస్కారములు, చేసి - ఆచరించి, పిదపన్ - అటుపిమ్మట, కాంచి - అవిడనుజూచి, ఊరుజితరంభ, ఊరు - తొడల వలన, జిత - జయించఁబడిన, రంభ - అరటిచెట్టుగలదియును, కఠిక.....కుంభ, కఠిన - గట్టిని యైన, వత్సోజకుంభ - స్తవములనెడి కుండలచేత, హసిత - పరిహాసముచేయఁబడిన, కరికుంభ - ఏనుగుకుంభస్థలముగలదియును, అగురంభకున్ - అయినట్టి రంభతో, అనియెన్ - ఇట్లుచెప్పెను, ఇందురంభకున్ + అనియెన్ అనుటలో దృతీయకుషస్థి చెప్పఁబడినది. 'సూ. షష్ఠీస్థానికంబగు కువర్ణం బొక్కొకచో ద్వితీయాది విభక్తులకుమాటుగాఁ దత్తదర్థకబులంజూపఁటైజి' ప్రా. వా. ఇచట రంభ శబ్దమునకు ఊరుజితరంభ, వత్సోజకుంభ - కరికుంభ ఇత్యాదిశబ్దయుక్తిచేత అంత్యాను ప్రాసాలంకారము. ఊరుజితరంభ - హసితకరికుంభ - అనుటచే వ్యతిరేకాలంకారము, "ఉపమా నా ద్య దన్యస్య వ్యతిరేకః స ఏవసః, హేతోర్ రుక్త వసుక్రీనాం, త్రయే సామ్యే నిజేదితే. శబ్దార్థభ్యా మధా క్షిప్తే క్లిప్తే తద్వత్ప్రీతిప్తసః" కా. ప్ర. ఉదా "ఇయంసునయనా దాసీకృతతామరసశ్రియా ఆననేనా కలంకేన నిందతీందుం కలంకితమ్" ఉద్భ. దీనినే యుపమాలంకారముగ నన్వయింపవచ్చును "తమ న్వేత్యనుబద్ధాతి. తచ్చీలం తన్నిషేధతి. తస్యైవానుకరోతీతి శబ్దః సాదృశ్యవాచకాః" అనిధండి. 'రంభ - కుంభ కుంభరంభ' అంత్యానుప్రాసాలంకారము.

తా|| ఈశ్వరుఁ డిట్లు చెప్పఁగా విని యాయంద్రుఁడు సాష్టాంగనమస్కృతు లొనరించి పిమ్మట రంభను పిల్చి యాభిడతో నిట్లనియె.

—: ఇంద్రుఁడు రంభ కాజ్ఞయిచ్చుట :—

క|| ఓనాతి యీమహీసుర, సూనునకు నభీష్టకామ ధీ సురతక్రీడా

నూనసుఖ మొనఁగి రమ్మన, నానలినాక్షియును మంచి ధని మొక్కి తగన్. 57

అ|| ఓనాతి - ఓరంభా, ఈమహీసురసూనునకున్ - ఈబ్రాహ్మణయువకునకు, అభీ... .. సుఖము. అభీష్ట - ప్రియమైన, కామ - కోరికగల, సురతక్రీడా - రతికేళియందు - సంభోగము

నందు అనూన - తక్కువగాని - సంపూర్ణమయిన సుఖము - ఆరంభము, ఒసంగి - ఇచ్చి, రమ్మ - తిరిగిరమ్మ, అనన్ - ఇట్లునుడువగా, ఆనలినాక్షియును - ఆయొక్క రంభయును, మంచిదని - చిత్తమాలాగే చేయుదునని; మొక్కి - నమస్కరించి, తగన్ - ఒప్పునట్లు, నైవచనముతో నన్వయము.

తా|| ఓరంభా! ఈబ్రాహ్మణుని యిష్టముఁ దీర్చి సంతోషపఱచిరమ్మ. అనఁగా జిత్తమాలాగే చేయుదునని నమస్కరించి.

—: రంభా నిరంకుశుల విహారము :—

వ|| అటనుండె. మహేశ్వరుండును నిఖిలామరసమేతంబుగా సంకర్ధానంబునేసె నమ్మహీసురనూనుండును నాదివిషన్నారీరత్నంబు నవలోకించి చేరన్ జనుడైచి విష్ణుట ప్రాథాలింగనం బొనరించి పునఃకృతపరీరంభణంబు న్వలయు వెలయుచుండిర య్యిర వురు.

58

అ|| అటనుండెన్ - అక్కడనేయుండెను, మహేశ్వరుండును - ఆపరిమేశ్వరుండును, నిఖిలామరసమేతంబుగాన్ - సమస్తమైన దేవతలతోఁగూడినవాడై, అంకర్ధానంబునేసెన్ - అదృశ్యుడయ్యెను - మఱుఁగుపడెను, అమ్మహీసురనూనుండును - ఆబ్రాహ్మణపుత్రుడగు నిరంకుశుండును, అదివిషన్నారీరత్నంబున్ - దేవవేశ్యలలో శ్రేష్ఠురాలయిన యారంభను, అవలోకించి - చూచి, చేరన్ - కలియునట్లు, చనుడెంచి - వచ్చి, విష్ణుట ప్రాథాలింగనంబు - విష్ణుట - స్పష్టమైన, ప్రాథ - నేర్పుగల, ఆలింగనంబు - కాఁగిలింపుట, ఒసరించి - చేసి, పునఃకృతపరీరంభణంబున్ - పునఃకృత - మరలజేయఁబడిన, పరీరంభణంబున్ - ఆలింగనమును, వెలయన్ - ఒప్పుగా, వెలయుచుండిరి - ప్రకాశించుచుండిరి, అయ్యిరువురు - అయిదైదును,

తా|| అచ్చటనే యుండెను. ఈశ్వరుండు దేవతలతోఁగూడ నదృశ్యుడయ్యెను. ఆబ్రాహ్మణుఁడారంభను సమీపించి యాలింగన మొనర్చుచుచు నాయిదైదును,

సీ|| చందనమూలూఁ ♦ మందారకేశర, తిందుకాశోకమా ♦ కందకుంద

కేశకీవకుళకం ♦ కేళికానచనీచ, తాలహింతాలజా ♦ తీలవంగ

ఘనసారకిదళికా ♦ క్రముకామలకనింబ, జంబీరబదరీర ♦ సాలసాల

ప్రముఖపుష్పితలన ♦ తృలితపల్లవితవి, స్తారభూమిరుహ ♦ తతుల వెలయు

గీ|| నట్టి తత్కాననమునందు ♦ సవ్యకీర, రవములుప్పొంగ నిందింది ♦ రములు మెలంగఁ గోకిలలుగూయమ్మగముల ♦ మూఁకడాయ, మరుండునుమశరములనిరు ♦ వురసునేయి 59

అ|| చందన - గంధపుమాఁకులయొక్కయు, మాలూరి - మారేడుచెట్లయొక్కయు, మందార - పారిజాతములయొక్కయు, కేశర - పొన్నచెట్లయొక్కయు, పున్నాగచెట్లయొక్కయు, నిఁకఁకేశరేవకుళః అని అ. ఇందువలన బొగడచెట్టున కర్ణమయినను మందరి వకుళశబ్దముచే నీయన్వయము సరికాదు. తిందుక - తుమ్మికిచెట్లయొక్కయు, అశోక - అశోకవృక్షములయొక్కయు, మాకంద - మామిడిచెట్లయొక్కయు, కుంద - మొల్లలయొక్కయు, కేతకీ - మొగలిచెట్లయొక్కయు, వకుళ -

పొగడచెట్లయొక్కయు, కంకేళికా - రక్తాశోకవృక్షములయొక్కయు, అనగా నెఱ్ఱని పువ్వులుపూయు
సట్టి యశోకమునుట, పవనప సూత్రమైన కడిమిచెట్లయొక్కయు, తాల - తాడిచెట్లయొక్కయు,
హింతాల - ఈతచెట్లయొక్కయు, జాతీ - బాడిచెట్లయొక్కయు, లవంగ - దేవకుసుమవృక్షముల
యొక్కయు, ఘంటాకడికా - కిరూపపు టవంటులయొక్కయు, క్రముక - ఎఱ్ఱలాద్దగుచెట్ల
యొక్కయు, అయిలక - ఉసిరికచెట్లయొక్కయు, నింబ - వేపచెట్లయొక్కయు, బంబీర - నిమ్మచెట్ల
యొక్కయు, బదరీ - రేగుచెట్లయొక్కయు, సాల - తిమ్మమామిడిచెట్లయొక్కయు, సాల - ఘడ్డి
చెట్లయొక్కయు, ఏపెలనియుచెప్పవచ్చును. ప్రముఖముఖ్యమైన, పుష్పితపూయబడివయు, లసత్ -
ఒప్పచున్న, ఫలితపండివయు, కాచినవియు, పల్లఖితచిగిచ్చినవియు, విస్తార - విరివియైన, భూమిభూ
తరులన్ - చెట్లయొక్క సమూహములచేత, వెలయునట్టి - ప్రకాశించుచున్నటువంటి, తత్కాననము
సంఘన్ - అయడవియందున, నవ్యకీరవములుప్పొంగన్. నవ్య - క్రొత్తవియైన, కీరవములు, చీలు
కలయొక్కపలుకులు, ఉప్పొంగన్ - అధికముకాగా, ఇందిరిములు - తుమ్మెదలు, మెలంగన్ -
సంచరించగా, కోకిలలు - కోయిలలు, కూయన్ - కూపెట్టగా, మృగములమూడక - లేళ్ళయొక్క
గుంపు, డాయక - సమీపించగా, మరుడు - మృగముడు, సుమశరములన్ - పుష్పబాణములతో,
ఇరువురను - అయిదైతని, ఏయన్ - వేయగా, అనగా బుష్పబాణములను బ్రయోగించగాననుట,
‘కందకుండ - తాలహింతాల జాతీల’ అనుప్రాసాలంకారము. ‘కూయ. డాయ. ఏయ’ అంత్యస్వ
ప్రాసాలంకారము.

తా|| చిగిచ్చినవియు, బూచినవియు, బండినవియునగు వివిధవృక్షములతో నొప్పచున్న
యడవియందు జీలుకలపలుకులును, గోయిలలకూతలును, లేళ్ళగుంపుల సంచారమును, తుమ్మెదల
ఘంటకములును, గలిగి యాయురువురును గామోదేకులయిరి.

—: రంభానిరంకుశుల సంభోగవర్ణనము :—

క|| ఉపననమునఁ బోలె విహార పరవశు లగుచును దిరిగి ♦ రయమతి నతిర

త్యుపరతి సమరతి మతి మతి, నిపుణతఁ బెనఁగొనిరి చెలఁగు♦నేర్పులకొలఁది. 60

అ|| ఉపననమునబోలె - ఊరిదాపునగల తోటయందో యనునట్లు, విహార పరవశులు -
తిరుగుటవలన మైమఱచినవారు, అగుచును - అయి, తిరిగి - సంచరించి, రయమతి - త్వరితము
తోఁగూడిన బుద్ధితో, అతిరతి - గాఢమైన సంభోగమును, ఉపరతి - కొసరి చేయునట్టి సురత
మును, సమరతి - సమానముగాఁ జేయు సంగమమును, మతిమతి - ఉభయులప్రజ్ఞలయొక్క, నిపు
ణత - సమర్థతతో, చెలఁగు - ఒప్పుచున్న, నేర్పులకొలఁది - ఉభయులకు సామర్థ్యములు
గలిగినవఱకు, పెనఁగొనిరి - చుట్టుకొనిరి. ఇందు ‘అతిరతి ఉపరతి’ చెప్పటచేత, ‘కాంతి’ అను
గుణము తెలియఁబడుచున్నది. “అత్యుజ్వలస్య బంధస్య. కావ్యే కాంతిరీత్యతః” అని లక్షణము.
ఇచట రంభానిరంకుశులయొక్క మోహవేశమునుగూర్చి యింతుక యుదాహరణము. పరస్పర రూప
రేఖా విలాసాదులచేత గలిగిన యనురాగము పెనవైచికొనియుండి సాంగత్యములభింపక యుత్కంఠా
వేశులై యొకానొక యేకాంతప్రదేశమున మిళితమైన కామినీకాముకులయొక్క చేష్టల నిట్లు వర్ణించిరి.

“కాంతే దృష్టిపథం గతే నయవయోరాసీ ద్వికాసోమహాః, ప్రాప్తే నిర్జనమాలయం పులకితాజాతా తమస్సుభ్రువః, వక్షోజ గ్రహాశోత్సుకే సమభవత్సర్వాంగక పోదయః, కంఠాలింగన తత్పరేవిగళితా నీవీదృఢాపిస్వయం” పుష్ప. సుభోగము. “అయమాతే నిషేవేతే యత్రాన్యోన్యం విలాసినా, దర్శన స్మర్యనాదీని సంభోగోఽయముదాహృతః” ఉపరతినిగూర్చి. “ఈవత్కంపపయోధరం గురుకటి ప్రౌఢ ప్రహారాదృఢతం స్విద్యత్ఫల మనేకహాస్యసరసం సంకథ్య పాదవ్యగమ. వారంవారమురః ప్రపాత సుభగం సందశ్యమానాధరం. కించిద్దత్త నితుబదేశ నఖరంధన్యోరతంసేవతే” శార్దూ. ‘వల్లత్కుచంవ్యాకులకేశపాశం. స్విద్యమ్మఖం స్వీకృతమందహాసం. పుణ్యాతిరేకాత్పురుషాలభం తే. పుంభావమంభోరుహలోచనానాం’ శార్దూ. రయమతి - నతిరత్యుపరతి. సమరతిమతిమతి, అలం. వృత్త్యనుప్రాసమును.

తా|| ఉపవనమునఁ దిరిగినట్లు తిరిగి మోహపరవశులై స్వేచ్ఛగాఁగూడిరి.

వ|| ఇట్లగణ్య పుణ్యలావణ్యతరకరకంకణ ఝణత్కార నినాదంబు లేనఁగం గౌగిలించుచు నిబ్బలికనుబ్బి గొబ్బునగుబ్బటిల్లు గబ్బిగుబ్బుల నురంజునం బొరయ నులుముచుఁ గఁదరా పరీరంభణంబుల మొగఁబు మొగఁబునం జేర్చుచుఁ దిఁస్కృత కిసలయ, బింబాధర సరస మృదులనన్నాధురీ ధురీణామృతంబు లొలుక మదనకదన దాహంబు దీర్చుచుఁ దడధునుధారసంబు గ్రోలుచు రదనక్షతంబులు గావించుచు నంతకంతకు నెక్కుడై నిశితాంతదురంతలతాంతమార్గణ గణాగణితాగ్నికీల బుద్ధితి నొలయుప హుమ్మని బిట్టాదపుతమకమ్మనఁ గ్రమ్ముకొను బిగిచన్కిట్టల దట్టంబున దిట్టంబుగ బెట్టెనయఁ బిక్కిటిలమణిఖచిత మహారజితకంచుకం బవియ నట్టివసు నిట్టూర్పులుల్లసిల్లఁ బయఃపారావారాంతరచలన్మఘరధరంబు తెఱం గెఱింగించుమురు పునఁ బెనంగుచుఁ గుచమండలనఖత్తార్థ చంద్రోదయంబు లుప్పొంగ, మందస్మిత చంద్రికలు వెలుంగ, స్వేదకణతార కామండలంబు వెలయ, నేత్రకువలయంబులు ప్రకా శింపఁ, జివురాకశయ్యం బవ్వళించి యించుక నిదురించి మేలుకాంచి హస్తారుణోదయ కిసలయంబులఁ గలితాలకాంధకారంబులు దొలంగ న్నవరింప, రసతోషణంబుల ముఖ కమలంబులు వికసింపఁ, గంచుకోత్తరీయోదయరాగింబులు చక్కఁగాఁగఁ, గుచకోకం బులుడాఁగ, స్వేదకణనఖత్తతారకాజ్ఞంబులు గ్రుంక, మానసానందామృతానననిషేచ నానంతర నిటలతట పూర్వదిగ్ధృత కుఁకుమవర్తుల తిలకాజ్ఞ బాంధవోదయా నంతరంబున.

అ|| ఇట్లు - ఈప్రకారముగా, అగణ్య.....దంబులు. అగణ్య - గణింప శక్యము గాని, పుణ్య - పవిత్రములయి, లావణ్యతర - సౌందర్యముతోఁగూడిన, కర - హస్తములయొక్క, కంకణ - ఆధరణములవలన, ఝణఝణత్కార - ఝణఝణయని చేయఁబడుచున్న, నినాదంబులు - ధ్వనులు, ఎసగ - బప్పుగా, కాగిలించుచు - అలింగనమొనర్చుచు, ఇబ్బలిక - రెట్టింపుగా, ఉబ్బి - అతిశయించఁగా, గొబ్బున - శీఘ్రముగా, గుబ్బటిల్లు - ఉప్పొంగుచున్న, గబ్బిగుబ్బ

లక - బటావై న స్తనములను, ఉంబులక - అొమ్మ తో. పొరయక - కూడగా, నులుముచుక - నుగ్గునేయుచు. కంధరశబ్దము మేఘమున కర్ణము కనుక మేఘములు కలియునప్పు డులుముచున్నవనియు భావము. కంధరా ప కి రంభణంబులక - కంధరా - కంఠ ములయొక్క, పరీరంభణంబులన్ - ఒకరినొకరు చెందుచేతులతో, బె న వై చి కొ ను ట వలన, ఉభయుల భుజాంతరాల్లింగనములవలన, మొంగంబుమొంగంబునం జేర్చుచుక - ఒకరిమోము నొకరిమోమునఁ దాకించుచు, తిరస్కృత.....తంబులు. తిరస్కృత - అవమానింపఁబడిన, కిస లయ - చిగురాకులును, బింబ - దొండపండునుగల, అధర - క్రిందిపెదవియొక్క, సరస - శ్రేమ యుక్తమైన, రసవంతములైన, మృదు - కోమలమైన, లసత్ - ఒప్పుచున్న, మాధురీ - మాధుర్య మును, ధురీణ - వహించుచున్న, అమృతంబులు సుధారసములు, ఒలుకక - చిందఁగా, మదనకదన దాహంబు - సంభోగము చేయుటవలని దప్పిని, తీర్పుచుక - లేకుండునట్లునేయుచు, తదధరసుధా రసంబు. తదధర - ఆరంభయొక్క క్రిందిపెదవులవలన, సుధారసంబు - అమృతరసమును, క్రోలు చుక - పానమునేయుచు, అభయించుచు, రదనక్షతంబులు - మునిపంటి గాయములు, కావించుచుక - కలుగఁజేయుచు, అతకంతకక - క్రమక్రమముగా, ఎక్కుడై - అధికమై. నిశితాంత..... కీలలు. నిశిత - సానఁబెట్టఁబడిన, అంత - చివరలుగల, దురంత - అంతములేని, లతాంతమార్గణ - పుష్పబాణములయొక్క - పూవుటలుగులయొక్క, గణ - సమూహముచేత, అగణిత - ఎంచనలవి గాని, అగ్నికీలలు - అగ్నిజ్వాలలు, ఉద్ధతిక - దుడుకుతనముతో, సహింపనలవిగానిస్వభావముతో, ఒలయింపక - వ్యాపించఁగా, హుమ్మని - హుంకారముచేసి, బిట్టాదపు - అతిశయించునట్టి, తమ కమ్మునక - తగులముతో, క్రమ్ముకొను - వ్యాపించిన, కవిశిన, బిగిచన్మిట్టలక - గట్టివియైన చను గొండలను, దట్టంబునక - తటచుగా, దిట్టంబుగక - గట్టిగా, బెట్టెరయక - దుస్సహమగునట్లు, పిక్కటిలక - నిండి యధికమగునట్లు, మణిఖచిత మహారజతకంచుకంబు. మణిఖచిత - రత్నములు కూర్చఁబడిన, మహారజత - సువర్ణముయొక్క, కంచుకంబు - అవిక - అవియక - చీలికలుకాఁగా, అవయక. అనియు రూపముగలదు. ఉట్టిపడు - అకస్మాత్తుగా సంభవించు, నిట్టూర్పులు - దీర్ఘ శ్వాసములు, ఉల్లసిల్లక - ప్రకాశించఁగా, పయః.....తెఱంగు. పయఃపారావార - క్షీర సముద్రముయొక్క, 'ని. పయఃక్షీరేచనీరేచ' హే. అతర - నడుమ, చలత్ - కదలుచున్న, మందర ధగంబుతెఱంగు - మందర పర్వతముయొక్క విధమును, ఎఱింగించు - తెలియఁజేయునట్టి, మురుపు శక - సంతోషాతిశయముతో, పెనంగుచుక - ఒకరినొకరు చుట్టికొనుచు, కుచ.....యంబులు. కుచమండల - స్తనప్రదేశములయందు, సఖత్తత - గోశ్భగాయములనెడు, అర్ధచంద్రోదయంబులు - అర్ధచంద్రాకారములయొక్క యుత్పస్థలు, ఉష్పాంగక - అతిశయించఁగా, మందస్మిత చంద్రికలు. చిహురవ్యులనెడు వెన్నెలలు వెలుంగక - ప్రకాశించఁగా, స్వేదకణతాగి కా మండలంబు. స్వేద కణ - సూక్ష్మమైన చెమటబిందువులనెడు, తాగికామండలంబు - సత్తత్రములయొక్క సమూహము, వెలయక - ఒప్పుగా, నేత్రతుదలయంబులు - కన్నులనెడు కలువపువ్వులు, ప్రకాశించక - ఒప్పు చుండఁగా, ఉపమితసమాసము. చివురాకుశయ్యక - చిగురుకాకుల పాన్పుమీద, పవ్వలించి - పరుండి, ఇంచుకనిదురించి - కొంచెమునేపువ్విశ్రమించి, మేలుకాంచి - మేలుకొని, హస్తార్కజోదయకిసలయంబులక. హస్త - చేతులనెడు, అనుశోచయ - సూక్ష్మోదయకాలపు, కిసలయంబులక - చిగురుకాకులను, కలితాలకాంధకారంబులు. కలిత - పొందఁబడిన, అలకా - ముంగురుల్లనెడు, ఆంధకారంబులు -

చీకట్లు, తొలంగె - ఆవలికిపోవురట్లు, సవరింపక - చక్కఁబఱచుకొనఁగా, రసతోషణంబులకా. ఆసురాగములవలని సంతోషములతో, ముఖములంబులు - ముఖములనెడు తామసపువ్వులు, వికసింపక - ప్రకాశించఁగా, ఉపమితసమాసము. కంచుతో త్తరీయోవయరాగంబులు, కంచుక - అవికయొక్కయు, ఉత్తరీయ - పైవస్త్రము యొక్కయు, ఉదయరాగంబులు - సూర్యోదయకాలము నంటి యెఱునికాంతులు, చక్కఁగాఁగన్ - చక్కఁబడఁగా, కుచతోకంబులు - కుచ - స్తనములనెడు, కోకంబులు - చక్రవాకపక్షులు - జక్కవపిట్టలు, డాఁగన్ - చుఱుగుపడఁగా, స్వేదకణావళిగతతారి కాబ్జంబులు. స్వేదకణ - చెరుటబిందువులనుచుట్టిము, నఖగ్రత - గోళ్ళ గాయములనుచుట్టిము, 'ని. పునర్భవః కర మహాసఖాః - స్త్రీనఖజనో స్త్రీయామ్' అ. తారకాబ్జంబులు - చుక్కలుచుజండ్రుడును, క్రొంకన్ - అస్తమించఁగా - కనుపడకుండఁబోగా మానసా.....రంబుక - మారస - మనస్సునందుఁ గలిగిన, అనంద - సంతోషమునెడు, అమృత - అమృతముచేత, జలముచేత, ఆరస - ముఖమును, నిషేచన - కడుగుకొనిన, అనంతర - పిమ్మట, నిటలతట - నొసటిప్రదేశమునెడు పూర్వీక్ - తూర్పుదిశ యందు, ధృత - ధరించఁబడిన, కుంకుమ - కుంకుమయొక్క, వర్తుల - గుండ్రపైన, తిలక - బొట్టనెడు, అబ్జబాంధవ - సూర్యునియొక్క, ఉదయ - ఉదయించిన కాలమునకు, అనంతరంబుకా - తరువాత. ఇట్టిసంభోగమును బురుషాయతముమరు. భవభూతియు 'ముక్తాభూమి మిందుబింబ మజ నివ్యాకీర్ణతారంసభః, స్మారం చాప మపేతచాపల మభూ దిందీవరే ముద్రితే' వ్యాజీచుకలకంఠమంద రణితం. మందానిలై ర్మృదితం, నిషన్నస్తబకాచ చంపకలతాసాఽభున్నజానే తతః' అని వర్ణించాడు. "స్విన్నం మండలమైందవం విలుభితం స్రగ్భారసద్ధం తమః, ప్రాగేవ ప్రథమానక్రైతక శిఖా లీలాయితం సుస్మితం, శాంతం కుండలతాండవం, కువలయద్వంద్వం తిరోమిలితం, వీతం విద్రుమసీ త్కృతం నహితతో జానే కిమాసీ దితి" కా. 'ఇట్లగణ్యాభ్యాం లావణ్య-నిబ్బలికనుబ్బగొల్పునగుబ్బ టిట్లు గల్చిగుబ్బల ఇత్యాదులు వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము "ఒకటి రెండును మూడునై యెల్లయు వ్రాలు, పద్మమున నచ్చటచ్చటఁ బరఁగు నేని' వృత్త్యనుప్రాస మన నది విస్తరిల్లు 'లలితోత్తులకెల్ల విలాసమగుచు' కావ్య. చూ. ఇం దలంకారము స్వభావోక్తియు "మణిభిచిత మహాఽజతకంఠకుకం బనియ" అనుచోట స్వభావోక్తియు, 'పయఃపారావారాంతర చలన్మంధరధరంబుతెఱంగెఱింగించు మురువున" అనుచోట ఉపమాలంకారమును, 'కుచమ డలఁఖిక్షతార్థ చుగ్రోదయంబులు పొప్పంగ' అనుచోట సుండి యంత్యమువఱకు సావయవరూపకమును, సంభోగాదర్శము వర్ణింపఁబడినది. "అను కూరే నిషేవేతే, యతాన్యోన్యం విలాసినా. ద్భూరప్పూనాదీని' సా సంభోగ ఉదాహృతః" ఉదా "శూన్యం వాసగృహం విలోక్యశయనాదుత్థాయ కించిచ్ఛన్నైర్నిద్రావ్యాజ ముపాగతస్య సుచిరం నిర్వర్ణ్య పత్యుర్ముఖం విశ్రబ్ధం పరిచుంబ్య జాతపులకా మాలోక్యగండస్థాం. లజ్జావ్రుముఖీ త్రియోదా హసతా బాలాచిరం, మంబితా" అమరు. ఇవల "వింశప్రౌఢగా వర్ణింపఁబడినది. స్మరచుండీకృత ప్రీడా, ప్రేధా సంపూర్ణయావనా" అని లక్షణము.

తా|| ఈవిధముగా గణింపఁదరముగాని పవిత్రములైసౌందర్యముతోఁగూడిన, హస్తాభరణముల యొక్క రుణరుణధ్వను లతిశయించుచుండఁగా నాలింగనమొనర్చుచు, నినుమడింపుగానున్న జెంటనే యుపొంగుచున్న బలువైన స్తనముల సురమునఁగలియు గ్రునేయును నొకరినొకరు రెండుచేతులతోఁ జేనట్లేచికొని యొకరిమోముననొకరిమోము ధాకించుచుఁ జివురాకులను దొండపండును నపమాసించునట్టి

యథామనందలి ప్రేమతో గూడినమ్మదువధుర సుధారసము లాలుకుచుండ, నాదివిజకాంతకు సంభోగ జ్వలితపిపాస దీర్చుచు, నావెయొక్క యధరామృతమును బాసము నేయుచు. బలంబొక్కులు సల్పుచు, గ్రమక్రమముగా వృద్ధిచెందిన మన్మథశరపంపరలచే నెన్నదరముగానివేడిమిని సహింపజూలని స్వభావముతో హమ్మనుచు నధిక మగువినహాముతోఁ గలిసినదృఢమయిన స్తనదుర్గములం మక్కిలి గట్టిగా దుస్సహకరముగఁ జెంపొందునట్లును, రత్నఫుటిత మగు బంగరుజువిక చినుగునట్లును, నాక స్మిత దీర్ఘశ్వాసములు నెలయి, బాలకడలిచడుమఁ జలించుచున్న మందరాచలవిభానముఁ దెలియఁజేయు చున్న సంతోషాధిక్యముతో నొకరినొకరు దెనఁకొనుచు, స్తవప్రదేశములయందలి నఖచిహ్నముల నెడు యర్ధచంద్రాకారము టప్పొంగగను, జిఱుచప్పులనెను వెన్నెలలు ప్రకాశించగను, జిఱుచెనుట లెనెడు నక్షత్రములు వెలుంగగను, గన్నులనెడు కలువలు ప్రకాశించగను, లేతయాకులపాన్పుమీఁద బరుండి కొంచెము నేపు విక్రమించి మేలుకొని హస్తములనెడు ప్రాతఃకాలపు చిగురుటాకులచే మంగు దులనెడు చీకట్లు తొలఁగజక్కపజుచుకొనగను, బ్రేమానిశయమువలనఁ గలిగినసంతోషములచే ముఖములనెడుపద్మములు వికాసముచు బొందఁగాను, జువికయొక్కయొఁ బైవస్త్రముయొక్కయొ నెఱ్ఱనికాంతులు ఋజుత్వముఁజూపగను. స్తనములనెడు జక్కవపిట్టలుదాఁగఁగాను, జెమటచుక్క లనెడు చుక్కలును, గోళ్ళగాయుములనెడు చంద్రుఁడును, నస్తమించఁగాను, మనస్సంతోషమునెడు జలములచే ముఖప్రక్షాళనముఁ గావించినతదుపరి ఫాలతలమునెడు తూర్పుదిక్కున ధరించినగుండ్రని మంకుమబొట్టనెడు సూర్యోదయ మయినతరువాత.

—: రంభ నిరంకుశుని శ్లాఘించుట :—

క॥ ఆనుదతి ముదమెలర్ప ము, మహీసురసుతుఁ గౌఁగిలించి • హితమతిఁ బలికె
న్నెసతి పుణ్యవతియొ నీ, తోసురతముచిరతి మెనయఁ • దొంటిఫలమునకే. 62

అ॥ ఆనుదతి — ఆదేవవేశ్య, ముదమెలర్పక — సంతోషమతిశయించునట్లు, మహీసురసుతుక — బ్రాహ్మణునికొడుకైన యానిరంకుశుని, కౌఁగిలించి — ఆలింగనమొనర్చి, హితమతిక — ఇష్టముగల బుద్ధితో, పలికెక — ఇట్లునెను, దొంటిఫలమునకే — పూర్వపుణ్యసాఫల్యమున, నీతోక — నీతోడి, యథతముక — సంభోగముచు, నిరతముక — ఎవతెగకుండ, ఎరముక — పొందుటకు, ఏసతి — ఏయొక్కత్రీ, పుణ్యవతియొ — పుణ్యవంతురాలొకఁగా, అదృష్టవంతురాలొకదా, ఈపద్యమున 'పలికెన్నెసతి' అనునోట ద్రుతమునకు ద్విత్వమువచ్చుటకు 'సూ. కొన్నియెడల బ్రాహ్మణిక ప్రయోగంబులందు దృతంబున కచ్చుపరంబగుచో ద్విత్వంబు చూపట్టెడి' ప్రా. వ్యా. ఉదా. మ. ఘన చక్రాయుధ నిఘరక్షతగళోద్రక్తాస్య సర్వాంగుని, న్ననుభూతాప్రతిమ ప్రగల్భ పరిపాఠాంతర్ధితో ద్విత్రమకే' ఉ. హరి. 'మ. తరుణికాతకటాక్ష పిక్షలకానన్ దామ్కొన్న చోట్లుంబెలే' స్మరకు కోభాపిభవాకరంబులగుచు • స్రోహంకుగ్ధానమున్, పరగున్ కళా. అభగ్నకాచోద్యులుకూడ 'సూ. నోవాద్యత్వ క్వచిద్విప్రపర ప్రాణేనసంగతే' అనియున్నారు. ఉదా. 'మదీయభావణమన్న మన్నేని యమోఘంబుగాదు, అతని ధైర్యశక్తికిన్నగుదుగ; ఇత్యేదుల్లాచార్య ప్రయోగములు 'హిత మతి, ఏసతి పుణ్యవతి, సురతము నిరతము' అనుప్రసాహలకారము. ఇందుస్మృతియును శృంగార భావము చెప్పబడినది. క. స్మృతియగుఁ బూర్వానుభవ, స్మృతి అని కౌష్యా. సం. 'పూర్వానుభూత

విషయజ్ఞానం స్మృతిరుదాహృతా, అని ప్రతా. ఉ. 'క. నాటిపరిరంభసౌఖ్యము, నేటిబలంబాయ దాత్మనిండితొలఁకుచున్, బోటివృసింహునిబాయని, పాటలసుమగంధులెంతభాగ్యాధికలో' అని కావ్యా, సం. ముదముచు ఉదా. క. అబులైకింకుక శిఖిలొకజెలఁగుచు మున్నెంతతపము, జేసెనొ చెలిచే నలిరససింహుని యురమున, జెలువగు చెంగల్వదండచేరుపగలిగెన్, కావ్యా. సం.

తా|| ఆరంభ సంతోషముతో నిరంకుశునిఁ గవుఁగిలించుకొని ఓబ్రాహ్మణుఁడా నీతో నెల్ల వస్తుదును గలసియుండునట్టి స్త్రీ యెంతటిపుణ్యవంతురాలొకదా యనెను.

క|| ఈతీయన సురతనయూ, చేతను దనియంగ నెఱుంగఁ జెప్పెడిదేమీ

రాతిరవగలై పగలే, రాతి యై వెలయుచుండఁ రతిపరఃశతన్.

63

అ|| ఈతీయనన్ — ఇంతచక్కఁగా, సురతనయలచేతను — నలకూబరుడు మొదలగు దేవ లోక యావసులవలన, సురత + నములు — సురతమునందు నిపుఁబులైనవారివలనను, అనిభావము. తనియంగన్ ఎఱుంగన్ — తృప్తికొందియెఱుంగను, రతిపరవశతన్ — సంభోగేచ్ఛవలనమైమరచుట చేత, రాతిర గలై — రాత్రియేపగలుగను, పగలేరాతియై — పగలేరాత్రిగను, అగుచు వెలయు చుండెన్ — ప్రకాశించుచున్నది, చెప్పెడిదేమీ — ఇంకనేమిజెప్పవలసినదేమున్నది.

తా|| నేనెల్లప్పుడును సురతనయలసంభోగము ననుభవించుదాననే. అయిన నింతటిత్పిగా నెన్నఁడు ననుభవించి యెఱుంగను. సంభోగపరవశత్వమున రాత్రియైనది పగలైనది విశదపడకయుండెనుగదా! ఇంక నేమిచెప్పవలయును.

క|| మనసిజకేళికి భూసుర, తనయా నీసాటిరారు ఁ తలపఁగనేలా

యశరాదు గాని దాసులు, వినుమా నలకూబరాది ఁ విజయవిశాలుల్.

64

అ|| భూసురతనయా — ఓబ్రాహ్మణునికుమారుఁడా, వినుమా — నేఁజెప్పవచనమునాలించుము, నలకూబరాది విజయవిశాలుల్, నలకూబరాది — నలకూబరుఁడుమొదలగు, విజయవిశాలుల్ — గెలుపు వలననొప్పించుండెడివారు, వినుమా + ఆనలకూబరాది అనియును, విశ + మానలకూబరాదిఅనియును బదచ్ఛేదముజేయవచ్చును. మనసిజకేళికిన్ — సంభోగమునందు, నీసాటిరారు — నీతోసమానులు కారు. తలపఁగనేలా — అలోచించవలసినపనిలేదు, అనరాదుగాని — నేననఁగూడదుగాని, దాసులు — నీకుబంట్లునుమా, ఈపద్యమునవిశాలుల్, అనిప్రయోగించుటకు 'నూ, బహువచనలు వర్ణమునకుఁకార లోపమువైకలితము'బా.వ్యా. నూ.లాన్తాత్తు రుక, తయోః క్రమేన ద్విః' అని శబ్ద. డిం.బుద్ధికాలులు బుద్ధికాలులన్, మృదుతాలులు, మృదుతాలులన్ అనియే యుండవలయును గాని యిత్యాదిశబ్దములకు మాత్రమీనూత్రము వర్తింపదు. ఉదా. 'క. తనకనిపెట్టిన మణియును, కనఁగొన్నతపేతమునఁ బ్రతికా శంబునని,ల్పినయొడఁ దోచిరిసారద, మునిప్రముఖులంతరిక్షముననుజ్జ్వలులై, మ. చెలుబంజుట్టులు నిష్ట భృత్యులుమహాజింబ్రాణముల్ దాపకు,జ్జ్వలులై' 'క. యనునుత్సవమొప్పుజేసింగణితబలులై' భార. శ్రీనేదం వేంకటరాయశాస్త్రిగారు శృంగారనైషధవ్యాఖ్యయందును 'దానవిద్యారహస్యముల నెఱిఁ గినబుద్ధికాలు (190 పు) అనియే వ్రాసిరి. ప్రతిపాలంకారము. "ఆక్షేప ఉపమానస్య ప్రతిప ముప

మేయతా తస్యైవ యది వా కల్ప్యతిరస్కారనిబంధనమ్” కా. ప్ర. ఉదా. లాపశ్యాకసిప్రతాప
గరిమశ్చక్రేసరే త్యాగినాం, దేవ త్వయ్యవసీభరక్షమభుజే నిస్పాదితే కేధసా, ఘోరః కి ఘటితః
కిమేచవిహితః పూషాకి ముత్పాదితం, చింతారత్నమఘోమృతైవ కి మమి స్ఫుష్టా కులక్ష్యాభృతః, ఖండ
దివ్యపురుషులలో లోకోత్తరసుందరు లగు నలకూబరాదులను వచించుటచే లోకమున నెవ్వరును
నీకుసాటిరాఁగలవారు లే రనునర్థముచే, సర్ధాపత్తియు క. ‘వసుసంకానొకవస్తువు గిరికొనవ స్త్వంత
రంబుకిముత్యాదు, స్ఫురితంబై చనుదేఁగ, ధన్వసర్ధాపత్తి యయ్యె’ కావ్యా. సం. ఈయర్థముచేతనే
‘నాయకకు గర్వ మనుసంచారిభావము గోచరించుచున్నది. గర్వము. క. ప్రతియొ కలంకాంకితునకు,
సతియగుహాహిణియు నతనిపతి యగు రతియుం, జతిరన్యసింహునిఁ జెందిన, యతిభన్యకు నాకుననుచు
నంగననవ్వెన్. కావ్యా. సం.

తా|| ఓవిప్రతనయుఁడా దేవలోకమునఁ గల నలకూబరాది యావనులు సంభోగమునందు
నీతో సమానులుకారు, నీకు బంటగుదురు.

క|| అని దివిజకాంత భూసుర, తనయునిఁ గీర్తించుచుండఁ ♦ దా మోహితయై
విను నుగుఁచి వీవు గావున, ననుఁ బొగడితి వనుచు ననియె ♦ నయముగనతఁడన్. 65

అ|| అని-ఇట్లు, దివిజకాంత-దేవవేశ్య, తా-తాను, మోహితయై-మరులుగలదియగుచు,
భూసురతనయునిన్ - ఆబ్రాహ్మణకుమారుని, కీర్తించుచుండెన్ - పొగడుచుండెను, అతఁడున్ -
అయొక్క-బ్రాహ్మణుఁడును, నయముగన్-చక్కఁగా, విను - ఓనుందరి నేఁజెప్పదానినాకర్ణింపుము,
ఈవు-నీవు, నుగుఁచువు-మంచిబుద్ధిమంతురాలవు, కావునన్-కాబట్టి, నన్నున్-నన్ను, పొగడితివి-
శ్లాఘించితివి, అనుచుననియెన్-అనిపలికెను, ఈపద్యమున ‘ఈవు’ అని ప్రయోగించుటకు ‘మూ.
కృచిదన్యస్యచాన్యస్యాన్యై ల్లోపో దీర్ఘశ్చుత్తచిత్’ అని యధ. ‘మూ. ప్రథమాయామేదన్మదః’
అనినన్న.

తా|| రంధ్ర యిట్లుమోహపరవశయై యనిరంకుశునిఁ బొగడుచుండ నతఁడును దివిజకాంతతో
నీవు మంచిబుద్ధిమంతురాలవగుటచేతనే నన్ను మెచ్చుచుంటివనెను.

క|| అపు డాద్విజుఁడును దివిష, చ్చపలాయతనయనఁ గూడి ♦ చనుదేఱఁగనా
విపులారణ్యముచెంగట, నుపమాశూన్యమగుపురము ♦ నొక్కఁడుగాంచెన్. 66

అ|| అపుడు . ఆసమయమున, ఆద్విజుఁడును - ఆబ్రాహ్మణుఁడును, దివిషచ్ఛపలాయతన
యనన్-చలించుచున్న విశాలమైనకన్నులుగల యాదేవతాస్త్రీని, కూడి - కలిసి. చనుదేఱఁగన్ -
రాఁగా, అ - అయొక్క, విపులారణ్యముచెంగటన్ - విస్తారమయినయడవియొక్క సమీపమున,
ఉపమాశూన్యము-సమానములేనిది, అగుపురమున్ - అయినట్టిపట్టణమును, ఒక్కఁడు - ఒకదానిని,
కాంచెన్ - చూచెను, ఈపద్యమున ‘ఒక్కఁడు’ అని యమహాశ్చబ్దమునకు మహదర్థకశబ్దమును
ప్రయోగించుటకు ‘మూ. విశేషణానాం మహతో డుక్ష్వా దుభయథాపిచ, కృచి డ్డుక్ష్వాత్రకేస్యార్థ
విశేషణ మి హోచ్యతే’ అని యధ. ఉదా. ‘వ్యాఘ్రమొక్కఁడుసనుడెంచె’ వనముల ‘స’ ఇత్యాదులు.

తా|| అయ్యెడ నాబ్రాహ్మణుఁడును రంభయునుఁ గలసి యావన సమీపమునఁ గలయొక పట్టణమునఁ జూచి.

—: రంభానిరంకుశులొక పట్టణముననుండుట :—

ప|| కాంచీ తత్పట్టణంబు చేరం జనుదెంచి.

67

అ|| కాంచీ - కనుగొని, తత్పట్టణంబు - ఆపురమును, చేరన్ - సమీపమునట్లు, జనుదెంచి - వచ్చి,

క|| అచ్చట నుఖులై వారువి, యచ్చరరాడ్చోగ మెసయు ♦ సతులప్రాధిక్
బచ్చవిలుకానికేళు, నిచ్చమెయిన్ జరపుచుండి ♦ రిరపురు వెలయన్.

68

అ|| అచ్చటక - ఆప్రదేశమున, 'అచ్చట' యనునది నిత్యైకవచనము. "నూ. దేశ్యమునం దక్కడాదులు నిత్యైకవచనాంతములు" ప్రా. వ్యా. వారు - అనిరంకుశుఁడును రంభయును, నుఖులై - ఆనందముగలవారై, యిచ్చరరాడ్చోగము - ఇంద్రునివంటి నుఖమును, ఎసయక - పొందఁగా, ఇరువురుక - ఆయిద్దఱును, ఇచట ఇరువురు' అనుటకు 'నూ. ఆదేశశ్చపురూపశ్చ సనిందుడు : మాత్మరః' అధ. వెలయక - ప్రకాశించునట్లు, అతులప్రాధిక్ - అసమానమైన శేష్యత్వో, పచ్చవిలుకానికేళులక - సంభోగములయందు, ఇచ్చమెయిన్ - ఇష్టముపచ్చినట్లు, ఇచట 'మెయిన్' అనుటకు "నూ. జడపదంబుమీదిఁజేడకు మెయిమైలువికల్పించునగు" ప్రా. వ్యా. మయి అను రూపముకూడ కలదు. "ఉదా. అందఱుగూడి మోసలకుఁ నర్థిమెయింబనుదెంచి" నిర్వ. జరపుచుండిరి - కాలమును గడపుచుండిరి.

తా|| అచ్చట నాయురువు రానందముతో నింద్రభోగముగా సంభోగించుచు స్వేచ్ఛగాఁ గాలమును గడపుచుండిరి.

—: ఆశ్వాసాంతము :—

చ|| ఘనఘన నవ్యనవ్య శితి ♦ కంధరకంధర దానదానవే
ధనధన తప్తతప్తకృత ♦ తారక తారక ధామధామవా
రణ రణరంగ రంగదరి ♦ దాజితదాజిత దారుదారుకా
వనవనధీనధీనవృష ♦ వాహన వాహన సోమశేఖరా.

69

అ|| ఘన - గొప్పనాఁడా, ఘననవ్య - అధికులచేత స్తుతించఁబడగినవాఁడా, ని 'నవనవ్యే పుమాకస్తుతో' అనిమే. నవ్యశితికంధర. నవ్య - వర్ణింపఁదగిన, శితికంధర - నలుపుతోఁగూడిన కంఠముగలవాఁడా, ని 'శితిఃకృష్టేశితిర్భూతే' విశ్వ. 'శితిర్ధవశనీలయోః' నానా. 'శితిర్భూజైవాసి తానీతయోస్త్రిఘ్' మే. కంధరశబ్దమునకు ని 'కంధరోవారివాహేస్యా. ద్రివాయాపపికంధరా' విశ్వంకంధరదాన - మేఘమువలె దాత్మత్వముగలవాఁడా, ని 'దానంగజమదేత్యాగే పాలనచ్చేద శుద్ధిఘ్' అనివి. దానవేధనధనతప్త. దాన - మదముతోఁగూడిన గజాసురుని, వేధన - బాధించుట

య నెడి, ధన - ధనముతోఁగూడిన, తత్త - దర్శియుగలవాఁడా, ని 'తప్తానద్యంతరేదప్నే కస్తూర్యామ్యహంకృతో' అనిమే. తత్తత్కృతారక, తత్త - ఆమంపఁబడినవానినిగా, కృత - చేయ బడినకేలానికి - తోట కాసుగుడు గలవాఁడా, తానికి - వెండితోఁగూడిన, ని 'తాద్యమువ్వనిసంభవం. అర్థేహద్ధచాద్ధికి, తాంలచుటతే-త్తుచ్చస్వరేఽప్యస్వపదీరితం, ఋక్షాక్షీమధ్యయోస్తారా. సుగ్రీవగురుయాషితోః, బద్ధదేవ్యాంయతాతారా' అనివి. ధామ - ప్రకాశముగల, తైలాసమే. మకీయు 'వెండిఁస్థానముయన తైలాసమే యనియుఁ జెప్పకొప్పును. ని 'ధామజన్మప్రభాస్థాన, ప్రభాపముఖసమ్మతి' అనినానా. వారణాసిజరంగింగి దరిరాడిత. వారణ - నివారించుటగల, ని 'వారణంతు నిషేధస్యా. ద్వారణాప్యమతంగితే' అనివిశ్వ. జరంగ - యుద్ధభూమియందలి, రంగిత్ - ఒప్పుచున్న, అరి - శత్రువులతోడి, రాజిత - ప్రకాశించఁబడినవాఁడా, ఇచ్చట అరిరాజి - శత్రువులయొక్క సమూహముతో, త+రాజిత - కోపముతోఁగూడి ప్రకాశించఁబడినవాఁడా, అనియుఁజెప్పవచ్చును, ని 'తశబ్దః పుంసినంభోగే నిశ్చయేకోపపుచ్చయోః' అని నానా. రాజితదారుదారు కావనవన. రాజిత - ఒప్పుచున్న, దారు - దేవదారువృక్షములుగల, దారుకావన - దారుకారుడ్యమే, వన - పురసమీపముగల తోటగాఁగలవాఁడా, ని 'వనం నపుంసశ్చ. నీరనివాసాలయకావసే' అనిమే. ధీనధీన-ధీ - బుద్ధిగలవారిలో, ఇన - ప్రభువులైనవారికిని, అనఁగా బుద్ధివిశేషముగలవారికిని, ధీన - స్వాధీనముగానివాఁడా, వృషవాహర - వృషభమే వాహనముగాఁగలవాఁడా, వాహన సోమశేఖరా. వాహర - వహించఁబడిన - అనఁగా ధరించఁబడినయనుట. ని 'వహస్యాద్వృషభస్కంధే వాహేగంధవహేఽపిచ' అనిమే. సోమ - చంద్రుడే, శేఖరా - సిగయందుఁ బువ్వులదంతగాఁగల యో సోమేశ్వరస్వామి, అనియాశ్వాసాంతముచందుఁ గృతిఁతి, సంబోధనము. అలం - పదయమకము. ఇదియేధేకానుప్రాసము. 'గీ. అందనుప్రాసభేదంబు ధైర్యశబ్ద, భవదలంకారమును మున్ను ధైర్యమైతింతు, నడర నెక లేక రెండు రెం ధైర్యరంబు, రెనయు నియమంబు ధేక మా ధైర్యమైతింతు' ఉదా. 'పంచ. స్ఫురత్కృపాబలప్రతాప ధైర్యభూభరా, ర్చిరంగ దానబుద్ధి వైఖి ధైర్య ర్చిరస్ఫురత్కృపా, హున్వరున్ధిరిన్ధిన్ధి ధైర్యమైతింతు' అని నరస. 'భవేదవ్యవధానేన ద్వయోర్వ్యం జనయ్యుగ్మయోః. అప్రత్యక్షత్రసముద్ధే శ్చేకానుప్రాసఇష్యతే' అనిప్రతా.

మా॥ గగనపుర జిగీషా ♦ కాలకూటాన్నతోషా

నిగమచర సువేషా ♦ నేకపుణ్యప్రభాషా

అగణితఫణిభూషా ♦ హార్యచాపామనీషా

విగ్రహనకలదోషా ♦ విఘ్నకూటానన్యదోషా.

70

అ॥ గగనపురజిగీషా - గగన - ఆకాశముచందుఁగల, పుర - దానపులవైన. మూడుపట్టణములను, జిగీషా - జయింపనిచ్చగలవాఁడా, పూర్వ మొకప్పుడు దేవతలకు నొడి యగుదులు మయని శరణుఁజొచ్చిరి. మయఁడు వారికి మూడుపట్టణములను వేటువేయబంగారుతోను, వెండితోను, యినుముతోనుచేసి యవి యదృశ్యముగా సంచరించునట్లొనర్చి యిచ్చెను. అసురు లొపట్టణములచే భోయి దేవాదులను బాధించుచుండఁగా వారిప్రాణునచే శివుఁడు ఆమూడుపట్టణములను దహించివైచెను

కాలకూటాన్నతోషా. కాలకూట - కాలకూటమనుపేరుగల విషమే, అన్న - భోజనముగాఁగలిగి
తోషా - సంతోషించుటగలవాఁడా, దేవతలును దానవులును సముద్రమును ముఖించునప్పుడు కాల
కూటమనియు, హాలాహలమనియుఁ జెప్పఁబడు మహావిషమందుదయించఁగా దానిని శివుఁడు మ్రింగి
నందున శివునకు విషాహారము కలవాఁడను ప్రసిద్ధికలిగినది. నిగమచరణమేషా. నిగమ - వేదములయందు,
చర - సంచరించునట్టి, సువేషా - మంచిరూపములు ధరించినట్టివాఁడా, అనేక పుణ్యప్రభాషా. అనేక
పుణ్య-సుకృతములతోఁగూడిన, ప్రభాషా - మంచిమాటలుగలవాఁడా, అగణిత ఫణిభూషా. అగణిత-
ఎంచకకముగాని, ఫణిభూషా - పాములే సొమ్ములుగాఁగలవాఁడా, అహర్యచాపామనీషా. అహర్య-
మహామేరువనెడి పర్వతమే, చాపా-విల్లుగాఁగలవాఁడా, మనీషా - సంపూర్ణమయిన ప్రజ్ఞగలవాఁడా,
విగతసకలదోషా. విగత - పోఁగొట్టఁబడిన, సకల - సమస్తమయిన, దోషా - పాపములుగలవాఁడా,
విస్ఫుటానన్యసోషా. విస్ఫుట - స్పష్టమైన, అనన్య - అధికమైన, సోషా - రక్షించుటగలవాఁడా,
ఈవృత్తమునకు లక్షణము. “సనమయయయతంబై, నాగవిశ్రాంతియై యిట్లుపమగుణమాలిన్ న్యాహ్వా
యంబయ్యెధాత్రిన్” అలం. ఈపద్యమున సంత్యస్రాసము పెప్పఁబడినది.

క॥ మోహజ్వర భైషజ్యస, మీహితకైలాసరాజ్య + మేదురతేజా
జేహీయమానదానవ, బాహాధార్వజ్య త్రిదివ + పాలకపూజ్యా.

71

అ॥ మోహ..... తేజా. మోహజ్వర - అజ్ఞానమనెడు వ్యాధి, భైషజ్య -
ఔషధముగా, సమీహిత - కోరఁబడిన, కైలాసరాజ్య - కైలాసమనెడు దేశమున, మేదుర-చిక్క-
మైన - దట్టమైన, తేజా - ప్రకాశముగలవాఁడా, ని ‘తేజఃప్రభావేదీప్తాచ. జలేశుక్రైఃపి’ అనిఅ.
దీనికి నజంతమునుహంతమును చెందురూపములు కలవు. ఉదా. ‘అనంతరత్నాయతతేజ’ అనినము.
జేహీయ.....జ్య. జేహీయమాన - హరించుచున్న, దానవ - రాక్షసులయొక్క, బాహా -
భుజబలముయొక్క, ధార్వ - దిట్టతనముతోఁగూడిన, జ్య - వింటినారిగలవాఁడా, త్రిదివపాలక
పూజ్యా. త్రిదివ - స్వర్గమునకు, పాలక - కాపాడునట్టి యింద్రునిచేత, పూజ్యా - అర్చింపఁ
దగినవాఁడా.

గద్యము. ఇదిశ్రీమత్కాళీవరప్రసాదలబ్ధలబ్ధవర్ణవర్ణనీయకవిత్వతత్త్వధౌరేయ,
పెదలింగనాథ్యగర్భార్ణవపూర్ణిమాత్రేయ, గురువరాచార్యపదావవిద మిళిందాయ
మానసమానసాశ్రేయ, పండితమ్మన్యేతరాజేయ, సకలవిద్యజ్ఞనవిధేయ, కద్రయనామధేయ
ప్రణీతంబయిన నిరంకుశోపాఖ్యానంబును మహాప్రబంధంబునందు తృతీయాశ్వాసము.

అ॥ ప్రథమాశ్వాసమునఁబోలె నెఱుంగునది.

ఇది శ్రీమద్దాయతీ విరాడ్విశ్వకర్మ వరప్రసాదజనిత కవితామృత రసపాత్ర, అహభూసన
గోత్ర పవిత్ర, అచ్చమాంబా వేంకటశివార్యపాత్ర, లక్ష్మ్యాంబా కోటిశ్వర సుధీమణిపుత్ర, శిల్పవాస్తు
జ్యోతిశ్శాస్త్రాది వివిధవిద్యాప్రవీణ, పదవాక్యప్రమాణ నిధాన, విమర్శకాచార్యశిల్పకళావిదేశ్యాది
బిరుద నిరుపమాన, బుధారాధన విరాజమాన, సుబ్రహ్మణ్యభిదాన; విరచితంబైన నిరంకుశోపాఖ్యాన
సుధాతరంగిణీ వ్యాఖ్యానమున తృతీయాశ్వాసము.

శ్రీ రస్తు నిరంకుశోపాఖ్యానము

సువాతరింగిణీవ్యాఖ్యానసమేతము

చతుర్థాశ్వాసము

శ్రీరమణీరమణీయప, రీరంభన్నేహవిస్ఫు + రీతసాయక ని
ద్వారితసుమనస్సాయక, భూరికృపావేశ కండ + పురసోమేశా.

1

అ॥ శ్రీరమణీరమణీయప, శ్రీరమణీ - లక్ష్మీదేవియొక్క, రమణీయ - సుందరమైన, పరీ
రంభ - ఆలింగనముతోఁగూడిన, 'ని. పరిరంభః. సరీరంభః. ఆ. పు. కాఁగిలి' శ. రూ. ర. స్నేహ-
ప్రేమచేత, విస్ఫురిత - చలింపఁబడిన విష్ణువే, సాయక - బాణముగాఁగలవాడా, నిర్దారితసుమనస్సా-
యక. నిర్దారిత - చక్కఁగాభేంపఁబడిన, 'ని. దారి తేభిన్నభేదినా' అ. సుమనః + సాయక - పుష్ప
ములే బాణములుగాఁగల మన్మథుఁడుగలవాడా, 'ని. స్త్రియః సుమనసఃపుష్పం. ప్రసూనం కుసుమమ్
సుమమ్' అ. 'శరభేష్టేచసాయకః' అ. భూరికృపావేశ-భూరి - విస్తారమయిన, కృపా-దయతోఁ
గూడిన, ఆవేశ - మైమఱచుటకలవాడా, కండపురసోమేశా - కందుకూరనుపట్టణమునఁగల యో
సోమేశ్వరస్వామి, అని యాశ్వాసాదియందుఁ గృతిపతికి సంబోధనము. ఇందు లక్ష్మీదేవియందనురా
గముగల విష్ణువు శివునకు హస్తగతుఁడై యుండెననుటచేత పరికరాలంకారము. "క. సాకూతములై
సఫలత, చేకొన్న విశేషణములుఁచెలఁగఁబరికరం, బై కృతుల వెలయుచుండు" కా. సం. 'రమణీ
రమణీయ' యనుకాలంకారము. 'సాయక-సాయక-వేశ-సోమేశా' అంత్యానుప్రాసాలంకారము.

తా॥ సంపద్యుక్తయగు లక్ష్మీదేవియొక్క ఆలింగనమునంగిచ్చుగల విష్ణుమూర్తియే బాణ
ముగాఁగలవాడవును, మన్మథుని సంహరించినవాడవును, అధిక దయామయుడవును, అయిన యో
కందుకూసోమేశ్వరస్వామి.

తే॥ అవధరింపుము తత్త్వవి + ద్యావివేక, దళితకామాదిరిపువర్గ + కలహలుఁడైన
పులహలుఁ డిట్లని పల్కె, నాభూవరేణ్య, శేఖరునితోడ వాక్యవై + చిత్రమెఱయ. 2

అ॥ అవధరింపుము - వినుము, తత్త్వ.....హుండు. తత్త్వవిద్యా - వేదాంతశాస్త్రము
నందలి, వివేక - జ్ఞానముచేత, దళిత - భేరించఁబడిన, కామాది - కామముమొదలగు, రిపువర్గ -
అరివత్సర్గముయొక్క, అనఁగాఁ గామ క్రోధ లోభ మోహ మదమత్సరములయొక్క యనుట. కల
హుండు - పరస్పర వివాదముగలవాడు, 'ని. ఆ స్త్రియాంసమరానీకరణాః కలహవిగ్రహా' అ.

ఐన పులహుడు - అయినటువంటి పులహుడను నామధేయముగలబ్రహ్మ, ఆ భూవరేంద్రకేభరుని తోడక - రాజులలో శ్రేష్ఠుడయిన యాధర్మశీలునితో, వాక్యవైచిత్రమెఱయక. వాక్య-మాటల యొక్క, వైచిత్రీ - ఆశ్చర్యము, మెఱయక - ప్రకాశించగా, ఇట్లుని - ఈమీఁదజెప్పెడువిధముగా, పల్కెక - చెప్పెను, ఇందు కలహుడు - పులహుడు, అనుప్రాసాలంకారము.

తా|| వేదాంతవిద్యా జ్ఞానసమృద్ధిచేతఁ గామక్రోధ లోభమోహ మదమత్సరములను సరిపడ్వర్గమును జయించినవాడయిన పులహుడు శ్రేష్ఠుడయిన యాధర్మశీలభూపాలుని కీవిధముగాఁ జెప్పవారంభించెను.

క|| ఆరీతి నతఁడు దివిష, న్నారీతిలకంబుతోడ ♦ సనువుగ సురతా
పారవ్యాపారశ్రీ, పారగభావ సునవ్రాంతి ♦ పశి నర్తించుక.

అ|| అతఁడు - ఆనిరంకుశుఁడు, ఆరీతిన్ - ఆప్రకారముగా, దివిషన్నారీతిలకంబుతోడక - దివిషన్నారీ - దేవతాస్త్రీలలో, తిలకంబుతోడక - ప్రకాశించుచున్నట్టి యారంభతోఁగూడి, తిలకముశ్రేష్ఠవాచకము. అనువుగక, తగినట్లుగా, సురతా.....మునక, సురత - సంభోగము యొక్క, అపార - ఆవలిదరిలేని - అంతయులేని, వ్యాపార - ప్రవర్తనముయొక్క, శ్రీ-సంపదయొక్క పారగ - ఆవలిదరిజేర సంచరించునట్టి, తుదముట్టనవచునట్టి, భావమునక - అభిప్రాయముతో 'ని. భావః సత్తాభిభావాభిప్రాయచేష్టాత్మజన్మసు' అ. భ్రాంతిపశి - భ్రమించినవాడై, వర్తిలుచుక - ప్రవర్తించుచు, ఇందు 'అపారవ్యాపారశ్రీపారగ' అని రేసము పగుహను చప్పింపఁబడుటచేత వృత్త్యను పాసాలంకారము.

తా|| ఆ నిరంకుశుఁడావిధముగా సురకాంతతోఁ గలసి యొకతెగని సంభోగవాంఛతోఁగూడిన శ్రమగలవాడై ప్రవర్తించుచు.

వ|| ఒక్కనాఁడు తనతోఁ గ్రీడింపఁద్రునించుచు నుండి వచ్చిన నయ్యచ్చరలేమయి
యుదానురు విలాసార్థంబుగఁ బురుగు వెడలి.

అ|| ఒక్కనాఁడు - ఒకదినమున, తనతోడక - తనతోఁగూడి, క్రీడింపక - విహరించుటకు, త్రిదివంబుననుండి - దేవలోకమునుండి, ఇచట నవర్ణకముచుగూర్చి "నూ: ఉండిపడంబు పొంబగునో వలనకందువర్ణకమట్లు నవర్ణకంబునను" బ్రా. వ్యా ఉదా 'క. సనక్తుమారుడు మహికిం, జనుడెంచె బ్రహ్మలోకిం, బుననుండి' భాగ వచ్చిన + అయ్యచ్చరలేమయ్యక - ఏతెంచిన యా యప్పరొంగనయ్యక, తానును - ఆనిరంకుశుఁడును, విలాసార్థంబుగక - స్త్రీపురుషులయొక్క శృంగారచేష్టల నిమిత్తము, 'ని. విలాసోహారభేదేన్యా. స్త్రీయాయపిపుంస్యయమ్' మే. అన్ధోభిధేయ ధై వస్తు ప్రయోజననివృత్తిషు' అ. పురంబువెడలి - ఆపట్టణమునుండి బయలుదేలి,

చతుర్థాశ్వాసము

—: రంభానిరంకుశు యద్యానవనమునకుఁ జేరుట :—

సీ॥ సరసీఁగుహనవీన ♦ తరసీధురసపాన, భసలనుందరగాన ♦ భాసమాన
మనమానసహకార ♦ లసమానఫలవార, ససమాదరకుమార ♦ సమదకిర
మమందరణదార ♦ పవనాలసవిహార, భవనాగవిస్ఫార ♦ భవ్యహార
మవమానలవదూర ♦ పవమానసంచార, భవమాంద్యవిస్తార ♦ ఘటివిహార

తే॥ మంచితవిహంగముఁగూజ ♦ మానచంచు, దళితఫలసారజలపూర ♦ మిళితఫలిత
కలితఘనశాలినవశాలి ♦ ఖండమండ, లావరణదీప్యమానము ♦ ద్యాన మొకటి. 5

అ॥ సరసీ.....మానము. సరసీఁగుహ — తామరపువ్వులయొక్క, నవీనతర — నూతనమయ్యి,
క్రాంతియొన, సీధురస — మధ్యమును, 'ని, మధ్వాసవోమాధవణో. మధుమాఘ్నీకమద్యయోః, మైరేయ
మాసవఃసీధు. ర్మేదకోజగలఃసమా' అ మధ్వాసవః-మాధవకః-మధు-మాఘ్నీక. ఇవి మధుకపుష్ప
దృవమద్యమునకును, మైరేయ-అసవః-సీధుః. ఇవి యిక్షుశాకాదిజన్యమద్యమునకును, మేదకః-జగలః-
ఇవి సురాకల్పమునకును, ఆర్థములు. ఇవట 'సీధుః-శీధుః' అని రెండురూపములు కలవు. 'ని. మదిరా
నునుమైరేయం శీధుఃకాదంబరీత్విరా' ధనం. పాన — అస్వాదించుచున్న, భసల — తున్నెదల
యొక్క, నుందరగాన — చక్కనిసంగీతముచేత, భాసమానము — ప్రకాశించుచున్నదానిని, అసమా...
కిరము. అసమాన — సమానములేని, సహకార — మిక్కిలి పరిమళముగల తీయమామిడిచెట్లయందు
'ని. సహకారోఽభిసారభః' అ. లసమాన — ఒప్పుచున్న, ఫలవార — పండ్లయొక్క సమాహూ
చేత, ససమాదర — సన్మానముతో సహితమయిన, కుమార — ఎలప్రాయముగల, సమదకిరః —
సంతోషముతోఁగూడిన చిరుకలుగలదానిని, "ని. ముత్ప్రితిః ప్రమదోహర్షః! ప్రమోదామోదస
మ్మదాః" అ. అదః...హామ. అవనాదరణ — అదవియందు గౌరవింపఁబడనిదయిన, అనఁగా నతిశ
యింపనిదైనయనుట. దార — చీల్చుచుండెడు, 'చృా. విదారణే, భాత్వ, పవన — వాయువువలన,
అలస — మౌఢ్యముతోఁగూడిన స్వభావముతో, విహార — సంచరించుచున్నవారికి, భవన — ఇండ్లు
గాగల, 'ని. భవనాగారమందిరమ్' అ. అగ — వృక్షములయొక్క, వృ. నగచ్ఛతీత్వికః. 'ని. కైల
వృక్షాచగాదగో' అ. విస్ఫార — విశాలమయిన, భవ్య — కుశకరమయినట్టి, హారము — మనోహర
మయినదానిని, వృ. 'హ్రీయతే చిత్తమశేవహరః' అవ.....విహారము. అవమాన — తిరస్కరింపఁ
బడి, లవ — లేకములైన, తునకలయిన, దూర — దవ్వగల, పవమాన — వాయువులయొక్క, 'ని.
నభస్వద్వాత పవన పవమాన ప్రభంజనాః, అ. సంచార — తిరుగుటవలన, భవ — పుట్టిన, 'ని. భవ
స్సత్తారుద్రగర్భ ప్రాప్తిసంసారజన్మను' నానా. మాంద్య — జడత్వముచేత, విస్తార — ఎక్కువయైన,
ఘటి — సర్పములయొక్క, 'ని. కుండలీ గూఢపాచ్ఛక్షుశ్రవః కాకోదరఃఫణి' అ. విహారము —
సంచారముగలదానిని, 'ని. విహారోభ్రమణేస్కంధే లీలాయాంసుగతాలయే' మే. అంచిత — ఒప్పు
చున్న, విహంగమము — పక్షులుగలిగినదానిని, 'ని. ఖగేవిహంగ విహంగ విహంగమ విహాయసః' అ.
'రాజ...మానము, రాజహంస — ఎఱ్ఱనికాళ్లును మాతియునుగలిగి తెల్లగానుండెడు రాయంచల
యొక్క, "ని. రాజహంసస్తుతేచంచు చరణ్ణోహితైస్సితాః" అ. చంచు — ముక్కులచేత, "ని.,
చంచస్త్రాతిరుభేష్ఠియా" అ. దళిత — భేదించఁబడిన, ఫల — పండ్లయొక్క, సారజల-రసమనెడు

నీటియొక్క, “ని. సారోబలేస్థిరాంశేచ మజ్జిపుంసిజలేషునే” మే. పూర - పృవాహ ములతో, మిళిత - కూడినవై, ఫలిత - పండియున్న, “ని. ఫలితౌ పక్వదారితౌ” నానా. కవిత - పొందబడిన, “ని. కలితం విగతాస్తయోః” విశ్వ. ఘనశాలి - గొప్పతనముతో నొప్పుచున్న, నవశాలి - నూతనమయిన పరిభాషయుగల, ఖండ - సగపాలుగల - అర్థభాగముగల, మండల - దేశము యొక్క, అనగా జతురప్రమైన భూమియొక్కయనుట. ఆవరణ - కట్టతో గూడియున్న దీప్యమానము. బాగుగా బ్రకాశించుచున్నదానిని, ఉద్యానము - ఊరిదాపుననుండి సకలజనులకు భోగార్హమయిన తోట. “ని. పుమానాకీర ఉద్యానం రాజ్ఞః సాధారణంవనమ్” అ. ఇచట నుద్యానమనుమాచ్యబ్దము కనుక ముప్రత్యయమువచ్చినది. నూ. “స్వాదమహతాం విభక్తాసోశ్చము” శబ్దవిం. ఒకటి - ఒక దానిని, ఇచట ద్వితీయకు బ్రభు చెప్పబడుటకు “నూ. ఇతరత్రైచ ద్వితీయాతస్యాః పృథమాచజడ పదానాంస్యాత్” నన్న. “నూ. క్వచిదన్య విభక్త్యర్థే ప్రథమానిః ప్రదృశ్యతే” అథ. ఈసీసపద్యపు ప్రతిపాదమునను నాలుగంత్యప్రాసములు గలుగఁజెప్పినాడు. ఎక్కుగీతియందు ‘మిళిత-ఫలిత-కలిత’ వృత్త్యుప్రప్రాసాలంకారము. ‘ఘనశాలినవశాలి - ఫలసారజలపూర - దీప్యమానముద్యానము, ఇవి యప్రప్రాసాలంకారము.

తా|| తామరపువ్వులనుండి యప్పుడే వెడలుచున్న మద్యమును బానమునీయుచున్న తుమ్మెదల యొక్క మాధుర్యములగు పాటలచేత నొప్పిదమైనదియును, సాటిలేని యధికపరిమళముగల తియ్య మామిడిచెట్లయందలి ఫలములను భుజించుచు సంతోషముతోనున్న చిలుకలగుంపులు గలిదియును వృక్షములతోదట్టమయినదానియందెక్కువగాఁ జొరశక్యముగాక భేదించుకొనుచు కచ్చుచుండెడు వాయువులవలని మందగమవముతోఁ దత్ప్రదేశమున సంచరింపువారలకు గృహముపలెనుండి యానంద మును గలిగించుచున్న గొప్పవృక్షములతో రమ్యమైనదియును, దూరమునుండి చిన్నచిన్నవిగావచ్చు చున్న చల్లనిగాడ్పుల వరుసలయొక్క గమనమువలన నేర్పడిన మాంద్యభావముచేత సతిశయించిన త్రాచుబాములయొక్క విహారము కలదియును, మధురఫలములు గల వృక్షములపైనుండిన రాజ హంసలు పరిపక్వములయిన ఫలములను దమ ముక్కులతోబొడుచుచుండఁగా ప్రవించి వాగులైపాటు చుండెడు నీటివలనఁ దమకుఁదామె వృద్ధియై పండినవడ్లు గలిగి చుట్టును గట్టుతోనున్న పల్లభుభూమి సగపాలు గలిదియును, అయి యలరారుచున్న భోగార్హమయిన యొక గ్రామసమీపవనమును.

తే|| చూచి యచ్చోటిమహిమకుఁ ♦ జోద్యబడుచు,
ముమ్మరంబుగఁబూఁదేనె ♦ మునురు గురియ
నచ్చతర గుచ్చములమీఁద ♦ నళులు గ్రమ్మ,
దెప్పరంబగులేడిఁగె ♦ చప్పరమున.

6

అ|| చూచి - కనుగొని, ఇచట రెండుపద్యములను గలిపి యవ్యయించుటకు ‘నూ. పద్యంబు లకుఁ గలకంబగు’ ప్రా. వ్యా. ‘నూ. క్వచిత్కులక సంబంధోఽప్యత్రనాహితకృద్భవో, అభ్యా హారస్య సంయోగః. స్వత్రవైవ నుభావహః’ అథ. ఉదా “తానాకపండుచెచ్చెరక” “కొని వచ్చెడు” భారి, అచ్చోటిమహిమకున్ - ఆప్రదేశమునందలి గొప్పతనమునకు, చోద్యపడుచు - ఆశ్చర్యమును జెందుచు, ఇచట ‘చోద్యపడుచు’ అనుటకు ‘నూ. ఆదంతపాదశ్శేతు సత్యర్థేభిండు

లోపకా వర్ణకస్యాత్రకథితౌ క్వచిత్సుకవిసమ్మతేః' అథ. ముమ్మరంబుగఁ— అధికముగా, పూఁదేసె. పుష్పములయందుఁగల మధురరసముయొక్క, ఇచట 'పూఁదేసె' అనుటకు 'సూ, శబ్దానామాదిభాగేషా మాతనత్వాదిబోధకాః ఏకద్వివర్ణశబ్దాస్సున్య రర్థభేదేఽపిచక్వచిత్' అథ. మునురు — ఎడతెగని పర్షము, కురియక — వర్షించఁగా, అచ్చతర — తెల్లవివయిన, గుచ్చములమీదక — పూగుత్తులపైన, అకులు — తుమ్మెదలు, క్రమ్మక — వ్యాపింపఁగా, దెప్పరంబు — అశక్యము, అగులేదీగ — అయి నట్టి లేతతీగలయొక్క, చప్పరమునక — చలిపందిరియందు, ఇండు 'అచ్చ గుచ్చ' అనుప్రాసాలంకారము. 'పూఁదేసెముసురుగురియ' ననుటచే నతిశయోక్త్యలంకారము.

తా|| చూచి యచ్చటఁ గలవిశేషముల కచ్చెరువందుచు నెడతెగక కురియుచున్న పూఁదేసె సోనలకు పైఁపఁ జాలక తెల్లని పూగుత్తులమీద వ్యాపించిన తుమ్మెదలతో నతిశయించియున్న యొక లేతతీగెలుగల చలిపందిరియందు.

—: రంభా నిరంకుశుల సురతకేళివర్ణనము :—

సీ॥ వదనచత్వర విస్ఫు + త్వరరసజ్జరవో, నిన్ద్రతాచిక్కుల + ముద్రుజంబుఁ
గనకకంఠాఝుణ + త్కరనముత్పాత, పంచాగుళప్రియం + భావుకంబు
మధురాధరోష్ఠన + మంతాన్నివీడనా, ధృత్యానుకంపామి + తంపచంబు
సజ్జాతపూర్వర + త్యేన్నత్య పునరుప, క్రమణయాచ్ఛావచో + భ్రంలిహంబు

తే॥ గాఁగ సురతంబు నల్పి యొక్కమలముఖయు, నాచుసీసురసూనుండు + సంతఁ జాల
సలసి వలయితదివ్యాంబు + రావృతాంగు, లగుచుఁదమచేతలకఁదామె + నగుచునుండి.

అ|| వదన...జంబుక. వదన — ముఖముయొక్క, చత్వర — ముంగిలియందు, “ని. చత్వరం స్థండిలేంగణే” విశ్వ. విస్ఫుత్వర — ప్రసరించుచున్న, “ని. విస్ఫుత్వకో విస్ఫుమరః ప్రసారీచ విసారిణి” అ. రస — అమృతమును, “ని. శృంగారముఖ్యమధురాది సువర్ణరేతో, నిర్వాస రాగ గరళ ద్రవ పారదేషు, ఆస్వాదనధ్వని సుధాంబురసాఖ్యభాతు, స్విప్తో రసోఽధరసనా ధరణీ రసా స్యాత్” నానా. జ్ఞ — తెలియజేయఁజేయునట్టి, ఆరవ — రతికాలమునందు గొంతునఁ గలిగెడు గుబగుబ యను ధ్వనివలన, ఉన్నిద్రతా — మేలుకొనియుండుట, జాగరూకత గలిగియుండుట. ఇచట ‘ఉన్నిద్రతా’ అనుటకు ‘సూ. త్వతలో ర్గుణవచనస్య, సిద్ధాం. వ్యా. శుక్లాయాభావః శుక్లత్వం. శుక్లతా. త్వ. లో రితి, త్వప్రత్యయే తల్ప్రత్యయే చ పరే గుణోపసర్జనద్రవ్యవాచినః పుంవత్త్వం వక్తస్య చిత్త్వేర్ధః. దిక్కులముద్రుజంబుక — దిశలయొక్క దరులనొరయునదియును, అనఁగా దిగంతముల వలకు దిగ్విశిష్టి గల కంతధ్వని యనుట. కాలముద్రుజ మనునది యేకపదము ‘కాల ముద్రుజ తీతి కాలముద్రుజః’ ‘సూ. ఉది కూలే రుజి వహాః’ ఇతిఖచో ‘అరుద్ధిష్ట’ దిత్యాది నాముమాగమః. ‘ఉదా. కుర్వక సరిద్వారిసకూలముద్రుజమ్’ రావ. “సరితాం కూలముద్రుజాః” రఘు. “దిక్కులముద్రుజాటోపాః” ప్రతా. కనక.....కంబుక. కనకకంఠా — సువర్ణమయమైన హస్తాభరణములయొక్క, ఝుణత్కర. ఝుణఝుణయనెడి ధ్వని చేయును. సముత్పాత — పైవఁబడుచున్న, సం + ఉత్ + పాత — సముత్పాత. అనితెలియవలెను. పంచాంగుళ — హస్తములయొక్క, ప్రియంభావుకంబుక — ఇష్టమును గలుగఁజేయు

చున్నదియును, అనగా నొంజొరులపై హస్తముంచబడుచున్నయట సుధు.....చంబుకా.
 తియ్యవై, అధశోష్ట - క్రిందిపెదవియొక్క, సమంతాత్ - అంతయును, నిషీడన - చూడ
 చున్న, అనగా నిధగోమృతపానము సేయుచున్నయట, ఔద్ధత్య - చుడుకుతనముచేతను, ఆత్తి
 కుచుచేతను, అనుకంపా - దయచేతను, మితంసచంబుకా - మితగావ్యవై ననట్టియును, ఇచట
 'పక్ష' పచ' శబ్దమునుగూర్చి 'నూ. పరిమాణేపచః' 'మితసఖేచ' నిర్ణాం. "ఉదా. ప్రాణంపచాస్తత
 నిశ్చింతావా" రావ. అజ్ఞా.....లిహంబుకా. అజ్ఞాత - అల్పముగాఁ దలయుబడిన, "తత్త్వా
 దృశ్యమహాశ్చ తదన్యత్వంతదల్పతా, అప్రశస్తి ర్వగోధశ్చ సజ్జా పుట్టుకీర్తితా" పూర్వోతి -
 ప్రథమసంభోగముయొక్క, ఔన్నత్య - అధికముచేత, అనగా మొదటికిలయిక బొత్తిగాఁ దలయు
 నుండుటచే ననియర్థము. పునరుపక్రమణ - మరల నారంభించుటకు, యాచ్ఛా - అడుగుటయనెడు,
 వచో-హాక్యములయొక్క, అభ్రంలిహంబుకా - ఆకాశము నాస్వాదించుట కలిగినట్టియును, అనగాఁ
 బుచస్సంగమమునకుఁ బ్రార్థించుచున్న మాటలయొక్కధ్వని యాకాశము నంటుచున్నదనుట. కాంగేకా -
 అగునట్లుగా, సురతంబునవి - సంపర్కముచేసి, అక్కమలముఖియొక - పద్మమువంటిముఖము గల
 దయిన యారంభయును, ఇచట 'అక్కమలముఖి' అనుటకు "నూ. ఇదమదనేతద్యతచ్ఛబ్దాశ్చబ్దాస్త
 రాస్వయే బహుశంప్రాస్వంప్రపద్య దీర్ఘద్విత్వముపర్యక్షరస్యజనయంతి" నన్న. "ఉష్మరేఘాన్విసా
 ద్విత్వమయ్య క్తస్యహలోమతః, ఋకారంచవిముచ్చస్యా త్సాణానాద్విత్వసంగతిః" అథ. ఆమహీ
 సుర తనయండుకా - బ్రాహ్మణునికొడుకయిన యాసిరంకుశుఁడును, అంతకా - అంతట, చాలకా +
 అలసి - ఎక్కువగా బడలినవారై, వల.....గులు. వలయిత - చుట్టును జుట్టబడిన, దివ్యాంబర -
 మనోహరమయిన వస్త్రములచేత, అవృత - ఆవరింపబడిన, చుట్టుకొనబడిన, అంగులు - శరీరము
 గలవారు, అగుచుకా - అయి, తమచేతలకుకా - ఆయిరువురు చేసినపనులకు, తామె - వారంతట
 వారై, నగుచునుండి - నవ్వుకొనుచునుండి, ఇందు 'వదన...జంబు' 'పునరుప...లిహంబు' అనుక్త
 విషయస్వరూపాత్మేక్ష. "క. ఫలతను హేతుత వస్తుత, నలరెడు సంభావనంబు లగు నుత్తేక్షల్,
 తొలిరెండును సదసద్విష; యలు కథితాకథితవిషయం యంతిమయు నగుకా" అలం. సా. సం. ఈపద్య
 మంత్యేనుప్రాసముతోఁ జెప్పబడినది. ఉదాత్తాల కారమును. "ఉదాత్తం వస్తుతః సంపత్, మహతాం
 చోపలక్షణమ్" కా. ప్ర. ఉత్సాహభావమును. క. అత్యున్నతలొక్కొత్తర, కృత్యంబులు సేయ
 చేడి + కృతకృత్య విలకా, నిత్యముఁ దలఁచుప్రయత్నం, బత్సంతోత్సాహ మయ్య" కా. సం.
 "వదన...జంబు" ఇత్యదులచే సంభోగావస్థ వర్ణింపబడియున్నది. "అనుకూలే నిషేవేతే. యత్రా
 న్యోన్యం విలాసినౌ, దర్శనస్పర్శనాదీని స సంభోగఉదాహృతః" ఉదా. త్వం ముగ్ధాక్షి వినైవ కంచు
 లికయా ధత్సే మనోహరిణీం, లక్ష్మీ మిత్యభిధాయని ప్రియతమే తద్విటికాసంస్పృశి, శయోపాంత
 నివిప్తసస్మితముఖీనేత్రోత్సవానందితో, నిర్యాతః శనకై రలీకవచనోపన్యాస మాజీజనః" ఆమరు.
 "గాథాలింగన పీడనస్తరతంస్విద్యత్కపోలస్తలం, సందన్తాధరము క్తసేత్కృత మభిభ్రాంతభ్రునృత్య
 త్కరం, చాటుప్రాయసచో విచిత్రమణితం ఘోరైరుత్రైశ్చాంకిత, వేశ్యానాంధృతిధామపుషపధనుషః
 ప్రాప్నోతి ధన్యోరతమ్" శృం. తి. రంభానిరంకుశులు సంభోగముచే నలనియుండి రనుటకుదా.
 "మహాస్థగర. ఒకసాఁ డామ్రాంకురౌఘం బురుకుసుమకుడుం గోదరక్షోజితల్ప, ప్రకరంబై కాంక్ష
 చేముఁ న్నత్తులఁ బదరిపెఁ జౌఢివాటించినిట్టా, ధృక్దొట్టకా జెన్ని పీరాఁయితమరిమటితాఁ రట్లా
 మున్నట్టుయాన్తా, యికలం గందర్పు డోటఁ బెరిగెగితమిపిఁ పేసనానంటిలోటకా" ఆము. మఱియు

“ఈమత్కంపపయోధరంగురుకటీ ప్రాశ ప్రహారాద్భుతం, స్విద్యత్సాలమనేక హాస్యసరసం
పంకధ్వపాదప్రకటన, వారింపాపియః ప్రపాతసుభగం సంపద్యమానాధరం, కించిద్దత్తనితంబదే
శనిఖంధియోతంసేవతే” ఇతి. ఈపద్యము పెద్దనామాత్యుని “సీ. సహసాఖంపచస్త్ర సదత్త
పరింభి” అను పద్యముపై నుండలేదని యొకరిది. శ్రీనాథుని “సీ. పతిపాదేపల్లవః
స్వగ్రాహాలా హస్తాచురుహము” అనుపద్యము నుపసరించుచు స్కరించినట్లును, “పద్మని గారున,
అంద్రబిల్వశాఖతాది కవులును ఒక్కొక్క సేనయును రచించియుండుట లోకచరితము. ఇందులందఱి
యొక్కొక్కమును 61 వ పద్యమును జూచియుండే యొకటి యుండుట రసవత్తముగా వ్రాయఁగలగిరిని
మనకుఁ దెలిసియేయున్నది.

తా|| ముఖమునుండి వ్యాపించుచున్న యబ్బుతమును చలియఁజేయుచున్న రతకాలమున
గొంతునఁ గలిగెడు గుబుగుబద్ధనివలన జాగరూకత వహించియున్న దిగంతములు గలదియును, కాంచన
మయము లగు హస్తాభరణములయొక్క యుజ్జయుజ్జమునేడు ధ్వనులతో నొంకొరులపైఁ బడుచున్న
హస్తములవలన స్నేహమును బుట్టించుచున్నదియును, తీయని యధరామృతపానము నెక్కువగాఁ
జేయుటవలనఁ గనికరముతోఁ గూడి మిక్కిలిపక్వమైన మోవిగలయును, ప్రధమసంభోగాతిశయము
బాగుగాఁ దెలియకయుండుటచేత మరల నారంభించుటకుఁ బ్రార్థించుచున్న పలుకులయొక్కధ్వని
యాకాశము నంటుచున్నదియును, అయిర సంభోగమునుజేసి యారంభయును నిరంతరమందును జాలశ్రమ
నొంది యందమైన తమవస్త్రములను మెలచుట్టుఁ జుట్టుకొని యాయురువును చేసినపనులకుఁ దమలోఁ
దామే నవ్వుకొనుచుండిరి.

ఉ|| జారినకుంతలంబులు పొ + సంగఁగదువ్వుమఁ జల్వపయ్యెదఁ

వోరపుఘ్నబిందువులు + మూలఁగ వీవును వీడిఁగుచ్చుఁ గ

రూపుచాననల్ దిశలఁ + బొల్పడ నించి మనోభ నాహర

దాకళావిశారదుడఁ + వామపుగా యింతన్న మెచ్చుచోన్

8

అ|| జారినకుంతలంబులు — ముడివీడినతలవెండ్రుకలు, ‘ని. చికురఃకుంతలోవాలః కచఃకేశః
శిరోమహః’ అను. పొసంగఁగఁ — ఒప్పునట్లుగా, దువ్వుమఁ — నున్నఁగాదువ్వికొనుచు, చల్వ
పయ్యెదఁ — భౌతవస్త్రముయొక్క మైజాఱున, వోరపుఘ్నబిందువులు — అధికమయిన చెమట
బొట్లు, ‘ని. ఘర్మోనిదాఘఃస్వేదః’ అ. తూలఁగఁ — చలించునట్లు, వీవుచున్ — విసరికొనుచు,
అనఁగాఁజెనుటయాఱునట్లు విసరికొనుచునుట, వీడియంపుఁ గర్పరపువాసనల్ — తాంబూలము
యొక్క కప్పరముతోఁగూడిన పరిమళము, ఇచట ‘వీడియంపుఁగర్పరపు’ అనుచోట్లఁ బుగాగమమును
గూర్చి. “నూ. సామానాధికరణ్యేతు + బహుత్వాధ్యేప కేఽపిచ, ముబోర్భవేతాం ప్రంప్రఖ్యావాదే
శావశ్రసర్వదా’ అధ. దిశలఁ — దిక్కులయందు, బొల్పడఁ — వ్యాపింపఁగా, నించి — నిండింపఁ
జేసి, మనో.....డవు. మనోభవ + అహవ — మన్మథునియొక్క సంగర్గమునందు — సంభోగము
నందు, ఉదాం — అధికమయిన, ‘ని. ఉదారోదాతృమహతో’ అ. ఉదా. ‘ఉదారమతయః’ సం.
బిల్ల. ‘ఉదారకీర్తే’ కిరా. కళా — విద్యయందు, ‘ని కలా స్యా స్మృతైః వృద్ధౌశిల్పవా పంక

మాత్రకో మే. విశారదుడవు -- నేర్పరివి, శౌమవుగా -- అయియున్నావునుమా, అని -- ఇట్లుపలుకుచు, శిష్యుణ్ణి -- అరనిని, సుష్టుకోత్ -- గ్లాసుపసుపు సమమును, ఇందు మొదటిపాదమున 'జారు' అనుపదము రేఫముగా మున్నది కొందఱు వీరిని శకటరేఫముగా వాడుచున్నను ఈగ్రంథకర్త రెండురూపములతో నిష్పాత్తియగు బ్రహ్మగించిన క్లగ్గిగొంపవలసి యున్నది. (స్వీ 21.63చా) 'ని. జారు -- పఘాయతుడవు, ముడివీడు. కాలైరు మాత్రైనుజారు నిష్కృజారు' ఆం. దీ. 'జారు -- పఘాయతుడవు' ఆం. దీ. ఆంధ్రపదపారిజాతము మున్నగు నిఘంటువులయందు దీరెండురూపములు కన్పట్టుచున్నవి. 'ని. జారు (క్షుణ్ణయ) గళనము, జారుట. పఘాయుచునుట. పదలిపోవుట. 'జారు ముడి. శకటంధవిశేషము' ఆం. ప. పా. "ని. జారు. పఘాయతుడవు. ముడివీడు' తు. ప. పా. ఉదా. 'ప. జారు కొప్పలం దొరంగువీరుతులతో' వసు. వ్యా. జారు.....ంను, జారుకొప్పలం దొరంగు -- జారుసిగలవల్లముండి రాలుచున్న, చతు. 23. 'మ. తల్లలమాత్రంములు వ్రాక తుంపురులుగా జారుక' వసు. వ్యా. తుంపురులుగాజారుక -- శీకరములుగా జారును, మంహోయనక -- హిమమాయచుట్లుగా జారునని సంబంధము. (వసు. 93 పు) మఱియు నాలుగవపాదమున 'ఉదా' శబ్దము నందలి 'ఆ, వర్ణమునకును 'జౌ' పర్ణమునకును యతివేప్పబడినది. దీనిని నిత్యసమాసయ్యాయుచును. తే. పదము విభజించి చెప్పుడొ ♦ స్పదనియచెను, నత్యశబ్దంబు గొని విగ్ర ♦ సాంబుడేప్ప, చదివెని నిత్యసమాసమై ♦ యతుల గృతుల, నుటి సునిలించుచు ♦ ల్లయివంతి' సుల. ఈపద్యమును 'మెచ్చుచో' అనుటకుదా. 'మ. శిష్యుచోనామసాదంబునక, నొలగండ్రోచి లతంగి' పాట. 'సీ. దేవిగ గాఁ బ్రీతితోచిని నీఁగాంచితి, నినియూచోవిభాత్తృకు నిట్లు, పాడియవిష్ణుమహిపానింప' భార. స్వభావోక్త్యలంకారము 'స్వభావోక్తే సాదామధాపవ్యవర్థిసమే' ప్రతి.

తా|| సంధాగ కాలమున ముడివీడినశిరోజములకు బిడ్డగా మిచ్చుకొనును సునికెంచు పర్యుదతో నొడలిచెమ్మటచుక్క లాటుచట్లు విపరీకొనుచు, తాంబూలముయొక్క సువాసన దిశలయు దంతటను వ్యాపింపగా నతనితో సుతవిద్యయందు జాతుర్యముగలవాడవు నితోనెవ్వరు సరిరారని పొగడుచున్న సమయమున.

—: నిరంకుశుడు నారదునింగాంచి రంభతోబ్రెళ్నించుట :—

ప|| యథేచ్ఛగా నభోమార్గ బునం జనువారనుంగాంచి యాచిగురుబోడి కతు డిట్లనియె.

9

అ|| యథేచ్ఛగా -- ఇష్టమువచ్చినట్లుగా, 'యథాసాదృశ్య, ఇత్యవ్యయీభౌవః' 'ని. ఇచ్ఛా కాంక్షాస్పృహేహాత్మడాంఛాలిప్సానునోరభః' అ. నభోమార్గంబునక -- ఆకాశపథమున, చను నారదుక -- పోవుచున్న నారదుడను మహర్షిని, కాంచి -- చూచి, అతండు -- ఆనిరంకుశుడు, ఆచిగురుబోడికి -- ఆదేవశేష్యతో, ఇచట 'చిగురుబోడి' అనుటకు 'నూ. అలరుబోడిత్యన లుపమాన పూర్వపదకర్మధారయంబులు' ప్రా. వ్యా. ఉదా 'మ. చిగురుబోడి యెటుంగుడే' కళా ఇట్లనియెక -- ఈచెప్పబోవుతీరున బలికెను, ఇందు 'ఆచిగురుబోడికతండిట్లనియె' అనుచోట షష్ఠీవిధక్తియగుటకు 'నూ. షష్ఠీస్థానికంబగు కువర్ణకంబాకొక్కచో ద్వితీయాది విధక్తులకుమాటుగా. పత్తదర్శంబులం జూపట్టెడి' ప్రా. వ్యా. ఉదా 'అంగపతికెరించెన్' కళా.

సీ॥ కారుణ్యశత్రుస్త్విం + గమనీయతనుయస్త్వి, చిగిరించె నా జటా + శ్రీ దలింప
 నమృతేషునీభావ + మనఃగ నొప్పువిహృతి, ధవళితాంగమరీచి + నివిఁ జెలంగ
 హస్తాంబుజంబుపై + నాశుషిత్పదపరం, పర నాఁగ గుక్రాక్ష + మాల ననర
 సముదంబితానందజలగి ఘూర్ణిలుమాడ్కి, మారుతాహతిచేత + మహాత్రిమోముఁ
 జే. బ్రకటతేజో విశేషంబు + బాలసూర్య, సృష్టిగావింప నయనను + తుష్టి గాఁగ
 సరుగుదెంచుచున్న వాఁ + ఉభ్రవీధి, నీతఁ జెచ్చాఁడు నివిజహ్నా + శ్లేందువనన. 10

అ॥ నివిజహ్నాశ్లేందువనన — నిండుచందురునివంటి మోముగల యోదేవలోకకాంతా, కారుణ్య
 శత్రుస్త్విం, దయాగంధముయొక్క వర్షముచేత, దయయనెడు జలముచేత ననియుఁజెప్పవచ్చును. ఇచట
 ‘కారుణ్యరస’ ముండునదా. “సీ. కరుణారసముసాగి తొంగెడునాడువు, శశిశేఖనమృతంబుజుబు
 వాట” భార. రసశబ్దమునుగూర్చి ‘ని. శృంగారాదౌకషయాదౌ + ఘృతాదౌచవిషేజలే, నిర్వాసే
 పారదేరాగేపీఠ్యేచరసఇవ్యతే’ ధ్వం. “గుణేరాగేద్రవేనసః” యావ. కమనీయతనుయస్త్వి — ఇంద్రుని
 దండమువంటిదేహము, అరంగగజ్జవంటిమేరము. చిగిరించెనాఁ — పల్లవించెనేమో యనునట్లు
 జటాశ్రీ — జవలయొక్కసంపద, తల్పిం — అతిశయించ గా, అమృతేషునీభావము — సుగంధయొక్క
 గడ్డకట్టుట, అనఁగ — అనునట్లుగా, ఇచట అమృతశబ్దమునుగూర్చి ‘ని. పీఠూష మమృతం సుధా’
 అ. ఒప్పువిభూతి — ప్రకాశించుచున్న భస్మముచేత, ధవళిత — తెల్లనయియున్న, అంగమరీచి — శక్తి
 రముయొక్కకాంతి, నివిజ — అకాశమునందు, చెలంగ — ఒప్పుగా, హస్తాంబుజంబుపై — తామర.
 పూవువంటిచేతిమీఁద, ఆశుషిత్పదపరంపర — వర్షించుచున్న తుమ్మెదలయొక్క పరంపరయో
 నాఁగ — అనునట్లు, రుద్రాక్షమాల — రుద్రాక్షలతోఁ గూడినజపమాలిక, తనర — ప్రకాశిం
 చఁగా, సముదంబితానందజలగి, సముదంచిత — ఒప్పుచున్న, అనుదజలగి — సంతోష మనెడుసము
 ద్రము, ఘూర్ణిలుమాడ్కి — ధ్వనిచేయుటవలె, అర గా సముద్రపు మోరవలె ననుట. మారుతాహతి
 చేత — వాయువులయొక్క తాఁకుడుచేత, మహతి — నూలుతెండ్లులు గలదయిన తనయొక్కపీఠ,
 ‘ని. వీశాభేదేఽపిమహతీ’ అ. ప్రాయాత — ప్రాయశుచండగా, ఇచట నారదునిపీఠ మహతియనుటకు
 ‘ని. నిర్వావసోఽస్తు బృహతీ. తుంబుకోఽస్తు కలావతీ, మహతీ నారదస్య స్యాత్, సరస్వత్యాస్తు
 కచ్చపీ’ వైజ. ప్రకటతేజోవిశేషంబు. ప్రకట — స్పష్టమయిన, తేజోవిశేషంబు — దీప్తియొక్క
 రుతిశయము, బాలసూర్యసృష్టిగావింపజ. బాలసూర్య .. ఉదయించుచున్నట్టి సూర్యునియొక్క,
 సృష్టి — పుట్టుకను, కావింపజ — కలుగజేయు గా, రయఃసంతుష్టి నయన — కన్నులకు, సంతుష్టి —
 ఆనందము, కాఁగ — కలుగఁగా, అభ్రవీధి — అకాశమాద్యమున, ‘ని. గోవిందపాద్యోస్త్రీయా
 మభ్రంవోమృతమృగమంబుజమ్’ అ. అనుదెంచుచున్నవాఁడు — నచ్చుచున్నవాఁడు, ఈతఁ
 జెచ్చాఁడు — ఈపురుషుఁడెవరైయుండును, ఇచట ‘ఈతఁకు’ విశేష్యము ఉద్దేశ్యము ‘ఎవ్వఁడు’
 విధేయము. ‘సూ. ఉద్దేశ్యవిధేయభిన్నంబు విషయంబు’ ప్రా. వ్యా. ‘ప్రకటతేజోవిశేషంబు బాల
 సూర్యసృష్టిగావింప’ ఉపమాలంకారము. పద్యమంతయు సుత్రేక్షాలంకారము. “సంభావనమథో
 త్రేక్షాప్రకృతస్యసమేవయత్” కా. ప్ర. ‘ఆనందజలగి-హస్తాంబుజము’ రూపకాలంకారము.
 ‘వృష్టి యస్తి’ అనుప్రసారంకారము.

తా|| ఓ జేడ కాంతా! భగవాన్ సమస్తాని నింజామొప్పుగన్న కష్టనంటిగట్టియొకలు చిగిరించిన దేవో యనునట్లు ప్రకాశించుచున్న జడలతోను, నీలవర్ణముగా మన్నయాకాశమునం దమృతము గడ్డగట్టినదేవో యనునట్లు పుష్పమున్న మేరం గలవిభూతియొక్క తెల్లనికాంతితోను, తామరపువ్వుపంటి చేతియందుఁ బుష్పైదలవరుసలేవో మరుకట్టలాగుచున్న దుద్రాక్షమాలతోను, సంతోషగునెగు నుద్రాక్షమొక్కరొదయేవో మరుకట్టలాగా మరువలన క్రోగుచున్న నూఱుకొగెలుగల పొయ్యిక్కధ్వనితో, తనయొక్క పుష్పమై మహాప్రకాశమునకు బొలచునట్లు డుదయించు చుండగాఁ జూచువారలకు గన్నులపండువు గావించుచు నంబరక్షిం జనుచున్న గోమహానుభావుఁ డెవరై యుండునో కదా.

— రంభ నిరంకుశునకు పైగంజేయుట :—

క|| అని యడిగినభూసురుఁకుం, గనునన్నయొనర్చి దేవ ♦ కాంతామణియౌ

మునికుంజరు డెఱి గెను, దమరంభగ నశని విప్ర ♦ తనుజాతునిగౌ.

11

అ|| అని-ఇట్లు, అడిగినభూసురునకు — ప్రశ్నించిన బ్రాహ్మణునితో, ఇచట భూసురుఁ డనుటకు “నూ. సురశబ్దమునిత్యముగా నమరశబ్దము వైకల్పికముగా స్త్రీసమంబులగు” బా. వ్యా. ‘భూసురునకు’ — అనిప్రయోగించుటకు “నూ. షష్ఠీస్థానంబగు కువర్ణకంబాకొకచో స్వీతీయూః విభక్తులకు మాఱుగా. దత్తదగ్ధంబులం జూపట్టెడి” ప్రా. వ్యా. దేవకాంతామణియౌ — చక్కని దయిన యారంభ, ఇచట సముచ్చయమునుగూర్చి “నూ సర్వవాచంబులకును గళలగురవ్యమంబుల కును గడపల సముచ్చయార్థవిశేష పాదపూరణంబులయందును శబ్దంబుతత్కమగు. కళల సవరువృత శబ్దంబులవూడ నయ్యనియు వర్ణపూర్వకంబుగ విభాషనగు. మఱియు నవిశేషసన్నియందు యొక్క లోపించినపుడు లాగమాంతలహువచనంబువూడను సముచ్చయమునం జూపట్టెడు” ప్రా. వ్యా. కను సన్న + ఒరచ్చౌ — కనుపైగ జేసెను, మునికుంజరుడు — మునులలో శ్రేష్ఠుడయిన నామఁకు గూడ, ‘ని. స్యు రుత్తర పదే వ్యాఘ్ర పుంగవ ర్షభకంఠాః. సింహ శ్చాగ్రా నాగావ్యాః పుంసి శ్రేష్ఠాగ్ధగోచరాః” అ. తను — ఆదేవ, రంభగౌ — రంభయనియును, అతని — ఆ యువకుని, విప్రతనుజాతునిగౌ — బ్రాహ్మణునికుమారుఁ డనియు, ఎఱిగెను — తెలిసికొనెను, ‘ఓ రంభా! ఈమునియొప్పు రనుమంతు నాపెక్కుగీతెను’ అనుటచే నూత్నాలంకారము. “క. ఈక్షితి, దలపోయ నసం, లక్షితనూత్నార్థకాశ ♦ లప్రకటనై, చక్షుణ్యము నూత్నం బగు” కా. లం. సం. “క. యాపగు నూత్నము పుష్పాశ్, జ్ఞాపరసామూతచేష్ట ♦ నభివర్ణింపక, ఆపద్మనయన నే గవఁ బాపటమణిసెరులం గప్పెత్తాధివల్పిక” అలం. నా. సం. “కృతోఽసి లక్షితః సూక్ష్మోఽప్యుగ్ధో న్యవై ప్రకాశ్యతే, ధర్మేణ కేవచి ద్యత్ర తత్సూక్ష్మం పరిచక్షతే” కా. పృ. ఉదా. “సంకేత కాలమగమం, విటు జ్ఞాప్వా విదగ్ధయా, హస్తే నేత్రాపతాకూతం లీలాపద్మం నిమిలితమ్” భృన్యా. నిగంతుకుండానందముతో నీమహానిఘంఢెవగని రంభనడుగుమండగనే యాతఁడు మనకపక్వార మొడి డించు నారదాఁడుమహాత్మని వైగంజేయుట. విదూరంకాదేశము. ‘పుట్టినట్టిప్రభావనాస్థానము. “క్రీత్యాకృత్యుభావస్తునిపుర్యాం, శుక్లంహృత్వాగంకు కామోనిశాయాః, శుర్యే మామేఽగచ్ఛదానా

త్కూమార్దూత్, గత్వాగత్వాఘట్టకుట్యంప్రభాతమ్” ఒకడు కొన్ని వస్తువులను ముకొని సుంకము చెల్లించకుండా రాత్రిపూట బయలుదేరి తప్పిపోయిన బోగాబోగా జల్లనాకు సరికి సుంకము చెల్లించు కొనుగ్మహమునకే చేరెనట.

తా|| ఇట్లు పురిమించినతోడనే యాగంభ నిరంకుశుఁడగు గైగఁ జేసెను. నాదమహర్షి యప్పుడే యాపె గంభయనియు, నీతఁడు బ్రాహ్మణమతుఁ డనియు తెలికొనెను.

ఉ|| భూసురపుంగవుండు ముని • పుంగవుఁ గన్గొని యీతఁడెవ్వఁడో
కాసురకాంత యెచుఁ బలు • కం గనగీతె స్వనావగోపనే
చ్చాసముదీర్గతఁ జిజః • స యమియఁ దెలిసె బ్రహ్మసేనా
భ్యాసుల సంహతోక్తిపరి • హాసుల వారల మర్మకర్మముల్.

12

కవి పూర్వపద్యాభిప్రాయమునే మరలఁజెప్పఁచునాఁడు.

అ|| భూసురపుంగవుండు — బ్రాహ్మణులలో శ్రేష్ఠుఁ డయినగానిరంకుశుండు. మునిపుంగవుఁ — మునిశ్రేష్ఠుఁ డగునాఁడని, కన్గొని — చూచి, ఇచట ‘కన్గొని’ అనుటకు “సూ. క్రియమా ఉపచారస్సాన్యోః పునఃసంకరంకః శక్యకర్మప్రాచిన్సన్త్రోధమస్తుతిః” అన. ఇందు ఉపాసనాపమునుగూర్చి ‘గీ. కాతచ్ఛనచనుగచ కార్యేణుపు, కాయమే యత్ర’ అపు. ‘సూ క్వచిచ్ఛవేత్సమానేఽపి ప్రాణమాత్రస్య సంకుతిః’ అన. పరకాంత — దేవతాస్త్రీలలోఁజక్కని దానా, ఈతఁడెవ్వఁడోకా — ఈమఱునిముఁ డెవ్వఁడో తెలియఁగదా, అచుక — ఇట్లు, పరుకక — మాట్లాడఁగా, స్వనావగోపనేచ్ఛాసముదీర్గతఁ, స్వనావ — తనపేరును, గోపన — దాచుటయందు, ఇచ్ఛా — అభిలాషయొక్క, సముదీర్గతఁ — ఉదాత్తభావముచేత కనుగొనెక — కనునైఁజేసెను, దివిజసంయమియఁక — దేవముని యగునారదుండును, రతోత్సవాభ్యాసులక — రతోత్సవ — సంభోగమువలని సంతోషముయొక్క, అభ్యాసులక — వాసుకగర్జితజ్జీవారి, సంతతోక్తి పరిహేయలక — సంతత — ఎవతెగని, ఉక్తి — పునులతోఁగూడిన, పరిహేయలక — నవ్వుగలవారిని, వారల మ్మకర్మముల్ — వారియొక్క రహస్యమైనపనులు, అవగా నెచ్చికి. తెలియకుండ నీయిరువురుచాటుగా, జేసినపను లన్నియువనుట; తెలిసెక — ఎఱిగెను, ఈపద్యముగ ‘ఈతఁడెవ్వఁడోకా సురకాంత’ అనుటకుదా. ‘చ.....మేనిజిడ్డువో, గడిగికొనంగ వచ్చెననికా శివురాదలయేట బాదముల్, తనబడ నోలల్లాడును, అనిజై. భా. ఓంభా! ఈతఁడెవ్వఁ డనుచుక నైఁజేయుట గనిపెట్టినవారదుండుభయ మర్మకర్మములనుగూడ గుర్తించెనటచేత సూక్ష్మాలంకారము. భ్యాసులకహేయలక — మర్మకర్మముల్ — అంత్యానుపాసాలంకారము.

తా|| నిరంకుశుఁ డామునివరేఁజ్యునిఁ గాంచినతోడనే యోగంభా ఈమహనీయు డెవ్వరని యునుగుఁచున్నంతలోనే తనపేరాసంయుమి వినకుండునట్లు చేయ నభిలషించిరై గూతనికి నైఁజేసెను. ‘అదేనర్సిగూడ పీరిసంభోగవిముక్తచిహ్నుములను ఎవతెగని పరిహసవాక్యములనుగట్టుగాఁ జేరికొను చున్న సంజ్ఞాదిక్రియలను సమస్తమును గ్రహించెను.

స|| అప్పుడు వారదుండు తనమనంబున.

13

అ|| ఆత్మను - ఆపన మును, నారాదును ఆనారదుహృత్తి, తనమనయిగాన్ - తనయొక్క
మనస్సుగా.

— నానకు స్త్రీ పుంధ ము గ్రహించుము :—

క॥ ఇరి నాట్రు సు డి యూకరి, నువ శ్రీహరిశేష • మధుమగుణ సు
పద వీక్షిరాదు నిర్వర, సవనము కు ధాత్రినిడివి • సకముక నారా.

14

అ|| ఇది .. ఈ చుక్క స్త్రీ, నాటసుడి అప్పటినుంచి, ఇంబు) చాడ్చాచి. ఇంబును
నుంచి చుకుట. సతతముకా -- ఎల్లప్పుడును, ఈశని -- ఈశా)హృదయముక, మహ...నన,
మహనీ)తా -- సంహృదుముయొక్క, విశేష -- అభివ్యక్తి, చుప్పరిచు - తీరియొక్క, గురగుంపవకా -
గురూతికయగును, వీడి - పరిత్యజించి వదలివెట్టి, భాత్రివిడిచి - ఈభూలోకమునువదలి, నిర్జనపద,
మునకుకా -- దేవలోకమునకు, నాచు - వచ్చునట్టి స్వనౌనములకకాచు, జెండా, ఆశ్చర్యాన్వితము.
అరగా దేవలోకమున సౌఖ్యమయగమించుచుండును రంధ్ర మానవలోకమునుండి రాజాలకుండుట
కచ్చెరుచుండుట. ఈపద్యమున నాటసుడి, యసప్రయోగముగను నూ. పరేశ్వారిశ్యానిశభేష
సప్తమ్యాన్వితే విభక్తయః కృచిన్నిత్యాః కృచివ్యా మ్యురిహో తాసాం ప్రకారితా అగ.

తా|| ఈపె యింద్రు డాజ్ఞాపించిది మోక్షము నిత్యము నీతనికో సంభోగపదంపరలఁ జేయి
 మ్మొ మిమ్ముట సైగ తీరినవలె యీ సహాగోకము సుఖి స్వర్గముగను మైతము రా. బాలమండేమగదా!
 యని గూర్చుకొని పడెను.

ఉ॥ ఉండిననుండనీ యిశ్వరీ • యొక్క మహోదయ కీర్తిఁబడె

దుండగమన్న నె.త. యిక • మర్నామాషిక గాక మా కయో

మడ ముంగరాదే వెను • దా పరు వాఁడును వచ్చి కై శ్చనో

ద్రిండత మా (౧౧) దశనః తానముఖ్యునోడ ద్విష్యతః!

15

అ|| మహాభవతేరిలాల్లయై - సంశోగమునందాన స్త్రీలయై, 'ని. ద్రవ్యవిపరీతానాః క్రిడాన్వేనా చరన్మచ' అను షన్ క్రిడానాః రామాశ్రమితునియొద్దక - ఈవిప్రునివగ్గఱ, ఉండిండ్లుండనీ - ఉండిననుంపనిమ్మ, ఉంశిరఉన్నదనుకొందముగాని, దుండగము - ఘోర్తత్వము, అన్ననైత - అరచగానెంతలానున్నది, అరచగా ఘోర్తలలక్షణ మున్నెకగా యనుట, ఇకక - ఇప్పటికికను, దుర్గూరూపితగాక, దుర్గూ - నెదురుద్దిచేత, రూపిత - నిందింపబడినది, కాక - అటువలెంగాకుండ, మాకుక - మావంటిమహర్షులను, ఇచట 'మాకు' అనుటకు 'నూ. స్వాత్మవిజ్ఞత్వవివక్ష్యానాం మహ తాంబహుతాపతా' అథ. ఉదా మాకెన్నంగలహంబు గూడక, ద దమనగళాద - స్వామీ నమస్కార మనియెన నరగూడదా, అయో - మిక్కిలికనికరముచేతఁ బలునుట, పాపము దీనికేగింపు ములు సంభవింపనున్నవిగదా యనుట, వెనక - శీఘ్రముగ, తానును - అవివమును, వాఁడును - తతఁడును, వచ్చి - నన్నుసమీపించి, తాపనముఘృలతోడక - ఋషులలో బ్రహ్మమైన మౌవంటి వ రిద్దఁడును, దుష్టతక - దుర్మార్గముగ, కైతవోద్దండత, కైతవ - కపటముయొక్క, ఉద్దండత -

క్రూరత్వమును, మాపఁగాక — కనపఱచుట, తగునె — చెల్లునా, చెల్లదనుట, ఇందు ‘ఉండిననుండనీ’ అనుప్రయోగమునకు ‘సూ. ప్రార్థనాదులందు ఇమ్ము నకు’ ప్రాథవ్యా. ఉదా. ‘మ. మునిగన్మంబులకెల్లద వ్వని జనంబుల్ నవ్వినక నవ్వనీ’ కళా. ‘సూ. పునర్నిర్ధారణాద్యభాగ్యచిదిష్టనవర్ణకాత్’ అధ. ‘ఉండినఉండనీ — గాకమాకయో — కేలిలోలయై, అనుప్రసారంకాదు.

తా|| భోగలాలనయై యితనిచెంతనుండనమానె. దుష్కార్యమనిన నిదియేకదా! ఇంతటనైనను దుర్బుద్ధిగలవి యనులోకనిందను బొందక మామఱిమహర్షులను నమస్కరింపగూడదా! పాపము దీనిగతి యేమికానున్నదో అవియును వాఁడును వచ్చిపుహర్షుల మగు మావంటివారియెదుట తమ చెడుబుద్ధి విశదమగునట్లు కపటకృత్యములతోఁ బ్రవర్తించుచున్నా.

—: నారదుఁడు దేవలోకమునకేగుట :—

శా|| కానీ దీసికిఁగా నాకానోకప్రసంగం బుద్రునొద్దక వహో
నూనప్రాధిమఁ జెప్పి కొంతకలహం బు బెంచఁ జోటుండఁగా
నానాభూములకేగనేటికి వృధా + నాకంబుచేరఁజనం
గా నిట్టిస్వపడె వేశయంచు జరియె + నాతూహలాభ్యున్నతిక.

16

అ|| కానీ — అయినను గానిమ్ము. సలేమంచిదిలే. బెదంచుటను చెలియజేయును. ‘ని. గీ. కాని కానీయనంగ వికల్పమునకు, నెమటి వాగ్విరుద్ధమునకు’ ఆం. ప. ని. ‘సూ. ప్రార్థనాదులయందు ఇమ్ము నకు ఈవిభాషనగు’ బా. వ్యా. ఉదా. ద్వి “ఆనందుకులకాంతియరుదెంచి కాంచి, కాని కానీ పోదు గాని లెమ్మునుచు, నొకపైనతినలేల, నొకకోలఁబూని, తలుచుచి త్రరము తఃత్రరముచెట్టింప” అప్ట. దీనికి గాక — ఇందునిమిత్తమై, ఇంద్రునొద్దక — ఇంద్రుని సమీపమున, ఒకానొకప్రసంగంబు — యేదియో యొకప్రస్తావన, వహోనూనప్రాధిమక — వహో — వాక్కులయొక్క, నూన — నిశ్చయమైన, ‘ని. నూన మవశ్యం నిశ్చయే ద్వయం’ అను. ప్రాధిమక — నేర్పుతో, ఈప్రాధిమకబ్రమునుగూర్చి ద్వి. 4 వ పద్యమునఁ జెప్పబడియున్నది. చెప్పి — బోధించి, కొంతకలహంబుక — కొంతకయ్యమును, పెంచక — వృద్ధిచేయుటకు, చోటుండఁగాక — తావుండఁగా — తగినసమస్యముండగా, నానాభూములకుక — అనేకస్థలములకు, ‘ని. నానానేకోభయార్థమో?’ అని. అ. ఏగనేటికిక — పోవుటయెందులకు, వృధా — వృథము, ‘ని. వృధానిరర్థకావిభో’ అను. ఇచట నవ్యయప్రయోగమునుగూర్చి ‘సూ. ప్రత్యయార్థావ్యయస్యాపి ప్రయోగః కుత్రచిద్భవేత్’ అధ. దీర్ఘాంతమునుగూర్చి ‘సూ. అశ్యయస్యే తరస్యాపి ప్రయోగో విష్ణుశర్మణా కథితస్తద్భవస్యాపి దీర్ఘాంతత్వం క్వచిద్భవేత్’ అధ. ‘నాకంబు చేరక’ — స్వర్గంబునకు సమీపించుటకు, చరంగాక — పోవుటకు, ఇట్టిస్వపడె — ఇటువంటిసమయ ముననే, వేశ — మంచుచుదను, ఉ — తనమునుము, అంచుక — అనుకొనుచు, కాతూహల — కోరిక యొక్క, అభ్యున్నతిక — అతిశయముతో, చనియెక — పోయెను, ఈపద్యమున ఇట్టిస్వపడె అని ప్రయోగించుటకు సూ. ‘కుత్రచిత్ సంస్కృతీయోఽపి ప్రాణోప్యత్ర మ్యతోభవేత్’ అధ. ‘ఇప్రత్యయంతావ్యయభవనకు సంధియఁ జూపఁజేడి’ ప్రావ్యా. ఉదా. ‘మ. వెఱ చిట్లంబుధి నాధనందనలు

దోక్తిగ్యంబు సాలించి యందఱు పాఱంగ' నిర్వ. చ. 'ప్రియముల్ పెప్పిన నన్నుగైకొనక దళిం
చిల్లు - జాల్మత్వి దు, గ్నయశిలంబుర నూరకుండితివి' జై. భా. వృథా యుపప్రయోగమునకు నూ. అవ్య.
యస్యేతరస్యాపి ప్రయోగో విష్ణుశక్త్యాకాకథత స్తద్భవస్యాపి ద్భిఖ్యతత్వం క్వచిచ్ఛతే' అథ.
ఉదా..... 'నీకు నిది చేసినదేమి వృథా శపింతురే' స్వా. య. ఇందు ద్వితీయపాదమున సమాసగత
మైన 'ఉ' కారమునకును విశ్రమస్థానమునకు గల బకారముపైనున్న ఉ కారమునకును ఖండయత్తిచెప్పి బడి
యన్నది. ఉదా, జాంబవద్వీపమునందు గోవులకు నిమ్ముగి జేయుటయు బ్రసన్నయై, అని. కావ్యా
యా, 'కానీదీనికిగా నొకానొక' అనుప్రాసాలంకారము.

తా|| కానిమ్ము యిందునిమిత్తమై యాసురపతితో నేదియో యొక ప్రస్తావన విశంబున నా
నేమ్మకొలది విశదీకరించి కొంతగవును బెంచుటకుఁ దావున్నదిగాదా వివిధప్రదేశములఁ ద్రిమ్మును
తెల? నిష్ప్రయోజనము. దేవలోకమున నిమగ్నినినభకుఁ బోవనిదెయి మంచితరుణము. అని తరలోక
దానూహించుకొనుచుఁ గాంక్షతో నేగను.

వ|| అ.త స క్కాంతాతిలకం బాతనితో నిట్లనియె,

17

అ|| అంతః - అంతట, అక్కాంతాతిలకంబు - చక్కనిదై యొప్పుచున్న యాంభ, ఆతిని
తో - ఆనిరంకుశనితో, ఇట్లనియె - ఈచెప్పఁబోవువిధముగాఁ బలికను. ఇందు 'అంతినక్కాంత'
అనుపాదము.

—: రంభ పీచారపడుట :—

ఉ|| ఎక్కడివాడ వోయి యొక * యంతయెఱుంగవు బుద్ధికాశలం
బెక్కడికేగె నాలుకప * యిన్నువుగింజయు నాననట్టి బ
ల్లక్కరి నారదుం డతఁడు * దై వతమార్గమునందు నేగఁగా
నక్కట నన్నుఁ బేర్కొనితి * వాతఁడువిన్న ననర్థమొందదే.

18

అ|| ఓయి - ఓ బ్రాహ్మణుండా, ఎక్కడివాడవు - ఎక్కడినుండివచ్చితివి, ఒకయింత
యెఱుంగవు - కొంచెమైనను చెలిసికొనలేవు, బుద్ధికాశలంబు - మతియొక్కనేర్పరితనము, ఎక్కడి
కేగె - ఏస్థలమునకుఁబోయెను, ఏమయ్యెను, అతఁడు - ఆముని, నాలుకపయి - నాలుకమీఁద,
రసజ్ఞాతలమున, నువుగింజయు - ఒక్కనువ్వుగింజపైతము, ఒక్కతిలవీజమైనను, నాననట్టి - నాను
నంతటికాలమైనను నిదానమును గుట్టునులేని, బల్ - అధికమైన, తక్కరి - మోసగాఁడయిన
తక్కు - అరి - తక్కురి. ఇదిటక్కరిరూపాంతరము, నారదుండు - కలహములుపెట్టువాఁడైన
నారదమహర్షి, దైవతమార్గమునందు - దేవతలకు సుబంధమైన యాకాశపథమునందు, ఏగఁగా -
పోవుచుండగా, అక్కట - అయ్యో, ఇది సంతాపార్థకము, నన్ను బేర్కొనితివి - నాపేరునఁబిలుచు
చున్నావు, ఇచటకొపేర్కొనెదవు, అనియైననుండవచ్చును, నాతనికిఁ చెలియునట్లునాపేరుతోఁ బిలుచు
చుంటివనుట, అతఁడువిన్న - అతగవులమారి ముని వినినట్లయిన, అనర్థమొందదే - కీడుగలుగదా,

ఈపద్యమున 'నన్ను బేర్కొనితివి' అనుటకు 'నూ. వగ్గాగమోవిశేషః పురుషే ష్వర్థేషు చాపి వచ-
నేషు' శబ్దచింత. నిపు బేర్కొనుటచే ఘనహకష్టము సంభవించు నను హేతువుచే గావ్యలింగము, 'కావ్య-
లింగం హేతోర్వాక్య సహాధా' కా. ప్ర.

తా|| ఓయీ! ఎక్కడనుండేవచ్చితివి. నీకు గొంకెమైననుదేలియదే నీమతియే నైనది? నాటక-
మీఠా. మిచ్చుగించ నానునంతటికాలమున ను నివాసమును గుట్టునులేని మిక్కిలి మోసగాఢ దయన
నారదుడ డాకసముచబోవునుండగా నయ్యో నాపేరుతోబిలుచుచుంటివి. అతఁ డేమాట. వినీ-
నట్లయిన మనకు గట్టముగలుగదా.

క|| అతఁడు విన్నప్పుడె పురుషహాతుఁడు విరుటయును బుడ్డి + నూహించు శచీ
నేననిననేని వెతయును, చేతయె కా తెలిసికొనుము + సిద్ధము గాఁగె. 19

అ|| బుడ్డిక—నీమనసునందు, ఈహించు— తర్కించుము, ఇచట మువ్వలోపమునకు 'నూ. ప్రార్థ-
నార్థే మురేక త్యేకధ్యయేమధ్యమాగ్ధకః, విభాసాంతంపదం త్యేకే, నప్రాజేతుకదాచన' అధ. అతఁడు—
ఆనారదుఁడు, విన్నప్పుడె — వినినకాలముననే, పురుషహాతుఁడు — ఇంద్రుఁడు, విరుటయును— ఆల-
కించుటయును, ఇచటగ్రియాన్వయ 'వాక్యంబు నవ్యంగ్యముద్యోతకంబగుటకు 'నూ. క్రియాన్వయ
వాక్యంబులు కొన్ని వ్యంగ్యార్థద్యోతకంబులగు' ప్రా. వ్యా. శచీనేత — శచీదేవికి భర్తయగు నా-
యింద్రుఁడు, వినెనేని — ఆకర్ణించిట్లయిన, వెతయును చేతయకా. కష్టముకలుగునట్టి, ననియే
కదా ఇచటను వ్యంగ్యార్థద్యోతకముకలదు. 'చేతయకా' అనుటకు నూ. 'అకానిత్యర్థకంబగు' ప్రా.
వ్యా. ఉదా. అపజయచుకాలక్షించి, భార. సిద్ధముగాఁగె — నిక్కముగా, తెలిసికొనుము— ఎటుం-
గుము, ఇందు రంభయొక్క పరికిమనాయికాత్వము 'సెప్పబడినది. 'క. అన్యయనగ నన్యోధయ'
అనిచంద్రా. అని నరన. అలం. అక్రమాతిశయోక్తి "అక్రమాతియోక్తి సాన్విత్ సహ త్యే హేతు
కార్యయో" అనిచంద్రా. ఈపద్యమున విషాద మను భావముచెప్పబడినది.

తా|| అతఁడు వినఁగానే యింద్రునకుఁజెప్పను. ఇందునిదెవిబడెనేని కష్టముగలుగు పనియే
కదా! రూఢిగాఁ చెలిసికొనుము.

గీ|| మనము చేసినసుకృతసంఘ పద నతండు, వినక పోయిన బ్రతికితి + మనచువర్య
విన్నయప్పుడె యొకకీడు + వెదకుఁ గాని, మానివెట్టినశంఖరేబుఁ + గానలేడు. 20

అ|| అనఘవర్య — పుణ్యపురుషుడవైన యోనిరంకుశుఁడా, మనము— మనమిరువురము, ఇచట
'నూ. ఉభయాథే భవేదత్వమగ్ధభేదేకృచ్చిన్నతత్' అధ. 'నూ. భూయఉభయాథాచీయః కశ్చిద్భవతి
నిత్యబహువచనః తస్యజనోముశసోల' శబ్దచింత. చేసిన సుకృతసంఘం — పూర్వముచేసికొనిన,
పుణ్యముయొక్క యతిశయముచేత, అఁడు— ఆనారదుఁడు, వినకపోయినకా — వినకుండవెట్లినట్లయిన,
• బ్రతికితిమి — సుఖముగాజీవించుదుము, విన్నయప్పుడె — వినినకాలముననే, ఒకకీడువెదకుకా — ఒక
చేటును గలుగఁజేయుటకాలోచించును, కాని — అయినప్పటికిని, మాని — ఆయుషి — 'సెట్టినతంత్రం
తుబుకా — పన్నినయొక్తిని, 'ని. తంత్రంకుటుంబకృత్యేస్యాత్సిద్ధాంతే చాషణోర్రమే, పృథానేతఁతు

వాయేచశాస్త్రభేదే పరిచ్ఛదే' మే. కానలేడు - కనుగొనజాలడు, అనగా నారదుండెంతచెప్పిన నంతయే తప్పక జరుగునుట, ఇందు 'మరయదృష్టమువలన నామహర్ని విశకుండినచో' మనము బ్రతుక గలము దురదృష్టవశమున నీపలు కతనిచెవి బడినచోఁ గష్టముతప్పదు' అనుటచే విసాదముసంచారి భావమువిస్తృప్తమగుచున్నది. "విసాదశ్చేతసోభంగ ఉపాయాపాయచింతనైః" అనిపృతా.

తా|| మరయవృత్తి పూర్వపుణ్యసాఫల్యమున నతడు విశకుండ వెళ్లెనేని బ్రతుకగలము. వినన లోడనే యొకకీడు గలిగించ బ్రయత్నించును. అయిన నీయుషిపన్నగడల నాయుందుగఁడు తెలిసి కొనలేడు.

—: ధర్మశీలుడు ప్రశ్నించుట :—

క|| ఆమాట విని యొకించుక, భూమిపతి నవ్వి మాని ♦ పుంగవ కరుణా
ధాముఁ డగు నారదునకే, భామామణి యింత యేల ♦ భయపడియె నొకో. 21

అ|| ఆమాట—ఇట్లుచెప్పిన యాపులహునివాక్యమును, విని— ఆలకించి. భూమిపతి — పుడమికిఁ బలియైన యారాజు, ఒకించుకనవ్వి — చిఱువవ్వనవ్వినవాడై, మానిపుంగవ — ఓయితశ్రేష్ఠుఁడా, కరుణాధాముఁడు — దయకునివాసమయినవాఁడు, అగునారదునకే — అయినట్టి నారిదమునినిజూచిన మాత్రముననే, భామామణి — ఆరంభ, ఇంత — ఇంతగొప్పగా, ఏలభయపడియె నొకో — ఎందునకు భీతిఁజెందెనొకిదా, ఆరంగా నాతాపసునకుఁ గోపములేదుగదా యింతలోనే యారంభ యేలభయ పడె ననుట, ఇందు హాస మనుభావము చెప్పుబడినది 'వికృతి ద్విపాదిజన్మ్యా మసూవికారో హాసః' పృతా.

వ|| అని యడిగిన ధర్మశీలునకుఁ బు హుం డిట్లనియె.

22

అ|| అని — ఇట్లని, అడిగినధర్మశీలునకుఁ—ప్రశ్నించిన ధర్మశీలుండనురాజు కు, పులహుండు— పులహుండను మహర్షి, ఇట్లనియెతో — ఈప్రకారముగాఁ జెప్పెను.

—: పులహుని సమాధానము :—

నీ|| దివికాంతామణి ♦ యవనీస్థలంబున, కరుదెంచు టపరాధ ♦ మాన కాద?
అది మునుంగొక మో ♦ హావేశమున మర్త్యు, ననుభవించుట నేర ♦ మాన కాద?
ఇంతమాత్రమె చాల ♦ కేప్రాద్దు వానికి, ననుకూల యాటక ♦ ప్పొన కాద?
అది కారణంబుగ ♦ నమరేంద్రు సేవకు, నరుగమి యాగడం ♦ బాన కాద?

తే|| చూడు మా యెన్నిభములఁజూచికోన్నరంభయెడ దుండగమెధరా ♦ రమణవర్య
యది యెఱిగి చేరరాదయ్యె ♦ నమరమాని. కొండెగానితనానకుఁగురువు గాన. 23

అ|| ధరారమణవర్య — రాజులలో శ్రేష్ఠుడవైనవాఁడా, దివిజకాంతామణి — దేవలోకమున నుండెడియావేశ్య, అవనీస్థలంబునకుఁ — భూలోకమునకు, అరుదెంచుట — వచ్చుట, అపరాధము—

నేరము, శౌనకాద - అగునాకాదా, ఇరియొకనేరమచట, అదియునుంగాక - అంతమాత్రమే కాకుండ, మోహానేకమునక - మరుగుకొనియొకతెలుంగకుండుటవలన, చుర్చ్యుక్ - ఒకమానవునితో, గూడి, అనుభవించుట - సంభోగి సౌఖ్యములనుబొందుట. నేరము - తప్పు, శౌనకాద - అగునాకాదా, ఇంతమాత్రమేచాలక - ఈయపరాధములేకాకుండ, ఏప్రాప్త్యక - ఎల్లప్పుడును. వానికిక - అతనికి, అనుకూలయకాట - ఇష్టమగులగియగుట, తప్పు - గోషము, శౌనకాద - అగునాకాదా, అదికారణంబునక - ఆహేతువువలన, అనురేచుప్రేదకుక - దేవతాప్రభువగు నిందునినిగొలుచుటకు, అరుగమి - పోకుండుట, ఆగడంబు - చుట్టత్యము, శౌనకాద - అగునాకాదా, ఇచట 'ఆగడము' అనుటకుదా. 'వ. అగణితముక్తాదామాభిరామందై ప్రేమాస్పదంబగుచుం గందర్పకర కంబు బిబ్బోకంబునాగడమునేయు కింధగాఢాంధ్రంగుంబును" నార. పు. చూచుమా - పరీక్షించుచు, ఎన్నివిధములక - ఎన్నిక్రితులచేత, చాచికొన్నన్ - పరీక్షించినను, రంభయెడన్ - ఆయప్పరసయందు, దుండగమి - చుట్టత్యమే, (కలదు - ఉన్నది), ఇరియభ్యాహరము: అదియెఱిగి - ఆ నేరమునుదెలిసికొని, కొండెగానితనానకుగురువుగానన్. కొండెగానితనానకున్ - చాడిలుచెప్పుకలు వంటికార్యమునకు, ఇచట 'కొండెగా:తనము' అనుటకు 'సూ. తనవర్ణకంబుపరంబగునిపుడు తచ్చబ్ధార్థమునకు లోపంబు విభావనకు' ప్రొ. వ్యా. ఉదా. 'క. పె.ల్లాకొన్నతనాన' భీమ. గురువుగానన్. అధికుండైయుండెనుగనుక, అమరహనిన్ - ఆదేవర్షిని, చేరరాదయ్యెన్ - సమీపమునకు గూడ నాదాయెనుగదా, ఈపద్యపంత్యనుప్రాసాలంకారము.

తా|| దివిజకాంత యిందుప్రీనానతిహాస్యనర బ్రవర్తింపక భూలోకముననే కాపురుముండుటయు, నిరంకుశుని వీడనిప్రేమతో వర్తింపటయు, సుసభకు బోకుండుటయు, నేరములేకదా. ఆకారణముననే నారదుని జూచి యంతటిభయమును కెంగినది.

తే|| భూనుపర్వన కొకనాడ + పోయి కాలి, లిచ్చి రమ్మని పంపినా + డింతె కాని
నంతము వానితోఁ గేళిసల్పుచునుచు, బనిచేసే తన్ను లోకైకభర్తయైన. 24

అ|| లోకైకభర్త. లోక - భువనములన్నిటికిని, ఏక - ముఖ్యమైన, 'ని. ఏకేముఖ్యాన్య కేవలాః' అ. భర్త - అధిపతియైనయిందుండెడు, ఐహన్ - ఆయినప్పటికిని, తన్నున్ - ఆరంభను, భూనుపర్వకున్ - పువమివేబుడైన యానిరంకుశువకు, ఒకనాడ - ఒక్కదినమే, పోయి - అతని దగ్గరకుఁబోయి, కాలిలిచ్చిచ్చు - ఆలింగనమునఁగిచ్చు, అని - ఇట్లుచెప్పి, పంపినాడు - అంపి యుండెను, ఇంతెకాని - ఈమాత్రమేకాని, సంతతమున్ - ఎల్లప్పుడును, వానితోడన్ - ఆబ్రాహ్మణునితో, కేళిసల్పుచునుచున్ - సంభోగించుచుండును, పనిచేసే - పంపించినాఁడా.

క|| ఈమాటలు ముని దివిజ, స్వామికి వినిపించెనేని + జననాథ యతం
జేమనిశాసుచురా యి, యామానిని యతని కంత + యలికెం జమ్మి. 25

అ|| జననాథ - ఒరాజా, ముని - ఆనారదుండు, ఈమాటలు - ఇచ్చటజరిగిన సంభాషణ యంతయును, దివిజస్వామికిన్ - దేవతాప్రభువగు నింద్రువకు, వినిపించెనేని - చెప్పివట్టయిన,

అతండు. — ఆయింద్రుడు, ఏమనిశాసించునో — ఏవిధముగ నాజ్ఞాపించునోకదా. ఇచట ‘ఏమని’ అనుటకు ‘నూ. ఏమ్యాదులయిత్తుచకు సంధి వైకల్పికముగావను’ బా. వ్యా అని — ఇట్లతలంచి, ఆ మానిని - ఆమానవతి, అతనికిన్ - ఆనారదుకు, అంత - అంతయనెకముగా, అలికెంజుమ్మి - భయపడెనునుమా,

—: సారదుండింద్రసభకుఁజేరుట :—

వ|| ఇదియిట్లుండె నట నాందుడు చని యెదుట హాహా హూహూ ముఖ్య విఖ్యాతగాయన గేయ నవీనచూఢురీ యురీతరంగనినదాయుచూన మేరకాద్యపురః పాత్ర విచిత్రకంకణ యుగత్కారచామికరమేఖలాకింకిణీ ఘశఘశనూపుర కలకలధ్వనులచే సంతసించుచు సంతతవందమానత్రయస్త్రి శత్రోగ్ధి దేవతా సలనీచ్యమానుండై రత్న సింహాసనంబున నాసీనుండై యున్న సహస్రలోచనుం గాంచి నిలిచిన. 26

అ|| ఇది - ఈవృత్తాంతము, ఇట్లుండెన్ - ఇటుండనిమ్ము, అట - అక్కడనుంచి, నారదుండు - ఆనారదుమహర్షిచని పోయి, ఎదుటన్-తరమ్రమాల, హాహా.....ధ్వనులచే-హాహా..... హూహూ- హాహాహూహూవులను పేరుగల, ముఖ్య - గంధర్వ ప్రముఖులలో, విఖ్యాత - ప్రసిద్ధిగల, గాయన సంగీతమును బాడుచుట్టి పురుషులయొక్క, గేయ - పాట, నవీన - నూతనమైన, మాధురీ - మాధుర్య మనెడు, యురీ - ప్రవాహముయొక్కతరంగ - అలలతోడి, నినదాయమాన - ధ్వనించుచున్న, మేరకాది - మేరకమొదలగు, అస్సరః - దేవవేద్యలలో అస్సరః, నీళ్లనుండిలేచినవారు అనివ్వు. “అప్పు నిర్మధనాదేవరసాత్త స్మాద్వరస్త్రియః ఉత్పేతుర్మనుజశ్రేష్ఠ తస్మాదప్ససోఽభవన్” పాత్ర - నాట్యమాడెడుస్త్రియొక్క, విచిత్ర - చోద్యమైన, కంకణ - హస్తాభరణములయొక్క, యుగయుగ త్కార - యుగయుగాయనిమ్రోగుచున్నట్టియు, చామికర - సువర్ణమయమైనమేఖలా - మొలనూలు యొక్కయు, కింకిణీ - చిఱుగంటలయొక్కయు, ఘశఘశ - ఘశఘశయనెడు, నూపుర-కాలియందల యొక్కయు, కలకలధ్వనులచేన్ - కోలాహలారావములచేత అనఁగా బహువిధములగు నినాదములచే ననుట, సంతసించుచున్ - సంతోషపడుచు, సంతత.....మాచుండై, సంతత - ఎడతెగని, వ దమాన - నమస్కరించుచున్న, త్రయ స్త్రింకతోగ్ధి - ముప్పదిమా దుకోట్ల, దేవతా - దేవతలచేత, సంసేవ మానుండై - కొలువబడుచున్నవాడై, రత్న సింహాసనంబునన్ - దేవలోకమునగలమణులతోనిర్మింపఁ బడిన రాజసీతమునందు, సింహాసనముగా సింహముఖమేషుఁజియుండు కనకమయ మగు నున్నత పీఠము. అసీనుండై - కూర్చున్నవాడై, ఉర్ను సహస్రలోచనున్ - ఉండిన, వేయికన్నులుగల యాయింద్రుని, కాంచి - వీక్షించి, నిలిచినన్ - నిలఁబడఁగా, ‘ముఖ్యవిఖ్యాత-గాయనగేయ-మాధురీ యురీ-పాత్రవిచిత్ర-కంకణయుగయుగ ఇత్యాదులనుప్రాసాలంకారము.

తా|| దీనినిట్లుండనిమ్ము. అచ్చటిండి కలహాభోజనం దరిగి తనయెదుట హాహాహూహూవు లనెడు గంధర్వప్రముఖులలోఁ బ్రసిద్ధికెక్కిన సంగీతవిద్యాధికులయొక్క గానమునందలి మాధుర్య మనెడు ప్రవాహముయొక్క యలలతోగూడి ధ్వనించుచున్న మేరక మొదలగు దివిజవేద్యలలో నర్చక యొక్క వింతయైన హస్తాభరణములయందలి యుగయుగ యనుమ్రోతయొక్కయు, సపరంజి మొలనూలు

యొక్కయు, జీఱుగఁటలయొక్కయు ఘోషఘోషయనెను కాలియందలయొక్కయు మిశ్రితరవములచేత నానందమునొందుచు సనిశము ననుసరించుచున్న ముప్పనిమూడఁజొట్ల జేవతలచే గొలువఁబడుచు దివ్యమణులతో రచించఁబడిన రాజశిఖమునందుఁ గూర్చుండిన జేయకన్నులవానిం గాంచి నిలువఁబడఁగా.

—: ఇంద్రుఁడు నారదుని సమాచారములడుగుట :—

క॥ మునినాథుఁ గాంచి సురపతి, ప్రణతసమారాధనార్ఘ్యఁ పాద్యాదివిధు ల్విసమము గ నొనఁగి యర్హాసనమునఁ గూర్చుండ నునిచిఁ సంలిఖబుద్ధిక్. 27

అ॥ సురపతి - ఆజేవతాప్రభువు, మునినాథున్ - మనులలో శ్రేష్ఠుడగు నారదుని, కాంచి - వీక్షించి, సలితబుద్ధిన్ - ప్రకాశించుచున్న తెలివితో, ప్రణత.....విధుల్, ప్రణత - స్తోత్రము చేయఁబడిన, సమారాధన - పూజించుటయును, అర్ఘ్య - పూజాద్రవ్యమును, పాద్య - పాదోదకమును, ఆ - మొదలుగాఁగల విధుల్ - విధానములను, చేయుటలను, విశయముగన్ - నీతితో, ఒసంగి - ఇచ్చి, అర్హాసనమునన్, అర్హ - ఉచితమైన, ఆసనమున - సీతమునందు, కూర్చుండనునిచి - ఉపవిష్టఁడగునట్లుచేసి,

తా॥ దివస్పతి యమ్మునిశ్రేష్ఠునిజూచి తరబుద్ధికుశలత దీసింపఁ బూజాద్రవ్యమును బాదోదకము నిడి తగినపీటయందు గూర్చుండఁజేసి.

క॥ మునియనుచుతిఁ దానుచితా, నసమునఁ గూర్చుండి సత్త్వఁ సంగఁబున నో యనఘాత్మ యెచటి కరుగుచు, జనుదెంచితి రిటకు నాదుఁ జన్మథలమునక! 28

అ॥ మునియనుచుతిన్ - ఆనారదునియొక్కసమృత్తితో, తాన్ - ఆయింద్రుఁడును, ఉచితాసనమునన్ - తనకర్తవ్యతగల సింహాసనమున, కూర్చుండి. ఆసీనుడై, సత్త్వపఁగంబున్ - మంచిప్రస్తావనతో, ఓయనఘాత్మ - ఓపుణ్యపురుషుఁడా, ఎచటికరుగుచుక - ఎచ్చటికి బోవుచు, నాదుజన్మథలమునన్ - నాయొక్కజనకాల శుభప్రాప్తివలన, ఇటకున్ - ఇచ్చటికి, చనుదెంచితిరి - వచ్చితిరి, ఈ బహువచనప్రయోగమునకు “స్వాత్పజ్యత్వ వివక్షాయాం మహతాం బహుతావతా” అని యధ. ఇచట బ్రస్తావనవశమున నారదునడుగుటయు నాతఁడు రంభయొక్క కృత్యములను జెప్పటయును యుక్తియుక్తమే ‘సూతాపౌరాణికాస్త్రోక్తా మాగధావంశశంసకాః, వందితస్త్యమలప్రజ్ఞాః ప్రస్తావస్సద్భ్రష్తోక్తయః’ అనిశాస్త్రము. ‘మునియనుచుతానుచితా’ అనుప్రసాసాలంకరము.

తా॥ ఆసంయమిసమృత్తితోఁ దానుచు దనసింహాసనమునఁ గూర్చుండి మంచిద్రవ్యసంగ సందర్భమున నోపుకాత్మా! ఎచ్చటికిఁజరుచు నాయదృష్టవశమున నిటకుదయచేసితిరి?

—: నారదుఁడు రంభనేరములఁజెప్పుట:—

క॥ అన వినిముచి దరహాసితా, నసమున సురలోకనాథఁ నానాదేశలం జని భువిని జిత్రమొక్కటి, గని వచ్చితి మీకుఁ దెలుపఁ గాఁ బనిగలన్తే. 29

అ|| అనన్ - ఇన్లుపలుకగా, విని - ఆకర్షించి, ముని - ఆనారదుడు, దరహాసిత - చిలువపుతోగూడిన, ఆననమునన్ - ముఖముతో, సురలోకనాథ - ఓస్వర్గాధిపతి, నానాదిశలన్ - అనేకదిక్కులకు, చని - పోయినవాడనై చిత్రము - ఆశ్చర్యము, ఒక్కటి - ఒకటి, కని - చూచి, మీకుఁదెలుపఁగాన్ - దానిని మీకుఁజెప్పటకు, పనిగలనై - కార్యముగలవాడనై, వచ్చితిన్ - ఏతెంచితిని, నారదుఁడు కలహములను బెట్టువాడగుటయేకాక యింద్రుని ప్రసంగవశమయినప్రశ్నయును 'హేతుజేయునిని, 'అన. విని. ముని' అనుపాసాలంకారము.

తా|| ఆన విని నారదుఁడు మందహాసముతో నోర్తివిప్రపాధిపతీనే నన్నిదిశలయందుఁజరించి యొకచిత్రము చూచి దానిని మీకుఁజెప్పఁ బనిగలిగి వచ్చితి.

క|| మునినాథ యేగుచిత్రము, గనుగొంటివా యానతీయః • గదవే యనన్
న్వినవోయి నముచిసూచన, యనిమిషతః కణీలలామ • యవనీస్థలిలోక. 30

అ|| మునినాథ - ఋషిశ్రేష్ఠుడవగు నోనారదుఁడా, ఏమిచిత్రము - ఏమిచోద్యము, కిమఁ గొంటివా - చూచియున్నావో, ఆనతీయ గదవే - సెలవివ్యుఁగదవయ్యా, అనినన్ - ఇట్లువచింపఁగా, నముచిసూచన - నముచియను రాక్షసునిఁజంపిన యొయింద్రుడా, వివనోయి - నేఁజెప్పువృత్తాంతము నాకర్ణింపుము, అనిమిషతః కణీలలామ - దేవవేశ్యలలో యశారవతి యగునారంభ, అవనీస్థలిలోక - భూమయందొకచోట, వైపద్యముతో నన్వయము. ఈపద్యమున 'నానతీయః గదవే' అనుటకు "ప్రార్థనార్థే భవే న్నాంతాత్మ-దేత్యర్థ విశేషదః" అధ.

తా|| ఓమునీంద్రా నీవు కరుణానిక వితయేయో సెలవివ్యుఁగా సుత్రాహవియము. గంభయను నప్పరోగన భూలోకమునా దొకచోట.

క|| అలనాటనుండి ద్విజుని, గుగొని యిటు రాక యుండెఁ • గా దానికి నా
యిలవేల్చే యిలువేలుపు, బలభేదన యేమిచెప్పఁ • బనియున్న దిఁకన్. 31

అ|| బలభేదన - బలానురుని సహరించినవాఁడా, అలనాటనుండి - శివునియానతి ననుసరించి నీపురంభ కాజ్ఞయొసంగిన దినమునుండియు, ఇచట 'అల'దేశ్యము ప్రసిద్ధిని దెబుపునది. 'అల్ల' అనియు రూపముకలదు. ద్విజునిక - ఆబ్రాహ్మణుని, కలగొని - లోగొని, ఇటు - ఇక్కడికి, ఇదిదేశ్యము. రాకయుండెఁగా - రాకయున్నదిగదా, దానికిక - ఆయొక్కరంభకు, ఆ ఇలవేల్చే - ఆబ్రాహ్మణుడే, ఇలవేలుపు - గృహదైవము, ఇంటియందు నిశ్యమును బూజించుచువుండు ఉదా. "ఈ. ప్రమదవిలాస నర్తనవిభాసుర గోపకశోరమూర్తితో, దమ కీలువేలుపై వెలయుఁతాండవకృష్ణ పదాబ్జసేవ" కథా. ఇకక - ఇకమీఁద, ఈచెప్పినదానికంటెననుట, ఏమి చెప్పబడియున్నది - నేఁజెప్పవలసిన పనియేమికలదు, సమస్తమునీకే తెలియుననుట, ఈ ద్యమున 'నాయిలవేల్చే యిలువేలుపు' అనుప్రసాలంకారము.

తా|| ఓబలవైక్య శివునాజ్ఞననుసరించి నీవు రంభకు సెలవిచ్చిననాటనుండి బ్రాహ్మణుని దనవశపఱచుకొని స్వర్గమునకే భావించెనుగదా! ధాని కతఁడే యింటిదేవద్యునాఁడు; ఇక నేజేప్పవలసిన దేమున్నది?

క॥ సురతనయుల సంభోగము, నిరసింపగ వింటి దాని ♦ సేరంబునకై

సురనాథ నిన్నయ నలెఁ బరిపాలన మిట్లుచేయఁ బఱపితి వనుచుకొ.

32

అ॥ సురనాథ — ఓయింద్రుడా, సురతనయులసంభోగముకొ — దేవతలకుమారులైనయావనుల యొక్క సంభోగమునందు నీతిగలవారియొక్క రతికేళిని, నిరసింపఁగలకొ — తిరస్కారముచేయఁగా, వింటికొ — నేనువినియున్నాను, దానిసేరంబునకు + వి — ఆవిడయొక్క దుష్టస్వభావముకొఱకుగాను, ఇట్లు — ఈప్రకారముగ, పరిపాలనము — ఈస్వర్గమును గాపాడునట్టి కార్యమును, చేయకొ — చేయుటకు, పఱపితిని — పొందించితిని, అనుచుకొ — ఇట్లుపలుకుచు, నిన్నయనవలెకొ — నిన్నేనిందించవలయునునుమా, ఇచటఁ బరిపాలనాలోపము నీయదియే కాని దానివల్ల నేమి కల దనుటచే వ్యాజస్తుత్యలంకారము. “వ్యాజ మ్మత్యుత్తే నిందాస్తుతిర్వా రూఢి రన్యథా” కా. ప్ర. ఉదా. “క. అసమ రణరంగములనీ, యసినటినటియింప గరులఁహరులకొ విరులకొ, పెసనొసఁగు నార యెంతటి, రసికుఁడు నీవైరి యోబరాజవృసింహా” కా. సం. “హే హేలాజితబోధసత్వ వచనాం కింవి త్తరైస్తాయధే నాస్తి త్వత్సదృశః పరః పరహితాధానే గృహీతవ్రతః, తుష్యత్సంధజశోపకార క్షుటనావైముఖ్య లభ్యాశో, భారప్రోద్వహనే కరోషి కృపయాసాహాయ్యకం యన్మరోః” పుంజ.

తా॥ ఆవిడ సంభోగవిద్యయం దారితీరన దివిజకుమారులపైతము నిందింపఁగా నేను వింటిని. దాని నేమిచేయఁగలము. స్వర్గపరిపాలన మిట్లున్నందులకు నిన్నే తెగడవలయును.

గీ॥ కాన నీభోగసంపద ♦ ఘనము లిచటి, సొంపుపెంపును రంభకు ♦ నింపునట్ట, దనచుఁ

వోచుచున్నవో ♦ మరమి మేంద్ర, మానవులమీఁదియధికసమ్మతముఁజూచి రిరి

అ॥ ఓయనిమిషేంద్ర — సురపతివగు నోయింద్రుడా, ఆపెకు, మానవులమీఁది — నరులపైని, అధికసమ్మతముకొ — ఎక్కువైనయిష్టమును, చూచి — కనుగొంటిని, కానకొ — కనుక, ఉదా. ‘నీ. కానఁబద్ధహితుఁడు ఘనకాలంబున’ వి. పు. నీభోగసంపదఘనములు, నీ — నీయొక్క, భోగ — సుఖముయొక్కయు, సంపద — కలిమియొక్కయు, ఘనములు — గొప్పతనములు, ఇచటి సొంపుపెంపు ఇచటి — ఈప్రదేశమునగల, సొంపు — యోగ్యతయొక్క, పెంపు — సమృద్ధి, రంభకుకొ — దేవదాసియగు నాయొక్కరంభకు, ఇంపు పుట్టదనుచుకొ — ఆరందము కలిగించుటలేదని, తోచుచున్నది — నాకుస్ఫురించుచున్నది. ‘సొంపు పెంపు ఇంపు’ అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ దానికి మానవులమీఁది మిక్కుటమైన యనురాగమును జూచి నీభోగసంపదస్వర్ణలారంభ కేమాత్రమును సంతోషమును గలిగించుట లేదని నాకు విదిత మగుచున్నది.

చ॥ మననలకూబరాదు లవ ♦ మానము నొందెద రంచు నాడె నో

యనిమిషలోకనాథ యది ♦ యాధరణీసురపుత్త్రితోడ నా

డినవచనంబులెల్లఁ బ్రక ♦ టింపచు నట్టివిబైటఁబెట్టుగా

మునులకు నూగు నేల విరు ♦ మోహముగా కది దానిపాపమే.

34

అ|| ఓయనిమిషలోకనాథ - స్వర్ణాశెపతివగు నోయింద్రుడవా, విను - అవసరింపుము, అది - ఆయొక్కరంభ, ధరణీసురపుత్రుతోడక - బ్రాహ్మణునికొడుకైన యానిండునునీతో, మనలకూబరాదుగు - మనస్వర్గమునందున్న నలకూబరుడను మున్నుగాగలవాడు, అవమానిముక - పరాభవమును, ఒడదెవరంచుక - పొడవరనుచు, అడక - పల్లెకెను, ఆడినించుములెల్లక - అదియతనితోఁ జెప్పిన మాటలన్నియు, ప్రకటింపక - స్పష్టపఱచుటకును, అట్టిని - అట్టివి, టైటఁజెట్టఁగక - బహిరంగము చేయుటకును, ముచులకుక - ఋశులకు, మాకుక - మాపంటివారికి, అనఁగాఋషుల మైరముముబోయిట్లకనుట, ఏల - ఎందుకను, అక్కఱలేదనుట, అని - అట్టిసరైన, మోహముగాక - వల్లపుగాక, దానిపాపమే - దానిదోషమా, అనఁగా వానియందావినవలగల ముచుకామునటుల జరిగినది. గాని పాపము దానిరచుటవలన నేనుప్రయోజనపడుట, ఇందుమాకవపాదమున వర్ణజయతి చెప్పబడినది. క. తన్మతను యనునాకవర్ణమును విడిచి వెనుక విపులు నాల్గుచుదమలో, దమకు సరలేక నిలిచిన నమరాహిత దమరవర్ణముతులనబరగుక. అన్న. 'అదిమోహముగాక దానిపాపమా' యనుటచేత అలంకారము వ్యాజనింద. 'నిందాయానింద యావ్యక్తిర్వాస్యజనిందేతి గీయతేవిశేష నిందోయస్తే ప్రోకేకమేవాహుచ్ఛిరః' అని కుప.

తా|| ఓ స్వర్గప్రభూ విన్నవా మనలకూబరాది యావను లాబ్రాహ్మణకు మాయకు సరిరాక యవమానమును బొందుదురనెను. అది పలికినపలుకులెల్ల దేటఘటచుటకును టైటఁజెట్టుటకును ఋశుల మగు మాపంటివారికే దులకు? అదియంతయు ముచుకారముగాని దానినన్నందువలనబ్రహ్మజరమేమి?

— ఇంద్రుడు రంభపై నాగ్రహించుట :—

చ|| అన విని వజ్ర మండిపడి ♦ యౌ సవు నారద యద్దురాత్మురా
లనిమిషలోకభోగభర ♦ మల్బముగా దలపోయకున్న న
మృనుజుని బాయకున్నె బళి ♦ మంచిది దానికి నేన గర్వముం
బెనిచితి నిన్నినాళ్లు నికర ♦ బెద్దటికం బొకయింత కుంచెదక

35

అ|| అనక - ఇట్లువచించుచు, విని - ఆకర్ణించినవాడై, వజ్ర - వజ్రమే యాయుధముగా గల యాయింద్రుడు 'ని. వజ్రంత్యస్త్రీకులిశశస్త్రయోః మణివేధంతృభేదే' కేశవ. 'వజ్రపాణిర్మహేంద్రః సురగ్రామణీర్యామనేమిర్వృషానాకనాథోహరిః' త్రి. శే. మండిపండి - కోపముయొక్క యధికముగలవాడై, నారద - ఓనారదమహర్షి, ఔసవుక - అవుసవును, నీవుచెప్పినది సత్యమే యని త్వరితముగాఁజెప్పట. ఉదా. శా. ఔసాసేపెలయాలి' దశా. చ. అద్దురాత్మురాలు - దుర్మార్గురాలైన యాయొక్కరంభ, అనిమిషలోకభోగభరముక - అనిమిషలోక - స్వర్గమునంగల, భోగ - ఆనందముయొక్క, భరముక - అధికమును, అల్పముగాక - అణుమాత్రముగా - కొంచెముగా, తలపోయకున్నక - ఎంచకుండినట్లయిన, అమృనుజునిక - అమానవుని, పాయకున్నె - విశువకుండునా, బళి - మెచ్చుట-మంచిది - సరియేకానిమ్ము, అనఁగా దానిపని కనుగొనియెదననికోపముతో నంగీకరించుట, దానికిక - అయచ్చరకు, నేన - నేనే, ఇన్నినాళ్లు - ఇంతకాలమువఱకు, గర్వముక - అహంకారమును, ని. 'గర్వోభిమానోఽహంకారో చిత్తోద్రేకస్మయోమదః' అని అ.

‘పనిచితి’ — వృద్ధిచేసితిని, ఇంక — ఇంకమిదట, ‘పెద్దటికంబు’ — ఆవిడయొక్క ఘనమున, ఒక యింత — కొంచెము, కుంచెదక — తక్కువచేయుదును, ఇందు ‘జౌనవుక’ అనుటకు ‘నూ. అద్రుతా నామజాతీనాం’ ద్వయక్తావంత్యలోపితా, అన్యేషాంచద్విరుక్తాస్యర్బహులోపాగమామతాః’ అథ. దురాత్మురాలనుటకు ‘నూ. దారాక్షేత ఉదపిరః’ అని నన్న. ‘పెద్దటికము’ అనుటకు ‘నూ. అన్యే చ బహవో దేశ్యవర్ణకాః అర్థభేదకాః క్వచి దంత్యస్య లోపస్సాన్య త్క్వచి ద్వర్ణాగమో మతః’ అథ.

తా|| ఇట్లుచెప్పగా విని జేబువొర కనలి నారదా అవునవును. ఆదుర్మార్గురాలు దేవలోక సౌఖ్యాధికము నల్పముగా నెంచకున్న నానరుని విడువకుండునా? జౌరా దానిసాహసము, సరే కానిమ్ము. దాని కింతటి మచమును చెంచుచి నేనే ఇక నట్టిగొప్పతనమును దగ్గించెదను.

ఉ|| ఓమునిసార్వభౌమ సరి + సోస్త్రుల బాపనమిండగానితో

నే మని నిందసేసె ఆగ + దీడితరూప విలాసనంపదు

ద్రామశరీరులం ద్రిదశ + ధామకుమారుల లంజసానినే

రో. ‘మనసశ్శునాంఘృతమ + రోచక’ మన్నలుకాచించునో.

36

అ|| ఓమునిసార్వభౌమ — ఋషులలోఁ బక్రివర్తిపగు నోనారదుఁడా, బాపనమిండగానితో — బ్రాహ్మణుఁడయిన అంతుచగనితో, సరసోస్త్రులక — సరసములాడుటయందు, బగ.....రులక, బగత — ఈమూఁడులోక్తులయందు, ఈడిత — స్తుతించబడిన, ‘ని. ఈడితశస్త్రపఞ్చాయిత పఞ్చాయిత ప్ర.ఋత పణిత. పనిదాని అపగీర్ణపర్ణితాభిప్రుతేభితాని స్తుతార్థాని. అ. రూప — చక్కఁదనముతోఁ గూడిన, విలాస — స్రుతాశయుయొక్క, సంపత్ — అతిశయమున, ఉద్దామ — మదించిన, శరీరులక — తనువుగలవారిని, త్రిదశభామకుమారులక — త్రిదశభామ — దేవతలనునివాసమును స్వర్గమునఁగల, ‘నూ. సంఖ్యమాప్యయాసన్నా దూరాధిక సంఖ్యాః సంఖ్యేయే, త్రిదశపరిమాణమేనా అస్తీతి త్రిదశాః, ఇత్యాదిభావహుప్రహీః? ‘నూ. బహుప్రహా సంఖ్యేయేడజబహుగణాత్’ సిద్ధాం. ఇతి క్షీరస్యాహి. త్రిదశ తృతీయమైన కామారిదళ సర్వధాకలవారినివృత్. కుమారులక — రూపనపురుషులను, ని. ‘కుమారో బాలఃస్కందే యవరాజేశ్వరారకే’ విశ్వ. ఏమనినిందచేసెక — ఏమని దూషించినది. లంజసానినేరో. వ్యభిచారస్త్రీలలో నధిపురాలైనదానియొక్క జాతనమైయుండు నేమో, ‘మనసశ్శునాంఘృత మరోచకమ్’ (కుక్కలయొక్క మనస్సునకు నెయ్యిరుచిదాసుండదు) అన్నటు — అనువాక్యమును, ఆచరించునో — నడుపునేమో, అనఁగా గుక్క నేయిపనికిరాదని దుర్వాసనగల చెడుపదార్థములఁడినినట్లు దివ్యభోగముల నిరసించి మానవుని పొందుఁగోరుచున్న దేమో యనుట. ఇచ్చట ‘ఆచరించునో’ అనుటకు ‘నూ. ఏదోతావ్యతిరేకాదపి సంప్రార్థన పరాక్రియాణాంస్తః’ నన్న. ఇందు ‘సరసోస్త్రులక’ అనుచోట ‘ఇతరత్రచద్వితీయా’ అనెడు సూత్రముచేత పప్తమృగమునందు ద్విత్వీయవచ్చినది. నాలుగవపాదమున నఖండయతి చెప్పఁబడినది. ఇందు ‘మనసశ్శునాం ఘృత మరోచకం + అన్నటు, అని సంధిజేయుటవలన మకారమయినది. ‘నూ. శబ్దానామంత్యభాగేషు యో2 నుస్వారః ప్రదృశ్యతే, తస్యాచిపరతో మస్యాన్య త్సర్వత్రహరిసమ్మతః’ అనెఁబడుట అనుటకు నూ. పదాంతంబులై యసంయుక్తంబులయినను, లు, రు, లయుత్సంబునకు లోపంబు బహుళంబుగనగు. బా. వ్యా. లోకోక్త్యలంకారము. ‘ఉద్దామశరీరులక ద్రిదశభామ కుమారులక’ అనుప్రాసాలంకారము.

తా|| ఓబుషిచక్రవర్తి! బాపవమిరహగానితో సరసములాడునప్పుడు ముట్టాకిమునవన్నె కక్కి
చక్కదనముగల వేలుపుకోడేగాంక్ష జేతునివిధిరహిణులైనట్లే రహితులలో దొరసా యైన దానిజే
తనమోహకృతు నేయునుచుచదనినట్లు, నిన్యనోగముల నిలసిందిమానవుని పొందునట్లమించియున్నట్లు

సీ|| యజ్ఞతంత్రములందు హవిస్సుములవేళ్లు, హస్తజేతులను హస్తాత్మకావృత్తి
జగదీశునిసారస్వ హస్తాత్మకములవేళ్లు, హస్తాత్మకముల హస్తాత్మకావృత్తి
నిరతనూజులట్టి ధిశ్శుశువువేళ్లు, హస్తాత్మకముల హస్తాత్మకావృత్తి
నిరతనూజులట్టి ధిశ్శుశువువేళ్లు, హస్తాత్మకముల హస్తాత్మకావృత్తి

గీ|| సరససంగీతపాహిత్య సురసముమును, బ్రహ్మమండలమనబడుచున్నానా హస్తమందు
కొంత దివ్యులలోనులగకొంతమడుగగ, గొంతవేయంతంగనుదీనికొంతదాని. కీ

అ|| యజ్ఞతంత్రములందుకా - యజ్ఞయాగములయొక్క, తంత్రములందుకా - ప్రయోగముల
యందు, ఈలాగునజేయవలయుననెడి విధానము సహసరరచి చేయునప్పుడు, హవిస్సుములచేత
హామముచేయునట్టి యోగిరముతో, పుణ్యభవంతితో రాగిగోడనొడిసి, ని. ప్రంజరాశీతూత్పర
కూటమస్త్రయాం అ. పాట్రక్రావృ - పాట్రయముగలకుదమును, జగ... చేతకా జగత్ - మూడు
లోములకు, ఏక - ముఖ్యమైన, సాహచర్య - అధ్యక్షుడయ్య, హస్తాత్మకములచేత - సేవతోడను,
దుర్బాసతరము - వారింపలవిగానిది, విగ్రహరక్షణ - అయినట్టివక్తవముతో గూడిన శరీరసౌష్ఠవమునీ,
సురతనూజులతోడి - దేవతలకుమార్తలతోగూడి, సురతనంధ్రవే - సంతోషోగనంబంధమువలన
కందలిరచిన - అంతురించిన, మహానంద - అనికమధురహృదయముయొక్క గరిమ - గోష్ఠతనమునీ,
విపులత - సేవతో, దిశించు - ప్రక్కానిచ్చుట్టి, సృష్ట్యైశ్విరచేత - సాత్త్వికముయొక్క
క్రమమువలన, పెంపు - అభివృద్ధి, అవహించిన - అవతేరించినట్టి, అద్వైతము - గౌరవమునీ,
సరస... యమును, సరస - రసయుక్తమైన, సంగీత - పాటయందును, సాహిత్య - పాండిత్యము
నందును, పరిచయమును - మాలిమియును, ప్రభువందెనిన - ప్రసద్ధికెక్కిన, బ్రహ్మహాసభాబరణం
గజాతయొక్కపటుత్వమును, ఇచ్చట ప్రభుత్వత్వమునుమాన్వీ - సూ. చర్మతోహేళాచక్రహాసభాబరణం
దేర్ఘభాసోకారస్వరః స్వాత్ ఇతే మేయస్తు - ధిశ్శుశువు హస్తాత్మకములతో సృష్ట్యైశ్విరచేత
ప్రభుమా సిద్ధాం. "శో పుష్కలమృదుభృతం చైవ కృతంచద్యసమేవచ" పరిపూర్ణంవృత్తంచేవచ
తాక విహస్సురేత్ అని వృత్తికావ్యము కొంత - కొంతమేము, నిపులలోపలనీ వేల్పులతో,
కొంతపడగకా - తమకృతపడుకట్టుగా, దానిచేత ఆయొక్కరంభను, దినకొంతకా - ఈసేరము
నిమిత్తమున, కొంతకా - తగయినచోని, నిష్కానమును, మేయతుకా - పేదచేయంతదను, కొను -
చూడుము, ఇందలి కొంతకా - యును, సుప్రప్రయోగముయరవా, శో, అంతటగడలర - ఇందలి అంతకొంత
యొకింతయును లేక - అంతకొంతయును లేక, హాసభాబరణం - అనియొక్కయొకచేత
మున ఉదా - మునును దీక్షితంబును బ్రహ్మ సృష్ట్యైశ్విరచేత - సాహిత్యము ఇచ్చియును
సమంజసముకాదు. ఏలయున నింద్రుడు రంభను భూలోకమునను ద్రోచినకాని కొంతనివేయనలెదు.
అంతర, కొంతకా - ఇందలి అంతకొంతయును, సుప్రప్రయోగముయరవా, శో, అంతటగడలర - ఇందలి అంతకొంత
సుత్రావర్త - పుష్కలమృదుభృతం చైవ కృతంచద్యసమేవచ తాక విహస్సురేత్ అని వృత్తికావ్యము కొంత - కొంతమేము, నిపులలోపలనీ వేల్పులతో,

[illegible]

కాంతిని, బాలచంద్రుడు సన్ననిగీతవలెనుండును. 'ని. రేఖాస్యాదల్పకే ఛద్మన్యాభోగోల్లేఖయో రపి' విశ్వ. హాసింపక. పరిహాసముచేయఁగా, ఎగతాళిచేయఁగా; ఇచట నునుమేని నవనఖాంకురము లనఁగాగామశాస్త్రమున నిట్లు చెప్పఁబడియున్నది, 'సఖాఘాతః ప్రదాతవ్యా యథాస్థానాని కర్మసు పార్శ్వయోః స్తనయో శైవ ఊరాచనితంబకే, కక్షస్థలే చ కణ్ఠాంతే కటాభేదాపమూలకే' అనఁగా స్తనములు. చెక్కిళ్లు, చెవితమ్మెలు, భాహుమూలములు, మున్నగునవి. జాటుకొప్పునన్. కొంచెముక్రిందికి దిగఁబడిన ధమ్మిలమునందు, ముడిచిన జాజివిరులతావి. ధరించినట్టి జాతీపుష్పముల యొక్క పరిమళము, తనతోడియచ్చరతలిరుఁబోండ్ల. తనతోసమానులైన పుష్పమువలె మనోజ్ఞారాం ద్రయిన యప్పగసలయొక్క, కైశ్యకల్పప్రసూనసౌగంధ్యము కైశ్య. కొప్పులయందలి, 'కేశానాం సమాహః కైశికం కైశ్యం చ' 'నూ. కేశాశ్వాభ్యాం యథా వన్యతరస్యామ్' నీధాం. పక్షే తగణే కైశ్యం కైశికం కేశానాం సమాహ ఇతివిగ్రహః. కల్పప్రసూన. దేవలోకమునఁ గలకల్ప చృక్షములయొక్క, సౌగంధ్యముక. సువాసనను, అడఁపక. అణగియుండునట్లు చేయఁగా, దేవతారాజసభకు. నురలకధిపతియగు నాయింద్రునియొక్క సుభగ్మయనునభకు, చనుడొకక. వచ్చెను, ఇందు 'ములువాడి పలునొక్కులు' అనుద్రయోగములకు "నూ. ప్రభులుగపిద్వినుల్పాః" నన్న. "నూ. అద్విత్వం చ భవే ద్విత్వందీన్లో హ్రస్వస్య కేషుచిత్" అగ. మఱియు నీసీసపద్యద్విత్వీయ పాదమున 'మకరికాపత్త్ర సంపదవహిఁప' అనుచోట బిందుయతి చెప్పఁబడినది. "క. పనిబూని నిలుచుఁ దమతమ, యనునాసికములకు బిందుయతులను వెనుకక, గనుపట్టు నాల్గులిపులును, యెను నున్నలు డాపి తమకుఁ బిలుచుఁ గదియచోక్" అప్పు. ఇచట రంభయొక్క జాటుకొప్పున నున్న జాజిపూవుల పరిమళమును గల్పప్రసూనములకంటె నెక్కువగా వర్ణించుటచేత రతికాలమునఁ గలిగిన పరిమళమతిశయించెనని భావము. అలం. స్వభావోక్తి. "స్వభావోక్తి రసాచార యథావద్వస్తువర్ణ నమ్" ప్రతా. మోవిపై...సౌగంధజూప. చెక్కుల...వహింప. నునుమేని...హాసింప, ఇత్యాదులంప మాలంకారము, "స్పృతే జయతిద్వేష్టి ద్రుహ్యతిప్రతిగర్జతి, ఆక్రోశత్యవజానాతి కదర్థయతినిదతి, తస్యచానుకరోతీతి శట్టాఃసాద్యశ్యవాచకాః, ఉపమాయామిమేప్రోక్తాః కవీనాంబుద్ధిసౌఖ్యదాః" దండి. ఇచట రంభ నిరంకుశునితోఁ గూడి విహరించి కేళిగృహమునుండి యప్పుడే బయటికి వచ్చిన లక్షణములను చెలియఁజేసినాఁడు. సంస్కృతమునఁగూడ నిట్టివి కలవు. "బిభ్రాణాంకరచల్లజేన కబిరీ మేకేన పర్యాకుళా, మన్యేన స్తనమండలే నిదధతీ స్రస్తం దుకూలాంచలం, ఏషాచందనలేఖాంఛిత తను స్తాంబూలరక్తాధరా, నిర్యాతిప్రియమందిరా ద్రతిపతే స్సాక్షాజ్జయశ్శీరివ" పుష్ప, ఉ. తేజా లంకారమును, కూచిమంచి తిమ్మకవియు నిట్లేవర్ణించినారు.

నీ. ఎడసిన జిలుగు ప య్యెదతోడ ముడిబీడి, నేలజీరాడు పె య్నెలులతోడ
గరగి నెమ్మొగమెల్లఁ బెరయుకన్తురితోడ. గొలఁగినచెవిచూకు య్యెతోడ
గుడుగకనిమచు ని ట్టూర్పుగాడ్పులతోడ, జాతిననెటిబన్న సరముతోడ
జెడతినపాపట య్చెక్కునొట్టుతోడ, బొడిపొడియైనమే పూతతోడ

తే|| మగనిపిమ్మట నైమ్మెను ముఱచినిదుగఁ, జెందుచుగోదరినిజూచి చెలువలిపును

చెడుతెలుగులుగడుసన్నబడఁ దొడంగె, నంచుగలయూచి చయ్యవంచటువదలి. అచ్చతె. పా.

తా|| రంభ మోవిపైఁ జిన్నిచిన్న పద్మరాగమణులొ యనునట్లు ప్రకాశించుచున్న దంతక్షత ములతోను, చెక్కులపైఁ జెదరి మకరికాపత్త్రములవలె దీపించుచున్న శిరోజములతోను, గుండని

స్తనములపైఁ బగుళ్ళువాటిసగందముతోఁ గూడిన పుష్పమాలికలను మాటుపఱచిన పయ్యెదతోను, నుండరమయిన శరీరమున బాలచంద్రునికాంతిని మించుచున్న నఖరేఖలతోను, కొంచెము చిగఱాటిన కొప్పునఁ దనకీడగునచ్చరలతలయందుఁగల దేవతాకుసుమముల నువాసన నడ్డఁగించుచున్న బాణి పువ్వుల పరిమళముతోను, నుగర్మాంతరమున కేతెంచెను.

తే॥ వచ్చి భయభక్తు లైనగంగఁ వాసవాదు, లైన పెద్దల కొకపాటిఁ యాననంబు
వంచి మడిసందులను హస్తఁ వారిజంబు, లిడి యొకించుక వెనుకకుఁనేగి నిల్చె. 40

అ॥ వచ్చి — ఏతెంచి, భయభక్తులు — భీతియును నేవకావృత్తితోఁగూడిన యనుసరణమును, ఎసగంగక — ఒప్పునట్లుగా, వాసవాదులు — ఇంద్రుఁడు మొదలగువారు, ఐనపెద్దలకుక — అయినట్టి గౌరవముగలవారలకు, ఒకపాటి — ఒకవిధముగా, మితముగాననుట. ఆననంబువంచి — మొగము వంచినదై, అనఁగా సంజ్ఞగాననుస్కరించినదనుట. మడిసందులను — మడుచుకొనిన దండచేతులయందు, హస్తవారిజంబులు — పద్మములవంటి కరములను, ఇడి — ఉంచి, ఒకకొంత — కొంచెము, వెనుకకుక — పశ్చాద్భాగమునకు, ఏగి — పోయి, నిల్చెక — నిలువఁబడెక, ఈపద్యమున ‘సందులు’ అనిప్రయోగించుటకు “నూ. డలటా ముగితాం లుక్స్యాత్ ప్రాయశో తేలువర్ణకే, వైకృతానాం లుకిభవే ల్లిటయో రేకరూపతా” అథ. ఇందు వాసవాదులైనపెద్దల కొకపాటి యాననంబువంచి, అనుటచే రంభకుఁ గలగర్వము నూచితము. నాట్యశ్రీలక్షణమును దెలియఁజేయుటచే స్వభావోక్త్యలంకారము.

తా॥ వచ్చి భయవిషయములతో నింద్రుఁడు మొదలగు గొప్పవారలకు మితముగా నమస్కార సంజ్ఞను గనఁబఱచి కందిక్కు మడుచుకొని కొంచెము వెనుకకుఁబోయి నిలువఁబడెను.

—: రంభ నారదునిజూచి భయపడుట :—

క॥ తనజాడ లన్ని యచ్చటఁ గని వచ్చినయట్టిమానిఁ కంఠీరవు న
య్యనిమిషసంయమిఁ గని య, య్యనిమిషలోచనకు హృదయఁ మట్టిట్టయ్యెక. 41

అ॥ అచ్చటక — భూలోకమున, తనజాడలు — తానుచేసినదైగలు మున్నగు తనప్రవర్తన యొక్క రీతులు, ఇచట ‘జాడలు’ అనుటకుదా. “క. పరికింపరు తమజాడలు” పారి. అన్ని — సమస్తమును, కనివచ్చిన యట్టిమానికంఠీరవుక. కనివచ్చిన — కనుఁగొనివచ్చిన, అట్టిమానికంఠీరవుక — అటువంటి నునిశ్రీష్ఠుని, ఇచట కంఠీరవుఁడనుటకు. “ని. సింహశార్దూలనాగాద్యాః పుంసీశ్రేష్ఠార్థగోచరాః” అ. అయ్యనిమిషసంయమిక — దేవర్షియగు నా నారదుని, కని — వీక్షించినతోడనే, అయ్యనిమిషలోచనకుక — మత్స్యమవంటి శీత్రములు గలదయిన యారంభకు, ‘ని. అనిమేషశ్చానీ మేషోష్ఠీతౌద్వాసుర మత్స్యయోః’ నానా. హృదయము — మనస్సు, అట్టిట్టయ్యెక — రిపరివిధముల వీచారముగలదయ్యెను, ఈపద్యమున ‘కనివచ్చినయట్టి మాని’ అనుచోట న. వచ్చుటకు ‘నూ. కర్మాకే కర్మత్వం ప్రథమాచ నవర్ణకశ్చతద్వతోన్యాతో’ నన్న. అనిమిష శబ్దము రెండుభాగులుచ్చు రింపఁబడుటచే యమకాలంకారము.

[illegible][illegible][illegible]

స్వారముచేసి, చముచిసంహారకుతోచు - నముచియునుద్ధానపునిఁ జంపిన యాచార్యులతో, 'కడవా' జాకంబుగన్ - దయనుబుట్టించుచుల్లుగా, పలికెన్ - ఇట్లుపచించెను, ఈచెప్పబోవుచుముగా నేను.

తా|| అని శపించిర. యాచారనాథుర గాంచి రంగ మిక్కిలిభయపడి నాఁగిలఁబడి మొక్కి యాప్రభువునకు దయవచ్చునట్టివిధముగాఁ బలికెను.

ఉ|| ఈమహానియశాపమున • కెయ్యది యంతము దెచ్చి వయ్యమో
యాచారలోకనాథ సద • యంబుగఁ జూడఁగదయ్య యోశచీ
వామద్యగీశ నాకలుష • వర్తన మెన్నకు మయ్య యోసుర
స్వామి యటంచు వే వగల • నన్నతి నేసిన నార్ద్రచిత్తుడై.

46

అ|| ఆచారలోకనాథ - దేవతాసంబంధమైన స్వర్ణలోకమునకు రాజువైనవాఁడా, ఈమహానియ శాపమునకుఁ - గొప్పనీయైన యాశాపమునకు, ఎయ్యదియంతము - విహించనమేదియో తెల్పు - తెలియఁజెప్పవైతివి, అయ్యయో - అయ్యయ్యో - సంతాపాధ్యకము, ఓశచీవామద్యగీశ - శచీదేవి యనెడు మంచితత్తులుగలస్త్రీకి నాధుడైనవాఁడా 'ని. బలారాదిశృచీపతిః' అ. సదయంబుగఁ - దయతోఁగూడినవాడవై, చూడఁగదయ్య - కనిపెట్టియుండవలదటయ్యా, ఓసురస్వామి - దేవతల కధిపతియగునోప్రభూ, నాకలుషవర్తనము - నాయొక్క పాపపునడతను, ఎన్నకుమయ్య - గణించ వలదయ్య, అటంచు - అనిపలుకుచు, వేవగల - అనేకవిధములైన మనోదుఃఖరూపవిచార ములచేత, నన్నతిచేసిన - స్తోత్రముచేయఁగా, అర్ద్రచిత్తుడై - తడిసినహృదయముగలవాడై, మెత్తబడిన మనస్సున గలవాడై. ఆచార్యాచార్యులనువలన మనస్సుకరిగినయట, వ్యూః అర్ద్రతే పీడ్యతేయిత్యాత్మం, ఆచార్యుః, తడువఁబడునది, ఈపద్యమునఁ దెల్పవయ్య యనుటతోను. ఆర్యో. దిశబ్దో యుక్తస్యా దసంబంధార్థబోధనే, అథ. "ప్రాశనంబునంద. న్రవత్వయారతక్రియలమీఁద గద కదపు పూకంబులన్నాడు లను ప్రయుక్తంబు లగుప్రా. వ్యా. ఉదా. సుకీర్తిమవగదన్న" భాగ, 'చెప్పగదయ్య' భాగ్ని. "గీ. కృపదలంపగదయ్యయోఽన్యపవర్యో" శృ. వై. ఇందు 'ఆచారలోక నాథ, శచీవామద్యగీశ' ఇత్యాది సంబోధనలతోఁ బ్రార్థించుటచేఁ బరికరాలంకారము. "విశేషై ర్య త్సకూలై రుక్తిః" కా. ప్ర.

తా|| ఓదివ్యలోకాధిపతీ! యీగొప్పశాపమునకు విహించనమేదియో యానతియ్య. అయ్యో నేనేమిచేయఁగలను. ఓశచీపతి, నన్న దయతోఁగూపాడుము. ఓదేవప్రభూ, నాకలుషవర్తనమును గణింపకుము. ఇట్లు బహువిధములనుత్తరింపదయగలిగి:

—: ఇంద్రుఁడు శాపవిమోచనవిధమానతిచ్చుట :—

క|| రమణీ తప్పదు నావా, క్యము పాపాణిత్వ మొందు • మదియెన్నటికిం
దుమురై ధరణీస్తలిఁబడు, సమరగ శాపమును నాటి • కంతము నొండునో.

47

అ|| రమణి - చక్కనిదానవగునోరంభా, ని. 'సుంకరీరమణీరామా' అని అ. నావాక్యము - నేననినమాట, తప్పదు - తొలగిపోదు, పాపాణిత్వము - శిలారూపమును, ఒందుము - పొందుము

రాయివికమ్మనుట, అది - ఆరాయి, ఎన్నటికికొ - ఏదినమునకు, తుమరు - వి-పిండియై, ధరణీ
స్థలికొ - పుడమియందు, పడుకొ - పడునో, నాటికికొ - ఆదినమునకు, శాపమును - ఈశాపముగూడ,
అమరగొకొ - ఒప్పునట్లుగా, అంతమునొందుకొ - నిశించును, విమోచనమగును.

తా|| ఓరంభా! నావాక్యము తొలగదు. కావున శిలారూపమును దాల్చుము. అది యెప్పుడు
చూర్ణమై పుడమిపై బడునో యప్పుటి కీశాపవిమోచన మగును.

—: రంభ నిరంకుశునికడకువచ్చి దుఃఖించుట :—

వ|| పొమ్ము ధరిత్రింబుట్టు మని నియోగించి కొలువుచాలించి శచీకాంతు
డంతఃపురంబున కరిగె. సురగరుడోరగాదుండఱుఁ దమతమ నివాసములకుఁ జనిరి
తదీయవిద్వేషిణు లగు కలభాషిణులు కొందఱు సంభృతానందలై గృహంబులకేరి.
తదీయసఖు లగు సరోజముఖులు గొందఱు వందులుచు వెంటనచనుదెంచి రవ్వడు
రంభ దుఃఖారంభయై వారల మగుడించి పుడమి కేతెంచి నిరంకుశునిగాంచి శోర
భరం బాపలేక.

48

అ|| పొమ్ము - ఇకచప్పుడువెళ్ళుము, నూ. పొమ్మునిశ్చయార్థంబునందగు, అని ప్రా. వ్యా.
ఉదా. “అ, ట్లనిగల్పాణగుహోత్తమంబడయకెట్లుంబోరబొమ్మంచు” అనినిర్వ. ధరిత్రికొ - భూలోక
మున, పుట్టుము - జన్మించుము, అనినియోగించి - అనియాజ్ఞాపించి, కొలువుచాలించి - తనయాస్థానమును
నిలుపుదలచేసి, శచీకాంతుడు - శచీదేవికి చుహూరుడగు నాయింద్రుడు, అంతఃపురంబునకుకొ - రాణి
వాసమునకు, అరిగెకొ - పోయెను, సురగరుడోరగాదులు - సుర - దేవతలును, గరుడ - గరుడులును
ఉరగ - పన్నగులును, ఆదులు - మొదలగువారు, అందఱుకొ - సమస్తమయినవారును, ఇచట
‘అందఱుకొ’ అనుటకు నూ. “కేయదర్థావికాశ్చబ్దాభవంత్యర్థవిశేషదాః, భవంత్యజడవాచిత్యేర్వంతా
శబ్దామనోహరాః” అథ. తమ తమనివాసంబులకుకొ - వారివారిగృహములకు, చనిరి - వీరిరి, ఇచట
‘తనతమ’ అనుటకు నూ. కర్తృబహుత్వంబునచన తనకుఁ దమతమయినగు’ ప్రా. వ్యా. తదీయ -
ఆరంభయొక్క సంబంధమైన, విద్వేషిణులు - విరోధురాండ్రు, అగు కలభాషిణులు - అయిన
మాధుర్యముగ మాట్లాడుఁజ్ఞులవ్వరలు, కొందఱు - కొంతమంది, సంభృతానందలై. సంభృత - మిక్కిలి
భరింపఁబడిన, ఆనందలై - సంతోషముగలవారై, గృహంబులకేరి - ఇండ్లకుఁబోయిరి, తదీయ - ఆరంభ
యొక్క సంబంధమైన, సఖులు - స్నేహితురాండ్రు, అగు సరోజముఖులు - అయిన పద్మములవంటిముఖములు
గలయవ్వరసలు, కొందఱు - కొంతమంది, వందులుచుకొ - దుఃఖపడుచు, వెంటన - ఆపెనెనువెంటనే,
చనుడెంచిరి - వచ్చిరి, అప్పుడు - ఆసమయమున, రంభ - ఆదేవవేశ్య, దుఃఖారంభయై - దుఃఖము
యొక్క ఉపక్రమముగలదియై, వారలకొ - తనసఖురాండ్రను, మగుడించి - మరలునట్లుచేసి, అనఁగాఁ
దిరిగి స్వర్గమునకంపియనుట, పుడమికికొ - భూలోకమునకు, ఏతెంచి - వచ్చి, నిరంకుశునికొ -
నిరంకుశుడను పేరుగల యాబ్రాహ్మణుని, కాంచి - వీక్షించి, శోకభరంబు - దుఃఖభారమును,
ఆపలేక - అడ్డగించుకొనఁజాలక, ఇందు ‘విద్వేషిణులు’ అనుప్రాసము. ‘రంభ దుఃఖారంభయై’
యమకాంతకారము.

తా|| పొమ్ము భూలోకమున నవతరించు మని యాజ్ఞాపించి కొలువుచాలించి పొలోమివల్ల భుండు రాణివాసంబున కేగెను. దేవతలు, గరుడులు, పన్నగులు, మున్నగువారందఱును వారి వారి గృహంబులకుఁజనిరి. తన విరోధురాండ్రగు కొందఱానందించుచు నిండ్లకుఁ బోయిరి. స్నేహితురాండ్రగు కొందఱుదుఃఖించుచు నాపె వెనువెంటనే చనుదెంచిరి. అయ్యెడ రంభ యేడ్పుచుఁ జెలులను దివి కంపి. భూలోకమున కరుదెంచి యానిరంకుశునిఁ గని దుఃఖభారమును నిలుపఁజాలక.

చ|| జలజముఖి నవీనసును ♦ సాయుకముందఱ మందరామరా

చలపరిమాణ మైనవిగి ♦ చన్ద్రప యూర్పులఁ బిచ్చలింపఁగా

సాలవక యేడ్చె గాఢతర ♦ శోకతటాకము చాల నిండి రెం

డలుఁగులఁ బాటెనో యఁగ ♦ సశ్రుకణంబులు జాతెఁ గన్నులక,

49

అ|| జలజముఖి - తామరపువ్వువంటి మొగముగలదైన యాదేవవేశ్య, చంద్రునివంటి ముఖము గలదైనయనియుఁ జెప్పవచ్చును. జలా జ్ఞాయత ఇతి జలజః అనివృత్తి. జలజముఖీశబ్దః జీవంతవ్యస్తావా జలజముఖి. జలజముఖి. ఈరెండు రూపములునుకలవు. నిరం 1. 78 చూ. 7 ఉదా. 'నిద్రాచిరేణ నయనాభిముఖీభూవా' రఘు. ఈనవీనసుమసాయకుముందఱ - నూతన మన్మథునివంటివాఁడైన యీ యొక్కనిరంకుశునియెదుట - మందరామరాచలపరిమాణము. మందర - మందరపర్వతమును, అమరా చల - దేవతలకు నివాసమయిన మేరుపర్వతమును, పరిమాణము - ప్రమాణము. సమానము, ఐన విగి చన్ద్రప - అయిన దృశ్యమైన స్తనద్వయము, ఊర్పులక - నిట్టూర్పులచేత, దీర్ఘశ్వాసములచేత, పిచ్చ లింపఁగాక - తల్లడిల్లఁగా, సాలవక - వెనువీయక - నిస్త్రాణపడక, ఉదా. గీ. నాతి రాయంచ గుమిగూడినడచుమురువు, చెలుల గెలువఁగ జనునాటి ♦ సాలపువలపు. విజ. ఏడ్చెక - దుఃఖించెను, గాఢతరశోకతటాకము. గాఢతర - అధికమైన, శోక - విచారమనెడు, తటాకము - చెలువు, చాలక - విస్తారముగ, నిండి - సమృద్ధియై, రెండలుఁగులక - నీళ్ళెక్కువైనపుడు పోగొట్టెడు రెండుతూములతో. 'ని. అలుగు, అలుపు, మరిగొమ్ము, ఆం. వా. పాటెనో - స్రవహించుచుండే నేపా, అనఁగక - అనునట్లు, కన్నులక - నేత్రములనుండి, అశ్రుకణంబులు - కన్నీటిబిందువులు, జాతెక - స్రవించెను, ఇచట రంభ తన ప్రియుఁడగవడినంతనే తనకుఁ గల్గినకష్టమును జెప్పఁజాలక దుఃఖించెనని కవివర్ణించినాడు, కాచవిభుండును విత్తలరాజు నీప్రకారముగ వర్ణించిరి.

ద్వీ. అంతటరంభయుఁనంభోజసరసి, దంతిచొచ్చినచొప్పు ♦ తనకుఁబాటిలిన

చింతాపరంపర ♦ చిత్తంబులోన, నంతకంతకుదట్ట ♦ మైకడల్కొనఁగఁ

దలఁకుచుఁ గొంకుచుఁ దనలోనదానె, పలుకుచుఁ బులిబారిఁ బడివడిచెడిన

హరిణిచందంబున ♦ చటఁగొట్టుపడుచు, బిరిగొన్నదురవస్థఁ బ్రియుపాలి కరిగి

యడుగులఁ బడి వేచి యందందమేను, వడఁకంగ వదనంబు వంచి హారములు

పెనఁగొనఁగొనయంబు ప్రిదులలోఁజెరివి, కొనినపూవులుగందఁ గ్రొమ్ముడి వీడఁ

దొంగలితొప్పలఁ దోఁగుబాష్పములు, తుంగ స్తనంబులఁ దొరుగనట్లున్నఁ

గనుఁగొని యదియేమి కాతెనీ చంద, మనవుడు. ద్వీ. ఉ. తా.

ఇందు 'జలజముఖీ నవీనసుమసాయకుముందఱు అనుచోట సంధినిగూర్చి 'నూ. కుత్రచిత్సౌ స్మృతీయోపిప్రాచోప్య త్రచ్యుతోభవేత్' అథ. 'ఉదా. సకలశుభములు శౌరిచ్చుజనులకెపుడు. నవీనసుమసాయకుడు, శోకతటాకము, ఇవి ఏకదేశవర్తిసావయవరూపకము 'క. ధరనౌతయను వత్సీ కము, సరభసగతి 'వెడలి నీదు. చటులాసిమదోద్ధరచర దరి ధరణి ధురంధర జీవానిలముఁగ్రోలు. నరసింహస్వపా' నరస. 'మందరామరా చల పరిమాణమైన బిగిచన్దవ' ఉపమాలంకారము. రెండలుఁ గులబాఁతయనఁగ, క్రియాస్వరూపోత్పేక్ష. 'చ. అనఘ నృసింహనీఘనజ. యానకజాత భయాన కాదిక, న్వసులుగుహాగృహగ్రములఁవ్రాలఁ బ్రతిధ్వనిమేమరంబులై, తనరె దిగంతశైలములు. తమ్ము నెదు రొనువైరికోటికిఁ, నినుశరణంబువేడు మని. నేర్పునబుద్ధులు నేర్పుకైపడిక' కావ్యా. సం. సంభావః మథోత్పేక్షాప్రకృతస్య సమేనయత్. కాప్ర. ఉదా. లింపతీవ తమోంగాని వర్షతీవాంజనం నభన అసత్పురుషసేవేవ దృష్టి ర్విఫలతాం గతా. మృచ్ఛ. రంభ దుఃఖించుటకుఁ గారణమేమన "పురర్విత్తం పునర్మిత్రం పునర్భార్యా పునర్మహీ ఏతన్నగ్వం పునర్లభ్యంనశరీరం పునఃపునః చాణ. శ్రీనాథుని సీ. ప్రవమలాక్షి నభోనభస్యాంబుదములకు, నవవృష్టిధారి లైయచతరల్లి, ... తే. వేడియశ్రులునిగుడంగ. వెక్కివెక్కి, యేడ్వదొడఁగెలతాంగి పృథ్వీకుమోల, మృదులపరివేదనా కఠోన్మిత్రమధుర, కంత కాకునికారకాకలికయలర' అనుపద్యమునుజూచి రామరాజభూషణుడు "శా. ఆజాబిల్లివెలుంగు డాయికలడా. యన్లకరా కానిశా, రాజశ్రీసఖిమైనమోమునఁబటా. గ్రంబెత్తియెల్లెత్తియా, రాజీవానన యేడ్చెగిన్నరవధూ. రాజత్కరాంభోజకాం, భోజీమేళవిపంచికారవసుధా. పూరంబుతోలంబు, గాన్" అనియును. పెద్దనార్యుడు. "ఉ. పాటునకింతులొర్తురె కృపారహితాత్మక నీవుద్రోయని చోటభవన్నఖాంకురము. సోకెగనుంగొనుమంచుఁ జూపియ, పాటలగంధివేదననె. పుబిడియేడ్చె. గలస్వనంబుతో, మీటిన గబ్బిగుబ్బుచు. మిట్టలనశ్రులు చిందువందఁగన్" అనియును. తిమ్మ నార్యుడు. "ఉ. ఈసునఁబుట్టి డెందమున. హెచ్చినశోకచవానలంబుచే, గాలిసియేడ్చె బ్రాణ విభు. కట్టెమటక లలితాంగి పంకజ, శ్రీసఖమైన మోముపయిజేల చెఱంగిడి బాలపల్లవ, గ్రాసక సాయకంతకల. కంతవధూకలకాకలీధ్వనిక" అనియును వ్రాసియుండిరి. తెనాలిరామలింగ కవి యీ మువ్వురినిగూర్చి యిట్లు చెప్పెననివచంతి. "అల్లసాని పెద్దన యిల్లనల్లనయేడ్చె. ముక్కు తిమ్మనముద్దు ముద్దుగానేడ్చె. బట్టుమూర్తి బావురుమనియేడ్చె" రుద్రకవి యీమువ్వురివలెఁగాక వేఱుఁఫక్కిని వ్రాసెను.

తా|| ఆకమలలోచన నవమన్మథునివంటివాఁ డయిన నిరంకుశునిమ్రోల మందరి మేరుగిరులతో సమానములగు స్తనములు నిట్టార్పులచేఁ దల్లడమగునట్లేడ్చుచుండఁగా మిక్కుటమైనదుఃఖ మనెడు చెఱువు విస్తారముగ నిండి రెండుతూములఁ బాటుచుండెనేమో యనునట్లు కన్నులనుండి బాష్పములు కాటుచుండెను.

వ|| ఇవ్విధంబు ననివ్వటిలు నెవ్వగలనేడ్చునధూమణింజూచి యతండ్రిట్లనియె. 50

అ|| ఇవ్విధంబునక - ఈప్రకారముగా, నివ్వటిలు - అతిశయించుచున్న, నెవ్వగలక - గొప్పమనోదుఃఖిరూపయిన విచారముతో, నెర + వగ - నెవ్వగ, అగును, ఏడ్చునధూమణిక - దుఃఖించుచున్న సామాన్యస్త్రీలలో శ్రేష్ఠురాలగు నారంభను, చూచి - వీక్షించి, అతండు - ఆశీరం

వకుండు, ఇట్లునియెక - ఈచెప్పబోవురీతిగాఁబలికెను, ఈవచనమున 'నివ్వటిలు' అని ప్రయోగించుటకు 'నూ. యథాశాస్త్రం యథాశక్తి యథాశోత్రానురంజనం, యథాప్రసిద్ధి సర్వత్రశబ్దానాం కల్పనామతా' అథ. 'నూ. రంజయతిఘట్యా దీనాం బిందోశ్చస్యాపిలావుభౌభవతః' శబ్దచిం. 'ఇవ్విధంబున నివ్వటిలు నెవ్వగల' వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము.

తా|| ఇట్లుమించినవిచారముతో వగచుచున్నయారంభనుఁ జూచి నిరంకుశుండీరీతిగాఁబలికెను.

—: నిరంకుశుండు రంభలోఁబ్రశ్నించుట :—

చ. నెరయ విషాదహేతువుగ ♦ నీతెలిగన్నుల నశ్రుబిందువుల్
దొరఁగు టెఱుంగమెన్నఁడు గు ♦ తూహల కారణ బాష్పజాలముల్
గురియుటె కాని నేఁడు కనుఁ ♦ గొల్కులవెంబడి నశ్రుపూరముల్
పరఁగఁగ నేలయేడ్చెదవు ♦ వారిజలోచన యేగ్గటింపవే.

51

అ|| వారిజలోచన - తామరపువ్వులవంటి కన్నులుగలదానా, నెరయన్ - నిండునట్టి. ఉదా. 'తరళనయనాబ్జదళములు, నెరయఁగఁబైమున్నచల్లి ♦ నృపసుతుఁబూజించిరి' భార. విషాద హేతువుగ - దుఃఖకారణముగా, నీతెలిగన్నులక - నీయొక్కస్వచ్ఛమయిన నేత్రములయందు, అశ్రుబిందువుల్ - కన్నీటిబొట్లు, తొరఁగుట - స్రవించుట - జాటుట, ఎన్నఁడున్ - ఏదినమునను, ఎఱుంగము - మేముచూచియుండలేదు, కుతూహలకారణబాష్పజాలముక. కుతూహల - కోరికకు, కారణ - హేతువైన, బాష్పజాలముక - కన్నీటిచుక్కలసమాహూయము, అనఁగా సంతోషపూరితమైనబాష్పపరంపరలనుట. కురియుటెకాని - వర్షించుటయేతప్ప, నేఁడు - ఈదినమున, కనుఁగొల్కులవెంబడి - కనుఁగొనలనుండి - నేత్రాంతములనుండి, ఇచట 'కొలికి' బహువచనమున 'కొలుకులు' అగును 'నూ. ఇదుపోత్త మొత్తమానాం బహువచనఉపోత్తమేతఉద్భవతి' శబ్దచిం, ఆ 'కొలుకులు' 'నూ. నలడాదేరంతరుతచ్చ' 'అన్యేషాంచ ప్రయోగమహితానాం' అనునన్నయభట్టియనూత్రములచే'కొల్కులు' అయినవి. అశ్రుపూరముల్ - కన్నీటియొక్కప్రవాహములు, పరఁగఁగన్ - పాటుచుండఁగా, ప్రవహించఁగా, ఏలయేడ్చెదవు - ఎందులకువిలపించుచున్నావో, ఇచట 'వఱదలుగట్టనేడ్చెదవు' అనిపారాంతరము. అగ్గము రెంటునుసమానమే. కవిరేఫ శకటరేఫములకు మైత్రినిగూడఁజూపియున్నాఁడు. ఏగ్గటింపవే - స్పష్టమగునట్లు విభజించిచెప్పము ఈపద్యమున 'పరఁగఁగక' అనిప్రయోగించుట కుదా. 'మ. అ. స్తోత్రప్రవాహంబులై పరఁగెన్ రక్తవదుల్' భార. "ఎఱుంగమెన్నఁడు" అనుటకు 'నూ. వ్యతిరేకక్రియయర్థత్రయబోధకంబగు' ప్రౌ. వ్యా. ఉదా. "క. నలుఁగానమివ్వనంబున" భార. 'కేవలనిరవయవరూపకాలంకారము. "క. ఇలనీదుక్తిరీచంద్రిక, యలఘటతరస్థాన్తినలినః జాండకరండం, బులునిండివెల్లివిరిసె, న్నలనహుషసమానశీల, సరసనృపాలా" కా. సం.

తా|| ఓకమలాక్షీ! ఎల్లప్పుడు నీనయనములయం దానందబాష్పజములు దప్పు నిండావినవగవుతో నశ్రువులు స్రవించుట నే నెన్నఁడును జూచియుండలేదు. నేఁడు కనుఁగొనలయందు కన్నీటి ధార యేఱులైపాటున ట్లెడ్చుచున్నా వెందులకో వివరింపుము.

చ॥ తలఁపున మాటలం గ్రియలఁ ♦ దామరసేక్షణ నిన్నె కాని యే
పొలఁతుల నొల్ల నీనిజము ♦ పుష్పకరాసఁ డే యెఱుంగు మొ
క్కలమున నున్న నేరము లొ ♦ కానొకనాఁడును జేయ వీయెడ
దైలియదు శోకహేతువు వి ♦ నీలశిరోజ యెఱుంగ జెప్పవే.

52

అ॥ తామరసేక్షణ - పద్మములవంటికన్నులగలయోరంభా, తలఁపునక - అలోచనయం
దును, మాటలక - పలుకులయందును, క్రియలక - పనులయందును, అనఁగా మనోవాక్కా
యకర్మంబులయందునుట. నిన్నెకాని - నిన్నొక్కదానిసేతపు, ఏపొలఁతులక - ఏస్త్రీలకు
బల్లక - ఇష్టపడను, ఈనిజము - ఈచెప్పనట్టి నాయొక్కసత్యమును, పుష్పకరాసఁడే -
పువ్వులుబాణములుగాఁగలమన్మథుఁడే, ఎఱుంగున్ - తెలిసికొనియున్నాఁడు, మొక్కలమున
నున్నక - తెలియనిస్థితియందున్నప్పుడును, నేరములు - తప్పులు, ఒకానొకనాఁడును - ఏదో
యొకప్పుడైనను, ఇచట 'ఒకానొక' యనుటకు సూ. ఒకానొకచోననిష్ఠాధమంచొక శబ్దమునకుంబూ
ర్వాగమంబగు ప్రా. వ్యా. చేయవు - చేయునట్టిదానవుకాదు, ఈయెడన్ - ఈసమయమున, శోక
హేతువు - దుఃఖమునకుఁగారణము. తెలియదు - నాకుబోధపడుటలేదు, విశీలశిరోజ - మిక్కిలి
నల్లనైనతలవెంట్రుకలుకలదానా, ఎఱుంగఁజెప్పవే - తెల్లమగునట్లువచించుము. యీ పద్యమున
సంత్యోపాదమునసంయుక్తయతిసెప్పుబడినది. "క. వెలయఁగఁసంయుక్తాక్షర, ములలో నెద్దానినయినఁ
మునుకొనివడిగా, నిలుపందగుఁబాదంబుల, నలఘుగుణాన్వితుఁడరేచఁ యసదృశదానా" సుల.

తా॥ ఓతమ్మికంటి నామనస్సునను వాక్కులయందును గ్రియలయందును నిన్నదప్ప యేస్త్రీల
నిచ్చగింపను. ఈ సత్యము మన్మథునకే తెలియును. నీవుమఱపున నైననేదోయొక నేరమ నుజేయు
దానవుకాదు. అట్టి నీకుదుఃఖమురా గారణమేదియో గోచరింపకుండ విశచీకరింపుము.

—: రంభ నిరంకుశునితోఁ దన శాపకథనుజెప్పుట :—

క॥ అని యడిగిన భూసురునకు, ననిమిషవేశ్యాలలామ ♦ యాద్యంతంబున్
వినిపించి మగఁడ నేడువఁ, దనదుప్పటి మొగము దుడిచి ♦ తగ ని ట్లనియెన్. 53

అ॥ అని-ఇట్లని, అడిగినభూసురునకుక - ప్రశ్నించిన పుడమికివేల్పువంటివాఁడయిన యా
విరంకుశునకు, అనిమిషవేశ్యాలలామ - దేవవేశ్యలలోశ్రేష్ఠురాలగునారంభ, ఆద్యంతంబుక -
మొదటినుండిచివరవరకును, అనఁగా జరిగినవృత్తాంతమంతయుననుట, వినిపించి - చెప్పి, మగఁడన్ -
మరల, ఏడువన్ - విలపించుచుండగా, తనదుప్పటిన్ - తనయొక్క యుత్తరీయపుచెఱుగుతో,
మొగముదుడిచి - ఆవిడయొక్క కన్నీరుపోవునట్లుముఖమునుదుడిచి, తగక - ఒప్పునట్లు, ఇట్లని
యన్ - ఈచెప్పబోవువిధముగాఁబలికెను. స్వభావోక్త్యలంకారము.

తా॥ అని ప్రశ్నించిన నిరంకుశునితో నారంభ జరిగిన వృత్తాంత మంతయు నెఱింగించి మరల
విలపించుచుండఁ దన యుత్తరీయపుచెఱుగుతో ముఖమును దుడిచి యిట్లనియె.

—: నిరంకుశుడు రంభనోదాగ్నుట :—

చ॥ అతడే నదా లతాంగి మఱి ♦ యేమొ యటంచు విహగ మొందితిన్

జ॥ నేనె యిప్పునికి ♦ శీఘ్రుని శాపవిముక్తిచేసెదన్

అంగోనగంప కీక్షణము ♦ తావము నిల్వము భీకరంబుగా

నెలసెయి స్ఫుర బుడిడ ♦ నేన యెఱుగుదుఁ బై విచారమున్.

54

అ॥ లతాంగి — తీగెవంటిశరీరముగలదానా, ఇంతెకదా — ఇంతమాత్రమేకదా, మఱియేమొ యటంచుక — ఇంక నేమిగొప్పయాపదయోయనుకొనుచు, విషాదమొందితిన్ — విచారపడితిని, ఇప్పునికిక — ఈ : టికార్యమునకు, చింతిలనేల — వగవంబనిలేదు, శీఘ్రుని — వెంటనే, శాప విముక్తి — శాపమునుదొలగించుటను, చేసెదన్ — చేయఁగలను, అంతు + ఒనరింపక — పరిపరివిధ ములధ్వనిచేయక, ఇప్పురంబుకడన్ — ఈపట్టణమునకుసమీపమున, ఈక్షణము — ఈసమయముననే, త్తణ మనఁగా గడియలోనాటవవంతు “ని. అష్టదశనిమేసాత్తుకాష్టాత్రింశస్తుతాకలాతాత్తుత్రింశ త్తణః” అ. ఎంతయున్ — మిక్కిలి, భీకరంబుగాక — భయముఁగలిగించునట్లు, తావయినిల్వము — పాషాణత్వ మును దాల్చియుండుము, పైవిచారముక — ఆమీఁదట జరుగవలసిన యాలోచనయంతయును, నేనయెఱుం గుదున్ — నేనేతెలిసికొనియున్నాను, ఇచటశాపవిమోచనమును వెంటనే చేయుదుననుటలో నిరం కుశునియొక్క సంపూర్ణసామర్థ్యము విశదమగుచున్నది. “కోఽతిభారస్సమర్థానాం, కిందూరంవ్యవ సాయినాం, కోవిదేశస్సవిద్యానాం, కఃపరఃప్రియనాది నామ్” “క. దూరమువ్యవసాయకులకు, భారంబుననుద్ధలకును, భాసురివిద్యా, పారగులకునువిదేశము, వైరముప్రియవాదులకును, వసుమతిఁ గలవే” నీ. సా. ఇచట రంభతోనిరంకుశుఁడు గతించినదానికై వగవఁగూడదనుటనుగూర్చి “గతే శోకోనకర్తవ్యో భవిష్యంతైవచింతయేత్, వర్తమానేనకాలేన ప్రవర్తంతే విచక్షణాః” చాణ,

తా॥ ఓయవిదా! ఇంతమాత్రమేకదా! ఇంక నెంతగొప్పయాపదయో యని నామనస్సులోఁ జాలవిచారపడితిని. ఈపనికై వగవవలదు. వెంటనే నీయొక్క శాపవిమోచనము చేయఁగలను. పరి పరివిధముల ధ్వనిచేయక యిప్పుడే యీపట్టణమునకు సమీపమున నతిభయంకర మయిన శిలారూప మును దాల్చుము. ఆమీఁదట జరుగవలసిన కార్యమును నేనే చేయ గలను.

చ॥ అ విని శుష్కహాసద ♦ నాఁబు యె సురకాంత వల్కునో

మును నానూ. నీనుహి ♦ యిచ్చెన యాఁగద శాపమోక్షణం

బొంబుగ నెట్లు చేసెదవా ♦ కో యొక్కయింత వచింపరాదె నా

మనము విషాద మార్ప నొక ♦ మాటకు నఁటివొ లేక తధ్యమో.

55

అ॥ అనక — ఇట్లుపలుకఁగా, విని — ఆకర్ణించి, సురకాంత — దేవతాస్త్రీలలోఁ జక్కని డయిన యాయస్సరస, శుష్కహాసపదనాంబుజయై. శుష్కహాస — వట్టినవ్వుతోఁగూడిన, మనస్సున సంతోషమేమియులేక కేవలము నవ్వుతోమాత్రమే యనుట. పదనాంబుజయై పద్మమువంటి ముఖము గలదియై, పల్కుక — ఇట్లువచింపనారంభించెను, ఓయనుపమరూప — అసమానమయిన సౌందర్యము

గల యోనిరంకుశుఁడా, నీమహిమలు — నీమాహాత్మ్యములు, అట్టివయాఁగద — అటువంటివేయైనప్పటికిని, శాపమోక్షణంబు — ఇంద్రునివలన సంభవించిన యీశాపమును నొలఁగించుకార్యమును, ఒనరఁగఁ — ఒప్పునట్లుగా, ఎట్లుచేసెదవాఁకో — ఏప్రకారముగాఁ జేయుదువాఁకదా, ఒకయింత — కొంచెము, వచింపరాదె — నామఁజెప్పఁగూడదా, నామనము విషాదమార్పఁ — నామనస్సునఁగల దుఃఖమును బోఁగొట్టుటకు, ఇచట నలఘురేఫములఘురేఫమగుటకు “సూ. అలఘురేఫములుప్రాచ్యమగుచోలఘురేఫంబగు” ప్రా. వ్యా. ఒకమాటకుఁ — అంటివో — కొంచెము మాటమాత్రముగానని యున్నావో, లేక — అటులఁగాక, తథ్యమో — నిజమో, ఇందుమూఁడవపాదమునఁ గాకుస్వరయతి చెప్పఁబడినది. “గీ వరుసదీర్ఘాంతసంబుద్ధి ♦ వచనయతులు, నమగుఁగృతులందుఁగాకుస్వ ♦ రముసహస్ర, నామశోభితగోపకృష్ణాయనంగ, నమరవందిత గోపకృష్ణాయనంగ” ఉదా. “ఉ. వల్లభుఁడేను దుర్లభుఁడు ♦ వానిదేసందగులూఁది యిమ్మొయిఁ, దల్లడమందెదేలయుచి, తస్థితికిన్ననుఁబాపఁ జూపినఁ, దల్లియుబంధు లోకమును ♦ దండ్రడియు నేనును వారెఁంగిరే, నుల్లమయిట్లునీకుఁదగునో తగదో పరికించిచూడుమా” విజ. నే. “వదనాంబుజ” ఉపమాలంకారము.

తా|| ఈరీతిగా వచించిన విని యాయందకత్తై హృదయవికాసము లేక యూరక నవ్వి యిట్లు పలుక నారంభించెను. ఓసాటిలేని చక్కఁదనముగలవాఁడా! నీమహిమ లాలాటివే యైనను నింతగొప్ప శాపము నెట్లుతొలఁగించెదవో కొంచెము నామఁజెప్పము. నాదుఃఖము నుపశమింపఁజేయ నెట్లుంటివో లేక నిక్కమో తెలిసికొనెదను.

వ|| అని పల్కిననతఁడు.

56

అ|| అని ఈప్రకారముగా, పల్కినఁ . వచింపఁగా, అతఁడు — అనిరంకుశుఁడు,

అ|| అతివ మాట యొకటి ♦ యవ్వల నొనరి చు, చెఱి యే యై ఁ ♦ జెప్పనేల, మాటకన్నఁ జేత ♦ నుట్టు గాకున్నను, జేఱి గనునరిచి ♦ చెఱ నెఱదె.

57

అ|| అతివ — ఓరంభా, మాటయొకటి — మాటయొకరీతిగను, అవ్వలఁ — అటుపిమ్మట, ఒనరించుచేత — చేయునట్టిపని, ఏదియైనఁ — ఏదోయొకవిధముగా నయినయెడల, చెప్పనేల — వచించుట యొందులకు, మాటకన్నఁ — వాక్యమునకంటె, చేత — కార్యము, నుట్టుగాకున్నను — సాధ్యము కాకుండినట్లయిన — మితిమించినపక్షమున, చేతననుసరించి — కార్యమును బట్టియే, శక్తికొలఁదియే యనుట. చెలఁగవలదె — వర్తించవలదా, అరఁగా శక్తినిమించి మాట్లాడ గూడదనుట.

తా|| ఓనారీ! చెప్పటయొకటి తదుపరి చేయువొకటియైన. చెప్పఁగూడదు. చెప్పటకు నులభముగను జేయుట కసాధ్యముగను నుండినపక్షమున దానిననుసరించియే చెప్పవలెను.

—: రంభ శిలారూపమునుదాల్చుట :—

క|| నీవీమాటకు నందే, హవిర్భావంబు నొంద ♦ కబల కఠోర

గ్రావంబై పుట్టుము నా, నావెఁదియు నట్లు చేసె ♦ నాపురముకడఁ.

58

అ|| ఆబల - ఓయాడుదానా, నీవు, ఈమాటకు - నేజెప్పిన యీవాక్యమునకు, సందేహ విర్భావంబుకొ, సందేహ - సంశయముయొక్క, అనుమానముయొక్క, ఆవిర్భావంబుకొ - కలుగుటను, ఒందకు - పొందకుము, కఠోరగ్రావంబు - గట్టిరాయివి, విపుట్టుము - అయిజన్మించుము, నాకొ - అనగా, ఆనెలదియుకొ - ఆచురవేశ్య, ఆపురముకడకొ - ఆపట్టణమునకు సమీపమున, అట్లుచేసెకొ - అతడు చెప్పినవిధముగా నొనరించెను, అనఁగా గతినశిలాయాపమును ధరించెనుట.

తా|| ఓపడతి! నీవు సంశయింపక గట్టిరాయివగుము. నావుడు దివిజవేశ్య యప్పురప్రాంతమున నొకగొప్పశిల యయ్యెను.

క|| శతతాశదమ్ను మగున, య్యతులగ్రావమ్ముఁ జూచి యప్పుడు భయంతు
గతులై యాశ్చర్యసమా, యతులై గజగజవడంకి యచ్చటిజనముల్. 59

అ|| అచ్చటిజనముల్ - ఆపురమునఁగల మనుష్యులు, శతతాశదమ్నుము - నూలు తాడిచెట్లు మునుఁగునటువంటిది, అనఁగా నూలుతాడిచెట్లకంటె నెత్తయిన యనుట. ఇచట దప్పుశబ్దమునకు. “నూ. ప్రమాణేద్వయసజ్దప్పుక్మాత్రచః” సిద్ధాంతం. ఉదా “తత్రోరుదప్పుః క్షితిరేణురాజౌ, తతోనితంబద్వయ సశ్చభూత్వా. క్రమేణమూర్ఛాః కరికుంధమాత్రః, సమేత్యరక్తాభిహతః శశామ” రావ. అగు - అయినట్టి, అయ్యతులగ్రావమ్ముకొ - అయొక్క సమానరహితమయిన శిలను, చూచి - కనుఁగొని, అప్పుడు - ఆసమయమున, భయసంగతులై - భీతితోఁగూడుకొనినవారై, అశ్చర్యసమాయతులై - చోద్యముయొక్క విస్తారముగలవారై, గజగజవడంకిరి - మిక్కిలి కంపమునొందిరి. ‘గతులై - యతులై’ అనుప్రాసాలంకారము.

తా|| అచ్చటిపౌరు లానూలుతాడియెత్తయిన యసమాన మగు శిలకారముఁ జూచి భయమును నాశ్చర్యమును వోపఁగా గజగజవడంక నారంభించిరి.

క|| అదిరా యౌన్నత్యభరం, బిదిరా విస్తారగరిమ యీక్షింపఁగ ని
ట్లదిరా కాతన్యగుణం, బిదిరా యిది కొండ గాక యశ్మమే తలంపక. 60

అ|| యీక్షింపఁగకొ - చూడఁగా, యౌన్నత్యభరంబు - పొడవుయొక్క యతిశయము, అదిరా - ఆకనుపడునట్టి శిలదేరా, అదిగాక మరియొకటిలేదనుట. విస్తారగరిమ - విరివియొక్క గొప్పతనము, ‘ని. విస్తారో విగ్రహోవ్యాసః’ అ. ఇదిరా - ఇదియేరా, ఇంతవిశాలమయిన దింకొకటిలేదనుట. కాతన్యగుణంబు - కతినముతోఁగూడిన స్వభావము. అదిరా - అదియేరా, ఇంతకంటెగట్టిది వేతొకటి లేదనుట. అదిరా - దానికేతగునురా, మెచ్చుకొనుట. ఇట్లు - ఈవిధముగా, తలంపకొ - విచారించఁగా, ఇది - ఇన్నిలక్షణములుగలిగినరాయి, కొండగాక - ఒక పర్వతముగాక, అశ్మమే - సామాన్య శిలయగునా, కాదనుట ‘ని. పాషాణప్రస్తరగ్రావోపలాశ్మానః శిలాదృషత్’ అ. ఇచట సశ్మశబ్దమునకు ‘నూ. అన్వేష్టంవాలుగస్తస్య, అను సూత్రముచే నకారములొపించి ‘నూ. ఆత్మన ఇమనస్తానాండావా’ అను సూత్రముచే ముప్రత్యయమువచ్చినది. ఈపద్యమున ద్విప్రాసముసెప్పబడినది. ‘అదిరా - ఇదిరా’ ఇత్యాదులనుప్రాసాలంకారము. ఇది కొండగాక యశ్మమే’ అనుటచే తన పహ్నువాలంకారము. “ప్రకృతం యన్నిషిద్ధాన్యత్ సాధ్యతే సాత్వపహ్నుతిః” కా. ప్ర.

తా|| ఇంతటి యున్నతమును విరివియును గట్టియునుగలది యొకతిప్పగాక రాయయగునా.

సీ|| అస్మదాదులతోడ ♦ నాకృతి దాల్చిన, భాగ్యదేవతయొ యీ ♦ ప్రస్తరంబు
కాక లోకం బెల్ల ♦ గబళింప వచ్చిన, యాదిశక్తియొ యీమ ♦ హాదృషత్తు
బలినద్వరంధ్రంబు ♦ వెలువడి యెగసిన, యురగేంద్రుడో యీదృ ♦ ఘోషలంబు
దుస్సహానిలగతి ♦ దునిగి రాలినకాంచ, నాద్రిశృంగంబొ యీ ♦ యశ్వరాజ

తే|| మీసమున్నతశిల నీర ♦ జాసనాండ, సదఃసంస్థాపితోజ్జ్వల ♦ స్తంభమొక్కొ
యీభయంకరపాషాణ ♦ మిసజబాహు, దండకలిత సముద్బంధ ♦ దండమొక్కొ 61

అ|| ఈ పస్తరంబు - ఈబాహు, 'ని. పాషాణ ప్రస్తరోగ్రావోపకాశ్లావ శ్శిలాదృషత్',
అ. అస్మాదులతోడ - నేను మొదలుగాగల వారందఱితోగూడ, ఆకృతి - రూపమును, తాల్చిన
భాగ్యదేవతయొ - ధరించిన యదృష్టదేవతయొందునేమో, కాక - అటులగానిపక్షమున, ఈమ
హాదృషత్తు - ఈగొప్పశిల ఇవటదృషత్తు, అనుటకు "నూ. ద్విత్వోత్వే సర్వహలాంహస్వాత్"
నన్న. లోకంబెల్ల - ప్రపంచమునంతయును, కబళింపక - మ్రింగుటకు, వచ్చినయాదిశక్తియొ -
వచ్చినట్టి యాదిశక్తియొందునేమో, ఈదృఘోషలంబు - ఈగట్టి పాషాణము, బలినద్వరంధ్రంబు -
పాతాళలోకముయొక్క బెజ్జమును, "ని. అఘోభువర పాతాళం బలినద్వరసాతలం, నాగలోకః"
అ. "ఛిద్రం నిర్వ్యధనంఠోకం రంధ్రంశ్వత్త్రం వపాశుషిః" అ. వెలువడి - బహిర్గతమై - బయ
టికివచ్చి, ఎగసిన - ఉరగేంద్రుడో - ఉడ్డిరముచేసిన (పైకిలేచిన) సర్పములకురాజగు శేషుడై
యుండునేమో, ఈయశ్వరాజము - ఈశ్రేష్ఠమయినశిల, "ని. రాజాప్రభావ నృపతౌ క్షత్రియేరజసి
పతౌ, యక్షేశక్రేచపుంసిస్యాద్రాగేరక్త వికాముకే" మే. రాజశబ్దమున నకారము లోపించుటకు
"నూ. అగుణవతాం సర్వహలాంసోగ్లోపః" నన్న. ముత్ర్యయము వచ్చుటకు. "నూ. స్వార్థప్రధాన
భావేస్యాద్రాక్షోడుఃపుంసిచేతనే" అథ. ఈసూత్రముననుసరించి పుంలింగమునందుమాత్రమే డుప్రత్య
యము వచ్చునుగాని నపుంసకమునందు ముప్రత్యయమే వచ్చును. ఉదా. నమ స్త్రనిరాజండు. నమస్మ
నిరాజసీత - నిహారాజముదేశము" దుస్సహానిలగతి - దుస్సహ - ఓరువరాని, అనిల - వా
యువుయొక్క, గతి - సంచారముచేత, అనగాఁ బ్రబలమైవాయుతాడనము చేతననుట. తునిగి -
తునుకయై, రాలిన కాంచనాద్రిశృంగంబొ - క్రిందఁబడిన మహామేరువుయొక్క శిఖరమైయుండునేమో,
ఈసమున్నతశిల - ఈమిక్కిలి పొడవైనరాయి, నీర - స్తంభమొక్కొ. నీరజాసనాండ -
బ్రహ్మాండమనెడు. భూగోళ ఖగోళాదికమనెడు, సదన - ఇంటియందు, సంస్థాపిత - పాతిపెట్టఁబడిన,
ఉజ్జ్వల - ప్రకాశించుచున్న, స్తంభమొక్కొ - కంబమైయుండునేమో, ఈభయంకర పాషాణము -
భయమును గలిగించుచున్న యీశిల, ఇర - దండమొక్కొ, ఇరజ - సూర్యునికుమారుడ
యిన యమునియొక్క, బాహుదండ - దండమువంటిభుజమును, కలిత - పొందఁబడిన, సముద్బంధ -
అత్యంత భయంకరమయిన, దండమొక్కొ - దుడ్డుకఱ్ఱయైయుండునేమో, శుద్ధసందేహాలంకారము.
"విషయో విషయా యత్ర సాదృశ్యా త్రవిసమృతాత్, సందేహగోచరౌ స్యాతాం. సందేహాలం
కృతి శ్చ సా" ప్రతా. "స సందేహస్తు భేదోక్తౌ తదనుక్తౌ చ సంశయః" కా. ప్ర ఉదా.
"అయం మార్తాండః కిం సఖలుతురగైః సప్తభిరతిః, కృశానుః కిం సర్వాః ప్రసరతి దిశో నైషనియ

తం, కృతాంతః కిం సాక్షాత్ప్రహీషునమానో ౭సావితి చిరిం. సమాలోక్యాజౌ త్వం విదధతి వికల్పాన్ ప్రతిభటాం.” “ఉ. ఇంద్రుడో యాయుశేంద్రుడో బ ధి లింద్రుడో పార్వణచంద్రుడో హరి, శ్చంద్రుడో రామచంద్రుడో ౮ ధి సాధరణప్రసరాత్ముడైననా, గేంద్రుడో యానగేంద్రుడో మృ ధి గేంద్రుడో యంచు, దలంతు రాహుళీ సాంద్రభుజప్రతాపరణ ధి సాహసు నోబయ నారసింహునికొ” కా. సం. ‘దండకలిత సముద్గండదండ మొక్కొ’ యమకాలంకాంము.

తా|| ఈరాయి మాయందఱియొక్కయాకాంములలాక్కటిగా చాల్చియవతరించిన యదృష్టదేవత యో, ప్రపంచమును మ్రింగినెత్తెంచిన యాదిత్య క్తియో, పాతాళలోకమునుండి వైకివచ్చినశేషుడో, ప్రచండవాయుతాడనమువలన భగ్నిమై భూమిమీద బడినమేరుశిఖరిమో, బ్రహ్మాండ మను గృహమున స్థాపించబడిన స్తంభమో, యమునిభుజమునందుం డెడు భయంకర మైనదండమో,

ప|| అని యనేకప్రకారంబుల వితర్కించి యిది మహా దుర్నిమిత్తంబుగాని వేటొండు గాదనినిర్ణయించి నిజనివాసులు కరిగి రంత దైవవశంబున. 62

అ|| అని - ఇట్లని, అనేకప్రకారంబులకొ - పలువిధములుగా, వితర్కించి - ఊహించి, ఇది - ఈపాపాణము, మహాదుర్నిమిత్తంబు - ఎక్కవైనదుష్టహేతువునకు - మిక్కిలి చేటుగలిగించు టకు, కాని - ఏర్పడినదేకాని, వేటొండుకాదు - మఱియొకటికాదు, అని - ఈవిధముగా, నిర్ణయించి - ఆవాక్యమునే నిశ్చయముచేసి, నిజనివాసులకుకొ - తమతమగృహములను, అరిగిరి - పోయిరి, అంతకొ - అంతట, దైవవశంబునకొ - దైవయోగమువలన,

తా|| అని పలురీతుల నూహించి యిది గొప్పచేటుగలిగింపఁ బుట్టినదేకాని వేటొకటికాదని నిశ్చయించి వారివారి యిష్టకుఁ బోయిరి. అనంతరమున విధివశంబున.

—: శత్రుందముడు శిలనుజూడఁచుట :—

మందరధీరుఁ డ్యన్మృత ధి మర్దనుఁ డాపురమేలురాజు శ
శ్రు దముఁ డొక్కనాఁడు పరి ధి తోషభరంబున మంత్రులెల్లఁ జూః
ఇందగ నన్ననూనక హ ధి తాత్తు హయోత్తనుమొక్కఁ డెక్కి వ
చ్చెం మరుగీలుకొన్ని తని ధి చేసవ రా నుపలంబుఁ జేరంగకొ. 63

అ|| మందరధీరుడు - మందరపర్వతమువంటి ధైర్యముగలవాఁడును, అన్యన్మృతమర్దనుడు - ఇతఁ గాజులను జయించుటగలవాఁడును, ఆపురమేలురాజు - ఆపట్టణమును బాలించునట్టివాఁడును, అయిన, శత్రుందముడు - శత్రువుల నిగ్రహించునట్టివాఁడను సార్థకనామముగలయారాజు, ఒక్క నాఁడు - ఒకదినమున, ఒకానొక దినముననుట. మంత్రులెల్లకొ - తనమంత్రులందఱును, పరితోష భరంబునకొ - సంతోషముయొక్క భారముతో. చూడకొ - చూచుచుండగా, తగదన్నకొ - ఇది కూడదని చెప్పినప్పుటికిని, నూనక - విడువక. హతాత్తు - అకస్మాత్తుగా - దిడుక్కున, హయోత్త నును - శ్రేష్ఠముయినయశ్వమును, ఒక్కఁడు - ఒకదానిని, ఎక్కి - ఆఠోహించినవాడై, కొన్ని తురుగీలు - కొన్నియశ్వదళములు - గుర్రపుదండు. ‘ని. తురుగీ - తురుపు (హిం. తురఫ్) అశ్వ

దశము? నూ. ఆం. ని. 'తురుపు - తురుఫీ - గుర్రపుదండు బ్రాహ్మ. తనచేరువరాక - తనయొక్క సమీపమునవచ్చుచుండగా, ఉపలంబుక - ఆరాతిని, చేరంగక - సమీపించునట్లుగా, వచ్చెక - వీతించెను. ఇందు హయోత్తమయొక్కందు, అనుప్రయోగమునుగూర్చి 'నూ. విశేషనాణాం మహ తోడుడే స్యాదుభయధాపిత, క్వచిడుశ్చాత్రచేస్వాథ విశేషమిహోచ్చతే' అన. 'నూ. క్వచిద మహతోపిడుడే స్యాత్' శబ్దచిం. ఉదా. 'గీ. వ్యాప్రస మొక్కండు సనుదెంచె' వనములోన' ఇత్యాదులు. 'హరాత్తుహయోత్తమ - ఒక్కణెక్కి' అనుసాసాలంకారము. 'మందరధీరుడు' ఉపమా లంకారము.

తా|| మేరుపర్వతమువంటి ధైర్యము గలవాడను, పరరాజుల జయించినవాడను. నగు శత్రుండముఁ డనుసార్థకనామధేయుఁ డగురా జాయశ్రమును జూడఁ గోరి తనమంత్రులు వలదన్న వినక కొంతసైన్యమును వెంట గిడికొని తటాకున గుఱ్ఱము నెక్కి యచ్చటి కరుదెంచెను.

—: బ్రహ్మరాక్షసుఁడు శత్రుండమునావేశించుట :—

క|| చనుదెంచి నయఁగోచర ♦ మును వాగ్గోచరముఁ గాక ♦ భువనాద్భుతమై
తనరుబలుతాతి గనుఁగొనఁ ♦ జననాథునిమని కొకింత ♦ జడుపుదయించెన్. 64

అ|| చనుదెంచి - వచ్చి, నయఁగోచరమును - కన్నులకు స్పష్టముగాగనపడుటయును, వాగ్గో చరమును - చెప్పటకువలయును, కాక - కానట్టిస్వభావముకలదియై, భువనాద్భుతము - ప్రపంచ మునంతటికి నాశ్చర్యమునుగలిగించునట్టిది, ఐతనరు - అయిబిప్పుచున్న, బలుతాయి - గొప్పనియైన యాశిలను, కనుగొనక - చూడఁగానే, ఇచటద్వితీయకుఁ బ్రభువునెప్పుడెసె. "నూ. ఇతరత్రచ ద్వితీయాస్యాత్ ప్రభమాచజపపదానాంస్యాత్" నన్న. జననాథునిమదికిన్ - ఆరాజయొక్కమన స్సులో, ఒకింతజడుపు - కొంచముభయము, ఉదయించెన్ - కలిగెను, ఇందు ద్వితీయపాదమున మువిధక్రియతిసెప్పబడినది. తే. పున్నపుంసక తత్సమం ♦ బులకచపలఁ, దర్శమానాంద్రదేశ్య శబ్ద ములతుదలఁ, గదినిన మకారశృంగమున్ ♦ కావ్యములను బొనఁగుమువిధక్రియకులనఁబుపు బుభు లకు' అప్పు. దీనినే పోలికయతినుందురు. 'క. పోలుక బుపు బుభులకు' పోలికయతిశీలముల్ల ♦ మునకెనయనఁగా, శీలంబుల్లంబనఁగా, భూలోకంబమరలోక ♦ 'క. పోలుక బుపు బుభులకు' చక్కటి యతియనియుఁ జెప్పదురు. 'క. అక్కజముగఁ బుచ్చ బుభులకు, జక్కటిఁ గదియెచ్చె శృంగ ♦ సహితమకారం, బక్కములజేశ్వరాదుల, మొప్పుబుచ్చెకొను చున్న ♦ భువనాధిశా' అం.

తా|| వచ్చి చూచుటకును వర్ణించుటకును నలవిగానియారానిని గనినంతనే యాగా జించుక భయపడెను.

మ|| అపు డచ్చో నొకరావిచెట్టున మనో ♦ జ్ఞాకారపక్షికి
న్వివరీతం బగుబ్రహ్మరాక్షసుఁడు ను ♦ ద్వేగాతిలేక జూన
న్నెఱచూడమణి నావహించె నచిపుల్ ♦ నిర్మల్లులై చూడఁగ
జపలాత్ముం గనుపెట్టి యుండుఁ గద య ♦ స్వాపంబులై యాపదల్.

అ|| అపుడు - ఆసమయమున, అచోక్ - ఆప్రదేశమున 'ని. చో. దే. స్థలము. కాలము. శ. చం. ఒకరావిచెట్టునక - ఒకయశ్వత్థవృక్షమునందు, మనోజ్ఞాకారసంపత్తికిక, మనోజ్ఞ - మనస్సునకింపైన, ఆకార - రూపమయొక్క, సంపత్తికిక - అధికమునకు, విపరీతంబు - విరుద్ధము - వ్యత్యాసము, అగుబ్రహ్మరాక్షసుడు - అయినట్టి యొకానొకబ్రహ్మరాక్షసుడు, సచివుల్ - మంత్రులందఱును, నిర్విణ్ణులై - వ్యసనభయములతోఁగూడిన చిత్తముననిశ్చేష్టితులై, చూడఁగాక - వీక్షించుచుండఁగా, నృపచూడామణిక - రాజులలో శ్రేష్ఠుండయిన యాశత్రుండముని, ఉద్వేగాతిరేకంబునక - భయమయొక్క యధికముతో. 'ని. ఉద్వేగ ఉద్యమే. అ. ఆవహించెక - శరీరమునందుఁ బ్రవేశించెను, ఆపదల్ - కష్టములు, 'ని. విపత్త్యాంవిపదాపదౌ' అ. అస్వాపంబులై - జాగరూకతకలవియై, 'ని. స్యాన్నిద్రాశయశంస్వాపః స్వప్నఃసంవేశఇత్యపి' అ. చపలాత్ముక - చంచలమయిన మనస్సుగలవానిని - నిలుకడలేని మతిగలవానిని, కనిపెట్టియుండుంగద - కాచుకొనియుండునుగదా, ఇందు 'చపలాత్ముంగనిపెట్టి యుండుంగద యస్వాపంబులై యాపదల్, అనుటచేత నర్థాంతరన్యాసాలంకారము. 'సామాన్యంవావిశేషావా తదన్వేన సమర్థ్యతే, యత్రసోఽగ్ధాంతరన్యాసః సాధశ్రేణోతరేణవా, కా. ప్ర.

తా|| అపు డచట నొక యశ్వత్థవృక్షమున భీకరాకారముతో నున్నయొకబ్రహ్మరాక్షసుడు మంత్రులందఱు నివ్వెఱపడి చూడఁగా నారాజునసోఁకెను. ఇక్కట్లుభయస్థులనే కనిపెట్టి యుండునుగదా.

క|| ఒకలాగున మాటలు తొక, తొక లై వెడలంగఁ జొచ్చె ♦ దుడిదుడి నెందే
నొకఁడ చనఁ దొడఁగెఁ గన్నులు, పెలించుక చూడ సాగె ♦ భీతి దలిర్పన్. 66

అ|| మాటలు - ఆరాజుయొక్క పలుకులు, ఒకలాగునక - ఒకవిధముగా, తొకతొకలై - తడబడుచున్నట్లై - అవ్యక్తములై, 'వెడలంగఁజొచ్చెక' - అతనిసోటనుండి బయలుదేఱి మొదలుపెట్టెను. ఒకఁడ - తానొక్కఁడే, ఎందేక - ఎక్కడికయినను, దుడిదుడిక - తొందరతొందరగా, ఇచట 'దుడిదుడి' యనుటకుదా. "ద్వి. అడవియేనుఁగులు నీరాసననది, కిదుడిదుడివచ్చి" రామాభ్యుచనఁబొడఁగెక - పోవుటకు నారంభించెను, భీతి - భయము, తలిర్పక - చిగిరించఁగా, అనఁగా భయముగలుగునట్లుగా ననుట, కన్నులు - నేత్రములు, పెలించుక - పెళ్ళగించుకొని, చూడసాగెక - చూచుటకు మొదలిడెను, అనఁగా మిఱుచూపులు చూడనారంభించెననుట. ఇందు 'తొకతొకలై' అనుటకు 'నూ. కాంతిశబ్దాది శబ్దాస్తు ద్విరుక్తాస్సంతివైకశే, సాధారణాస్తదన్వేచ, వై చిత్ర్యం భూరివర్తతే' అథ. స్వభావోక్త్యలంకారము. 'స్వభావోక్తిస్తుడింభాదేః స్వక్రియా రూపవర్ణనమ్' కా. ప్ర.

తా|| ఆరాజునకు మాటలధోరణి యెక్కువయ్యెను చివ్వునలేచి యెక్కడికైన నొంటరిగాఁ బోనారంభించెను. కన్నులు పెద్దవిచేసి తెప్పలాగ్విక చూడ మొదలిడెను.

నీ|| స్వస్థుడై డైకం ♦ నావ్యా మెఱుంగని, సార్వభౌమునకుఁ జం ♦ చలత తోఁచె
నేకాంతమున నైన ♦ హెచ్చుమాటలు లేని, మనుధేశతిలకంబు ♦ వదరఁ జొచ్చెఁ

బరిహాసమున కై న ♦ దరహాస మొందని ♦ నరనాథుఁ డూరక ♦ నవ్వఁ బూనెఁ
దలిరాకుఁబోఁడులొ ♦ ద్దను వికారము లేని, ధీరుం డహేతువి ♦ కారుఁ డయ్యె

తే॥ సూన్యతమే కాని నాలుకఁ ♦ జొనుపనట్టి, నాయకాగ్రణి దబ్బుట ♦ ల్లూయ సాగెఁ
బడిడిసమ్మాళిగలులేక ♦ పాద మిడఁగ, భరముపడురాజు బరిగాళ్లఁ ♦ బటవసాగె. 67

అ॥ స్వప్నంబునందైనకా — కలలోపలనయినను, చాపల్యము — చపలత్వమును, ఎఱుంగనియట్టి
సార్వభౌమునకుకా — తెలియనట్టి యాచక్రవర్తికి, చంచలత — నిలుకడలేనితనము, తోఁచెకా —
స్ఫురించెను, ఏకాంతముననైనకా — రహస్యాలోచనయందైనను, హెచ్చుమాటలు — అధికప్రసంగము,
లేనివనుధేశతిలకంబు — లేనివాడయిన రాజులలోఁ బ్రకాశమానుండయినయతఁడు, వదరఁజొచ్చెకా —
వ్యర్థమయినమాటలు మాటాడనారంభించెను, పరిహాసమునకైనకా — ఎగతాళికైనను, దరహాసము —
చిఱునవ్వు — ఇంచుకయైననవ్వు, ఒందనినరనాథుఁడు — పొందనివాడయినయారాజు, ఊరిక నవ్వఁ
బూనెకా — వృథాగానవ్వుటకు మొదలుపెట్టెను, తలిరాకుఁబోఁడులొద్దను — స్త్రీలచెంతనయినను,
వికారము — మనస్సుయొక్కగాని రూపముయొక్కగాని మాటుపాటు, “ని. వికారోవికృతార్థోగః”
విశ్వ. లేనిధీరుండు — పొందనివాడయిన ధైర్యముతోగూడినవాఁడు, అహేతువికారుఁడు — నిష్కా-
రణముగా వికారమునుజెందినవాఁడు, అయ్యెకా — అయ్యెను, సూన్యతమేకాని — నిజమునుబలుకుటయే
తప్ప, నాలుకఁజొనుపనట్టి నాయకాగ్రణి — అబద్ధమును నాలుకయందుఁ జొప్పించనటువంటి ప్రభువు
లలో శ్రేష్ఠుడయినయతఁడు, దబ్బుట — అబద్ధపుమాటలను, కూయసాగెకా — పలుకనారంభించెను,
పసిడిసమ్మాళిగలు — బంగారపుపావకోళ్లు, ఇనితద్భవము. ఉదా. “నీ. అట్టిటుదొడిగిన ♦ యంఘ్రుల
రత్నంపు, సమ్మాళిగలుసారె ♦ జాటుచుండ” కళా. లేక — లేకుండ, పాదమిడఁగకా — భూమియం
దడుగుపెట్టుటకు, భరముపడురాజు — భారమనితలంచెడి యాప్రభువు, బరిగాళ్లకా — రిత్తపాదములతో,
పటవసాగెకా — పాటిపోవుటకు మొదలిడెను, స్వభావోక్త్యలంకారము. “స్వభావోక్తిస్తుడింభాదేః
స్వక్రియా రూపవర్ణనమ్” కా. ప్ర.

తా॥ ఆరాజు కలలోనైనఁ జపలత్వ మెఱుంగకుండినను, మతినిలకడ లేనివాడయ్యెను,
రహస్యమునందైన నధికప్రసంగము నెఱుంగనివాడయినను వదరుపోతయ్యెను. ఎగతాళికయిన
నించుక నవ్వనివాఁ డైనను శ్యర్థముగా నవ్వుచుండెను. స్త్రీలచెంత నయినను వికారమునగ
పటచని ధైర్యవంతుడయినను నిర్నిమిత్తముగా వికారముగలవాడయ్యెను. సత్యమునేతప్ప యసత్యము
నెన్నడు నెఱుంగని వాడయినను దబ్బుట లాడుచుండెను. సువర్ణపాదుకలు లేక క్రింద నడుగిడనివాఁ
డయినను రిత్తపాదములతోఁ బాటిపోవుచుండెను.

క॥ అప్పుడు మంత్రులు కార్యము, దప్పెగదా యనుచు మెల్ల ♦ ధరణీనాథుక

గప్పుక చని రంతఃపుర, మెప్పుడు చేరెదమొ యనుచు ♦ నీష దలంకకా. 68

అ॥ అప్పుడు — అట్టిసమయమున, మంత్రులు — రాజకార్యమునెఱింగినప్రధానులు, కార్యము —
చేయదగినపని, తప్పెగదాయనుచుకా — తొలఁగిపోయినదిగదా యనుకొనుచు, మెల్లకా — చల్లగా,

ధరణీనాథుక — ఆయొక్క రాజును, కప్పక — వారందఱును గ్రమ్ముకొని, అంతఃపురము — రాణి వాసమును, ఎప్పుడుచేరదమొ — ఎన్నఁటికిఁబోగలుగుదుమోకదా, అనుమనీష — అనునట్టిమనస్సునఁ గల కోరికతోఁగూడిన. తలంకక — భయముతో, చనిరి — పోయిరి, ఇందు ‘కప్పక’ అనుప్రయోగ మునకుదా. “నీ. కొంగవాల్రకునం ♦ గుళులఁబట్టుకజబ్బ, లంటఁగుట్టినవెట్టె ♦ నరయవారు” అము. “క. రోలెక్కకనీవుత్తుఁడు” భాగ. ఈపద్యమున నాలుగవపాదమున నిత్యసమాసయతిసెప్పఁ బడినది. మనసః+ఈష — మనీష, అగును. “తే. పదమువిభజించి చెప్పఁజొ ♦ పుడనియదియు, నన్య శబ్దంబుఁగొని విగ ♦ హంబుఁజెప్ప, నదియు నిత్యసమాసమై ♦ యతులఁగృతుల, నంటి సంధినినచ్చు హంబులయినవిరతి” ముల.

తా|| ఆయెడ మంత్రులు మనము చేయఁదగిన పని యేమియు లేదుగదా యని మెల్లఁగా నా న్నపతిని బరివేష్టించి రాణివాసమున కెప్పుడు చేరగలమో యనుతలంపుతో.

—: మంత్రులతని నంతఃపురంబునకుఁజేర్చుట :—

నీ|| కాలసర్పముఁ బట్టఁ ♦ గడఁగుమాంత్రికులు నా, నొడిసిన నొక్కింతయొడియఁ బాటి వనమదేభముఁ గట్టఁ ♦ జనెడుమావతులు నాఁ, గిగిరిన వెంటనే ♦ తిరువుగట్టి తీవ్రప్రవాహ మిఁ ♦ దెడునీతకాండ్రు నా, వెలిఁబోక కాక వెం ♦ ఒడిన పోయి చిచ్చార్పఁగాఁ బోవు ♦ చేర్వచుట్టములు నాఁ, జఱుకు దాఁకినఁబోక ♦ మఱియుఁగదిసి

తే|| యొకవిధంబున మంత్రులు ♦ యుక్తిచేత, బ్రహ్మరాక్షసనిర్వేశ ♦ భరనుదుర్ని వారబహువిధచేష్టా వి ♦ కారశూర, రాజవరుఁ దెచ్చి రంతఃపు ♦ రంబుఁ జేర. 69

అ|| మంత్రులు—ఆ రాజయొక్క రాజకార్య రహస్యలోచనపరులు, కాలసర్పముక—ప్రళయ సర్పమును, పట్టక—పట్టుటకు, కడఁగుమాంత్రికులు — యత్నించు మంత్రవాదులొ, నాక — అన్న ట్లుగా, ఒడిసినక — తప్పించుకొనఁబోఁగా, గుర్తునతిక్రమించివర్తింపఁ బూనఁగా, ఇచట ‘ఒడిసి’ యనుటకుదా “తే. గీ. ఒడిసి తలపట్టితిగిచి మ ♦ హాగ్రవృత్తి” భార. ఒక్కింత — కొంచెము, ఒడియఁబాటి — పైకెగిరి పట్ట కొనఁబూని, వనమదేభముక — ఆడవియందంఁడెడు మదపుపేనుంగును, కట్టక — కట్టివేయుటకు, చనెడుమావతులు నాక — పోవుచున్నట్టి మావటీండ్లో యనున్లుఁగా, ఇచట మావతులనుటకుదా. ‘లయగ్రాహి. రావుతులతుండములు ♦ మాఁవతులనుగ్గు’ భార. తిరిగినక = సంచరింపఁగా, వెంటనే — శీఘ్రముగా, తిరువుగట్టి — నిరోధముచేసి, అడ్డగించి, తీ వప్రవాహము — అతిశయమైన యేటివెల్లువను, ఈదెడునీతకాండ్రునాక — ఈదుచున్నట్టి యీతకాండ్రోయను, నట్లుగా, వెలిఁబోకకాక — వెలుపలకు నెట్టుకొని పోకుండ, వెంబడినపోయి — వెనువెంటనేవెళ్ళి చిచ్చార్పఁగాక — అగ్నినిఁగళింపజేయుటకు, పోవుచేర్వ చుట్టములునాక — వెళ్ళుచున్నట్టి సమీప బంధువులొయనునట్లుగా, ఇది చేరువయొక్కరూపాంతరము. ఉదా|| ఉ. చేర్వకుమీరురాఁగని వ ♦ సింపక యిచ్చటకొండవెల్ల” ఉ. రా. చుఱుకుదాకినక — వాఁడిమిసోఁకినను, పోక — ఆవలికిఁ బోకుండ, మఱియుఁగదిసి — ఇంకనుసమీపించి, ఒకవిధంబునక — ఒకరీతిగా, యుక్తిచేతక — ఉ

పాయముతో. బ్రహ్మ.....శూరుఁ, బ్రహ్మరాక్షస-బ్రహ్మరాక్షసునియొక్క, నిర్వేశ-శరీరమునఁబ్రవేశించుటవలని, భర - భారముచేత, 'విభక్తిభరః' అనివ్యు, సు-లెస్సగా, దుర్నివార-వారింపనలవిగాని, బహువిధ - నానావిధములైన, చేష్ట - వ్యాపారములయొక్క, వికార - అనేకరూపములతోఁగూడిన, శూరుఁ - సాహసముగలవానిని, రాజవరుఁ - ఆరాజశ్రేష్ఠుని, అంతఃపురంబుఁ - రాణివాసమును, చేరఁ - కదియునట్లు, తెచ్చిరి - తీసుకొనివచ్చిరి, పద్యమంతయునుత్రేక్షాలంకారము, "క. ఉపమేయమునకుగలిగిన, యుపమానగుణక్రియాదియోగముచేనా, యుపమానమెయని తలఁచిన, నపుడదియుత్తేక్షయయ్యె" కా. సం. "చిచ్చా.....జుఱుకుదాకిన, ఇది శ్లేషాలంకారము. "శ్లేషఃసవాక్యేవీకస్మిన్. యత్రానేకార్థతాభవేత్," కా. ప్ర.

తా|| బ్రహ్మరాక్షసుడు సోఁకుటవలన నలవిగానినానావిధములగు చేష్టావికారములతో నేమియుఁదెలియక తెగించి నడచుచున్న యారాజశ్రేష్ఠుని మంత్రులందఱును గాలసర్పమును బట్టఁబూనిన మాంత్రికులవలె నొడిసి తప్పించుకొననుంకించినను బోనీయక కవియుచు, నడవియేనుంగునుఁ బట్టుమావటిండ్రవలె నందందు తిరుగుచున్నను జాట్టుముట్టుకొనుచు, గొప్పయేటివెల్లువ నీడుచున్న యీతఁగాండ్రవలె వెలుపలకుఁబోవ వెంబడించుచు, మంటనార్పఁబోయిన సమీపబంధువులవలెఁ జుఱుకుదాకిన నావలికిఁబోక డాయుచు, నెటులనో తమ యుపాయములతో నంతఃపురమునకుఁ దీసుకొని వచ్చిరి.

—: మాంత్రికుల రప్పించుట :—

తే|| తోడుకొని వచ్చి యన్యులు ♦ చూడకుండ, నొక్కయేకాంతగృహమున♦నుండఁ జేసి పదిలముగఁ గావలులు పెట్టి♦వెదకివెదకి, మాంత్రికులఁ దోడితే నహ ♦ మృతినినారు70

అ|| తోడుకొనివచ్చి-వెంటఁ బెట్టుకొనివచ్చి, అన్యులుచూడకుండఁ-ఇతరులకుఁగనపడకుండునట్లుగా, ఒక్కయేకాంతగృహమునఁ - ఒకరహస్యమయిన యింటియందు, ఉండఁజేసి - ఉండునట్లునరించి, ఉంచెయనుట, పదిలముగఁ - జాగ్రత్తగా, కావలులుపెట్టి - ఎక్కడికి బోకుండునట్లు కావలివాండ్రనుంచి, మాంత్రికులఁ - మంత్రములునేర్చినవారిని, వెదకివెదకి - బాగుగాఁబరిశోధించి తోడితేఁ - పిలుచుకొనిరాఁగా, వారు - ఆమంత్రవాదులు, అహమ్మతిఁ - ఇదియెంతయునెడు నహంకారబుద్ధితో - అజ్ఞానముతోననుట, 'ని. అథాజ్ఞాన మవిద్యాహమ్మతిః ప్రీయాం" అ, నేననెడు స్వతంత్రబుద్ధియనివ్యు. ఇందు వెదకివెదకి, అను ప్రయోగమునుగూర్చి "నూ. క్వచిదర్థవిశేషేతు పునరర్థసమాగతః, అథ.

తా|| వా రవ్విధముగాఁ దీసుకొనివచ్చి యితరులకుఁ గనఁబడకుండునట్లుకరహస్యగృహమునందుంచిజాగ్రత్తగాఁ గావలివాండ్రనుంచిమంత్రవాదులను బరిశీలించిరప్పింప వారహంకారబుద్ధితో

సీ|| ఎంతమాత్రం బిది ♦ యీక్షణంబునలేదు, బంతిఁ గావించెదఁ ♦ బ్రజ్ఞమీఱఁ బూనిక నప్పటి ♦ పూరిమంత్రించనే, బొమ్మన్నఁ బోదె యీ ♦ భూమి వెడలి చూతుముగా పోవు ♦ బేతాళుఁ డైనను, నాపేరు విన్నని ♦ న్నాశ్వదాఁక దానికేమాయె నెం ♦ దాఁక నాలస్యము, తెప్పింపుడు విభూతి ♦ తేటగలదె

తే॥ యనుచు నొకనాడు నొక్కొక డధికముగను,
నించు కటుమించుఁగాఁ బంత డగించుకొనుచు
దశశతాబంధనము చేసి డధరణినాథ,
శేఖరునిఁ జేరి మాంత్రిక డశ్రేష్ఠు లధిప.

71

అ॥ అధిప - ఓరాజా, మాంత్రికశ్రేష్ఠులు - మంత్రములు నేర్చినవారిలోఁ బ్రసిద్ధులైనవారు, ఇది - ఈబ్రహ్మరాక్షసావేశము, ఎంతమాత్రము - ఏపాటి - స్వల్పమునుట. 'ని. మాత్రంకాస్త్రేన్నివ ధారణే' 'మాత్రాస్వల్పదక్షిణేపిచ,' 'స్త్రియాంమాత్రాత్తుటిః పుంసి' అ. 'సూ. నిర్ధారణాదౌ మాత్రంస్యాత్ క్వచిన్మాత్రాచకధ్యతే, నవర్ణకాదేస్తద్ధర్మాత్ క్వచిత్సాన్విద్యవ్యవహారతా' అధ. ఈక్షణంబునక - ఈసమయముననే, లేదు - పోయినదనుకొనుము, ప్రజ్ఞవీరుక - నాయొక్క బుద్ధివిశేషముకొలది, "ని. ధీఃప్రజ్ఞాశేముషీనుతిః" అ. బంతిగావించెదక - చేతయందుండు బంతి వలె నాడింతును, అంతయును నాకుస్వాధీనమేయనుట, పూనికక - హస్తమునందుంచుకొని, అప్పటి పూరిమంత్రించక - ఆకాలమునందలిదయిన గడ్డిపోచను మంత్రించఁగానే, నేక - పొమ్మన్నక - నేను పొమ్మనుటతోనే, ఈభూమివెడలిపోద - ఈపుడమినుండి యింకొకలోకమునకుఁ బోకుందునా, చూతుముగా - చూచెదముగదా, నాపేరువిన్నక - నాపేరుచెవిసోఁకినంతనే, ఇన్నాశ్శబ్దాకక - ఇంతకాలమువఱకును - ఇప్పటివఱకుండునాయనుట. బేతాళుండైనను - పికాచముల కధిపతియగు బేతాళుండయినప్పటికిని, పోవుక - పాటిపోవును, దానికేమాయెక - దానికేమిగాని, ఎందాక నాలస్యము - ఎంతదనుకజాగుచేసెదరు, ఎంతదాకక - ఎందాకక, అగును. ఉదా. 'నీ. సత్య లోకముదాక డసకలలోకంబులు, నాటపట్టులుమాకుఁ నబ్జవదన' శృం. వై. విభూతి - తిర్యగ్ముండ ధారులుధరించెడు భస్మమును, తేటగలది - నిర్మలమయినదానిని, తెప్పింపుడు - పట్టికొనివచ్చునట్లు చేయుడు, అనుచుక - ఇట్లువచ్చింపుడు, ఒకనాడు - ఒక్కదినమున, ఒక్కొక్కడు - ఒక్కొక్క మాంత్రికుడు, అధికముగను - ఎక్కువగా, ఇంచుకటుమించుగాన్ - ఆలాగునఁ గొంచెముధికముగు నట్లుగా, పంతగించుకొనుచుక - ప్రతిజ్ఞలుచేయుచు, దశదిశాబంధనముచేసి - ఎక్కడికిఁబోకుండు నట్లుగా నెనిమిదిదిక్కులును భూమ్యాకాశములతోనుగూడి పదిదిక్కులను గట్టివైచి, ధరణినాథశేఖరునిక - ఆరాజశ్రేష్ఠుని, చేరి - సమీపించి, దగ్గఱకుఁబోయి, ఈపద్యమున 'ధరణినాథశేఖరుని' అనుచోట దీర్ఘముహ్రస్వమగుటకు 'సూ. మ్రాస్వోదీర్ఘసమానేపి క్వచిచ్ఛివః ప్రయోగతః' అధ. భూతవైద్యులక్షణములను యథాస్థితిగ వర్ణించినాడు కనుక స్వభావోక్త్యలంకారము.

తా॥ ఓరాజా! మంత్రముల నభ్యసించినవారిలోఁ బ్రసిద్ధి కెక్కినవారు వచ్చి యీబ్రహ్మరాక్షసునిఁ బోదోలుట యరఁగా నెంత యిష్టమో లేదనిపించెదను. నాప్రజ్ఞవలన దీనిని బంతివలె నాడింతును. చేత గడ్డిపోచను మంత్రించి వైచితీసేసి పొమ్మనఁగానే యీపుడమివిడిచి వేటొకలోకమునకుఁ బోవునునుమా. నాపేరు విన్నంతమాత్రముననే యింతవఱకు బేతాళుండైనను బారిపోవుచుండెను. ఈ మాటలకేమి గాని జాగుచేయక పరిశుద్ధమైన విభూతి దెప్పింపుడు. ఇట్లునుచు నొక్కొక నాడొక్కొక మంత్రవేత్త క్రమక్రమముగా నెక్కువ ప్రతిజ్ఞలు చేయుచు దశదిగ్బంధనమొనర్చి యీరాజశ్రేష్ఠుని సమీపించి

—: మాంత్రికులప్రయత్నము నిష్ఫలమగుట :—

సీ॥ నరసింహము జపింప ♦ నరసింహము జపించు, నాదిభైరవమున ♦ కదియె నుడువు
శతరుద్రయముఁ బూస ♦ శతరుద్రయముఁ బూను, హనుమజ్జపంబున ♦ కదియె చేయు
నీలకంఠముఁ బల్కు ♦ నీలకంఠముఁ బల్కు, నంబాస్తవంబున ♦ కదియె నెఱపు
శ్రీరామముఁ బఠింప ♦ శ్రీరామముఁ బఠించు, నష్టాక్షరిని నెన్న ♦ నదియె యెన్ను
తే॥ వీరభద్ర మెన్న ♦ వీరభద్రమె తెచ్చు, శరభ మన్న నదియె ♦ సంగ్రహించు
మనుజనాథ కడమ ♦ మంత్రంబు లాబ్రహ్మ, రాక్షసునకు నీళ్ళు ద్రాగినట్లు. 72

అ॥ మనుజనాథ - ఓరాజా, ఆమాంత్రికులు, అధ్యాహార్యము. నరసింహముకా - నృసింహ మంత్రమును, జపింపకా - పఠించుచుండిరేని, నరసింహముజపించుకా - బ్రహ్మరాక్షసునకుఁడయిన యారాజుకూడ నృసింహమంత్రమునే చదువుచుండును, అదిభైరవమునకుకా - అదిభైరవమంత్రము నుచ్చరించినప్పుడును, అదియెనుడువుకా - ఆమంత్రమునే చెప్పను, శతరుద్రయముకా + పూసకా - రుద్రము నూలుపర్యాయములు జపముచేయఁగడంగినట్లయిన, శతరుద్రయముకా + పూసుకా - ఆరుద్ర శతమునే తానునువాకొనును. ఇచట శతరుద్రయమనుటకు “నూ.శతరుద్రార్థశ్చ” (వా. 2702 సిద్ధాం.) చాచ్చు; శతం రుద్రాః దేవతా అస్యశతరుద్రయమ్ శతరుద్రయమ్. హనుమజ్జపంబునకుకా - ఆంజనేయమంత్రము నావృత్తికి మొదలిడినప్పుడు, అదియెచేయుకా - ఆమంత్రమునే చెప్పచుండును, నీల కంఠముకా + పల్కుకా - నీలకంఠమును సహామంత్రమును దలంచుచుండినట్లయిన, నీలకంఠముకా + పల్కుకా - ఆనీలకంఠమహామంత్రమునే వదరుచుండును, అంబాస్తవంబునకుకా - కాళీస్తోత్రమును జేయు నారంభించినప్పుడు, అదియెనెఱపుకా - ఆకాళీస్తోత్రమునే పలుకుచుండును, శ్రీరామ ముకా + పఠింపకా - శ్రీరామ మంత్రమును జదువుచుండిరేని, శ్రీరామముకా + పఠించుకా - శ్రీరామ మంత్రమునే జదువుచుండును, అష్టాక్షరినికా - నారాయణాష్టాక్షరీ మంత్రమును, ఎన్నుకా - జపముచేయుచు లెక్కపెట్టుచునుండఁగా, అదియెయెన్నుకా - ఆమంత్రమునే జపము చేయుచుండును, వీరభద్రమెన్నుకా - వీరభద్రమంత్రమును దలంచినప్పుడు, వీరభద్రమె తెచ్చుకా - ఆవీరభద్రమంత్రమునే జ్ఞాపకమునకుఁడెచ్చును, శరభమన్నుకా - శరభమనుమంత్రమును జదువఁగా అదియె సంగ్రహించుకా - ఆమంత్రమునే పఠింపనారంభించును, ఆబ్రహ్మరాక్షసునకుకా - ఆరాజు నానేశించిన బ్రహ్మరాక్షసునకు, కడమమంత్రంబులు - తక్కినమంత్రములన్నియును, నీళ్ళుద్రాగినట్లు - నీళ్ళుద్రాగినంత చురుకైనదనమైయున్నవి, ఆవలీలయనుట. ఇచట బ్రహ్మరాక్షసునియొక్క శక్తిని వర్ణించుటచే స్వభావోక్త్యలంకారము.

తా॥ ఆమాంత్రికు లేయేమంత్రముల జపించుచుండిరో యాయామంత్రములనే తానును చదువు చుండెను.

క॥ మొదలఁ గడుఁ బొరుషస్థితి, తుది నేమియు లేక జనులు ♦ దూషణ నేరము

గదుపులు కదుపులు గట్టుచు, మది లజ్జాపరతఁ జనిరి ♦ మాంత్రికు లధివా. 73

అ॥ అధిపా - ఓరాజా, మాంత్రికులు - మంత్రశాస్త్రజ్ఞులు, మొదలక - ప్రథమమున, కడుక - లెస్సైన, పారుపస్థితి - పరాక్రమముతోనుండుటయును, తుదిక - కడపట, ఏమియు లేక - ఆపరాక్రమమంతయు నశించి, జనులుదూషణనేయక - లోకులు నిందింపఁగా, కడుపులు కడుపులు గట్టుచుక - గుంపులుగుంపులుగాఁ గూడుచు, మనిక - మనస్సున, అనఁగా వారివారి మనస్సులయందు, లజ్జాపరతక - సిగ్గుతోఁగూడిన పరవశత్వమున, చనిరి - పోయిరి, ఆరంభ శూరత్వమును జూపిరనుట. ఈప్రయోగమునకు “నూ. అనేక కర్తృకక్రియకు సమీపకర్తయొక్క లింగవచనంబులగు” ప్రా. వ్యా. ఉదా. “వ, భూకంబులు దేవానురుగు వినాశగతులుకారె” రామా. “వ. తమనేనలు వారును విశ్రమించిరి” ఉ. హరివం.

తా॥ ఓరాజా ! ఆమంత్రవాదులందఱారంభమున మిక్కిలి పరాక్రమమును జూపి తుదఁ జేమియుఁజేయఁజాలక ప్రజలు నిందించుచుండఁగా సిగ్గుతో గుంపులుగుంపులుగాఁ బోయిరి.

సీ॥ ఐతిహాసికమాళి ♦ యనిపించు నొకవేళ, నొకవేళ శుష్కతా ♦ ర్మికత నెఱపుఁ బాణిసీయపుఫక్కి ♦ వాదించు నొకవేళ, నొకవేళ వేదాంత ♦ ముపచయించు శ్రోత్రియగ్రియవృత్తి ♦ జూపించు నొకవేళ, నొకవేళ గడుజ్యోతి ♦ పికతఁ దనరు సంగీతమాధురి ♦ చవిదేల్పు నొకవేళ, నొకవేళ సుకవితాయుక్తి ♦ వఱలుఁ తే॥ జదువు నొకవేళఁగావ్యముల్ ♦ సరసఫణితి, నుడువునొకవేళమంత్రముల్ ♦ నూర్లు వేలు సామవేదము నొకవేళ ♦ జదువుచుండు, బ్రతిభమీఱఁగనాబ్రహ్మ ♦ రాక్షసుండు. 74

అ॥ అబ్రహ్మరాక్షసుండు - ఆరాజయొక్క శరీరమునఁ బ్రవేశించిన బ్రహ్మరాక్షసుండు, ప్రతిభమీఱఁగక - బుద్ధివిశేష మతిశయించినట్లు, ఒకవేళక - ఒకసమయమున, ఐతిహాసికమాళి - పూర్వపుకథలు చెప్పినప్పుడవారిలో శ్రేష్ఠుఁడు, అనిపించుక - అనునట్లుగాఁజేయును, ఒకవేళక - వేటొకకాలమున, శుష్కతార్మికత - వట్టితర్కమునే, నెఱపుక - ప్రకాశింపఁజేయును, అనఁగాఁ గేవలతర్కమునే సంభాషించుచుండుననుట. ఒకవేళక - ఒకప్పుడు, పాణిసీయపుఫక్కి - వ్యాకరణశాస్త్రరీతిగా, వాదించుక - సంభాషించును, ఒకవేళక - ఒకయడవన, వేదాంతముపచయించుక - వేదాంతశాస్త్రమును వృద్ధిచేయును, ఒకవేళక - మఱియొక తరుణమున, శ్రోత్రియ + అగ్రియవృత్తిక - వేదమునుజదివినవారిలో ముఖ్యమైన ప్రవర్తనమును, చూపించుక - కనఁబఱచును, ఒకవేళక - ఒక్కతఱి, కడుజ్యోతిపికతక - ఎక్కువైన జ్యోతిశ్శాస్త్రమును దెలిసినట్లు, కె - చెల్లంగును, ఒకవేళక - ఒక్కక్షణమున, సంగీతమాధురి - గానవిద్యా మాధుర్యముయొక్క, చవిదేల్పుక - రుచియందుఁదెప్పదేలునట్లుగాఁ జేయును, ఒకవేళక - ఒక్కముహూర్తమున, సుకవితాయుక్తిక - మంచికవిత్వముయొక్క పాండిత్యో, వఱలుక - ప్రకాశించును, ఒకవేళక - ఒక్కకాలమున, కావ్యముల్ - సత్కవులు వ్రాసిన ప్రబంధములు, సరసఫణితిక - రసయుక్తమైన రీతిగా, చదువుక - పఠించును, ఒకవేళక - ఒక్కసమయమున, మంత్రముల్ - నానావిధములైనమంత్రములు, నూర్లువేలు - వందలకొలదిగను వేలకొలదిగను, నుడువుక - చెప్పుచుండును, ఒకవేళక - ఒక్కతఱి, సామవేదముక - (సంగీతమునకాదియగు) సామవేదమును, చదువుచుండుక - పఠించుచుండును, పద్యమంతయు స్వభావోక్త్యలంకారము.

తా|| ఆబ్రహ్మరాక్షసుఁడు తనబుద్ధికాశలముతో నొకప్పుడు పురాణములను చెప్పెను. నుఱి యొకతఱి కేవలతర్కమునకుఁ బూనును. ఇంకొకసారి వ్యాకిరణశాస్త్రమును జదువును వేఱొకయదనున వేదాంతమును జెప్పెను. ఒక్కసమయమున పైకెకశ్రేష్ఠుఁడుగఁ గన్పట్టును. ఒక్కొక్కవేళ జ్యోతిశ్శాస్త్రపరిచయమును గనఁబఱచును. ఒకానొకకాలమునఁ జక్కఁగా సంగీతమును బాడును. ఒక్కొక్కతరుణమున రసవంతముగాఁ గవిత్వమును జెప్పెను. ఒకానొకక్షణమునఁ బ్రబంధములను జదువును. ఒక్కొక్కయెడ వేలకొలఁదిమంత్రములు చచ్చించును. ఒక్కొక్కపట్టిన సామవేదమును బఠించుచుండును.

ప|| ఇట్లు సకలమంత్రతంత్రంబులకు నసాధ్యంబైన యాబ్రహ్మరాక్షసావేశంబు సంస్తంభింపక విజృంభించులాగు చూచి ప్రధాను లెల్ల రాత్మగతంబున. 75

అ|| ఇట్లు — ఈప్రకారముగా, సకలమంత్రతంత్రంబులకున్. — సకల — సమస్తమైన, మంత్రతంత్రంబులకున్ — మంత్రములకును, ఉపాయములకును, అసాధ్యంబైన — సాధింపనలవిగానిదియై, ఆబ్రహ్మరాక్షసావేశంబు — ఆయొక్క ఆబ్రహ్మరాక్షసుఁడు శరీరమునఁబ్రవేశించినస్థితి, సంస్తంభింపక — ప్రసారణతేవండనిలువక - స్థిరపడక, విజృంభించులాగు, చూచి — చలరేగునట్టిరీతిని గనుఁగొని, ప్రధానులెల్లరున్ — ముఖ్యమైనమంత్రులందఱును, రాత్మగతంబున — వారివారిమనస్సులయందు, పైపద్యముతోనన్వయము.

తా|| ఈప్రకారముగా ననేకమంత్రములకును సదుపాయములకును శక్యముగాక యాబ్రహ్మరాక్షసుఁడు సోఁకినపరవశత్వ మంతటితో నిలిచియుండక చలరేగునట్టి యునికిం గాంచి మంత్రులెల్లరుఁ దమతమమనస్సులయందు.

—: ప్రధానులు విచారపడుట :—

ఉ|| మొత్తంగఁ జొచ్చె గౌరవన ♦ మున్నతి వాయంగ భూశవైద్యుని
దొత్తుల మొత్తినట్లు కడు ♦ దుర్భరభావము నొంది భూమినా
లోత్తముదేహముం బడలె ♦ నున్నను గార్యము లేకొని
కోత్తబుద్ధి జెప్పుఁ టొక ♦ బుద్ధివిశేషము పెద్ద లందఱున్.

అ|| ఆబ్రహ్మరాక్షసునకు పశుఁడైనయీరాజు. భూతవైద్యులన్ — బేతాళాదిపిశాచముఁ జొంగొట్టఁగల మాంత్రికులనుఁజెప్పెను. గౌరవనమున్నతి — తమకీర్తియొక్కయతిశయము. దొత్తుల మొత్తినట్లుగా, దొత్తులన్ — దాసదాసీజనమును, మొత్తినట్లు — కొట్టినట్లు, మొత్తినట్లుగా, లోత్తముదేహముం బడలె ♦ నున్నను గార్యము లేకొని — భరింపశక్యముగాని. మనోవికారమును, ఒంది — పొందినదై, భూమిపాలొత్తముదేహమున్ — ఆకాటయొక్క — శరీరముగూడ బడలెన్ — ఆలసటనొందెను, ఉన్నను — మనమిట్లురక చూచుచుండినపు, ఇంకన్ — ఇంకమిట్లురక కార్యములేదు — చేయఁదగిన పనిలేదు, పెద్దలందఱును, తెలిసిన వారెల్లరును, వివేకోత్తరబుద్ధిన్ — గుణగుణగ్రాహ్యజ్ఞానమునందలి శ్రేష్ఠమైనప్రజ్ఞతో, ఒకబుద్ధివిశేషము — ఒకమేధావంతమును,

చెప్పఁడు — వచింపుఁడు, భూతవైద్యులను దొత్తులమొత్తినట్లుమొత్తుట కారంభించెను, ఇది ఉపమాలంకారము.

తా|| ఈరాజు భేతాశాదిగ్రహములను బట్టినేర్చిన మంత్రవాదులను సైతము భృత్యులను గొట్టినట్లు కొట్ట మొదలిడెను. భరింపశక్యము గాని మనుష్యావికారమువలన మనరాజుగారిదేహమంతయు వలసట నొందెను. ఇక మనమిట్లూరక చూచుచుండుటవలనఁ బ్రయోజనము లేదు. కనుక తెలిసినవా రేదైన నొక యాలోచన చెప్పఁడు.

వ|| అని వితర్కించుకొను చున్నసమయంబున.

77

అ|| అని — ఇట్లని, వితర్కించుకొనుచు — ఊహించుకొనుచు, ఉన్నసమయంబునక — ఉన్నకాలమున.

—: నిరంకుశుఁడారాజుదగ్గరకుఁజనుట :—

గీ|| బ్రహ్మరాక్షసువార్త ని ♦ రంకుశుఁడు, విని మరుత్కాంతశాపంబు ♦ వెడలఁద్రోయ
నిదియెతటియుంచువచ్చెభూ ♦ మీశమంత్రు, లున్నపనిలేక చింతించుచున్నకడకు 78

అ|| నిరంకుశుఁడు — నిరంకుశుఁడను పేరుగల యా బ్రాహ్మణుఁడు, బ్రహ్మరాక్షసువార్తన్ — బ్రహ్మరాక్షసుఁడు రాజునుసోఁకిన వృత్తాంతము, విని — ఆకర్ణించినవాఁడై, మరుత్కాంతశాపంబు — జేవతాస్త్రీయగు నారంభయొక్కశాపమును, వెడలఁద్రోయి — పోగొట్టుటకు, ఇదియెతటి — ఇది యేనుంచినయము, అంచుక — అనితనలోనూహించుకొనుచు, భూమిశమంత్రులు — ఆరాజు యొక్కమంత్రులు. ఉన్నపనిలేక — అప్పుడుచేయఁదగిన కార్యములేక, చింతించుచున్నకడకుక — విచారపడుచున్నచోటికి, వచ్చెన్ — ఏతెంచెను.

తా|| అప్పుడు నిరంకుశుఁడు బ్రహ్మరాక్షసుఁడు రాజునుసోఁకినవార్త విని రంభయొక్క శాపమును విముక్తిచేయుట కిదియె సమయమ మని యారాజమంత్రులందఱుఁ గూడి విచారపడుచున్న ప్రదేశమునకు వచ్చెను.

క|| వచ్చి నమస్కారంబని, యచ్చోగల పెద్దలెల్ల ♦ నాదరమునఁ జో
టిచ్చి వసింపఁగఁ జేయఁగ, నచ్చతురాననకులీనుఁ ♦ డనియె నృపాలా. 79

అ|| నృపాలా — ఓరాజా, వచ్చి — ఏతెంచినవాఁడై, అచ్చోక — ఆప్రదేశమున, కలపెద్దలక — ఉండిన గొప్పవారందఱును, నమస్కారంబు — దండము, అని — అనిపల్కినవాఁడై, ఆదరమునక — సన్మానముగా, చోటిచ్చి — కూర్చుండుటకుఁ దగినస్థానము నొసంగి, వసింపఁగన్ — అచ్చట నాసీనుఁడగునట్లుగా, చేయఁగన్ — చేయఁగా, అచ్చతురాననకులీనుఁడు — శ్రేష్ఠమయిన బ్రహ్మ వంశమునఁ బుట్టిన యానిరంకుశుఁడు, అనియెన్ — ఇట్లుపలికెను,

తా|| రాఁగా నేయచ్చటఁగలపెద్దలుననుస్కరించియుచితాననంబొసంగనందాసీనుఁడై ఇట్లుపలికెను,

ఉ॥ దుందుడుకార శాత్రవుల ♦ దోర్బలసంపదఁ జక్కుచేసి థా
త్రం దనబాహుపీఠమునఁ ♦ దిన్నదనంబుగ నిల్చి భోగసం
క్రందనుఁ డై ప్రజల్వొగడ ♦ రాచటికం బొనరించునట్టి శ
త్రుఁడము నంతవానికిని ♦ దుష్టపుదైవము కీడుదెచ్చెనే.

80

అ॥ దుందుడుకారకా - మిక్కిలి యుద్ధతిప్రకాశించఁగా, శాత్రవులదోర్బలసంపదన్ - పగ
తురయొక్క బాహుబలసంపదను, 'ని. ద్విద్విపక్షాహితామితాః దన్యుశాత్రవశత్రవః' అ.
చక్కుచేసి - నశింపఁజేసి, ధాత్రీన్ - ఈభూమిని - అనఁగానీభూభారముననుట, తనబాహుపీఠము
నకా - తనయొక్క భుజమనెడు పీఠయందు, తిన్నదనంబుగకా - చక్కఁగా, నిల్చి - ఉంచి, భోగ
సంక్రందనుఁడై - సుఖముల ననుభవించుటయందు నిందునివంటివాఁడై, ప్రజల్వొగడకా - ఈ
భూమియందుండు జనులు కొనియాడఁగా, రాచటికంబు - రాజ్యమునెలుట, ఒనరించునట్టి - చేయు
చుండినటువంటి, శత్రుఁడమునంతవానికిని - శత్రుఁడమునియంతటి గొప్పవానికినైతము, దుష్టపు
దైవము - దురదృష్టము - దుస్సామరబ్ధము, కీడుతెచ్చెనే - హానిచేకూర్చెనా, ఇందు 'రాచటికము'
అను ప్రియోగమునకు "మూ. అన్యేచబహవోదేశ్య వర్ణకా అర్థభేదకాః, క్వచిదంత్యస్యలోపసాన్య
త్క్వచిద్వర్ణాగమోమతః" అనియధ. మఱియు 'శత్రుఁడమునంతవానికిని' అను ప్రియోగమునకు
"నూ. కచ్ఛితాన్యదృశ్య శబ్దశ్య తదుత్కర్షేవ్యస్థితిః" అధ. ఉదా. "చ. అటుదగునే సురేశ్వరని
యంతటివానికి" ఇత్యాదులు.

తా॥ మిక్కిలిదుండగిం దగును శత్రువుల నుక్కడించి, యీభూభారమును దనభుజపీఠమున
నిల్చి యిందునివలె భోగసంపన్నుఁ డై యొప్పుచున్న శత్రుఁడమునివంటివానికి నైతము దురదృష్టము
కీడుచేకూర్చెను గదా!

గీ॥ సత్యసంధులఁ జేర్చు న ♦ సత్యపరులఁ, ద్రోచు ననఘులరక్షించు ♦ దుష్టకర్మ
గల్గువారల శిక్షించు ఘనులఁబెంచు ♦ హీనులను ద్రుంచు ధర నిట్టి ♦ నృపతికలఁడె 81

అ॥ సత్యసంధులకా - నిజముతోఁగూడిన వారలను. చేర్చుకా - తనసమీపమునకు రప్పించు
కొనును, అసత్యపరులకా - అబద్ధములందతిశయలైనవారిని, ద్రోచుకా - వెలుపలకు నెట్టివైచును.
అనఘులకా - పుణ్యాత్ములను, రక్షించుకా - కాపాడును, దుష్టకర్మగల్గువారలకా - చెడ్డపనులు
చేయువారలను, శిక్షించుకా - దండించును, ఘనులకా - గొప్పవారిని - అనగా మంచివారిననుట,
పెంచుకా - పోషించును, హీనులను - నీచబుద్ధిగలవారలను, త్రుంచుకా - తెగటార్చును,
ధరకా - ఈపుడమియందు, ఇట్టివృపతికలఁడే - ఇటువంటిరాజున్నాడా, లేదనుట, "అదండ్యాకా
ద్దండయకా రాజా దండ్యాంశ్చైవాప్యదండయకా, అయశోమహదాస్సోతి నరకంచైవగచ్ఛతి" మను.
"న్యాయేనార్జనమర్థస్య వర్ధనంపాలనం తథా, సత్వాతేప్రప్రతిపత్తిశ్చ రాజవృత్తంచతుర్విధమ్" కామం.

తా॥ నిజ మాడువారిని రాలబట్టును. అబద్ధములు చెప్పవారిని బోదోలును. పుణ్యాత్ములను
కాపాడును, పాపకార్యము లొనరించువారలను దండించును. సద్బుద్ధిగలవారలను బోషించును.
దుర్బుద్ధిగలవారిని హరింపజేయును. దయతో భూమిని బాలించుటయందొట్టిరాజు లేఁడు.

—, నిరంకుశుఁడు నాకు దేవతావేశము కలదనుట :—

వ. అని యనేకవిధంబుల మనుజునాథు వర్ణనము చేసి పిదప దైవంబుఁ దిట్టి తలంచిన నాకొకదైవలీల గల దంచుఁ బల్కి మెల్లన శరీరంబు గగురుపొడువ. 82

అ|| అని — ఇట్లుపలికి, అనేకవిధంబులకా — పలుభంగులుగా, మనుజునాథున్ — ఆరాజును, వర్ణనముచేసి — గుణలక్షణాదులనుపన్యసించి, పిదపకా — అటుతరువాత, దైవంబుకా — పొర్రబ్రదుము, తిట్టి — నిందించినవాడై, తలంచిన — స్మరించినట్లయిన, నాకొకదైవలీల గలదంచుకా — నాకొక దేవతాసంబంధమైన విలాసము కలదనుచు, పల్కి — పచించి, మెల్లన — చల్లఁగా, శరీరంబు — తనయొడలు, గగురుపొడువకా — పులకాంకురముదోఁపఁగా,

తా|| ఇట్లా నృపాలునియొక్క మగుణాతిశయముల నేకవిధంబులఁ బొగడి పొర్రబ్రదుము నిందించి నాకొకదేవతాసంబంధమైన యావేశము గలదని చల్లఁగాఁ దనమేనఁ బులకలువొడను.

మ|| ఒకనిట్టూరుపు పుచ్చి కన్నుఁగవ నీ ♦ రుప్పొంగఁగా నావలిం

చి కరాబ్జంబులు మీఁది కెత్తి తనుయ ♦ ప్పిం గంప మేపార నిం

చుక యాలాపము చేసి వెక్కనముగా ♦ శోకించి శోకించి వేఁ

డు కొనంగా నొకకొంతనేపునకు నా ♦ టోపంబు సంధిల్లఁ గన్.

83

అ|| ఒకనిట్టూరుపుపుచ్చి — ఒక్కదీర్ఘశ్వాసమునువిడిచి, ఇచట నిడు + ఊరుపు — నిట్టూరుపు ‘నూ. కీసమాసమున కుటు, నిటు, కడు, నడు, నిడు, శబ్దముల అ, డ, ల. కచ్చుపరమయిన ద్విరుక్త టకారమగును,” బావ్యా. కన్నుఁగవకా — కన్నులయొక్కజంటయందు, నీరు — అశ్రువులు, ఉప్పొంగఁగాన్ — పైకివచ్చునట్లుగా, అనఁగాఁగన్నీరుపైకుబుకునట్లుగా, ఆవలించి — జృంభించి — ఒళ్ళువిటుచుకొని, కరాబ్జంబులుమీఁదికెత్తి — పద్మమువంటి చేతులనుపైకెత్తికొని, తనుయప్పిన్ — దండమువంటియొడలియందు, కంపము — వడఁకుట, ఏపారన్ — అతిశయించఁగా, ఇంచుకయాలాపముచేసి — కొంచెమెక్కువగామాటలాడి, వెక్కనముగాకా — దుస్సహమగునట్లుగా — అతిశయముగా, శోకించిశోకించి — ఏడ్చియేడ్చి, వేడుకొనఁగాన్ పొర్గించఁగా, కొంతనేపునకున్ — కొంత కాలమునకు, ఆటోపంబు వేగిరపాటు, ‘ని. సంభ్రమాటోపసంభ్రంభాః’యా. సంధిల్లఁగన్ — కూడుకొనఁగా. అలం. స్వభావోక్తి. ఇచట నిరంకుశునకు దేవతావేశము లేకున్నను జనుల మెప్పింపఁజేసిన పటాటోపమునుగూర్చి “నిర్విషేణాపిసర్వేణ కర్తవ్యానుమాతీఫణా. విషమస్తునచాప్యస్తు పటాటోపో భయంకరః” చాణ.

తా|| ఒక్కదీర్ఘశ్వాసమును విడిచి కన్నులపంట నీరుగారుచు నావలించి చేతులు పైకెత్తి మేను వణకఁగాఁ గొంచెమునే ఎక్కువగా మాటలాడి మిక్కుటముగా నేడ్చి యేడ్చి వేడుకొనిన తరువాత కొంతనేపటికి దర్పముతో

—: నిరంకుశుఁడు తత్పరిహారమును జెప్పుట. :—

గీ|| ఇపుడు పుట్టినపాపాణ ♦ మెల్లఁ గొట్టి, తుమురుగాఁ జేసి ధరణిపైఁ ♦ దూరుపెత్త
ధాజుఁ బట్టినయాబ్రహ్మ ♦ రాక్షసుండు, విడుచుఁ గాని మ టేమిట ♦ విడువఁ డనిన 84

అ|| ఇపుడు — ఈసమయమున, పుట్టిన — ఊరివెలుపల జన్మించిన, పాపాణమెల్ల — తాయి నంతయును, కొట్టి — నలుగునట్లుగాగొట్టి, తుముచుగాఁజేసి — పొడియగునట్లుచేసి — చూర్ణముగాఁజేసి, ధరణిపై — భూమిమీద, తూరుపెత్త — తూర్పారఁజెట్టగా, రాజున్ — మనరాజును, పట్టిన — ఆవేళించియున్న, ఆబ్రహ్మరాక్షసుండు — ఆయొక్క బ్రహ్మరాక్షసుండు, విడుచున్ — విడిచిపెట్టును, కాని — ఇంతేకాని, మఱిమిట — ఇంకదేనివల్లను, విడువఁడు — వదలఁడు, అనినన్ — ఇట్లుచెప్పగా,

తా|| యారాతిని నలియఁ గొట్టి పిండిగాఁ జేసి తూర్పారఁ జెట్టినట్లయివ రాజును బట్టిన బ్రహ్మరాక్షసుండు వదలును గాని యింతకుఁదప్పు దేనివలన విడువఁ డనఁగా.

—: మంత్రులు శిలను పిండి చేయించుట. :—

క|| ఇదియా నిది గా దనియెడి, సదమలబోధంబు లేక ♦ సచివావళియా

నిది మంచికార్య మనుచు, న్నది నెన్న విపత్తి మతికి ♦ మతికిం బొందెన్. 85

అ|| ఇదియాను — ఈపనివల్లనగును, ఇదికాదు — ఈకార్యమువలనఁగానేరదు, అనియెడి — అనిచెప్పనట్టి, సదమలబోధంబు — పరిశుద్ధమైన జాగరూకత, లేక — మనస్సుననేపాటియులేక, సచివావళి-మంత్రులయొక్కవరుస — అనగా మంత్రులయొక్కసమూహమనుట, ఔను-ఈవాక్యము నిజమేను, ఇది మంచికార్యము — ఈ పనిచేయఁదగినదియే, అనుచున్ — ఇట్లు చెప్పకొనుచు; మది నెన్న — తమతమ మనస్సులయందుగణింపఁగా, విపత్తి — ఆపద, మతికిమతికిన్ — ప్రతివారి బుద్ధికిని, పొందెన్ — తగిలెను.

తా|| అతఁ డిట్లు చెప్పినతోడనే మంత్రులందఱు నిది యగునా కాదా యనువిచారణ లేకయే యేకగ్రీవముగా నిజమే యీపని చేయవలసినదే యనుచుండఁ బ్రజలు సంగీకరించిరి.

గీ|| రాయి దిగులంగఁగొట్టిన ♦ రాజునొడలి, బ్రహ్మరాక్షసుఁ డేగునే ♦ పార్థివేంద్ర
ధరణిపైఁ ‘బృష్ఠతాడనా ♦ ద్దంతపతన,’ మనిన పరిహాసవాక్యము ♦ సార్థమయ్యె 86

అ|| పార్థివేంద్ర — ఓరాజా, రాయిదిగులంగఁగొట్టిన — ఆతాయి చిన్నచిన్నముక్కలుగాఁ బగులఁగొట్టినట్లయిన, రాజునొడలి బ్రహ్మరాక్షసుండు — రాజును బూనియున్న బ్రహ్మరాక్షసుండు, ఏగుఁజే — పోవునా, ధరణిపై — ఈభూమియందు, ‘పృష్ఠతాడనాద్దంతపతనం, వీపుమీదఁగొట్టిన దంతములురాలుట’ అనిన పరిహాసవాక్యము — అనెడు హేళనముతోఁగూడిన పలుకు, ఇచట ‘దంత పతనం + అనిన’ అని సంధికలుపుటకు “సూ. శబ్దానామంత్యభాగేషు యోఽనుస్వారః ప్రదృశ్యతే, తస్యాచిపరతోమస్వ్యాత్, సర్వత్రహరిసమ్మతేః” అథ. సార్థమయ్యె — ప్రయోజనముగలదాయెను, ఇందుఁచతుర్థ చరణమున స్వరయతి చెప్పఁబడినది అలం. లోకోక్తి. ‘లోకప్రవాదానుకృతి ర్లోకోక్తి రితికథ్యతే’ అని పువ.

తా|| ఆపాపాణమును జతుకఁగొట్టిన రాజును సోఁకిన బ్రహ్మరాక్షసుఁడు పోవునా? ‘పృష్ఠ తాడనాద్దంతపతన’ మనిన యెగతాళిమాటయే యిప్పుడు సార్థికమైనదిగదా!

వ|| కట్లు నిశ్చయించి వారు సకల భూప్రజల రప్పించిన.

87

అ|| వారు — ఆమంత్రులందఱును, ఇట్లు — ఈప్రకారముగా, నిశ్చయించి — స్థిరపఱచుకొని, సకల భూప్రజలకై — భూమియందుండెడి సమస్తమానవులకు, రప్పించినకై — వచ్చునట్లుచేయఁగా, పిలిపించఁగాననుట.

క|| శతతాళదఘ్న మగున, య్యతులగ్రావంబుఁ జూచి ♦ యఖిలగ్రామా

గతులైన మానవులు తమ, శ్రుతసాధనవిధులచేతఁ ♦ జూర్ణము సేయన్.

88

అ|| అఖిలగ్రామాగతులు, అఖిల — సమస్తమయిన, గ్రామ — గ్రామములనుండి, ఆగతులు — వచ్చినవారు, ఐనమానవులు — అయినట్టిమనుష్యులు, శతతాళదఘ్నము — నూలుతాటిచెట్లమితమగు నట్టిది, అగు — అయినట్టి, అయ్యతులగ్రావంబుకై — అసమానమైన యాశిలను, చూచి — పరీక్షించి, తమ శ్రుతసాధనవిధులచేతన్, తమ — వారివారియొక్క, శ్రుత — శాస్త్రములయొక్కయు, ‘ని. శ్రుతం శాస్త్రోపధృతయోః’ అ. సాధన — అభ్యాసముయొక్కయు, విధులచేతకై — నిర్ణయములచేత, చూర్ణము సేయకై — పొడుముచేయఁగా.

తా|| సమస్తగ్రామములనుండి వచ్చినవా రానూలుతాళ్ళ యెత్తయివరాతిని తమ వినికిడి వలనను వాడుకవలనను దెలిసినప్రకారము సిండి చేయఁగా.

—; శిలాచూర్ణమునుండి రంభ జనించుట. ;—

సీ|| గబ్బిగుబ్బలమీఁది ♦ కస్తూరికాపంక, మాణిముత్తైపుఁజేర్ల ♦ నంటుకొనఁగ
జాళువాబంగారు ♦ జలప్రోతకుచ్చుపై, నొడిదారములకాంతి ♦ జడికొనంగఁ
గులుకుఁజెక్కులలోన ♦ గురివెడతాటంక, రోచులు దాఁగిలి ♦ మ్రుచ్చులాడ
నుడురాజు చెంగట ♦ నున్నరోహిణిమాడ్కి, మోముపై ముంగర ♦ ముత్యములరఁ

గీ|| గాలఘనకల్పకై శికా ♦ కల్పకల్ప, పుష్పగంధంబు దిక్కుల ♦ బుగులుకొనఁగ
వెలఁది పాపాణచూర్ణంబు ♦ వెడలి నాఁడు, కడలిలోవలఁ బుట్టినక్రమముదెలిపె 89

అ|| గబ్బిగుబ్బలమీఁది కస్తూరికాపంకము — బటువులైన స్తనములపైనున్న కస్తూరితోఁజేయఁ బడిన బురద, ఆణిముత్తైపు జేర్లన్ — గుండ్రని ముత్యములయొక్కసరములను, అంటుకొనఁగన్ — తగులఁగా, జాళువాబంగారు జలప్రోత కుచ్చుపైన్ — చొక్కపుబంగారముయొక్క నీటిమొలామో పోయఁబడిన పట్టుజడకుచ్చుమీఁద, జలకము + ప్రోత — జలప్రోత, ఊదా. “వ. అజాండకరం డంబు వెండిజలప్రోతగావించిన తెఱంగు” అనిపాఠి. ఒడిదారములకాంతి — చీరపైటకొంగులయొక్క చివరగల దారములయొక్క ప్రకాశము, జడికొనంగన్ — ఎడతెగకప్రకాశించఁగా, గులుకుఁజెక్కుల

లోనన్ - శృంగారవికార మగపటచునట్టి చెక్కి శృయందలి, గురువెందతాటంకరోచులు - గురిగి జ
గుత్తులవంటి చెవికమ్మలయొక్క కాంతులు, దాగిలిముచ్చలాడన్ - దాగురుమాతలాడుకొను
చుండఁగా, బాల్యక్రీడా విశేషము. (దాగిలు + ముచ్చలు) ఉదా. “గీ. గచ్చకాయలు దాగిలి
ముచ్చలాట, బంతిమెకమాట చిందటపటపులాట, లనెడువైశవదుర్బ్బుత్తి నధిగమించి” ప్రలం.వే.
ఉడురాజుచెంగటన్ - సక్షత్రములకధిపతియగు చంద్రునిసమీపమున, ఉన్నరోహిణిమాడ్కిన్ -
ఉండిన రోహిణివలె, మోముపైన్ - మొగముమీఁద, ముంగరముత్యమలరక - నాసికాభరణము
నందుఁగల ముత్యము ప్రకాశించుచుండఁగా, కాల.....గంధంబు. కాలఘన - నల్లనిమేఘము
వలె, కల్ప - చేయఁబడిన, ని కల్పస్తుప్రళయేన్యాయే శాస్త్రేబ్రహ్మదిశేవిధా, సురద్రుమేవికల్పేచ
ప్రత్యయశ్చేత్సమార్థకః, అని నానా. “ఉదా. ప్రభాతకల్పారాత్రిః” అగ్నికల్పశృతః, (ప్రాతః
కాలసమానము రాత్రియనియు, నగ్నితుల్యుఁడుశత్రువనియుఁ దెలిసికొనునది) కైశిక - తలవెండ్రు
కలయొక్క ముడియందుఁకొప్పునందు, ఆకల్ప = అంతటను గల్పించఁబడిన, కల్ప - దేవలోకమునఁ
గల కల్పవృక్షముయొక్క, పుష్పగంధంబు - పువ్వులయందుఁగల పరిమళము, దిక్కులన్ - అన్ని
దిశలయందును, బుగులుకొనఁగన్ - వ్యాపించఁగా - గుప్తుఁగొట్టఁగా, ఇది గుబులుకొనుటకు
మాటురూపము. ఉదా ‘సీ. బుగులుకొంచుఁదనర్చు భూరిసౌరభముచే, నొటవైనమేఘాతయొప్పు
తోడ’ పరమ. వి. వెలఁది. ఒకశ్రీ. శాపవశమునఁ బాపాణమైనయారంభ, పాపాణచూర్ణంబు వెడలి-
యారాతిపిండిలోనుంచి బయటికివచ్చి, నాడు - పూర్వమొకప్పుడు, కడలిలోపలన్ - (శ్రీర)
సముద్రమునందు, పుట్టినక్రమమున్ - జన్మించినవిధమును - అనఁగాఁబాలకడలిలో లక్ష్మీదేవి యుడ
యించినట్లుద్భవించినదనుట, తెలిపెన్ - తెలియఁజేసెను, అనఁగాఁజూచువారందఱికిని సముద్రము
నందుఁబుట్టిన లక్ష్మీదేవియో యనునట్లుండెను. అలం. ఉత్పేక్ష. ‘యత్రాన్యధర్మ సంబంధాదన్యత్వే
నూపతర్కితమ్, ప్రకృతం హి భవేత్ ప్రాజ్ఞా, స్తా ముత్పేక్షాం ప్రచక్షతే’ అనిప్రౌతా. ‘సంభావన
మథోత్పేక్షా ప్రకృతస్య సమేనయత్’ కా. ప్రౌ.

తా|| తేటగల గుండ్రని ముత్యములపేరుల నంటుకొనుచున్న వట్టువగుబ్బలపైఁ గల కస్తూరి
యడుసుతోను, అపరంజయొక్క నీరు పోయఁబడిన పట్టుజడకుచ్చలమీఁద నెడతెగక ప్రకాశించు
చున్న పయ్యెద చెఱఁగునందలి జలతారుకాంతితోను, గురిగింజ గుత్తులవంటి చెవికమ్మలయొక్క దీప్తి
కనఁబడి కనఁబడకుండునట్లు చేయుచున్న చెక్కిశృయొక్క కాంతితోను, చంద్రుని సమీపమున నున్న
రోహిణీనక్షత్రమువలె నొప్పుచున్న నాసికాభరణమునందలి ముత్యముతోఁగూడిన ముఖప్రకాశము
తోను, నల్లనిమబ్బుతో సమానమైన తలవెండ్రుకలయందు గుప్పునవెడఁజల్లుచున్న తావిగల వేల్పుఁ
జెట్టుపువ్వులతోను, బాలకడలియందుఁ బుట్టిన లక్ష్మీదేవివలె నారాతిపాడినుండి రంభ వెలుపలకు
వచ్చెను.

వ|| ఈరీతి నన్నాతి రాతిపాడి వెడలి నిలిచిన సకలజనంబులు తమమనంబుల. 90

అ|| ఈరీతిన్ - ఈవిధముగా, అన్నాతి - ఆశ్రీ, రాతిపాడివెడలి - ఆశిలాచూర్ణమునుండి
బయటికివచ్చి, నిలిచినక - నిలఁబడఁగా, సకలజనంబులు - సమస్తమగుమానవులు, తమమనంబులన్ -
వారివారి మనస్సులయందు, ఇందు ‘ఈరీతికన్నాతిరాతి’ వృత్తనుప్రాసము. ‘జనంబులు మనంబులు’
అంత్యాహప్రాసము.

నీ॥ జోటజోటఁ గురియునో ♦ జుంటితేనియ మోవి, నొదవునో జాబిల్లి ♦ కొదమ నుదుట
 వినరునో శృంగార ♦ రసవృష్టికొప్పునఁ, దొలఁగునో యమృతంబు ♦ పలుకులందు
 రాలునో కుముదప ♦ త్రృములు చూపులయందు, వెడలునో సింగిణి విండ్లు బొమల
 వెళ్లఁబెట్టునో పూర్ణ ♦ విధుకాంతి మొగమున, దిగఁబాటునో పైఁడి ♦ తెలివి మేన
 గీ॥ వెడలఁ బొంగునో చెక్కుల ♦ విమలరత్న, దర్పణద్యోతనిగనిగల్ ♦ తఱచు గాఁగ
 జోడుకూడి చెలంగునో ♦ చూడఁ జూడ, గబ్బిగుబ్బులఁ గోడెడి ♦ క్కవలకవలు. 91

అ॥ మోవిన్ - కిందిపెదవియందు, జుంటితేనియ - తేనెటీగలుకూర్చుడు తేనెవంటి తేనె,
 జోటజోట - జోటజోట యను ధ్వనికలుగునట్లు, కురియునో - వర్షించునేమో, ఇచట 'జోట
 జోట' యనుద్విరుక్తినిగుఱించి 'నూ. కాంతిశబ్దాదిశబ్దాస్తు ద్విరుక్తాస్సంతనైకే సాధారణాస్తదన్యేచ
 పైచిత్ర్యం భూరివర్తతే' అని అధ. ఉదా 'చ. జోటజోట ధారగావడియుచున్' అని పాం. మా.
 నుదుటన్ - నొసటియందు, జాబిల్లికొదమ - బాలచంద్రుఁడు, ఒదవునో - పుట్టునేమో, కొప్పునన్ -
 కేశబంధమునందు, శృంగారరసవృష్టి - శృంగార - సంభోగమునుగూర్చిన 'ని. శృంగారస్సరతేనాట్య
 రసేఽఘోజమండనే' అని వి. రస - ప్రేమయొక్క, 'ని. శృంగారముఖ్య మధురాతి సువర్ణరేతో
 నిర్వాసరాగగరళద్రవపారదేషు, ఆస్వాదసద్భవిసుధాంబురసాఖ్యధాతు స్విప్టోరసో' అని నా. వృష్టి-
 వర్షము, వినరునో - వ్యాపించునేమో, పలుకులందున్ - సంభాషణములయందు, అమృతంబు - సుధ,
 రాలునో - చలించునేమో, చూపులయందున్ - పక్షణములయందు, కుముదపత్రములు - తెల్ల
 గలువపూరేకులు, రాలునూ - క్రిందఁబడునేమో, బొమలక - కనుబొమలయందు, ప్రభాపులయందు,
 సింగిణివిండ్లు - శృంగధనుస్సులు, వెడలునూ - వెలుపలకు వచ్చునేమో, మొగమునక - ముఖము
 పందు, పూర్ణవిధుకాంతి - నిండుచందురునియొక్క ప్రకాశము, వెళ్లఁబెట్టునో - వెలువడఁజేయు
 నేమో, మేనన్ - ఒడలియందు, పైఁడితెలివి. బంగారముయొక్క పరిశుద్ధత్వము, దిగఁబాటునో - క్రిందికి
 జాటునేమో, చెక్కులన్ - చెక్కిళ్ళయందు, విమలరత్నదర్పణ ద్యోతనిగనిగల్, విమల - నిర్మలమైన,
 రత్నదర్పణ - మణులతోఁజేయఁబడిన యద్దముయొక్క, ద్యోత - ప్రకాశమునందలి, నిగనిగల్ -
 నిగనిగయనుకాంతులు, తఱచుగాఁగన్ - అధికమగునట్లు, వెడలఁబొంగునో - ఆతిశయించి బయటికి
 వచ్చునేమో, చూడఁజూడక - మిక్కిలిపరిశీలించఁగా, గబ్బిగుబ్బులక - బటువులైనవట్లువస్తనముల
 యందు, కోడెజక్కవలకవలు - యావనపు జక్కవలజతలు జోడుకూడి - ఒండొంటితోఁగలిసి,
 చెలంగునూ - ఒప్పునేమో, రూపకాతిశయోక్త్యలంకారము. 'రూపకాతిశయోక్తి సాన్య నిగీర్వా
 ధ్యవసానతః. పశ్యనీలోత్పలద్వంద్వా నిస్సరంతి శితా శృరాః' కువ. 'నిగీర్వాధ్యవసానంతు ప్రకృ
 త్య. మేనయత్ ప్రస్తుతస్య య దన్యత్వం యద్యద్ధోక్తా చ కల్పనమ్' కార్యకారణయో ర్యశ్య.
 పాశ్యాపగ్యనిపగ్యయః, విక్షేయోఽతిశయోక్తిఃసా' ఉదా. 'కమల మనంభసికమలేచ కువలయే
 తాసకనకలతికాయాం సాచ సుకుమారసుభగే, త్యుత్పాతపరంపరా కేయమ్' కా.ప్ర. జక్కవల
 కవలు యనుకాలంకారము. 'యమకంపానరుక్తేయత్' కా. ప్ర.

తా॥ ఈశ్రీ యింపైనపెదవియ, బాలచంద్రునివంటి నొసలును, మరులుకొలుపునటువంటి
 కొప్పును, తీయనిపలుకులును, తెల్ల కలువపూరేకులవంటి కన్నులును, వంచినవిల్లువంటి కనుబొమలును,

నిండుచందురునిబోలిన మోమును, బంగారుచాయగల మేనును, వజ్రపుటద్దముల కెనయైన కాంతిగల చెక్కిళ్ళును, జక్కవజంటవలె గుండ్రని స్తనములు గలిగియున్నది.

ఉ॥ గుత్తపుగుబ్బలాడి నుమ ♦ కోమలి ముద్దులగుమ్మ మల్లె పూ
గుత్తి మెఱుంగుదీగె లత ♦ కూన మనోజురవాళి జాళువా
ముత్తైపుఁగోల చంద్రకళ ♦ మోహనమంత్రము కాంతిరాశి యీ
పుత్తడిబుమ్మయేకరణి ♦ బుట్టెనొకో యుపలంపుభూళిలోన్.

92

అ॥ గుత్తపుగుబ్బలాడి - బిగువైనయావనము గలదియును - కరినమైన స్తనములు గలదియును, నుమకోమలి - పుష్పమువలె మృదువైన మనోజ్ఞమైనదియును, ముద్దులగుమ్మ - ముద్దులుగులుగునట్టిది యును, మల్లెపూగుత్తి - మల్లెపూవులగుత్తివలె నింపైనదియును, ఇది మల్లీశబ్దమునకుఁ దత్సమము. మెఱుంగుదీగె - ఉత్కృష్టకాంతిగల విద్యుల్లతవంటిదియును, మెఱపుఁదీగెను బోలినదియును, లత కూన - లేఁగిఁగవంటి తనువుగలదియును, మనోజురవాళి - మన్మథునియొక్క ధ్వనియైనదియును, ఇది రవళయొక్క రూపాంతరము ఉదా. 'సీ. కెరలి నెమ్ములు నేయ కేకారవమ్ములు లావుకలెత్తునీలలరవాళి' ఆం. చంద్రా. జాళువాముత్తైపుఁగోల - అపరంజితోఁగూర్చిన ముత్యములయొక్క బాణమువలె సాగ నైనదియును, చంద్రకళ - చంద్రునియందలి భాగమువలెఁ బ్రకాశమైనదియును, మోహనమంత్రము - మరులుకొలుపునట్టి యింద్రజాలవిద్య యైనదియును, మోహనమంత్ర మనుటకు 'వశ్యము, ఆకర్షణము, విద్యేషణము, ఉచ్చాటనము, మోహనము, స్తంభనము, మారిణము, శమనము, అనునవి యేనిమిది విధములు గలవు. వానినెల్ల మంత్రశాస్త్రములయందుఁ జూడనగును. ఉదా. 'ఓం క్షైం క్షైం దేవి జగన్మోహినీ క్షీం క్షీం మాయాస్వరూపిణి సకలజనానాం మోహం కురు కురు క్షీం క్షీం స్వాహా' మం. శా 1. కాంతిరాశి - ప్రకాశముయొక్క ప్రోగుగాఁగూడినదియును, అయిన ఈపుత్తడిబొమ్మ - ఈయపరంజి ప్రతిమ, ఉపలంపు భూళిలోక - రాతిపిండియందును, ఏకరణిక - ఏప్రకారముగా, పుట్టెనొకో ఉద్భవించియుండెనొకదా, ఇందు 'పుత్తడిబొమ్మ' అనుటకుదా. 'సీ. తరతరంబులనుండి తనయింట నలరపు, త్తడిపైఁడి బుట్టఁజుస్తమున వెలయ' అని శృం. మ. అలం. మాలారూపకము. 'మాలా తు పూర్వవత్' కాప్ర. ఒకచోట బహుపమానములు కూడినప్పు డెటులమాలాపమ యగుచున్నదో యటులే యొకచోట ననేకధర్మముల నారోపించినపుడు మాలారూపక మగుచున్నది. ఉదా. 'సౌంద ర్యస్య తరంగితీ తరుణిమోత్కర్షస్య హర్షోద్దమః కాంతేః కర్మణి కర్మనర్మరహసా ముల్లాసనా వాసభూః, విద్యా వక్రగిరాం విధేనచసే ప్రావీణ్యసాక్షాత్క్రియా, బాణాః పంచశీలీముఖస్య లలసా చూడామణిః సా ప్రియా' ర. గం.

తా॥ దృఢమైన యావనముగలదియును, బుష్పమువలె మనోజ్ఞమయినదియును, ముద్దులుగుమ్మలగుచున్నదియును. మల్లికాగుచ్ఛమువలె నింపైనదియును, విద్యుల్లతవలెఁ బ్రకాశించుచున్నదియును. లేఁదీవవంటిదియును, మన్మథునివాగువమగు చిరుకవలె నొప్పచున్నదియును, బంగారుచాయగల మెఱుంగుదీగెను బోలినదియును, జంద్రకళతో సమానముగఁ బ్రకాశించుచున్నదియును, మోహమును గలిగించునట్టి యింద్రజాలవిద్యవలె నొప్పచున్నదియు నగు నీచొక్కపు బంగారుబొమ్మ తాతిష్ఠాడియం దెట్లుజన్మించినదోకదా! అని తలంచె.

—: రంభ నిరంకుశునియొద్దకు వచ్చుట .—

సీ॥ జిలుగుపయ్యెద జాఱఁ ♦ జికిలిగుబ్బలకాంతి, దిగఁబాటదిశల్లె ♦ దెలివిపటప
నలవోకగాఁజూడ ♦ ననమాస్త్రనిశితమా, ర్గణపరంపరలొక్క ♦ రాశిఁబడఁగఁ
గరపంకజములూఁవఁ ♦ గనకకంకణర్పుణ, నాదసంపదగుమా ♦ నముగఁజెలఁగఁ
బ్రతిపదంబుననూపు ♦ ర్పుణంపుళవిరావ, మునమూఁగఁబడిహంస ♦ ములు దొలంగఁ

గీ॥ దనరుచాతుర్యధుర్య సౌం ♦ దర్యరేఖఁ, దగిలిపీడనిచూపులు ♦ మగిడిడిగియ,
రాకమర్త్యులవెంటాడి ♦ రానమర్త్య. నీరజాక్షి నిరంకుశుఁ ♦ జేరవచ్చె. 93

అ॥ అమర్త్యనీరజాక్షి - దేవతాస్త్రీయగునారంభ; జిలుగుపయ్యెద - చిత్రలేఖనము గల
చేలాంచలము దుకూలాంబరముయొక్క పైఁటయనియు జెప్పవచ్చును. జాఱఁ - దిగఁబడుండఁగా,
చికిలిగుబ్బలికాంతి - తుడిచి చక్కఁజేసిన కుచములయొక్కప్రకాశము, దిగఁబాటన్ - క్రిందికిఁ
బ్రసరించుచుండఁగా; దిశల్లెన్ - దిక్కులన్నియును; తెలివిపటపన్ - స్వచ్ఛముగాఁజేయుచుండఁ
గాను, అలవోకగాన్ - ఇష్టమువచ్చినట్లు - స్వేచ్ఛగా, చూడఁ - అవలొకిందుచుండఁగా, అస
మాస్త్రనిశితమార్గణపరంపరలు. అసమాస్త్ర - విషమసంఖ్యగల బాణములుగలవాడయిన మన్మథుని
యొక్క; నిశిత - వాడియైన, మార్గణ - బాణములయొక్క, పరంపరలు - వరుసలు, అనుక్రమ
ములు, ఒక్కరాశిన్ - ఒక్కప్రొప్పునందు, పడఁగన్ - చేరుచుండఁగాను, కరపంకజములు - పద్మ
ములవంటిహస్తములు, ఊఁపన్ - ఊగించఁగా, కనకకంకణర్పుణనాదసంపద - కనకకంకణ - సువర్ణ
మయముగు హస్తాభరణములవలన, ర్పుణనాద - ర్పుణత్కారముయొక్క, సంపద - అధికము, గుమా
నముగన్ - అవ్యక్తమధురముగా, 'ని. గుమానము - సంజేహము' ఆం. వా. చెలఁగన్ - ఒప్పు
చుండఁగాను, ప్రతిపదంబునన్ - అడుగడుగునందు, నూపుర - కాలియందెలయొక్క, ర్పుణంపుళ
విరావమున్ - ర్పుణంపుళయనెడు ధ్వనివలన, హంసములు - హంసలు, మూఁగఁబడి - చుట్టు
కొని, తొలంగన్ - దారితొలఁగియావలికి బోవుచుండఁగాను, తనరు - ఒప్పుచున్న, చాతుర్య
ధుర్యసౌందర్యరేఖన్ - చాతుర్య - నేర్పుయొక్క, ధుర్య - భారమునువహించుచున్న, సౌందర్య -
చక్కఁదనముతోఁగూడిన, రేఖన్ - శరీరసౌష్ఠవముతో, తగిలి - పొంది, పీడని - విడివడనిఅనఁగా
తొప్పువాల్చునియనుట, చూపులు - వీక్షణములు, మగిడి - మరల - డిగియరాక - తక్కుపరచుటకు
వీలుగాక అన. గాఁ గమక్రమముగ నెక్కువయగునుగాని తక్కువకాదనిభావము. మర్త్యులన్ - మాన
వులను, వెంటాడిరాన్ - వెంబడించిరాఁగా, అనిమిషస్త్రీ యగుటవలన నాయువతిచూపుక్రమ
క్రమముగా నధికమై మానవుల నాక్రమించిన దని కవిహృదయము. పెద్దనార్యుడును 'ఉ. చూచి
ర్పుణం ర్పుళత్కటక ♦ సూచిత వేగపదారవిందయై, లేచి కుచంబులుందులుము ♦ లేనడుచుల్లలనాడ
నయ్యెడం, బూచినయొక్క పోఁకనును ♦ బోదయఁజేరి విలొకనప్రభా, పీచికలం దదీయపద ♦ పీ కలకాం
బుధి పెల్లిగొల్చుచున్' అనినాఁడు. రంభ నిరంకుశునియొద్దకు వచ్చునప్పుడు పయ్యెదజాఱుట కామేం
గిళము.

ఓంః ప్రస్ఫుతీక్షణే విచలతః కూపాదాకే మత్స్యవ
 ధ్మిల్లః కుసుమాంచితో విగళతి ప్రాప్తోఽపి బద్ధంపునః
 ప్రచ్ఛన్నా ప్రజతః స్తనా ప్రకటతాం శ్రోణీతటం దృశ్యతే,
 నీవీ చ స్థలతి స్థితాఽపి సుదృఢం కామేంగితం యోషితామ్ రతి.

ఈశ్లోకమున కాంధ్రము:

చ॥ పెదవి గదల్చు గన్నగచ ♦ పెంపెసలారబిటుందుఁజూచుచుఁ బ
 య్యదవిదిలించుఁ జన్నులు బ ♦ యల్పడఁ గొప్పననున్న క్రొవ్విరుల్
 నెదరినఁ బల్కరుందులుముఁ జెక్కునజెమ్మట జీరనించుఁ గ
 ట్టదిరినఁ జక్కగట్టుఁ జప ♦ లాక్షీ మనోహరమూర్తిఁ జూచినన్. కళా. శా.

నిరంకుశుః - నిరంకుశుడనెడు పేరుగలయాత్రాహ్మణుని, యొద్దకుచేరవచ్చెన్ - సమీపించెను, అలం -
 అతిశయోక్తి, విషయస్వస్వపాదానా, ద్విషయ్యుపనిబధ్యతే, యత్ర సాఽతిశయోక్తి స్యాత్. కవి
 ప్రాధోక్తిజీవితా' అని ప్రతా. ఉదా. 'కమల మనం భసికమలే. చతువలయే తాని కనకలతికాయాం
 సా చ సు మారసుభగే త్యుత్పాత పరంపరాకేయం' కా. ప్ర.

తా॥ ఆదేవతాస్త్రీయొక్కపైఁట జూచుచుండఁగా స్తనములకాంతి క్రిందికిఁబ్రసరించుచుం
 దిక్కులనిండుచుండెను. ఇచ్చవచ్చినట్లు మాచెడుచూపులవలన మృగబాణపరంపరలు కురియుచుం
 డెను. కమలములవంటి హస్తముల నూపుచుండుటవలనఁ గాంచనహస్తాభరములయొక్కధ్వని యవ్యక్త
 మధురముగా నుండెను. నడచునప్పుడు కాళియందెలయొక్క చప్పుడువలన నంచలు పాదములఁజాట్టు
 కొనుచు మరలఁదొలఁగుచునుండెను. నేర్పుగలదియు నందకత్తెయు నైనయాబిడయొక్క చూపులు క్రమ
 క్రముముగా వృద్ధియగుచు జనుల నాకర్షించుచున్నవి. ఇట్లానిరంకుశునిచెంతకు వచ్చెను.

—: నిరంకుశుండు సంతోషించుట :—

క. చనుదెంచి యెదుట నిలిచిన, వనజేక్షణఁ గౌగిలించి ♦ వసుధా సురనం

దనుఁడు నయనాంచలాశ్రులు, కొనగోరం దొలఁగ మీటు ♦ కొనుచుం బలికె 94

అ॥ చనుదెంచి - తనసమీపమునకువచ్చి, ఎదుటన్ - ముందరనిలిచిన, వనజేక్షణ - నిలిచి
 యున్న పద్మములవంటి కన్నులుగలదైన యారంభను, వసుధాసురనందనుఁడు - పుడమికి వేల్పువంటి
 వాడయిన యాసురశత్రుకుమారుఁడు, కౌగిలించి - ఆలింగనముచెసి, నయనాంచలాశ్రులు - నయ
 నాంచల - తనయొక్కకనుగొనలయందలి, అశ్రులు - కన్నీరును, కొనగోరణ - కొటియొక్కచివ
 రతో, ఇచట గోరణ అనుటకు నూ. ఔప విభక్తికముల తృతీయా సప్తమీ విభక్తులకర్థంబాదేశం
 బగు బా. వ్యా. తొలంగణ - స్వస్థానమును విడుచునట్లు, మీటుకొనుచు - ఎగఁజిమ్ముకొనుచు
 పలికెన్ - ఇట్లువచించెను.

తా॥ రాఁగానే యారంభను నిరంకుశుఁ డాలింగనమొనర్చి తన కన్నులనుబట్టి ప్రవించుచున్న
 యశ్రువులను గొనగోటితోఁ జిమ్ముకొనుచు నిట్లువచించె.

క. నాకై లోకై కన్తు, త్యాకారము తాతిలోన ♦ నణగించిమనో
వ్యాకీర్ణశోకభరమున, నాకులపడియుండవలసె ♦ నొందరళాక్షి.

95

అ॥ తరలాక్షి - ఓచంచలమైన కన్నులుగలదానా, నాకై - నాకొఱకు, లోకైకన్తుత్యాకా
రముకా. లోక - ప్రపంచమునందు, ఏక - ముఖ్యముగా 'ని. ఏకేముఖ్యాన్యకేవలాః అని నానా.
స్తుత్య - పొగడదగిన, అకారముకా - చక్కదనమును, తాతిలోనకా - శిలాగర్భమున, అణగించి -
మాటుపఱచి, మనోవ్యాకీర్ణశోకభరమునకా - మనః - మరస్సనందు, వి. విశేషముగా, 'ని. విశ్రేష్ఠా
తీతనానాథే విస్సాస్తిప్తిష్యణ్య నవ్యయం. అనివిశ్వ. ఆకీర్ణ - ఎడములేక, యంతటనునిండినట్టి, ఆనఁగాఁ
బూర్ణీభవించియునుట, శోక - దుఃఖముయొక్క, భరమునకా - అతిశయముతో, ఆకులపడి - కలఁత
పడి, వ్యాకులముకుజెంది, ఉండవలసెకా - ఉండవలసివచ్చెను, ఔకా - అవుగనుదా.

తా॥ ఓరంభా! నీవు నానిమిత్త మిట్లు కఠినమైన శిలాగర్భమున నీచక్కదనమును దాచి
కొనియుంటివి గదా.

వ॥ అన విని యయ్యరవిందదళాయతాక్షి భూసురనందనున కిట్లనియె. 96

అ॥ అనకా - ఇట్లుపలుకఁగా, విని - ఆకర్ణించిరదై, అయ్యరవిందదళాయతాక్షి - తామర
పువ్వులయొక్క రేకులవంటి విశాలమైనకన్నులుగల యాదేవవేశ్య, భూసురనందనునకున్ - పుడమికి
వేలుపువంటివాడయిన యాసురశర్మ కొడుకునకు, ఇట్లనియెకా - ఈ ప్రకారముగాఁజెప్పెను.
పైపద్యముతో నన్వయము.

తా॥ ఇట్లు వచించినతోడనే యానిరంకుశునితో రంభ యీతిగాఁ జెప్పఁబూనెను.

సీ॥ నలునకా శనిచేతి ♦ యలత హరిశ్చంద్ర, మహిపాల మాళికా ♦ మాలకొల్వు
రోహిణీభర్తకా ♦ రాహుచేద బహుపాటు, పంచసాయకునకా ♦ భస్మమగుట
వనజసంభవునంత ♦ వానికా తలపోక, పాకశాసరునకా ♦ బ్రహ్మహత్య
యరవింద నేత్రునకా బోయచేద జావు, హరునకా భిక్షుట ♦ నావనక్తి
గీ॥ ఘరుండు రామనృపాలున ♦ కా తలంప, నుత్కటంబైనపత్నీ వి ♦ యోగదుఃఖ
మొంతవారికిఁ గాని మ ♦ సీసురేంద్ర, కర్మసుచభవనీయంబు ♦ గాకపోదు. 97.

అ॥ మహిసురేంద - పుడమికి వేలుపులవంటివారిలో శ్రేష్ఠుడయిన వాఁడా, శనిచేతి
యలత - శనిదాధించుటచేత నయినకష్టము, నలునకా - చక్రవర్తియైన నలునియంతటివానికేనా
కలుగవలసినది, ఇది సంభవింపదగినది కాదనుట. ఇట్లే యంతట నెఱుంగునది. ఇవట శనియనఁ
పురుషుడేయని తెలియవలయును. 'శ్లో॥ హరిశ్చంద్రో నలో రాజా పురుషత్వః పురూరవః సగరిః
కార్తవీర్యశ్చషడైతే చక్రవర్తిని' అను ప్రసిద్ధినిబట్టి నలుండు కలియుగములోనివాఁడు కాఁడుగదా!
కలియని భారతాదులందుఁ గన్పట్టుచున్నది. కాని యది యసంగత మని కలి యేపురాణములనుబట్టియో
యుద్దేశించినట్లు భ్రష్టపడుచున్నది. 'సీ.నలునకా కలిచేతియలఁత' అని ననుగణదోషమాతేదు. మనము
విమర్శించినంతలో

తే|| “ప్రాధగురుకౌపరీధా వలీధుండైన, యాత్రిశంకుండువో లోజం ♦ భారయెదురఁ
గాంతిసంపదంగ్లోప్పయి ♦ కలయుగంబు, సాధ్యసాతీరేకంబు ♦ జలదరించె” శృ. వై. సప్త 95.

అ|| ‘కలహముల మొగంబకలియుగంబ’ శృ. వై. సప్త. 107

‘కలిరాజున్ - కలియుగమనెడిదొరను’ (ఏతల్లెంఘవాక్యము 569 పు.) ఇట్లు శ్రీనాథాదులచే
గలియుగమని యెన్నఁబడుచున్న కలిపురుషుండు కలియుగారంభమున జనించుట సహజముగాని
యంతకుఁ బూర్వయుగములయం దుండెననుట సమంజసముకాదు. శని యన్నియుగములయందుండు
వాఁడు శనియే కలిపురుషాపతారమెత్తినట్లు కొన్నిపురాణగాథలున్నవి. ఇట్లేహరిశ్చంద్రకథయందును
గౌరన కాలకాశికుండు కలిపురుషుడేయనియును శంకరకవి యొకచోఁ గలిపురుషుడనియు నొకచో
శనియనియుఁజెప్పిరి. (శంక. హరి. పం. 183. చ. 99.) శిల్పశాస్త్రములయందుఁ గలిని యముని
యొక్కమంత్రిగా వర్ణింపఁబడియున్నది. ద్విభుజః కృష్ణవర్ణస్తు ఖడ్గఖేటకసంయుతః కరాల
దంష్ట్రీవదనో రక్తమాల్యానులేపనః రక్తవస్త్రధర శ్చోగ్రః కిరీటమకుటాన్వితః, దీప్తాగ్నిసదృశాక్ష
శ్చ మహామహిషవాహనః యమస్తు తస్యపార్శ్వస్థా × × × × చిత్రనప్తః కలి
తైచ్రవ, ద్వారపార్శ్వే తు సంస్థితౌ, కృష్ణశ్యామనిభౌ తౌ చ రక్తవస్త్రధృతౌ పుభౌ పీఠపార్శ్వగతౌ
మృత్యుసహితౌ వు × × × × నీలలోహిత సంకాశౌ ద్వా చామరధృతౌ శ్రీయా
పురతః సంస్థితౌ విప్రా. ధర్మాధర్మసమాహ్వయాః యమః సింహాసనారూఢౌ మహిషరోహితస్తుతా
శి. ర. ఇచట హరిశ్చంద్రకథయు హరిశ్చంద్రః అగుటను సూ. ‘ప్రస్కంభ్య హరిశ్చంద్రా
వృషీ. సిద్ధాం. హరిశ్చంద్రగ్రహణ మమంతార్థమ్, ఋషీ ఇతికిం ప్రకశ్యో దేశః, హరిశ్చంద్రో
మాణవకః, ప్రస్కంభ్యహరిశ్చంద్రావృషీ అమంతార్థ మితి మంత్రేతు, హ్రస్వాచ్చంద్రోత్తరపదే
మంత్రే, ఇతి పూర్వనూత్రేణైవ సిద్ధ మితిభావః తత్సూత్రం వైదికప్రక్రియాయాం వ్యాఖ్యాస్యతే.
మాలకొల్వు - కడజాతివాని కూడిగము చేయుట, హరిశ్చంద్రమహిపాలమాళికా - రాజులలోశ్రేష్ఠుఁ
డయిన హరిశ్చంద్రునకేనా ప్రొప్పించవలసినది. రాహుచేఁబడుపాటు - విషధారులలో నధికుడైన
రాహువుచే మ్రొంగఁబడుట, రోహిణీభర్తృకా - దేవతలందఱి కమృతము నొసంగెడి చంద్రునకేనా
తటస్థించవలసినది, భస్మమగుట - కాలి బూడిదయైపోవుట, పంచసాయకునకా - ఊన్మాదన, రోదన,
సమ్మోహన, శోషణ, మారణము లనునైదుబాణములు గలిగి ప్రపంచమునందలి శ్రీ పురుష సము
దాయమునంతటికిని సంతోషము గలిగించునట్టి మన్మథునికేనా దాపరించవలసినది. తలపోక - శిరస్సు
తెగిపోవుట, వనజసంభవునంతవానికా - జగత్సృష్టికర్త యైనబ్రహ్మదేవునికిఁ బ్రొప్పించఁదగినదేనా;
పూర్వము బ్రహ్మదేవున కైదుశిరములనియు నొకానొకప్పుడా యైదుశిరములలో నొకటి శివునిచే
ఛేదించఁబడినదనియుఁ బురాణప్రసిద్ధి. బ్రహ్మహత్య - బ్రాహ్మణునిఁ జంపుటవలని పాపము, పాక
శాసనునకా - పుణ్యలోమున కధిపతియైన యింద్రునికిఁ దగులవలసినదేనా, ఇంద్రుఁ డొకప్పుడు
త్వష్ట్రునుతుఁ డగువిశ్వరూపాచార్యునిఁ జంపినందున నతనికి బ్రహ్మహత్యాదోషము సంభవించి
యిక్కట్లుచెందినట్లు భాగవతమునఁగలదు. బోయచేజావు - కిరాతునిచేఁజచ్చుట, అరవిందనేత్రు
నకా - దానవులను సంహరించువాడైన శ్రీ కృష్ణునకేనా సంభవించవలసినది. శ్రీరాముండు వాలిని
బాణముతోఁగొట్టఁగా నాతఁడు నిష్కారణముగా నాపై నేల శరమువిడిచితివన రాముండు నీయుత్తర
జన్మమున బోయవాడవై నేను గృష్ణావతారమును విడుచుసమయమున నీవును నిట్లే బాణమునాపైఁ

బ్రయోగింపఁగల వనుటయు నటులనే కృష్ణావతారాంతమున బోయవాని బాణప్రాప్తిచే శ్రీ కృష్ణావతార సమాప్తియగుటయుఁ బురాణములయందుఁ గలదు. భిక్షాటనావసక్తి - అడుగుకొని తినుట, హరునకా - వెండికొండ నివాసముగను నువర్ణపర్వతము హస్తమున విల్లుగను నన్నపూర్ణాదేవి భార్యగను గల శివునికేనా కలుగవలసినది, శివుఁడాదిభిక్షకుఁడని శాస్త్రప్రసిద్ధి. తలంపన్ - విచారించఁగా, ఉత్కటంబు - అధికము, ఐన - అయినట్టి, పత్నీవియోగదుఃఖము - భార్య యెడబాటగుటవలని శోకము, ఘనుడురామనృపాలునకా - గొప్పవాడయిన ఘనురామునికి సంప్రాప్తించఁదగినదేనా, ఇచట పత్నీవిశేషణమునకు వికల్పముగాఁ బ్రభమావిభక్తియంతమగుటకు 'నూ.విభాషయానుసంతంస్యా దత్రపత్నీవిశేషణమ్, భావ్యద్యర్థవ్యవధానేతు భేద్యస్యనిఖిలంభవేత్' అధ. ఎంతవారికిఁగాని-ఎంతటి ఘనులకైనను, కర్మము - ప్రారబ్ధము, అనుభవనీయంబు - అనుభవించఁదగినది, కాకపోదు - అట్లుగాక వ్యర్థముగాఁబోదునుమా, ఇచట నలునకాశనిచేతయిలతగ ఇట్లుపమానములను ప్రాసము. ఎంతవారికినిఁగాని మహిమచంద్ర కర్మమనుభవనీయంబుగాకపోదు, అనుటచే బహుసమానార్థాంతరన్యాసము. 'సామాన్యం వావిశేషోవా తదన్యేనసమర్థ్యతే, యత్రసోఽర్థాంతరన్యాసః సాధర్మ్యణేతరేణవా' కా. ప్ర. ఇందుసేసపద్య చతుర్థ బృహత్పాదమునతృతీయ చెప్పఁబడినది.

తా|| ఓనిరంకుశుఁడా! నలచక్రవర్తిని గలిపురుషుఁడు వేధించుటయు, హరిశ్చంద్ర సార్వభౌముఁడు మాలవానిని నేవించుటయు, చంద్రుఁడు రాహువుచే మ్రింగఁబడుటయు, మన్మథుఁడు శివునికంటిమంటతో బూడిదయగుటయు, బ్రహ్మకు శిరస్సుతెగుటయు, నింద్రునకు బ్రహ్మహత్య దగులుటయు, గృష్ణుఁడు కిరాతునిచే జచ్చుటయు, శివుఁడు భిక్షుమై తిక్కినట్లు, రాముఁడు సతి నెడబాసి దుఃఖమునుభవించుటయు, గలుగలేదా! వీరల్లరు సామాన్యులూ ఇట్టివారిలో నేనెంతటి దానను. కావున నెంతటిమహనీయులకైనను ప్రారబ్ధమనుభవింపక తప్పదుగదా!

—: రంభ నిరంకుశుని బ్రశంసించుట :—

క|| ఆపద లెవ్వరికైనన్, బ్రాపింపకపోవు వానిఁ బాపఁగ మిగులన్

బ్రా పగుచ్చుట్టుముగలుగుట, పో పుణ్యవిపాకఫలము + భూసురవర్యా,

98

అ|| భూసురవర్యా - పుడమికివేలుపులుగానున్నవారిలో శ్రేష్ఠుఁడా, ఎవ్వరికైనన్ - ఎటు వంటివారికైనను, ఆపదలు - కష్టములు, బ్రాపింపకపోవు - రాకపోవు, వానిన్ - ఆకష్టములను, పాపఁగన్ - తొలఁగించుటకుఁగాను, మిగులన్ - ఎక్కువగా, బ్రాపగుచ్చుట్టు - ఆదరువుగలబంధువు, కలుగుటపో - లభించుటయేకదా, ఇచట 'కలుగుటపో' అనుటకు 'నూ. అన్యేష్యర్థవిశేషే న్యురంతే శ్రుతిమసాహరాః' అధ. పుణ్యవిపాకఫలము - పుణ్యముపరిపక్వమునుజేదినఫలము. మహాదృష్టము, లోకముననెవ్వరికైన నాపదలు వచ్చునుగాని, వానిని దొలఁగించఁగల బంధువులు లభించుటయే దృష్టము. అనుటచే అప్రస్తుత ప్రశంసాలంకారము. 'అప్రస్తుతస్యకథనాత్ ప్రస్తుతం యత్ర' గమ్యతే, అప్రస్తుత ప్రశంసేయం సారూప్యాదినియంతి' తా. ప్రతా. 'అప్రస్తుత ప్రశంసాయా సానైవ ప్రస్తుతాశ్రయా కార్యే నిమిత్తే సామాన్యే విశేషే ప్రస్తుతే సతి, తదన్యస్య వచస్తుల్యే తుల్యస్యైవ వేతి పంచధా' కా. పృ. ఉదా. 'నుహృద్వహ బాష్పజలప్రమార్జనం, కఠోతి వైరిప్రతి యా తేజేన యః, స ఏవ పూజ్యః సపుమాన్ సనీతిమాన్ నుజీవితంతస్య సభాజనం శ్రియః'

తా|| ఓనిరంకుశుడా! కష్టము లేరకైన రాకపోవు గాని యట్టివానినిఁ బోఁగొట్టఁగల స్నేహితులు లభించుటయే పూర్వపుణ్యసాఫల్యమునుమా!

ఉ|| ఆపదకైన బంధుజన ♦ మక్కఱదీర్చుధనంబు రోగమున్
బాపఁగఁ జాలునొషధము ♦ పాపము క్తినిఁజేయుపుత్తుఁడున్
గోపమడంచు తెల్వి బుధ ♦ కోటికి మెచ్చగువిద్య దీనసం
తాపముఁజూడలేదయ ♦ దైవవశంబునఁగాక కల్లునే.

99

అ|| ఆపదకుఁ - కష్టసమయమునకు, ఐన - అక్కఱకు వచ్చిన, బంధుజనము - చుట్టముల యొక్క సముదాయమును, అక్కఱదీర్చు - అవసరమును దొలఁగించునట్టి, ధనంబు - ద్రవ్యమును, రోగముఁ - వ్యాధిని, పాపఁగఁ - పోఁగొట్టుటకు, చాలునొషధము - శక్తిగలిగినటువంటిమందును, పాప విముక్తినిఁ - పాపమునుబోఁదోలుట, చేయుపుత్తుఁడుఁ - ఆచరించునటువంటి కుమారుఁడును, గోపమడంచు తెల్వి - గోపమునునశింపఁజేయునట్టి జ్ఞానమును, బుధకోటికిఁ - పండితుల యొక్క సమూహమునకు, మెచ్చగువిద్య - మెప్పుగలవిద్యయును, అనఁగాఁ బండితులు మెచ్చునటువంటివిద్య యనుట, దీనసంతాపముఁ - దరిద్రులయొక్కకాఁకను, చూడలేనిదయ - చూచి సహించలేని కారుణ్యమును, దైవవశంబునఁగాక - అదృష్టవశముననేతప్ప, ఇచట 'దైవవశంబునఁగాక' అనుటకు 'నూ. క్వవిదర్శవిశేషేచ యాథోవిశ్రాంతిరుచ్యతే' అథ. కల్లునే - ప్రియమైన - ప్రాప్తించదనుట, ఇందు కార్యసాధనమున కొక్కసాధనమేచాలియుండ చెక్కుసాధనములను గార్యమునందు నన్వయించుటచే సముచ్చయాలంకారము. ఉదా. పగలు వెలవెలబాటుమన్న చంద్రుఁడు కలువలులేని కొలను, లుబ్ధుడగురాజు దరిద్రులగు సజ్జనులు, రాజసభలో బలుకుబడిగల దుష్టులు, ఇవి నాకుహృదయ శల్యములు.

తా|| ఓనిరంకుశుడా వినుము! లోకమునం దెవ్వరికైనను గిష్టకాలమున సహాయము చేయునట్టి స్నేహితులును, నవసరమైనప్పు డుపయోగపడు ధనమును, వ్యాధినిబోఁగొట్టఁగలిగిన యాషధమును, తలిదండ్రులు చేసినపాపములను బోఁగొట్టునటువంటి కుమారుఁడును, గోపమును రహితముచేయునట్టి శాంతముతోఁగూడిన జ్ఞానమును, ప్రియము కొనియాడఁదగిన విద్యయును, దరిద్రులయొక్క పరితాపమునుగాంచి సహించలేని దయయును, నివియన్నియు నదృష్టవశముననే లభించునుగాని సామాన్యముగా సంప్రాప్తించవు గదా.

గీ|| నాకు నినువంటివినయ♦నిర్ణయధురీణు, పొందు గలుగంగఁ గాదె యో♦ భూసురేంద్ర
పాకశాసనదత్త శా ♦ పము దొలంగె, వరతరంబైన నిర్జర ♦ త్వంబుఁగంటి. 100

అ|| ఓభూసురేంద్ర - పుడమికి వేలుపులుగా నొప్పినవారిలో నధికుఁడైనవాఁడా, నాకుఁ - నాకు, నినువంటి - నీవంటి, నిన్నుఁబోలిన, వినయనిర్ణయధురీణుపొందు, వినయ-ధర్మమునందు, నిర్ణయ - నిశ్చయమైన, ధురీణుపొందు - భారమునువహించెడివాని స్నేహము, కలుగంగఁగాదె - కలిగియుండుట చేతనేకదా, 'నూ. కాదెకదార్థకంబగు' అని ప్రా. వ్యా. ఉదా. 'శౌరికృపగాదెనాకున♦త్వయబలంబు' అని జై. భా. పాకశాసనదత్తశాపము. పాకశాసన - ఇంద్రునివలన, దత్త - ఇయ్యబడిన, శాపము -

తిట్టు, తొలంగెక — విమోచనమయ్యెను, వరతరంబు — శ్రేష్ఠతరము, ఐన — అయినట్టి, నిర్జరత్వంబు — దేవతాత్వమును, కంటిక — పొందితిని, ఈపద్యమున, ‘నినువంటి’ అను పదప్రయోగమునకుదా. ‘నూ. అట్టిపోనిబోఁటి శబ్దంబులు వదర్శకంబులు, బోఁటితనంతఁబ్రత్యయార్హంబునగు, అట్టి ప్రభృతులు పరంబులగుచో నట్లు ప్రభృతి పరకనామానులకుంబలెఁ బూర్వపదంబులకు విభక్తులు త్రివిధంబులం బరఁగు, అందుబోఁటివంటులు సమానంబులు అవి పరంబులగుచో నాత్మార్థమునకు నామతచ్ఛబ్దంబు లకుంబోలెఁగార్హంబు, పోనిపరంబగు చోడు వర్ణకంబుగొఁదద్రుతంబునిత్యంబు’ ప్రా. వ్యా. “క. నిను వంటినితిపరులుక” అనిశకాం. నాకు నీవంటి నీతిశాలిసాండు గలుగుటచేతనే యింద్రశాపము తొలగి నది, శ్రేష్ఠమైన దేవత్వము లభించినది, అనుటచే గంగము అనుసంచారిభావ ముదయించినది. నీవు మానవుడవుగా నగపడినను దేవతాచక్రవర్తి యగు నింద్రుఁడు నాపైఁ బ్రయోగించిన ఘోరశాపమును దొలంగించితి వనుటకు “ఆ. మిఁరెఁపుగింజ చూడఁ మీఁదనల్లగనుండుఁ, గొఱికిచూడ లోనఁజూటుకు మనును, సజ్జను లగువారిఁసార మిట్లుండురా, విశ్వ” వేమ. ‘జాడ్యం ధియో హరతి సింఛతి వాచినత్యం మానోన్నతిం దిశతి పాపమపాకరోతి. చేతఃప్రసాదయతి దిక్షుతనోతి కీర్తిం సత్సంగతిం కథయ కిం నకరోతి పుంసాం” భర్తృ. మంచివారిన్నేహము సకలార్థసాధనము ఎట్లన సత్యసంభాషణము గలిగించు చున్నది. బుద్ధిమాంద్యమును బారద్రోలుచున్నది గౌరవమును దెచ్చుచున్నది. చెడుబుద్ధుల నడుచు చున్నది. యశశ్చంద్రికల దిశాంతములవఱకుఁ జాటుచున్నది. మనస్సును రంజింపఁజేయుచున్నది. సాధు సంగమము మనుష్యులకుజేయని మేలాక్కటియులేదు. నాకు నీవంటి మహనీయుని పొందుగలుగుట చేతనేకదా యింద్ర శాపముదొలగినది. శ్రేష్ఠమైన దేవత్వము లభించినది. అనుటకు ‘జన్మతన్మన్మహే ధన్యం సంసర్గోయత్రసత్తమైః, సౌభాగ్యంపశ్య నింబస్య చందనాచలజన్మనః’ హరిసు. మంచివారి న్నేహము సమస్తగుణముల నిచ్చును. మలయాచలమునఁ బుట్టుటచేతనేకదా వేఁపచెట్టు చందన పరి మళమునందఁగలిగినది. ఇచట నిరంకుశుఁడు వేశ్యమాతచేఁ బరాధవింపఁబడినవాఁడయ్యు దివ్యలోక వాసిని యగు రంభచేఁ గొనియాడఁబడుచున్నాఁడనుటకు “స్మర్థామర్థాంగిన్యాఃకన్యా కక్త్రీగింఁద్ర నందిన్యాః, సాతదపిజహ్నుకన్యామూర్ధిన్యా ధూర్జపేర్జయతి” హరిసు. పార్వతి ద్వేషముచేత నిందించి నను గంగ శివునియొక్క జటాఘాటముననే ప్రకాశించుచున్నదని భావము.

తా|| ఓ నిరంకుశుఁడా నాకు నీవంటి నీతిశాలియొక్క న్నేహము లభించుటచేతనే కదా యింద్రనిశాపము నైతము విమోచనమయ్యెను. శ్రేష్ఠమైన బృందాగకత్వమునుఁ బొందితిని.

క|| అనిపలికి ధారుణీసుర, తనయాగ్రణి పూర్వమైన ♦ దయదప్పకుమీ

నినుమఱవ నేనె వత్తున్, గనియుం గనకుండఁగానొ ♦ కానొకవేళన్.

101

అ|| అనిపలికి — పైఁజెప్పిన ప్రకారముగావచ్చినదై, ధారుణీసురతనయాగ్రణి — శ్రేష్ఠుఁడ వగు నో బ్రాహ్మణకుమారుఁడా, పూర్వమైనదయ — కడఁచినకాలమున నీవు నాయందుంచిన కనికర్ష మును, తప్పకుమీ — ఇంకను దప్పవలదునుమా, నినుమఱవక — నిన్నుమఱచిపోకు - నిన్నెప్పుడును జ్ఞాపకముననుంచుకొనెదననుట. కనియుంగనకుండఁగాక — కనుపడికనుపడనట్లుగా, అనఁగా దేవతలు నన్నుఁజూచి పరాకుతోనుండెడి సమయమున నెవ్వరికిఁదెలియకుండననుట; ఒకానొకవేళక — ఏదో యొకసమయమునందు, నేనెవత్తుక — నాయంతట నేనే నీదగ్గఱకువచ్చెదను, ఇందు ఓ బ్రాహ్మణ

శ్రేష్ఠుఁడా పూర్వస్నేహమును మఱవకుము, అని జ్ఞాపకముచేయుటచేత స్మృతియను సంచారిభావ మేర్పడినది. “పూర్వానుభూత విషయం జ్ఞానం స్మృతిరుదాహృతా” ప్రతా.

తా|| ఓ బ్రాహ్మణుఁడా నీవు నాయం దిదివఱకుఁ జూపుచున్నదయను వదలవలదు సుమా! నేనుమాత్రము నిన్నెన్నటికిని మఱవను. దేవతలకుఁ దెలియకుండ నేదోయొక సమయమున నాయంతట నేనే వచ్చుచుండెదను.

చ|| వినయగుణోత్తమండవు వి + వేకసమగ్రుండ వార్య కోటిలో
ఘనుడవు నీతిశాలి వది + గాక మనోహరమూర్తి పెంతయున్
వనితకు నిన్నువంటి మగ + వాని కవుంగిలి గల్గుటల్ మనం
బునఁ దలపోయఁ బూర్వకృత + పుణ్యవిపాకము గాక కొంచెమే.

102

అ|| వినయ గుణోత్తమండవు - నవ్రతతోఁగూడిన గుణమునందు శ్రేష్ఠుఁడవు, వివేకసమగ్రుండవు - నిండారిన జ్ఞానముగలవాడవు. ఆర్యకోటిలోక - పూజ్యులైనవారిలో, ఘనుడవు - గొప్పవాడవు, నీతిశాలివి - న్యాయముతోనొప్పచుండెడివాడవు. అదిగాక - అంతమాత్రమేకాకుండ, ఎంతయుక - మిక్కిలి, మనోహరమూర్తివి - సౌందర్యముతోఁగూడిన శరీరముగలవాడవు, కనుక, వనితకున్ - ఆడుదానికి, నిన్నువంటి మగవానికవుంగిలి - నీబోటి పురుషునియాలింగనము, కల్గుటల్ - చేకూరుటయనఁగా, మనంబునన్ - మనస్సునందు, తలపోయక - విచారించఁగా పూర్వకృతపుణ్యవిపాకము, పూర్వకృత - క్రిందటికాలమునఁజేయబడిన, పుణ్య - భాగ్యముయొక్క, విపాకము - పరిపక్వము; - చక్కఁగాఁబండుట, కాక - అట్టిదిగాకుండ, కొంచెమే - స్వల్పమా, ఇందు “నిన్నువంటి” అను ప్రయోగమున కుదా. ‘అ. నిన్నువంటి పుణ్యనిరతుండు, అని విష్ణురతి యనుసంచారిభావము వర్ణించఁబడినది. క. తరుణీమణులకుఁ బురుషుల, కరయఁగ సంభోగవిషయ + మగునభిలాష, స్ఫురణయు మనములఁబొడమిన, ధరలో నది రతి యనంగఁ + దగు నెట్లన్నక, ఉదా. ఉ. చల్లదనంబె చంద్రునకుఁ + జక్కఁదనంబె ప్రసూనధన్వికిక, సల్లితోరుసౌరి భమె + చైత్రున కొక్కనికొక్కమేలిమే, తెల్లము గాకనాపతియు + దీర్ఘసౌఖ్యుఁడు నారసింహభూ,వల్లభుఁ డట్లుసర్వగుణవైభవ మెవ్వరికైనఁగల్గునే” అని కా. సం. ద్వితీయసముచ్చయాలంకారము. ఖలేకపోతన్యాయేన బహూనాంకార్యసాధనే, కారణానాంసముద్యోగః సద్వితీయః సముచ్చయః” అని ప్రతా చాంద్రాలోకమున సముచ్చయమనియే చెప్పినాఁడు, మరియును “తత్పిన్ధిహేతావేకస్మిన్ యత్రాస్య తైత్కరం భవేత్ సముచ్చయో2-సా. కా. ప్ర.

ఉదా. ‘కులమమలినం భద్రదామూర్తి స్మృతిఃశ్రుతిశాలిని భుజబలమలం స్థితంలక్ష్మీః ప్రభుత్వమఖండితమ్ ప్రకృతిసుభగాప్యేతేభవా అమిభిరయం జనోప్రజతిసుతరాం దగ్ధంరాజం స్తవీవ తవాంకుశాః” (గ్రంథవిషయం) యువతికి నీవంటిమగవానికవుంగిలి లభించుట పూర్వపుణ్యఫలమనుటచే, గర్వ మను సంచారిభావము గోచరించుచున్నది. ‘ప్రతియో కలంకాంకితునకు, సతియగు రోహిణియు నతనిసతియగు రతియందు, జతురన్యసింహునిఁ జెందిన యతిధవ్యకు నాకు చనుచు నంగన నవ్వెన్” కా. సం.

తా|| శ్రేష్ఠమయిన నమ్రతగలవాడవు, జ్ఞానసంపన్నుడవు, పూజ్యులలో నధికుడవు న్యాయ వంతుడవు - చక్కనివాడవు, కనుక యవతికి నీవంటి సత్పురుషునియాలింగనము లభించుట పూర్వ జన్మమునఁ జేయబడిన సుకృతమువలని యద్భుతముగాని వేటొకటిగాదు.

క. తనువుం దనువుం గూడుట, ఘనతరసంసర్గఫలము ♦ గాదు తలంపక

మనమున్ మనముం గూడుటయనువమసంసర్గమ హిమ ♦ యవనినురేంద్రా. 103

అ|| అవనినురేంద్రా - పుడమివేలుపులవంటివారిలో నధికుడైనవాడూ, తనువుందనువుం గూడుట - ఒకశరీరముతో మరియొక శరీరము కలియుట, ఇచట 'తనువు, అను శబ్దమునుగూర్చి నూ. సర్వత్రోదోతోర్వర్భవతిమవత్' నన్న. 'మనువట్వాదిశబ్దానాం నడుశ్చిశ్చప్రయుజ్యతే' అథ. ఘనతరసంసర్గఫలము - ఎక్కువగాఁగలయికయొక్క ప్రయోజనము, కాదు - కానేరదు, అనఁగా నట్టిది సంగమము కాదనుట, తలంపక - ఆలోచించఁగా, మనమున్ మనముంగూడుట - ఒకరి మనస్సుతో నొకరిమనస్సు కలియుటయే, అనుపమసంసర్గమహిమ, అనుపమ - ఆసమానమైన, - సమా సములేని, సంసర్గ - కూడికయొక్క, మహిమ - గొప్పతనము, అలం, అర్ధాంతరన్యాసాలంకారము. శరీరము శరీరము కలియుట సంభోగముకాదు, మనస్సు మనస్సు కలియుటయే సంభోగమగును. ఇరువురి మనస్సులొకటిగానిది సంభోగము కాదనుటకు "ఏతత్కామఫలంలాక్షేతద్వయోరేకచిత్తతా. ఆన్యచిత్తకృతేకామే శవయోరివసంగమః" భర్తృ-

తా|| ఓయత్తమబ్రాహ్మణుండూ! ఒకశరీరముతో మరియొకశరీరము కలియుట సంభోగము కాదు. ఒకరిమనస్సుతో నొకరిమనస్సుకలియుటయే సాటిలేని సంభోగ మగును.

—; రంభ స్వర్గమునకుఁ జనుట ;—

క|| అదిగాక మనకు మదియున్, మదియుం గలసినది యొక ♦ మఱపులుగలవే

ముదమొదవఁ బోయివచ్చెదఁ, ద్రిదివంబున కనుచు రంభ♦ దివికింజనియెన్ 104

అ|| అదిగాక - అంతమాత్రమేగాక, 'అదిగాక' అనుటకు నూ. క్వచిత్కవిశేషేచగూఢౌ విశ్రాంతిరుచ్యతే. అథ. మనకున్ - మనయిరువురికిని, మదియున్ మదియున్ - నీమనస్సును నామన స్సును, కలిసినది - ఏకమైనది, ఇంకన్ - ఇకమిందట, మఱపులు - నచ్చునీవు నిన్ను నేను మఱచి యుండుటలు, కలవే - ఉండునా, - ఉండవచ్చుట, ముదమొదవక - సంతోషముకలుగఁగా, త్రిదివంబునకున్ - దేవలోకమునకు, పోయివచ్చెదన్ - వెళ్ళిచురలవత్తును, అనుచున్ - ఇట్లు పలుకుచు, రంభ - ఆదేవవేశ్య, దివికిన్ - స్వర్గమునకు, చనియెన్ - పోయెను. ఇంను మన యిరువురికి మనస్సుకలియుటచేత నొకరినొకర మెన్నటికిని మఱవముగదా! దేవలోకమున వెగి వత్తు వత్తుననుటచే ధృతి యనుసంచారిభావ ముత్పన్నమయినది. "ధృతి శ్చిత్తస్య వైష్ణుహ్యం జ్ఞానాభీష్టా గమాదిభిః" ప్రతా. ఇచట రంభ నిరంకుశునితో మనకు మనస్సు లేకభవించినది కనుక దూరముననుం డినను సమీపముననున్నట్లే యనుటను గూర్చి "దూరస్థోఽపి నదూరస్థోయో యస్యచనసిస్థితః" యో.

యస్యహృదయే నాస్తి సమీపస్థోఽపి దూరతః” చాణ. మనయుభయుల మనస్సు కలసినదికనుక నిఁక మఱవమనుట క్షీరసీరన్యాయమని యూహింపవలయును.

తా|| మనయిద్దఱికి సంభోగస్నేహమే కాక మనస్సు లేకభవించుటవలన నొకరినొకరము మఱచి యుండము గదా: సంతోషముగా నివృత్తాకమున కేగి వచ్చెదను. అని యాదేవకాంత స్వర్గమునకుఁ బోయెను.

—: రంభ యింద్రసభకుఁ బోవుట :—

- సీ. చామరగ్రాహిణీ ♦ స్వర్ణకంకణర్పుణ, త్కారపోషితనటీ ♦ కటకనినదుఁ
దనులతాముకుళమే ♦ ధావిధాయకసౌర, గాయకగేయ సం ♦ కలితపులకు
ధవళసారసలన ♦ త్కాసారమతికార, జాంబకాంబుజ సహ ♦ ప్రాంచితాంగు
వర్ణిత దోర్లతా ♦ స్వస్తికామరయోషి, దభిరామకాంతి భా ♦ గుభయభాగు
గీ. నిర్జరాచార్య జల్పిత ♦ నీతిశాస్త్ర, వచనకంపితమూర్ధ పా ♦ ర్షప్రదీప్త
రత్నమయకుండలప్రభా ♦ రాజమానునింద్రుఁ జేరంగవచ్చెఁబూ ♦ ణ్ణేందువదన. 105.

అ. పూర్ణేందువదన — నిండుచందురునివంటి మొగముగలదైన యాసురకాంత, చామర.....
నినదుక. చామరగ్రాహిణీ — వింజామరములను జేఁబూనిన దాసీలయొక్క, ‘ని. చామరంతు ప్రకీ
ర్ణకం’ అని అ. స్వర్ణకంకణ — అపరంజి హస్తాభరణములవలని, యూత్కార — యూర్పుణయనునట్టి
ధ్వనిచేత, పోషిత — రక్షించఁబడిన, నటీకటక — నాట్యముచేయుచున్నస్త్రీల కాలియందెలయొక్క,
నినదుక — ధ్వనిగలవానిని, తను.....పులకున్. తనులతా — ఒకలనెడి తీగయందు, ముకుళ —
అపుడు వికసించిన మొగ్గలవంటి, మేధా — ధారణాశక్తిగలబుద్ధితో, ని ‘ధీర్ధారణావతీమేధా’ అని
అ. విధాయక — చేయుచున్న, సౌర — దేవతాసంబంధమైన, గాయక — గానముచేయువారియొక్క,
గేయ — సంగీతముతో, సంకలిక — కూడుకొనిన, పులకుక — మేనియొక్క గగుర్పాటుగలవానిని,
ధవళ.....తాంగుక. ధవళ — తెల్లనివైన, సారస — తామరపువ్వులవలన, లసత్ — ప్రకా
శించుచున్న, కాసార — కొలననెడి, మతి — తలంపునకు — ఇచ్చుకు, ని ‘మతిర్ధీచ్ఛాస్త్రితిచ్ఛపి,
అనివిశ్వ. కారణ — హేతువైన, అంబక — కన్నులనెడి, ని ‘అంబకోజనకేబాణ నేత్రమండేషు
చాంబకం’ అని విశ్వ. అంబుజ — పద్మములయొక్క, సహస్ర — వేయిటిచేత, అంచిత — ఒప్పు
చున్న, అంగుక — దేహముగలవానిని, వర్ణిత.....భాగుక. వర్ణిత — కొనియాడఁబడిన,
దోర్లతా బాహువులనెడి తీగెలుగల, స్వస్తిక — శుభయుక్తమయిన, అమరయోషిత — దేవతా
స్త్రీలయొక్క, ‘ని. స్త్రీయోషిదబలయోషా, నాసీమంతినీవధూ’ అ. అభిరామ — మనోహరమైన,
కాంతి — ప్రకాశముచు, భాక — పొందుచున్న, ఉభయభాగుక — ఇరుపార్శ్వములు గలవానిని,
నిర్జ.....మానుక, నిర్జరాచార్య — బేలుపులకు గురువైనబృహస్పతివలన, జల్పిత — చెప్పఁ
బడిన, ‘ని. ఉక్తంభాషితమునితం జల్పితమాఖ్యాతమభిహితంలపితమ్’ అని అ. ఉదా. ‘ఇతిస్థిత
జల్పితం మదవశాత్కురంగీదృశః’ స. కం. నీతిశాస్త్ర — న్యాయశాస్త్రముయొక్క, వచన — వాక్య
ములవలన, కంపిత — కదలించఁబడిన, మూర్ధ — శిరస్సుయొక్క, పార్శ్వ — రెండువైపులయందు,

ప్రదీప్త - మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్న, రత్నమయ - మణిమయములైన, కుండల - కర్ణభూషణముల యొక్క, ప్రభా - కాంతిచేత, రాజమానుక - ప్రకాశించుచున్నవానిని, ఇందుకై - స్వర్గాధిపతి యగునింద్రుని, చేరఁగన్ - సమీపించునట్లుగా, వచ్చెన్ - ఏతెంచెను, 'నూ. కర్మప్రచనీయముక్తే ద్వితీయా' అనిశాస్త్రము. దివ్యలోకసభను వర్ణించుటచే, అలం. ఉదాత్తము. శ్లో॥ ఉదాత్తమృద్ధిశ్చరి తం, శ్లాఘ్యంవాఽన్యోపలక్షణం' అని చంద్రా. 'పూర్ణేందువదన' ఉపమాలంకారము మఱియు 'కంకణరుణగాయకగేయ-కలితపుట. కాసారమతికార. అంబకాంబుజ-భాగుభయభాగు' ఇత్యాదుల నుప్రసాలంకారము.

తా॥ దివ్యలోకమున నింద్రుఁడు కొలుపుదీరియుండఁగా వింజామరములను వీచుచున్న దాశీల యొక్క సువర్ణహస్తాధరణముల యుజత్కారమువలన నెదుట నాట్యము చేయుచున్న నాట్యస్త్రీల కాలియందెలచప్పుడు వినఁబడకుండెను. గంధర్వులయొక్క మేధాసంపత్తి గల గానమువలన మేను గగుర్పొడిచెను. వేయికన్నులతో నొప్పటవలనఁ దెలిదమ్మిపువ్వులతో నలరారుచున్న కొలనువలె శోభాచతుఁడై యుండెను. స్తోత్రము చేయుచున్న దేవతాస్త్రీలయొక్క శరీరచ్ఛాయ యిరుపార్శ్వముల విరాజిల్లుచుండెను. బృహస్పతి వచించుచున్న ధర్మములకుఁ దలయూఁపుచుండఁగా రత్నము లతోఁ జేయఁబడిన చెవిపోగులయొక్క కాంతులు సభ్యులపైఁ బ్రసరించుచుండెను. అట్టిసమయమున రంభ యింద్రుని సమీపమునకు వచ్చెను.

—: ఇందుకైదు కోపించుట .—

క॥ చనుదెంచి మొక్కి నిలిచిన, వనితామణిఁ జూచె దివిజ ♦ వల్లభుఁడు రవు
ల్కొనుకోపవహ్నికీలల, కును బొమముడిధూమపంక్తి ♦ కొదువం దీర్పన్. 106

అ॥ చనుదెంచి - వచ్చి, మొక్కి - సమస్కరించి, నిలిచిన వనితామణిన్ - నిలఁబడినయారం భను, దివిజవల్లభుఁడు - దేవతలకు రాజగు నాయుంద్రుఁడు, రవుల్కొను కోపవహ్నికీలలకును రవుల్కొను - కాలుటకు మొదలుపెట్టుచున్న, కోపవహ్ని - కోరిధమనెడునిప్పుయొక్క, కీలలకును - జ్వాలలకు - మంటలకు, బొమముడి - కోపముచేతఁగలుగు బొమలముడియనెడి, ధూమపంక్తి-పొగ యొక్కవరుస, కొదువఁదీర్పన్ - తక్కువను బూరించునట్లు, చూచెన్ - వీక్షించెను, అలం: అల్లిప్తకేవల పరంపరితరూపకము.

తా॥ వచ్చి నమస్కారముచేసి నిలువఁబడిన రంభను దివస్సుతి చూచెను. ఆ చూచునప్పు డత తనికీఁ గోరిధాగ్ని ప్రజ్వలించుచున్నట్లు బొమముడి యనుపొగవలనఁ దెలియుచుండెను.

వ॥ ఇద్విధంబునఁ గోపోద్రిక్తంబుగాఁ జూచి యిట్లనియె. 107

అ॥ ఇద్విధంబునన్ - ఈప్రకారముగా, కోపోద్రిక్తంబుగాన్ - కోరిధమతిశయించునట్లుగా, చూచి - వీక్షించి, ఇట్లనియెన్ - ఈవిధముగాఁ బలికెను.

ఆ॥ లంజ విటుఁ డొనర్చు ♦ లాలనభరమున, మఱచె నేమొ కాక ♦ మమ్ము లక్ష్య
ఛెట్టదో ప్రభావ ♦ షేషలశ్యమున లే, కున్న శాపభీతి ♦ నొందకున్నె. 108

అ|| లంజ - ఆబోగముది, విటుడు - దానిమిండగాడు, ఒనర్పు - చేయునటువంటి, లాలనభరమునన్ - లాలించుటయొక్క యతిశయమువలన, మఱచెనేమొ - మఱపుచెందియుండెనేమో కదా, కాక - అటులఁగానిసత్తమున, పృభావపేశలత్వమునన్ - పృభావ - సామర్థ్యముయొక్క, పేశలత్వమునన్ - మృదుత్వముచేత, మమ్మున్ - అధికారులమైన మావంటివారిని, లక్ష్మ్యపెట్టదో - సరకునేయకుండెనేమో, దానికంటికి మావంటివారగపడుచున్నారో లేదోయనుట, లేకున్నన్ - ఈ రెండుపద్ధతులుగానియెడల, శాపభీతిన్ - నాయొక్క తిట్టువలని భయమును, ఒందకున్నె - పొందకుండునా,

తా|| ఆబోగముది మిండగాని లాలింపుమాటలవలన మఱచినదో, లేక దానికిఁ గల గర్వము వలన మేము కంటి కగపడుటలేదో, కాకున్న శాపమునకు భయపడకుండునా.

వ|| అని రంభనుద్దేశించి.

109

అ|| అని - ఇట్లుపలికి, రంభను = ఆదివిజవేశ్యను, ఉద్దేశించి - నిశ్చయించి - బాగుగాఁజూచి,

అ|| తొలుతఁ జేసినట్టి ♦ దుష్టకర్మంబున, సంగ్రహింపరాని ♦ శాప మొందె

సద్రసంపునడకఁ ♦ జరియింపు మిచ్చుడైన, మగువయోజ మాన♦మందు గలదె 110

అ|| తొలుతఁ - మొదట, చేసినట్టి - ఆచరించినటువంటి, దుష్టకర్మంబునఁ - చెడ్డపని వలన, సంగ్రహింపరాని - సంపాదించుకొనఁగూడనిదైన. శాపము - తిట్టు, ఒందెన్ - నీకుఁదట స్థించెను, ఇచ్చుడైనన్ - ఇంతటనైనను, సద్రసంపునడకన్, సత్ - ఒప్పుచున్న, రసంపునడకన్ - అను రాగముతోఁగూడిన ప్రవర్తనముతో, చరియింపుము - మెలంగుము, మగువయోజ - ఆఁడుదాని యొక్క స్వభావము, మానఁ - పరిహారమగుటకు, మందుగలదె - ప్రపంచమున నొషభమున్నదా - లేదనుట, ఇందు 'మగువయోజ మాన మందుగలదె' అనుటచే అలం. అర్థాంతరన్యాసము - మునుపటి పదేనే మరల శాపము ననుభవించు వనునర్థముచేఁగావ్యలింగము. 'శావ్యలింగం హేతోర్వాక్యపదార్థతా' కా. ప్ర.

తా|| నీవు మున్నుచేసిన దుష్కర్మమువలన స్వీకరింపఁదగని శాపమును బొందితివి. ఇంతటితో నైనను మంచి నడవడికతో మెలంగుము. ఆఁడుదాని యెగుడు దిగుడులను మాన్పుటకు లోకమున మందులేదు.

క|| భూవలయంబున బలురా, యై వెలయు మటన్న విభవ ♦ మానపడిదివిన్

నీ వెంతచుట్లఁబెట్టినఁ, బోవునీ శాపంబు భోగ ♦ మునఁగా కబలా.

111

అ|| అబలా - ఓయాఁడుదానా, భూవలయంబునఁ - కుండలాకారమైన భూమియందు, బలురాయై - గొప్పతాయై, వెలయుము - ప్రకాశించుము, అటన్నన్ - అనిచెప్పఁగా, దివిన్ - ఈస్వర్గమునందుఁగల, దివియనుటకు 'నూ. ద్యుశబ్దము దివియనియు హృచ్చబ్దము హృదియనియు రూపములఁబొందును.' బా. వ్యా. విభవమున్ - సంపదను, ఆనపడి - అపేక్షించి, నీవు. ఎంతచుట్లఁ

బెట్టినన్ — ఎంతగాఁ జుట్టుకొని తిరిగినను, శాపంబు — నాయొక్కటిట్టు, భోగమునఁగాక — అనుభవించిననేతప్పు, పోవునె — విడుచునా — పోచునుమాయనుట. ఓసీ! పుణ్యలాఁకమున నుండినమాతృమున నీవు చేసినపాపము నశించు నని తలంచుచుంటి వేమో నాశాపము నెన్నిటికైన ననుభవించియే తీరవలయును. అనుటచే అర్థాంతరన్యాసాలంకారము. ‘సామాన్యం వా విశేషో వా తదన్యేన సమర్థ్యతే. యత్ర సో ఽర్థాంతరన్యాసః సాధర్మ్యేణేతరేణ వా’ కా. ప్ర. ‘ఉదా. గుణానా మేవ దౌరాత్మాత్ ధురిభుర్వో నియుజ్యతే. అసంజాత కిణస్కుంధః. సుఖం స్వపితృగార్హతిః’

తా|| ఓసీ! నిన్ను భూలోకమున శిలవగు మనిశపించియుండఁగా నీ వీస్వర్గమును చెనవైచికోవియున్నమాత్రమున ననుభవించకతప్పు ననుకొంటివా?

—; రంభ తన శాపవిమోచనమును జెప్పట :—

క|| అని కోపగించిపలికిన, యనిమిషవిభునకును మ్రొక్కి ♦ యది వినిపించెన్
దను శపియించుటమొదలుగ, ఘనతరశాపోపశాంతి ♦ గడవల గాఁగన్. 112

అ|| అని — ఈప్రకారముగా, కోపగించి — కనలినవాడై, పలికినయనిమిషవిభునకున్ — సంభాషించిన యాయంద్రునకు, మ్రొక్కి — దండముపెట్టి, అది, ఆవృత్తాంతము, తనుశపియించుట — ఇంద్రుఁడుశాపమొనఁగుట, మొదలుగన్ — ఆరంభముగా — మొదలుకొని, ఘనతరశాపోపశాంతి, ఘనతర — అధికమైన, శాప — తిట్టుయొక్క, ఉపశాంతి — లేకుండఁబోవుట — ఉపశమించుట, కడవలగాఁగన్ — కడవటయగునట్లుగా — అంత్యమగునట్లుగా, వినిపించెన్ — చెప్పెను.

తా|| ఇట్లు కోపముతోఁ బలికినయంద్రునకు నమస్కరించి తానుశపించినదిమొదలు శాపవిముక్తి వఱకు జరిగిన వృత్తాంతమంతయును జెప్పెను.

—; ఇంద్రుఁ డాశ్చర్యపడుట ;—

క|| ఓహో యంతయుపాయన, మీహితుఁడా విప్రసూతి ♦ యిటు గాకున్నన్
సాహసికుడై జయించునె, యాహ నెయ్యంబుతోడ ♦ హరు జూడమునన్. 113

అ|| ఓహో — ఆశ్చర్యార్థకము, విప్రసూతి — ఆవ్రాహ్మణునికుమారుఁడు, ఇంతయుపాయసమీహితుఁడా — ఇంతటియాలోచనతోఁ గూడినవాఁడా? యిటు — ఈప్రకారముగ, కాకున్నన్ — కానిపక్షమున, హరున్ — శంకరుని, నెయ్యంబుతోడన్ — స్నేహముతోనే, జూడమునన్ — పాచికలాడుటయందు, సాహసికుడై — చొరవగలవాడై, ఇచట సాహసికుడను శబ్దమునకు నూ. ఆంధ్ర భాష, ‘హరత్వసంగదిభ్యః, ‘తస్యసాహసిక స్యమే’ రావ. జయించునె — గెలువఁగలఁడా ఆహ — మెచ్చుకొనుటను తెలియజేయును, ‘బుద్ధిర్వస్యబలంతస్య నిర్బుద్ధేశ్చకుతోబలం, వనేసింహో మదోన్మత్తః శశకేననిపాతితః’ చాణ. ‘అహోమహీయసాంపుంసా ముపద్యుపరి పౌరుషమ్, రామేణాజగవంశంభో, ర్భగ్నమంభోజనాలవత్’ హరిసు.

తా|| బౌరా: ఆబ్రాహ్మణులమారుఁ డింతప్రక్కగలవాఁడా! అత్తను. కావచ్చు శంకరునంత, వానిని జూదమున గెలుచునా?

—; ఇంగ్లండు భూలో: ముసరు పుట్టుట. :—

మ|| సొగటా లాడి హరుక్ ఇయించినవన ♦ స్తోత్రవ్యచాంత్రుఁడా
జగతీదేవకుమారుఁ డాతనికి నీ ♦ శాపంబువాఁడును
త గణింపం గనుఁగో ముదం బొడవె న ♦ స్థాత్రీసురుఁ జూతముం
చు గజశ్రేష్ఠమునెక్కి వచ్చె హరి య ♦ స్తోత్రోన్నతిఁ ధాత్రీకా. 114

అ|| అజగతీదేవకుమారుడు — పువమి వేలుపుకొడుకైన యానినంకుశుఁడు, సొగటాలు— జూదపు పాచికలు, అడి — జూదమాడి, హరుక్ — ఈశ్వరుని, బయించిన — గెలుపొందినట్టి, జనస్తోత్రవ్యచా రితుఁడు, జన — లోకులవలన, స్తోత్రవ్య - స్తుతింపఁదగిన, చాత్రుఁడు—సత్త్వివర్తగలవాఁడు, గణిం పక్ — ఎంచుగా, అతనికి — అటువంటిమహానీయునకు, నీశాపంబువారించుట — నియొక్కశాపము నుఁబోగొట్టుట, ఎంత — ఏపాటి, అనఁగానులభమునుట, కనుఁగొక్క — అతనిఁబూచుటకు, నూ, “ముజ్జుపరంబగునపుడు కోశబ్దంబు కొనునకు బహుంబుగా నగు” (పా. వ్యా) ఉదా. “మ. కన్గోజాలకు జ్ఞుంకీత. స్తనయుగ్మంబు” వసు. “తే. వానిమార్పున జెక్కని ♦ మానవతియు ” శృ. నై. ముదలు — సంతోషము, ఒడవెక్ — కలిగెను, అస్థాత్రీసురుక్ — ఆ భూదేవతవంటినానిని చూతము — వీక్షించెదము, అంచుక్ — అనిపల్కుచు, హరి — ఆయింద్రుఁడు, ని. ‘హరిర్వాతార్క చంద్రేంద్ర, యమోపేంద్రమరీచిషు అనివిశ్వ. గజశ్రేష్ఠముక్ — శ్రేష్ఠమైన తన యైరావతమునెడి యేనుఁగును, ఎక్కి — ఆరోహించి; అస్తోకోన్నతిక్ — అల్పముగానిపొవపున, ధాత్రీకా — భూలోక మునకు; వచ్చెక్ — ఏతెంచెను, ఇచట వేశ్యమాతచే నింపెంపఁబడిన నిరంకుశుఁడు స్వర్గాధిపతియగు నింద్రునిచే క్లాఘింపబడుచున్నాడనుటకు “నమాగ్యంతే మహాత్మానో దుర్జనానాం కటూక్తిభిః, కాకముఖాత్సుచిక్షేప్సైర్దీరకింమలిసూభివేత్” నీతి. ఇందు శంకరుని జూదముననోడించిన యా విప్ర కుమారునకు శాపమును బోగొట్టుటెంతపని, యచటచే అలంకారము అగ్రాపత్తి. ‘క. వరుస నొకా నొకవస్తువు, గిరికొన వస్త్రవంతరంబు ♦ కిమతన్యాయ’ స్ఫురితంబై చనుదేఱఁగ, ధరనర్ధాపత్తియయ్యె” కావ్యా. సం.

తా|| శివునితో జూదమాడి గెలిచిన సమర్థుడగు నావిప్రుతునకు నీశాపవిమోచనమొనరించుట యనఁగా నెంత. అతనిం జూడఁ గోరిక గలిగెననుచుఁ దన యైరావతము నధిరోహించి మనుష్యలోకము నకు వచ్చెను.

కీ|| సురరాజు వచ్చెఁ జనుదెం, చిరి తమతమవాహనములు ♦ చెలఁగఁగ విద్యా
రగుహ్యకాపురః కి, స్నరరత్నో యక్ష సిద్ధ ♦ నాకనివాసుక్. 115

అ|| సురరాజు - వేలుపులకుదొరియగు నిందుఁడు, వచ్చెన్ - ఏతెంచెను, విద్యా..... పాసుల్, విద్యాధర - జీమూతవాహనుఁడు మొదలగు విద్యార్థులును, గుహ్యక - ద్రావ్యముండెడి

పాతర (నిధు) లను గాపాడువారైన మణిభద్రాది గుహ్యగులును, అప్పురః - దేవతలలోఁజక్కని వారగు మార్వశీ రంభా మేనకాదులును, 'అపసారయంతిస్థాలయంతి ప్లేర్యాంతస్సర్వానిత్యప్పరసః' అనివృత్తి. కిన్నర - కిన్నరులును, రక్షుః - నిర్భ్రతీయును, యక్ష - కుబేరుడుమొదలగుయక్షులును, సిద్ధ - విశ్వావసుఁడుమున్నుగాఁగల సిద్ధులును, అయిన నాకనివాసుల్ - దేవతలును, తమతమవాహనములు - వారివారి గుఱ్ఱములు, చెలఁగఁగన్ - ఒప్పవట్లుగా, చురఁకెంచి - వచ్చినవారైరి.

తా|| ఇందుఁగఁడు తన పరివారముతో బయలుదేరుటతోనే కడమ దిక్పాలురు మున్నగువారు వారివారి వాహనములతో వెంబడించి యందఱును గలసివచ్చిరి.

—: నిరంకుశుఁ డిందుఁని స్తుతించుట :—

ప|| అట్లు దనకుఁ బ్రత్యక్షమైన దేవేంద్రునకు దండప్రణామంబులు చేసి యా భూసురనందనుఁ డిట్లనియె. 116

అ|| అట్లు - ఆవిధముగా, తనకున్ - ఆనిరంకుశునకు, ప్రత్యక్షమైన దేవేంద్రునకున్-సాక్షాత్కరించినట్టి దేవతాసార్వభౌమునకు, ఆభూసురనందనుండు - పుకమికి వేలుపువంటివాఁడగు సురశర్మకొడుకు, దండప్రణామంబులు - ఆజ్ఞాబద్ధమైన నమస్కారములు, చేసి - ఆచరించి, ఇట్లు - ఈ రీతిగా, అనియెన్ - పలికెను, వక్ష్యమాణప్రకరముగాఁ బలికెననుట.

సీ|| బలవృత్రనముచిజం ♦ భవులోమముఖదైత్య, వన వహ్నిహేతి యె ♦ వ్యానిహేతి చిత్రసంగరజయ ♦ శ్రీకరగ్రహణని, ర్వహణవిహస్త మె ♦ వ్యానిహస్త మనఘకర్మయాత ♦ ఘుతతైశ్వర్యని, ర్వ్యధపుణ్యలోక మె ♦ వ్యానిలోక మనమానకారుణ్య ♦ రసవర్షిలోచన, వనజనికాయ మె ♦ వ్యానికాయ గీ|| మమరవనమధ్యకేలిసా ♦ ధా.తరాళ, వర్ణ్యతరసంప్రచరణ మె ♦ వ్యానిచరణ మట్టిలోకైకవందితు ♦ నప్రమేయు, నిన్ను వర్ణింపఁగా నేర్తు ♦ నేనురేంద్ర. 117

అ|| సురేంద్ర - ఓదేవతా చక్రవర్తి, ఎవ్యానిహేతి - ఎవ్వనియొక్కయాయుధము, ఇచట 'ఎవ్యాని' అనుటకు సూ. కొన్నియెడల మహదర్థంబుననే శబ్దంబునకు వాడు వారు. అమహదర్థంబునంద్రికంబునకదియవులును స్వార్థంబుననేక బహువచనంబులంగ్రహంబుగ నను ప్రయుక్తంబులగు." ప్రా. వ్యా. బల.....హేతి, బల - బలానురుఁడును; వృత్ర - వృత్రానురుఁడును, నముచి - నముచియను దానవుఁడును, జంభ - జంభానురుఁడును, పులోమ - పులోమానురుఁడును, ముఖ - ప్రధానముగాఁగల, ని. 'ముఖం ప్రధానే ప్రారంభే వక్త్రే నిస్సరణేఽపి చ, ఉపాయే చ్చారిత్రామే' అని నానా. దైత్య - అసురులనెడి, వన - అరణ్యమునకు, హేతి-అగ్నిజ్వాలయో, ఎవ్యానిహస్తము - ఎవ్వనియొక్కచేయి, చిత్ర.....హస్తము, చిత్ర - ఆశ్చర్యకరమైన, సంగర-యృద్ధమునందు, జయశ్రీ - జయమనెడిలక్ష్మియొక్క, కరగ్రహణ - పాణిగ్రహణమును, చేయిపట్టుకొనుటను, నిర్వహణ - సమర్థించుటయందు, కార్యమునుసాగించుకొనుటయందు, విహస్తము - వెన్నుదిలేనిమనస్సుగలదియో - అనఁగా వేగిరపడునదియాయనుట, ఎవ్యానిలోకము - ఎవ్వనియొక్క

భువనము, అన.....లోకము, అనఘకర్మ - సుకృతకార్యమువలన, ఆయాత - వచ్చిన - లభించిన, ఘనతర - అధికతరమైన, ఐశ్వర్య - సంపదలును, నిర్వృధ - సుఖమునుగల, పుణ్యలోకము - మనోహరమైనలోకమో, ని, 'పుణ్యం మనోజ్ఞే లభిషితం తథా సుకృతధర్మయోః, అనివిశ్వపుణతి శుభం కరోతీతిపుణ్యం, అనివృ - శుభమును జేయుచది, ఎవ్వనికాయము - ఎవ్వనియొక్క మేను, అన.....కాయము, అసమాన - సమానములేని, కారుణ్యరస - కృపయనెడి రసమును, వర్షి - వర్షించునవియైన, కురిపించునవియైన, లోచన - కన్నులనెడి, వచజ - పద్మములకు, నికాయము - నివాసమో, ని, 'నికాయో నిలయే లక్ష్మ్యసముదాయే సధర్మిణాం, అసంహతానా మేకత్ర కరణే పరమాత్మని' అనినా. 'నికాయఃసద్గుణసంఘయోః, హే. ఎవ్వనిచరణము - ఎవ్వనియొక్క పాదము, అమర.....ప్రచరణము, అమరవన - దేవతాసంబంధమైననందనవనముయొక్క, మధ్య - నడుమనున్న, కేళిసౌధ - క్రీడాభవనముయొక్క, ఆంతరాళ - మధ్యమున, వర్ణ్యతర - స్తోత్రముచేయఁదగిన, సంప్రచరణము - ఎక్కువైనసంచారమో? ని. సంచారే చరణం క్షీణే స్థండితే ప్రాంగణే తథా ఏకశాఖాభ్యామిషునా నస్త్రీ మూలే కులే పదే. అని నానా. అట్టి - అటువంటి లోకైకవందితుకొ, లోక - పదునాల్గుభువనములయందు, ఏక - ముఖ్యముగా, వందితుకొ - నమస్కరింపఁబడినవానిని, అప్రమేయుకొ - యదార్థము నెఱుంగనలవిగానివానిని, నిన్నుకొ - నిన్ను, వర్ణింపగానేర్తునే - నీయొక్కగుణలక్షణాదులను స్తుతించఁగలుగుదునా, నాకుశల్యము కాదనుట. ఈపద్యముయొక్క యెత్తుగీతి నాలుగవపాదమున. 'నిన్ను వర్ణింపఁగానేర్తునే సురేంద్ర, అనికాకుస్వర యతిచెప్పఁబడుటనుగూర్చి,

‘క. పలుకులతలఁగలవాలకు, వలనగుచోఁబ్లుతమునిలిపి ♦ వానికిరెండుకొ
వకులుగఁజెప్పిఁగావ్యం, బులనదికాకుస్వరంబు ♦ బ్లుతవళియునగుకొ”

ఆ. ఏకమాత్రప్రాప్య ♦ మినుమడించినదీర్ఘ, మయ్యెమాఁడుమాత్ర ♦ లయినఁబ్లుతము
భీతకోకతర్క ♦ గీతదూరాహ్వన, సంశయార్థములను ♦ జరుగుఁబ్లుతము, అప్ప.

ఉదా. తే. ఆదితేయార్చితాంఘ్రి ప ♦ ద్దాయనంగ, ద్వారకాపురమధ్యప ♦ ద్దాయనంగ,
నసురకులవైరిపీరులా ♦ రాయనంగ, రసికచిత్తోబవాసులా ♦ రాయనంగ.”

‘వనవహ్నిహేతి యెవ్వనిహేతి, ఇట్లు చెప్పబడినవన్నియు, యమకాలంకారము. “అర్ధే త్వర్ధ భిన్నానాం వర్ణానాం సా పునఃశ్రుతిః” కా. ప్ర. మఱియు మాలారూపకమును, మాలాతు పూర్వ వత్, కా. ప్ర. ఉదా. “సౌందర్యస్య తరంగిణీ తరుణిమోత్కర్షస్య హర్షోద్గమః కాంతేః కార్మణ కర్మనర్మ రహసా ముల్లాస రావాసభూః విద్యా వక్రగిరాం విధేరసవధి ప్రావీణ్యసాక్షాత్క్రియా. బాణః పంచశిలీముఖస్య లలనాచూడామణి సాస్పృహ” ‘దైత్యవనవహ్నిహేతి’ ఇట్టివి యుపమా లంకారము. ఘనతైశ్వర్యనిర్వృధపుణ్యలోక మెవ్వనిలోకము’ ఉదాత్తాలంకారము. ‘నిన్ను వర్ణింపగానేర్తునే సురేంద్ర, అతిశయోక్త్యలంకారమును.

తా|| ఓస్వర్గప్రభూ! నీయాముధము బలాసురుఁడు మున్నగుదైత్యులనెడు మహారణ్యమును దహించుచున్నది. నీహస్తము మిగుల నాశ్చర్యకరమైన యుద్ధములయందు జయలక్ష్మినిగ్రహించు చున్నది. నీలోకము పుణ్యకార్యములవలన లభించినయైశ్వర్యములతోను నానందముతోను మనోహర మగుచున్నది. నీశరీర మసమానమైనదయారసమును గురియుచున్న పద్మములవంటివేయికన్నులతో

నొప్పచున్నది. నీపాదము నందనాద్యానమధ్యమునఁగల యంతఃపురములో సంచారయజేయుచున్నది. అట్టి మహానీయవైభవములచేఁ జతుర్దశభువనములవలఁగఁ గొనియాడఁబడుచుండువాడవును, మావంటి వారలకు నీయొక్క యాద్యమును చెలియఁబలికానివాఁడవు. నగు నిన్ను వర్ణింప నాకలవియగునా.

శా॥ వంశారణ్యముఁ గాల్చు పావకుగతిన్ ♦ వర్ధిల్లు వై విద్విష
ద్వంశారణ్యము నిర్దహించు భవమ ♦ ద్వామప్రతాపాగ్ని శీ
తాంశుస్ఫూర్తులు సంశ్రితావళికి నీ ♦ యాకారరేఖల్ త్రయ
ప్రొశతోక్తిసుపర్వనాఘండవు నీ ♦ ర్తింప నినున్ శక్యమే.

118

అ॥ భవద్ద్వామ ప్రతాపాగ్ని. భవత్ - నీయొక్క, ఉద్దామ - చురించిన, ప్రతాపాగ్ని - పరాక్రమమువలనబుట్టిన ప్రతిష్ఠయనెను నగ్నివంటితేజస్సు, వంశారణ్యమున్. వంశ - వెదుళ్ళ యొక్క, అరణ్యమున్ - అడవిని, కాల్చు - దహనముచేయునట్టి, పావకుగతిన్ - అగ్నిహోత్రుని వలె, వర్ధిల్లు - వృద్ధిపొందుచున్నది, వి. అపమ, విద్విషద్వంశారణ్యమున్. విద్విషత్ - శత్రువుల యొక్క, వంశ - పులమనెడి, అరణ్యమున్ - అడవిని, నిర్దహించున్ - నిశ్శేషముగాఁ గాల్చును, ని 'నిర్దిశ్చయనిషేధయోః' అని అ. నీయాకారరేఖల్ - నీశరీరసౌష్ఠవముయొక్కకాంతులు, సంశ్రితావళికి - ఆశ్రితులయొక్క సమూహమునకు, శీతాంశుస్ఫూర్తులు - చంద్రునివలె నిండారుచవి. చంద్రునివలెదోచుచవి, త్రయ ప్రొశతోక్తిసుపర్వనాఘండవు. త్రయప్రొశతోక్తి - ముప్పది మూడు కోట్లయిన, సుప్య - దేవతలకు, నాఘండవు - రాజవు, నినున్ - అట్టి మహానీయఁడ వైననిన్ను, కీర్తింపన్ - పొగడుటకు, శక్యమే - నాతమగునా, అలం. వంశారణ్యముఁగాల్చుపావకు గతిన్, ఉపమాలంకారమును 'విద్విషద్వంశారణ్యము నిర్దహించు భవద్ద్వామప్రతాపాగ్ని' అనుటచే రూపకాలంకారమును. "తద్రూపక మభేదోయ, ఉపమానోపమేయయోః. అతిసామ్యాత్ (అనుప ప్నాతభేదయోః) అభేదః" కా. ప్ర.

తా॥ నీప్రతాప మనుచగ్ని వెదుళ్ళతోనిండియడవిని గాల్చుచున్నకార్పిచ్చువలె శత్రువులకుల మును రూపుమాపుచున్నది, నీశరీరకాంతి శరకాగతులకుఁ జంద్రుని వెన్నెలవలెనున్నది. ముప్పది మూడుకోట్లబృందారుకుల కర్మగతిచనునిన్ను మఱించనాతగమా!

గీ॥ తగఁ బరాగము గప్పిన ♦ తమ్మికోలను, మాడ్కిహరిచందనాలిప్య ♦ మగుచువేయుఁ
గనులతోనొప్పనియుక ♦ గ్రహస్థితమవుఁ గర్తవ్యనేర్తునే ♦ యనిమిషేంద్ర. 119

అ॥ అనిమిషేంద్ర - ఓపేలుపురేంద్రా, తగఁ - ఒప్పుచున్న, పరాగము - పుష్పాడి, కప్పిన - క్రమ్మకొనియున్న, తమ్మికోలనుమాడ్కి - తాచు పువ్వులుగల మడుగువలె, హరిచందనాలిప్య. హరిచందన - కల్పవృక్షముయొక్క గంధము, 'హరిమింద్రంచందయతి అహ్లాదయతీతిహరిచందనం, అనివృత్తి. ఇది సుపువన్నెకలిగియుండును, అలిప్యము - అంటుటను బూయఁబడినది, అగుచున్ - అయి, వేయుఁగనులతో - సమాప్రసంగ్యులగ నేత్రములతో, ఒప్పు - ప్రకాశించుచున్న, నీయుద గ్రహస్థిత తనువున్. నీ - నీయొక్క, ఉదగ్ర - భయంకరముగ, ప్రదీప్త - ఒప్పుచున్న, తనువున్. శరీరమును, కీర్తింప నేర్తునే - నునింపగలుగుమనా, అలం ఉపమ.

తా|| ఓవేల్పులయెకిమీఁడా! పుష్పాడిచేఁ గప్పుబడియన్నతామరపువ్వులు గలకొలనువలె, హరిచందనము పూయఁబడినతనువునందలి వేయి* నులతోనొప్పచున్నభయంకరమగు నీశరీరమును నేను వర్ణింపగలుగుదునా.

వ|| అని యనేకప్రకారంబులఁ గీర్తింప నన్నిలింపసార్వభౌముండు. 120

అ|| అని - ఇట్లుపలికి, అనేకప్రకారంబులకా - బహువిధములుగా కీర్తింపకా - కొనియాడగా, అన్నిలింపసార్వభౌముండు; అదేవతాచక్రవర్తియగునిందుండు.

—: నిరంకుశుండు రాజుపిచ్చి పోగోరుట :—

ఉ|| మెచ్చితి నీప్రవీణతకు ♦ మేలు ధరాసురవర్య వేడుకొ
మిచ్చెద నీకభీష్ట మన ♦ నెంతయు సంతసమంది వాఁచితం
బిచ్చెద వేని నా కనిమి ♦ షేశ్వర యీధరణీతలేశ్వరుకా
సచ్చరితాగ్రగణ్యగ్రహ ♦ సంగ్రహు నిగ్రహుఁ జేసి కావవే. 121

అ|| ధరాసురవర్య - ఓబ్రాహ్మణులలో శ్రేష్ఠుడైనవాఁడా, మేలు - ప్రసంసార్థకము, నీప్రవీణతకుకా - నీయొక్కనేర్పునకు, మెచ్చితిన్ - అనుగ్రహించితిని - ప్రేమగలవాడనైతిని, నీకుకా - నీకు, అభీష్టముకా - ప్రియముగలదానిని, వేడుకొమ్ము - అడుగుము, ఇచ్చెదన్ - ఒసంగెదను, అనకా - ఇట్లుపలుకఁగా, ఎంతయుకా - మిక్కిలి, సంతసము - సంతోషము, అంది - పొందినవాడై, అనిషేషేశ్వర - ఓదేవతలకు బ్రభువైనవాఁడా, వాఁచితంబు - నేను కోరినదానిని, ఇచ్చెదవేని - ఇయ్యదలంచియుండినట్లయిన, సచ్చరితాగ్రగణ్యకా - మంచినడవడికయందు శ్రేష్ఠుండైనవానిని, ఈధరణీతలేశ్వరుకా - ఈరాజును, గ్రహసంగ్రహునా - పితాచముపట్టినవానిని, నిగ్రహుకా - ఆపితాచమును గెలిచినవానినిగా, చేసి - ఒనరించి, కావవే - రక్షించుము. ఇచట నిరంకుశుండు తనంతటతానే రాజునకుపకారముజేయ వరమభిలషించుటకు “పద్మాకరం దినకరోవికచం కరోతి చంద్రో వికాసయతి, కైరవచక్రవాలం, నాభ్యర్థితో జలధరోఽపిజలం దదాతి సంత స్వయం పరహితే విహితాభియోగాః” థర్త్య. “ద్యుమణి పద్మాకరము వికాచముగఁజేయుఁ, గుమదహర్షంబుఁ గావించు ♦ నమృతనూతి, యర్థితుఁడుగాక జలమిచ్చు ♦ నంబుధరుఁడు, సజ్జనులు గారెవరహితా ♦ చరణమతులు. ఇందు ‘ఎంతయు - సంతస’ ‘షేశ్వర - వేశ్వరుకా’ గ్రహ - సంగ్రహు - నిగ్రహు’ ఇవి యనుప్రసారంకారము.

తా|| ఓనిరంకుశుండా! మంచిది, నీచాతుర్యమునకు మెచ్చితిని. నీకుఁ ప్రియమగుదానింగోరుము. ఇచ్చెదను. అని యింద్రుండుపలుకఁగా సంతోషపడి యోసివ్యప్రభూ! నాకోరిక నొసంగఁ దలచితి వేని యీరాజునావేశించియున్న భూతమును బోఁగొట్టి కాపాడుము.

—: నిరంకుశుండు రంభనిమ్మనుట :—

చ. అన నదియెంతమాత్రము ధ ♦ రామరనందన వేడు మింక నొం
డరుపముమైచకోక్కి యన ♦ నాబలసూదనుతోడ బ్రాహ్మణుం
డనిమిషలోకనాథ విబు ♦ ధాబ్జముభీమణి రంభపట్టునన్
జన దభిలాష మేమియును ♦ సారసగంధిని నాకొసంగవే. 122

అ|| అనన్ - అబ్రాహ్మణుండిట్లు పలుకుఁగా, ధరామరనందన - ఓబ్రాహ్మణతనయుఁడా, ఇని యెంతమాత్రము - ఈవరమొసంగుటయనఁగా నాకుఁ దృణప్రాయము, ఇంకన్ - ఇనిగాక, ఒండు - ఒకటి, అనుపమము - అసమానము, సాటిలేనిది, ఐకగ్గి - అయినట్టికోరికను, వేడుము - అర్థించుము, అనన్ - అనఁగా, బ్రాహ్మణుండు - అనిరంకుశుఁడు, ఆబలనూదనుతోడన్ - బలా నూరుని సంహరించిన యాయుధునితో, అనిమిషలోకనాథ - ఓ స్వర్గలోకమునకధిపతియైనవాఁడా, విబుధాబ్జముభీమణి - దేవతాస్త్రీలలాశ్రేష్ఠురాలైన, రంభపట్టునన్ - రంభయందు, అభిలాషము - నాకుఁగలకోరిక. ఇవట రెండుకూపములుకలవు, 'ని. అభిలాష, అభిలాషము. ఇచ్చ, ఆం. దీ. ఏమియును - కొంచెమైనను, చనదు - పోదయ్యెను, కావున, సారసగంధిని - తామరపువ్వులవంటి పరిమళముగల యాస్త్రీని, నాకొసంగవే - నాకిమ్ము, ఇందు మొదటిపాదమున స్వరయతిసెప్పుబడినది లక్షణ ముదాహరింపఁబడియున్నది.

తా|| ఇట్లు పలుకుటతోడనే యింద్రుఁడదియరగా నెంత యట్లే యారాజు నావేించియున్న భూతమును బోఁగొట్టెదను, గాని యింకొక గొప్పవరమును గోరుమన నతం డోసురనాథా! నాకు రంభయందుఁ గల చునురాగ మించుకయైనను వదలలేదు. కనుక నాయువతిని నాకొసంగుము.

—; రంభనిత్యము వచ్చుచుండునట్లు వరమిచ్చుట ;—

ఉ|| నా విని నవ్వి యవ్విబుధ ♦ నాయకుఁ డిట్లను విప్రసూతితో
నోవిటసార్వభౌమ విక ♦ చోత్పలలోచన రంభ నిత్తుఁ గా
కావసుధాస్థలిన్ దివిజ ♦ కాంతలకుండఁగరాదు వచ్చుచుం
బోవుచుండు భూతలికి ♦ భోగముఁ జేకొను పూర్వరీతిగన్. 123

అ|| నాన్ - ఇట్లుపలుకుఁగా, విని - ఆకర్ణించి, అవ్విబుధనాయకుఁడు - దేవతలకుఁబ్రభువైన యాయుధుండు, నవ్వి - హాసముచేసి, విప్రసూతితో - అబ్రాహ్మణపుత్రునకు, ఇట్లున్ - ఈ ప్రకారముగాఁజెప్పెను, ఓవిటసార్వభౌమ - ఓ వ్యభిచారపురుషులలో చక్రవర్తియైనవాడా. వికచో త్పలలోచనన్ - వికసించినకలువలవంటి కన్నులుకలదానిని, రంభను - నీవుకోరినయచ్చరను, ఇత్తుఁ గాక - ఇచ్చెదనుగాని, 'కాక' యనునది యాశీరాద్యర్థకము, అవసుధాస్థలిన్ - అయొక్కభూలోక మునందు, దివిజకాంతలకున్ - దేవతాస్త్రీలకు, ఉండఁగరాదు - నివసించుటయొప్పుదు, కనుక. భూతలికిన్ - భూప్రదేశమునకు, వచ్చుచున్ - అప్పడప్పుడువచ్చుచును, పోవుచుండున్ - మరలఁ బోవుచునుండును. పూర్వరీతిగన్ - మునుపటివలెనే, భోగమున్ - ఆవిడతోసౌఖ్యమును, చేకొను - అందుము, ఇట 'నవ్వి యవ్వి, అనుప్రసాలంకారము, చేకొను అనుప్రయోగమునకు సూ. ఏకత్వే ౭ధ బహుత్వే ముడుజౌ సంప్రగ్ధనార్థకేషు స్తః అనిశబ్దవిం. అనియున్నను, "సూ. ప్రార్థనార్థే మురేకత్వే కథ్యతే మధ్యక్షార్థకః, విభాసాంతం వదం త్యేకే న ప్రాణేతు కదాచన." అధ. ఉదా. తోయజ్జేక్షణ నకఁ గృపతోడఁ జూడు, మఱియు 'న ప్రాణేతు కదాచన, అనుటచే హల్లుపరంబగు నపుడు వికల్పము. ఉదా. ననుం గృపజూడు భారతీ" ఇందు దృఢీయపాదమున 'గాక + అవసుధ' అని ఛేదమున్నను కాకేయతి చెల్లినది.

ఉ॥ మానుగవిశ్రమాక్షరస ♦ మంచితమైస్వరమూనినన్దవీ , యానుగుణాక్షరంబుఁ గొనియైనను

జెప్పఁగనొప్పనీక్రియన్, భానుసహస్రభాసి వృషభాధిపుఁడన్నటు లర్థయుక్తమై, పూనినచో నఖండయతి ♦ పొల్గుగునాదికవిప్రణీతమై” అనం. ‘ఆవనుభాతలంబునను ♦ రాంగనలుండగరాదు’ పాతాం. అర్థముసమానమే ఇది స్వరయతియగును. మానశౌర్యత - డ్దుత్తామోఽపి జరాకృతోఽపి శిథిలప్రాయోఽపి కష్టం దశా, మాపన్నోఽపి విపన్నదీర్ఘపి ప్రాణేషునశ్యత్యస్యపి, మత్తేభేంద్రవిభిన్న కుంభపిశితగ్రానైకబద్ధస్పృహః, కింజీర్ణంతృణమత్తి మానమహతా మగ్రేసరః! కేసరీ” భర్తు. ఉ “గ్రాసములేకస్పృక్కిన జరాకృతమైన విశీర్ణమైన నా, యాసమునైన నప్తురుచియైనను బ్రాణభయార్తమైన సం, గ్రాసమదేభకుంభపిశితగ్రహాలాలసశీలసాగ్రహా, గ్రేసరభాసమాన మగు ♦ కేసరి జీర్ణతృణంబు మేయునే”

తా॥ ఇట్లుడిగిన యాబ్రాహ్మణుని పలుకుల కింద్రుఁడు నవ్వి యోభోగలాలనుఁడా! అటులవే రంభనొంగెదను. గాని దేవతాస్త్రీలు పుడమియం దుండఁజనదు. కనుక నీవుకోరినప్పుడు వచ్చిపోవు చుండును. మునుపటివలెనే దానితో సంభోగానందము నొందుచుండుము.

ఁ॥ అన ననేకదండప్రణామంబులు నేసినిలిచిన, 124

అ॥ అనన్ - ఇంద్రుడిట్లువచించఁగా, అనేకదండప్రణామంబులు - ఎన్నియోశాస్త్రబద్ధమైన నమస్కారములు, చేసి - ఆచరించినవాఁడై, అనగా భక్తితోఁగూడిన నమస్కారము అనేకము చేసిన వాఁడై యనుట, నిలిచినన్ - నిలువఁబడఁగా

—: ఇంద్రుఁడు దివి కేగుట :—

శా॥ రింఖాపాతమునం జదల్గదల ని ♦ ర్విచ్ఛేదవారానిశ
ప్రేఖద్వాతపరంపరల్ దెసల నా ♦ భీలంబుగాఁ బర్య వై
శృంఖల్యంబునఁ బట్టుకల్గెపునరుల్ ♦ చేర్వార నుచ్చైశ్శృవాః
కంఖాణంబుఁ గదల్చె వాసవుఁడు ది ♦ క్పాలాదినసేవ్యుడై. 125

అ॥ వాసవుఁడు - ఇంద్రుఁడు, దిక్పాలాదినసేవ్యుడై. దిక్పాల - దిశలను బాలించువారైన యగ్నియమనిరృతివరుణవాయుకుబేరేశానులు, ఆది-మొదలుగాఁగలవారివలన, సంసేవ్యుడై-కొలువఁ బడెనవాఁడై, రింఖాపాతమునక - కాలియొక్కగిట్టలు పడుటవలన, చదల్ - ఆకాశము, కదలన్ - చలించుచుండఁగాను, నిర్విచ్ఛేదవారానిలప్రేఖద్వాత పరంపరల్. నిర్విచ్ఛేద - ప్రత్యేకింపఁబడని. వేటుగాని, అనఁగామితిలేనియనుట, వార - పరివారముయొక్క, అనిశ - ఎడతెగని, ప్రేఖతో అశ్వగతులవలని, వాతపరంపరల్ - గాలియొక్కవరుసలు, దెసలక - అన్నిదిక్కులయందును, ఆభీలంబుగాక - భయంకరముగా. పర్వన్ - వ్యాపించుచుండఁగాను, అంతట నిండునట్లుగాను, వైశృంఖల్యంబునక - బంధసాధనమగు గొలుసువలన నడ్డులేకుండుటచేత, పట్టుకల్గెపునరుల్ - పట్టు - చేత బట్టుకొనిన, కల్గెపునరుల్ - కల్గెమునకుఁగట్టినతొక్కు. చేర్వారక - సమీపమునకు వచ్చుచుండఁ

గాను. ఉచ్చైశ్శ్రవః కంఠాణంబున్ — ఉచ్చైశ్శ్రవమచుపేరుగల తనయశ్వమును, ఉచ్చైశ్శ్రవః కీర్తిరస్య ఉచ్చైశ్శ్రవాః అనివ్యు. ఉన్నతమైనకీర్తికిలది, కదల్చెన్ — చలింపఁ జేసెను — అనఁగా బ్రయాణమయ్యెనుట, ఉదా. 'మ. గజకంఠాణశతాంగుపత్తి జనవర్గంబున్ సమ గ్రంబులై ♦ భజియింపన్' విజ. 'ని. కంఠాణము. సం. వి. అ. పుం. గుట్టము' 'మ. బయనత్కంఠాణరింఖా విశృం, ఖలసంజాతధరాపరాంగపటలా ♦ క్రాంతంబు. రా. పాం. మఱియు సీ, కంఠాణతురగరిం ♦ ఖాపుంఖితక్షమా. ఘాళినభ్రపదంబు ♦ మాటుగట్ట' పరా. పు. అతిశయోక్తిలంకారము.

తా|| ఇంద్రుడు దిక్పాలురు కొలుచుచుండఁగాఁ దనగుట్టము నదలింప నని తనగిట్టల తాకుడు వలన నాకాశము కదలుచుండఁగాను, ఒక్కగుమిగా నందఱివాహనములు లేచుటవలన నుత్పన్నమైన గాలి దిశలెల్ల నిండఁగాను, అడ్డులేకుండఁ గల్గెమును వదలుటవలన బాగుగాఁ దలయుత్పన్నమండఁగాఁ బల్లపుత్రాళ్లు వదులై సమీపించుచుండఁగాను, వేగముగాఁ బోవుచుండెను.

—: నిరంకుశునకు రత్నాభిషేకమొనర్చుట :—

సీ|| అప్పు డారాజు భూ♦ తావేశనిర్ముక్త, దేహుండై కాంతిసం♦ దీప్తుడయ్యె
దదనంతరమున ర♦ త్నంబుల నభిషిక్తుఁ, జేసిరి మంత్రులు ♦ భూసురేంద్రు
నాపిమ్మట నృపాల ♦ కాంతఃపురస్త్రీలు, తమతమసామ్ము నెం ♦ తయు నొసంగి
రటుతరువాత దే ♦ వాంగనామణి యగు, రంభ యేతెంచి సం ♦ రంభ మొదవ

గీ|| గ్రుచ్చి కొఁగిటజేచ్చి యో ♦ గుణసముద్ర, నీకతన శాపమోక్షంబు ♦ నాకు దొరకె
నీవలన నచ్చరలలోన♦ రేవ గంటి, నిన్నుఁ గూరిచి హరియు మ♦న్నించెనన్ను. 126

అ|| అప్పుడు — ఆససుమునున, ఆరాజు — అశత్రుండముఁడు, భూతావేశనిర్ముక్తదేహుఁడు. భూత — పిశాచము, ఆవేశ — శరీరమునఁజొచ్చుటను, నిర్ముక్త — విడువఁబడిన, దేహుఁడు — మేను గలవాఁడు, ఐ — అయియుండి, కాంతిసందీప్తుఁడు — ప్రకాశముతో నొప్పుచున్నవాఁడు, అయ్యె — ఆయెను, తదనంతరమున — అటుపిమ్మట, మంత్రులు — ఆరాజుయొక్క ప్రధానులు. భూసురేంద్రుఁ — బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుఁడగునానిరంకుశుని, రత్నంబుల — వజ్రవైడూర్యాదిమణులతో, అభిషిక్తుఁ — స్నానముచేసినవానినిగా, చేసిరి — ఒనరించిరి, అపిమ్మట — అటుతరువాత, నృపాలకాంతఃపురస్త్రీలు. నృపాలక — ఆరాజుయొక్క, అంతఃపురస్త్రీలు — రాణివాసాంగినలు, తమతమసామ్ము — వారివారి యాభరణములను, ఎంతయున్ — మిక్కిలిగా, ఒసంగిరి — ఇచ్చిరి, అటుతరువాత — ఆ పిదప, దేవాంగనామణి — దేవతాస్త్రీలలో సౌందర్యవతి, అగురంభ — అయినట్టిరంభ, సంరంభము — తత్తరపాటు, ఒదవన్ — కలుగఁగా, గ్రుచ్చికొఁగిటజేర్చి — చక్కఁగాఁబట్టి యాలింగనమొనర్చి, ఓ గుణసముద్ర — సద్గుణములయందు సముద్రమువంటివాడవైన యొనిరంకుశుఁడా, నీకత — నీవలన నాకు, శాపమోక్షంబు — శాపమువిడిచిపెట్టుట — శాపవిమోచనమగుట, దొరకె — అభిం చెను, నీవలన — నీమూలమున, అచ్చరలలోనన్ — నాతోడియప్పరస్త్రీలలో రేవగంటికె — ప్రకాశమునుబొందితిని, నిన్నుఁగూరిచి — నీకారణముననే నీవలననే, నన్నున్ — నన్ను, హరియు — ఆయింద్రుఁడైతము, మన్నించెన్ — గౌరవించెను. అపరాధమునుక్షమించెను, ఇందు హరియు

మన్నించె ననుటలో సముచ్చయార్థముయొక్క నుకారములొపించుటకు 'సూ. వినాద్వితీయం స్యాదస్మ దాత్మనో స్వంతయోరపినోరన్యస్యాపి సర్వం ప్యా ద్భూషణం సత్ప్రయోగతః, అని యధర్వణాచార్యులు అలం. ఉదాత్తము' పూర్వము నిరంకుశుడగు వేద్యమాతచే 'వైదికపురాణలేడ భూషణ కుమారయోగ్య సౌభాగ్యలగువారయవతులేడ' అనిపించుకొని యిప్పుడు మంత్రులచే రత్నాభిషిక్తుడయ్యెననుటకు "మణి ర్లతతి పాదాగ్రే కాచః శిరిసి ధార్యతే, క్రయవిక్రయవేళాయాం కాచః కాచోమణి ర్మణిః" అనిచాణ. మఱియు నిరంకుశునియందు వ్యభిచారాదిదోషము లెన్నియున్ననుబ్రతిభావిశేషము కలవాడగుటచేతనే పూజింపబడినాడని "వ్యాలాశ్రయాపి విఫలాపి సకంటకాపి వక్రాపి పంకసహితాపి దురాసదాపి, గంధేనబంధురపి కేతకి సర్వజంతో, రేణోగుణః ఖలు నిహంతి సమస్తదోషాన్" అనిచాణ.

తా|| అంతట నారాజు నావేశించినభూతము తొలగి ప్రకాశమానుడుకాగా నతనిమంత్రుల బ్రాహ్మణునకు రత్నములతో నభిషేకమొనర్చిరి. అంతఃపురాంగనలు వారివారి యాభరణముల నొసంగిరి. తదుపరి రంభ దగ్గఱకువచ్చి గట్టిగాబట్టికొని కవుఁగిలించి యోగుణవంతుడా! నీవలన నాకు శాపవిమోచన మయ్యెను. నాతోడియచ్చరలలో వన్నె కెక్కితిని. ఇంద్రుఁడు సైతము మన్నించెను.

—: రంభ దేవలోకమునకుఁబోవుట :—

క|| వినవోయి నిరంకుశ నీ, కునునాకును లోకభర్త * కూర్చినయిష్టం

బునుఁ బాయమనియెఱుంగుము, చనియెద నిప్పటికిమిగిడి * చనుదెంతుఁజుమీ. 127

అ|| నిరంకుశ - ఓనిరంకుశుడూ, వినవోయి - నేఁజెప్పదానినాకర్ణించుము, నీకునునాకును - మనయిరువురికిని, లోకభర్త - బ్రహ్మ. "ని. బ్రహ్మైత్యభూసురశ్చైవః పరమేష్ఠీపితామహః. హిరణ్యగర్భలోకేశః" అను. కూర్చినయిష్టంబునకా - పొందించినన్నేహమును, పాయము - ఎన్నఁటికిని విడిపోము, అనియెఱుంగుము - అనితెలుసుకొనుము, ఇప్పటికికా - ఈదినుమననింతటితో, చనియెదకా - దేవలోకమునకుఁబోయెదను, మిగిడి - తిరిగి, చనుదెంతుఁజుమీ - వచ్చెదనునుమా, సంజేహపడవలదనుట, ఇందు భావశాంతి యనుసంచారిభావము చూపబడినది. ఇచట రంభ నీన్నేహమును వీడననుటకు "బంధనాని ఖలు సంతిబహూని, ప్రేమరజ్జుకృతబంధన మన్యత్, దాదభేదనిపుణోఽపి షడంగ్ఘ్రి, ర్నిష్క్రియోధవతి పంకజకోశే" చాణ.

తా|| ఓనిరంకుశుడా! మనయిరువురికి భగవంతుఁడు కూర్చినన్నేహము నెన్నఁటికిని విడువము. ఈదినుమన నింతటితోఁబోయి మరలివచ్చెదను. సంశయింపకుము.

—: తలిదండ్రులు నిరంకుశుని గౌరవించుట :—

క|| అని యనిమిషభామిని వో, యినపిమ్మటఁ దల్లిదండ్రు * లెంతో సంతో

షనితాంత హృదయు లై పు, త్రునిఁ గౌగిటఁ జేర్చి పులక * భూర్వహతనులై. 128

అ|| అని - ఇట్లుచెప్పి, అనిమిషభామిని - ఆదేవకాంత. పోయినపిమ్మటన్ - వెళ్ళిన తరువాత, తల్లిదండ్రులు - ఆనిరంకుసునియొక్క బునీజనకులు, ఇచట పుషమునకు సగభాగేశమగుటకు న్నా. సుఖ్యన్నాదేవతస్మాత్తే వినాద్వంద్వంహారేర్మతే' అధ. ఎంతో - మిక్కిలి, సంతోషనితాంత హృదయులు, సంతోష - ఆనంద యొక్క, నితాంత - అధిక తోఁగూడిన, హృదయులు మనస్సుగలవారు, ఐ - అగుచు, పుత్తునిక - తమకొడుకును, కాగిటకేర్చి - ఆలింగనముజేసికొని, పులకధూర్వహతనులు, పులక - గగుర్పాటుయొక్క, ఘోః - భారమును, ని. 'ఘర్షాఘాపేస్త్రీ తుకంపే విత్తేభారేయగాగ్రయోః, అని నా. వహ - మోయుచున్నటువంటి, ధరించియున్నటువంటి తనులు - శరీరముగలవారు, ఐ - అగుచు. పైపద్యముతో నన్వయము, ఇందు 'అనియనిమిష - ఎంతో సంతోష' అను ప్రాసాలంకారము.

తా|| అని యాదేవకాంత సనినపిదప నతనితలిదండ్రులు మిక్కిలి సంతోషపడి మతునిఁ గొంగిటఁ జేర్చి యెడలు గగుర్పొడవఁగా.

క|| తనయా నిన్నింత నయా, ధ్యనిఁ బ్రాప్త మెఱుంగ లేక ♦ యొకమానవమా త్రునిఁ గాఁగఁ జూచి నిరసిం, చిన యపరాధంబు నార ♦ సి సహింపఁగదే. 129

అ|| తనయా - ఓకుమారా, నిన్నుక - నిన్ను, ఇంతనయాశ్వునిక - ఇంతటినీతిసంపన్నుని, ప్రాప్తముక - పొందఁబడుటను, ఎఱుంగలేక - తెలిసికొనఁజాలక, ఒకమానవమాత్రునిక - ఒక సామాన్యమనుష్యుని, కాఁగక - అగునట్లు, చూచి - కనుఁగొని, నిరసించిన యపరాధంబుక - తిరస్కారముచేసిన నేరమును, ఆరసి - పరిశీలించి, సహింపఁగదే - సహించుము, "నూ. ప్రార్థనం బునం దస్పృత్యయాంత క్రియలమీఁద గద కదవు పూర్వకంబు లన్నాదు లను ప్రయుక్తబు లగు" ప్రా; వ్యా. ఉదా. "క. తాపసమందార నాకు ♦ దయసేయఁ గదే" భాగ. ఇచటఁ దండ్రుకంటెఁ గుమారుఁ డధికుం డగుటచేఁ బరవశంబున నిట్లువచించెను. ఉదా. "ఆ. తండ్రుకంటెఁ గొడుకు ♦ తాగుణి యయ్యెనా, పిన్న పెద్దతనము ♦ తెన్నవలదు, వాసుదేవు విడిచి ♦ వసుదేవు నెతురా" విశ్వ "నతేన వృద్ధోభవతియేనా పృథులితం శిరః, యో నై యునః ౭ప్యస్థియానః స్త దేవా స్థవిరం బీదుః" తరుణవయస్కుఁడైనను జ్ఞానవంతుఁడైనవాఁడే వృద్ధుఁడని చేవతలు పలుకుచున్నారు. "గుణా పూజాస్థానం గుణిషునచలింగం నచవయః, అనియును బుగులు చెప్పియున్నారు. "యశోదయాశీల రూప మాధుర్యైరపి సర్వతః, సచాలోపిపుమాక వృద్ధ సాఘబృంబావసేరతః" నూ. సం. మఱియు "ఏకేనాపి సువృక్షేణ శోభమానేక గంధినా వానితం తద్వనం సర్వం, సుపుత్రేణ కులం యథా" "ఏకేనాపి సుపుత్రేణ విద్యాయుక్తత సాగునా, ఆహ్లాదితో కులం సర్వం యథా చంద్రేణ శర్వకీ" చాణ. ఇందు తనయానిన్నింతనయాశ్వుని, అనుప్రాసాలంకారము.

తా|| పుత్తుఁ డంతటినీతిపరుడవు మాకు లభించుట యెఱుంగక నిన్నొకమనుష్యమాత్రునిగాఁ జూచి నొందించిన మాయపరాధముల సహించుము.

సీ|| ఒకనికి శక్యమే ♦ యురగభూషణుతోడ, నలఘుచాతురి జూద ♦ మాడి గొలువ గెలిచెఁ బో యొకనికిఁ ♦ దెలియునే సామాన్య, రమణుల నడుగక ♦ రంభ నడుగ నడిగెఁ బో యొకనికి ♦ నలవియే సురకాంత, లాలించి భూమి ని ♦ ల్లాలిఁ జేయఁ జేసెఁ బో యొకనికిఁ ♦ జెల్లునే చిరభోగ్య, మగునిద్రశాపంబు ♦ నపుడె మాన్ప

గీ॥ నీకుఁ దక్కఁగ వికచనా ♦ భీకలోచ, నామనోహరదేహసౌం ♦ నర్యధుర్య
తానివానితశీతల ♦ ధామ సోమ, ధరకృపాపాత్రపుత్త్ర కం ♦ దర్పదర్ప. 130

అ॥ వికచ.....ధామ. వికచనాభీకలోచనా వికసించిన తామరపువ్వులవంటి కన్నులు
గలస్త్రీలకు, మనోహర - మనస్సునకిష్టము గలిగించునట్టి, దేహసౌందర్య - ఒడలిచక్కదనము
యొక్క, ధుర్యతా - భారమును వహించుటచేత, నివారిత - అడ్డగించఁబడిన, శీతలధామ -
చంద్రుఁడుగలవాఁడా, సోమ.....పుత్త్ర సోమధర - చంద్రుని జడయందుఁదాల్చిన
శివునియొక్క, కృపా - దయకు, పాత్ర - అర్హుడవయిన, పుత్త్ర - తనయుఁడా, కందర్పదర్ప -
మన్మథునివంటి గర్వముగలవాఁడా, నీకుఁదక్కఁగ - నీకుఁదప్ప. నీవుగాకయనుట, ఉరగభూషణు
తోడక - పాములు సొమ్ములుగాఁగల శివునితోడి? అలఘుచాతురిక - గొప్ప నేర్పుతో, జూదమాడి
గెలువక - సొగటాలాడి జయించుటకు, ఒకనికక్యమే - వేచొకనికందరమా, - మరియొకనికిధరము
గాదనుట, గెలిచెఁబో - జయించుటసరియేకదా, సామార్యరసములక - అందరితోసమానమైన
స్త్రీలను, - అనఁగా భూలోక స్త్రీలననుట, అడుగక - ఇమ్మచక, రంభనడుగక - దేవతాస్త్రీ
యగు రంభనొసంగుమనుట, ఒకనికెఁదెలియునే - ఒకనికెఱుకపడునా, - ఎవ్వరికెఁదెలియదనుట,
అడిగెఁబో - అడుగుటసరియేకదా, సురకాంతక - దేవతాస్త్రీలలో సౌందర్యవతియగు రంభను.
లాలించి - లాలనముఁజేసి, - అధికమైన ప్రేమజూపి, భూమిన్ - పుడమియందు, ఇల్లాలిన్ - తన
భార్యనుగా, చేయక - చేసికొనుటకు, ఒకనికివలవియే - ఒకనికికక్యమగునా, - కావఱుట.
చేసెఁబో - ఆవిధముగా భార్యనుజేసికొనుట సరియేకదా, చిరభోగ్యము - బహుకాలమునుభవింప
దగినది, అగు - అయినట్టి, ఇంద్రశాపంబుక - ఇంద్రునియొక్కత్తియి, అపుడేమాపుక - ఆసను
యముననే పరిహారముచేయుటకు, ఒకనికెఁజెల్లునే - ఇంకొకనికిఁగొనసాగునా, - మఱియొకనివలన
గానేరదనుట, ఇందు నాయకునియొక్క సర్వోత్కర్షను వర్ణింపబడినది. ఉత్తరోత్తరోత్కర్షముచే
సారాలంకారమును “ఉత్తరోత్తరముత్కర్షభవేత్సారః పరావధిః” కా. ప్ర.

‘క. నిరవధికముత్తరోత్తర. నిరతోత్కర్షంబుఁజెలుప ♦ నిఖిలకృతులయం
దరుడైతగు సారాలం, కరణము కవివినుతమగుచు,” నరస.

సౌందర్యధుర్య - ధామసోమ - పాత్రపుత్త్ర - కందర్పదర్ప, ఇవియను ప్రాసాలంకారమును ‘వికచ
.....ధామ, ప్రతిషేధోపమాలంకారమును ‘నజాతుశక్తిరింగోస్తేముఖేన ప్రతిగర్హితం, కళంకినో
జడస్యేతి ప్రతిషేధోపమామతా’ కావ్యాద,

తా॥ పుపుత్త్రా! నీకుఁదప్ప నీలాకమున శివునితో జూదమాడి గెలువ నెవ్వరివశమగును,
ఒకవేళ గెలిచినను బ్రపంచమునందలిస్త్రీలఁ గోరక దేవలోకమునఁ గలరంభ నిమ్మనుట యెవరికిఁ
దెలియును. పోనీ అడిగినప్పటికిని వేల్పుటాండ్రలో మిక్కిలియందకత్తై యై చిరకాలము సరభోగమునం
దారి తేరినయారంభను లాలించి భార్యగాఁ జేసికొన నెవ్వరితరమగును. అగవా యెటులనో భార్యగాఁ
జేసికొనినను యుగములపర్యంత మనుభవింపఁ దగిన యింద్రునిశాపమును వెంటనే పరిహరింప నెవ్వరి
కల్గివి యగును.

—; నిరంకుశుఁడు దనభార్యయందు సుతులఁగాంచుట ;—

క॥ అని వినుతి సేయుజననీ, జనకుల బహుళార్థములను ♦ సంతృప్తులుగా
నొనరించి రంభయనుమతిఁ, దనయంగనయందు సునయ ♦ తనయులఁ గాంచెన్ . 131

అ॥ అని - ఇట్లని, వినుతి - స్తోత్రము, చేయు - చేయుచున్నట్టి, జననీజనకులక - తలిదండ్రులను, బహుళార్థములను - అనేకమైనవస్తువులతోః సంతృప్తులుగాక - సంతోషపడినవారినిగా, ఒనరించి - చేసి, రంభయనుమతిక - రంభయొక్కసమ్మతితో, తనయంగనయందుక - తనభార్యయందు, సునయతనయులక, సునయ - మంచిసీతిమంతులైన, తనయులక - పుత్తులను, కాంచెన్ - కోసెను, 'అనివినుతి - తనయంగనయం - సునయతనయ, ఇత్యాదులనుప్రాసాలంకారము'

తా॥ ఇట్లు పొగడినతలిదండ్రులన ననేకవస్తువులతో సంతసింపఁ జేసి యారంభయొక్కసమ్మతితోఁ దనభార్యయందు మిక్కిలి సీతిమంతులగు సుతులఁ గాంచెను,

ప॥ మఱియు సతీండు వృషవాహనపదధ్యానానక్త మానసతత్త్వ పరాయణ పఞ్చప్రవిజ్ఞానపాటవంబున. నేకవాక్యప్రతిష్ఠాపనాచార్యుండును, ద్విజవంశపావనుండును, ద్రివర్గనిరతుండును, జతుర్వేదపారాయణుండును, బంచశరాకారుండును, షడ్ఞస్త్రపారీణుండును, సప్తాశ్వతేజోవిరాజమానుండును, నష్టభోగసంయుక్తుండును, నవనిధానసంపన్నుండును, దశదిశాపూర్ణమండలుండు నై చెలంగె. 132

అ॥ మరియున్ - అదిగాక, అతండు - ఆనిరంకుశుఁడు వృష.....వంబునకో. వృషవాహన - వృషభమేయశ్వముగాఁగల శివునియొక్క. పద - చరణములను, ధ్యాన - మనస్సునిలిపించింతుచుటయందు, ఆనక్త - అధికమైనయిచ్ఛతోఁగూడిన, మానస - మనస్సుయొక్క, తత్త్వ - స్వభావమునందు, పరాయణ - ఆసక్తివలన, పఞ్చప్రప్ర - మిక్కిలిపొందబడిన, విజ్ఞానపాటవంబునక - విశేషజ్ఞానముయొక్క పటుత్వముచేత, ని 'విజ్ఞానంశిల్పశాస్త్రయోః' అనిఅ, ఏకవాక్యప్రతిష్ఠాపనాచార్యుండును, ఏకవాక్య - ఒక్కమాటనే, సత్యమునే, ప్రతిష్ఠాపన - ఉంచుటయందు, ఆచార్యుండును - ఉపదేశగురువును, ద్విజవంశపావనుండును - బ్రాహ్మణకులమునఁ బరిశుద్ధమైనవాఁడును, ద్రివర్గనిరతుండును - ధర్మార్థకామములను మూడింటియందెడతెగనివాఁడును, చతుర్వేదపారాయణుండును - ఋగ్యజుస్సామాధర్వణములను నాలుగువేదములకు ఆశ్రయమైనవాఁడును, 'ని. ఆశ్రయే తత్పరాభీష్టేపారాయణపదంబిదుః' కాశ్య, 'సాకల్యాసంగవచనే పారాయణపరాయణే' అ. వేదమునందనర్థశవాగ్ధోరణిగలవాఁడని భావము. పంచశరాకారుండును - మన్మథునివంటి యందముగలవాఁడును షడ్ఞస్త్రపారీణుండును - వేదాంత, వైశేషిక, భాట్ట, ప్రాభాకర, పూర్వోత్తరమీమాంసలను ఆఱు శాస్త్రములుతుదముట్టఁజదివినవాఁడును, సప్తాశ్వతేజోవిరాజమానుండును - సూర్యునివంటి ప్రకాశముతోనొప్పచున్నవాఁడును, నష్టభోగసంయుక్తుండును - ఎనిమిదివిధములైన సౌఖ్యములనుబొందినవాఁడును, అనగా నన్నవస్త్ర గంధపుష్పతాంబూల వనితాశయనసంగీత విహారములనునవి, మఱియు ధానీ, బంధు సుత, భృత్య, వస్తువాహన, ధనధాన్యంబు లనునవియపైశ్చర్యములు, నవనిధానసంస

నుండును—ఎన్నటికిని ద్రవ్యముతలుగకుండునట్టివియైన పద్మ మహాపద్మ శంఖ మకర కచ్చప ముకుంద కుండ నీల వరములను తొమ్ముదిపాతలలతోఁగూడిన ధనసమృద్ధిగలవాఁడును, దశదిశాపూరకీర్తిమండలుండును — పదిదిక్కులయందు నిండినకీర్తియొక్క పరివేషముగలవాఁడును’ దశదిశ లనఁగా నెనిమిది దిక్కులును నధోభాగమును సూర్యభాగము నని తెలియవలెను. అధోలోకమునకు శేషుడును, ఊర్ధ్వలోకమునకు బ్రహ్మయును నధిపతులు, ఇ — అగును, చెలంగెఁ — ఒప్పెను, ఇందేకసంఖ్య మొదలు దశమసంఖ్యవఱకు గుణవర్ణనాదులఁజెప్పించు నంత్యానుప్రాసమును జీతించినాఁడు. మఱియు నాయగునియొక్క సర్వోత్కర్ష వర్ణించుటచే నుదాత్తాలంకారమును ధర్మార్థకామనిరతుఁడనుటనుగూర్చి “ధర్మార్థకామమోక్షాణాం యస్యైవోఽపి నవిద్యతే, అజాగళస్తనస్యేవ తస్యజన్మ నిరర్థకమ్” అని చాణ. ధర్మార్థకామమోక్షలఁబొందని మానవుఁజన్మము మేఁకమెడయందుఁబుట్టెడి చన్నులవలె వ్యర్థమైనదని భావము. ‘మంగళాధీని మంగళభ్యాని మంగళాంతాని శాస్త్రాణిప్రథంతే’ అని చెప్పఁబడియుండుటచే మంగళాంతముగఁగావ్యమును రచించినాడు.

క॥ ఎటువంటి దురాచారున, కెటువంటిజగత్ప్రసిద్ధి ✦ యెఱిగితె రాజా

అటుగానఁ బూర్వపుణ్యోత్కటభావం బల్పునైన ✦ ఘనుఁగావించుకొ 1331.

అ॥ రాజా - ఓధర్మశీలనృపాలా, ఎటువంటి దురాచారునకుఁ - ఏలాటి చెడ్డనడతకలవానికి ఎటువంటిజగత్ప్రసిద్ధి - ఏలాటిలోకప్రఖ్యాతిగలిగెనో, ఎఱిగితె - తెలిసికొంటివా, అటుగానఁ - అందువలననే, పూర్వపుణ్యోత్కటభావంబు-పూర్వ - క్రిందటికాలముచైన, పుణ్య - సుకృతము యొక్క - ఉత్కట - అతిశయమైన, “ని. స్యాదత్కటోబలవతి, క్లిబేపద్వావిమాత్రిషు” నానా. “క్లిబముత్కట స్తీవనత్తయోః” మే. భావంబు - సంపద, ‘ని. భావస్వభావేఽభిప్రాయే, చేష్టా సత్తాత్మజన్మను, క్రియాల్లాపదార్థేషు, బుధజంతువిభూతిషు’ అని విశ్వ. అల్పమైనక - నీచునైనను, ఘనుక - గొప్పవానినిగా, కావించుకొ - చేయును, ఇందు ‘పూర్వపుణ్యోత్కటభావం బల్పమైన ఘనుఁగావించుకొ అనుటచేత ననుగుణాలంకారము. “యథా ధేనుసహస్రేషు వత్సో గచ్ఛతి మాతరం, తథా యచ్ఛకృతంకర్మ, కర్తార మనుగచ్ఛతి” చాణ. ‘నామమాత్రేణ సంతృప్తాః, కర్మ కాండరతానరాః, మంత్రోచ్చారణహోమాద్యై ర్భామితాఃక్రతువిస్తరైః’ ఏకభుక్తోపవాసాద్యైర్వి యమైఃకాయశోషణైః, మూఢాః సరోక్షమిచ్ఛంతి మమమాయావిమోహితాః’ గరు. మూఢులగు మానవులు నామాయ నెఱుంగనేఱక కర్మకాండరతులై మంత్రోచ్చారణ హోమాదిక్రియలతోఁగూడిన యజ్ఞములు మున్నగువానినిజేయుచు, ఏకభుక్తము, ఉపవాసము, మున్నగుకాయశోషణము లగుకార్యములతో సంతృప్తిఁజెందుచు నామమాత్రముగఁ బగమాత్మను భ్యానించుచున్నారు. ఎటువంటిదురాచారున కెటువంటిజగత్ప్రసిద్ధి యనుటకు “అపిచేత్సుదురాచారో భజతేమామనన్య భాక్, సాధురేవ సమస్తవ్య స్సమ్యగ్వ్యవసితో హి సః” భగ. ఇతరప్రయోజనమును దలచక నన్ను భజించువాఁడు మిక్కిలి దురాచారముగలవాఁడైనను, వానిని సాధువనియే తలంపవలయును. ఏలయన భగవంతుఁడే తనకు స్వామి గురువు మిత్తుఁడు భోగ్యము అనెడి మనోనిశ్చయముగలవాఁడు వాఁడేకదా! “క్షిప్రం భవతి ధర్మాత్మా శశ్వచ్ఛాంతిం నిగచ్ఛతి, కాస్తేయ ప్రతిజానీహి న మే భక్తః ప్రణశ్యతి” భగ. అట్టివాఁడీ శీఘ్రముగా దృఢమైన యధ్యవసాయముగలవాఁడై సదాచారపరుడై శాశ్వతమైన యుప

శమమును బొందును. అర్జునా! అట్టి దురాచారముగలిగినను నాధర్మనికి నాశములేదని సభాస్థలమునందుఁ బ్రతిజ్ఞచేయుము.

తా|| రాజా! ఏలాటిదుష్ప్రవర్తనముగలవాని కేలాటిప్రపంచఖ్యాతికలిగెనో తెలిసికొంటివా! కనుకఁ బూర్వపుణ్యలబ్ధ మైనయదృష్ట మెంతటి యల్పమైన నధికునిగాఁ జేయును.

చ|| అని ముని ధర్మశీలనను ♦ ధాధిపత్యానికి నేర్పుమించి చె
ప్పికథ బాల్యచాపలము ♦ పెంపున స్వామికి విన్నవించితిన్
జనకుఁడు బాలుఁ డాడునవ ♦ శబ్దవచోనివహంబుచేత నె
మ్మనమున మోద మందుక్రియ ♦ మామకవాక్కుల సంతసిల్లుమీ. 134

అ|| అని - ఈప్రకారముగా, ముని - పులహాదనెడిమహర్షి, ధర్మశీలవసుధాధిపత్యానికి - రాజులలో శ్రేష్ఠుడైన యాధర్మశీలునకు, నేర్పుమించి - చాతుర్యాతిశయముగలపలుకులతో, చెప్పిన కథ - ఆనతిచ్చిన పూర్వవృత్తాంతమును, బాల్యచాపలముపెంపున - చిన్నతనమునెడి చపలత్వము యొక్క యతిశయముచేత, స్వామికి - ఈశ్వరుఁడవైననీకు, విన్నవించితిన్ - విన్నపము చేసికొంటిని-నివేదించుకొంటిని, జనకుఁడు - తండ్రి, బాలుఁడు - తనపిన్నవయస్సుగలకొడుకు, అడు - చెప్పినట్టి, అపశబ్దవచోనివహంబుచేత - అపశబ్ద-తప్తమాటలనెడు - శాస్త్రోక్తితముగాని శబ్దములతోఁ గూడిన, వచోనివహంబుచేతన్ - వాక్యములయొక్కసమాహముతో, నెమ్మనమునన్ - తనమనస్సునందు, మోదము - సంతోషము, అందుక్రియ - పొందినట్లు మామకవాక్కుల - నాయొక్క పలుకులచేత, సంతసిల్లుమీ - సంతోషమునొందుము. ఇందు, 'జనకుఁడు బాలుఁడాడు నపశబ్దవచోనివహంబుచేత నెమ్మనమున మోదమందుక్రియ మామకవాక్కుల సంతసిల్లుమీ' అనుటచేత నుపమాంకారము.

తా|| ఈవిధముగా ధర్మశీలనపాటునకుఁ బులహమహర్షి చెప్పిన యుపాఖ్యానమును బిన్నవాఁడనైననేను శంకరుఁడవగునీకు విన్నవించితిని. కనుకఁ దండ్రె చిఱుతనియొక్క వచ్చిరాని ముద్దుమాటల వలన సంతస మందునట్లు నాకావ్యమునఁ గల యపకల్పములను పాటించక యాపందించుము'

—: ఆశ్వాసాంతము :—

మ|| మదనధ్వంసక తారభూమిధరధా ♦ మా ధామధామాక్షన
మృదసంధాయక దిన్యనామ నిజవా ♦ మా నామనామాంగ దు
ర్మదదంతావళదాసవప్రవరభీ ♦ మా భీమభీమత్స్య స
పదగారీకృతదుష్టదైత్య ధృశసో ♦ చూ సోమసోమేశ్వరా. 135

అ|| మదనధ్వంసక - మర్మఘని నాశముచేయుటగలవాఁడా, తారభూమిధరధామా - వెండికొండయేనివాసముగాఁగలవాఁడా, ధామధామాక్షనమృదసంధాయక. ధామధామ - తేజస్సునకు నిధియైన యగ్నిహోత్రుఁడే, అక్ష - కన్నుగాఁగలిగి, సమృద - సంతోషమును, సంధాయక - శూరునటు

వంటివాఁడా, దివ్యనామ — మనోహరమైన ప్రఖ్యాతిగలవాఁడా, రమ్యమైన పేరుగలవాఁడా
అనియుఁజెప్పవచ్చును, నిజవామా — నిజ — స్వకీయమైన, వామా — రమ్యముగలవాఁడా, ‘ని. వామం
సన్యేప్రతీపేచ ద్రవిణేచాతిసుందరే, పయోధరే హరే కామే విద్యాద్వామాపిచ స్త్రియాం’ అనివి వామ
వామాంగ. వామ — సుందరియైన పార్వతీతోఁగూడిన, వామాంగ — శరీరముయొక్క యెడమపైపు
గలవాఁడా, దుర్మదదంతావళ దానవప్రజరభీమా. దుర్మద — దుష్టత్వముగల గర్వముతోఁగూడిన,
దంతావళదానవ — గజాసురుడను, ప్రవర — శ్రేష్ఠుడను భీమా — భయంకరుడనైనవాఁడా, భీమ
భీమత్వసంపదగాఁకృతదుష్టదైత్య. భీమ — భయంకరులగువానికి పైతము, భీమత్వ — భయమును గలి
గించుచున్న, సంపత్ — సమృద్ధికి, అగ్రాకృత — ఇల్లుగాఁజేయఁబడిన, దుష్టదైత్య — చెడువారైన
రాక్షసులుగలవాఁడా, అనఁగాదుర్మార్గులగు రక్కసులకుమాత్రమే భయముగలిగించువాఁడనుట,
ధృతసోమ — ధరించఁబడిన చంద్రుడుగలవాఁడా, సోమసోమేశ్వరా. సోమ — ఉమాసహితుడ
నైన, సోమేశ్వరా — సోమేశ్వరుడను కేరుగలయోస్వామి, అని యాశ్వాసాంతమునఁ గృతపతికి
సంబోధనము, ఇందు ముక్తపదగ్రస్తమును దానివెంటనే ఛేదానుప్రాసాలంకారమును గూర్చు
టయే కాక నాలుగు విశ్రమస్థానములయందును మకారమే వచ్చునట్లుకూడఁ జిత్రించఁబడియున్నది.
ముక్తపదగ్రస్తమనఁగా ముగిసినపదమును వెంబడిగా నెండియుం గ్రహించుటమాత్రమే ఇట్టి యలం
కారములతో శోభిల్లు పద్యములు కావ్యములందంతగాఁ గానఁబడవు.

శా॥ భస్మోద్ధూళితదేహపోషణకళా ♦ పారీణ వారాకరా

కస్మాదుత్థితకాలకూటవిషది ♦ గ్రీవ పాదాంబుజా

శస్త్రర్తవ్రజకల్పభూజ కరుణా ♦ ధన్యేక్షణ సేవమా

నాస్మత్పైత్రిక మత్తనూభవక నా ♦ గాఢ్యాంకలింగాహ్వయా.

136

అ॥ భస్మో.....పారీణ. భస్మ — విభూతి, ఉద్ధూళిత — చెలరేగఁబడిన, ఎగయఁబడిన,
దేహ — ఒడలియొక్క, పోషణ — వర్ధిల్లించుటయనెడి, కళా — విద్యయందు, పారీణ — ఆపలి
దరిముట్టినవాఁడా — తుదముట్టినేర్చినవాఁడా యనుట, వారా.....గ్రీవ. వారాకరా — సము
ద్రమునందు, అకస్మాత్ — ఆకస్మికముగ — ఆఘోషపాటులోనే, ఉత్థిత — పుట్టిన, ‘ని. ఉత్థితంస్యా
త్త్రిపూత్పత్తే ప్రోద్యతే వృద్ధిమత్యపి’ అనిమే. కాలకూటవిష — కాలకూటమును పేరుగలవిషముతో,
‘కాలస్యవర్ణస్య కూటః కాలకూటః’ అనివ్యు. దిగ్ధ — పూయఁబడిన, గ్రీవ — కంఠముగలవాఁడా,
పాదా.....భూజ. పాదాంబుజాత — పద్మమువంటిచరణమును, శస్త్రర్తవ్రజ — స్పృశించునట్టివారి
సమూహమునకు, కల్పభూజ — కల్పవృక్షమైనవాఁడా, కరుణాధన్యేక్షణ. కరుణా — దయతోఁ
గూడిన ధన్య — పుణ్యవంతమైన. కృతార్థతగల, ఈక్షణా — చూపుగలవాఁడా, సేవమా.....
హ్వయా. సేవమాన — కొలుచుచున్న, అస్మత్పైత్రిక — నాయొక్కమనుషులు గలిగినట్టియు, మత్త
నూభవక — నాకుమారులు గలిగినట్టియు, నాగాఖ్య — నాగయ్యయనుపేరుతోఁగూడిన, అంక —
గుఱుతుగల, లింగాహ్వయా — లింగమనునామధేయముగలవాఁడా, అనఁగా నాగలింగమను నభిధా
నముగలవాఁడాయనుట, ఈనాగలింగమికవికిఁ బితామహుఁడైయుండి స్వర్ణము నలంకరించినట్టిపద్యము
వలన బోధపడుచున్నది. ‘సేవమానాస్మత్పైత్రిక’ అనుటచేఁబితృపితామహప్రసితామహులెల్ల శుభా

శుభ పుణ్యకార్యాలయందుఁ బూజింపఁబడుచుందురు. 'పౌత్రస్యస్మర్శనాస్తర్వోమ్యచ్యతేచ
ఋత్రయాత్, లోకాన త్యేద్దివప్రాప్తిః పుత్రీపౌత్రీప్రపౌత్రీకైః' అని గరుడపురాణమునఁ జెప్పఁ
బడియున్నను ప్రప్రపితామహుఁడుగూడ నేవింపఁబడు ననుభర్తృమును బరిశీలించియే చెప్పియుండెను.
విస్తరభీతిచే విరమింపఁబడినది. కొందఱుకవులు గద్యమున. 'పౌత్రీ, పుత్రీ, నామధేయ' అని
చెప్పుచుందురు.

౪॥ అశులతర సోమవార, వ్రతనియమధురీణహృదయ ♦ వారిజ సాధ్వీ
శత వినుత చెన్నమాంబా, ప్రతిదినసంసేవ్యమాన ♦ పదపంకేజా.

137

అ॥ అతు... ..వారిజ. అశులతర — అసమానమయిన, సోమవారవ్రత — సోమవారమున
నాచరించెడి శాస్త్రసిద్ధమైన కర్మము (సోమ) యొక్క, నియమ — నిశ్చలబుద్ధియందు, ధురీణ — భార
మును వహించుచున్న, హృదయవారిజ — మనస్సెడి పద్మముగలదియును, సాధ్వీశతవినుత — బహు
సంఖ్యాకమైన పతివ్రతలచేత స్తుతింపఁబడినదియును, నగు, చెన్న... ..పంకేజా. చెన్నమాంబా -
చెన్నమ్మయను నామెవలన, ప్రతిదిన — నిత్యమును, సంసేవ్యమాన — కొలువఁబడుచున్న, పదపంకేజా -
చరణములనెడి కమలములుగలవాఁడా, ఈచెన్నమ్మయనునామె యీకవికిఁదల్లియగుటవలనను, నామె
పరమేశ్వరప్రీత్యర్థముగ సోమవారవ్రతమాచరించుచుండుటవలనను, నిట్లువచించియుండెను.

గద్యము. ఇది శ్రీమత్కాళీవరప్రసాదలబ్ధ లబ్ధవర్ణవర్ణనీయ కవిత్వతత్వధౌరేయ,
పేదలింగనార్యగర్భార్ణవపూర్ణిమాత్రేయ, గురువరాచార్యపదారవింద మిళిందాయ
మానమానసాశ్రేయ, పండితమ్మనైత రాజేయ, సకలవిద్వజ్జనవిధేయ, రుద్రయనామధేయ
ప్రణీతంబయిన నిరంకుశోపాఖ్యానంబను మహాప్రబంధంబునందు సర్వంబుఁ జతుర్థా
శ్వాసము.

అ॥ తృతీయాశ్వాసమునఁబోలె నెఱుఁగునది.

ఇది శ్రీమద్ధాయత్రీ విరాడ్విశ్వకర్మ వరప్రసాదజనిత కవితామృత రసపాత్ర, అహఘానస
గోత్రపవిత్ర, అచ్చమాంబా వేంకటశివార్యపౌత్రీ, లక్ష్మణంబా కోటిశ్వర సుధీమణిపుత్రీ, శిల్పవాస్తు
జ్యోతిశ్శాస్త్రాదివివిధవిద్యాప్రపీణ, పదవాక్యప్రమాణ నిధాన, విమర్శకాచార్యశిల్పకళాకోవి దేత్వాది
బిరుద నిరుపమాన, బుధారాధన విరాజమాన, సుబ్రహ్మణ్యాభిధాన, విరచితంబైన నిరంకుశోపాఖ్యాన
సుధాతరంగిణీవ్యాఖ్యానమునఁజతుర్థాశ్వాసము.

నాగార్జున పెరిస్, నిడుబోలు.

నిరంకుశోపాఖ్యాన పూర్వ ముద్రణమునందు దోషములకు సవరణలు

(సం - సంఖ్య, పూ - పూర్వముద్రణము, స - సవరణ)

ప్రథమాశ్వాసము

సం.	పూ.	స.
2	నెక్కిన	నెక్కిడు
„	తోడు	తోడు
4	మనస్సుమధూళిసమ ధూళి	మనస్సుమధూళిసమ దాళి
6	మున్నుఁగా	మున్నుగా
„	గాఁపురంబు	గాఁపురంబుఁ
„	చక్కదనమున	జక్కదనమున
8	బ్రత	బ్రత్తి
10	అనియిట్లు	అనియిట్లు
„	నోసరించి	కోఱడించి
14	సమస	సమస్త
19	పాప	పాఁప
20	కందర్పుఁ	కందర్పు
„	విశాలుశూలి	విశాలశూల
23	దనుజ	తనుజ
25	గతకీతల	ఘటితామృత
(ప్రాసభంగము)		
26	ప్రేయస్నిత	ప్రేయస్నిత్ర
28	రామంబుఁగా	రామంబుగా
30	గాపులహు	గాఁబులహు
35	తలంకనేము	తలంకాకేను
39	కడు	శివ
43	లొటఁ	లొట
„	స్ఫూర్తితెలియ	స్ఫూర్తిఁదెలియ
„	మాటఁగొత్త	మాటక్రొత్త
„	లొటనమర	లొటయమర
„	సువర్ణాబ్జత	సువర్ణాబ్జతఁ
45	ధీధితి	దీధితి
„	బ్రోవఁ	బ్రోవ
47	సత్య	సత్త్వ
„	యాజగ	యాజన
50	జిలుఁగుఁజెంగవి	జిలుఁగుచెంగవి
51	మక్కువ	మక్కువ
53	కటకంబుపాద	కటకంబుఁబాద
54	యనఘ	యనిశ
60	భిలామము	శిరోమణి
61	నిశ్శాంతమునంధర	నిశాంతమునన్ధర

సం.	పూ.	స.
64	మదిచింతిలు	మదిఁజింతిలు
65	అనుటగాని	అనుటకాని
68	పుత్రు	పుత్తు
„	చంద్రు	చంద్ర
„	మస్థితిన్	దుస్థిన్
70	పుత్రుండు	పుత్తుండు
„	తనయుండు	తనుజుండు
„	సమకూఱ	సమకూర
75	యొకఁజోద్య	యొకఁచోద్య
79	జలజాంబకు	జలజోదరు
యతిభంగము		
„	పుత్రు	పుత్తు
„	నాపుఁడున్	నాపుడున్
79	సముద్యమ	సముద్యమ
యతిభంగము		
„	జాత	జాతు
81	గాన	యైన
83	కళఁ	కళ
87	పుత్ర	పుత్తు
88	మొలకల	మొలకలు
89	కరణి	కరణిఁ
94	దుపేతంగుణ	దుపేతంగుణ
95	ధని	విని
96	శృంగిరాజ	శృంగిణీశ
„	సురగంగా	కళిరేఖా
100	కవిత్వ	కవిత్వతత్త్వ
„	మాన	మానమానస

ద్వితీయాశ్వాసము

3	ధరాసుర	ధరామర
6	నర్వులులేరు	నర్వులెయ్యరు
8	విభవంబు	విభవంబుఁ
10	తలఁపోసి	తలపోసి
12	మిగులఁ	మిగుల
„	ధరాసుర	ధరామర
16	పైకాలు	సౌకాలు
17	పోయి	పోయి
19	కామిల	కామిసుల
20	మీఁదకప్పర	మీఁదఁకప్పర

సం.	పూ.	స.	సం.	పూ.	స.
22	లీలఁ	లీల	,,	వోలె	బోలె
23	లూయ్యఁగాదీర్చు	లూయ్యఁగాదీర్చు	72	పాలిక	పాలికఁ
24	వారణాశి	వారణాసి	,,	వెల్వఁడు	వెల్వఁడు
,,	మరువఁడు	మఱవఁడు	,,	వనచూర్ణ	నవచూర్ణ
25	మంటపుట్టు	మంటపుట్టు	74	కొన	గొన
26	పరస్పరంబు	పరశ్పతంబు	,,	చందురు	చందర
28	అనెడు	అనెడి	75	గికగా	కికగా
31	శిత	నిత	76	తచ్చోచ్చత్ర	దచ్చోచ్చత్ర
33	యదటుఁ	యదలు	,,	లోపంచ	లోబంచ
,,	జాటుఁపైట	జాటుపైట	83	వీటి	వీటిఁ
,,	కులుకుఁబలుకు	కులుకుపలుకు	,,	గలపి	గలిపి
34	నెఱ	నెర	,,	నుపుత్ర	నుపుత్త్ర
,,	మార్గంబుచాకఁజేసి	మార్గంబుఁజౌకఁచేసి	86	సముద్రంబిందు	సముద్రుండిందు
,,	సొగటాలు	సొగటాల	,,	మహత్వ	మహత్త్వ
30	కేళిఁ	కేళి	87	సత్య	సర్వ
,,	ఝిల్లితల్లి	ఝిల్లిదల్లి	88	ధారిణి	ధారుణి
38	లక్షయొనిచ్చిన	లక్షయొసంగిన	89	విడుఁవ	విడువ
41	పుంజ	పింజ	90	సంభృతిపతి	సంభృతిబతి
45	వృత్తిపత్యక్ష	వృత్తిఁబ్రత్యక్ష	91	గంధంబు	గందంబు
,,	జరభి	జఱభి	93	నరగ	నేగ
46	ఒరపాయెజిలువ	ఒఱపాయెఁజిలువ	యతిభంగము		
,,	జెలువాయెఁ	జెలువాయె	95	ఉత్కలితా	ఉత్కలికా
,,	గునుమపూఁ	గునుమంపుఁ	101	తలకుం	తలఁకుం
,,	నడగ	నడుగ	,,	గోపించుఁ	గోపించు
48	ఆయత్తయగు	ఆయత్తచిత్తయగు	,,	విధికిం	విధికి
,,	గ్రమ్మకరుణ	గ్రమ్మఁగరుణ	103	నింకింపు	నుంకింపు
49	సర్వ	సర్వ	104	వన	జన
,,	వాఁడు	పాడు	106	చిత్తాబ్జు	చిత్తాబ్జుఁ
52	ధర్మంబుచూఱ	ధర్మంబుఁచూఱ	107	దిక్కులుక	దిక్కులన్
,,	నగుపాటు	నగుఁపాటు	109	వర్తక	వర్తక
54	తలంపదో	తలంపరో	110	తను	తకు
,,	శ్రీచే	శ్రీచేఁ	,,	ఘట	ఝట
55	అన్నియునుఁ	అన్నియును	111	దద్దయుఁ	దద్దయు
62	బాప	బాఁప	112	వాద	నాద
65	యుండెడు	యుండెడి	114	వచనంబు	వచనంబుల
,,	బొగ్గనయ్యె	బొగ్గయయ్యె	115	దూగ	దూఁగ
66	ఆతని	ఆతనిఁ	,,	గాండ్ర	గండ్ర
68	నెన్నటి	నెన్నటి	,,	వాకు	నాకు
69	జీకు	జీకు	,,	గుట్టంగ	గుట్టఁగ
,,	జేలా	జేలన్	116	ఘంటీలు	గంటీలు
,,	దిగ	దిగఁ	,,	ఎత్తుగనడపె	ఎత్తుగఁగడపె
70	బోలె	వోలె	117	దుర్ని	దుర్ని

సం. పూ.	స.
118 నవ్య	సవ్య
119 మున	ముల
,, పర	పగఁ
,, విడియంపుపలు	విడియంపుఁబలుతుం
,, తుంపురులు	పురులు
121 వోలి	వోలె
123 వాటు	పాటు
125 జూచి	జూపి
,, లాఁబోలు	రాఁబోలు
127 యూరట	యూఱట
128 ఆసించి	ఆశించి
,, వలయుచల్లఁగా	వలయుఁజల్లఁగా
,, లొల్లెకాఁడ	లొల్లెగాఁడ
129 సాపడి	సాపడి
,, నేగియా	నేగియు
,, సందులుఁ	సందులు
131 బాప	బాఁప
140 పాటి	పాటు
142 పుత్ర	పుత్త్ర
,, నిర్మదనార్థ	నిర్మధనార్థ
143 వసథాం	వసథాం
144 దోహ	మోహ
145 లబ్ధవర్ణ	లబ్ధలబ్ధవర్ణ
,, కవిత్వ	కవిత్వతత్వ
,, గర్భార్ణవాత్రేయ	గర్భార్ణవపూర్ణి మాత్రేయ

తృతీయాశ్వాసము

6 నపత్నా	నపత్నా
,, నిష్పత్నా	నిష్పత్నా
,, తదనంత	తదంత
7 ధారుణీశ్వర	ధారుణీశుర
8 నొందుక	నెందుక
,, జూటాంతికా	జూటాంచితా
10 తజ్జాల	తజ్జాల
12 పట్టెన	పట్టెన
17 మినుగ	మినుక
18 యెడలం	యెడలక
20 రివ్వ	ఱివ్వ
,, దుగా	తిగా
24 బధన	బ్రధన
,, ఆసిరితు	ఆశింతు

సం. పూ.	స.
26 తరల	ద్రువకోకిల
,, చందురు	చందుర
,, వావిట	నావిట
28 బుష్ప	పుష్ప
30 ధన్య	దైన్య
34 యంజని	నంజలి
35 వలుస	వలువ
,, నగమువేగ	నగమనంగ
36 పఱవ	పఱవ
39 జండినకాఁ	పండునిగాఁ
40 నీకుం	నీకుక
41 రోపరంత	రాపరాంత
43 ములుచేరు	ములఁజేరు
44 కులోత్తంసంబ	కులీనోత్తంస
యతిభంగము	
45 పాడియొ	పాడియొ
48 నైతిం	నైతిక
50 కర్మములు	కర్మముల
54 దదాహ్లాద	తదాహ్లాద
58 రంభనం	రంభణం
59 కేయూర	కేసర
60 లగుచును	లగుచు
61 నురుము	నుఱుము
62 కాగిలి	కాఁగిలి
,, పలికె, ఏసతి	పలికె, న్నేసతి
65 ఆభూనురుఁడుక	నయముగనతఁడుక
యతిభంగము	
68 మెయిం	మెయిక
69 సిత	శితి
72 తత్వ	తత్వ

చతుర్థాశ్వాసము

7 కకణ	కంకణ
8 బిందువులుఁ	బిందువులు
,, వీడియంబుకర్పూర	వీడియంపుఁగర్పూర
10 రసపూర్తికమనీయ	రసవృష్టిఁగమనీయ
,, మోయప్రకట	మోయఁబ్రకట
11 తను	దను
19 చేతయొకాఁడెలిసి	చేతయొకాఁడెలిసి
27 వినయమున	వినయముగ
30 గనుగొంటి	గనుఁగొంటి
31 యిట	యిటు
32 సురభోగము	సంభోగము

సం. పూ.	స.
,, నేమనగలమో	నేరంబునకై
యతిభంగము	
33 లిచట	లిచటి
,, సమ్మదము	సమ్మతము
34 నాడె	నాడె
,, బైటపెట్టె	బైటబెట్టె
36 బాపనిమిండగాని	బాపనమిండగానితో
,, చరించునే	చరించునూ
37 బుంబీ	బుంబీ
,, ప్రథిమచెంది	ప్రథిమచెంది
,, వంబుకొంత	వంబుకొంత
39 ములునాడి	ములువాడి
,, గంధపు	గంధపు
45 సాగి	సాగి
47 యెన్నటి	యెన్నటి
48 తమనివాసం	తమతమనివాసం
,, నందలై	నందలై
,, దుఃఖితారంభ	దుఃఖారంభ
,, బాపలేక	బాపలేక
49 అలుగుల	అలుగుల
51 వజ్రదలుగట్ట	పరగంగనేల
ప్రాసస్థానము	
55 మార్పయొక	మార్పనొక
61 దునిగి	దునిగి
64 తాయి	తాతి
,, గనొగొన	గనుగొన
69 వెలిబోక	వెలిబోక
71 మీఱు	మీఱు
,, మఱించె	మఱించ
74 ఉపచరించు	ఉపచయించు
,, వరలు	వజలు
75 లెల్లనాత్మ	లెల్లరాత్మ
76 దేహముం	దేహముక
80 కాఱ	కార
81 దయ	ధర
82 పొడవ	పొడువ
83 మేపాఱ	మేపార
86 బృష్ట	బృష్ట
89 కాల	కాల
,, దిక్కుల	దిక్కుల
91 దిగపారు	దిగబాటు
92 మల్లి	మల్లి

సం. పూ.	స.
93 జీలుగుంబయ్యెద	జీలుగుపయ్యెద
,, దిగపార	దిగచాఱ
,, మాపుల	మాపులు
94 వచ్చి	యెదుట
95 నాతర	నాదర
97 తలఁపోక	తలపోక
99 పుత్తు	పుత్తు
111 యంబునబలు	యంబునబలు
112 గడవల	గడవల
113 యపాయ	యపాయ
,, యటు	యిటు
యతిభంగము	
114 గజశ్రేష్ఠ	గజశ్రేష్ఠ
116 బ్రసన్నుడై	బ్రత్యక్షమై
117 లోక	కాయ
121 సమ్మద	సంతస
,, సంభృతు	సంగ్రహు
122 ధరామర	ధరామర
యతిభంగము	
124 అనియనేక	అనననేక
125 నిల	నిశ
,, బట్టపల్లవుసిరుల్	బట్టకశ్చేపునరుల్
,, నుచ్చైశ్రవః	నుచ్చైశ్రవః
127 యిష్టంబున	యిష్టంబును
128 పుత్తు	పుత్తు
129 నయాఘ్యునిపాస్త	నయాఘ్యునిచాస్త
,, క్షమింప	సహింప
130 పుత్తు	పుత్తు
132 మానసత్వ	మానసత్త్వ
,, పరాయ	పారాయ
,, తేజండును	తేజోవిరాజ
	మానుండును
,, సంపన్నుండు	సంయుక్తుండు
134 నేర్పరించి	నేర్పమించి
135 సంమద	సమ్మద
136 దుద్ధిత	దుద్ధిత
138 లబ్ధవర్ణ	లబ్ధలబ్ధవర్ణ

